29/NN 8261
D 1329 C

A.J. Schuurman

Materiële cultuur en levensstijl

Een onderzoek naar de taal der dingen
op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw:
de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant

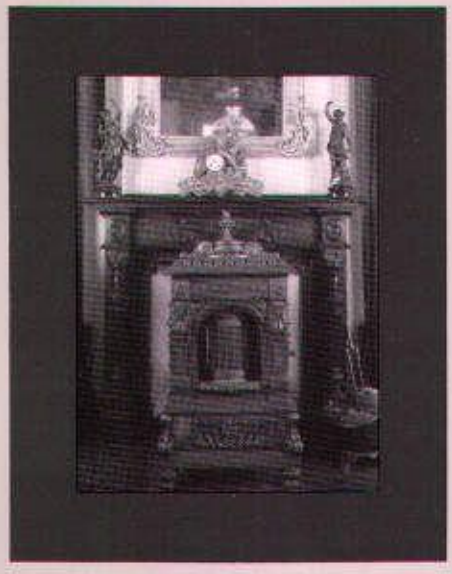

NN08201, 1329

STELLINGEN

1

Het beeld van het platteland in het verleden als achterlijk en traditioneel is in veel opzichten bepaald door de situatie zoals die in de vorige eeuw ontstaan is, en door die van het platteland in de niet-westerse wereld in de eerste decennia na de tweede wereldoorlog.

2

De benaming 'peasant' voor Nederlandse boeren ten tijde van de Republiek is misleidend. Men vergeet dan al te gemakkelijk dat het toenmalige Nederlandse platteland in het centrum van de wereld lag.

3

Zaandijk, Beerta en Woensel maken in de negentiende eeuw evenzeer deel uit van de Westerse wereld als Boston, London, Parijs en Petersburg.

4

Men dient voorzichtig te zijn met het gebruik van labels. Zo is een lijst van eerste vermeldingen nog lang geen 'innovatieschema'.

(Zie: HANS VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Volkskundig Bulletin*, 9 (1983), p. 3–53, Losse Bijlage II).

5

Als historici weigeren om processen en structuren te benoemen dan doen anderen het. Het is daarom niet voldoende wanneer zij begrippen als 'kapitalisme' en 'modernisering' afwijzen. Zij moeten er dan ook andere hanteerbare begrippen voor in de plaats stellen.

6

De vooruitgang van de geschiedwetenschap is meer gebaat bij het uitgangspunt van Wrigley en Schofield, zoals dat uit de ondertitel van hun boek blijkt, dan bij dat van Schama, zoals dat blijkt uit de ondertitel van diens boek over de Nederlandse cultuur in de 17e eeuw.

(Zie: E. A. WRIGLEY, R. S. SCHOFIELD, *The population history of England, 1534–1871. A reconstruction*, London 1981; Simon Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*, New York 1987).

7

De toename van het aantal professionele historici doet de roep naar meer organisatie en sturing, kortom bureaucratie, opklinken. Het is echter zinvoller de toenemende 'chaos', die elke massificatie nu eenmaal met zich meebrengt, tegemoet te treden door meer te werken aan een gemeenschappelijk referentiekader via extra aandacht voor theorievorming en 'klassieke' werken.

8

In de jaren tachtig is in de Nederlandse samenleving de balans tussen concurrentie en solidariteit te ver doorgeslagen naar de eerste.

9

In een democratische samenleving dienen onderwijs en wetenschap als collectieve goederen beschouwd te worden. Zij moeten derhalve niet via de markt, maar via de publieke sector betaald worden.

10

Het nut van historische kennis mag gering zijn, de waarde ervan is onschatbaar groot.

11

De 'marxisten' hebben inmiddels geleerd dat de maatschappij niet maakbaar is; nu de bureaucraten nog.

(Vergelijk ook de elfde stelling van K. Marx over Feuerbach. K. MARX, F. ENGELS, *De Duitse Ideologie, deel I, Feuerbach*, Nijmegen 1972, p. 9).

A. J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant.*

Wageningen, 11 januari 1989.

MATERIËLE CULTUUR EN LEVENSSTIJL

Promotor: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de Agrarische Geschiedenis

NN08201,1329

A.J. Schuurman

MATERIËLE CULTUUR EN LEVENSSTIJL

Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op donderdag 11 januari 1990
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

ISN=5111130

40951

ABSTRACT

Schuurman, A.J. (1989), Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant / Material culture and life style on the Dutch countryside in the 19th century. The Zaanstreek, eastern-Groningen, eastern-Brabant. Published as doctoral thesis, Agricultural University Wageningen; A.A.G. Bijdragen 30 (ISSN 0511-0726); and by HES uitgevers B.V., P.O. Box 129, 3500 AC Utrecht, the Netherlands (ISBN 90 6194 477 5) as HES Studia Historica vol. XVII; 450 pages, 154 tables, 8 figures, 52 pictures, 7 appendices, 366 references, English summary.

Using probate inventories as a source, this study describes the development of the material culture of the household in the Dutch countryside in the nineteenth century in three regions: the Zaanstreek, eastern Groningen, eastern Brabant. During the century a trend towards greater domesticity could be observed as demonstrated by the growing ownership of articles like stoves, bedsteads, carpets, mirrors, clocks, table-cloths, vases, pianos and from the process of room-differentiation: kitchen, bedroom, living room. The changes in material culture over time and the differences between the social classes within a region were more striking as those between regions. Already in the beginning of the nineteenth century regional differences did not play an important role in the material culture of the upper middle classes/higher classes. The regional differences were most important in the material culture of the richer farmers and middle classes. During the 19th century these regional differences decreased in strength. The differences in material culture between the farmers in the three regions showed different social and economic positions as well as different reactions to the process of social and economic change.

Free descriptors: rural history, social history, economic history, material culture, consumer behaviour, life styles, domesticity, social change, modernization, probate inventories.

English summary on p. 447-450

Dit onderzoek is gedeeltelijk gesteund door de Stichting voor Historisch onderzoek, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.).

Dit werk verschijnt tevens als A.A.G. BIJDRAGEN 30 (Wageningen 1989). ISSN 0511-0726
en als
deel XVII in de reeks HES Studia Historica (HES Uitgevers B.V.; Utrecht, 1989); ISBN 90 6194 477 5

© 1989 Landbouwuniversiteit Wageningen en HES Uitgevers B.V., Utrecht.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopiëen, of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Landbouwuniversiteit.

No part of this book may be stored in an computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Agricultural University.

WOORD VOORAF

Dit boek is het resultaat van het verzoek van mijn promotor, prof. dr. A.M. van der Woude, om in Wageningen een proefschrift te schrijven over de materiële cultuur van het Nederlandse platteland op basis van boedelbeschrijvingen – een project dat hij geëntameerd heeft. Gedurende de jaren waarin aan dit project gewerkt is, is hij een ware promotor ervan geweest. Zonder zijn geloof in en betrokkenheid bij dit project zou het in dit tijdperk van bezuinigingen heel wat moeilijker gerealiseerd zijn, of zelfs helemaal niet. Ik heb sterk kunnen profiteren van zijn grote belangstelling voor het project. Dankzij zijn libertijnse opvattingen heb ik er bovendien inhoudelijk in volle vrijheid aan kunnen werken. Om al deze redenen betuig ik hem hierbij mijn grote dank.

Mijn dank geldt eveneens I Madé Suwetja, verbonden aan de afdeling Informatisering en Datacommunicatie. In mijn onderzoek neemt het gebruik van de computer een essentiële plaats in. Madé heeft niet alleen de oorspronkelijke computerprogramma's geschreven, maar er ook voor gezorgd dat ze bij de voortgaande ontwikkeling van computertalen en computers zelf, bruikbaar bleven. Ik hoop dat onze vriendschappelijke samenwerking mag blijven voortduren.

Het leerproces van een historicus is nooit afgelopen. Bij de vakgroep Agrarische Geschiedenis wordt dit extra duidelijk doordat men er zijn onderzoek niet in afzondering verricht. De vele gesprekken die we daar met elkaar gevoerd hebben en voeren, zijn van grote betekenis geweest voor mijn verdere wetenschappelijke vorming. Ik zeg daarvoor vooral behalve aan mijn promotor, aan Henk Roessingh en Jan Bieleman alsmede aan mijn oud collega's Roel Bos en Willibrord Rutten mijn grote dank. Had ik in mijn Nijmeegse opleiding al van prof. dr. J.A.H.G.M. Bots het historisch handwerk geleerd, Henk Roessingh heeft me vanaf mijn aankomst in Wageningen in de praktijk laten zien wat acribie en intellectuele eerlijkheid inhouden. Jan Bieleman heeft als technisch-redacteur van de A.A.G. Bijdragen zichtbaar bijgedragen aan het uiteindelijke resultaat.

Buiten de vakgroep heb ik stimulerende wetenschappelijke impulsen mogen ontvangen op de maandelijkse bijeenkomsten van de Workshop 'Arbeid en Transformatie' onder leiding van Paul Klep, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, en op die van de 'Giddens-groep' rondom Rien Munters.

Een historicus kan niet zonder archieven. Ik dank de archivarissen en medewerkers van de Rijksarchieven te Haarlem, Groningen, 's-Hertogenbosch en Schaarsbergen, alsmede van de Gemeentearchieven van Zaanstad, Helmond en Eindhoven en van de afdeling bevolking van de gemeente Zaanstad voor hun bereidwillige hulp en medewerking bij mijn onderzoek. Voor dit onderzoek heb ik ook baat gehad bij het materiaal dat

Boudien de Vries in een eerder stadium van het project 'materiële cultuur' verzameld heeft.

Ik heb uitgebreid gebruik gemaakt van de Algemene Diensten van de LU, te weten het 'rekencentrum' en de bibliotheken. Beide zijn voor mij onmisbaar geweest. Zonder een goede infra-structuur kan men zijn werk niet naar behoren verrichten. Ik dank de afdeling Informatisering en Datacommunicatie dat zij altijd alle mogelijke ruimte heeft gegeven aan het onderzoek 'materiële cultuur' en ik hoop dat de periode van beperkte rekencapiciteit ontstaan door een gebrek aan financiële middelen, nooit meer terugkomt. De medewerkers van de Leeuwenborch-bibliotheek verdienen een speciaal woord van dank. Zij hebben het merendeel van mijn leeshonger gestild; zelfs, indien nodig, op onbureaucratische wijze.

Op de vakgroep ben ik geholpen door Marion Voordendag, Aart Snel, Gerda Stijnman-Mulder en Yvonne Rombout-Soekhram. Marion heeft een groot deel van de boedelbeschrijvingen ingevoerd. Aart Snel heeft me als onderzoekersassistent op vele manieren bijgestaan met het verzamelen en klaar maken van gegevens. Gerda, Aart en vooral Yvonne hebben het manuscript met veel zorg uitgetypt. Hetgeen gemakkelijker gezegd is dan gedaan, omdat een manuscript tot het naar de drukkerij gaat, nooit definitief is.

Dankzij de ruimhartige en ongecompliceerde medewerking van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum' te Arnhem en het Openluchtmuseum 'Het Hoogeland' te Warffum, heb ik dit boek van afbeeldingen van voorwerpen kunnen voorzien. De meeste foto's komen uit de goed geordende verzameling van 'Het Nederlands Openluchtmuseum'. Een tiental foto's zijn speciaal voor dit boek gemaakt te Arnhem en te Warffum door de fotograaf Alfred Timmer van de fotolocatie 'De Dreijen'.

Piet Holleman van de vakgroep Sociologie heeft de figuren in dit boek verzorgd. Mevr. M.C. Rigg-Lyall heeft wederom de correctie van mijn Engels voor haar rekening willen nemen. Beide zeg ik hierbij mijn dank.

Het College van Bestuur van de Landbouwuniversiteit dank ik dat het het heeft mogelijk gemaakt dat dit boek verschijnt in de reeks A.A.G. Bijdragen.

Veel dank ook ben ik verschuldigd aan mensen uit mijn persoonlijke omgeving. Zonder anderen te kort te willen doen, noem ik hier slechts Freek Hinskens en Gaby Peddi. Michèle Gimbrère dank ik zeker zoveel voor alles wat ze me heeft gegeven als voor wat ze voor me gedaan heeft. Mijn ouders, tenslotte, dank ik voor alle mogelijkheden die ze me geboden hebben en voor het vertrouwen dat ze me altijd hebben geschonken.

INHOUD

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN TABELLEN
LIJST VAN FIGUREN
LIJST VAN KAARTEN
LIJST VAN BIJLAGEN
AFKORTINGEN EN TEKENS
WERKBEGRIPPEN

1. INLEIDING

1.1. WAT IS MATERIËLE CULTUUR? 1
1.2. STUDIE VAN VERANDERINGEN IN MENSELIJK GEDRAG OP LANGE TERMIJN 5
1.3. IDENTITEIT EN VERBONDENHEID – EEN BEGRIPPENPAAR 19
1.4. DE OPZET VAN HET ONDERZOEK 30

2. BOEDELBESCHRIJVINGEN EN COMPUTER-VERWERKING

2.1. BRONNENKRITIEK 41
2.1.1. – De representativiteit van de boedelbeschrijvingen 41
2.1.2. – De inhoud van de boedelbeschrijvingen 52
2.2. VAN EEN VERZAMELING BOEDELBESCHRIJVINGEN NAAR EEN DATABESTAND MATERIËLE CULTUUR 60
2.3. COMPUTERVERWERKING 67

3. DE VERSCHILLEN IN MATERIËLE CULTUUR TUSSEN DE STREKEN EN PERIODES. Het idioom van tijd en ruimte

3.1. INLEIDING 69

3.2. DE MATERIËLE CULTUUR VAN HET HUISHOUDEN PER RUBRIEK . 71
3.2.1. – Verwarming 71
3.2.2. – Verlichting 75
3.2.3. – Zit-, werk- en bergmeubelen 77
3.2.4. – Slaapmeubilair en -toebehoren 83
3.2.5. – Woningtextiel en -decoratie 86
3.2.6. – Lees- en schrijfcultuur 90

3.2.7. – Spinnen, naaien en breien 92
3.2.8. – Kindermeubilair en speelgoed 93
3.2.9. – Schoonmaak en persoonlijke hygiëne 95
3.2.10. – Koken en eten 98
3.2.11. – Sieraden en kleding 104
3.2.12. – Materialen 110
3.3. Een overzicht 114

4. DE VERSCHILLEN IN MATERIËLE CULTUUR BINNEN DE STREKEN EN PERIODES. Het idioom van de groep

4.1. Inleiding 129
4.2. De Zaanstreek 130
4.2.1. – De materiële cultuur in de Zaanstreek in 1830 130
4.2.2. – De materiële cultuur in de Zaanstreek in 1890 147
4.2.3. – De materiële cultuur in de Zaanstreek in 1860 159
4.2.4. – De materiële cultuur in de Zaanstreek in de negentiende eeuw . . 169
4.2.5. – Het proces van vertrekken-differentiatie in de Zaanstreek 173
4.3. Oost-Brabant 179
4.3.1. – De materiële cultuur in Oost-Brabant in 1830 179
4.3.2. – De materiële cultuur in Oost-Brabant in 1890 185
4.3.3. – De materiële cultuur in Oost-Brabant in 1860 en conclusie 190
4.4. Oost-Groningen 197
4.4.1. – De materiële cultuur in Oost-Groningen in 1830 197
4.4.2. – De materiële cultuur in Oost-Groningen in 1890 en conclusie . . 205
4.5. Afsluitende opmerkingen 216

5. DE MATERIËLE CULTUUR VAN HET HUISHOUDEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

5.1. Inleiding 223
5.2. De globale verschillen en ontwikkelingen I: Clusteranalyse 223
5.3. De globale verschillen en ontwikkelingen II: Indices . 240

6. DE TAAL DER DINGEN. Een slotbeschouwing

6.1. Inleiding 255
6.2. Over huiselijkheid en consumptiemaatschappij 255
6.3. Over plattelandsbeschavingen en processen van modernisering en traditionalisering 268

6.4. Nawoord: over boedelbeschrijvingen als bron voor de geschiedenis van de materiële cultuur 283

Bijlagen 291
Noten 415
Literatuur 429
Summary 447

Afbeeldingen tussen P 84 en P. 85

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

2.1. De boedelbeschrijvingen naar de waarde van het consumptiegoederenbezit in guldens, per streek en periode. Percentages 46
2.2. De boedelbeschrijvingen naar sociale groepen, per streek en periode. Percentages 47
2.3. De oorspronkelijk verzamelde boedelbeschrijvingen naar sociale- en consumptiegroep, per streek en periode. Absolute aantallen 48
2.4. De boedelbeschrijvingen naar de leeftijd bij overlijden van de man en van de vrouw, per streek en periode. Percentages 50
2.5. De boedelbeschrijvingen naar het geslacht van de erflater en naar de burgerlijke staat. Absolute aantallen 51
2.6. De boedelbeschrijvingen naar de huwelijksduur in jaren, per streek en periode. Percentages 52
2.7. De boedelbeschrijvingen naar de duur in maanden tussen het opmaken van de inventaris en het overlijden van de erflater, per streek en periode. Percentages 54
2.8. Het gemiddeld aantal keren dat de vermelding van het aantal voorwerpen onduidelijk of onbekend is naar categorie van voorwerpen, per streek en periode 56
2.9. De boedelbeschrijvingen naar het beroep van de schatter, per streek en periode. Percentages 58
2.10. Het databestand materiële cultuur naar sociale en consumptiegroep, per streek en periode. Absolute aantallen 64
2.11. De gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit in guldens naar sociale en consumptiegroep, per periode en streek 66
3.1. De gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit van het standaardbestand in guldens naar sociale en consumptiegroep 70
3.2. De aanwezigheid van verwarmingsbronnen. Percentages 72
3.3. De aanwezigheid van warmhouders. Percentages 73
3.4. De aanwezigheid van brandstoffen en van voorwerpen voor brandstoffen. Percentages 74
3.5. De aanwezigheid van zwavelstokladen en luciferdoosjes. Percentages 75
3.6. De aanwezigheid van verlichtingsvoorwerpen. Percentages 77
3.7. De aanwezigheid van de belangrijkste zitmeubelen. Percentages 78
3.8. De aanwezigheid van tafels. Percentages 79
3.9. De aanwezigheid van de belangrijkste bergmeubelen. Percentages 80
3.10. Het gemiddeld aantal zit-, werk- en bergmeubelen per boedelbeschrijving . . 81
3.11. De aanwezigheid van tuin-, gang- en keukenmeubilair. Percentages 82
3.12. Het voorkomen van verschillende houtsoorten. Percentages 83
3.13. De aanwezigheid van slaapmeubilair en beddegoed in percentages en het gemiddelde aantal ervan per boedelbeschrijving 84
3.14. De aanwezigheid van het beddegoed en de onderdelen ervan in 1830. Percentages 85
3.15. De aanwezigheid van woningtextiel. Percentages 87
3.16. De aanwezigheid van woningdecoratie. Percentages 88
3.17. De aanwezigheid van lees- en schrijfvoorwerpen. Percentages 91
3.18. De aanwezigheid van handwerkvoorwerpen. Percentages 93
3.19. De aanwezigheid van kindergoed. Percentages 94
3.20. De aanwezigheid van speel- en muziekvoorwerpen. Percentages 94
3.21. De aanwezigheid van schoonmaakgoed. Percentages 96

Tabel

3.22. De aanwezigheid van voorwerpen voor de was. Percentages 97
3.23. De aanwezigheid van sanitaire voorwerpen. Percentages 98
3.24. De aanwezigheid van kook- en bakvoorwerpen in percentages en het gemiddelde aantal ervan per boedelbeschrijving 99
3.25. De aanwezigheid van keukengerief. Percentages 100
3.26. De aanwezigheid van serviesgoed. Percentages 100
3.27. De aanwezigheid van bestek. Percentages en het gemiddelde aantal ervan per boedelbeschrijving 101
3.28. De aanwezigheid van thee- en koffievoorwerpen. Percentages 102
3.29. De aanwezigheid van drankvoorwerpen. Percentages 103
3.30. De aanwezigheid van rookvoorwerpen. Percentages 104
3.31. De aanwezigheid van kleding. Percentages 105
3.32. De aanwezigheid van kledingstoffen. Percentages 106
3.33. De aanwezigheid van sieraden. Percentages 108
3.34. De aanwezigheid van koraal. Percentages 109
3.35. De aanwezigheid van accessoires. Percentages 110
3.36. Het voorkomen van metaal en zilver. Percentages 111
3.37. Het voorkomen van metaal en zilver gecombineerd met categorieën van voorwerpen. Indexcijfers 112
3.38. Het voorkomen van aardewerk en porselein. Percentages 113
3.39. De aanwezigheid van vergulde en verlakte voorwerpen. Percentages 114
3.40. Voorwerpen die in 1830 in minstens drie kwart, de helft en een kwart van de boedelbeschrijvingen van alle drie (A) en van twee streken (B) aanwezig zijn 115
3.41. Voorwerpen die in 1890 in minstens drie kwart, de helft en een kwart van de boedelbeschrijvingen van alle drie (A) en van twee streken (B) aanwezig zijn 117
3.42. Voorwerpen die tussen 1830 en 1890 aan belang verliezen. Percentages 118
3.43. Voorwerpen die tussen 1830 en 1890 aan belang winnen. Percentages 119
3.44. Classificatie van voorwerpen naar groepen van verandering 121
3.45. Verschillen in het bezit van voorwerpen tussen de drie streken in 1830 123
3.46. Verschillen in het bezit van voorwerpen tussen de drie streken in 1890 124
3.47. De scores van de voorwerpen uit tabel 3.44 naar de periode waarin ze de sterkste stijging maken 127
4.1. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1830 131
4.2. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1830 133
4.3. De uniformiteit van de materiële cultuur. De Zaanstreek, 1830 135
4.4. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830 136
4.5. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830 137
4.6. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830 138
4.7. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830 . . 139
4.8. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830 140
4.9. De aanwezigheid van materialen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1830. Indexcijfers 142

Tabel

4.10. De aanwezigheid van (edel)metalen in combinatie met rubrieken van voorwerpen. De Zaanstreek, 1830. Indexcijfers 143
4.11. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met enkele voorwerpen. De Zaanstreek, 1830. Indexcijfers 145
4.12. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1890 148
4.13. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1890 149
4.14. De uniformiteit van de materiële cultuur. De Zaanstreek, 1890 150
4.15. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890 151
4.16. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890 152
4.17. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders van de tweede en van boeren van de tweede en derde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890 153
4.18. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890 155
4.19. De aanwezigheid van materialen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1890. Indexcijfers 156
4.20. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met enkele (rubrieken van) voorwerpen. De Zaanstreek, 1890. Indexcijfers 157
4.21. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1860 160
4.22. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1860 161
4.23. De uniformiteit van de materiële cultuur. De Zaanstreek, 1860 162
4.24. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860 162
4.25. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860 163
4.26. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860 164
4.27. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860 . . 165
4.28. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860 166
4.29. De aanwezigheid van materialen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1860. Indexcijfers 167
4.30. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met enkele (rubrieken van) voorwerpen. De Zaanstreek, 1860. Indexcijfers 168
4.31. Het gemiddeld aantal vertrekken per woning. De Zaanstreek, negentiende eeuw 174
4.32. De aanwezigheid van keuken en slaapkamer. De Zaanstreek, negentiende eeuw. Percentages 175
4.33. De aanwezigheid van woonkamers, van woonkamers met slaapgelegenheid in percentages en het gemiddeld aantal slaapkamers per woning. De Zaanstreek, negentiende eeuw 177

Tabel

4.34. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1830 180
4.35. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1830 181
4.36. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Brabant, 1830 181
4.37. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1830 182
4.38. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen met een waarde tussen de 250 en 500 gulden van boeren en middenstanders extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1830 182
4.39. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1830 . . . 183
4.40. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1890 185
4.41. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1890 186
4.42. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Brabant, 1890 187
4.43. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890 187
4.44. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen met een waarde tussen 250 en 500 gulden van boeren en middenstanders extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890 188
4.45. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890 . . 188
4.46. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en van de vierde en vijfde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890 189
4.47. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1860 191
4.48. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1860 191
4.49. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Brabant, 1860 192
4.50. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860 192
4.51. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen met een waarde tussen de 250 en 500 gulden van boeren en middenstanders extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860 193
4.52. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860 . . 193
4.53. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860 194
4.54. Boedelbeschrijvingen met vertrekaanduidingen in percentages, alsmede het gemiddelde aantal vertrekken. Oost-Brabant, negentiende eeuw 195
4.55. De aanwezigheid van keuken, woonkamer, opkamer en slaapkamer. Oost-Brabant, negentiende eeuw. Percentages 196
4.56. De aanwezigheid van beddegoed in keuken, woonkamer en opkamer. Oost-Brabant, negentiende eeuw. Percentages 197
4.57. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1830 198
4.58. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1830 199
4.59. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Groningen, 1830 200

Tabel

4.60. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830 200
4.61. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830 201
4.62. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830 201
4.63. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de boeren van de derde en van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830 202
4.64. De aanwezigheid van materialen naar sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1830. Indexcijfers 203
4.65. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met (rubrieken van) voorwerpen. Oost-Groningen, 1830. Indexcijfers 204
4.66. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1890 206
4.67. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1890 207
4.68. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Groningen, 1890 207
4.69. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890 208
4.70. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890 209
4.71. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders en onderwijzers van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890 210
4.72. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en van de vierde en vijfde consumptiegroep aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890 210
4.73. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de boeren van de derde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830 211
4.74. De aanwezigheid van materialen naar sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1890. Indexcijfers 212
4.75. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met (rubrieken van) voorwerpen. Oost-Groningen, 1890. Indexcijfers 212
4.76. Boedelbeschrijvingen met vertrekaanduidingen in percentages, alsmede het gemiddelde aantal vertrekken. Oost-Groningen, negentiende eeuw 213
4.77. De aanwezigheid van achterkamer, voorkamer, keuken, opkamer, slaapkamer en gang. Oost-Groningen, negentiende eeuw. Percentages 214
4.78. De aanwezigheid van beddegoed in geselecteerde vertrekken. Oost-Groningen, negentiende eeuw. Percentages 215
4.79. Procentuele aandeel van huisraad, meubilair, textiel en preciosa in hun totale waarde per combinatie van sociale en consumptiegroep (totaal in guldens). De Zaanstreek 217
4.80. Procentuele aandeel van huisraad, meubilair, textiel en preciosa in hun totale waarde per combinatie van sociale en consumptiegroep (totaal in guldens). Oost-Brabant 218
4.81. Procentuele aandeel van huisraad, meubilair, textiel en preciosa in hun totale waarde per combinatie van sociale en consumptiegroep (totaal in guldens). Oost-Groningen 219

Tabel

4.82. Verhoudingsgetallen tussen het bezit aan huishoudelijke voorwerpen van edelmetaal en het sieradenbezit per combinatie van sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, Oost-Groningen, Zaanstreek 220
5.1. De tien clusters met hun kenmerken. Percentages 229
5.2. De verdeling van de sociale en consumptiegroepen over de tien clusters. Absolute aantallen 236
5.3. Basisindex 241
5.4. Diversificatie-index 242
5.5. Tijdindices: nieuw in 1830, nieuw in 1860, nieuw in 1890; oud na 1830, oud na 1860 243
5.6. Vernieuwings-indices: voorzieningen-index, vertrekken-index, woning-index, sieraden-index 247
5.7. Vernieuwings-index 248
5.8. Verdwijnings-indices: voorzieningen-index, woning-index, sieraden-index . . 249
5.9. De verdwijnings-index 251
5.10. Huiselijkheids-index 253

Tabellen in de bijlagen

II.3.1. Overzicht van de zesendertig codeboeken met hun omvang 315
II.3.2. De hoofdrubrieken van het voorwerpen-codeboek 323
IV.4.1. Het gemiddelde procentuele aandeel van de rubriek gemengde prijzen in de totale waarde van het consumptiegoederenbezit bij wisselende rubrieksamenstelling 410
IV.4.2. De boedelbeschrijvingen naar het aandeel van de gemengde prijzen in de totale waarde van het consumptiegoederenbezit. Percentages 411

LIJST VAN FIGUREN

Figuur

5.1. Schematische voorstelling van de uiteenlopende manier van clustervorming bij clusteranalyse 226
5.2. Het dendrogram vanaf het moment dat er tien groepen zijn 227

Figuren in de bijlagen

II.2.1. Voorbeeld van een fragment van uitvoer van het programma INVENT 308
II.2.2. Voorbeeld van dezelfde uitvoer via het programma LIJST 309
II.2.3. Schema van de onderlinge verbinding tussen de computerprogramma's . . 310
II.2.4A. Voorbeeld van hetzelfde fragment na het programma RECODE (ongekodeerd) 311
II.2.4B. Voorbeeld van hetzelfde fragment na het programma RECODE (gekodeerd) 311

LIJST VAN KAARTEN

Kaart

1.1. Kaart van Nederland met de onderzochte streken 36

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage

II.1. Het databestand: vindplaats van de boedelbeschrijvingen, geslacht van de erflater, woonplaats, beroep en waarde van het consumptiegoederenbezit 293
II.2. De computerprogramma's 306
II.3. Het codeboek 314
IV.1. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep. De aanwezigheidsfrequenties 328
IV.2. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep. Gemiddelden 360
IV.3. De gemiddelde waardering per voorwerp 390
IV.4. De berekening van de samenstelling van het consumptiegoederenbezit 409

AFKORTINGEN EN TEKENS

In de tabellen:

–	wil zeggen het gegeven is precies nul
0	wil zeggen het getal is te klein om in de gekozen eenheid te worden uitgedrukt
(blank)	wil zeggen een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
*	waarde is slechts op één of twee gevallen gebaseerd
A1, B1, M1	respectievelijk arbeiders, boeren en middenstanders met een consumptiegoederenbezit van minder dan vijfhonderd gulden (eerste consumptiegroep)
B1c, M1c	respectievelijk boeren en middenstanders met een consumptiegoederenbezit van tweehonderdvijftig tot vijfhonderd gulden
B2, M2, W2	respectievelijk boeren, middenstanders en burgerij met een consumptiegoederenbezit van vijfhonderd tot duizend gulden (tweede consumptiegroep)
B3, W3	respectievelijk boeren en burgerij met een consumptiegoederenbezit van duizend tot tweeduizend gulden (derde consumptiegroep)
W4	burgerij met een consumptiegoederenbezit van twee- tot vierduizend gulden (vierde consumptiegroep)
B2/3	boeren van de tweede en derde consumptiegroep
W4/5	burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep

Overige:

RANH	Rijksarchief in Noord-Holland
RANB	Rijksarchief in Noord-Brabant
RAG	Rijksarchief in Groningen

WERKBEGRIPPEN

Consumptiegoederenbezit – Het consumptiegoederenbezit is het totale bezit aan roerende goederen minus de produktiegoederen (d.w.z. het roerend goed dat gebruikt wordt voor het uitoefenen van een beroep).

Consumptiegroep – De consumptiegroepen zijn groepen die gemaakt zijn op basis van de totale waarde van het consumptiegoederenbezit. Er worden vijf consumptiegroepen onderscheiden. De huishoudens van de eerste consumptiegroep bezitten consumptiegoederen met een totale waarde tot 500 gulden; die van de tweede consumptiegroep met een waarde van 500 tot 1000 gulden; die van de derde met een waarde van 1000 tot 2000 gulden die van de vierde met een waarde van 2000 tot 4000 gulden en die van de vijfde met een waarde van 4000 gulden en meer.

Groeps-item – De groeps-items zijn die items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van een combinatie van sociale en consumptiegroep voorkomen.

Item – Onder items worden unieke voorwerpen verstaan. Acht stoelen en twee tafels zijn twee items en tien voorwerpen.

Maat van uniformiteit – Er zijn twee maten van uniformiteit. De eerste wordt berekend door het aantal groeps-items van een combinatie van een sociale en consumptiegroep te delen door het aantal potentiële items van die sociale en consumptiegroep. De tweede wordt berekend door het aantal groeps-items van een combinatie van een sociale en consumptiegroep te delen door het gemiddelde aantal items van die groep.

Potentiële items – De potentiële items zijn die items die minstens twee keer in een combinatie van een sociale en consumptiegroep vermeld worden.

Sociale groep – Er worden op basis van de beroepsaanduiding vier sociale (eigenlijk: socio-professionele) groepen onderscheiden: arbeiders, boeren, middenstanders en burgerij.

Voorwerp – Zie 'Item'.

xWoord – Wanneer een 'x' voor een woord geplaatst is, zijn er meerdere soortgelijke voorwerpen samengenomen. Onder 'xpijpenrek' gaat niet alleen een pijpenrek schuil.

1. INLEIDING

Deze studie handelt over de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw. De materiële cultuur kan men op veel manieren bestuderen. Het is daarom goed om eerst aan te geven wat in deze studie onder materiële cultuur wordt verstaan. Daarna volgen twee theoretiserende paragrafen: de eerste probeert de algemene achtergrond te verschaffen van waaruit deze studie is geschreven. De tweede is een nadere uitwerking van de belangrijkste theoretische invalshoek waarvan gebruik is gemaakt. Het hoofdstuk wordt besloten met een verantwoording van de opzet van het onderzoek.

1.1. Wat is materiële cultuur?

Het begrip 'materiële cultuur' is dermate aantrekkelijk en vanzelfsprekend dat gebruikers het dikwijls niet nodig vinden om er een omschrijving van te geven. Het gevolg is dat het begrip vele betekenissen gekregen heeft, soms zelfs bij dezelfde gebruiker. Binnen de geschiedwetenschap is Braudel degene die het begrip gemunt heeft, niet door het strak te definiëren, maar door het een suggestieve inhoud te geven middels zijn boek *Civilisation matérielle et capitalisme*.[1] Braudel spreekt afwisselend van '*civilisation matérielle*' en '*vie matérielle*'; '*culture matérielle*' vindt men bij hem niet. Hieraan hoeft men geen diepere betekenis toe te kennen. Braudel maakt zelf nauwelijks een onderscheid tussen de begrippen '*civilisation*' en '*culture*'.[2] In *Le Temps du Monde* schrijft hij: 'les cultures (ou les civilisations): les deux mots, quoi qu'on dise, peuvent s'employer l'un pour l'autre dans la plupart des cas...'.[3] Twee andere vooraanstaande Franse historici, Le Goff en Le Roy Ladurie, gebruiken beide begrippen eveneens expliciet als synoniem.[4] In *La nouvelle histoire*, een voortreffelijk dictionnaire uitgegeven door Jacques le Goff die als taak schijnt te hebben de bijdrage van de Franse historici aan de vernieuwing van de geschiedwetenschap te codificeren, besluit Jean-Marie Pesez (die het artikel over de materiële cultuur schrijft) zijn bespreking van deze kwestie met de opmerking dat het hierbij waarschijnlijk om een schijnprobleem gaat.[5]

Braudel geeft in het eerste deel van zijn *Civilisation matérielle et capitalisme* geen definitie van '*la vie matérielle*', maar wel vele omschrijvingen ervan.[6] In de herdruk van zijn boek lijkt hij een beetje afstand van het begrip te nemen. 'Or une zone d'opacité, souvent difficile à observer faute d'une documentation historique suffisante, s'étend au-dessous du marché; c'est l'activité élémentaire de base que l'on rencontre partout et qui est d'un volume tout simplement fantastique. Cette zone épaisse, au ras du sol, je l'ai appelée, faute de mieux, la *vie matérielle* ou la *civilisation matérielle*'.[7] Uit dit citaat blijkt tevens dat '*la vie matérielle*' de basis is van een meer

verdiepingen tellend bouwwerk dat verder bestaat uit '*la vie économique*', het gebied waar de markt regeert en waar mensen – zich onttrekkend aan de natuurlijke dwangmatigheden – meer bewust in hun leven ingrijpen, en tenslotte – als derde – het domein van het kapitalisme dat het hoogste, meest ontwikkelde stadium van het economisch leven is en dat zich wil doen gelden in '*la vie matérielle*' en '*la vie économique*'. De relaties tussen de drie gebieden, hier kort gekarakteriseerd, worden door Braudel niet scherp aangegeven, omdat ze in de werkelijkheid ook niet gescheiden van elkaar voorkomen. Het zijn concepten waarmee hij de economische geschiedenis wil ordenen.

Het materiële leven plaatst Braudel in deze context, die het tweelingzusje lijkt te zijn van zijn bekende tijdsindeling. Het begrip materiële leven correspondeert dan ook met '*la longue durée*'.[8] Het is het gebied waar de eeuwige herhaling haar rijk heeft, het gebied van de onbewuste routinehandelingen, het gebied ook waar iedereen een geschiedenis heeft. Het duidelijkst geportretteerd wordt het materiële leven in de programmatische aanhef van het eerste hoofdstuk van de *Civilisation matérielle et capitalisme*. Het materiële leven omvat de relatie tussen mensen en dingen, waarbij 'de dingen' slaan op voedsel, woningen, kleding, gereedschap, en zelfs monetaire instrumenten en op verschijnselen als dorpen en steden. Voor de relatie tussen mensen en dingen is tevens het aantal mensen waarover de rijkdommen van de aarde verdeeld moeten worden, van grote betekenis.[9] Het gaat in één woord om de geschiedenis van het dagelijks leven.[10]

Braudel heeft het begrip materiële cultuur bij historici weer populair gemaakt en daarom heeft hij het verdiend dat zijn opvatting als eerste en uitvoerig weergegeven is. Het begrip heeft bij hem echter een zodanige flexibele en ruime inhoud dat het zich niet zonder meer voor overname leent. Alvorens die betekenis te geven die het begrip in deze studie heeft, zullen nog enkele andere gebruikers aan het woord gelaten worden.

De vroegst gevonden vermelding van het begrip binnen de geschiedwetenschap is bij de Duitse historicus Karl Biedermann, die het woord al gebruikt in zijn (tweedelig) boek *Deutschland im 18. Jahrhundert*, (Leipzig 1854 en 1856). Het begrip wordt door hem in een brede betekenis gehanteerd. Zo schrijft hij 'Die Verteilung des Erwerbes und Besitzes unter die verschiedenen Klassen der Bevölkerung (ist) eines der wichtigsten Momente der materiellen Kulturentwicklung'.[11] Het begrip wordt eveneens gebruikt in de titel van het boek over het Moezelland geschreven door Karl Lamprecht, de belangrijke Duitse cultuurhistoricus.[12] Hem blijkt eveneens een zeer ruime definitie voor ogen te staan, want waar hij spreekt van de geschiedenis van de materiële cultuur, zouden wij nu sociaal-economische geschiedenis gebruiken. Een zelfde opvatting van de term demonstreert Slicher van Bath. Hij zet de materiële tegenover de geestelijke cultuur.[13] Men zou in dit verband kunnen spreken van een geseculariseerd marxisme, waarbij de materiële cultuur voor de onderbouw en de geestelijke cultuur voor de bovenbouw staat.

De term materiële cultuur is meer gangbaar en geïnstitutionaliseerd in Oost-Europa en de Sovjet-Unie. Al direct na de Russische revolutie is in 1919 een instituut ter bestudering van de materiële cultuur opgericht.[14] Sedert 1953 verschijnt het Poolse tijdschrift *Kwartałnik Historia Kultury Materiałnej* dat uitgegeven wordt door het gelijknamige instituut waaraan archeologen, historici en volkskundigen verbonden zijn. Dit tijdschrift staat aan de wieg van het gebruik van de term materiële cultuur.[15] Wat wordt eronder verstaan? In het openingsartikel van het eerste nummer stelt Kazimierz Majewski dat de geschiedenis van de materiële cultuur zich vooral bezighoudt met de fundamentele produktiemiddelen en artefacten die een sleutelrol spelen in het distributie-, ruil- en consumptieproces. Op deze manier is het mogelijk te bepalen in welke fase van de economische ontwikkeling een maatschappij zich bevindt.[16] Wanneer men deze omschrijving leest, is het niet verwonderlijk dat in een debat over de geschiedenis van de materiële cultuur in Polen opgemerkt wordt: 'Pour moi, c'est l'histoire tout court'.[17] De nadruk van de Poolse onderzoekingen ligt echter sterk op technische aspecten: hoe worden produkten vervaardigd?

In Italië heeft het Poolse voorbeeld een grote rol gespeeld. Het programma van het tijdschrift *Archaeologia medievale* met als ondertitel *Cultura materiale, insediamente, territorio* vertoont grote gelijkenis met de definitie van Majewski.[18] Ook de uitgevers en redacteuren van het tijdschrift *Quaderni Storici* dat in 1976 een speciale aflevering aan de materiële cultuur heeft gewijd, beroepen zich op het Poolse voorbeeld.[19]

In de antropologie heeft het begrip materiële cultuur lange tijd een beperkte betekenis gehad, één die sterk lijkt op de Poolse praktijk. Het begrip viel bijna samen met de geschiedenis van de techniek.[20] In de *International Bibliography of Social and Cultural Anthropology* vindt men de meeste titels die het woord materiële cultuur bevatten onder het hoofdje '*Technical Equipments. General Works*'. Weliswaar beschrijft men niet alleen het gereedschap en werktuigen, maar ook zaken als meubilair en kleding. Ook in het laatste geval echter worden de voorwerpen overwegend vanuit een technisch, produktief perspectief ontleed en minder vanuit een sociaal, consumptief perspectief.[21] Pesez verwijt de anthropologie op het gebied van de materiële cultuur te beschrijvend gebleven te zijn en de resultaten ervan verwaarloosd te hebben in haar synthese.[22]

In de sociologie heeft vooral Pitirim A. Sorokin zich met het begrip ingelaten. Hij plaatst de materiële cultuur naast de ideologische en gedragscultuur. De ideologische cultuur is het stelsel van waarden en normen, de gedragscultuur staat voor de handelingen die een groep of persoon uitvoert en de materiële cultuur omvat alle materiële en biofysische zaken.[23] Deze drie staan in een al dan niet geïntegreerde relatie tot elkaar en vormen samen de cultuur.

Gemeenschappelijk in alle omschrijvingen en definities van het begrip materiële cultuur is dat men uitgaat van de concrete produkten van een

samenleving, groep of individu. De wegen scheiden zich pas in de benadering van deze produkten en het doel waarmee men ze bestudeert. Pesez schrijft 'L'histoire de la culture matérielle en est toujours à se chercher; elle n'a pas su encore forger ses concepts, ni développer toutes ses implications'.[24] Deze studie wil zowel een bijdrage zijn aan de verdere theorievorming van de materiële cultuur als een praktische toepassing ervan geven. Bij de huidige stand van wetenschap kunnen deze twee nog niet gescheiden van elkaar beoefend worden. Door de geschiedenis van de materiële cultuur in de context van de sociaal-economische en met name de gezinsgeschiedenis te brengen, wordt geprobeerd haar een vaster kader te geven.[25] Hier zal derhalve de geschiedenis van de materiële cultuur verengd worden tot de materiële cultuur van huishoudens. Het onderzoek beoogt het bestaan en de ontwikkeling van patronen in woon- en leefomstandigheden bloot te leggen. Het stelt tegenover elkaar het betrekkelijk geringe aantal behoeften van mensen (eten, drinken, wonen, zich kleden, contact maken) en de bijna eindeloze variatie waarmee mensen deze behoeften trachten te bevredigen. Ondanks deze verbluffende variatie die uiteindelijk uitloopt op individuele keuzes, is er sprake van stijlen en patronen in woon- en leefgedrag. Deze stijlen en patronen worden beïnvloed door geografische, economische, sociale, culturele, historische, religieuze, institutionele en technische factoren. *Het is de opzet om aan de hand van het onderzoek naar de materiële cultuur in Nederland in de negentiende eeuw het bestaan van woon- en levensstijlen vast te stellen, te reconstrueren en te beschrijven, vervolgens om na te gaan hoe ze tot stand gekomen zijn en tenslotte om te proberen de mensen die deze woon- en levensstijlen gestalte geven, en de maatschappij waarvan zij deel uitmaken, te karakteriseren vanuit hun materiële bezit.*

Men kan het ook anders formuleren. De materiële cultuur wordt hier onderzocht vanuit het gezichtspunt van het verbruik van duurzame consumptiegoederen. Hierdoor krijgt men inzicht in de levensstandaard van groepen mensen in het verleden, in de manier van wonen, van kleden, van arbeid en vermaak. Maar meer nog dan naar de meest in het oog vallende functie van de duurzame consumptiegoederen is gekeken naar de symboolwaarde, de teken-waarde ervan. Het bezit van duurzame consumptiegoederen is niet alleen uitdrukking van iemands economische situatie, maar ook van diens sociale, culturele en religieuze positie.[26] In het onderzoek is geprobeerd de stap te zetten van iemands materiële uitrusting naar zijn sociale (referentie)groep, naar zijn denkbeelden, zijn normen en zijn waarden. Deze aanpak is bewust eenzijdig en dient dan ook getoetst te worden op basis van andere invalshoeken.

Deze opvatting van materiële cultuur lijkt op het eerste gezicht een nieuwe uitbreiding van de betekenis van deze term met zich mee te brengen. Nadrukkelijker dan bij de hierboven aangehaalde auteurs en stromingen gaat de aandacht uit naar de consumptie en de communicatieve aspecten van de realia (in dit geval van het huishouden) en niet naar de technische en produktieve.

1.2. Studie van veranderingen in menselijk gedrag op lange termijn

'Sie wollen immer gleich erkennen, statt erst einmal zu betrachten'.

Peter Handke
Der Chinese des Schmerzens
(Frankfurt am Main 1983, S. 72)

Nu globaal het thema van deze studie is aangeduid, zal de plaats ervan binnen de geschiedwetenschap worden besproken. Wetenschap is de manier waarop mensen methodisch en systematisch nadenken om een beter inzicht te krijgen in de werkelijkheid. Doel van de wetenschap is kennis te systematiseren en te nuanceren. Het doel is niet: definitieve antwoorden te geven op de gestelde vragen. De antwoorden die gegeven worden, zijn slechts bedoeld om een scherper kijken en nieuw onderzoek uit te lokken en mogelijk te maken.

Voor de geschiedwetenschap is het belangrijkste doel (een deel van) het verleden te doen oplichten en te beschrijven om op die manier zowel dat verleden inhoud te geven als om de (voor)wetenschappelijke ideeën en – mogelijk – mythes die er al waren, te toetsen. Deze omschrijving van het doel van de geschiedwetenschap lijkt een terugkeer naar de beschrijvende en narratieve geschiedenis te impliceren. De schijn bedriegt. Door de ontwikkeling van de kwantitatieve geschiedenis is het besef dat elke geschiedschrijving een constructie is, gemeengoed geworden. Men kiest niet zomaar een aspect van het verleden om te bestuderen. Evenmin is het niveau waarop men een onderwerp aanpakt, de gezichtshoek van waaruit men het bekijkt en de context waarbinnen men het situeert, willekeurig. De beschrijving, noodzakelijk en in zichzelf reeds functioneel, is het resultaat van de gedane keuzes. Zij wordt derhalve niet het verhaal van hoe het geweest is, maar een verhaal. In tegenstelling tot de beschrijvende geschiedenis probeert de historicus thans deze keuzes voor zichzelf en voor anderen expliciet te maken.

Deze analytische beschrijving is het kenmerk van de nieuwe sociale geschiedenis. De sociale geschiedenis bevindt zich in een interessante fase. Zij probeert zich te profileren binnen de sociaal-economische geschiedenis. Haar ontwikkeling loopt via de arbeidersgeschiedenis, de geschiedenis van de sociale stratificatie en de gezinsgeschiedenis naar de geschiedenis van het dagelijks leven.[27]

De uitdrukking geschiedenis van het dagelijks leven is de laatste tijd het meest in zwang om het thema van de sociale geschiedenis mee aan te duiden.[28] Zij refereert aan de keuze voor de bestudering van de massa in tegenstelling tot die van grote mannen en aan de steeds terugkerende handeling tegenover de unieke gebeurtenis. De uitdrukking heeft echter meer een functie dan een welomschreven inhoud. Het is een geuzennaam. Zij roept het idee van een geschiedenis van onderen op. Een geschiedenis

van onderen die niets meer impliceert dan een verschuiving van de invalshoek, een partijkeuze voor een sociale groep (buurtbewoners, vrouwen, homo's, arbeiders). Zoals elke verschuiving van de invalshoek nieuwe, waardevolle inzichten oplevert, zo zal ook de geschiedenis van onderen vruchtbaar zijn. Haar partijkeuze maakt haar echter blind voor de werking van het historisch proces.[29]

De socioloog Norbert Elias heeft de gebruikers van de term dagelijks leven bekritiseerd, omdat zij de indruk wekken het dagelijks leven als een geïsoleerd, zelfstandig terrein te beschouwen. Hij verwijt hen tevens dat deze term dezelfde functie dreigt te krijgen als '*Gemeinschaft*': een aanduiding voor de paradijselijke zijde van het bestaan.[30] Elias' kritiek opent de ogen voor enkele zwakheden die aan de term dagelijks leven kleven, waarvan men zich niet direkt bewust is. Het dagelijks leven verwijst naar handelingen die bijna onbewust gedaan worden omdat ze zich telkens herhalen, en eveneens naar een terrein waarop iedereen – althans in de manier waarop men de handeling verricht – een zo groot mogelijke invloed heeft. Het is misschien daarom dat economisch en politiek handelen dikwijls buitengesloten worden wanneer men spreekt over het dagelijks leven. Dat is dan ten onrechte. Elias heeft gelijk als hij zegt dat het dagelijks leven geen geïsoleerd gebied is, noch één dat zich onttrekt aan de rationaliteit.[31]

Het is juist één van de belangrijke nieuw verworven inzichten van de sociale geschiedenis dat de handelingen in het dagelijks leven een grote invloed hebben op het historisch proces als zodanig. Het duidelijkst voorbeeld levert het demografisch handelen van mensen. In de *Population History of England* van Wrigley en Schofield,[32] met Louis Henry's *Crulai*[33] één van de mijlpalen in de naoorlogse historiografie, neemt het huwelijksgedrag een belangrijke plaats voor de verklaring van de bevolkingsontwikkeling in. De huwelijksleeftijd en het percentage gehuwde vrouwen blijken de belangrijkste verklarende variabelen te zijn voor de vruchtbaarheid die op haar beurt weer van groter belang is voor de daling of stijging van het bevolkingsaantal over de lange termijn dan de sterfte. De duizenden micro-beslissingen uit het dagelijks leven om wel of niet te trouwen, om vroeger of later te trouwen beïnvloeden de macro-geschiedenis van de Engelse bevolkingsontwikkeling en zo ook de economische ontwikkeling die beide, als exogene factoren ditmaal, de handelingen op micro-niveau weer beïnvloeden tezamen met de meest uiteenlopende gebruiken van juridische, institutionele, culturele, religieuze en sociale aard.

Deze band tussen micro- en macro-gebeurtenissen behoort in het centrum van de sociaal-economische geschiedenis te staan. Hieraan ontleent de studie van de dagelijkse gedragingen op micro-niveau haar belang. Het gaat erom zowel de mechanismen te bestuderen die in deze handelingen werkzaam zijn als om die mechanismen te proberen te doorgronden waarlangs deze micro-handelingen een macro-uitwerking krijgen.

Op basis hiervan is het ook mogelijk het thema van de sociale geschiede-

nis te herdefiniëren in plaats van gebruik te maken van de uitdrukking geschiedenis van het dagelijks leven. De sociale geschiedenis houdt zich bezig met de bestudering van menselijk gedrag op lange termijn. Wat hieronder verstaan wordt, zal nu nader beschreven worden mede aan de hand van een bespreking van de ideeën van de cultuurfilosoof Walter Benjamin, de sociologen Hofstee en Elias, en de architectuurhistoricus Siegfried Giedion.

In zijn dissertatie *Geschiedenis tussen struktuur en evenement* schrijft Bertels dat hij Siegfried Giedion als representant van de cultuurgeschiedenis had willen nemen. Giedion bleek echter niet in het concept dat hij uit wilde voeren te passen en viel af.[34] Peeters schenkt in zijn *Historische Gedragswetenschap; een bijdrage tot de studie van menselijk gedrag op de lange termijn* wel enige aandacht aan Giedion. Door Giedion in de context van het werk van Van den Berg te plaatsen, dat veel speculatiever is, doet hij hem echter niet voldoende recht.[35]

Siegfried Giedion interesseert ons hier met name vanwege zijn boek *Mechanization Takes Command*.[36] Hierin beschrijft Giedion de mechanisatie van het dagelijks leven en concentreert zich daarbij op de negentiende eeuw en de Verenigde Staten. Achtereenvolgens behandelt hij de mechanisatie in de industrie, de landbouw, de woninginrichting en in het huishouden. Zijn centrale stelling dat de negentiende eeuw een breukpunt vormt omdat gevoel en verstand na de opheffing van de gilden en door de mechanisering niet langer hand in hand gaan, is voor ons minder van belang dan de manier waarop hij zijn onderwerp aanpakt en het situeert. Hij snijdt daarbij onderwerpen aan die ook bij Benjamin, Hofstee en Elias aan de orde komen.

In zijn *Inleiding* gaat hij in op wat hij '*anonymous history*' noemt. Het is de historicus die orde brengt in wat de tijdgenoten zelf stukje bij beetje ervaren. Hij brengt gebeurtenissen in verband met wat eraan voorafgegaan is en wat erop volgt. Geschiedschrijving heeft daarom minder met feiten als zodanig dan met hun verbindingen te doen. Er bestaan voor de historicus dan ook geen banale dingen: 'The sun is mirrored even in a coffee spoon'.[37] Vervolgens attendeert hij op de macro-gevolgen van de gewone dingen en handelingen: 'Modest things of daily life, they accumulate into forces acting upon whoever moves within the orbit of our civilization'.[38]

Giedion vat de verhouding tussen de delen en het geheel echter meer ideëel dan praktisch op. Dit blijkt wanneer hij nader op het constructieve werk van de historicus ingaat. De historicus moet op zoek gaan naar de bepalende feiten van een ontwikkeling die de ware dragers van de tijdgeest zijn. 'Anonymous history is directly connected with the general, guiding ideas of an epoch. But at the same time it must be traced back to the particulars from which it arises'.[39] Giedion pleit er met andere woorden voor dat men de praktische ontwikkeling beschrijft vanuit een leidend idee. Hijzelf geeft het voorbeeld door in de ontwikkeling van het meubel

de verbinding tussen Empire en Bauhaus te leggen bij de meubelontwerpen zoals die terug te vinden zijn in de Amerikaanse patent registers en niet bij het meubilair van de heersende smaak in de negentiende eeuw die aan de bekleding van meubels een belangrijker plaats toekende dan aan de constructie. Deze keuze is volstrekt begrijpelijk wanneer men weet dat Giedion tot de voorvechters van het Nieuwe Bouwen heeft behoort. Giedion is vanaf het eerste congres in 1928 in Zwitserland secretaris van het CIAM (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) geweest.

Een tweede idee waarvan het boek doordrenkt is, is dat van de permanente beweging. Giedion begint zijn boek met een hoofdstuk over beweging, hoe er in de Europese beschaving over gedacht is en hoe men, zowel wetenschappers als kunstenaars, geprobeerd heeft beweging te analyseren.[40] Geschiedenis wordt gekenmerkt door beweging en niet door de idee van Vooruitgang. 'The ideas of progress supposes a final state of perfection (...). Finality implies an approaching state of static equilibrium. This contradicts what the scientists have shown to be the essence of the universe, motion and unending change'.[41] Naast deze eindeloze beweging plaatst hij de constantheid van de mens, zowel fysisch als psychisch. In zijn latere werk probeert Giedion zonder in platvloerse parallellismen te vervallen de achterliggende ideeën van de kunst van primitieve samenlevingen en de eerste beschavingen in verband te brengen met die van de twintigste eeuwse kunst en architectuur.[42]

Ook hier geldt weer dat Giedion vooral gericht is op de ideeëngeschiedenis en daarbinnen zijn begrippenpaar '*constancy and change*' laat functioneren. Als zodanig zijn zijn ideeën over constandheid en beweging zeer inspirerend en daarom ook hier vermeld, maar in de sociale geschiedenis krijgen dezelfde woorden een, men zou bijna zeggen, meer letterlijke betekenis. Giedion verbindt '*constancy and change*' met de gedachte van de onveranderlijke menselijke natuur tegenover de steeds wisselende omgeving. Mij gaat het om de continuïteit en beweging in de beweging zelf, om de duurzaamheid en de verstarring in de beweging, om de tempoversnelling ervan.[43]

Men maakt vaak een tegenstelling tussen traditioneel en modern, waarbij traditioneel gekarakteriseerd wordt door de afwezigheid van verandering.[44] Het historisch onderzoek van de afgelopen decennia heeft nu juist aangetoond dat perioden zonder verandering niet bestaan. Om een voorbeeld te geven: zelfs in een landelijk dorp als Duiven is in de achttiende eeuw een dusdanige migratie dat van de huwenden op het eind van de achttiende eeuw één derde een naam draagt die voordien niet in Duiven voorkwam en één derde een naam heeft die daar al een eeuw ingeburgerd is.[45] In de stad is de beweging nog veel heftiger. In Berlijn verhuist in de jaren zestig van de vorige eeuw jaarlijks gemiddeld de helft van de bevolking, zodat men spreekt van het nomadendom van de Berlijners.[46] Een ander voorbeeld, ditmaal uit de economische geschiedenis: de helft van alle nieuwe ondernemingen mislukt binnen twee jaar; slechts één op

de 50.000 ondernemingen overleeft twee eeuwen en zelfs wanneer een onderneming al tien jaren draait, is de kans dat zij nog tien jaar zal blijven bestaan maar één op drie.[47] Dit zijn gegevens waar men zelden bij stilstaat. Over het algemeen heeft men de neiging dit soort beweeglijkheid te onderschatten. Anderzijds is men ook weer verrast door de duurzaamheid van patronen die ondanks alle beweging, blijkt te bestaan. Van der Woude geeft hiervan een sprekend voorbeeld. Hij verwijst naar onderzoek van Kooy en van Engelen en Meier naar gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland in respectievelijk 1959-1962 en 1812-1862. In beide periodes bleken bij de protestanten vaker dan bij de rooms-katholieken gedwongen huwelijken voor te komen, en bleek voorts de regionale rangorde ongewijzigd gebleven te zijn![48] Weer een ander voorbeeld van continuïteit is een artikel van Schomerus, waar zij op basis van een onderzoek naar arbeiders van de machinefabriek Esslingen tot de conclusie komt dat het kindertal pas na ongeveer twee generaties na een wisseling van bedrijfstak in overeenstemming is met de voor die produktievorm specifieke normen. Zij heeft het kindertal van de arbeiders bestudeerd met als onderscheidend criterium het beroep van de vader van het gezinshoofd. Daarbij wijkt het kindertal van diegenen wier vader werkzaam was in de landbouw en de textiel sterk af van diegenen wier vader al in de metaalnijverheid werkte.[49]

Schomerus' onderzoek is tevens een voorbeeld van een dynamisch onderzoek naar menselijk gedrag. Voor de analyse van veranderingen in gedrag en de mechanismen die daarin werkzaam zijn, is deze benadering de meest aangewezen.[50] Om van tevoren echter te weten dat een dergelijke arbeidsintensieve benadering zinvol is, en om de resultaten van een dynamische analyse goed te kunnen interpreteren, zal men eerst enige dwarsdoorsneden moeten maken. Deze geven informatie of er zich wel veranderingen hebben voorgedaan en in hoeverre ze rëeel zijn. Laat een voorbeeld dit verduidelijken. Stel men doet een onderzoek naar sociale mobiliteit in Nederland in de twintigste eeuw. Om te kunnen zeggen dat iemand stijgt op de sociale ladder wanneer zijn vader een boer was en hij een onderwijzer, moet men eerst weten wat de positie van een boer en die van een onderwijzer was in de respectievelijke periodes. Vandaar ook dat ons onderzoek naar materiële cultuur transversaal is opgezet en niet longitudinaal.

Giedion heeft ons attent gemaakt op het thema van continuïteit en verandering. Ook bij Elias staat verandering centraal. Hij verwijt de sociologen een te bij de dag gerichtheid. In zijn *Ueber den Prozess der Zivilisation* analyseert hij veranderingen in etiquette bij eten, bij het doen van de natuurlijke behoeften, het neussnuiten, het spugen en het slapen.[51] Hij is echter eveneens gelijk Giedion vooral gericht op de leidende groepen in de verandering van deze manieren. Elias bestudeert de elite en lijkt voor veranderingen in het gedrag van de massa tevreden te zijn met een simpel dalend cultuurgoederenmodel. Elias wordt hier echter niet aangehaald

vanwege zijn civilisatietheorie, maar juist omdat hij de verandering centraal stelt.[52]

Elias' ideeën over ontwikkeling zijn veel verder uitgewerkt dan die van Giedion. Elias treedt in feite in discussie met het marxisme en probeert de term verandering van moralistische voorstellingen te ontdoen. 'Die Frage ist nicht, ob es Wandlungen zum Besseren oder zum Schlechteren sind: die Frage ist zunächst einmal, welche Art eigentlich diese Wandlungen sind, und vor allem wie man sie erklären kann'.[53] Om dit te bereiken herhaalt Elias voortdurend de bijna bezwerende formule dat het historisch proces weliswaar het resultaat is van de 'Verflechtung der Willensakte und Pläne von vielen Menschen', maar als zodanig door geen 'von den in sie verwickelten Menschen gewollt oder geplant ist'.[54] Op deze wijze probeert Elias het historisch proces van een diepere, achterliggende zin te ontdoen. Het proces is zinloos en doelloos, hetgeen echter niet wil zeggen dat men er geen patronen en richting in kan ontdekken.

De tweede manier waarop Elias het probleem van goed en kwaad probeert te omzeilen is zijn figuratie-begrip. Mensen vormen verbanden, figuraties, met elkaar waarin ze wederzijds van elkaar afhankelijk zijn.[55] Deze figuraties bestaan slechts bij de gratie van de individuen die eraan gestalte geven. Het zijn echter niet noodzakelijkerwijs telkens dezelfde individuen die deze figuraties vormen. Vandaar dat Elias kan zeggen: 'Diese Figurationen sind ebenso wirklich, wie die einzelnen Menschen, die sie bilden'.[56] Het figuratie-begrip is geschikt om het beeld van de boosaardige kapitalist te nuanceren. De kapitalist heeft ook een rol in de figuratie. De historicus dient op de eerste plaats de betekenis en de werking van deze rol in relatie tot die van de anderen na te gaan. Macht, zo zegt Elias elders, is 'de structurele eigenschap van een sociale betrekking die overal en altijd aanwezig is en die als structurele eigenschap noch goed noch slecht is'.[57]

Met deze benadering heeft Elias een belangrijke stap voorwaarts gedaan. Onze aandacht kan zich nu richten op de mechanismen van verandering zonder dat de schuldvraag het geheel verduistert. Hoe Elias tegenover de geschiedenis van het dagelijks leven staat, hebben we reeds gezien. Hij probeert de veranderingen in het dagelijks leven in verband te brengen met macro-ontwikkelingen als staatsvormingsprocessen. In dat geval is zijn onderzoek een voorbeeld van macro-ontwikkelingen die doorspelen naar het gedrag van mensen.[58]

Elias' grote historische belangstelling verhindert hem niet om een karikaturaal beeld van de geschiedwetenschap te geven. Nog in 1977 schrijft hij over de geschiedwetenschap alsof die nog steeds door de politieke en grote mannengeschiedenis gedomineerd zou worden[59] en in zijn boek *Die Höfische Gesellschaft* komt in de inleiding die de titel heeft *Soziologie und Geschichtswissenschaft* de volgende passage voor: 'Die Untersuchung der Raumordnung von Palästen oder die Details der höfischen Etikette, um nur diese Beispiele zu nennen, mögen als Kuriositäten erscheinen,wenn mann sie mit der Elle des Historikers misst. Aber wie sich zeigt, gibt die

Untersuchung der Wohngestaltung und die gesamte Gestaltung des architektonische Gehäuses, in dem Familien einer bestimmten Gesellschaft leben, einen recht verlässlichen und zugleich einen nachprüfbaren Aufschluss über die Grundfiguren der für die Menschen dieser Gesellschaft charakteristischen Ehebeziehung und darüber hinaus über die ihres Zusammenhanges mit anderen Menschen im Rahmen des geselligen Verkehrs'.[60] Deze passage wordt geschreven nadat, bijvoorbeeld, het eerste deel van Braudels *Civilisation matérielle* al verschenen is. De huidige studie naar de materiële cultuur gaat nog verder dan Elias, omdat hier niet de woningen van koningen centraal staan, maar zo veel mogelijk de woningen van alle groepen uit een samenleving.

Zijn Elias en Giedion vooral door hun zienswijze voor ons van belang, Hofstee heeft in zijn *differentiële sociologie* een meer direct verband met de hier gebruikte methode. Gedurende zijn gehele wetenschappelijke carrière heeft Hofstee blijk gegeven van een grote belangstelling voor de geschiedwetenschap en historische onderwerpen. Evenmin als Elias verhindert dit Hofstee om een karikaturaal beeld van de geschiedenis te hebben. Hofstee's ideeën over de differentiële sociologie zijn te vinden in een boekje, getiteld: *Differentiële sociologie in kort bestek. Schets van de differentiële sociologie en haar functie in het concrete sociaal-wetenschappelijk onderzoek.*[61] Deze schets is een samenvatting van een driedelig college-dictaat dat Hofstee echter niet rijp achtte voor publikatie.[62] Ik zal er echter toch af en toe uit citeren omdat hij daarin de differentiële sociologie breedvoeriger introduceert. Er volgt hier, evenmin als dat bij Giedion en Elias het geval was, geen integrale uiteenzetting van zijn ideeën met een kritiek erop, maar slechts een bespreking van die onderdelen die ons aanknopingspunten bieden voor de studie naar de materiële cultuur en meer in het algemeen de sociale geschiedenis.

Hofstee is gefascineerd door de verschillende manieren waarop groepen reageren op algemene ontwikkelingen. Hij zet zich sterk af tegen de Amerikaanse sociologie die zich blind staart op een *mass society* met een *mass culture* en die erop uit is voor altijd en overal geldende theorieën op te stellen[63], maar in dat laatste juist niet slaagt omdat de eerste vooronderstelling niet klopt. Zijn definitie van differentiële sociologie luidt: 'De differentiële sociologie is dat deel van de sociologie dat zich richt op het zoeken naar regelmatigheden – waarvan de geldigheid in de regel duidelijk is gebonden aan tijd en plaats – die in het bijzonder kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van de theoretische en methodologische grondslagen van de studie van sociale groepen in hun verscheidenheid'.[64]

Hofstee ontkent, terecht, het bestaan van een *mass society*. Dit veronderstelt een zodanig hoog overeenkomstigheidsvlak dat alle verschillen die er zijn, worden weggedrukt. Hofstee is echter juist geïnteresseerd in het verklaren van verschillen. De differentiële methode is een verbijzondering van de comparatieve methode. 'Vergelijkend onderzoek van groepen is pas differentieel-sociologisch onderzoek, wanneer het tot oogmerk heeft verschillen tussen die groepen te leren kennen en te beschrijven en zodoen-

de het algemene inzicht in de mogelijkheden van het ontstaan van dergelijke verschillen probeert te vergroten'.[65] Hieruit blijkt tevens dat de differentiële sociologie diachronisch gericht is. Zij zoekt naar het ontstaan van verschillen.

In het algemeen komen verschillen hieruit voort dat 'voor hetzelfde probleem in dezelfde situatie meestal meerdere oplossingen mogelijk zijn, die elk op een bepaalde wijze in het totale sociale leven van de betreffende groep zijn te integreren. Het fysieke milieu laat keuze-mogelijkheden open, maar de sociale situatie is in de regel al evenmin werkelijk determinerend. Ze laat meestal toe om uit verschillende aanpassingsmogelijkheden te kiezen en geeft daarom vaak ook de vrijheid om in eens gekozen aanpassingsvormen geheel of grotendeels te volharden, wanneer de natuurlijke en sociale omstandigheden zich wijzigen'.[66] Van deze laatste mogelijkheid is door het artikel van Schomerus aan te halen, al een voorbeeld gegeven. Door het gedrag van groepen te zien als een reactie op algemene ontwikkelingen, biedt Hofstee de mogelijkheid groepen te vergelijken. In die zin gebruikt Hofstee eenzelfde principe om iets als 'de werkelijkheid', 'het historisch proces' te ontrafelen én te systematiseren. Uitgaande van verschillende antwoorden op universele problemen, verkrijgt men inzicht in het gedrag van mensen.

Een fraai voorbeeld van een studie die differentieel te werk gaat, is Roessinghs artikel 'De landbouw in de Noordelijke Nederlanden, 1650-1815' in de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.[67] In dit artikel vormt de seculaire trend het raster waartegen de agrarische geschiedenis van deze periode wordt afgezet. Roessingh toont voor door hem onderscheiden landbouwgebieden de differentiële werking van de algemene economische ontwikkeling aan. Hij laat zien hoe binnen de gegeven mogelijkheden de boeren reageren op de contractie-periode. Hij vat zijn studie als volgt samen: '..., de toepassing van veranderingen en verbeteringen heeft juist geleid tot een veel grotere verscheidenheid, wat de karakteristieke vormen van landbouw aangaat. De mogelijkheden tot intensivering liepen sterk uiteen en de "keuze" die de boeren maakten – en dus de richting van de ontwikkeling – hing af van een groot aantal factoren. En hierbij spelen de natuurlijke gesteldheid van de bodem, naast de sociale en economische omstandigheden, lang niet altijd de hoofdrol. Het geheel van de cultuur – in de zin van het totaal van materiële, geestelijke en institutionele verworvenheden – van de betreffende groep was mede van invloed. De verdere differentiatie in het bedrijf had dus tevens het effect van een sterkere regionale verscheidenheid'.[68]

Roessingh benadrukt dat de boeren in hun keuze uitgingen van hun mogelijkheden en dat men derhalve niet de fout moet maken de Betuwse landbouw te vergelijken met die in Zeeland of op de Zuidhollandse eilanden en dan de eerstgenoemde uit moet maken voor traditioneel.[69] Hij laat in de praktijk zien wat Hofstee theoretisch geformuleerd heeft: er zijn meerdere goede oplossingen voor een zelfde probleem.

Een zwak punt in Hofstee's definitie is, wat men precies onder 'groepen' moet verstaan. In de *Schets* merkt hij op het woord in de ruimste zin te gebruiken[70] en in zijn voorbeelden van differentieel-sociologisch onderzoek komen allerhande groepen voor, hoewel de nadruk ligt op geografische en beroepsgroepen. De complexiteit van zijn groepen kan sterk verschillen: ze loopt van (voetbal)verenigingen tot steden of zelfs landen. In zijn samenvatting van de kernpunten van de differentiële sociologie schrijft hij: 'De differentiële sociologie richt zich op groepen als zodanig, d.w.z. op gehelen van individuen die zich kenmerken door bepaalde onderlinge relaties, niet op de sociale kenmerken van afzonderlijke individuen'.[71] Hofstee is niet geïnteresseerd in de complexiteit van de groep. Het enige dat voor hem telt, is dat men groepen van eenzelfde categorie met elkaar vergelijkt.

Op dit punt, de aard van de groepen, is er een verschil tussen de differentiële sociologie en datgene wat hier onderzocht wordt. In deze studie naar de materiële cultuur is het juist de bedoeling na te gaan in hoeverre het zinvol is te spreken van een regionale groep of een sociale groep. Hebben de Zaanse boeren een materiële cultuur die sterk overeenkomt met die van de boeren in Oost-Groningen en Oost-Brabant of worden zij meer verbonden met hun streekgenoten van een andere sociale laag? Of geldt het één noch het ander?

Om vast te stellen of een groep een groep is, moet men het gedrag van een groep onderzoeken op gemeenschappelijke kenmerken. Hiervoor hoeft niet te gelden dat elk lid van de groep alle kenmerken vertoont. In zijn college-dictaat bespreekt Hofstee uitvoerig het stijlbegrip.[72] Dit concept is van groot belang, maar waar voor Hofstee een stijl al van te voren gegeven is, wil ik eerst onderzoeken of er van een stijl sprake is.

De stijl is hier een hermeneutisch middel om groepen te vinden. Voor de karakterisering van een periode is het uitermate belangrijk op basis van welk criterium zich uiteindelijk groepen vormen. Het gaat er daarom in de eerste plaats om vast te stellen of er van een stijl sprake is, vervolgens om deze te reconstrueren en te beschrijven en dan om vragen te stellen naar de duurzaamheid ervan. Reeds nu kan men opmerken dat dat wat men stijl noemt, afhankelijk zal zijn van de vergelijking die men wil maken. Wanneer men de materiële cultuur van Nederland met die van het Ottomaanse Rijk vergelijkt, vallen veel onderliggende verschillen weg en wanneer men aan het andere uiteinde twee boeren uit de Zaanstreek met elkaar vergelijkt zullen vele fijnzinnige verschillen zichtbaar worden die anders schuilgaan achter overeenkomsten. Het niveau waarop men vergelijkt, bepaalt zelf de overeenkomsten en verschillen die men zal vinden. De keuze van het niveau is daarom wezenlijk. Zij wordt bepaald door de vraagstelling.

Wanneer het inzicht in de mechanismen van de ontwikkeling van woon- en levensstijlen groter is geworden, heeft het zin te vergelijken met streken ver weg waarvan men mag verwachten dat er een min of meer autonome

ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Men vergelijkt dan om te zien of in beide gebieden dezelfde mechanismen werken. Hoe is in beide gebieden de verhouding tussen stad en platteland; wie zijn er de voorlopers; wie de volgers; wie beschouwt men als referentiegroep; welke invloeden zijn er werkzaam?

Hofstee's differentiële sociologie staat dicht bij de praktijk van de hedendaagse sociaal-economische historicus. Beiden zijn gespitst op ontwikkelingen op lange termijn en zijn geïnteresseerd in de verschillen die schuilgaan achter de gemiddelden. Welke geografische, religieuze en sociale verschillen zijn er te ontdekken achter landelijke cijfers? En wat kunnen juist die verschillen ons leren over de algemene ontwikkeling?

Walter Benjamin is eveneens gericht op veranderingen en verschillen. Ook hij wordt hier genoemd met name vanwege zijn theorieën, ook al zijn er net zoals bij Giedion, Elias en Hofstee ook thematische raakpunten. In 1982 is postuum zijn chef d'oeuvre verschenen: *Das Passagen-Werk*.[73] Het *Passagen-Werk*, zoals het nu beschikbaar is, is letterlijk Benjamin's fichesbak. Van het boek bestaan slechts enkele korte projektomschrijvingen. Deze zijn nu gepubliceerd met de aantekeningen die Benjamin voor het boek gemaakt heeft en verzameld onder een groot aantal trefwoorden. Als trefwoord vindt men o.a. passages, mode, catacomben, de verveling, de eeuwige wederkeer, '*Hausmann*-isering', staalkonstrukties, tentoonstellingen, reclame, Baudelaire, de verzamelaar, het interieur. Het boek had een beschrijving van Parijs in de negentiende eeuw moeten worden, Parijs als hoofdstad van de moderne tijd, het tijdperk van de consumptie. Met de genoemde trefwoorden in gedachte zou het zeker een interessante sociaal-culturele studie zijn geworden die aan Benjamins opzet beantwoord zou hebben ('Marx stellt den Kausalzusammenhang zwischen Wirtschaft und Kultur dar. Hier kommt es auf den Ausdruckszusammenhang an. Nicht die wirtschaftliche Entstehung der Kultur sondern der Ausdruck der Wirtschaft in ihrer Kultur ist darzustellen').[74]

Eén van de trefwoorden die nog niet genoemd is, luidt '*Erkenntnistheoretischen, Theorie des Fortschritts*'. Dit trefwoord geeft nader informatie over hoe Benjamin zich zijn studie voorstelde en hoe hij over geschiedenis dacht. Er is dan ook een grote verwantschap tussen deze aantekeningen en zijn thesen over de geschiedenis die vlak na zijn dood door Adorno en Horkheimer in het *Zeitschrift für Sozialwissenschaften* gepubliceerd zijn.[75]

Deze aantekeningen laten vermoeden dat de titel van zijn boek, *Das Passagen-Werk*, wel niet alleen op de Parijse passages zal slaan die in het begin van de negentiende eeuw ontstonden en symbool staan voor de consumptiemaatschappij, maar ook als metafoor begrepen moet worden voor de tijd die geen begin- en eindpunt kent, maar steeds slechts een passagetijd is. Evenals Giedion en Elias zet Benjamin zich af tegen het vooruitgangsdenken. 'Die Ueberwindung des Begriffs des "Verfallszeit" sind nur zwei Seiten ein und derselben Sache'.[76] Elke vooruitgang of achteruitgang is een constructie van de historicus die twee punten met elkaar verbindt.

Evenmin als de vooruitgang bestaat de waarheid. Het verleden verdwijnt wanneer het heden zich er niet in herkent: 'Denn es ist ein unwiederbringliches Bild der Vergangenheit, dass mit jeder Gegenwart zu verschwinden droht, die sich nicht als in ihm gemeint erkannte'.[77] Een geschiedenis die het heden wil verklaren, vervalt snel in een geschiedenis van overwinnaars. Vandaar ook dat men zijn aandacht moet richten op de reconstructie van het proces en de beweging.

In zijn aantekeningen doet Benjamin een schitterend voorstel om te ontsnappen aan een simpele voorstelling van goed/slecht, positief/negatief. Het luidt als volgt: 'Kleiner methodischer Vorschlag zur kulturgeschichtlichen Dialektik. Es ist sehr leicht, für jede Epoche auf ihren verschiednen "Gebieten" Zweiteilungen nach bestimmten Gesichtspunkten vorzustellen, dergestalt dass auf der einen Seite der "fruchtbare", "zukunftsvolle", "lebendige", "positive", auf der andern der vergebliche, rückständige, abgestorbene Teil dieser Epoche liegt. Man wird sogar die Konturen dieses positiven Teils nur deutlich zum Vorschein bringen, wenn man ihn gegen den negativen profiliert. Aber jede Negation hat ihren Wert andererseits nur als Fond für die Umrisse des Lebendigen, Positiven. Daher ist es von entscheidender Wichtigkeit, diesem, vorab ausgeschiedenen, negativen Teile von neuem eine Teilung zu applizieren, derart, dass mit einer Verschiebung des Gesichtswinkels (nicht aber der Massstäbe!) auch in ihm von neuem ein Positives und ein anderes zu Tage tritt als das vorher bezeichnete. Und so weiter in infinitum, bis die ganze Vergangenheit in einer historischen Apokatastasis in die Gegenwart eingebracht ist'.[78]

Dit pleidooi voor een steeds verdere opsplitsing in tegenstellingen is zeer waardevol. Op die manier krijgt men een beeld bestaande uit eindeloos veel deeltjes die echter niet als los zand aan elkaar hangen, maar veel meer gelijken op een mooi geslepen diamant. Benjamins methode dwingt de onderzoeker af te dalen van het abstracte naar het concrete. Men krijgt daardoor oog voor de kleine veranderingen die in het proces belangrijk zijn. De industriële revolutie, de agrarische revolutie, de sexuele revolutie, de transportrevolutie, de consumptierevolutie: ze hebben nooit plaatsgevonden. Wat er wel is gebeurd, is dat vele kleine veranderingen een zodanig resultaat hebben bewerkstelligd dat een latere periode zich verschillend vertoont van een vorige. Door echter de beweging en de verandering op het niveau van gedrag van mensen te beschrijven, kan men proberen dat wat er gebeurd is te begrijpen. Benjamin vat het zo samen: 'Es kommt ja nirgends auf die "grossen", nur auf die dialektischen Kontraste an, die oft Nuancen zum Verwechseln ähnlich sehen. Aus ihnen aber gebiert sich das Leben immer neu'.[79] Benjamins oproep voor een geschiedenis van nuancen speelt in de materiële cultuur een belangrijke rol. Wanneer gesproken wordt over de identiteit van groepen, wordt er nog op teruggekomen.

De begrippen die bij de bespreking van Giedion, Elias, Hofstee en Benjamin telkens terugkomen en die ook bij de sociale geschiedenis een belang-

rijke rol spelen, zijn de constructie van het geschiedbeeld, de aandacht voor het proces van continuïteit en beweging en bijgevolg ook de aandacht voor het micro-niveau, zowel voor zichzelf als voor zijn relatie met het macro-niveau. Deze uitgangspunten hebben een gevolg voor de manier van werken, of die nu dynamiseren, differentiëren of nuanceren heet. Alle drie methodes zijn in principe uit op een behandeling van het geschiedproces 'Jenseits von Gut und Böse'. De auteurs zetten zich ook allemaal af tegen het 'Vooruitgangsdenken'. Nisbet geeft in zijn boek *Social Change and History* een soortgelijke kritiek op de idee van de Vooruitgang in de geschiedenis. Hij argumenteert dat Vooruitgang altijd een constructie is in het hoofd van de onderzoeker, maar in de werkelijkheid niet aanwijsbaar.[80] 'But we do not see, not in any literal way, processes of growth and decay'. Ook hij geeft als antwoord dat dit niet betekent dat men niet naar ontwikkelingen kan kijken en daarom niet moet vertrekken vanuit het zoeken naar verschillen. 'Admittedly, observation of differences is the beginning of the study of change'. Men moet dan echter wel naar concrete verschillen kijken die betrekking heben op hetzelfde fenomeen, op dezelfde plek, in een omschreven tijdsperiode.[81]

Met het voorafgaande hebben we een aanduiding willen geven van het algemene kader waarin deze studie geplaatst moet worden.[82] In de regionale studies van de 'Wageningse School' heeft de verandering altijd al centraal gestaan. Het verschijnsel van de seculaire trend, gevoed door het spanningsveld tussen bevolking en bestaansmiddelen, vormde de ruggegraat van deze studies. Hier vindt er in zoverre een verschuiving plaats, dat het doorgronden van de manier waarop veranderingen plaatsvinden, meer expliciet als na te streven doel geformuleerd wordt. Ik sluit me daarmee aan bij Van Holthoon die, onder verwijzing naar de socioloog Lindenberg, het volgende schrijft: 'Men kan het ook zo zeggen: de regelmatigheden, die men kan waarnemen in de omstandigheden, waaronder mensen leven, fungeren als gestructureerde mogelijkheden – randvoorwaarden –, die individuen dwingen te *kiezen* (v.H.) uit alternatieven. De studie van deze gestructureerde mogelijkheden is nodig om na te gaan hoe individuele gedragingen worden omgezet ("getransformeerd") in collectieve verschijnselen. Alleen aan de hand van theorieën over individuele gedragingen kan men vaststellen welke sociale regelmatigheden hiervoor in aanmerking komen'.[83] Deze aandacht voor de verhouding micro/macro vindt men eveneens bij sociologen en economen. In 1976 is het boek *Gedrag en struktuur* verschenen waarin sociologen – onder andere de genoemde Lindenberg – zich juist op dit probleem concentreren. Hoezeer het nog een zoeken is, moge wel hieruit blijken dat de term micro in deze bundel geen eenduidige betekenis heeft, maar nu eens op individuen, dan weer op kleine groepen slaat. Uiteindelijk heeft men voor het laatste gekozen.[84] Een voorbeeld van de toepassing van gedragstheorieën in de economie is te vinden in Van den Doels boek *Demokratie en welvaartstheorie*.[85]

Wat in het bovenstaande enigszins onderbelicht is gebleven is de rol die de historische demografie gespeeld heeft in de ontwikkeling van de sociale geschiedenis. Zowel op het thema, als op de methode en de theorievorming heeft ze een grote invloed uitgeoefend. In de gezinsgeschiedenis en de geschiedenis van menselijk gedrag op lange termijn wordt dikwijls teruggegrepen op demografische gegevens. Methodisch is de gezinsreconstructie een inspirerende vernieuwing gebleken die ook in de sociale geschiedenis bruikbaar is. Maar niet alleen de gezinsreconstructie, ook de discussie over het aggregatieniveau, sociale differentiatie, de voor en tegens van het werken op macro- of micro-niveau, vinden daar hun oorsprong. Het genealogisch project dat in Parijs onder leiding van Dupaquier gestart is, waarbij 3000 Franse families van het begin van de negentiende eeuw tot nu gevolgd worden, is voor sociaal-historici zeer aantrekkelijk. Het levert namelijk niet alleen gegevens op over het demografisch gedrag van mensen, maar ook bijvoorbeeld over de geografische en sociale mobiliteit.[86] Een laatste voorbeeld van een discussie waar demografische en sociale aspecten nauw met elkaar verbonden zijn en die voor de sociale geschiedenis van groot belang is, is die over de gezinssamenstelling in pre-industrieel Europa. In het kader van deze discussie is het boek van Kenneth W. Wachter, Eugene A. Hammel en Peter Laslett, getiteld *Statistical Studies of Social Structure*[87] verschenen dat voor iedereen die op basis van geobserveerd gedrag uitspraken wil doen over sociale waarden en mentaliteit, een 'must' is. In dit boek worden micro-simulatie modellen toegepast om te kijken of demografische cijfers invloed hebben op de gezinssamenstelling. Men is als volgt te werk gegaan. Men heeft de computer met drie gedragsmodellen geprogrammeerd, waarvan er één het samenwonen van twee kerngezinnen favoriseert, een ander juist niet en een derde dicht bij de eerste mogelijkheid ligt. Deze drie gedragsmodellen heeft men op een willekeurige bevolking getest waarvan men alleen de omvang en het aantal huishoudens bij het begin heeft vastgesteld. Men heeft de computer op basis van de gedragsmodellen en van de demografische cijfers betreffende het huwelijk, de vruchtbaarheid en de sterfte de ontwikkeling van de huishoudens laten simuleren over een periode van honderdvijftig jaar. Binnen elk gedragsmodel zijn enige veranderingen in de demografische cijfers toegepast. De ene keer is men bijvoorbeeld uitgegaan van het model dat sterk gericht is op het samenwonen van twee kerngezinnen en van een lage huwelijksleeftijd en lage sterfte, een tweede keer van hetzelfde model, maar dit keer een hoge huwelijksleeftijd en lage sterfte. Nu is gebleken dat ongeacht het demografisch regiem de voorkeuren zoals die in de modellen tot uitdrukking kwamen, zich hebben gerealiseerd. Men heeft echter ook elk model met een bepaald demografisch regiem vierenzestig keer in de computer gestopt waarbij slechts de toevalsgetallen waarmee voor vrouwen de geboortedata van de kinderen zijn bepaald, alsmede de huwelijksdata en de sterftedata veranderden, evenals de toevalsgetallen die de sterftedatum van de mannen bepaalden en de huwelijksdatum. Het

resultaat is dat de uitkomsten van de vierenzestig toevalssimulaties met telkens hetzelfde model en hetzelfde demografische regiem een reikwijdte vertoonden die groter was dan die tussen de gemiddelden van de simulatie met wisselende modellen en demografische regiems. Met andere woorden: de kans is groot dat, wanneer men twee populaties vergelijkt waarin de percentages van een bepaald type huishouden van elkaar afwijken, deze verschillen aan het toeval te wijten zijn en niet aan een bewust gedrag!

Voor diegenen die, zoals ook in deze studie, proberen op basis van verschillend gedrag iets te zeggen over de werking van veranderingen of over mentaliteit, bevat deze uitkomst derhalve een belangrijke waarschuwing. Ook het toeval speelt een rol in de variatie die men aantreft, ook al zullen in historische situaties meer krachten werkzaam zijn die variatie onderdrukken dan in de perfect stochastische simulatieprogramma's.[88]

Is dit een voorbeeld van verschillende uitkomsten zonder verschillend gedrag, tot slot wil ik een voorbeeld geven van een macro-resultaat dat ongevoelig is voor micro-beslissingen. Stel een maatschappij waarin ouders zonen prefereren boven dochters. Men mag niet zijn toevlucht nemen tot kindermoord, maar wel tot geboortebeperking. Men besluit daarom op te houden met kinderen krijgen zodra men een zoon heeft. Ondanks deze gedragsregel zal toch, bij voldoende aantallen, het aantal meisjes en jongens dat er in deze maatschappij geboren wordt ongeveer gelijk zijn.[89]

De nieuwe sociale geschiedenis houdt zich bezig met de studie van menselijk gedrag op de lange termijn met het doel een bijdrage te leveren aan een groter inzicht in processen van verstarring en verandering. Het te onderzoeken object bestaat uit die aspecten van menselijk gedrag die weliswaar universeel zijn, maar waaraan op oneindig veel manieren gestalte kan worden gegeven. Deze variatie in gedrag dient bestudeerd te worden in de geografische en sociale ruimte en in zijn ontwikkeling, waarbij de wijze waarop en het tempo waarin veranderingen plaatshebben, belangrijke thema's zijn. Het kenmerk van de sociale geschiedenis is dat zij een samenleving niet als een monoliet ziet, maar als een geheel bestaande uit delen die onder, boven, naast en door elkaar lopen. Haar doel is het geheel te differentiëren en uiteen te rafelen om het daarna weer te systematiseren.

In haar beschrijvende en differentiële aanpak lijkt zij weer op de 'ouderwetse' geschiedenis. Evenals deze heeft zij de neiging te onderscheiden, te individualiseren en de uniciteit te benadrukken. De sociale geschiedenis bedient zich echter hiervan om de uniciteit binnen de regelmaat weer te geven: het unieke wordt verbonden met het algemene. Bovendien werkt men thans vanuit het besef dat het bijzondere karakter bepaald wordt door het niveau waarop, de invalshoek waaruit en de context waarbinnen een onderwerp bestudeerd wordt.

Dit impliceert overigens niet dat de sociale geschiedenis losgemaakt moet worden uit de sociaal-economische geschiedenis. Het gaat hier veel

meer om een accentverschuiving. De nadruk komt meer te liggen op het gedrag van mensen dat zowel op macro- als op micro-niveau sterk bepaald wordt door de sociaal-economische ontwikkeling die dientengevolge ook voor de nieuwe sociale geschiedenis het belangrijkste referentiekader blijft. Men kan zijn ogen niet sluiten voor de door de economische ontwikkeling gecreëerde machtsposities.

1.3. IDENTITEIT EN VERBONDENHEID – EEN BEGRIPPENPAAR

> 'Und sieh nur zwei Schulkinder: es kauft sich der eine ein Messer, und sein Nachbar kauft sich ein ganz gleiches am selben Tag. Und sie zeigen einander nach einer Woche die beiden Messer, und es ergibt sich, dass sie sich nur noch ganz entfernt ähnlich sehen – so verschieden haben sie sich in verschiedenen Händen entwickelt'.
>
> Rainer Maria Rilke
> *Die Aufzeichnung des*
> *Malte Laurids Brigge*
> (Frankfurt am Main 1980, S. 25)

In de eerste twee paragrafen is het algemene kader aangegeven waarbinnen deze studie dient te worden geplaatst – veranderingen van menselijk gedrag op lange termijn – en het thema – de materiële cultuur van het huishouden. Zoals uit de omschrijving van het begrip materiële cultuur is gebleken, gaat het daarbij meer om *levensstijlen* dan om *levensstandaarden*. Dit accent heeft – zoals zo vaak bij historisch onderzoek – te maken met de beschikbare bronnen, maar het past ook beter bij het verlangen de creativiteit van mensen in hun eigen bestaan te laten zien. Het begrip levensstandaard roept in de historische literatuur al snel het beeld van lage levensstandaard, van armoede op, van een probleem dat dient te worden aangepakt.[90] Voorzover het accent van de studie dan niet ligt op de politieke en sociale strijd die daartegen individueel en collectief is ondernomen, worden mensen gemakkelijk als slachtoffer afgeschilderd. Door het accent te leggen op levensstijlen, kan veel beter worden belicht wat mensen binnen hun eigen omstandigheden met hun mogelijkheden doen. De gevolgen van dit handelen voor de reproduktie en bestendiging van het economische, sociale en politieke systeem, interesseren ons hier niet. Voorop staat de wens een open oog te hebben voor de dagelijkse creativiteit van mensen. Deze dagelijkse creativiteit wordt bestudeerd in de materiële cultuur van het huishouden.

Consumptie is meer dan behoefte-bevrediging.[91] Deze stelling is enerzijds een open deur, anderzijds lange tijd niet voldoende serieus genomen en doordacht. In het gewone spraakgebruik is de stelling impliciet sterk ingeperkt – zowel naar periode, als naar delen van het totale gebied der consumptie. De periode waarop de stelling van toepassing wordt ge-

acht te zijn, is die van na de Tweede Wereldoorlog. Dit is de periode waarin de consumptiemaatschappij gestalte heeft gekregen; een maatschappij die zich kenmerkt door een hoog welvaartsniveau en waarin onder de invloed van de reclame consumptie zou worden uitgelokt en de consumenten 'valse' en zelfs 'onnatuurlijke' behoeften aangepraat zouden krijgen. De onderdelen van de consumptie die hiervoor het meest vatbaar zouden zijn, zijn de consumptie van vrouwenkleding – hier regeert immers koning Mode – en de consumptie van luxe goederen – het favoriete terrein van de '*conspicuous consumption*' die gericht is op de verwerving en het uitdragen van status[92].

Onder invloed van de linguistiek, de culturele anthropologie en de sociologie zijn deze inperkingen snel aan het verdwijnen. Deze wetenschappen hebben de stelling als volgt aangevuld: Consumptie is meer dan behoefte-bevrediging, omdat *alle* consumptie *ook* taal is. Uiteindelijk grijpen deze opvattingen terug op ideeën geformuleerd door Ferdinand de Saussure.[93] In de jaren zestig heeft zich in het voetspoor van het structuralisme met name in Frankrijk de semiotiek (de leer der tekens) verder ontwikkeld. Hieraan is de naam van Ronald Barthes verbonden.[94]

De uitspraak dat consumptie ook taal is, kan men bij veel schrijvers vinden. Zo schrijft in 1968 Jean Baudrillard in zijn *Le système des objets. La consommation des signes*:
'Si elle (la consommation) était ce pour quoi on la prend naivement: une absorption, une dévoration, on devrait arriver à une saturation. (...) Or, nous savons qu'il n'en est rien: on veut consommer de plus en plus. Cette compulsion de consommation n'est pas due à quelque fatalité psychologique (qui a bu boira, etc.) ni à une simple contrainte de prestige. Si la consommation semble irrépressible, c'est justement qu'elle est une pratique idéaliste totale qui n'a plus rien à voir (au-delà d'un certain seuil) avec la satisfaction de besoins ni avec le principe de réalité'.[95] Hetzelfde schrijven tien jaren later Mary Douglas en Baron Isherwood in hun boek *The world of goods. Towards an anthropology of consumption*: 'Forget that commodities are good for eating, clothing and shelter; forget their usefulness and try instead the idea that commodities are good for thinking; treat them as a nonverbal medium for the human creative faculty'.[96]

Het besef dat consumptie ook taal is, is nog maar een eerste stap. Terecht schrijven Douglas en Isherwood dan ook: 'All goods carry meaning, but none by itself'.[97] Met andere woorden: de betekenis wordt aan voorwerpen toegekend. Deze toekenning van betekenis is cultuur- en groepsgebonden. De groepsgenoten kennen deze betekenissen en bedienen zich ervan. Het gaat erom deze betekenissen te achterhalen.

Het decoderen van de betekenis van voorwerpen betekent niet alleen de reconstructie van een gedachten-wereld, maar is tevens een sleutel tot analyse van maatschappelijke groepen zoals mensen die zelf ervaren. In zijn boek *La Distinction* schrijft Bourdieu daarom: 'Ainsi, les agents sociaux que le sociologue classe sont producteurs non seulement d'actes classables,

mais aussi d'actes de classement qui sont eux-mêmes classés. La connaissance du monde social doit prendre en compte une connaissance pratique de ce monde qui lui préexiste et qu'elle ne doit pas omettre d'inclure dans son objet bien que, dans un premier temps, elle doive se constituer contre les réprésentations partielles et intéressées que procure cette connaissance pratique'.[98] Als mensen zich zelf in hun dagelijkse wereld kenbaar maken[99], dan moet de socioloog – zeg de onderzoeker van de hedendaagse maatschappelijke werkelijkheid – hiervan gebruik maken. De consumptiepatronen verraden de groep waartoe iemand behoort dan wel wil behoren, zo voegt hij eraan toe. 'Une classe est définie par son être-perçu autant que par son être, par sa consommation – qui n'a pas besoin d'être ostentatoire pour être symbolique – autant que par sa position dans les rapports de production'.[100]

Dit is een vertaling van volkswijsheden als 'Kleren maken de man' en 'Toon mij Uw huis en ik zal zeggen wie U bent', maar het is tevens een stap meer. Individuele smaak wordt aan groepen gekoppeld. Doordat mensen zich in hun gedrag op anderen richten, zijn de sociale en individuele aspecten ervan niet te onderscheiden. Henri Lefebvre schrijft in het derde deel van zijn *Critique de la vie quotidienne*, dat in 1981 is verschenen: 'Les actions quotidiennes se répètent en raison de cet enchaînement et de ce qu'il implique. Elles sont à la fois individuelles, "groupales" et sociales'.[101] Dit impliceert dat elk gedrag ook maatschappelijk gedrag is. Dit heeft weer tot gevolg, dat 'contraignante, la quotidienneté s'impose à tous les membres de la société, qui ne disposent sauf exceptions, que de faibles variations autour des normes'.[102] De groep legt haar normen op aan de individuen die haar vormen. Vandaar de geringe speelruimte van de individuen waar Lefebvre het over heeft in hun 'dagelijksheid' en – voeg ik eraan toe – in hun consumptiepatroon.

Zo een geringe speelruimte zou aanleiding kunnen zijn tot verstarring. Dat is echter in tegenspraak met de voortdurende verandering en verschillen in consumptiepatronen zoals die zich voordoen. Het tegendeel is daarom ook waar. Het taalkarakter van de consumptie en zijn groepsgebondenheid geven aanleiding tot het ontstaan van nieuwe consumptiepatronen. Daar waar het taalkarakter van de consumptie altijd al zichtbaar is geweest – namelijk op het gebied van de mode – wordt dit ook erkend. König heeft het als volgt geformuleerd: 'Mode is een bijzondere vorm van aan regels gebonden gedrag (zoals gebruik, zede, traditie/wetten). Periodieke stijlverandering van een min of meer dwingend karakter gevoed door fundamentele nieuwsgierigheid, die tegelijk optreedt met de drang zich te willen onderscheiden en die zich in wedijver steeds intensiever ontwikkelt, waarbij de onderscheiding afhankelijk is van een erkenning door de toeschouwer en ook de wedijver onderworpen is aan vaste regels'.[103]

Consumptie wordt gebruikt om zich te kunnen onderscheiden en moet daarom telkens van inhoud veranderen. Voor iemand die vertrouwd is met een dialectische manier van denken, is dit een bekend gegeven. In

zijn opstel *De dialectiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis* haalt Jan Romein de veranderingen in kleding juist aan om de dialectiek te verduidelijken. Hij schrijft: 'Het typische van een nieuwe mode is haar niet algemeen zijn. De eerste vrouwen, die de mode der korte rokken lanceerden, deden dat om zich te onderscheiden van de velen die lange rokken droegen. Naarmate de mode der korte rokken zich echter begon te verspreiden, moest zij haar karakter van bijzonderheid inboeten. Zij ontwikkelde tegelijk met zichzelf (haar bijzonderheid) haar tegenstelling (haar algemeenheid). Juist de tegenstelling – de algemeenheid van de mode der korte rokken – leidde tot het ontstaan van weer een nieuwe mode, die – om weer bijzonder te kunnen zijn – tot op zekere hoogte een tegenstelling moest vormen met de algemeen geworden mode der korte rokken en zo ontstond de mode der lange rokken'.[104]

De dwingende reden waarom de mode verandert, wordt uit dit citaat duidelijk. Wat echter zowel bij König als bij Romein onderbelicht blijft, is het groepskarakter van de consumptie. Het lijkt alsof zij slechts twee uitersten kennen – het individu en de massa. Zij lijken er zich niet van bewust te zijn dat individuele consumptie ook groepsgedrag is. Daardoor is het inzicht zowel in de duurzaamheid van consumptie-gedrag als in het moment van de verandering vertroebeld. Mensen willen zich immers door middel van hun consumptie niet alleen maar onderscheiden van elkaar, maar juist ook hun verbondenheid uitdragen.

Deze visie is duidelijk verwoord bij Baudrillard en Bourdieu. Baudrillard waarschuwt in zijn *La société de consommation* tegen de veronderstelling dat de consumptie eerst en vooral zich richt op de bevrediging van persoonlijke behoeftes van mensen en pas daarna verwijst naar groepen, omdat de consumptie nu eenmaal mede bepaald is door prestige-eisen en conformisme. Tegenover deze opvatting stelt hij dat er in de allereerste plaats een differentiatie-proces werkzaam is dat individuen personaliseert, herkenbaar maakt. Met andere woorden: ze van elkaar doet verschillen, maar wel op basis van algemene voorstellingen en codes waaraan zij zich – juist in de handeling van het zich onderscheiden – conformeren.[105] Bourdieu drukt het als volgt kernachtig uit: 'L'identité social se définit et s'affirme dans la différence'.[106]

Door zich tot een groep te bekennen, kan iemand zich van anderen onderscheiden. Op zich zou ook dit weer tot verstarring kunnen leiden in consumptiepatronen, ware het niet dat het differentiatie-proces niet op een bepaald niveau stopt en mensen deel uitmaken van en gestalte geven aan meerdere groepen. Ook binnen een groep probeert men zich weer te onderscheiden tot op het individuele niveau toe, zij het dat de mogelijkheden waarmee men dat kan doen, beperkter zijn omdat men gebonden is aan de groepscode en de groepstaal. 'Zolang de mode een middel tot klassendifferentiatie is, moet ze de drager van de mode er niet alleen voor vrijwaren "gewoon" te worden, maar ook om door persoonlijke modificatie al te zeer van de norm af te wijken', concludeert König.[107]

Hier ligt derhalve één van de wortels van veranderingen en verschillen in consumptiepatronen. Consumptiepatronen kunnen natuurlijk ook veranderen onder invloed van veranderingen van de produktie. Economen zullen deze verklaring zelfs als eerste noemen. De economisch-historicus Baudet heeft al jaren geleden laten zien dat deze verklaring eenzijdig is. Recentelijk heeft hij zijn visie samengevat in het boek *Een vertrouwde wereld.* Hij stelt daarin dat producenten niet vanuit een maatschappelijk vacuüm tot nieuwe produkten komen en dat veel produkten na verloop van tijd weer uit produktie worden genomen omdat ze niet aanslaan bij de consumenten.[108] Consumptiepatronen veranderen ook dankzij inkomensveranderingen. De wet van Engel – die zegt dat uiteindelijk het aandeel van de voeding in de totale consumptie zal afnemen bij een stijging van het inkomen – is daarvan een sprekend bewijs. Toch zijn inkomensverschillen op zich niet voldoende om verschillen in consumptiepatronen te verklaren. Daarvoor is het eveneens noodzakelijk het taalkarakter van de consumptie mede in beschouwing te nemen. Binnen de economische wetenschap kan men ook constateren dat die tak die zich bezighoudt met het consumentengedrag, zich sterk oriënteert op sociologische en psychologische theorieën.[109] Veranderingen in consumptie kunnen tenslotte ook beïnvloed worden door wetgeving of de afwezigheid van algemene voorzieningen zoals elektriciteit.

Op basis van het taalkarakter van de consumptie is het ook mogelijk tentatief en in het algemeen iets te zeggen over de richting en het tempo van de veranderingen in consumptiepatronen. Omdat individuen zich bij hun poging zich te onderscheiden van andere individuen binnen een groep, moeten bedienen van groepscodes, zullen zij in hun consumptiepatronen de neiging hebben de grenzen van een bepaalde groepstaal af te tasten, dat wil zeggen dat er in de loop der tijd sprake zal zijn van meer extreme en meer overvloedige, zeg barokke, vormen van het oorspronkelijke patroon waarmee de groep als zodanig zich weer onderscheidt van andere groepen. In hoeverre deze extreme en overvloedige vormen ook werkelijk gerealiseerd worden, hangt af van de levensvatbaarheid van de oorspronkelijke stijl. Deze levensvatbaarheid is op haar beurt deels weer intrinsiek bepaald, maar deels ook door exogene factoren die een snelle stijlverandering opleggen, waardoor het oorspronkelijke patroon niet de kans krijgt zich volledig te ontwikkelen.

Wat het tempo van de veranderingen betreft kan men zeggen, dat sommige onderdelen van de consumptie een hoger tempo van verandering kennen dan andere. De naar buiten gerichte consumptie is gevoeliger voor veranderingen dan consumptie die zich meer in het verborgene afspeelt. Het is niet voor niets dat het taalkarakter van kleding het meest aanvaard is. De omvang, de homogeniteit en de stabiliteit van groepen spelen ook een rol in het tempo van de veranderingen, alsmede de totale sociale structuur van een samenleving en de plaats van groepen in de sociale structuur.[110] Naarmate groepen kleiner, homogener en stabieler zijn en naar-

mate de totale sociale structuur van een samenleving minder gedifferentieerd is, zal het tempo van de veranderingen lager zijn.

Vanuit de volkskunde is er een theorie ontworpen die de relatie tussen economische conjunctuur en veranderingen in het consumptiepatroon tot onderwerp heeft, de '*Kulturfixierungstheorie*'. Kort samengevat wil men met deze theorie het volgende tot uitdrukking brengen. In tijden van snel stijgende welstand neemt het aantal innovaties van prestige goederen snel toe, omdat men de nieuw bereikte welstand wil laten zien. Omdat het prestige goederen zijn, komen deze innovaties dikwijls uit de cultuur van een hogere sociale klasse. Wanneer zich vervolgens een daling van de welstand voordoet, probeert men de bereikte status te handhaven. Met andere woorden: men houdt juist het sterkst vast aan de nieuwe goederen.[111] De '*Kulturfixierungstheorie*' is interessant omdat ze uitspraken doet over het moment van veranderingen in consumptiepatronen en ook over de manier waarop consumptiepatronen zich ontwikkelen. In deze studie zal deze theorie niet worden getoetst. Hij is hier genoemd, omdat het één van de weinige formele modellen over veranderingen in het bezit van goederen is. Een toetsing ervan vereist echter een seriële analyse, terwijl hier vanwege de algemene stand der kennis van de materiële cultuur van het huishouden gekozen is voor een doorsnede-analyse.[112]

Een andere algemene theorie over veranderingen in cultuurpatronen, namelijk het innovatie/diffusie-model speelt in deze studie ook slechts een ondergeschikte rol. Het innovatie/diffusie-model probeert de fases van penetratie van goederen te beschrijven en te verklaren.[113] Het gebruik van dit model vereist eveneens een seriële analyse. Bovendien heeft dit model als nadeel dat het impliciet vaak uitgaat van een '*mass-society*'. Degenen die een innovatie introduceren worden positief benaderd, terwijl degenen die een innovatie afwijzen, of bij de laatste groep horen die de innovatie aanvaarden, traag genoemd worden. Het innovatie/diffusie-model gaat te weinig uit van een samenleving die uit verschillende groepen bestaat die bovendien gegronde redenen kunnen hebben om een innovatie af te wijzen. Er wordt tevens te weinig rekening gehouden met het feit dat diffusie niet alleen diffusie maar ook innovatie is. Men maakt het zich te gemakkelijk als men diffusie voorstelt als een na-aapproces. Het is een communicatieproces tussen groepen en binnen groepen.

In samenhang met de '*Kulturfixierungstheorie*' en het innovatie/diffusie-model moet hier nog melding worden gemaakt van de begrippen stijgende en dalende cultuurgoederen. In een bijzonder fraaie studie heeft Q.J. Munters de mogelijkheden van dit begrippenpaar gedemonstreerd.[114] Zijn stelling is dat naarmate een samenleving meer 'open' is, stijgende en dalende cultuurgoederen elkaar in evenwicht moeten houden.

Het groepskarakter van de consumptie speelt derhalve een belangrijke rol. Dat moet ons echter niet blind maken voor het feit dat consumptie eveneens een duidelijke betekenis heeft voor de persoon als zodanig. Consumptie is een weg waarlangs zelf-expressie en persoonlijkheidsvorming

zich afspeelt. Dit aspect van consumptie staat centraal in het boek *The meaning of things. Domestic symbols and the self* van M. Csikszentmihalyi en E. Rochberg-Halton. Zij stellen: 'Men and women make order in their selves by first creating and then interacting with the material world'.[115] Binnen deze materiële wereld nemen de voorwerpen in huis een speciale plaats in. Deze voorwerpen 'were selected by the person to attend to regularly or to have close at hand, (they) create permanence in the intimate life of a person, and therefore (they) are most involved in making up his or her identity'.[116]

Ook door anderen is het belang van voorwerpen in de ontwikkeling van een identiteit erkend. Zo schrijft H.F. Searle in zijn *The nonhuman environment*: 'The human being is engaged, throughout his life span, in an uncreasing struggle to differentiate himself increasingly fully, not only from his human, but also from his nonhuman environment, while developing, in proportion as he succeeds in these differentiations, an increasingly meaningful relatedness with the latter environment as well as with fellow human beings'.[117] Met andere woorden: iemands omgeving is niet slechts het produkt van zijn handelen, maar oefent tevens invloed uit op diens persoonlijkheidsontwikkeling.[118] Een soortgelijke overweging vindt men bij V.G. Kiernan die naar aanleiding van de begraafgewoonten van 'primitieven' opmerkt, dat de voorwerpen die meebegraven worden 'were thought of as more intametely and indelibly his "own" than any material property to us. He had probably made most of them for himself, they were part and parcel of his existence, for his fellows they must have been a large part of what stamped him as a person'.[119] Aan de consumptie kan men een persoon herkennen en mede door zijn consumptie wordt iemand tot persoon. In consumptie wordt daarom zowel identiteit als verbondenheid tot uitdrukking gebracht. Consumptie dient ter bevrediging van behoefte, maar is tegelijkertijd ook taal waardoor iemand zich kenbaar maakt als persoon, dat wil zeggen als iemand die met anderen groepen vormt en daardoor zelf gestalte aanneemt. De keuze wat men consumeert, is daarom van groot belang. Er zijn immers ontelbaar veel manieren waarmee iemand zijn behoeften kan bevredigen. Dat het er zoveel zijn is enerzijds afhankelijk van het aanbod, anderzijds van de manier van waarnemen. Waar de een geen verschillen meer ziet, constateert de ander nog een wezenlijk onderscheid. De waarneming van verschillen hangt samen met de groepsgebondenheid. Insiders kijken per definitie gedetailleerder dan outsiders en zien daarom een groter scala aan keuzemogelijkheden.

De keuze-vrijheid in consumptie, in levensstijlen om aan het leven gestalte te geven, moet men niet overdrijven. Csikszentmikhalyi en Rochberg-Halton schrijven dat antropologen en historici de armoede die er kennelijk was in het Stenen Tijdperk niet langer zien als ellende uit onmacht, maar als keuze voor een levensstijl die een behoorlijke kans op overleven bood in combinatie met een hoeveelheid vrije tijd waarvan we nu nog slechts kunnen dromen.[120] Dit is belachelijk en wordt ook niet be-

wezen door de uitspraken van Sahlins die zij citeren. Deze wijst er slechts op dat dat wat wij armoede noemen – namelijk het bezit van weinig goederen – voor de Stenen Tijdperk bewoners een andere betekenis heeft.

Mary Douglas en Baron Isherwood geven het belang van de relatieve keuze-vrijheid beter weer: 'Consumption is the very arena in which culture is fought over and licked into shape. The housewife with her shopping basket arrives home: some things in it she reserves for her household, some for the father, some for the children. Others are destined for the special delectation of guests. Whom she invites into her house, what parts of the house she makes available to outsiders, how often, what she offers them for music, food, drink and conversation, these choises express and generate culture in its general sense'.[121] In deze zin is het zinvol om de consumptie als taal te bestuderen.

Tot nu toe zijn ideeën over consumptie behandeld zoals deze leven bij sociologen, anthropologen, volkskundigen, economen en psychologen. Ze worden tegenwoordig breed toegepast: tentoonstellingen in musea maken er gebruik van;[122] foto-boeken verschijnen waarin mensen op basis van hun woon-inrichting gekarakteriseerd worden;[123] en niet op de laatste plaats legt de reclame er getuigenis van af.

Hoe staat het met de historici? Consumptie-geschiedenis is lang onderbedeeld geweest – het probleem van het vinden van hanteerbare bronnen is daar ook debet aan geweest. Toch is het belang ervan, met name ook in Nederland, erkend. Eind jaren zestig al heeft Baudet consumptie-geschiedenis tot één van de thema's van zijn onderzoek gemaakt. De doelstelling daarvan heeft hij het meest kernachtig verwoord in zijn bijdrage *Mens/produktrelaties, produktvernieuwing, consumentengedrag*: 'Dit, in elk geval, is het te doorgronden vraagstuk in zijn algemene vorm: hoe mensen ertoe kwamen of hoe zij ertoe werden gebracht om geringe wijzigingen aan te brengen of te aanvaarden in hun consumptieve keuze; om steeds weer afnemers te worden van allerlei nieuwe assortimenten van produkten; om van technische verworvenheden, die een voortdurend ander aanbod in leven riepen, ook inderdaad gebruik te gaan maken; om de nieuwe produkten te kopen of te aanvaarden, of in elk geval op te nemen in hun leven en zich daarmee geleidelijk in zekere zin te identificeren; om hun bestaan telkens opnieuw te assimileren aan telkens andere materiële gegevens en de eigenaardigheden daarvan; en, omgekeerd, welke invloed de smaak-, stijl-, en gewoonteontwikkeling van het consumentencollectief op haar beurt heeft uitgeoefend op de aard en de richting van de produktie en haar initiatieven'.[124]

Deze doelstellingen komen sterk overeen met hetgeen hier gesteld wordt. De invalshoek is echter anders, zoals blijkt uit de wijze waarop het begrip 'materiële cultuur' in het huishouden gedefinieerd is. In dit onderzoek staat voorop het bestaan van levensstijlen vast te stellen, te reconstrueren en te beschrijven en vervolgens na te gaan hoe deze tot stand

gekomen zijn en tenslotte om te proberen de mensen die deze levensstijlen gestalte geven en de maatschappij waarvan zij deel uitmaken, te karakteriseren vanuit hun materieel bezit.

Ook practisch zijn er wel verschillen. Baudet en zijn medewerkers hebben zich het meest gericht op de produkt-innovaties van na 1870/1890 (de fiets, de film, electriciteit) en zijn impliciet sterk op de stad gericht geweest.[125] Hoewel hij niet geheel blind is voor veranderingen in de consumptie van vóór die periode, lijkt hij toch behept te zijn met de gedachte, dat dergelijke veranderingen vooral horen bij de industriële en urbane samenleving. In dit onderzoek willen we juist laten zien, dat ook het platteland en de niet-geïndustrialiseerde samenleving veranderingen in consumptie-patronen en levensstijlen kennen op basis van het uitgangspunt dat consumptie niet alleen dient voor behoeftebevrediging, maar tevens taal is. Het gaat erom de betekenis van consumptiegoederen te achterhalen. Terwijl deze voor de contemporaine samenlevingen bij ieder van ons – deels onbewust – aanwezig is en behoort tot onze vanzelfsprekende kennis, opgeslagen en telkens vernieuwd in de dagelijkse praktijk, is deze voor het verleden verloren gegaan en moet nu opnieuw gereconstrueerd worden in de vorm van consumptiepatronen en levensstijlen.

Zo geformuleerd heeft het onderzoek nauwe verwantschap met ideeën zoals die door Van Holthoon in zijn boek *Mensen in Europa* zijn neergeschreven. 'Naast gegevens over levensstandaard hebben we gegevens nodig over de levensstijl van mensen', schrijft hij en hij definieert levensstijl als 'de manier waarop mensen willen leven en naar aanleiding daarvan gereageerd hebben op hun economische mogelijkheden'.[126] Ook past het onderzoek uitstekend bij de doelstellingen en desiderata van de zogenaamde mentaliteitsgeschiedenis, zoals Frijhoff die verwoordt.[127]

Concrete voorbeelden zijn er nog niet veel.[128] Norbert Elias en Mark Girouard kunnen worden genoemd. Elias besteedt in zijn *Höfische Gesellschaft* uitgebreid aandacht aan het paleis van Versailles, want, zo merkt hij op: 'Und so ist also der Niederschlag einer sozialen Einheit im Raume, der Typus ihrer Raumgestaltung eine handgreifliche, eine – in wörtliche Sinne – sichtbare Repräsentation ihrer Eigenart'.[129] Girouard's boek is nog overtuigender als voorbeeld. Het gaat hem er expliciet om een nauw verband aan te tonen tussen veranderingen in het Engelse landhuis en de economische en sociale positie van zijn bewoners.[130]

Beide boeken zijn weliswaar voorbeelden van historische studies waarin (aspecten van) consumptie als taal gezien wordt, maar zijn tevens voorbeelden uit de hogere klasse van de maatschappij: het hof en de adel. Mogen de lagere klassen en de plattelandssamenleving in de negentiende eeuw wel onder het gezichtspunt van consumptie als taal en consumptie als uitdrukking van identiteit en verbondenheid worden bestudeerd? Is hun welvaartsniveau zodanig geweest, dat zij *konden* kiezen? Hebben zij wel groepsverschillen naast die tussen arm en rijk erkend? Of waren er slechts twee standen, zoals Brugmans ons heeft willen doen geloven?[131]

Om met de beantwoording van de laatste vraag te beginnen, in het welbekende *Verslag aan den Koning over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene Commissie uit het Koninklijk instituut voor ingenieurs* wordt de arbeidersklasse in drie groepen onderscheiden – de werkman, de bedeelde en de geheel en al behoeftige.[132] Ook binnen de groep van werklieden hanteert men weer drie categorieën: mensen met een schraal, redelijk en beter bestaan. Dit is een voorbeeld van een verregaande groepenindeling van buitenaf. De arbeiders maakten dergelijke indelingen ook zelf, zoals blijkt uit het volgende citaat: 'Wat ik zocht ontmoette ik feitelijk bij de onderste lagen, bij de zaadsjouwers. Dat was inderdaad een stukje onderwereld. Het was eigenlijk de reserve van de werklozen. Als een fabriek arbeiders nodig had, hingen ze daar rond.... Zo was er een overlaadbedrijf van zaad. De Zaanschepen brachten het zaad aan en werden dan gelost. En die kerels moesten het zaad uit het schip halen – d.w.z. uit het ruim drie, vierhoog in de pakhuizen naar boven sjouwen... . De zakken waren dikwijls zwaarder dan de mensen die ze sjouwden. Er was solidariteit onder hen. Alleen ging die solidariteit ook weer naar klassen: er was een gouden ploeg, een zilveren ploeg en een koperen ploeg. Als er werk kwam, ging eerst de gouden ploeg, dat was de bovenlaag. En als die werk hadden, dan ging de zilveren ploeg, dat ging allemaal automatisch. Ze wisten van elkaar wie tot welke ploeg behoorde, daar was geen indeling voor nodig, alleen een paar vuisten. Het was natuurlijk a-sociaal. Want als de gouden ploeg kans zag een bepaald karwei binnen een bepaalde tijd af te krijgen, pakten ze het karwei van de koperen ploeg erbij. Hier zie je de horigheid en van een klassebewust solidarisme was geen sprake. Het was een solidariteit, waarbij het er iedereen om ging om in die schrale maatschappij zelf aan zijn portie te komen. Het was een verschijnsel dat vastzat aan de structuur die in die dagen de maatschappij vormde'.[133]

Hildebrand's *Camera Obscura* met zijn bekende beschrijvingen van een zondag in de Haarlemmer Hout die naar gelang het uur van de dag door telkens andere mensen bezocht wordt[134] en Multatuli's *Idee 381*, zoals dat bij Van Tijn geciteerd is[135], waar hij een ironische schets geeft van het wonen naar stand, zijn weer andere voorbeelden van het groepsbesef uit de negentiende eeuw. Het zijn tevens voorbeelden van de rol welke consumptie speelt in dit groepsbesef.

Ook boeren gebruiken consumptie om hun identiteit en verbondenheid gestalte te geven. Hildebrand schrijft als volgt over de Noord-Hollandse boer: 'Zijn ideaal is te wonen op een eigen boereplaats, in een gedeelte van de polder, waar hij de wijde vlakte rondom zich heeft, zonder iets dat zijn gezicht afbreekt; en geen andere meiden of knechts na te houden dan zijn eigen kinderen. De afgoden van zijn hart zijn een mooi zwartbont beest met volle uiers, en een jong paard voor een blinkende boerenchais, met vergulde wielen. Als hij op dat luchtigste en elegantste van alle ouderwetsche en nieuwerwetsche rijtuigen, met zijn opgeschikt wijf naar een boerekermis rijden mag, en het gelukt hem, door middel van zijn paard

(den zweep gebruikt hij zelden) afgrijsselijk in den bek te trekken, zijn naasten voorbij te rijden, dan smaakt hij een genoegen, waaraan de boer Poot niet gedacht heeft, toen hij zich zoo opwondt over

Appels enten, peeren plukken
Maaien, hooien; schuur en tas
Stapelen vol veldgewas;
Schaepen scheeren, uierdrukken

en wat dies meer zij'.[136]

A priori lijkt er daarom geen reden te bestaan die het verbiedt lagere klassen en de plattelands-samenleving te bestuderen naar de keuze van hun consumptie en te vragen welke maatschappelijke betekenis deze keuze heeft. Hoezeer juist de consumptie van huisraad en meubilair gebruikt wordt om het leven dragelijk te maken, moge blijken uit de ervaringen die Helene Mercier meedeelt in haar boekje over de arbeidswoningen: 'Maar bij ons moet het huis het uitgangspunt zijn, de bron van waar genot die vóór elke andere voor ons volk moet worden ontsloten. Dit gevoelt men levendiger dan ooit, wanneer men weken achtereen in tal van arbeiderswoningen en gezinnen heeft neergezeten en rondgezien. Dan heeft men het ervaren hoe diep bij ons, bij onze huismoeders in de volksklasse vooral, de liefde, niet zoozeer tot de woning als wel tot het boeltje in die woning in het bloed zit; hoe deze ééne vonk van poëzie zelfs in het armzaligste, onsmakelijkste verblijf bij haar is blijven gloren. Met verbazing heb ik tot op de vierde verdieping van huizen in zijsloppen van "Hol" en "Hemelrijk" goed onderhouden latafels of kastjes, glimmend koper, prenten aan de wand, groote gekleurde glazen ballen, porceleinen poppetjes enz. gevonden. En wat in 't oogvallend mag heeten – schier overal, ook in de woningen der bouwverenigingen viel de opmerking te maken dat, hoe minder beschaafd de bewoners schenen, hoe meer zoogenaamd moois er in de kamer was uitgestald. Er is menige éénkamerwoning, die op het punt van meubileering een sterken familietrek gemeen heeft met den modernen salon van den rijkgeworden bourgeois: snuisterijenmagazijnen even als deze'.[137]

Lis heeft in haar studie over wonen in Antwerpen tussen 1780 en 1850 laten zien, dat wanneer men zijn woonlasten niet omlaag weet te krijgen, dit een grote druk uitoefent op de andere uitgaven. De verhuizing naar goedkopere woningen kon men weer proberen te compenseren door het interieur wat overdadig gestalte te geven.[138] Dit is een belangrijke constatering. In plaats van moralistisch gemotiveerd de armen pronk- en spilzucht te verwijten, krijgt men oog voor wat er zich werkelijk afspeelt.

In het bovenstaande is geprobeerd relevante aanzetten tot theorie-vorming betreffende de materiële cultuur bijeen te plaatsen.[139] Op basis hiervan zal de analyse plaatsvinden van het bezit van duurzame consumptiegoederen. Het uitgangspunt is, dat ook vóór de consumptiemaatschappij van na de Tweede Wereldoorlog er geen natuurlijke consumptie bestaat. Alle consumptie is sociaal bepaald en gekleurd. Tegenover begrippen als

basis-consumptie en luxe-consumptie of voorlijke- en achterlijke consumptie worden hier de begrippen identiteit en gebondenheid gebruikt. Basis, luxe, voorlijk en achterlijk zijn normatieve begrippen. Mensen dienen eerst normale goederen aan te schaffen in plaats van hun geld direct aan luxe goederen te verspillen. In deze studie zal worden geprobeerd basis- en luxegoederen een empirische inhoud te geven. Hetzelfde geldt voor de begrippen voorlijk en achterlijk. Ze verwijzen naar de snelheid waarmee innovaties zich verspreiden en geaccepteerd worden. Daarbij wordt er impliciet van uitgegaan, dat de afwijzing van innovaties geschiedt op basis van onkunde in plaats van dat het betreffende voorwerp niet past in iemands levensstijl.

De ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden vindt niet in het luchtledige plaats. In de negentiende eeuw is er in Nederland een proces van nationale éénwording bezig, een proces van snelle bevolkingsgroei en een proces van modernisering van de volkshuishouding. Wat hebben deze processen betekend voor de materiële cultuur? Zijn streek-verschillen minder belangrijk geworden dan sociale-verschillen? Is er een verschil van tempo in veranderingen in de materiële cultuur? Is dat tempo-verschil op zijn beurt weer afhankelijk van streek- en sociale verschillen? Het zijn deze vragen, waarop we in deze studie antwoord zullen proberen te geven.

Voorop staat echter de beschrijving van de consumptiepatronen en het benoemen ervan. Daarbij gaat het erom de dagelijkse kennis die de tijdgenoot had zorgvuldig te reconstrueren en de tekenwaarde van de voorwerpen te achterhalen.

1.4. DE OPZET VAN HET ONDERZOEK

> 'Sentences do not show, for example, bears climbing trees, but they can state that bears climb trees. Showing the sun climbing into the sky consists in representing sun and sky and arranging them appropriately. Stating that the sun is climbing into the sky consists in referring to the sun and then characterizing it as climbing into the sky. The differences between representing and referring, between arranging and characterizing – these are the differences between picturing and language using'.
>
> Norwood Russel Hanson
> *Patterns of Discovery. An inquiry into the conceptual foundations of science*
> (Cambridge 1972, p. 28)

Het onderwerp van deze studie is de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw op het Nederlandse platteland. De belangrijkste vragen die we daarbij stellen, zijn: hoe ziet de materiële cultuur eruit en hoe heeft die zich ontwikkeld? Deze materiële cultuur is echter niet op het niveau van de Nederlandse samenleving te beschrijven, noch de

ontwikkeling daarvan te verklaren. Om dat te kunnen, moet men ook rekening houden met de betekenis die de materiële cultuur heeft voor de tijdgenoten en welk belang zij eraan hechten, zoals in de vorige paragraaf beschreven is. Dit impliceert dat men locaal en regionaal onderzoek zal moeten doen. De keuze van de gebieden en perioden zal in deze paragraaf aan de orde komen.

Daarvoor moet echter nog een ander punt aan de orde worden gesteld: de keuze van de bronnen, omdat deze keuze ook de keuze van de streek en de periode beïnvloed heeft. Ik baseer me bijna uitsluitend op boedelbeschrijvingen. Waarom?

De materiële cultuur van het huishouden kan men op basis van veelsoortige bronnen onderzoeken. Het belangrijkste onderscheid is dat tussen schriftelijke en niet-schriftelijke bronnen en tussen bronnen die zich lenen voor kwantificeren en echt kwalitatieve bronnen. Tot nu toe heeft men zich vooral laten leiden door kwalitatieve bronnen en beeldmateriaal (schilderijen, gravures, etc.). Het gebruik van dergelijke bronnen is echter niet zonder problemen.

In zijn artikel *Het beelddocument en zijn bruikbaarheid*[140] komt Van der Poel tot de volgende conclusies:

1. Beeldmateriaal dient, evenals iedere andere bron van onderzoek, te worden getoetst op betrouwbaarheid, waarbij men in de eerste plaats rekening moet houden met het uitgangspunt van de kunstenaar.
2. Kennis van het afgebeelde voorwerp is voor deze toetsing onmisbaar.
3. Indien een afbeelding als betrouwbaar kan worden gekwalificeerd, hangt de bruikbaarheid af van de vragen, die de onderzoeker eraan wil stellen. Hoe meer en hoe meer gepreciseerde vragen hij stelt, des te meer beeldmateriaal zal als onbruikbaar terzijde worden gelegd.
4. In het algemeen zal beeldmateriaal van voorwerpen, die op eenvoudige wijze zijn geconstrueerd en die afkomstig zijn uit de eigen omgeving en wooncultuur van de kunstenaar, bruikbaar blijken te zijn.
5. Bij voorwerpen van ingewikkelde constructie, zoals schepen en landbouwwerktuigen, zal veel beeldmateriaal niet of slechts ten dele bruikbaar zijn.
6. Men moet voorzichtig zijn met de uitspraak dat kunstenaars in bepaalde perioden van de geschiedenis de voorwerpen betrouwbaar hebben weergegeven en in andere perioden niet. Men moet het beeldmateriaal steeds van geval tot geval – zelfs als het gemaakt is door dezelfde kunstenaar – beoordelen. Ook in onze tijd met al zijn neigingen naar het abstracte zijn er nog vele kunstenaars, die zich erop toeleggen de werkelijkheid exact weer te geven.

De meeste van deze standpunten behoeven geen (verdere) toelichting. De eerste echter wel: het uitgangspunt van de kunstenaar en – voeg ik eraan toe – het uitgangspunt van de opdrachtgever, wat in het verleden zeker zo belangrijk was. Waarom wordt iets afgebeeld, een interieur bijvoorbeeld? Omdat de kunstenaar het typerend vindt, of juist bijzonder;

omdat het hem emotioneel treft; omdat de opdrachtgever zich wilde laten zien zoals hij was, of vond dat hij moest zijn; omdat er vanuit het publiek een grote vraag was naar interieurs of wilde de kunstenaar soms beleren![141] Tegenwoordig hebben we de neiging schilderijen als bron voor het wonen te gebruiken die in eerste instantie een ander onderwerp hebben en waar het afgebeelde vertrek en meubilair een ondergeschikte rol lijkt te spelen, bijvoorbeeld de verkondiging van de geboorte van Jezus, of St. Hieronymus in zijn studeerkamer, of zogenaamde *conversation pieces*, gezelschapsstukken, waarbij het in eerste instantie om de afgebeelde personen gaat.[142] Maar hoe ondergeschikt en willekeurig is dat vertrek en meubilair, nog afgezien van de vraag of het mogelijk is vast te stellen voor welke tijd, groep en streek het vertrek typerend is. Laat ik als voorbeeld nemen het schilderij van Jan van Eyck uit 1434, getiteld *Het portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw Giovanna Cenami*, dat een man en een zwangere vrouw toont die elkaar de hand geven en voorts o.a. een kaarsenluchter met één kaars erin, een spiegel en een bed, en aan hun voeten een hond.[143] Dit schilderij is bekend om zijn symboliek: de hond is een symbool van trouw, de brandende kaars een memento mori, enz. Welke waarde kan men dan nog aan de overige voorwerpen toekennen? De spiegel achterin de kamer – zou die dan zonder betekenis zijn of is het een symbool van iets? Of is het een grap: men zou verwachten, dat de schilder erin te zien is, maar dat is niet zo. Wel staat er daarentegen boven de spiegel 'Van Eyck was hier'. Het groene kleed waarin de zwangere vrouw is afgebeeld, heeft dat werkelijkheidswaarde of is groen hier gebruikt omdat het de verwachting uitdrukt? Al deze overwegingen zorgen ervoor, dat men voorzichtig is met het gebruik van schilderijen. Een ander voorbeeld van de onbetrouwbaarheid van afbeeldingen levert een artikel van Slenders over een schilderij uit 1640 dat een anatomische les tot onderwerp heeft. Hoezeer deze afbeelding tot een genre geworden is, blijkt hieruit dat de afgebeelde anatoom nooit anatoom is geweest, maar slechts een gewone dokter in Enkhuizen was![144] Beeldmateriaal is dus zeker geen bron die men gemakkelijk kan gebruiken.

Voorwerpen hebben als bron ook zo hun eigen problemen.[145] De twee belangrijkste zijn de selectieve overlevering en de onbekendheid met de context. De selectieve overlevering bevoordeelt de duurzame materialen. Hoewel in de Middeleeuwen veel serviesgoed van hout was, vinden we in de musea voornamelijk aardewerk, metalen voorwerpen en glas uit deze periode omdat het hout vergaan is. Op dit gebied zijn afbeeldingen van bijvoorbeeld het 'laatste avondmaal' weer wel belangrijk om het beeld te corrigeren. De duurzame materialen als goud en zilver zijn ook vaak verloren gegaan, omdat ze voor hun intrinsieke waarde te gelde werden gemaakt.

Met het context-probleem wordt bedoeld dat de voorwerpen vaak bewaard worden zonder dat we weten waar ze vandaan komen. Dit geldt voor opgravingen, maar ook voor museumstukken. Een wandeling door

de meubilair-afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam levert daarvan een goed voorbeeld. Men ziet daar meubelen die gedateerd zijn en beschreven naar vorm en materiaal en streek van herkomst, maar in welk huishouden ze hebben gestaan, met welke andere meubelen in welk vertrek, dat weten we niet. Elk meubelstuk staat daar voor zichzelf mooi te wezen. Het staat er om zijn kunsthistorisch belang, niet om zijn sociaalhistorisch belang.

Het gebruik van schriftelijke bronnen is evenmin probleemloos. Veel gebruikte schriftelijke bronnen zijn reisverhalen, memoires, brieven, romans, e.d. Voor dergelijke kwalitatieve bronnen geldt veel van de kritiek die ook van toepassing was op het beeldend materiaal. Zo is het bij reisverhalen belangrijk te weten, wie is de auteur, wat is zijn kennis van wat hij beschrijft, hoe is hij aan zijn informatie gekomen. Om een voorbeeld te geven: In zijn *Voyage en Hollande* schrijft Diderot, dat in Holland in 1773/'74, toen hij het land heeft bezocht, er 1147 dominees waren, waarvan 61 in Oost-Indië.[146] Dit gegeven heeft hij echter uit Janison die, let wel, al in 1729 deze cijfers heeft gepubliceerd en bovendien schrijft 1147 dominees, *behalve* 61 in Oost-Indië.[147] Meer met betrekking tot de Zaanstreek, die Diderot ook heeft bezocht, schrijft hij het volgende verhaal: 'Een zekere Kalf is naar Parijs gereisd onder de naam Baron de Veau. Het was een wel opgevoede man, slim, geestig en beleefd. Hij beweegt zich in Parijs onder de mensen die meetellen, geeft zo'n honderdduizend gulden uit en keert weer terug naar zijn dorp. Twee Fransen, die hem daar hadden ontmoet, komen in Amsterdam om een wissel te verzilveren, wat hen echter niet lukt. Ze herinneren zich de Baron de Veau en proberen hem te vinden. Het toeval wil, dat ze het iemand vragen die Kalf kent en die op de hoogte is van de Parijse reis. Die belooft hen bij Kalf te zullen brengen. De volgende dag neemt hij hen mee naar de markt waar juist Kalf arriveert met zijn zweep in de hand, staande op zijn wagen met boter, kaas, eieren en melk. De Fransen herkennen hem, leggen hun probleem uit en Kalf nodigt hen uit de volgende dag naar Zaandam te komen. Daar ontvangt hij hen wederom gekleed als baron. Zij blijven daar eten, gezeten aan een ronde tafel op houten tonnen, waarvan Kalf zegt dat hij hen niet meer kan eren dan ze op 's lands manier te behandelen. Na het eten, voegt hij eraan toe: heren, zie niet te zeer neer op deze plattelands zetels, want ze zijn heel wat meer waard dan anderen. Men neemt vervolgens de deksel van de ton en ze blijken vol goud te zitten. Zij bevatten elk ongeveer 200.000 florijn en samen bijna twee miljoen. "Hoe wilt U Uw wissel betaald hebben, gaat Kalf voort: in piaster, in dukaten, U zegt het maar". Deze Kalf leeft nog steeds en wat ik U zojuist vertelde, is vermaard'.

Dit fraaie verhaal is natuurlijk apocrief. Honderd jaar later willen de Zaankanters nog steeds zo worden gezien, zoals blijkt uit een verhaal van J. Honig.[148] Als zelfs zo'n scherpzinnige waarnemer als Diderot in zijn reisverslag niet precies blijkt te zijn en zich bedient van verhalen waarvan

men het waarheidsgehalte niet kan toetsen, dan is het duidelijk dat dergelijke bronnen wel aantrekkelijk zijn, maar eveneens gevaarlijk.[149]

De belangrijkste problemen die tot nu toe aan de orde zijn gekomen, zijn de representativiteit en de betrouwbaarheid. Een bron waarbij men deze problemen in veel mindere mate ontmoet, zijn boedelbeschrijvingen. Met boedelbeschrijvingen krijgt men een quasi-objectief beeld van waaruit een boedel bestaan heeft. Ze zijn – althans in de negentiende eeuw – vaak door een notaris opgesteld en in principe kan iedereen ze laten maken. De context is duidelijk omdat normaliter de inventaris alle roerende goederen vermeldt en bovendien ook inlichtingen bevat over de financiële situatie van de betrokkenen. Wat de boedelbeschrijvingen voor een onderzoek naar de materiële cultuur van huishoudens bovenal geschikt maakt, is dat over het algemeen goed is vast te stellen de periode, de plaats en de sociale groep waarop ze betrekking hebben. Men weet, kortom, waarover men praat.

Confrontatie van resultaten op basis van boedelbeschrijvingen met gegevens uit andere bronnen laat de extra-kwaliteiten van boedelbeschrijvingen nog eens tot uitdrukking komen. Een eerste voorbeeld betreft de navolging van stedelijke voorschriften op het gebied van de consumptie. Op basis van dergelijke voorschriften uit Braunschweig in de achttiende eeuw zou men de indruk kunnen krijgen, dat daar het standen denken nog sterk aanwezig en gereglementeerd was. In deze voorschriften is bepaald, dat alleen de eerste stand de kleur rood voor meubilair mocht gebruiken, de tweede stand rood met groen en de derde stand alleen groen. Een onderzoek met behulp van boedelbeschrijvingen in deze stad heeft aan het licht gebracht, dat in de praktijk deze voorschriften niet zijn nagevolgd.[150]

Een tweede voorbeeld is het beeld van de 'romantische liefde'. De gelijknamige tentoonstelling die in 1985 is georganiseerd, plaatst tegenover elkaar de negentiende eeuw met het ideaal van de romantische liefde en de periode daarvoor waarin man en vrouw in de eerste plaats om zakelijke redenen met elkaar trouwden.[151] Als belangrijke bron voor deze stelling is gebruik gemaakt van schilderijen. Hoe weinig werkelijkheidswaarde dit ideaal van romantische liefde ook in de 19e eeuw heeft gehad, mag blijken uit een artikel van Peter Borscheid: *Geld und Liebe. Zu den Auswirkungen des romantischen auf die Partnerwahl im 19. Jahrhundert.*[152] In Württemberg moesten in de 18e en 19e eeuw de bruid en bruidegom hun vermogen bij het huwelijk opgeven. Door dit vermogen gedurende deze twee eeuwen te vergelijken komt Borscheid tot de conclusie, dat er zelfs sprake is van een toenemende correlatie tussen het vermogen van de bruid en bruidegom. Is dat in de tweede helft van de 18e eeuw 0,5, op het einde van de negentiende eeuw is dit verband gestegen tot 0,8. Hoe gewoon men dit wel niet vond, illustreert Borscheid met het verhaal van een landarbeider, die in 1844 voor het gerecht vertelt dat hij bij zijn huwelijk 300 gulden

had ingebracht en zijn vrouw niets. Bij de beraadslaging van de rechters meenden deze, dat dit feit toch wel moest betekenen, dat deze man zeer naïef was en eigenlijk niet goed bij zijn hoofd!

Deze twee voorbeelden mogen volstaan om aan te geven, hoe goed boedelbeschrijvingen dienst doen ter correctie van indrukken die men krijgt op basis van kwalitatieve bronnen. In feite is het natuurlijk geen vraag van óf boedelbeschrijvingen óf kwalitatieve bronnen. Idealiter gebruikt men beiden, omdat ze elkaar goed aanvullen. De beeldende en verhalende bronnen geven informatie over de materiële cultuur die op geen andere manier te krijgen is.[153] Toch baseer ik me in deze studie voornamelijk op boedelbeschrijvingen. Het zou veel extra werk gevraagd hebben om ook een diepgaande studie naar kwalitatieve bronnen te doen. Omdat tot nu toe boedelbeschrijvingen nauwelijks op een systematische wijze gebruikt zijn voor een studie naar de materiële cultuur van het huishouden, heb ik hieraan de voorkeur gegeven. Nadat op deze manier op basis van kwantitatief onderzoek een beeld geconstrueerd is, zal daarna met des te meer vrucht wederom gebruik gemaakt kunnen worden van kwalitatieve bronnen.

De keuze van de boedelbeschrijvingen als hoofdbron heeft ertoe bijgedragen dat in deze studie de negentiende eeuw centraal staat. Een vooronderzoek naar de mogelijkheden van een studie naar de materiële cultuur op het platteland vóór 1795 heeft aan het licht gebracht dat de periode van het *Ancien Regime* minder geschikt was om te beginnen. Om de erflaters sociaal- en economisch te kunnen plaatsen, moet men additioneel onderzoek doen in parochieregisters en middelen op het begraven. Voor het platteland is dit in vergelijking met de stad extra arbeidsintensief.[154] Daarom is besloten te beginnen met de negentiende eeuw, om daarna gewapend met die kennis en ervaring de materiële cultuur van het platteland tijdens het *Ancien Regime* te bestuderen. De negentiende eeuw heeft als voordeel dat de additionele bronnen als burgerlijke stand en bevolkingsregister beter toegankelijk zijn.

De belangrijkste reden om het onderzoek naar de materiële cultuur van het platteland te beginnen met de negentiende eeuw is dat het aansluiting zoekt bij één van de centrale onderzoeksthema's van de vakgroep Agrarische Geschiedenis: het onderzoek naar de regionale verscheidenheid in de plattelandssamenleving.[155] Het is bekend dat de Republiek gekenmerkt wordt door het bestaan van een bonte regionale verscheidenheid.[156] In hoeverre is in de negentiende eeuw terwijl er grote economische, maatschappelijke en politieke veranderingen plaatsvinden, deze regionale verscheidenheid blijven bestaan; is ze ondergedoken in een nationale uniformiteit, waarbij men zich dan kan afvragen in welke mate en op welke manier; of is ze opgegaan in een nieuwe verscheidenheid op een andere dan regionale basis? In hoeverre was er sprake van een plattelandsbeschaving?[157]

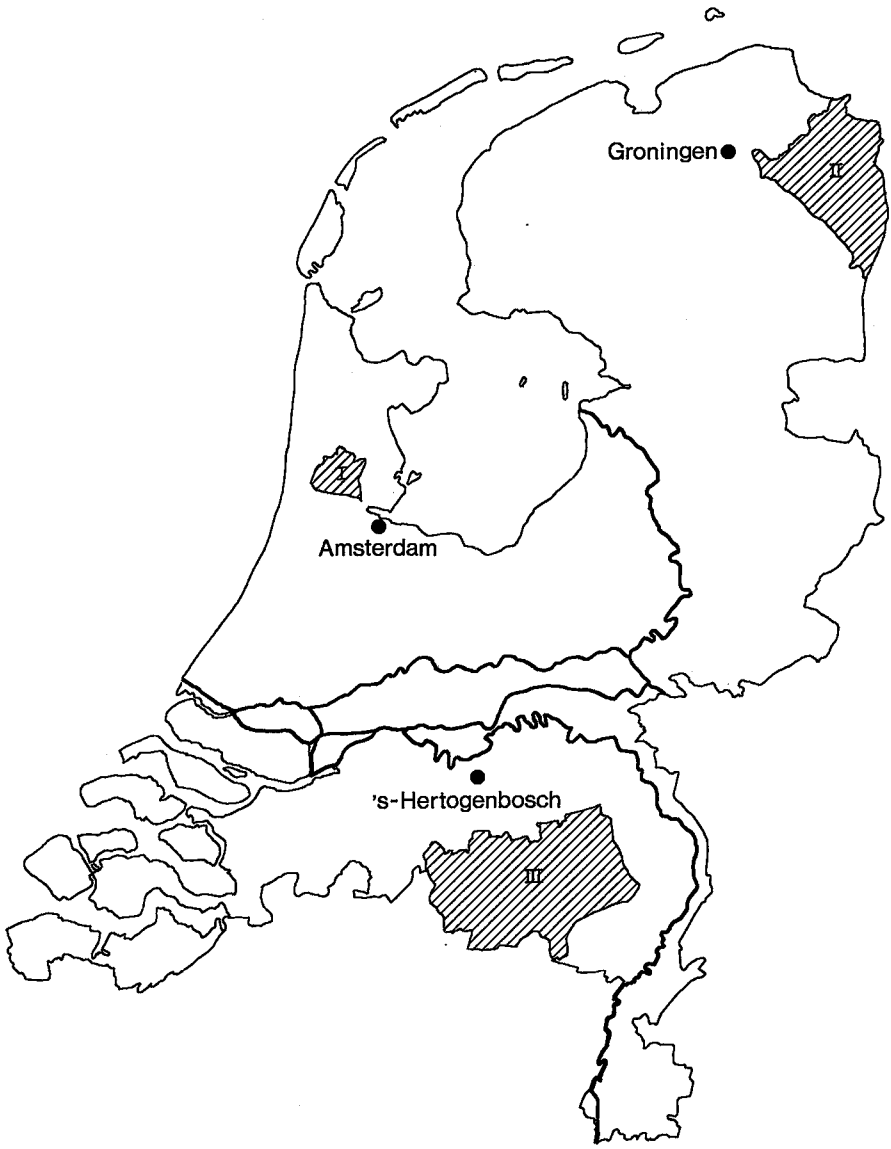

Kaart 1.1. De onderzochte gebieden in Nederland

De onderzochte gebieden zijn:
I De Zaanstreek
II Oost-Groningen
III Oost-Brabant

De keuze van de gebieden is bepaald door de kennis van de regionale differentiatie in Nederland in de 19e eeuw en door de wens regio's te onderzoeken, die contrasten zouden kunnen bieden. De keuze is uiteindelijk gevallen op de Zaanstreek, Oost-Groningen en Oost-Brabant. De Zaanstreek staat voor een al vroeg geïndustrialiseerd en verstedelijkt platteland, dat behoort tot het centrum van de Nederlandse economie. Dichtbij ligt Amsterdam waarmee intensieve contacten zijn. Oost-Groningen is een gebied met grote boeren, die een belangrijke rol spelen in de regionale samenleving. Oost-Brabant is een plattelandsgebied met kleine boeren. Deze, grove, algemene typeringen geven aanleiding tot de verwachting, dat er zich sterke verschillen in materiële cultuur zullen voordoen. Bovendien kennen alle drie de gebieden een eigen ontwikkeling in de negentiende eeuw. Voor alle drie gebieden bestaat daarnaast de mogelijkheid om te zijner tijd met behulp van boedelbeschrijvingen verder terug te gaan in de tijd.

Tenslotte zijn deze drie gebieden geschikt voor een studie naar regionale differentiatie in Nederland, omdat zij het mogelijk maken de tegenstelling Noord/West versus Zuid/Oost te bestuderen. Deze tegenstelling is vooral bekend vanuit de historisch-demografische literatuur. Met name dankzij gegevens die Hofstee verzameld heeft, is bekend dat rond 1850 de huwelijksleeftijd in de kustprovincies lager is geweest dan in de landprovincies. Hetzelfde geldt voor de huwelijksfrequentie, het geboortecijfer en het sterftecijfer.[158] Ook op economisch, medisch en sociaal gebied is de tegenstelling waarneembaar. Men kan daarbij wijzen op verschillen in de economische structuur en in het niveau van de lonen[159], alsmede op verschillen in de aanwezigheid van artsen[160] en de alfabetiseringsgraad.[161] Deze bekende tegenstelling tussen kust- en landprovincies in de Nederlandse historiografie die de evenknie is van de Franse lijn St.Malo-Genève en de Italiaanse Noord-Zuid tegenstelling, moet men niet verabsoluteren. In zijn onderzoek naar consumptie van brood bijvoorbeeld komt Voskuil tot een Oost-West tegenstelling.[162] Bovendien, binnen de kustprovincies en de landprovincies zijn er ook weer tegenstellingen.[163] Met de keuze van de Zaanstreek, Oost-Groningen en Oost-Brabant is het in principe mogelijk aan te geven in hoeverre de regionale verschillen in materiële cultuur in de tegenstelling Noord/West versus Zuid/Oost passen, alsmede kan men ermee bestuderen in hoeverre er verschillen zijn binnen de kustprovincies.

De keuze voor de bestudering van drie in sociaal-economische structuur sterk van elkaar verschillende streken, is eveneens bepaald door de oppervlakkige en geringe kennis van de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw.[164] Het zou weinig zinvol zijn om slechts één gebied te bestuderen of – hiervoor geldt hetzelfde – één periode of één sociale groep. Men zou na afloop van een dergelijk onderzoek niet weten hoe men de gevonden resultaten zou moeten plaatsen. De keuze voor meerdere gebieden heeft tevens tot gevolg dat men geen seriële analyse van de boedelbeschrijvingen kan doen. Men zal zich moeten beperken tot dwarsdoor-

sneden. Het aantal boedelbeschrijvingen dat men zou moeten bestuderen zou anders veel te omvangrijk worden.

De keuze is gevallen op drie dwarsdoorsneden gelijkelijk verdeeld over de negentiende eeuw: 1830-1834, 1860-1864 en 1890-1894. Deze keuze is deels afhankelijk geweest van de beschikbare aanvullende bronnen en deels anders gemotiveerd. De keuze van deze periodes betekende dat in principe de mogelijkheid bestond aan te sluiten bij de volkstelling van 1829, 1859 en 1889, alsmede bij de bevolkingsregisters. De periode rond 1890 was bovendien de laatst mogelijke periode, omdat de boedelbeschrijvingen slechts tot 1895 op de rijksarchieven bewaard werden. Het liefst zou ik namelijk 1920 als eindpunt gekozen hebben, zodat de invloed van de industrialisatie op de materiële cultuur van het platteland onderzocht had kunnen worden. De periode rond 1860 verdeelt het geheel in twee dertigjarige perioden. Hiervan kan opgemerkt worden dat deze periode lang genoeg is voor het optreden van zichtbare veranderingen – de periode van dertig jaar valt bovendien ongeveer samen met die van een generatie – en kort genoeg dat niet allerlei wezenlijke veranderingen onopgemerkt voorbij kunnen gaan.

In Oost-Groningen zijn slechts twee perioden onderzocht: de eerste en de laatste. De reden hiervan is niet dat er rond 1860 onvoldoende boedelbeschrijvingen voor dit gebied bewaard zouden zijn gebleven of dat het voor deze streek niet zinvol was om deze periode te bestuderen. De oorzaak dat deze periode weggelaten is, ligt in de financiering van het onderzoek. Op een bepaald moment moest de keuze gemaakt worden óf nog verder gaan met invoeren van boedelbeschrijvingen óf doorgaan met de analyse van de reeds ingevoerde. De gemaakte keuze is duidelijk. Dat de periode 1860-1864 voor Oost-Groningen ontbreekt, is te betreuren. We zouden bij aanwezigheid ervan beter in staat zijn geweest de ontwikkeling van de materiële cultuur in Oost-Groningen te dateren. Een onoverkomelijk bezwaar is het echter niet. In de praktijk heeft ook bij de andere twee streken deze tussenperiode minder aandacht.

Binnen elke combinatie van tijd en plaats is in principe geprobeerd boedelbeschrijvingen te verzamelen van alle sociale groepen, zodat de drie belangrijkste factoren die de materiële cultuur van het huishouden bepalen te onderzoeken zijn, namelijk: rijkdom, traditie en smaak.

Na deze inleiding waarin we onze vraagstelling gemotiveerd en onze keuzes van de onderzochte periodes en streken hebben toegelicht, zullen we in hoofdstuk twee overgaan tot een kritische waardering van de boedelbeschrijvingen als bron voor het onderzoek van de materiële cultuur. De bespreking van deze bronnen geeft tevens aanleiding tot het maken van aanvullende opmerkingen over de keuze van de streken en de lengte van de periodes die bestudeerd zijn, alsmede over de definitie van sociale groepen.

Daarna volgt in de hoofdstukken drie, vier en vijf de inhoud en de ont-

wikkeling van alsmede de verschillen in de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw. In hoofstuk drie geven we allereerst een overzicht van de voorwerpen waaruit deze materiële cultuur bestaat. Daarnaast bestuderen we de globale verschillen tussen de streken en periodes op basis van gestandaardiseerde gegevens. Nadat we zodoende een eerste indruk hebben gekregen van de regionale verschillen in materiële cultuur en van de ontwikkeling ervan in de negentiende eeuw, komen in hoofdstuk vier de binnen-regionale verschillen aan de orde. Dit is het centrale hoofdstuk. In dit hoofdstuk proberen we door een gedetailleerde analyse op het niveau van sociale en consumptiegoederen per streek aan te tonen hoe de uiteindelijke zwaartepunten in de consumptiepatronen mede tot stand komen onder invloed van wederzijdse beïnvloeding, van het streven naar identiteit en verbondenheid. In hoofstuk vijf wordt na deze versplintering van het geheel in allemaal deeltjes, een overzicht gegeven van de grote lijnen in de regionale verschillen en de temporele ontwikkeling. Hoofdstuk vijf verschilt van hoofdstuk drie doordat nu ook rekening wordt gehouden met de verschillen binnen de streken.

In hoofstuk zes tenslotte worden de resultaten van deze studie samengevat en nader toegelicht door ze te plaatsen binnen twee thema's: huiselijkheid en plattelandsbeschavingen. In een nawoord wordt teruggeblikt op de waarde van de boedelbeschrijvingen als bron voor de geschiedenis van de materiële cultuur.

De foto's van voorwerpen in dit boek zijn slechts bedoeld om de lezer te helpen bij het herkennen van deze voorwerpen. De afgebeelde voorwerpen stammen niet uitsluitend uit de negentiende eeuw, maar zijn ook van eerdere datum. Ik dank het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum' te Arnhem en het Openluchtmuseum 'Het Hoogeland' te Warffum voor hun toestemming deze foto's af te drukken en om hun medewerking bij het verzamelen ervan.

2. BOEDELBESCHRIJVINGEN EN COMPUTERVERWERKING

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet waarom aan boedelbeschrijvingen als bron voor een studie naar de materiële cultuur de voorkeur wordt gegeven boven andere bronnen. Boedelbeschrijvingen zijn geen onbekende bron – met name niet in het landbouw-historisch onderzoek. Toch worden ze eigenlijk pas sinds de jaren zeventig meer systematisch voor historisch onderzoek gebruikt. Deze nieuwe aandacht voor boedelbeschrijvingen wordt, wat Nederland betreft, ingeluid met Jan de Vries' *The Dutch Rural Economy in the Golden Age* en met zijn artikel *Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750.*[1] Het meest recente werk is: *Achter de gevels van Delft.* De bronnenkritiek is eveneens nog maar zwak ontwikkeld.[2] Daarom zal hieraan nu eerst aandacht worden geschonken.

Wanneer men boedelbeschrijvingen als bron voor het historisch onderzoek wil gebruiken, is men geïnteresseerd in de volgende vragen:
1. van wie zijn er boedelbeschrijvingen?
2. welke informatie geven de boedelbeschrijvingen?
3. hoe volledig en gedetailleerd is deze informatie?

Deze vragen zal ik in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk beantwoorden. In de tweede paragraaf zal ik uitleggen hoe van een willekeurige verzameling boedelbeschrijvingen een data-bestand voor de bestudering van de materiële cultuur is gemaakt. In de derde paragraaf komt de computerverwerking van de boedelbeschrijvingen aan de orde.

2.1. Bronnenkritiek

2.1.1. *De representativiteit van de boedelbeschrijvingen*

De vraag: van wie zijn er boedelbeschrijvingen? valt in twee deelvragen uiteen. Deze twee deelvragen zijn: van wie *kunnen* er boedelbeschrijvingen zijn? en van wie zijn er boedelbeschrijvingen *bewaard* gebleven? In deze paragraaf zullen we op deze vragen nader ingaan.

Waarom wordt er in de negentiende eeuw een boedelbeschrijving opgemaakt?[3] Een boedelbeschrijving is een juridische akte. Tussen 1811 en 1838 is in het Koninkrijk Nederland de *Code Napoléon* geldig geweest. Dit wetboek is vanaf 1 oktober 1838 vervangen door het Burgerlijk Wetboek. Voor de boedelbeschrijvingen heeft deze vervanging geen verstrekkende gevolgen. Ook later in de negentiende eeuw is er geen sprake van veranderingen ten aanzien van de reden waarom of de manier waarop een boedelbeschrijving gemaakt dient te worden. Ik zal daarom volstaan met een bespreking van de betreffende wetten uit het Burgerlijk Wetboek.

Er zijn tien gevallen waarin de wet het opmaken van een boedelbeschrijving verplicht stelt of de mogelijkheid ervan regelt[4]:

1. bij overlijden met nalaten van minderjarige kinderen (artikel 182,444);
2. bij afwezigheid van de eigenaar en vervanging van de eigenaar door een bewindvoerder (artikel 520);
3. bij vruchtgebruik (artikel 830);
4. bij erfstelling over de hand ten behoeve van klein-kinderen en afstammelingen van broeders en zusters (artikel 1028);
5. bij erfstelling over de hand in hetgeen de erfgenaam of legataris onvervreemd en onverteerd zal nalaten (artikel 1037);
6. bij voorrecht van boedelbeschrijving (artikel 1070);
7. bij onbeheerde nalatenschappen (artikel 1174);
8. bij boedelscheiding (artikel 1119);
9. bij overlijden op zee (Wetboek van Koophandel, artikel 346, 430);
10. bij faillissement (Faillissementswet, artikel 94).

In de meeste van deze gevallen zijn de boedelbeschrijvingen voor het onderzoek naar de materiële cultuur minder geschikt, omdat ze slechts een deel van het bezit beschrijven (3 en 9) of duidelijk sociaal gekleurd zijn (2,4,5,6,7,8 en 10). Het aantal boedelbeschrijvingen op basis van 2 t/m 10 is gering. Het meest komen boedelbeschrijvingen voor bij overlijden met nalaten van minderjarige kinderen (1). Ik beperk me daarom tot deze gevallen.

Artikel 182 van het *Burgelijk Wetboek* luidt als volgt: 'Na het overlijden van een der echtgenoten is de langst levende verpligt, indien er minderjarige kinderen overblijven, binnen den tijd van drie maanden, eene boedelbeschrijving te doen opmaken van de goederen, welke de gemeenschap uitmaken. Die boedelbeschrijving kan onderhands, doch moet in tegenwoordigheid van den toeziende voogd, worden opgemaakt. Bij gebreke van zodanige boedelbeschrijving, duurt de gemeenschap voort, ten voordele van de minderjarigen, doch nimmer ten hunnen nadele'.[5] Artikel 444 voegt hier nog aan toe dat als de boedelbeschrijving onderhands wordt opgemaakt, de voogd daarvan onder ede de deugdelijkheid moet bevestigen ten overstaan van de kantonrechter en die aldaar moet deponeren. Als de boedelbeschrijving niet onderhands wordt opgemaakt, geschiedt dit door een notaris. Dit betekent dat uitgaande van de wet er van alle klassen en standen veel boedelbeschrijvingen opgesteld kunnen zijn en dat deze bij de notaris dan wel bij de kantonrechter te vinden zijn. Hoe is nu de praktijk?

De negentiende-eeuwse boedelbeschrijvingen die opgemaakt zijn door de notarissen, bevinden zich tot 1895 in de rijksarchieven van de provincies in het notarieel archief. Daarna berusten ze nog bij de notaris-bewaarder. Het notarieel archief uit de negentiende eeuw is relatief gemakkelijk toegankelijk. Door middel van jaarlijkse repertoria kan men de benodigde akten opzoeken. Deze repertoria geven informatie over de aard van de akte (bijvoorbeeld koopakte, testament, boedelbeschrijving) en noemen

de betrokken partijen. Dit alles geschiedt echter zeer summier. Voor alle overige informatie moet men de akten zelf raadplegen. De onderhandse akten zijn tot 1838 in het archief van de vrederechter, daarna in dat van de kantonrechter te vinden onder de civiele zaken. Ook deze archieven zijn meestal via een repertorium toegankelijk. In de weeskamerarchieven zijn er in de negentiende eeuw nauwelijks nog inventarissen te vinden.

Een onderzoek naar boedelbeschrijvingen in de rijksarchieven van Noord-Holland, Utrecht, Gelderland, Noord-Brabant, Drenthe en Groningen heeft aangetoond dat overal negentiende eeuwse boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. In de Zaanstreek is een nadere studie uitgevoerd naar het gemiddelde aantal boedelbeschrijvingen per jaar.[6] Dit aantal schommelt rond de veertig met een uitschieter naar beneden in de jaren twintig van de vorige eeuw en naar boven in de jaren vijftig. Op basis van een groeiende bevolking zou men eigenlijk een toename van de boedelbeschrijvingen verwachten. Nu deze ontbreekt, komt vanzelf de vraag op: is er wel altijd een boedelbeschrijving opgemaakt in die gevallen waarin de wet dit verplicht stelt? Met andere woorden: hoe vaak komt het voor dat iemand sterft met nalating van minderjarige kinderen? Een indicatie hiervan geeft het aantal benoemingen van de toeziende voogden door de kantonrechter. In de periode 1877-1895 zijn er jaarlijks zo'n 113 toeziende voogden benoemd in de Zaanstreek.[7] Dit getal moet nog iets verhoogd worden omdat Jisp, Wormer, Wijde Wormer en Enge Wormer niet onder het kanton Zaandam vallen. Het gemiddelde aantal boedelbeschrijvingen zou derhalve wel drie keer zo hoog moeten zijn als het is.

Er is nog een andere manier om achter het potentieel aantal boedelbeschrijvingen te komen. Men kan op basis van het overlijdensregister en het bevolkingsregister nagaan wie er minderjarige kinderen had op moment van overlijden. Omdat dit een arbeidsintensieve werkwijze is, is dit onderzoek beperkt tot de plaatsen Zaandijk en Assendelft in 1830-1832 en 1890-1892. Veertig procent van de overledenen in deze plaatsen blijkt getrouwd geweest te zijn en de helft daarvan heeft één of meer minderjarige kinderen nagelaten. Voor de Zaanstreek als zodanig betekent dit dat bijvoorbeeld in 1870 – toen er ongeveer 30.000 inwoners waren en uitgaande van een sterftecijfer van 25 promille – er zo'n 750 mensen zijn overleden waarvan er 300 getrouwd zijn geweest die in 150 gevallen minderjarige kinderen hebben gehad. Ook nu blijkt weer dat het aantal bij de notaris gevonden boedelbeschrijvingen veel te laag is.

Betekent dit dat het merendeel van de Zaankanters hun boedelbeschrijvingen onderhands hebben opgemaakt en gedeponeerd hebben bij de kantonrechter? Het antwoord luidt ontkennend. In Zaandam zijn gemiddeld tussen 1838 en 1920 twee boedelbeschrijvingen per jaar gevonden. Het maximum is vier.[8] Uit de *Geregtelijke Statistiek van het Koningrijk der Nederlanden* blijkt dat deze praktijk voor heel Nederland geldt. In *Staat R, aanwijzende het getal burgerlijke zaken, vonnissen, beschikkingen, enz. bij de onderscheidene kantongeregten des Koningrijks*, worden jaarlijks de in depot ge-

geven boedelbeschrijvingen vermeld vanaf 1851. Voor heel Nederland varieert dit aantal tussen de drie- en vijfhonderd.[9] Dit geringe aantal boedelbeschrijvingen wordt verklaard door het feit dat deze, hoewel ze onderhands zijn opgemaakt, toch duurder zijn dan de notariële inventarissen omdat de kosten van de akte van nederlegging ter griffie en het daarvan te verkrijgen afschrift betaald moeten worden.[10]

Toch is het aantal boedelbeschrijvingen door de notaris opgesteld te laag, ondanks de wettelijke verplichting. Wanneer we nogmaals artikel 182 van het *Burgerlijk Wetboek* overlezen dan constateren we dat het nalaten van het opstellen van een boedelbeschrijving slechts bestraft wordt met het voortduren van de gemeenschap, waarbij aangetekend wordt dat mocht deze achteruitgaan, dit dan niet ten koste van de minderjarige kan geschieden. In de boedelbeschrijving zelf vindt men af en toe een verwijzing naar deze bepaling. In 1894 schrijft notaris Johannes van Wermeskerken uit Krommenie: '(de requiranten) gaven vooraf te kennen dat de eerste requirante heeft verzuimd binnen drie maanden na het overlijden van haren echtgenoot eene boedelbeschrijving te doen opmaken; dat de boedel sedert het overlijden van gezegden erflater geen verandering heeft ondergaan en dat zij den boedel doen beschrijven in den toestand waar hij zich thans bevindt'.[11] Jacobus ten Cate merkt op: 'Ten gevolgen van het niet voldoen aan de bepaling van artikel 182 van het *Burgerlijk Wetboek* is de gemelde gemeenschap blijven voortduren ten voordeele van de minderjarigen'.[12] Met deze feitelijke aantekening die door niemand weersproken wordt, is de kous af.

Alleen in het geval van hertrouwen, is de sanctie op het in gebreke blijven sterker. In dat geval is artikel 407 van het *Burgerlijk Wetboek* van toepassing, waarin staat dat de vader of moeder de voogdij verliest wanneer hij of zij geen boedelbeschrijving heeft laten opmaken alvorens een nieuw huwelijk aan te gaan. Voor de boedelbeschrijvingen die in het kader van dit onderzoek verzameld zijn, is nagegaan in hoeverre er een samenhang is tussen het maken van een boedelbeschrijving en hertrouwen. Als de datum van inventarisatie dichter bij de hertrouwdatum dan bij die van de overlijdensdatum ligt, is er sprake van samenhang. In Oost-Brabant in 1830 en 1860 is dit nog het meest het geval. Zelfs daar betreft het echter niet meer dan een flinke minderheid van de boedelbeschrijvingen: een kwart van het totaal. Het is dus zeker niet zo dat hertrouwen de doorslaggevende reden is waarom er wel een boedelbeschrijving wordt opgemaakt.

Een belangrijke rol bij de procedure rond de boedelbeschrijving speelt de toeziende voogd. Op basis van het tweede lid van artikel 428 dient deze erop toe te zien dat de voogd een inventaris laat maken, dit op straffe van vergoeding van de kosten, schaden en interessen. Ook deze bepaling lijkt echter stelliger dan hij is. Terecht stelt Van Nooten de vraag: 'Hoe echter zal de toeziende voogd den voogd daartoe noodzaken?'.[13] Uit zijn antwoord blijkt dat in de praktijk dit probleem zich nauwelijks voordoet.

Waarschijnlijk zullen in die gevallen waarin geen boedelbeschrijving is opgemaakt, zowel de voogd als de toeziende voogd tot de slotsom zijn gekomen dat dit om welke reden dan ook niet opportuun is. Ik ben slechts één expliciet voorbeeld tegengekomen waaruit de actieve rol van de toeziende voogd blijkt en waaruit men tevens kan opmaken waarom er voordien geen inventaris is opgemaakt. In 1834 schrijft notaris Hero Stant: 'Dat de rekwirante bij den ongunstigen staat des boedels, hoofdzakelijk tot vermijding van onkosten deze Inventaris had uitgesteld, doch als nu op aandrang van den Toezienden Voogd, daartoe verlangde over te gaan, als zijnde een en ander na het overlijden van haar man, onder hare administratie gebleven, zonder nogthans, zoo als zij uitdrukkelijk verklaart, dat sints dezen tijd eenige verandering of verachtering evenmin in de na te melden Boerderij als in den staate der geheele chassa is ontstaan of door haar is te weeg gebragt'.[14]

Welke gevolgen heeft nu het feit dat het werkelijke aantal boedelbeschrijvingen afwijkt van het potentiële aantal, voor de representativiteit ervan? Op basis van de wetgeving, waarin immers alleen de aanwezigheid van minderjarigen een rol speelt aangaande de opstelling van een boedelbeschrijving (waarbij we voorbijgaan aan de andere redenen om een boedelbeschrijving te maken die – zoals reeds gezegd is – én sociaal gekleurd zijn én in de praktijk samen maximaal tien procent van de bewaarde boedelbeschrijvingen uitmaken), mochten we verwachten dat de boedelbeschrijvingen een mooie a-selecte bron vormden. Nu gebleken is dat niet alle erflaters met minderjarige kinderen een boedelbeschrijving doen opstellen, rijst de vraag: wie hebben het wel gedaan?

Deze vraag zal gedeeltelijk beantwoord worden op basis van alle boedelbeschrijvingen die voor de drie streken en periodes gevonden zijn en gedeeltelijk op basis van de ingevoerde boedelbeschrijvingen. We maken daarbij gebruik van informatie zoals die in de boedelbeschrijvingen vermeld is en – voor zover het de ingevoerde boedelbeschrijvingen betreft – ook van aanvullende informatie uit de burgerlijke stand. Aan de orde komen de volgende kenmerken: de waarde van het consumptiegoederenbezit, het beroep, de burgerlijke staat van de erflater en de leeftijd bij overlijden.

In tabel 2.1 staat een overzicht van alle gevonden boedelbeschrijvingen naar de waarde van het consumptiegoederenbezit. Hieruit is gemakkelijk op te maken dat de meeste boedelbeschrijvingen een waarde van minder dan vijfhonderd gulden hebben en dat het aantal boedelbeschrijvingen met een waarde boven de tweeduizend gulden gering is. In Oost-Groningen en de Zaanstreek vormen de boedelbeschrijvingen met een waarde onder de vijfhonderd gulden vijftig tot zestig procent van het totaal; in Oost-Brabant is dit tachtig procent of meer. Het percentage boedelbeschrijvingen boven de tweeduizend gulden is het hoogst in de Zaanstreek. Daar bedraagt het rond de tien procent; elders is het vijf procent of minder.

TABEL 2.1. De boedelbeschrijvingen naar de waarde van het consumptiegoederenbezit in guldens, per streek en periode. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
0– 499	85	53	48	86	56	80	64	64
500– 999	9	34	24	6	25	9	20	16
1000–1499	4	7	9	4	8	5	7	7
1500–1999	2	2	5	1	1	2	5	5
2000–2499		1	5	2	3	2	2	1
2500–2999		2	5		2	1		2
3000 en meer			5	1	4	2	3	5
N	85	165	153	131	153	163	277	207

Op deze manier gepresenteerd zeggen de gegevens nog niet veel. Men krijgt slechts een globale indruk van wat in de negentiende eeuw een normaal consumptiegoederenbezit is en wat een rijk. Omdat men niet precies weet wanneer er wel en wanneer er geen boedelbeschrijving werd opgemaakt, mag men deze gegevens ook niet gebruiken om stellige uitspraken over de ontwikkeling van de levensstandaard te doen. In eerste instantie krijgt men echter de indruk dat de situatie tamelijk stabiel blijft.

Wat is het beroep van de mensen die een boedelbeschrijving nalaten? Er is een indeling gemaakt in vier socio-professionele groepen (voortaan 'sociale groepen' genoemd). Deze vier sociale groepen zijn: arbeiders, boeren, middenstanders en burgerij. Primair is deze indeling gebaseerd op de beroepsaanduiding van de man. Wanneer er een tegenspraak leek te zijn tussen de beroepsaanduiding en de boedelbeschrijving – er wordt bijvoorbeeld van iemand gezegd dat hij boer is en in zijn inventaris is daarvan niets terug te vinden –, is er toch vastgehouden aan de beroepsaanduiding. Alleen in die gevallen waarin geen beroep bekend was, en uit de inventaris eenduidig het beroep kon worden afgeleid – doordat bijvoorbeeld een bakkerij of een smederij beschreven is – is gebruik gemaakt van deze informatie. Dubbele beroepen zijn alleen een probleem voorzover deze naar twee verschillende sociale groepen refereren – bijvoorbeeld boer, herbergier. In dat geval is er ingedeeld naar het hoofdberoep.

Van de vier sociale groepen zijn die van de arbeiders en boeren het zuiverst. Voor boer moet men daadwerkelijk boer, veehouder, landman of welk synoniem dan ook heten; voor arbeiders zijn alleen die beroepsaanduidingen gebruikt waaruit expliciet blijkt dat iemand geen eigen baas is. Met andere woorden: een timmerman is bij de middenstanders ingedeeld, tenzij er als beroep vermeld stond timmermansknecht. Het moeilijkst van elkaar af te grenzen zijn de sociale groepen middenstanders en burgerij. Is een koopman een middenstander of behoort hij tot de burgerij? En wat te doen met bierbrouwers, bierhandelaren en molenaars?

TABEL 2.2. De boedelbeschrijvingen naar sociale groepen, per streek en periode. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
arbeiders	9	2	10	4	10	7	5	10
boeren	64	41	22	65	29	52	33	16
middenstanders	15	33	36	15	36	23	31	41
burgerij	7	13	21	7	14	11	14	12
onbekend	5	12	11	9	11	7	17	22
N	85	165	153	131	153	163	277	207

Streekverschillen zowel in naamgeving als in de eraan toegekende status compliceren de zaak nog. Zo behoort in de Zaanstreek een koopman duidelijk tot de burgerij. Is hij een gewone neringdoende, dan spreekt men daar van een winkelier. In Oost-Groningen is de aanduiding van koopman veel algemener en lijkt voor de Zaanse koopman het woord negociant in gebruik te zijn. De Oostbrabantse molenaar is niet te vergelijken met de bezitter van een molen in de Zaanstreek. Deze laatste is meestal een fabrikant. Ik signaleer hier slechts de problemen. Het heeft weinig zin de keuzes één voor één door te lopen. In de bijlage II.1 met de kenmerken van de ingevoerde boedelbeschrijvingen kan men zien welke oplossing gekozen is.

In tabel 2.2 staat de procentuele verdeling van de boedelbeschrijvingen naar sociale groep. De boeren en middenstanders zijn in elke streek en periode het best vertegenwoordigd; arbeiders het slechtst; de burgerij is goed aanwezig. Men hoeft deze gegevens niet te vergelijken met de negentiende eeuwse beroepstellingen om te constateren dat wat de arbeiders betreft de boedelbeschrijvingen een zwakke bron zijn. In de Zaanstreek en Oost-Groningen zouden er veel meer boedelbeschrijvingen van arbeiders opgemaakt moeten zijn.

In tabel 2.3 worden de aantallen inventarissen naar de waarde van het consumptiegoederenbezit per sociale groep gegeven. Wanneer men eerst naar de groep onbekend kijkt, dan kan men zien dat dit naar de waarde van het consumptiegoederenbezit een zeer heterogene groep is. Als we deze groep vergelijken met de arbeiders, is het duidelijk dat de groep onbekend zeker niet beschouwd mag worden als een alternatieve arbeidersgroep. De arbeidersgroep komt immers slechts bij uitzondering boven de vijfhonderd gulden aan consumptiegoederen uit, terwijl de groep onbekend daar zelfs niet in alle gevallen zijn zwaartepunt heeft. Dat wil zeggen dat het aantal boedelbeschrijvingen van arbeiders laag blijft. Dit lage aantal zal toch wel vooral te wijten zijn aan de geringe waarde van het vermogen. Wanneer men kijkt naar de aantallen van boedelbeschrijvingen per sociale groep met een waarde onder de honderd gulden dan zijn

TABEL 2.3. De oorspronkelijk verzamelde boedelbeschrijvingen naar sociale en consumptiegroep, per streek en periode. Absolute aantallen

	Arbeiders			Boeren			Middenstanders			Burgerij			Onbekend		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
	30 60 90	30 90	30 60 90	30 60 90	30 90	30 60 90	30 60 90	30 90	30 60 90	30 60 90	30 90	30 60 90	30 60 90	30 90	30 60 90
0-100	5 2 9	1 7	2 4 3	29 25 19	4 5	7 3 7	1 2 5	2 5	1 3 3				1 2 3	7	2 4
101-200	3 2 3	1 4	7 3 8	13 33 28	12 15	2 7 6	3 3 7	6 14	6 2 12		3 2		3 3	7 10	4 3 4
201-300	1	2	1 7	8 13 14	4 17	8 5 3	2 3 9	9 18	8 12 20		3 2		1 2 3	2 9	2 1 10
301-400		1	3 6 2	1 4 14	11 8	4 6 5	5 6 6	8 21	9 7 14		1 4		1 1	1 4	3 3
401-500			1 1	1 7 6	5 9	3 4	1 3	4 6	6 11 14		2	2	2 1	4 7	1 5
0-500	8 5 12	3 13	13 15 20	52 82 81	36 54	24 25 21	12 14 30	29 64	30 35 63		7 10	1 2	2 10 8	14 37	6 10 26
501-1000			2	2 2 4	27 21	4 12 8	1 6 6	19 19	16 19 18	3	7 10	5 5 1	2 1	3 6	8 3 7
1001-1500				1	3 9	3 6 3	1	5 4	8 1 3	4 4 6	2 5	3 3 4	1	1 1	2 4
1501-2000					1 6	1		1	1	2 2	2 4	6 2 8	1 1	3	1
2001-2500					1	1 1				3 2	2 3	6 4	1		1 3
2501-3000										1	1	5 2 2		2	2 1 1
3001 en meer					1	1				2 4	6	7 5 6			1 3
N	8 5 12	3 13	15 15 20	54 85 85	67 92	33 44 34	13 20 37	54 87	55 55 84	6 9 18	21 38	32 22 23	4 12 11	20 47	17 17 45

deze in de arbeidersgroep in vergelijking tot de boeren en de middenstanders bijna altijd het hoogst. Anderzijds blijkt hieruit ook dat boedelbeschrijvingen met een geringe waarde over consumptiegoederenbezit wèl voorkomen.

De verdeling van de waarde van het consumptiegoederenbezit vertoont bij de boeren een wat langere staart dan bij de middenstanders. Hieruit wordt meteen duidelijk dat binnen de beroepsgroep nog een behoorlijke variatie in consumptiegoederenbezit bestaat. De boven- en ondergrenzen daarvan zijn sterker regionaal dan temporeel bepaald. De Oostbrabantse boeren komen nauwelijks boven de vijfhonderd gulden uit, terwijl daarentegen in Oost-Groningen en de Zaanstreek er zelfs nog boeren zijn met een bezit boven duizend gulden. Ook beneden de grens van vijfhonderd gulden is de verdeling verschillend. Hier zijn de Oostbrabantse boeren eveneens sterker in de onderste groepen te vinden. Afgezien van de langere staart en de regionale accenten zijn de boeren en middenstanders nog het best vergelijkbaar. Bij het overgrote deel ervan ligt de waarde van het consumptiegoederenbezit onder de duizend gulden.

Behalve in Oost-Groningen heeft de burgerij in het merendeel van de gevallen een bezit dat pas bij duizend gulden begint. Oorspronkelijk had ik bij de burgerij twee groepen willen onderscheiden: enerzijds de vrije en intellectuele beroepen, anderzijds de kooplieden en fabrikanten. De aantallen boedelbeschrijvingen van de burgerij waren echter zodanig dat van een onderverdeling is afgezien. De afwijkende positie van Oost-Groningen wordt deels door deze dubbele samenstelling van de burgerij beïnvloed. Onder degenen met een bezit van consumptiegoederen onder de duizend gulden bevinden zich namelijk vooral onderwijzers en renteniers. Men kan erover discussiëren of (hoofd)onderwijzers tot de burgerij gerekend dienen te worden. Voor de negentiende eeuw en voor plattelands-gemeenten is dit verdedigbaar; voor echte stedelijke concentraties natuurlijk niet.

Tot nu toe hebben we gezien van welke groepen er boedelbeschrijvingen zijn en wat de waarde is van het consumptiegoederenbezit. We kunnen daaruit concluderen dat boedelbeschrijvingen sociaal en economisch gezien weliswaar geen representatieve steekproef vormen, maar dat ze ons wel in staat stellen om voor alle groepen uit de samenleving behalve de armsten de materiële cultuur te bestuderen. Welke andere kenmerken heeft deze groep? We hebben reeds geconstateerd dat het bijna uitsluitend boedelbeschrijvingen van gehuwden met kinderen zijn. Omdat de belangrijkste reden de aanwezigheid van minderjarige kinderen is, verwacht men dat de mensen die boedelbeschrijvingen nalaten jong zijn. Om dit te controleren is geprobeerd de leeftijd van de erflater en de echtgeno(o)t(e) te achterhalen via de registers van de burgerlijke stand. De gemiddelde leeftijd van de mannen is rond de vijftig en van de vrouwen rond de vijfenveertig. Wanneer men naar de procentuele verdeling kijkt, zoals deze in tabel 2.4 gepresenteerd is, dan ziet men dat er slechts weinigen jonger dan dertig zijn. De verdeling boven de dertig is redelijk gelijkmatig. Opvallend is eigenlijk voor-

TABEL 2.4. De boedelbeschrijvingen naar de leeftijd bij overlijden van de man en van de vrouw, per streek en periode. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
Leeftijd man								
20–29	3	8	9	2	11	3	9	3
30–39	36	23	31	22	26	18	10	18
40–49	33	25	22	35	33	36	22	16
50–59	8	15	22	16	9	18	22	31
60 en ouder	19	28	15	25	22	26	38	31
gemiddelde leeftijd man	47	50	47	49	47	51	56	54
Leeftijd vrouw								
20–29	4	20	8	7	13	5	14	3
30–39	50	39	34	32	33	27	14	20
40–49	26	15	28	39	28	37	25	25
50–59	10	7	12	12	11	15	16	28
60 en ouder	10	20	19	10	15	17	30	23
gemiddelde leeftijd vrouw	43	42	45	44	45	47	50	51
N (mannen)	88	60	67	134	86	163	79	67
N (vrouwen)	78	46	65	130	79	150	63	60

al dat in de loop van de negentiende eeuw de leeftijd bij overlijden stijgt. Dit is zowel bij mannen als bij vrouwen het geval. Het relatief grote percentage van mensen boven de zestig is te verklaren doordat het voldoende is dat slechts één kind nog minderjarig is om een boedelbeschrijving te moeten opmaken. Gezien het feit dat men minderjarig blijft tot zijn drieëntwintigste, is het heel goed mogelijk dat men mensen ouder dan zestig jaar vindt. Bovendien zullen hier ook wel boedelbeschrijvingen onder zitten, die gemaakt zijn op basis van artikel 1028 van het *Burgelijk Wetboek* (erfstelling ten behoeve van kleinkinderen). Hoe dan ook, de leeftijdsverdeling van mensen die boedelbeschrijvingen nalaten is niet zodanig extreem, dat daardoor de boedelbeschrijvingen een foutief beeld zouden geven van de werkelijkheid.

Is het soms zo dat er een duidelijke samenhang is tussen het maken van een boedelbeschrijving en het geslacht van de erflater dan wel de burgerlijke staat? Met andere woorden: wordt er vooral een boedelbeschrijving opgemaakt wanneer juist de man of juist de vrouw overleden is, of vooral in geval van respectievelijk weduwschap en weduwnaarschap? In tabel 2.5 vindt men de gegevens. Deze zijn niet van dien aard dat men moet verwachten dat er sprake is van een systematisch verband.

Tenslotte schenken we hier nog aandacht aan de duur tussen het opmaken van de inventaris en het aangaan van het huwelijk. Deze kwestie heeft

TABEL 2.5. De boedelbeschrijving naar het geslacht van de erflater en naar de burgerlijke staat. Absolute aantallen

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
man	45	41	41	60	41	99	52	40
vrouw	54	22	43	75	49	87	32	32
niet bekend	6	2	–	8	–	3	–	–
hiervan:								
weduwnaar	9	7	6	2	9	6	10	10
weduwe	3	5	5	4	6	7	5	5
N	105	65	84	143	90	189	84	72

geen invloed op de sociale representativiteit, maar geeft wel informatie over de periode die door middel van de boedelbeschrijvingen bestudeerd wordt. De boedelbeschrijvingen zijn op zich goed gedateerd. Het gaat echter om de vraag wanneer zijn de voorwerpen verworven die in de boedelbeschrijvingen beschreven worden. Voor het onderhavige onderzoek is deze vraag minder belangrijk, maar voor degenen die serieel onderzoek doen wel. Hen gaat het erom innovatie-perioden te ontdekken. Voor elk voorwerp afzonderlijk is dit niet te bepalen, tenzij men behalve over boedelbeschrijvingen ook over huishoudboekjes beschikt.[15] Via de huwelijksdatum heeft men echter wel een tijdstip waarvan men kan zeggen dat dat ongeveer de beginperiode is van waaraf het roerend goed is aangeschaft. Bovendien mag men aannemen dat dan zelfs het merendeel van de goederen verkregen is.

De huwelijksdatum wordt meestal niet vermeld in de boedelbeschrijving. Deze is daarom opgezocht in de burgerlijke stand. Om dit werk nog enigszins binnen de perken te houden, is gezocht naar huwelijken in de woonplaats van de erflater/requirant en in de geboorteplaats van de erflater/requirant voorzover bekend. Niet alle huwelijken zijn derhalve teruggevonden. De gegevens worden in tabel 2.6 gepresenteerd. De gegevens over de boedelbeschrijvingen van 1830-1834 ontbreken, omdat geen poging gedaan is om de huwelijken voor het begin van de burgerlijke stand terug te vinden. De huwelijken in Oost-Brabant kennen een wat kortere duur dan elders. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat hier vaker een boedelbeschrijving in verband met hertrouwen wordt opgemaakt.

Gemiddeld moet men tussen de veertien en vijfentwintig jaar rekenen als duur tussen de huwelijksdatum en het opmaken van een inventaris. In 1890 is deze duur in Oost-Groningen en de Zaanstreek in één derde van de gevallen zelfs meer dan dertig jaar. Toch kan men wel zeggen dat de periodes zodanig zijn gekozen dat er sprake is van een cesuur tussen de periodes. Wanneer het gaat om de omstandigheden die invloed hebben

TABEL 2.6. De boedelbeschrijvingen naar de huwelijksduur in jaren, per streek en periode. Percentages

	1860		1890		
	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
0– 9 jaren	35	17	26	26	13
10–19	49	42	46	21	24
20–29	11	20	20	21	27
30 en meer	4	20	8	33	36
gemiddelde huwelijksduur	14	20	17	24	25
N	114	69	123	58	55

uitgeoefend op de totstandkoming van het bezit dan moet men de periodes 1810-1834, 1840-1864 en 1870-1894 beschouwen. Deze lengte van de periodes betekent, dat men niet gemakkelijk een verband zal kunnen leggen tussen de economische ontwikkeling en het bezit van duurzame consumptiegoederen.[16]

2.1.2. *De inhoud van de boedelbeschrijvingen*

De boedelbeschrijvingen kennen een grote mate van uniformiteit. De inhoud ervan is in algemene termen voorgeschreven in artikel 681 van het wetboek van burgerlijke regtsvordering.[17] De opbouw ervan is meestal als volgt:
- aanhef
- beschrijving van roerend goed per vertrek
- beschrijving van het goud en zilver
- beschrijving van vee
- beschrijving van gewassen en/of handelswaar
- beschrijving van het contante geld
- beschrijving van de titels en papieren
- beschrijving van de obligaties en effecten
- beschrijving van de schulden en vorderingen
- verklaringen
- besluit.

In de aanhef worden de volgende gegevens genoemd: de datum van de akte, de notaris, zijn standplaats, de getuigen, de requirant(en), het beroep (niet altijd), de erflater, zijn woonplaats en adres, de sterfdatum (niet altijd), de aanwezigheid van een testament en huwelijkse voorwaarden, de kinderen uit het huwelijk geboren, meestal met naam en soms met leeftijd, de toeziende voogd, zijn beroep en benoemingsdatum, de overige erfgenamen, degene die de goederen aanwijst en te voorschijn haalt (meestal de requirant), de schatter van het roerend goed, zijn beroep en benoemingsdatum.

De aanhef bevat derhalve een schat aan gegevens. Toch is de informatie nog niet altijd zo precies als men zou willen en zijn er wel verschillen tussen de notarissen onderling. Ook zijn er op dit punt streekverschillen. Over het algemeen is de informatie in de Zaanstreek het meest uitgebreid en in Oost-Brabant het minst. De gegevens over de sterfdatum van de erflater, zijn beroep of dat van de requirant ontbreken vaak. Gelukkig zijn deze gegevens in de negentiende eeuw via de registers van de burgerlijke stand te achterhalen, zodat ze zoveel mogelijk aangevuld zijn. Ook al zijn deze gegevens in de negentiende eeuw onvergelijkelijk veel beter toegankelijk dan daarvoor – wanneer men denkt aan zulke mooie instrumenten als de tienjarige tafels op de burgerlijke stand – en is dit zeker voor het onderzoek naar het platteland waar men vaak meerdere steden en dorpen bestudeert, een groot voordeel, toch moet men niet de tijd onderschatten die het vraagt om de gegevens via de burgerlijke stand aan te vullen.

De kwaliteit van de informatie over de kinderen verschilt ook van streek tot streek. Toch is die nergens van zodanige aard dat men snel en voor honderd procent betrouwbaar op basis van de boedelbeschrijvingen het aantal kinderen kan bepalen. Dit komt omdat men bij de meerderjarige kinderen die bovendien soms al getrouwd zijn, niet altijd even goed de relatie met de erflater kan vaststellen. Zij worden dan als (mede)requiranten opgevoerd zonder dat expliciet vermeld is, dat ze kind zijn van de erflater. Bovendien kan er sprake zijn van kinderen uit meerdere huwelijken, hetgeen de zaak nog compliceert. De aangewezen weg om hier duidelijkheid in te brengen zijn de bevolkingsregisters. Voor de Zaanstreek is hiervan ook gebruik gemaakt. Voor de beide andere streken niet. De kosten wegen namelijk niet op tegen de baten. De belangrijkste reden is dat het kindertal niet als extra selectie-criterium voor de boedelbeschrijvingen gebruikt kon worden naast beroep en de waarde van het consumptiegoederenbezit, omdat de aantallen boedelbeschrijvingen daarvoor te klein zijn.

Het roerend goed is doorgaans per vertrek beschreven. De belangrijkste uitzonderingen zijn de edelmetalen voorwerpen die meestal – vooral in de Zaanstreek en Oost-Groningen – apart beschreven worden, het vee, de gewassen en handelswaar. De beschrijving van het roerend goed wisselt in kwaliteit naar streek en periode. Wanneer men echter een willekeurige negentiende eeuwse boedelbeschrijving openslaat, zal men verrast zijn door de hoeveelheid van de informatie over het roerend goed. Men vindt kopjes, borden, kousen, zakdoeken, vazen en manden opgesomd. Men krijgt al snel de indruk dat de boedelbeschrijvingen compleet, gedetailleerd en nauwkeurig zijn. En dat zijn ze ook. Alleen omdat het al zulke mooie bronnen zijn, wensen wij ze nog completer, nog gedetailleerder en nog nauwkeuriger. Laten we eerst kijken hoe compleet ze zijn.

In principe is er niets van het roerend goed dat niet beschreven hoeft te worden tenzij het noch behoort tot de gemeenschappelijke boedel, noch

TABEL 2.7. De boedelbeschrijvingen naar de duur in maanden tussen het opmaken van de inventaris en het overlijden van de erflater, per streek en periode. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
0– 3 maanden	17	42	60	21	52	45	70	72
4–12	20	17	15	19	28	23	19	18
13 en meer	54	37	24	50	20	30	10	10
onbekend	9	5	1	10	–	2	1	–
N	105	65	84	143	90	189	84	72

tot het bezit van de erflater. Dat betekent echter dat er huwelijkse voorwaarden moeten zijn. In dat geval kan men achterhalen welk gedeelte buiten de boedelbeschrijving valt. De boedelbeschrijving wordt opgemaakt om de aanspraken van de minderjarige kinderen te beschermen ten opzichte van de overgebleven echtgenoot of, wanneer beide overleden zijn, de voogd. Zij worden door de notaris of ondershands opgemaakt. Het zijn dus geen belastingbronnen en men heeft wat dat betreft geen reden om iets te verzwijgen. Bij het opmaken is bovendien de toeziende voogd aanwezig om op te komen voor de minderjarigen. Wanneer men de naam van de toeziende voogd vergelijkt met die van de erflater en van de overgebleven echtgenoot, kan men constateren dat de praktijk gegroeid is dat de toeziende voogd veel vaker familie is van de erflater dan van de overgebleven echtgenoot. Men mag aannemen dat dit de kwaliteit van de boedelbeschrijving ten goede komt. Als er al meerderjarige kinderen zijn dan zijn deze ook ondertekenende partij en is het nog moeilijker voor de overgebleven echtgenoot om iets achter te houden.

Een nadeel voor de compleetheid van de inventaris is de tijd die verstreken is tussen het opmaken van de boedelbeschrijving en het overlijden van de erflaters. De wettelijke termijn van drie maanden wordt niet zelden overschreden. Dit is meer het geval in het begin van de negentiende eeuw dan op het einde ervan en meer in Oost-Brabant dan in de beide andere streken. In tabel 2.7 vindt men de gegevens. In 1890 is in de Zaanstreek en Oost-Groningen het verschil tussen de datum van de inventaris en het overlijden van de erflater in slechts tien procent van de gevallen meer dan één jaar; in Oost-Brabant is dit cijfer dertig procent. In het begin van de negentiende eeuw was dat echter nog vierenvijftig procent. Dit hoge percentage wordt mede verklaard doordat in Oost-Brabant meer dan elders (zie tabel 2.6) de boedelbeschrijving wordt opgemaakt in verband met het hertrouwen van de overgebleven ouder. Hoe langer de termijn tussen overlijden en inventarisatie wordt, des te groter is de kans dat de boedel geplunderd wordt. Men moet dit gevaar echter ook weer

niet overdrijven. Wanneer de boedel al sterk onderling verdeeld zou zijn, neemt de noodzaak om alsnog de boedel te beschrijven af. Bovendien zou men dan ongetwijfeld op het einde van de inventaris bij de verklaringen daarover een opmerking vinden.

Noch de aanleiding tot noch de uitvoering van een boedelbeschrijving geven daarom een reden tot overdreven wantrouwen over de inhoud ervan. De belangrijkste omissie in de boedelbeschrijvingen is vaak de kleding. Hiervan wordt gezegd dat deze van te weinig waarde is, dan wel dat kleding onder de kinderen verdeeld wordt en derhalve niet behoeft te worden opgetekend. Vooral in Oost-Brabant komt het veelvuldig voor dat de kleding ontbreekt. De gedetailleerdheid waarmee de kleding beschreven wordt, laat ook veel te wensen over. Het best is deze in Oost-Groningen en de Zaanstreek in 1830, het slechtst in alle streken in 1890. In 1890 is het aantal boedelbeschrijvingen waarin de kleding nog stuk voor stuk wordt opgesomd een zeldzaamheid geworden. Men vindt dan over het algemeen hoogstens nog een onderscheid tussen mannen- en vrouwenkleding en onder- en bovengoed. Maar ook in 1830 wanneer de kledingstukken nog wel dikwijls apart opgetekend zijn, ontbreken vaak materiaal- en kleuraanduidingen.

Voor het overige is er geen groep van bij elkaar horende voorwerpen die categorisch ontbreken. Men moet er natuurlijk wel op verdacht zijn, dat alleen roerende goederen vermeld worden. Vaste kasten, bedsteden, banken, w.c.'s e.d. hoeven niet opgeschreven te worden in de boedelbeschrijvingen. Kinderspeelgoed is evenmin altijd vermeld. Belangrijker nog is het dat in de boedelbeschrijvingen een gedeelte van de woningdecoratie onzichtbaar blijft, omdat deze tot het onroerend goed wordt gerekend. De tegels, bijvoorbeeld, waarmee de wand bedekt kan zijn en die mogelijk allerlei voorstellingen bevatten, zijn onzichtbaar. Hierdoor krijgt men minder goed zicht op de leef- en denkwereld van de bewoners dan men zou wensen, te meer omdat hier belangrijke streekverschillen achter schuil gaan.[18]

De volledigheid van boedelbeschrijvingen is minder een probleem, dan de precisie en detaillering ervan. Als men werkt met schriftelijke bronnen om de materiële wereld te bestuderen, stuit men vroeger of later op het woord/voorwerp-probleem, dat wil zeggen: welk voorwerp wordt met een bepaald woord bedoeld?[19] Dit probleem wordt vooral nijpend wanneer men tussen streken en periodes vergelijkt: verwijst hetzelfde woord naar hetzelfde voorwerp en, complementair, verwijzen verschillende woorden naar verschillende voorwerpen. Een karakteristiek voorbeeld is het woord 'kabinet'. Oorspronkelijk een tweedeurskast op los onderstel is het in het begin van de zestiende eeuw een klein, kostbaar afgewerkt luxemeubel, voorzien van een groot aantal laatjes en vaak zonder deuren, soms in de vorm van een draagbaar kistje, soms met een bijpassend los onderstel. In de loop van de achttiende eeuw wordt het een linnenkast.[20] Dit woord/voorwerp-probleem zal zich sterker voordoen naarmate men meer en de-

TABEL 2.8. Het gemiddeld aantal keren dat de vermelding van het aantal voorwerpen onduidelijk of onbekend is naar categorie van voorwerpen, per streek en periode

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
verwarming	0,2	0,1	0,1	0,3	0,6	0,8	0,7	0,6
verlichting	0,1	–	0,1	0,1	0,1	0,4	0,2	0,1
meubilair	0,2	0,1	0,1	0,5	0,1	0,8	0,5	0,3
klein meubilair	0,4	0,3	0,6	1,2	0,4	2,6	1,7	1,1
decoratie	0,1	0,2	0,2	0,5	0,3	1,9	2,2	1,8
schoonmaak	0,1	0,2	0,2	0,4	0,4	0,4	1,0	0,5
ijzergoed e.d.	0,3	0,2	0,3	0,7	0,2	0,5	0,9	0,9
serviesgoed	1,8	3,1	2,8	3,3	2,9	4,6	6,6	5,7
keukengoed	0,6	0,7	1,0	1,4	1,5	2,5	2,3	1,7
bestek	0,5	0,4	0,9	0,8	2,1	1,3	1,1	1,7
rookgerei	–	–	–	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1
sanitair	–	–	–	0,1	0,1	0,2	0,2	0,8
textiel	2,0	1,9	2,1	4,3	3,6	6,1	4,7	8,3
kleding	0,6	0,3	0,9	1,4	1,9	1,8	1,7	5,4
sieraden	0,1	0,2	0,3	0,5	0,3	0,7	0,6	0,5
kindergoed	0,1	0,2	0,4	0,2	0,5	0,1	–	0,5
naaigoed	0,1	0,4	0,7	0,2	0,1	0,3	0,6	0,7
ontspanning	0,1	–	–	0,2	–	0,1	–	0,1
vervoer	–	–	–	–	0,9	0,1	–	–

tail wil vergelijken en is bovendien afhankelijk van de nauwkeurigheid waarmee de voorwerpen in de boedelbeschrijvingen zijn omschreven. Gaande de negentiende eeuw – hier eerder, daar later, hier sterker, daar minder sterk – doen problemen van detaillering en precisie zich meer gelden. Evenals dat bij kleding het geval was, nemen de algemene woorden als keukengoed, serviesgoed, naaigoed, linnengoed toe. Hand in hand hiermee gaat de afname aan materiaal- en kleurvermeldingen. De geringe informatie over materialen en kleuren is een groot gemis, zeker bezien in het licht van het uitgangspunt dat de materiële cultuur van het Nederlandse platteland niet bestaat. Juist het gebruik van (specifieke) kleuren kan het streekeigen bepalen. Hiervoor zal men andere bronnen moeten gebruiken.[21] Voor vraagstellingen betreffende de concrete vorm van de materiële cultuur beginnen de boedelbeschrijvingen dan snel aan waarde te verliezen. Ik signaleer hier slechts het probleem. Bij de bespreking van de resultaten per streek en per groep van voorwerpen zal ik hierop telkens meer in detail ingaan. De voorwerpen die het best omschreven zijn, zijn de voorwerpen van edelmetaal.

Hebben tot nu toe de omissies en de daarmee samenhangende problemen centraal gestaan, de boedelbeschrijvingen kennen ook een interpretatie-probleem omdat ze bij wijze van spreken teveel vermelden. De boedelbeschrijvingen maken namelijk geen onderscheid tussen goederen die in

gebruik zijn en goederen die slechts worden bewaard omdat ze ooit zijn aangeschaft. Wat het meubilair betreft, verschaft het vertrek waar het staat nog wel enige informatie, maar van kleding en sieraden die uit de tijd zijn, weet men het niet.[22] Dit probleem zal zich echter slechts voordoen bij waardevolle stukken, anders verdwijnen ze in de boedelbeschrijving onder woorden als 'diversen' en 'rommel'.

Een andere kwestie vormen de aantallen. Over het algemeen wordt bij elk voorwerp gezegd om hoeveel voorwerpen het gaat. Er doen zich echter twee problemen voor. Ten eerste komt het voor dat het aantal in het onzekere gelaten wordt. Dit verschijnsel treedt in ieder geval op bij de algemene voorwerpaanduidingen als 'serviesgoed' en 'keukengoed'. De minder precieze omschrijving gaat ook ten koste van de informatie over de hoeveelheid. Het komt echter ook wel voor bij woorden als 'lakens', 'lepels', 'kousen'. Hiermee is meteen verwezen naar de categorieën voorwerpen waar dit verschijnsel zich het sterkst voordoet: textiel, serviesgoed, keukengoed, bestek en kleding. In tabel 2.8 vindt men het totale overzicht voor de consumptiegoederen. De genoemde categorieën zijn in alle drie de perioden en streken het zwaarst getroffen, ook al is er gedurende de negentiende eeuw nog een verslechtering waarneembaar. Het gemiddelde aantal keren dat de hoeveelheid ontbreekt, neemt toe.

Niet alleen wordt het aantal niet altijd vermeld, de wijze van noteren levert soms eveneens interpretatie-moeilijkheden op. Zo lezen we ergens 'twaalf diepe borden, twaalf platte borden, twaalf dessertborden'. Dit is duidelijk, maar in dezelfde inventaris staat ook geschreven 'achtenzeventig platte, diepe en dessertborden'.[23] Zijn er van elk achtenzeventig, zijn er van elk zesentwintig of zijn er achtenzeventig in het totaal die ongelijk verdeeld zijn? Het is niet met zekerheid te zeggen. Het invoerprogramma dat gebruikt is, maakt het mogelijk om zonder een keuze voor één van de interpretaties te doen de gegevens in te voeren. Bij de rekenprogramma's is als het aantal onbekend of onzeker was, het aantal op één gesteld. Dit betekent dat de gemiddelde aantallen van voorwerpen minima zijn.

Deze onnauwkeurigheid tast vanzelfsprekend het belang van de boedelbeschrijvingen aan. Het gemiddeld aantal zal niet altijd kunnen worden gegeven en we zullen ons tevreden moeten stellen met de aanwezigheidspercentages die wel te berekenen zijn. Voor de studie naar het bezit van de duurzame consumptiegoederen en de teken-waarde ervan zijn dat echter de belangrijkere gegevens.

Het roerend goed is in de negentiende eeuw bijna altijd in geld gewaardeerd. Deze waardering geschiedt door een daartoe door de kantonrechter beëdigd schatter. De schatter kan een buurman zijn, iemand met hetzelfde beroep als de erflater, een vaste schatter of zomaar iemand. In tabel 2.9 is de situatie in de drie onderzochte streken en periodes weergegeven. In Oost-Groningen en de Zaanstreek overwegen de vaste schatters. Dit zijn mensen die vaker schattingen verrichten. In de loop van de negentiende eeuw loop dit percentage terug. Het percentage van de schatters met het-

TABEL 2.9. De boedelbeschrijving naar het beroep van de schatter, per streek en periode. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
vaste schatter	–	89	86	7	64	27	36	41
zelfde beroep	44	2	5	52	14	39	27	26
ander beroep	56	10	9	41	23	34	37	33
N	70	63	64	117	80	152	83	70

zelfde beroep neemt in deze streken wat toe, maar minder dan de daling van de vaste schatters. In Oost-Brabant is de ontwikkeling omgekeerd, zodat de percentages aan het einde van de negentiende eeuw tamelijk op elkaar lijken. De schattingen uit het begin van de negentiende eeuw in de Zaanstreek en Oost-Groningen zijn derhalve in principe het meest consequent.

Het grootste probleem bij de waardering van het roerend goed schuilt niet in de juistheid en de onderlinge vergelijkbaarheid ervan. Het grootste probleem is dat de goederen slechts zelden elk afzonderlijk gewaardeerd worden. Dikwijls neemt men een groep goederen samen. Soms hebben deze een duidelijke relatie met elkaar (bijvoorbeeld tafel en stoelen), soms ook niet (spiegel en tang). Dit samen waarderen van goederen neemt bovendien in de loop van de negentiende eeuw nog toe. Het is daardoor moeilijk om de verschillende onderdelen van het consumptiegoederenbezit af te wegen, tenzij op een globaal niveau. Maar men kan niet, bijvoorbeeld, het geld besteed aan decoratieve voorwerpen vergelijken met het geld besteed aan het meubilair.

Er is nog geprobeerd om het probleem van deze groepsprijzen te omzeilen. Er is voor de boedelbeschrijvingen van 1860 in de Zaanstreek een waarderingen-boek gemaakt. Dat wil zeggen dat op basis van de beschikbare informatie per combinatie van voorwerp en materiaal een gemiddelde 'prijs' is berekend. Vervolgens zijn deze 'prijzen' gebruikt om dezelfde boedelbeschrijvingen van 1860 opnieuw te waarderen. Voor de combinaties van voorwerp en materiaal waarvoor geen waardering bekend was, werd geen waarde ingevuld. Dit impliceert dat het totaal van de waarde van de consumptiegoederen lager zou moeten zijn dan het totaal zoals dat te berekenen is op basis van de oorspronkelijke waardering. Een vergelijking van beide totalen bracht echter aanzienlijke afwijkingen aan het licht die bovendien ook in verschillende richtingen wezen, zodat geconcludeerd moet worden dat het probleem van de groepsprijzen niet op deze manier opgelost kan worden.

Het roerend goed wordt over het algemeen per vertrek opgetekend. Met het feit dat de boedelbeschrijvingen bijna allemaal gewaardeerd zijn –

ook al zou men dit nog perfecter wensen – maakt deze gewoonte dat de negentiende eeuwse boedelbeschrijvingen meer informatie bevatten dan doorgaans de zeventiende en achttiende eeuwse doen. De informatie per vertrek heeft vier voordelen. Ten eerste kan men zich op basis hiervan een indruk vormen van het woonhuis. Enige voorzichtigheid is hier wel geboden omdat niet altijd alle vertrekken genoemd hoeven te zijn. Voorop staat immers de beschrijving van het roerend goed. De belangrijkste vertrekken zullen echter niet ontbreken. De aanduiding per vertrek geeft als tweede mogelijkheid om de afstemming van de voorwerpen op elkaar te bestuderen. Van deze mogelijkheid zal in deze studie slechts beperkt gebruik gemaakt worden, omdat dit extra arbeidsintensief is. Een derde onderzoeksweg die deze wijze van weergeven biedt is dat men kan zien of voorwerpen voor mensen hetzelfde gewicht hebben. De plaats waar een voorwerp staat is niet neutraal. Het maakt een verschil uit of een voorwerp op een voor iedereen toegankelijke plek staat of niet. Tenslotte kan men de waarde van de inrichting van vertrekken berekenen en zodoende een idee krijgen, welk belang men eraan hecht, alsmede of dit belang in de loop van de negentiende eeuw verschuift.

De informatie per vertrek is het meest gebruikelijk in de Zaanstreek en Oost-Groningen. Uitzondering daarop zijn de informatie over de preciosa en in Oost-Groningen ook dikwijls over het linnengoed. In Oost-Brabant is de vertreksaanduiding vaak afwezig. Dit heeft een nauwe samenhang met de werkelijke situatie. Er was vaak niet meer dan één vertrek.

Behalve over het roerend goed verschaft de boedelbeschrijving ook informatie over het onroerend goed en de financiële situatie. Evenals dat bij het roerend goed het geval was zijn er verschillen in nauwkeurigheid. Over het algemeen gesproken zijn de boedelbeschrijvingen uit 1830 uit de Zaanstreek en Oost-Groningen het best. De informatie over het onroerend goed stamt uit het hoofdstuk van de boedelbeschrijvingen dat titels en papieren heet. Hierin worden testament, huwelijkscontract, verzekeringsakte, eigendomsbewijzen en andere aktes opgenomen. In de Zaanstreek en Oost-Groningen worden de belangrijkste elementen uit de inhoud ervan overgeschreven voorzover het om eigendomsbewijzen gaat. De gepachte onroerend goed situatie kan men niet via de boedelbeschrijving achterhalen. In Oost-Brabant worden in sommige inventarissen de gewassen genoemd met de oppervlakten van het land. Dit gebeurt echter te onsystematisch om op basis daarvan de totale omvang van het onroerend goed te reconstrueren. Het onroerend goed is evenmin gewaardeerd. Dit is tevens één van de belangrijkste handicaps om te komen tot een berekening van het vermogen.

Wat de financiële situatie betreft, wordt men geïnformeerd over het aanwezige contante geld, het bezit van aandelen en obligaties en de vorderingen en schulden in ieder geval voor zover deze schriftelijk zijn vastgelegd.

Van de aandelen en obligaties wordt alleen de nominale waarde gegeven, niet de koerswaarde. De omschrijving ervan is wel altijd gedetailleerd. De identificatie van de aandelen en obligaties levert geen problemen op. In de Zaanstreek en Oost-Groningen vindt men meer dan in Oost-Brabant tevens de vermelding van de niet-schriftelijke vorderingen en schulden. De informatie die men aantreft is verschillend. Als ze volledig is, omvat ze de naam van de schuldenaar of schuldeiser, zijn beroep, woonplaats, het bedrag van de schuld, de reden van de schuld en de afgesproken rente.[24]

De boedelbeschrijving eindigt met de verklaring hoe lang men is bezig geweest en de bevestiging alles te hebben getoond en genoemd, waarna de ondertekening volgt. Als er verschillen van mening zijn, worden deze ook hier vermeld.

2.2. VAN EEN VERZAMELING BOEDELBESCHRIJVINGEN NAAR EEN DATABESTAND MATERIËLE CULTUUR

In deze paragaaf zal ik de werkwijze beschrijven om te komen tot een databestand materiële cultuur. Allereerst moet men een indruk zien te krijgen welke boedelbeschrijvingen er zijn. Vervolgens kiest men volgens bepaalde criteria de boedelbeschrijvingen die men wil invoeren in de computer. Daarna doet men met behulp van de computer enige aanvullende volledigheids- en betrouwbaarheidscontroles. Deze stappen zal ik nu aan de orde stellen.

In paragraaf 2.1 is geconstateerd dat de boedelbeschrijvingen die opgemaakt zijn niet als een a-selecte steekproef kunnen worden beschouwd. De minvermogenden zijn slecht of zelfs helemaal niet vertegenwoordigd; de ongehuwden komen zo goed als niet voor; de leeftijdsgroepen onder de dertig jaar en boven de zestig jaar zijn ondervertegenwoordigd.

De boedelbeschrijvingen lenen zich het best voor een gestratificeerde steekproef. De criteria volgens welke de steekproef is samengesteld bestaan in de eerste plaats uit de beroepsaanduidingen. Er worden vier sociale groepen onderscheiden: boeren, arbeiders, middenstanders en burgerij. Binnen deze sociale groepen is er een indeling in consumptiegroepen. Deze consumptiegroepen zijn gebaseerd op de waarde van het consumptiegoederenbezit. Technisch gesproken zou een nadere onderverdeling tot een beter vergelijkbaar bestand hebben geleid. Praktisch was dit thans echter onmogelijk. Zoals we nog zullen zien was het met de twee genoemde criteria soms al onmogelijk de gewenste groepen per streek en periode te vullen. Wel is er zoveel mogelijk gebruik gemaakt van inventarissen van gehuwden. Slechts een enkele ongehuwde is in het uiteindelijk databestand terecht gekomen. Het bestand is echter niet meer gestandaardiseerd naar, bijvoorbeeld, leeftijd van de erflater, huwelijksduur, godsdienst, aantal

kinderen, geslacht van de erflater, burgerlijke staat van de erflater. Al deze criteria zijn zinvol wanneer het gaat om een goed beeld van de materiële cultuur en levensstijl van groepen te krijgen. Voor ons doel zijn de gekozen ingangen, te weten periode, streek, sociale groep en consumptiegroep belangrijker, zodat we hieraan hebben vastgehouden. Het was niet wenselijk de te onderzoeken periodes en streken te verlengen c.q. te vergroten. Aan de periodes is een grens van vijf jaren gesteld, zodat de afstand ertussen voldoende lang bleef – 25 jaren – om van een andere generatie te kunnen spreken. De streken konden ook niet eindeloos vergroot worden, omdat er dan onderling onvergelijkbare streken zouden ontstaan. Voor Oost-Groningen zijn thans al het Oldambt en de Veenkoloniën samengenomen en voor Oost-Brabant de Peel en het grootste gedeelte van de Kempen.

In de vorige paragraaf is geconstateerd dat binnen de sociale groepen er sprake is van huishoudens met een uiteenlopende waarde van het consumptiegoederenbezit. Per groep zijn er echter gedurende de negentiende eeuw wel boven- en ondergrenzen vast te stellen. Het consumptiegoederenbezit van arbeiders komt zelden boven de vijfhonderd gulden. Dat van boeren en van de middenstanders heeft zijn grens min of meer bij de vijftienhonderd gulden of zelfs bij de duizend gulden – het aantal huishoudens die tot deze sociale groepen behoren en meer dan duizend gulden aan consumptiegoederen bezitten, is beperkt. Behalve in Oost-Groningen begint de waarde van het consumptiegoederenbezit van de burgerij pas bij vijfhonderd gulden en – als men ook hier de zaken wat ruimer wil nemen – pas bij duizend gulden. Een echte bovengrens is er niet. Het aantal boedelbeschrijvingen met een consumptiegoederenbezit boven de vierduizend gulden is echter gering in aantal.

Deze gegevens laten veel consumptiegroepen-indelingen toe. Oorspronkelijk heb ik een indeling in consumptiegroepen nagestreefd die nauw aansloot bij de gevonden verdeling naar consumptiegoederenbezit per sociale groep, streek en periode. Dit leverde echter problemen op bij de vergelijkbaarheid van de cohorten met elkaar. Bovendien stelde deze werkwijze hoge eisen aan de representativiteit van de boedelbeschrijvingen per sociale groep. Dezelfde bezwaren gaan in zekere zin op wanneer men met indelingen van kwartielen of dergelijken zou werken. Ik heb daarom uiteindelijk gebruik gemaakt van een indeling die deze bezwaren niet heeft, maar wel aansluit bij de kennis van de boven- en ondergrenzen van het consumptiegoederenbezit per sociale groep.

Ik hanteer over het algemeen vier consumptiegroepen: boedelbeschrijvingen met een waarde van het consumptiegoederenbezit die ligt onder de vijfhonderd gulden; van vijfhonderd tot duizend gulden; van duizend tot tweeduizend gulden en van twee- tot vierduizend gulden. Alleen in 1890 is er ook nog een groep boedelbeschrijvingen boven de vierduizend gulden. Als men wil, kan men bovendien de eerst groep nog weer

opsplitsen in een groep boedelbeschrijvingen met een consumptiegoederenbezit tot honderd gulden, van honderd tot tweehonderdvijftig gulden en van tweehonderdvijftig tot vijfhonderd gulden.

Deze consumptiegroepen-indeling heeft als voordeel dat de cohorten goed met elkaar vergelijkbaar zijn; dat binnen de sociale groepen meerdere consumptiegroepen voorkomen (maar ook weer niet te veel) en dat deze groepen geacht mogen zijn representatief te zijn voor de consumptiestijlen binnen de sociale groepen voorzover deze afhankelijk zijn van de bestede hoeveelheid geld. Een groot, bijkomend, voordeel van deze indeling – en een reden om haar zeker ook voor vervolgonderzoeken aan te bevelen – is dat in principe bij op elkaar volgende consumptiegroepen de gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit telkens twee keer zo groot is, zodat men de vraag kan beantwoorden uit welke kwalitatieve dan wel kwantitatieve verbetering deze waardevermeerdering bestaat. De combinatie van deze consumptiegroepen-indeling met een sociale indeling biedt bovendien de mogelijkheid om met behulp van wegingsfactoren te komen tot uitspraken over de feitelijke ontwikkeling van de levensstandaard. Van deze laatste mogelijkheid heb ik geen gebruik gemaakt omdat men niet zo zonder meer de wegingsfactoren kan vaststellen.[25]

Voor de indeling in consumptiegroepen zijn vrij grote klassen gebruikt. Dit is onder meer gedaan om, met name bij de rijkere groepen, toch nog te beschikken over een redelijk aantal boedelbeschrijvingen per combinatie van sociale groep en consumptiegroep. Bovendien stellen grotere klassen minder eisen aan de precisie van de waarderingen in de boedelbeschrijvingen. Ik herhaal in dit verband dat de waarde van het roerend goed, waartoe de consumptiegoederen behoren, slechts geschat is. Het zijn geen exacte prijzen. Ten tweede kan de bepaling van het consumptiegoederenbezit nooit geheel exact plaatsvinden, omdat soms consumptiegoederen met produktiegoederen samen gewaardeerd zijn. Ten derde is er een verschil in volledigheid tussen de boedelbeschrijvingen wat betreft de kleding. Deze beperkingen maken een zeer gedetailleerde groepen-indeling weinig zinvol. De grotere groepen die thans gebruikt worden, maken het overbodig de waarderingen om te zetten in lopende prijzen met behulp van in- of deflatoren. Slechts boedelbeschrijvingen aan de randen van de klassen zouden van consumptiegroep veranderen.

Met de keuze van de consumptiegroepen-indeling is het raster volledig. Van de 837 ingevoerde boedelbeschrijvingen zijn er 709 in het databestand materiële cultuur terecht gekomen. Van de 126 boedelbeschrijvingen die ik heb laten vallen, zijn er 89 afkomstig uit Oost-Brabant. De Oostbrabantse boedelbeschrijvingen zijn als enige direct ingevoerd zonder selectie vooraf. Ze zijn namelijk over het algemeen zo klein dat selectie vooraf meer werk vergt, dan selectie achteraf. Dit betekent dat er ook boedelbeschrijvingen waarvan het beroep van de erflater niet bekend is, zijn ingevoerd. Wanneer het ook met behulp van de burgerlijke

stand niet mogelijk was, deze gegevens aan te vullen, zijn deze boedelbeschrijvingen niet verder gebruikt.

De boedelbeschrijvingen uit de andere streken zijn eerst 'met de hand' bewerkt, daarna geselecteerd op basis van de beroepsaanduiding en de waarde van het consumptiegoederenbezit. Dat er toch nog zesendertig Zaanse boedelbeschrijvingen niet in het databestand zijn opgenomen, komt gedeeltelijk omdat ik met deze streek begonnen ben en gaande het onderzoek de criteria aangescherpt heb. Zo heb ik zoveel mogelijk geprobeerd om boedelbeschrijvingen van ongehuwden uit het databestand te houden, omdat deze, zoals bleek, een afwijkende samenstelling van het consumptiegoederenbezit hadden en niet in alle streken evenveel voorkwamen, hetgeen problemen op zou leveren in verband met de vergelijkbaarheid. Ook de Oostbrabantse boedelbeschrijvingen van ongehuwden zijn zoveel mogelijk uit het databestand verwijderd.

De drie Oostgroningse boedelbeschrijvingen die niet in het databestand opgenomen zijn, behoren alle drie tot combinaties van sociale en consumptiegroepen welke slechts één- of tweemaal per streek en periode voorkomen. Om dezelfde reden zijn er ook enkele Oostbrabantse en Zaanse boedelbeschrijvingen uit het databestand gelaten.

Tenslotte zijn er nog een aantal Zaanse en Oostbrabantse boedelbeschrijvingen die bij globale controles naar de volledigheid ervan in gebreke bleven. Wanneer men nog ongeoefend is in het lezen van boedelbeschrijvingen en nog niet zo duidelijk de rubrieken voor ogen heeft die een boedelbeschrijving in ieder geval moet bevatten, dan wil men zich – verleid door het detail dat wèl vermeld wordt – soms te snel van de volledigheid ervan laten overtuigen. Alvorens met de boedelbeschrijvingen te gaan werken, zijn er daarom enkele globale volledigheidscontroles uitgevoerd.

De eerste controle heeft hierin bestaan dat er een overzicht is gemaakt op basis van de rubrieken die in het kodeboek voor voorwerpen onderscheiden worden. Gesteld is dat elke boedelbeschrijving minstens één item van meubilair (d.w.z. zit-, berg- of werkmeubelen) moest vermelden, één item van serviesgoed en één item van textiel. Wanneer een van deze rubrieken de waarde nul had, is de desbetreffende boedelbeschrijving terzijde geschoven.

De tweede controle vormt de verdeling van de waarde van het consumptiegoederenbezit over de rubrieken huisraad, meubilair en textiel. Indien de waarde van het textiel of huisraad lager was dan vijf procent van het totale consumptiegoederenbezit, of dat van het meubilair lager dan twee procent, ook dan is de boedelbeschrijving als zijnde verdacht buiten beschouwing gelaten. Deze tweede controle is weliswaar iets strenger dan de eerste, maar nog steeds zo mild dat het onwaarschijnlijk is dat een inventaris ten onrechte niet gebruikt wordt. De aandelen van het textiel en van het huisraad liggen elk meestal boven de twintig procent van het consumptiegoederenbezit. Het aandeel van het meubilair boven de vijf procent.

PARAGRAAF 2.2

TABEL 2.10. Het databestand materiële cultuur naar sociale en consumptiegroep, per streek en periode. Absolute aantallen

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
arbeiders	0-100	5	–	–	2	–	9	5	–
	101-250	3	–	6	3	6	3	4	6
	251-500	–	–	2	–	5	–	–	3
arbeiders	0-500	8	–	8	5	11	12	9	9
boeren	0-100	29	–	–	25	–	19	–	–
	101-250	18	4	2	41	3	39	6	4
	251-500	6	5	5	17	8	23	4	10
boeren	0-500	53	9	7	83	11	81	10	14
middenstanders	0-100	1	–	–	2	–	5	–	–
	101-250	4	5	6	4	5	13	7	3
	251-500	8	12	9	8	8	12	9	14
middenstanders	0-500	13	17	15	14	13	30	16	17
boeren	501-1000	–	7	3	–	9	4	4	3
middenstanders	501-1000	–	14	8	6	13	7	7	7
burgerij	501-1000	–	–	5	–	5	3	5	–
boeren	1001-2000	–	9	3	–	–	–	13	3
burgerij	1001-2000	6	4	5	4	7	8	10	10
burgerij	2001-4000	–	3	10	5	11	4	5	3
burgerij	4001 en meer	–	–	–	–	–	3	4	4
totaal		80	63	64	117	80	152	83	70

Een strengere globale controle op de volledigheid was vooraf aan het eigenlijke onderzoek niet mogelijk. Daarvoor kon op basis van de beschikbare literatuur te weinig met zekerheid gezegd worden. De meer geniepige onvolkomenheden van de boedelbeschrijvingen – die bij de bronnenkritiek al gesignaleerd zijn – blijven aanwezig en zullen bij de interpretatie van de resultaten wederom aan de orde gesteld moeten worden.

In tabel 2.10 vindt men een overzicht van het databestand naar periode en streek per sociale en consumptiegroep. In bijlage II.1 wordt van alle 709 boedelbeschrijvingen aangegeven tot welke sociale en consumptiegroep ze horen, alsmede het nummer van de boedelbeschrijving, naam van de notaris, aktenummer, datum van de inventaris, het geslacht van de erflater, woonplaats en beroep zodat een ieder kan controleren op welke boedelbeschrijvingen de berekeningen telkens gebaseerd zijn. Het databestand bestaat uit boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren, middenstanders en burgerij. De arbeiders kennen alleen één consumptiegroep. In Oost-Groningen ontbreken ze in 1830 helemaal. In de andere streken zijn zo goed als alle beschikbare boedelbeschrijvingen van arbeiders gebruikt. De boeren zijn verdeeld over drie consumptiegroepen. Bij deze groep doen zich sterke verschillen tussen de streken voor. Oost-Groningen heeft de meeste boedelbeschrijvingen van boeren van consumptiegroep twee en drie. De Oostbrabantse boeren komen nauwelijks boven de vijfhonderd gulden uit. Het grootste gedeelte van hen heeft zelfs een consumptiegoederenbezit dat onder de tweehonderdvijftig gulden ligt. De middenstanders kennen twee consumptiegroepen. De burgerij is over vier consumptiegroepen verdeeld. De belangrijkste twee zijn echter die met een consumptiegoederenbezit van duizend tot tweeduizend gulden en die van twee- tot vierduizend gulden.

Men ziet in tabel 2.10 dat slechts weinig cellen met tientallen cases bezet zijn en het merendeel vijf tot tien boedelbeschrijvingen omvatten. De cellen van consumptiegroep één zijn het best bezet. De cellen van de boeren van consumptiegroep twee en drie en van de burgerij van consumptiegroep vijf en gedeeltelijk van consumptiegroep vier hebben het minste aantal boedelbeschrijvingen. Dit geringe aantal cases komt gedeeltelijk voort uit het uitgangspunt van dit onderzoek om de boedelbeschrijvingen in hun totaliteit te gebruiken en niet van te voren te kiezen voor enkele goederen, gedeeltelijk echter ook – zoals hierboven beschreven is – omdat er eenvoudigweg niet meer boedelbeschrijvingen zijn (als men tenminste niet de periodes of de streken wil vergroten). De uitkomsten van het onderzoek geven dan ook eerder een richting aan, dan dat men elk cijfer dat gepresenteerd wordt telkens voor zijn volle precisie moet nemen. Toch zijn de cijfers die per sociale en consumptiegroep gegeven worden het belangrijkst, omdat dit reële groepen zijn. Omdat het relatief nauw omschreven groepen zijn, is het geringe aantal cases ook acceptabel. De kans dat men bijvoorbeeld boerenboedelbeschrijvingen van consumptiegroep twee met een heel ander consumptiegoederenbezit vindt, is zeer klein. Desalniettemin

TABEL 2.11. De gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit in guldens naar sociale en consumptiegroep, per streek en periode

Waarde in guldens		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
0-500	arbeiders	83		177	141	233	68	116	186
	boeren	128	286	319	176	327	201	237	317
	middenstanders	302	303	270	248	273	231	270	329
501-1000	boeren		786	845		689	656	881	659
	middenstanders		780	690	689	683	716	609	650
	burgerij			784		731	803	626	
1001-2000	boeren		1346	1528				1544	1395
	burgerij	1470	1458	1500	1090	1569	1353	1278	1453
2001-4000	burgerij		2358	3141	2622	2733	2674	2511	2477
4001 en meer	burgerij						7745	4319	5857
N		80	63	64	117	80	152	83	70

blijft het natuurlijk te prefereren dat er grotere aantallen per cel zijn, zodat de absolute niveau's van de gegevens ook meer betekenis kunnen krijgen.

In tabel 2.11 kan men controleren in hoeverre het gelukt is om vergelijkbare sociale en consumptiegroepen te creëren aan de hand van de gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit. De groepen die het meest uit de toon vallen zijn de Oostbrabantse arbeiders en boeren van consumptiegroep één, alsmede uit dezelfde streek de burgerij van consumptiegroep drie in 1860 en de Oostgroningse burgerij van consumptiegroep vijf in 1890. Binnen de consumptiegroepen zelf geldt dat de arbeiders van consumptiegroep één gemiddeld een geringer bezit hebben aan consumptiegoederen dan de boeren en middenstanders.

2.3. COMPUTERVERWERKING

In paragraaf 2.2 is uiteengezet hoe het databestand materiële cultuur tot stand is gekomen. Daarbij is alle aandacht uitgegaan naar de selectie van de boedelbeschrijvingen. In deze paragraaf komt de invoer, de correctie en de verwerking van de gegevens aan de orde. Ik zal me daarbij beperken tot de hoofdpunten. Meer in detail is deze informatie te vinden in bijlage II.2 wat de programmatuur betreft en bijlage II.3 wat de codeboeken aangaat.

De computerverwerking van de boedelbeschrijving kent vier stappen:
1. de invoer
2. de correctie
3. de codering
4. de verwerking van de gegevens.

Er is een invoerprogramma ontworpen dat het toestaat de boedelbeschrijvingen zo letterlijk mogelijk en direct vanuit de bron zelf in te voeren. Het invoerprogramma volgt daarom de structuur van de boedelbeschrijvingen zelf. De wijze van invoer is er één van vraag en antwoord. Hierdoor gaat bijna geen informatie verloren. Het enige wat men vernietigt is de oorspronkelijke grammaticale structuur van de bron. De hoofdcategorieën van het invoerprogramma zijn: 1. de algemene informatie (zoals die met name uit de aanhef komt); 2. het huisraad; 3. de preciosa; 4. het vee; 5. handelswaar en andere produkten; 6. contant geld; 7. onroerend goed; 8. obligaties en aandelen; 9. vorderingen; 10. schulden en 11. verzekeringen. Elk van deze categorieën heeft zijn eigen vragen waardoor men alle informatie uit de boedelbeschrijvingen kan plaatsen en opbergen. De correctie ervan vindt plaats via het gewone tekstverwerkingsprogramma van de computer.

Met deze invoer kan men niet zonder meer gaan rekenen. Omdat het de bedoeling was de gegevens met het programmapakket SPSSX te verwerken en dit programmapakket moeilijk met alfanumerieke gegevens kan

werken, zijn de gegevens gecodeerd. Hiervoor zijn op basis van de oorspronkelijke invoer zesendertig woordenboeken gemaakt die elk alle voorkomende woorden van een bepaalde rubriek bevatten. Rubrieken zijn o.a. voorwerpen, beroepen, vertrekken, plaatsnamen etc. Per rubriek is een code-systeem ontworpen. Het grootste codeboek – dat van de voorwerpen – omvat even meer dan tienduizend codes. Het kleinste bestaat uit een code – het codeboek voor bronvermelding. Voor deze codeboeken is over het algemeen het systeem van telescoopcodes gebruikt. Deze bestaan uit maximaal tien posities. Naarmate meer posities gebruikt worden, wordt het betreffende woord individueler gecodeerd.

Met behulp van deze codeboeken is de oorspronkelijke invoer gecodeerd. Er bestaan dus twee databestanden materiële cultuur: het oorspronkelijke, alfanumerieke bestand en het gecodeerde bestand. Met het gecodeerde bestand heb ik verder gewerkt. Tussen de eigen rekenprogramma's of programmapakketten als SPSSX en het gecodeerde bestand, zit nog een nuttig tussen-programma dat voor data-selectie zorgdraagt, zodat de bestanden waarmee gerekend wordt, alleen die gegevens bevatten die nodig zijn om de vraag die men wil stellen, te beantwoorden. De drie belangrijkste eigen rekenprogramma's zijn een programma om de frequentie van voorwerpen of combinaties van voorwerpen met kenmerken als materiaal, kleur, vertrek, te bepalen; een programma om de gemiddelde prijs van voorwerpen of combinaties van voorwerpen met bepaalde kenmerken te berekenen en een programma om het totale genoemde bezit en onderdelen ervan vast te stellen.

Met deze programma's aangevuld met de mogelijkheid die standaardpakketten bieden, kan elke vraag beantwoord worden.

3. DE VERSCHILLEN IN MATERIELE CULTUUR TUSSEN DE STREKEN EN PERIODES

Het idioom van tijd en ruimte

3.1. Inleiding

Dit hoofdstuk heeft een dubbele functie. Hierin wil ik de lezer vertrouwd maken met de elementen die samen de materiële cultuur van het huishouden van het Nederlandse platteland vormen[1] en tevens de globale ontwikkeling beschrijven van de overeenkomsten en verschillen in die materiële cultuur tussen de drie geselecteerde plattelandsgebieden. Het hoofdstuk is beschrijvend van karakter en is meer bedoeld om vragen op te roepen dan te beantwoorden. In het volgende hoofdstuk behandel ik de verschillen in materiële cultuur binnen de streken.

Om de verschillen tussen streken en periodes goed te kunnen waarnemen, is geprobeerd uit het hoofdbestand een verzameling boedelbeschrijvingen samen te stellen waarin alle onderzochte streken en perioden op dezelfde manier vertegenwoordigd zijn. 'Op dezelfde manier' betekent dat voor elke combinatie van streek en periode een zelfde aantal boedelbeschrijvingen is bijeengebracht met identiek samengestelde consumptiegroepen van boeren, middenstanders en burgerij. In tabel 3.1 kan men zien waartoe dit heeft geleid. Voor elke combinatie van periode en streek is geprobeerd tweeëntwintig boedelbeschrijvingen te verzamelen: voor de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep en voor de middenstanders van de tweede en derde consumptiegroep telkens vier, voor de boeren van de tweede en de burgerij van de vierde consumptiegroep telkens drie. Deze aantallen zijn bepaald door wat maximaal haalbaar bleek. Zelfs bij deze aantallen echter is het niet mogelijk gebleken om met de Brabantse boedelbeschrijvingen alle cellen te vullen. In 1830 zijn daar geen boedelbeschrijvingen van de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep en van de burgerij van de vierde consumptiegroep; in 1860 ontbreken de boedelbeschrijvingen van de boeren van de tweede consumptiegroep. Dit heeft tot gevolg dat de Brabantse cohorten van 1830 en 1860 kleiner zijn dan de overige zes. Om de samenstelling van alle acht cohorten precies gelijk te houden, zou ik hebben moeten afzien van de boedelbeschrijvingen van de tweede en vierde consumptiegroep. Die keus zou echter geïmpliceerd hebben dat de cohorten weliswaar gelijk waren samengesteld, maar tevens een afspiegeling gaven van een sterk vereenvoudigd consumptiegoederenbezit. Nu worden afwijkende uitkomsten van de Brabantse cohorten van 1830 en 1860 deels bepaald door hun afwijkende samenstelling. Doordat de aard van de afwijking bekend is, beschouw ik dat als minder bezwaarlijk dan wanneer voor alle cohorten de samenstelling eenzijdig gevormd zou zijn door de armere consumptiegroepen.

TABEL 3.1. De gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit van het standaardbestand in guldens naar sociale en consumptiegroepen

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
B1	334	364	345	367	323	371	290	341
M1	338	349	335	336	326	335	310	321
B2		750	846		786	703	874	688
M2		728	707	759	695	719	667	629
W3	1544	1558	1497	1110	1477	1518	1283	1546
W4		2358	2557	2616	2277	2748	2484	2477
samen	739	969	988	955	930	1006	922	947
N	12	22	22	19	22	22	22	22

In tabel 3.1 kan men controleren in hoeverre het gelukt is cohorten samen te stellen die naar hun gemiddelde consumptiewaarde vergelijkbaar zijn. Deze tabel toont het best mogelijke resultaat. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk de gemiddelde waarde van het bezit van de burgerij van de derde consumptiegroep uit Oost-Brabant in 1860 te verhogen door andere boedelbeschrijvingen te kiezen. Die zijn er doodeenvoudig niet. Het resultaat is bevredigend. Naar de gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit mogen de cohorten zeker vergelijkbaar genoemd worden.

Door dit bestand als basis te nemen voor de berekeningen, zijn de resultaten van de acht cohorten goed vergelijkbaar. De prijs die hiervoor betaald moet worden, is dat de resultaten tevens kunstmatig zijn. Het bestand suggereert namelijk dat de socio-professionele structuur van de drie streken en het economisch niveau gelijk zijn, hetgeen in de werkelijkheid natuurlijk niet het geval is. Men mag daarom de resultaten geen reële absolute waarde toekennen. Op basis van dit bestand is het daarom niet toegestaan te zeggen dat in de Zaanstreek in 1830 een ledikant in dertig procent van de boedelbeschrijvingen voorkomt. (Wanneer ik dergelijke uitspraken toch doe in dit hoofdstuk dient men er altijd achter te lezen 'van dit kunstmatige bestand waarin de sociaal-economische verschillen tussen de streken genegeerd zijn'). De resultaten hebben slechts een relatieve waarde. Als in de Zaanstreek in 1890 een ledikant in negentig procent van de boedelbeschrijvingen aanwezig is, dan wil dat alleen maar zeggen dat dit drie keer zoveel is als in een vergelijkbaar samengestelde Zaanse groep boedelbeschrijvingen uit 1830 toen dit dertig procent beliep. Het bestand is dus uitermate geschikt om verschillen en ontwikkelingen aan te geven, maar geen absolute waarden. Het is moeilijk aan te geven hoe de standaardset zich verhoudt tot de werkelijkheid zolang we niet de sociale structuur van de drie streken kennen gedurende de negentiende eeuw. In ieder geval kunnen we opmerken dat overal de arbeiders ontbreken

en dat de verhouding boeren, middenstanders, burgerij vooral in Oost-Brabant en Oost-Groningen nogal anders zal hebben gelegen. In Oost-Brabant komt daar nog bij dat – bewust voor de vergelijking – de rijkere boedelbeschrijvingen van de boeren zijn gebruikt.

Omdat dit hoofdstuk tevens een inleidend karakter heeft, heb ik gekozen voor een rubrieksgewijze opbouw. Eerst komen verwarming en verlichting aan de orde, dan de huisinrichting, vervolgens hygiënische aspecten, daarna voorwerpen met betrekking tot eten en drinken, voorts kleding en sieraden, en alvorens een afrondende paragraaf te geven, volgt eerst nog een beschouwing over de materialen van de voorwerpen.

3.2. DE MATERIËLE CULTUUR VAN HET HUISHOUDEN PER RUBRIEK

3.2.1. *Verwarming*

Wat zijn de belangrijkste warmtebronnen in de negentiende eeuw en hoe divers zijn de voorwerpen die in de boedelbeschrijvingen genoemd worden in verband met de verwarming van de woningen? De verwarming is een mooi voorbeeld van beweging in de materiële cultuur: namelijk van continuïteit en verandering. De twee belangrijkste warmtebronnen, het haardvuur en de kachels, komen beide reeds eeuwen voor. De negentiende eeuw laat echter de snelle opmars zien van de kachel ten opzichte van het haardvuur en dus een verspreiding zowel in de sociale als in de geografische ruimte.

De aanwezigheid van haardvuur is meestal slechts indirect vast te stellen. Alleen in Oost-Groningen wordt er regelmatig een haard vermeld. In de beide andere streken vindt men slechts de attributen. De belangrijkste daarvan zijn een haal (ook wel genoemd: heugel, hangijzer, zaag, ketting), waaraan men een ketel boven het vuur kan hangen, en een rooster of vuurijzer waarop de brandstof ligt. Dit zijn de essentialia. Men treft ook nog aan: een vuurtang, een pook, een blaasbalg, een asschep, alsmede een vuurscherm en een doofpot. De haardplaat die ertoe dient om de muur te beschermen, is moeilijker te identificeren, omdat men ook kachelplaten heeft. Het woord plaat op zich hoeft dus niet op haardvuur te duiden. Als bewijs voor de aanwezigheid van een haardvuur heb ik de woorden haard (niet: haardkachel), haal en/of rooster (alsmede synoniemen daarvan) genomen. Het is daarom niet mogelijk het gemiddelde aantal haarden uit te rekenen.

Kachels zijn gemakkelijker te vinden. Ze worden gewoon bij hun naam genoemd. Er komen verschillende soorten kachels voor, zoals kolomkachel, circuleerkachel, kookkachel. Op deze verschillen ga ik niet in. De meest gebruikte aanduiding is, simpel, kachel. Behalve de kachels treft men ook als belangrijke gesloten warmtebron fornuizen aan in de boedelbeschrijvingen. Andere warmtebronnen die in de negentiende eeuw ver-

TABEL 3.3. De aanwezigheid van warmhouders. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
comfoor	75	59	77	37	82	–	73	68
stoof	67	73	82	47	82	23	82	91
theestoof	33	55	86	26	86	9	55	55
petroleumstel						–	5	73

kooktoestel dat in de praktijk vooral een petroleumstel is. De opkomst van de petroleumindustrie dateert van 1859. In 1890, nog geen dertig jaar later, is in de Zaanstreek een petroleumtoestel al de normaalste zaak van de wereld. In Oost-Brabant en Oost-Groningen wordt het slechts incidenteel genoemd.

Wanneer men probeert te achterhalen welke brandstoffen voor de verwarming gebruikt zijn, staan ons twee wegen open. We kunnen kijken naar de directe vermelding ervan en we kunnen gebruik maken van de indirecte vermeldingen, met name de bewaarvoorwerpen. Beide benaderingen leveren verschillende resultaten op (zie tabel 3.4). Turf, hout en kolen worden het vaakst genoemd. Houtbakken zijn er bijna niet, maar vooral in Oost-Brabant worden brandhout en takkebossen in minstens elke derde boedelbeschrijving vermeld. Bij turf is de situatie nog vreemder. In de Zaanstreek wordt turf zelf veel minder aangetroffen dan voorwerpen die nodig zijn voor de bewaring ervan. Turf wordt zowel wat directe als indirecte vermeldingen betreft veel in Oost-Groningen genoemd, maar ook in Oost-Brabant speelt het een belangrijke rol. Daar is de verhouding directe en indirecte vermeldingen omgekeerd evenredig met die van de Zaanstreek. We kunnen concluderen dat op het punt van de bewaarvoorwerpen van turf, de Zaanstreek en Oost-Groningen een rijke materiële cultuur hebben, omdat in deze streken specifieke voorwerpen hiervoor aanwezig zijn. Voor het gebruik van kolen zijn minder aanwijzingen dan voor hout en turf. Oost-Brabant ligt hiermee voorop, maar wordt gaandeweg de negentiende eeuw ingehaald door de Zaanstreek. Een verband met de aanwezigheid van kachels ligt voor de hand, zij het dat in Oost-Groningen kolen bijna niet opgenomen zijn in de boedelbeschrijvingen. Specifieke cokes- en petroleumvoorwerpen vindt men alleen in 1890 in de Zaanstreek en Oost-Groningen. Cokes-voorwerpen zijn er echter twee keer zo vaak in de Zaanstreek als in Oost-Groningen; petroleum-voorwerpen zelfs wel vijf keer.

De uitspraken die men op basis van boedelbeschrijvingen kan doen over het gebruik van brandstoffen zijn slechts globaal. Ze zijn – en dat maakt het zo gecompliceerd – afhankelijk van het niveau van de materiële cultuur. Is dat laag en ongedifferentieerd, dan zijn de brandstoffen ook niet herkenbaar, tenzij ze direct opgeschreven zijn. Bovendien laat het mate-

TABEL 3.4. De aanwezigheid van brandstoffen en van voorwerpen voor brandstoffen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
brandstof	8	5	–	16	–	9	–	–
brandhout	42	9	18	26	18	36	–	23
takkebos	25	5	5	42	–	32	–	5
turf	25	41	18	58	36	50	55	14
kolen	–	5	–	11	–	14	–	5
coaks	–	–	–	–	5	–	–	14
petroleum						–	14	5
xhout-voorwerp	–	–	5	11	9	–	–	–
xturf-voorwerp	17	68	32	26	50	9	82	59
xkolen-voorwerp	25	–	–	11	23	27	5	23
xcoaks-voorwerp	–	–	–	–	–	–	14	27
xpetroleum-voorwerp						5	14	73

riaal geen uitspraak toe over het relatieve belang, maar alleen over de aanwezigheid ervan. In de Zaanstreek zijn er in 1890 meer verwijzingen naar petroleum dan naar turf, hetgeen geheel toe te schrijven is aan de aanwezigheid van petroleum-kooktoestellen. Voor de algehele verwarming zal turf de belangrijkste rol gespeeld hebben.

Een zelfde probleem doet zich voor bij het gebruik van zwavelstokken en lucifers bij het maken van vuur. De materiële cultuur dient zodanig te zijn dat er aparte voorwerpen zijn voor het opbergen van zwavelstokken en lucifers (en niet slechts algemene doosjes en bakjes) en bovendien moeten deze voorwerpen ook nog enige waarde hebben opdat ze als zodanig vermeld worden en niet opgaan in een rubriek divers of overige voorwerpen. Die extra waarde kan bepaald worden door het materiaal – zilver bijvoorbeeld – of vanwege een beschildering. Op zich geven beide voorbeelden ook weer aan dat het belang dat men hecht aan voorwerpen, bepalend is of ze worden opgetekend. Als een lucifersdoosje van zilver is, heeft dat natuurlijk met rijkdom te maken, maar ook met de vraag waarin men de rijkdom wil tonen. De extrawaarde kan eveneens bepaald worden, doordat een voorwerp nieuw is en men het daarom graag vermeldt. In het algemeen blijft echter gelden dat de boedelbeschrijvingen uit 1890 minder gedetailleerd zijn en dus met grote voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. Wanneer we, ons hiervan bewust, kijken naar tabel 3.5 dan zien we dat 1860 het omslagpunt is: zwavelstokken worden nog vermeld en lucifers voor het eerst. Zowel voorwerpen om lucifers te bewaren, als voorwerpen om zwavelstokken in te stoppen, worden het meest in de Zaanstreek genoemd. Ook hier moeten we concluderen dat de Zaanstreek een meer gedifferentieerde materiële cultuur heeft dan de beide andere streken.

TABEL 3.5. De aanwezigheid van zwavelstokladen en luciferdoosjes. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xzwavelstoklade	17	5	23	5	36	–	–	–
xluciferdoosje				11	27	–	–	41

Op het gebied van de verwarming kent de negentiende eeuw behoorlijk veel beweging, zowel in hoofd- als in bijzaken. De kachel verdringt het haardvuur, petroleum komt op als nieuwe brandstof, kolen nemen waarschijnlijk ook in belang toe en lucifers doen hun intrede. Oost-Brabant loopt voorop bij de kachels (althans wanneer men van een bevolking uitgaat die in alle drie de streken hetzelfde is samengesteld), de Zaanstreek bij fornuizen, petroleum en lucifers. Oost-Groningen is moeilijk te typeren. Bij de warmtebronnen en warmhouders volgt het de Zaanstreek, maar petroleum wordt er nauwelijks vermeld. Deze verschillen zijn bezwaarlijk te interpreteren in termen van voorlijk en achterlijk. Daarvoor moet men de gronden kennen die erachter schuilgaan. Wanneer we onze eigen tijd als norm hanteren, kunnen we wel zeggen dat er een moderniseringsproces plaatsvindt.

3.2.2. *Verlichting*

Men is geneigd de veranderingen op het gebied van de verlichting voor de introductie van de electriciteit te onderschatten. Deze zijn weliswaar minder spectaculair, maar zeker niet afwezig.[2] Via boedelbeschrijvingen zijn ze gedeeltelijk wel, gedeeltelijk niet te volgen. Welke lichtbronnen zijn er: kaarsverlichting en olie-lampverlichting. De veranderingen en verschillen in kaarsverlichting zijn via de boedelbeschrijvingen niet waarneembaar. Die veranderingen betreffen namelijk de samenstelling van kaarsen. Kaarsen worden echter zelf al zelden vermeld, laat staan hun samenstelling. Het zijn de kaarsenhouders die ons over de kaarsverlichting informeren. Bij de olie-lampen vinden twee soorten veranderingen plaats: één in de technische verbetering van de lamp zelf – met als hoogtepunt de moderateurlamp – en één die samenhangt met de verandering van de brandstof: dierlijke en plantaardige oliën worden vervangen door petroleum. De technische verbeteringen komen via de boedelbeschrijvingen niet goed tot hun recht. De aanduiding is meestal 'lamp' en als deze preciezer is dan vindt er eerder een specificatie naar vertrek plaats: ganglamp, keukenlamp, dan naar soort. Het woord 'argand-lamp' (als aanduiding voor een lamp met een cirkelvormige brander en voorzien van een trekglas) komt bijvoorbeeld niet voor. De brandstofverandering lijkt beter te volgen, omdat de benamingen 'gaslamp' en 'petroleumlamp' gebruikt worden, maar ook dit valt bij nader inzien tegen. De frequentie van de

petroleumlampen is zo gering ten opzichte van de petroleumstellen dat ik niet op de benaming durf af te gaan.

Al met al betekent dit dat de boedelbeschrijvingen vooral uitsluitsel kunnen geven over de aanwezigheid van en de verhouding tussen kaarslicht en olielicht. Zelfs hier spelen echter nog twee problemen: het eerste probleem is het algemene probleem in hoeverre verlichting als zodanig gedetailleerd weerslag vindt in de boedelbeschrijvingen. Het tweede probleem wordt gevormd door het woord 'lantaren'. Hiervan is niet zonder meer aan te geven of het kaarslicht of olielicht is. Beide zijn mogelijk, ook al is kaarsverlichting waarschijnlijker. Ik heb de lantarens daarom apart in de tabellen opgenomen.

Behalve kandelaars, olielampen en lantarens worden in de boedelbeschrijvingen allerlei attributen en onderdelen vermeld, zoals een snuiter, een domper en een kaarsenlade. Op deze voorwerpen ga ik hier niet nader in. Ik heb ze wel gebruikt als indicatie van kaarsverlichting.

Verlichtingsvoorwerpen komen zonder uitzondering gedurende de gehele negentiende eeuw in minstens negentig procent van de boedelbeschrijvingen voor (zie tabel 3.6). Olieverlichting is al in 1830 de meest gewone vorm in Oost-Brabant en Oost-Groningen. In de Zaanstreek wordt het dat in 1860. De grootste verandering vindt plaats bij de kaarsverlichting. Tussen 1830 en 1860 blijft het percentage huishoudens met kaarsverlichting behoorlijk constant. Na 1860 neemt dit percentage sterk af, vooral in Oost-Groningen en de Zaanstreek. In Oost-Brabant wordt nog in elk vierde huishouden een kandelaar gevonden, hetgeen ook meer dan een halvering betekent ten opzichte van de situatie in 1860. Deze vermindering is eerder een verdringings- dan een vervangingsproces. Olielampverlichting is immers met uitzondering van de Zaanstreek al in 1830 in bijna elk huishouden aanwezig. Het bezit van lantarens neemt ook af, zij het niet zo sterk als dat van kaarsverlichting.

De vermeldingen van petroleumlampen en gaslampen zijn schaars. Voor gaslampen is dat niet zo verbazingwekkend. Ze zijn duur en ze vereisen de aanwezigheid van een gasnet. In Zaandam is er sinds 1859 een gasfabriek en we vinden dan in bijna een kwart van de boedelbeschrijvingen gaslampen. In Oost-Brabant zijn ze afwezig; in Oost-Groningen heeft tien procent van de huishoudens gaslicht. Het gaat hier om boedelbeschrijvingen uit Winschoten en Hoogezand. Petroleumlampen worden relatief nog het meest in Oost-Groningen vermeld, maar ook daar slechts incidenteel. Het aantal Zaanse huishoudens is onverwacht laag, wanneer men weet dat drie kwart ervan wèl een petroleumstel bezit. De meest voorkomende specifieke benaming in 1890 is hanglamp. Zelfs echter als we veronderstellen dat deze synoniem zou zijn aan petroleumlamp, dan nog groeit in de Zaanstreek het percentage boedelbeschrijvingen met petroleumlamp of hanglamp slechts tot zesendertig procent. Op basis van de boedelbeschrijvingen kunnen we over de petroleumverlichting geen ande-

TABEL 3.6. De aanwezigheid van verlichtingsvoorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xverlichting	100	91	91	89	100	100	100	95
xkandelaar	58	64	86	63	68	27	5	14
xlamp	100	82	59	89	95	100	100	95
xlantaren	58	68	41	26	27	27	18	32
petroleumlamp						–	14	5
gaslamp						–	9	23
hanglamp	–	–	–	–	–	23	59	36

re uitspraak doen dan dat het na 1860 voorkomt. In welke mate weten we echter niet. Waarschijnlijk is petroleumverlichting in de Zaanstreek al zo normaal dat het niet meer opgemerkt wordt.

De veranderingen die op het gebied van verlichting in de negentiende eeuw plaatsvinden, zijn in feite te subtiel om via de boedelbeschrijvingen te kunnen volgen. Het enige dat we echt met zekerheid kunnen zeggen is dat kaarsverlichting steeds meer aan betekenis verliest en na 1860 nauwelijks nog een belangrijke rol speelt.

3.2.3. *Zit-, werk- en bergmeubelen*

Een huishouden zonder zitmeubelen, werkmeubelen en bergmeubelen is ondenkbaar.[3] Stoelen, tafels, kasten komen onder de een of andere benaming in alle streken en periodes veelvuldig voor. De boedelbeschrijvingen geven verschillende mogelijkheden om veranderingen in tijd en verschillen tussen streken te onderzoeken. De belangrijkste daarvan zijn de verschillen in soorten zit-, werk- en bergmeubelen voor zover deze tot uitdrukking komen in andere benamingen. Verschillen in materiaal, kleur, prijs, aantal, plaats waar het meubel zich bevindt – verschillen waar de boedelbeschrijvingen ook uitspraken over mogelijk maken – laat ik thans – nu we op de eerste plaats geïnteresseerd zijn in de grovere verschillen en veranderingen tussen streken en perioden – buiten beschouwing. De verschillen in benamingen heb ik eveneens teruggebracht door zeer zelden voorkomende voorwerpen en varianten van een zelfde voorwerp samen te nemen. Kruk, haardkruk en kantoorkruk heb ik niet onderscheiden, een voltaire en een crapaud evenmin. Of – om een voorbeeld bij de bergmeubelen te geven – porseleinkast, tinkast, schenkkast zijn allemaal opgegaan in het woord kast.

De benamingen die overgebleven zijn, staan in tabel 3.7 met de frequentie van voorkomen. Eerst worden de zitmeubelen, dan de werkmeubelen en tenslotte de bergmeubelen vermeld. Een waarschuwing is hier nog op zijn plaats. Niet alle grote meubelen zijn hier opgenomen. Sommige be-

TABEL 3.7. De aanwezigheid van de belangrijkste zitmeubelen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
stoel	100	100	100	100	100	100	100	100
xfauteuil	50	41	45	53	50	50	55	55
bank	42	50	–	11	27	41	27	23
rustbank	8	9	18	–	–	–	5	9
canapé	8	5	5	16	14	9	18	28
tabouret	–	–	–	–	18	–	5	23

handel ik namelijk bij een gemeenschappelijke activiteit: bijvoorbeeld het slapen; lezen/schrijven; wassen.

In de negentiende eeuw is de materiële cultuur op het Nederlandse platteland al zo ontwikkeld dat men wanneer men wil gaan zitten in principe van een stoel gebruik kan maken. Er is geen streek of ze komen in dergelijke aantallen voor dat slechts bij uitzondering ook nog ander meubilair als zitmeubel gebruikt hoeft te worden. Het merendeel van de zitmeubelen zijn gewone stoelen. Deze hebben over het algemeen gevlochten zittingen. Voor de duurdere stoelen is er trijp. Gemiddeld worden er nog één à twee andere zitmeubelen per boedelbeschrijving genoemd. Over het algemeen zal dat een leuningstoel/fauteuil zijn geweest. Ook daarin zijn er weinig verschillen en veranderingen. De veranderingen op het gebied van zitmeubilair doen zich voor bij twee luxere voorwerpen: de tabouret en de canapé. In 1830 zijn ze niet of nauwelijks aanwezig. Vanaf 1860 komt de aanwezigheid boven de tien procent, zij het dat de tabouret alleen in de Zaanstreek gevonden wordt. In 1890 komen beide in de Zaanstreek in meer dan twintig procent van de boedelbeschrijvingen voor. In Oost-Groningen en vooral in Oost-Brabant zijn deze voorwerpen aanzienlijk minder doorgedrongen.

Onder werkmeubelen vallen verschillende meubelen die beter in een andere samenhang genoemd kunnen worden. Hier beperk ik me tot de tafel sec en twee goed herkenbare en veel voorkomende varianten – tafel met inlegbladen en klaptafel. Net zo min als men in de negentiende eeuw nog op tonnen en vaten hoeft te zitten, zo wordt ook een tafel niet meer opgebouwd uit een blad met schragen. In elke boedel vindt men minstens één tafel. De flexibiliteit en ruimtebesparing wordt thans gezocht in klaptafels en uittrektafels. Bij beide zijn regionale verschillen en temporele ontwikkelingen aan te wijzen. Na 1860 neemt hun aanwezigheid sterk af, vooral in Oost-Groningen en Oost-Brabant. In de Zaanstreek komen ze het vaakst voor en worden de uittrektafels ook in 1890 nog in elke vierde boedelbeschrijving genoemd. De klaptafels zijn verdwenen. Een typisch

TABEL 3.8. De aanwezigheid van tafels. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
tafel	100	100	95	100	100	100	100	100
uittrektafel	17	41	68	26	45	9	18	23
klaptafel	8	27	55	–	50	–	–	5
spiegeltafel	–	45	–	–	–	5	27	–

Gronings voorwerp is de spiegeltafel – dit is een wandtafel met een spiegel eronder. Men moet de spiegeltafel niet verwarren met een toilettafel. De spiegeltafel staat gewoon in de huiskamer. In de Zaanstreek komt het woord niet voor, maar men kent er wel tafels die tegen een wand worden geplaatst. In Oost-Groningen in 1830 komt de spiegeltafel in bijna elke tweede boedelbeschrijving voor. In 1890 is de aanwezigheid ervan teruggelopen tot minder dan een derde.

Bij de bergmeubelen is de variatie in typen en soorten groter dan bij de tafels en zitmeubelen. Wanneer de vaste kasten buiten beschouwing worden gelaten – deze worden in Oost-Groningen en Oost-Brabant bijna nooit geregistreerd – dan zijn er gemiddeld vier tot zeven kasten per boedelbeschrijving. Deze kasten worden vooral gebruikt om textiel/kleding en huishoudelijke goederen/serviesgoed op te bergen. Voorts zijn er nog allerlei kasten als provisiekasten, bezemkasten, etc. De zojuist genoemde zijn echter de belangrijkste twee categorieën. Buiten beschouwing laat ik de vele kleine bergmeubelen als dozen, kisten, tonnen en vaten die in bijna alle boedelbeschrijvingen veelvuldig voorkomen (zie tabel 3.9 en 3.10 onder xbewaarvoorwerp).

De meest voorkomende, apart aangeduide kasten voor huishoudelijke goederen zijn: de glazenkast, het buffet en allerlei bijzet- en wegzettafeltjes als etagères, theetafel, trumeau die ik samenvat onder de naam xserviestafel. De glazenkast wordt vooral in de Zaanstreek 1830 vermeld, in 1860 ook nog wel, maar verdwijnt daarna. Het buffet is eveneens in het begin van de eeuw belangrijker dan later. De xserviestafel daarentegen neemt gedurende de hele negentiende eeuw aan belang toe, maar dit is wel een ontwikkeling die zich vooral in de Zaanstreek afspeelt. Evenals bij de canapé en de tabouret, alsmede de uittrektafel, zijn de percentages zodanig dat men weliswaar van streekverschillen kan spreken, maar dat het tevens duidelijk is dat de percentages toch zo laag zijn dat er in de Zaanstreek zelf ook nog allerlei verschillen achter schuilgaan. Het soort voorwerpen doet vermoeden dat het vooral om de rijke consumptiegroepen gaat. Toch blijft de uitkomst interessant, omdat het dan een aanwijzing ervoor is dat de rijkere groepen in de Zaanstreek meer specifieke meubelen hebben dan elders.

TABEL 3.9. De aanwezigheid van de belangrijkste bergmeubelen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
kast	83	73	86	95	91	100	68	82
glazenkast	8	–	32	16	23	9	–	–
buffet	33	32	9	–	14	14	14	5
xserviestafel	–	–	14	5	41	5	14	36
chiffonnière	8	14	23	11	32	5	14	36
commode	17	5	–	16	14	–	36	28
latafel	42	9	64	37	45	18	5	36
kleerkast	17	–	36	32	5	9	5	9
kabinet	50	96	64	42	27	27	55	36
linnenkast	–	–	–	26	32	23	73	77
kabinet/ linnenkast	50	96	64	63	55	50	100	91
xtextielmeubel	58	100	91	74	91	50	100	95
xbewaar- voorwerp	100	100	95	100	100	95	91	100

Toelichting: – 'xtextielmeubel' staat voor: chiffonnière, commode, latafel, kleerkast, kabinet en linnenkast.
– 'xbewaarvoorwerp' staat voor: kist, bak, doos, mand, korf, balie, kuip, table, ton, vat, zak en rek.

Textielbewaarmeubelen worden in 1830 en 1890 vooral in Oost-Groningen en de Zaanstreek vermeld. In deze gebieden zijn ze universeel. In Oost-Brabant wordt slechts in de helft van de boedelbeschrijvingen een specifiek textielmeubel opgesomd. Onder textielbewaarmeubelen versta ik de latafel en de commode – die als synoniem gezien kunnen worden – voorts een hoge ladenkast (de chiffonnière), het kabinet, de linnenkast en de kleerkast. Een bureau wordt weliswaar ook wel gebruikt om kleren in op te bergen – evenals andere kasten – maar die laat ik buiten beschouwing. In het geval van het bureau omdat de opberging van kleren niet de hoofdfunctie ervan is, in de andere gevallen omdat ze eveneens niet expliciet daarvoor gebruikt hoeven te worden. Alle genoemde textielbewaarmeubelen komen in elk van de drie gebieden voor en zijn in die zin niet streekspecifiek te noemen. In Oost-Groningen, zeker in 1830, wordt hiervoor bijna uitsluitend een kabinet gebruikt. In bijna alle Groningse boedelbeschrijvingen van die periode wordt een kabinet aangetroffen, andere specifieke textielbewaarmeubelen worden er nauwelijks vermeld. In 1890 is die, zeg maar, monopoliepositie voorbij: het kabinet deelt dan zijn vooraanstaande plaats met de linnenkast.[4] Ook een commode komt dan regelmatig voor. De linnenkast is een meubel dat in 1830 nog niet vermeld wordt. Zij verschijnt tussen 1830 en 1860 en is de echte opvolger van het kabinet. In de Zaanstreek zijn er in 1830 meerdere textiel-

TABEL 3.10. Het gemiddeld aantal zit-, werk- en bergmeubelen per boedelbeschrijving

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
zitmeubel	25	21	28	24	26	24	23	32
werkmeubel	5	5	6	6	6	5	6	8
bergmeubel	5	4	7	5	6	5	5	7
stoel	23	19	27	23	24	22	21	29
tafel	5	4	4	6	4	5	5	7
kast	3	2	4	2	4	4	3	4
kabinet/ linnenkast	1	2	1	1	2	1	2	3
textielmeubel	3	2	3	3	2	2	2	3
xbewaar- voorwerp	16	21	15	16	16	13	11	8

bewaarkasten: de belangrijkste zijn het kabinet en de latafel, gevolgd door de kleerkast en de chiffonnière. De kleerkast verdwijnt hier tussen 1830 en 1860. In 1890 is de linnenkast – evenals dat in Oost-Groningen het geval was – de opvolger van het kabinet. Naast de linnenkast blijven andere kasten echter regelmatig genoemd worden. In vergelijking met 1830 is de commode ook in belang toegenomen. De Zaanstreek blijft zich derhalve van Oost-Groningen in haar grotere doorsnee-diversiteit aan textielbewaarmeubelen onderscheiden. In Oost-Brabant wordt in 1830 ook het kabinet en de latafel het meest genoemd. Evenals elders verschijnt in de loop van de eeuw de linnenkast, maar in 1890 is zij slechtst in een kwart van de gevallen aanwezig. Kabinet en latafel nemen aan belang af. Omdat er ook geen toename van de aanwezigheid van een commode of chiffonnière tegenover staat, is het percentage textielbewaarmeubelen in 1890 slechts vijftig procent. Een aparte kleerkast wordt in 1860 bijna twee keer zo vaak genoemd als in 1830, maar in 1890 komt deze nog slechts in tien procent van de boedelbeschrijvingen voor.

Oost-Groningen en de Zaanstreek verschillen van Oost-Brabant omdat er vaker specifieke textielbewaarmeubelen vermeld worden. De Zaanstreek is weer anders dan Groningen omdat het minder eenzijdig op het kabinet/de linnenkast gericht is.

De verschillen in het bezit van zit-, werk- en bergmeubels betreffen inderdaad voornamelijk variëteiten daarin. Als men naar de aantallen kijkt (zie tabel 3.10) dan valt op dat de gemiddelden dicht bij elkaar liggen. De Zaanstreek heeft weliswaar wat grotere aantallen, maar deze verschillen zijn toch marginaal. Dat wil zeggen dat daardoor de geconstateerde verschillen eigenlijk alleen maar aan gewicht winnen. De materiële cultuur van de Zaanstreek is in zijn diversiteit het meest uitgesproken.

TABEL 3.11. De aanwezigheid van tuin-, gang- en keukenmeubilair. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
tuinmeubel	–	5	5	11	9	5	14	27
kapstok	–	–	–	16	5	9	9	36
paraplubak	–	–	–	–	18	14	–	36
brandkast	–	–	–	–	–	5	27	23

Alvorens over te gaan tot de bespreking van het slaapmeubilair, wil ik hier iets zeggen over voorwerpen die elders moeilijk onder te brengen zijn. Het betreft tuinmeubilair, kapstok en paraplubak en brandkasten (zie tabel 3.11). Alle vier worden ze gekenmerkt door het feit dat ze vóór 1860 niet of nauwelijks voorkomen. In 1860 komen ze in bescheiden mate voor, in 1890 is er alleen in de Zaanstreek sprake van een doorbraak. Tuinmeubilair, kapstokken en paraplubakken komen dan in ongeveer elke derde boedelbeschrijving voor. Brandkasten vindt men dan, evenals in de Zaanstreek, ook relatief veel in Oost-Groningen. Brandkasten komen in 1860 nog nauwelijks voor. Geldkisten worden al wel vanaf 1830 vermeld. Ze zijn op zich natuurlijk een teken van een veranderende maatschappij. De contante gelden en waardevolle titels en papieren verdienen op het einde van de negentiende eeuw blijkbaar een betere bescherming.

De toename van het tuinmeubilair, de kapstok en de paraplubak sluit aan bij veranderingen in de plattegrond van de woning, waarin de gang en het portaal meer aangekleed worden en waarin serres en tuinkamers verschijnen. Ze getuigen niet zozeer van streekeigen als wel van veranderingen in de tijd.

Aan het slot van deze paragraaf over het belangrijkste meubilair wil ik nog enige aandacht aan het materiaal waar het meubilair van gemaakt is, schenken (zie tabel 3.12). Stoelen, kasten en tafels zijn alle in deze periode nog van hout, ook al is dit niet altijd in de boedelbeschrijvingen terug te vinden. Vooral in Oost-Brabant gedurende de gehele negentiende eeuw en in de beide andere streken in 1890 ontbreken de hout-aanduidingen. In Oost-Brabant komt in ongeveer de helft van de boedelbeschrijvingen geen enkele hout-aanduiding voor. Bovendien geldt voor bijna elk cohort dat het woord 'hout' zonder enige nadere toevoeging de meest gebruikte is. De meest bij naam genoemde houtsoorten zijn eikehout, mahoniehout, vurehout en notehout. Behalve deze aanduidingen vinden we ook 'gladhout'. Dat is in principe geen houtsoort, maar een houtbewerking: het is gepolitoerd hout.

Eikehout wordt in de gehele negentiende eeuw en in elk cohort vermeld. Naarmate de negentiende eeuw vordert, komt het wel steeds minder voor. Het meest wordt het genoemd in 1830 in Oost-Groningen: twee keer zoveel

TABEL 3.12. Het voorkomen van verschillende houtsoorten. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xhout	58	100	100	47	95	41	68	50
hout	33	82	95	32	59	14	36	32
eikehout	42	82	41	16	36	14	27	14
mahoniehout	–	23	32	16	55	18	45	23
gladhout	–	–	77	–	73	–	–	5
vurehout	–	41	–	–	–	–	–	–
notehout	8	–	5	–	5	–	5	–

als in Oost-Brabant en de Zaanstreek, waar het dan toch ook in veertig procent van de boedelbeschrijvingen opgetekend is. Na eikehout is mahoniehout het meest populair. Het wordt alleen in Oost-Brabant in 1830 niet aangetroffen. Het hoogtepunt ervan ligt in 1860 en 1890, afhankelijk van de streek waar men naar kijkt. Gladhout komt bijna alleen in de Zaanstreek in 1830 en 1860 voor, maar daar dan ook in elk derde huishouden. Notehout, het modehout van de achttiende eeuwse burgers, wordt op het platteland in de negentiende eeuw slechts incidenteel aangetroffen. Vurehout tenslotte wordt alleen in Oost-Groningen in 1830 in de boedelbeschrijvingen gevonden. Elders zal het wel schuil zijn gegaan achter de naam hout.

Op voorwerp-niveau zijn er maar enkele combinaties die in minstens vier boedelbeschrijvingen van een cohort voorkomen, d.w.z. net onder de twintig procent. Zelfs bij deze aantallen zien we in Oost-Groningen nog de verschuiving van een eiken kabinet en een eiken pulpitrum in 1830 naar een mahonie linnenkast en mahonie secretaire in 1890.

3.2.4. *Slaapmeubilair en -toebehoren*

De aanwezigheid van slaapplaatsen is met behulp van boedelbeschrijvingen niet exact te achterhalen, ook al zijn er geen boedelbeschrijvingen waarin informatie over slapen ontbreekt. Welke elementen zijn er te onderscheiden bij het slapen?[5] Dat zijn het meubel waarin men slaapt, de manieren waarop het bed is opgemaakt, extra meubilair en voorwerpen die met het slapen verband houden als nachtkastje en bedpan en tenslotte de plaats in de woning waar geslapen wordt. In deze paragraaf besteden we aandacht aan de eerste drie aspecten. Het laatste leent zich beter voor een beschouwing in het volgende hoofdstuk.

De twee belangrijkste slaapplaatsen zijn een bedstede en een ledikant. De bedstede echter wordt niet in alle gebieden even nauwkeurig geregistreerd, omdat het geen roerend goed is. In de Zaanstreek is het nog het meest gebruik om bedsteden wel op te nemen; in Oost-Groningen en Oost-

TABEL 3.13. De aanwezigheid van slaapmeubilair en beddegoed in percentages en het gemiddelde aantal ervan per boedelbeschrijving

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
Percentage:								
bedstede	8	32	95	–	82	–	–	59
ledikant	50	18	27	63	45	77	18	45
bed	100	77	100	100	100	100	14	95
beddegoed	42	27	–	79	9	95	100	32
nachtkastje	33	9	27	37	9	55	9	23
bedpan	50	9	23	5	–	9	9	5
Gemiddeld aantal:								
bedstede	1	2	3		3			2
ledikant	2	1	2	4	1	3	2	4
bed	4	4	4	4	4	4	1	3
beddegoed	3	3		3	1	3	3	2

Brabant, waar ze ook veelvuldig voorgekomen zijn, niet. In Oost-Groningen wordt het beddegoed dikwijls op het einde van de inventaris opgesomd, los van het vertrek en de plaats waar het aanwezig is geweest.

De aanduiding 'bed' die men in de boedelbeschrijvingen leest, moet men niet verwarren met ons woord bed dat eigenlijk ledikant betekent. Bed is in de meeste gevallen een matras. In Groningen kan het ook dekbed betekenen, hoewel dat meestal wel expliciet is aangegeven. Men spreekt er van onder- en bovenbed. Het beddegoed kan en detail vermeld zijn – dat wil zeggen tot de slopen en de beddekwast toe – maar het kan ook samengenomen worden in de woorden 'bedtoebehoren' of 'beddegoed'. Het gebruik van deze woorden verschilt van streek tot streek en van periode tot periode. Een extra complicatie is het dat onder beddegoed nu eens wel, dan weer niet ook het bed (matras) begrepen wordt; met name in Oost-Groningen. Dit alles impliceert dat men met behulp van boedelbeschrijvingen wel een beeld kan krijgen van de slaapcultuur, maar dat men met de gepresenteerde cijfers voorzichtig moet omgaan.

In 1830 (zie tabel 3.13) worden in alle Zaanse boedelbeschrijvingen bedsteden vermeld. Tussen 1830 en 1860 verandert dat slechts langzaam, maar na 1860 verliest de bedstede snel aan terrein. In Oost-Groningen en Oost-Brabant komt de bedstede ook voor, maar – zoals gezegd – is de registratie ervan te duidelijk lacuneus om er uitspraken over te doen. Wanneer we naar de aanwezigheid van ledikanten kijken, dan ligt Oost-Brabant daarbij duidelijk voor op Oost-Groningen en de Zaanstreek. Al in 1830 zijn ze genoemd in de helft van de boedelbeschrijvingen, bijna drie maal zoveel als in Oost-Groningen en twee maal zoveel als in de Zaanstreek. In 1890 zijn de cijfers veranderd maar de volgorde niet. In Oost-

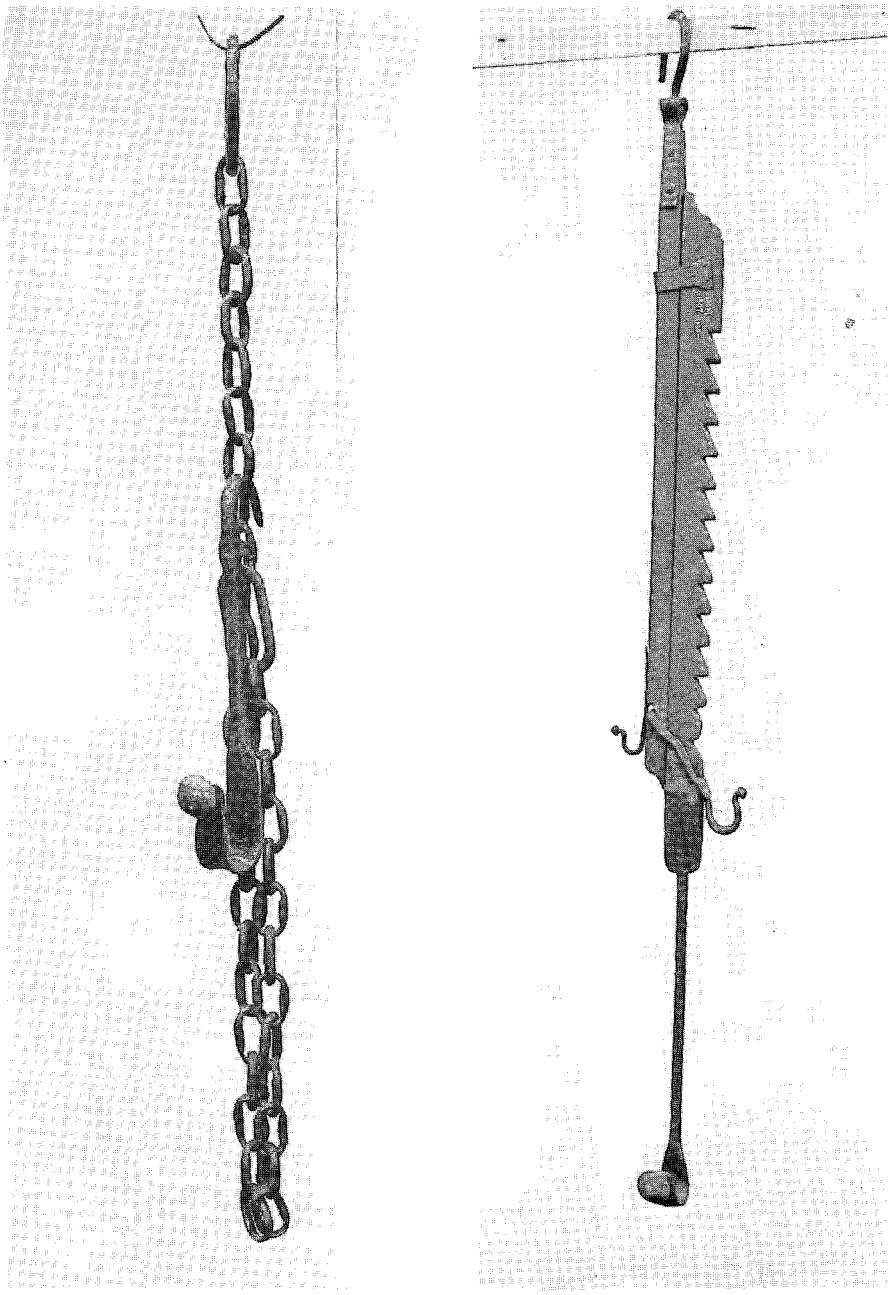

1. KETTINGHAAL (links, ijzeren haak met ketting, waaraan de ketel boven het vuur hangt) en ZAAGHAAL (rechts, platte ijzeren greep met tanden, waaraan de ketel boven het vuur hangt)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

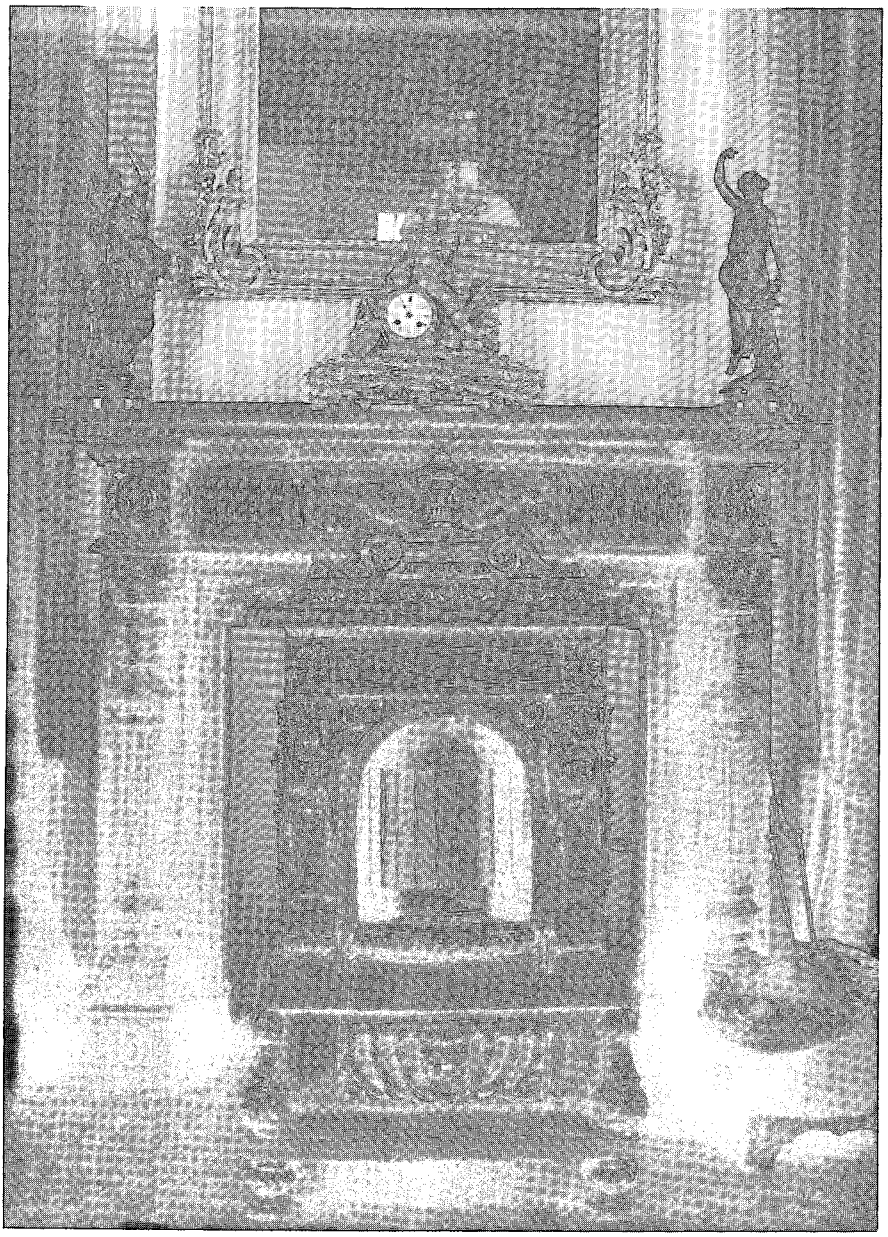

2. KACHEL MET PENDULE EN FIGUREN
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen; collectie: Openluchtmuseum 'Het Hoogeland', Warffum)

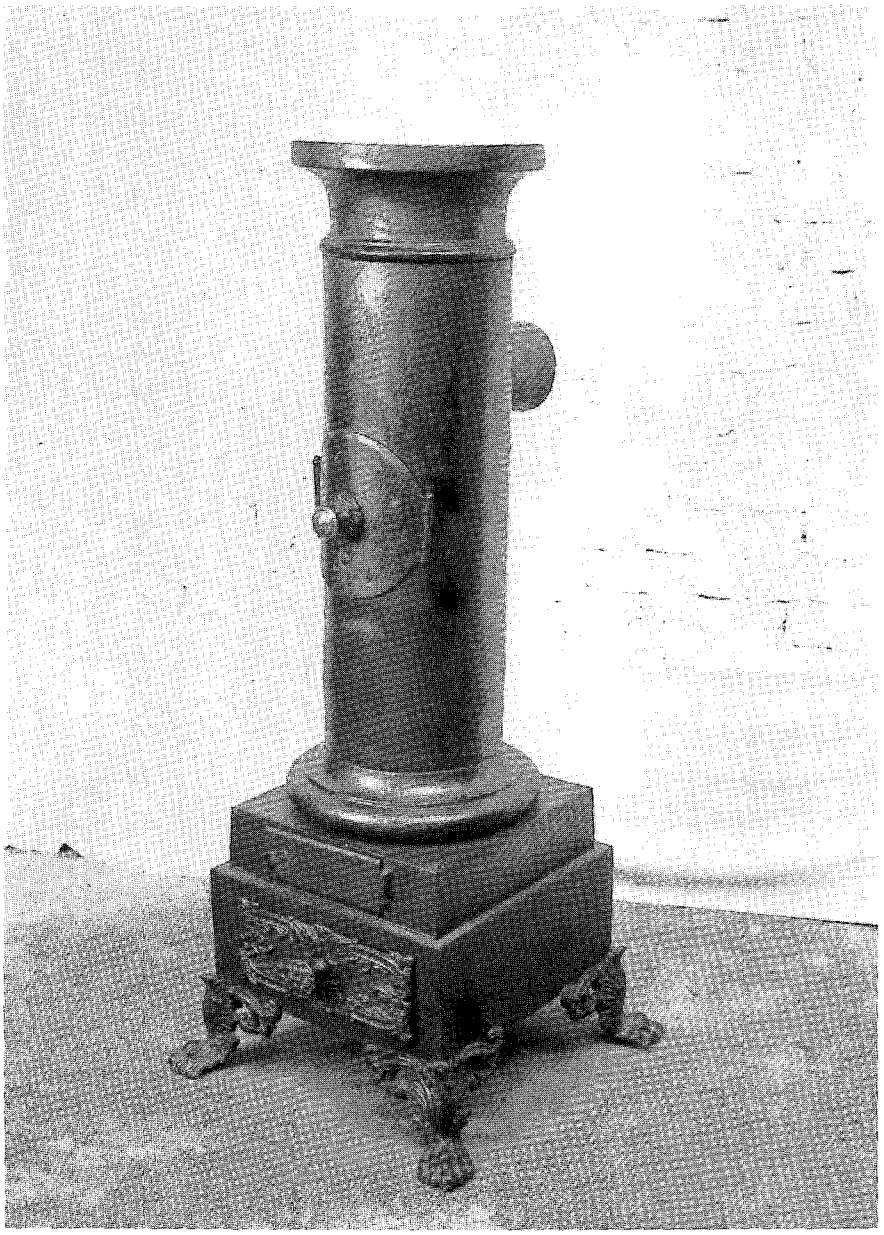

3. KOLOMKACHEL
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

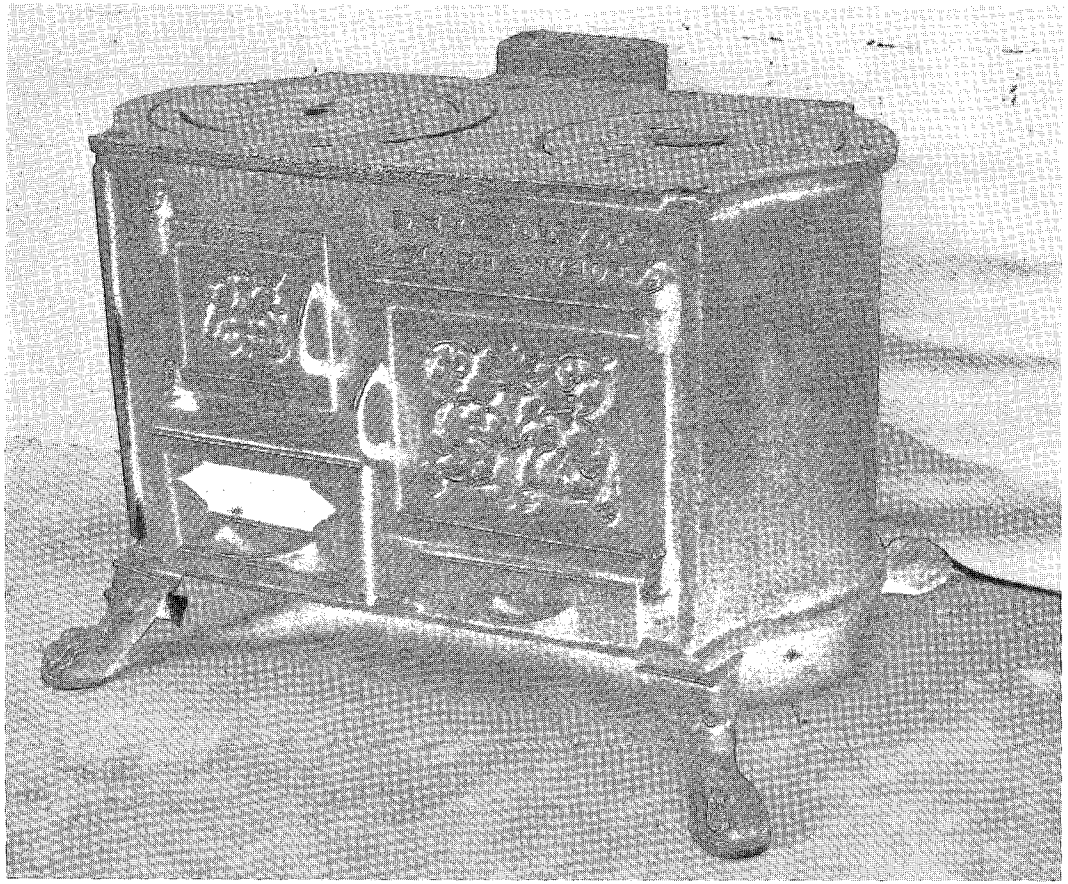

4. FORNUIS
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

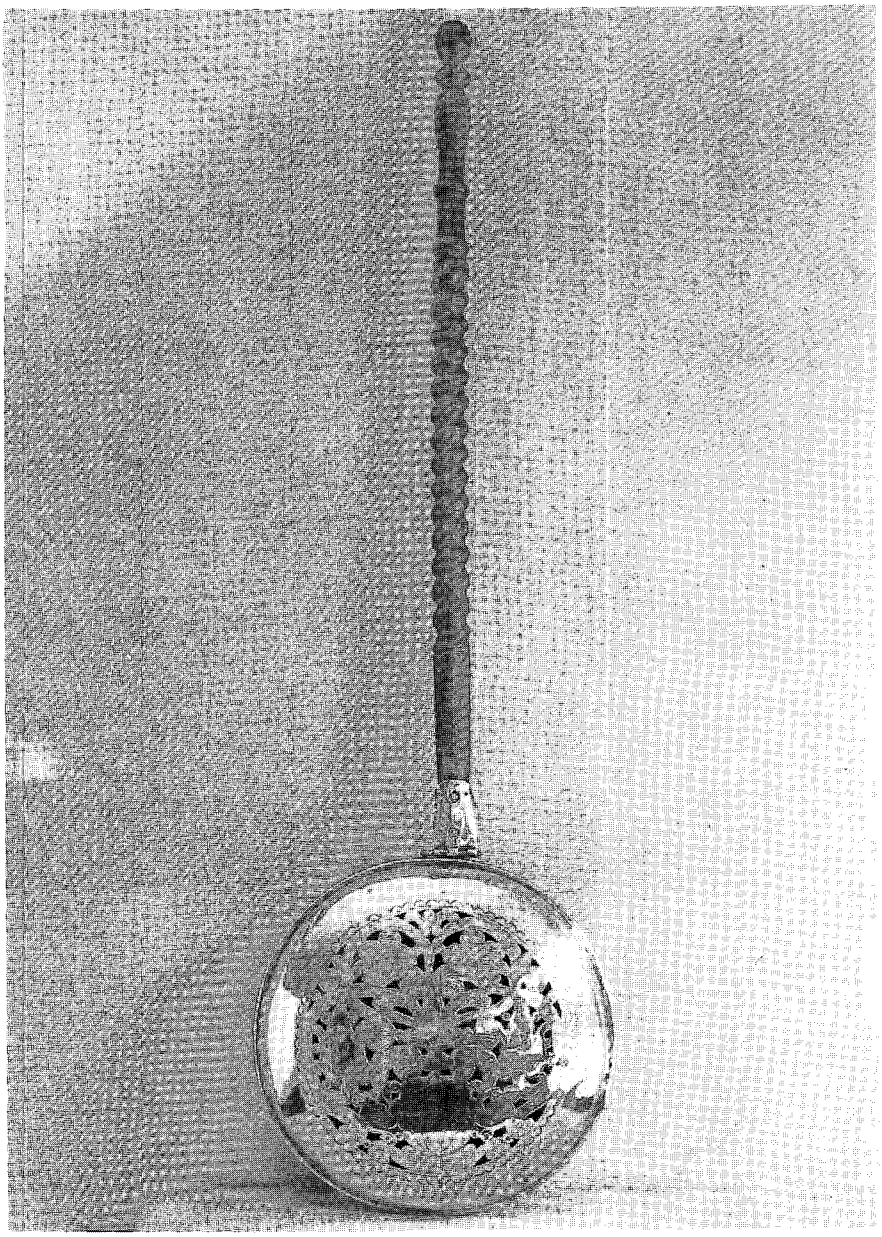

5. Beddepan
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

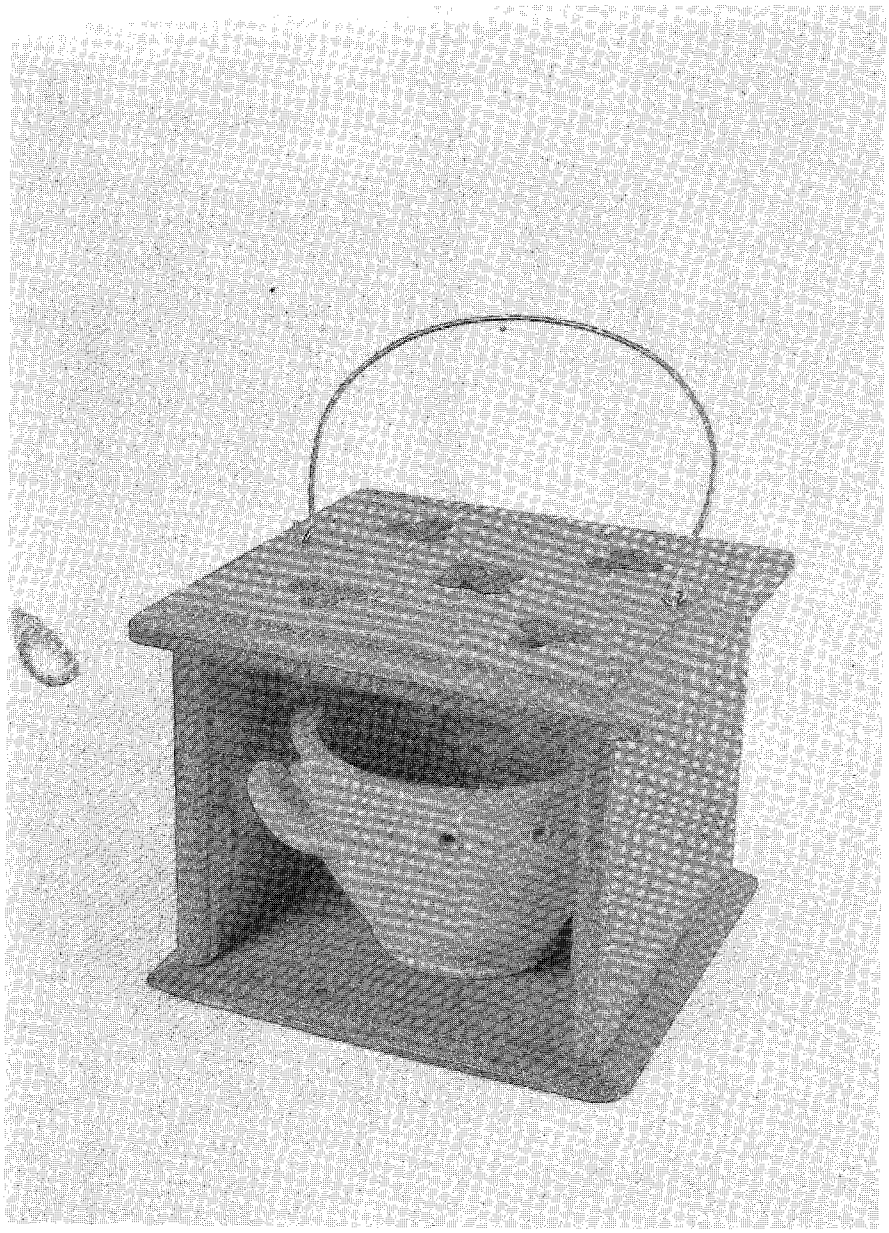

6. STOOF MET TEST
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

7. COMFOOR VAN AARDEWERK MET CHOCOLADEKETEL
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

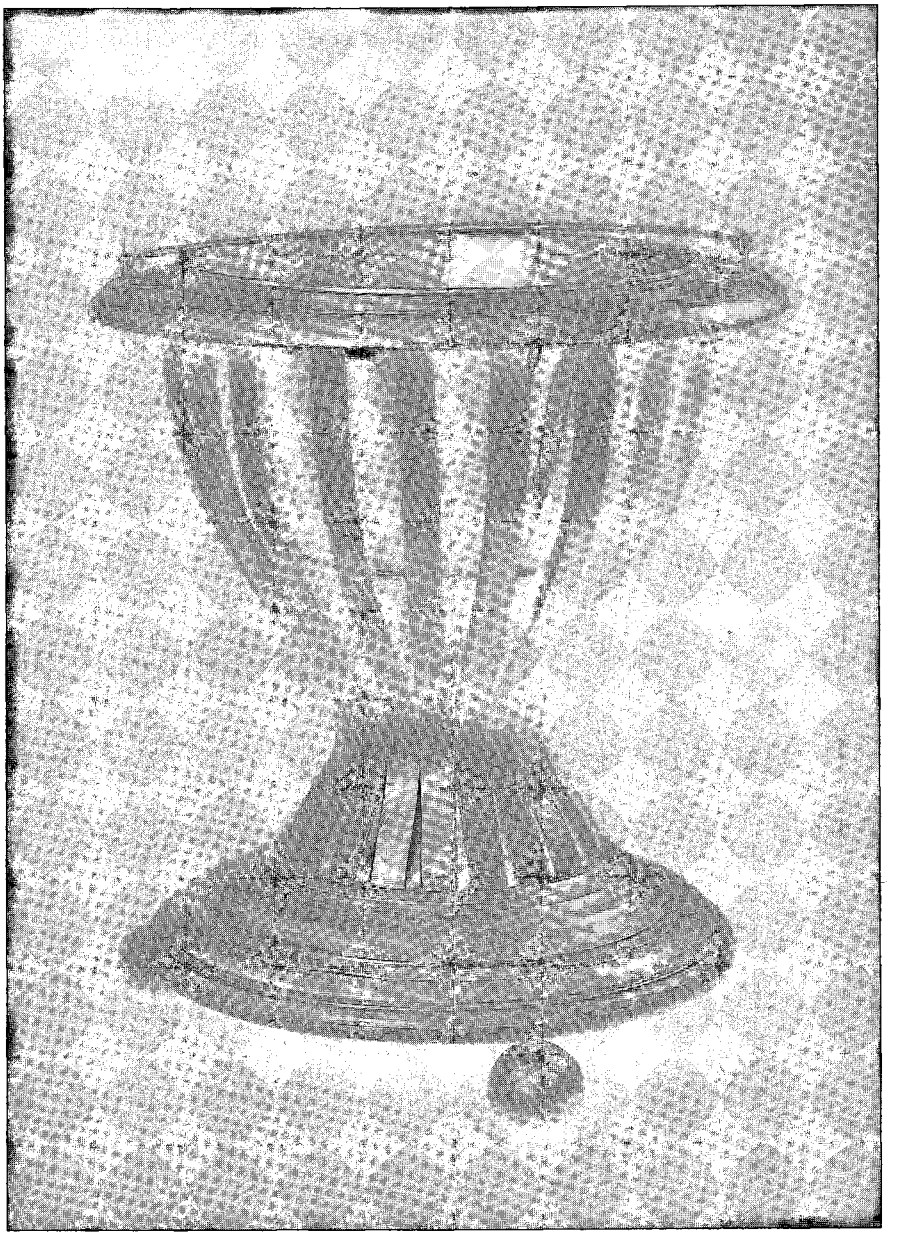

8. THEESTOOF (toestel met een metalen binnenbak, die een komfoor met vuur bevat waarop een theeketel warm gehouden wordt)
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

9. Petroleumstel
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Openluchtmuseum 'Het Hoogeland', Warffum)

10. Tondeldoos (doos met vuurslag en tondel om vuur te maken)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

11. ZWAVELSTOKBAKJE
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

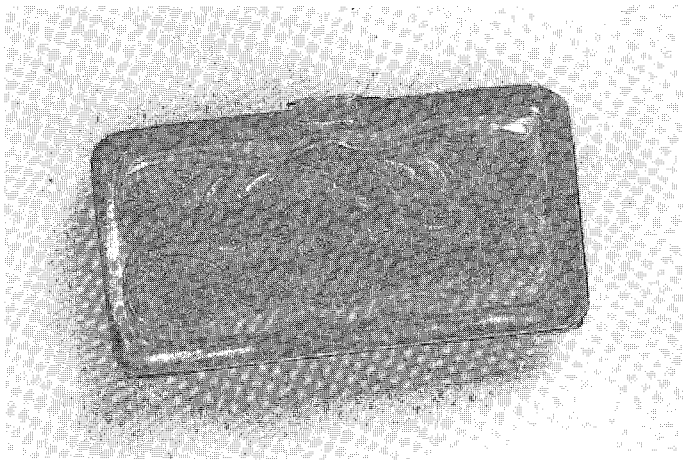

12. LUCIFERDOOSJE
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

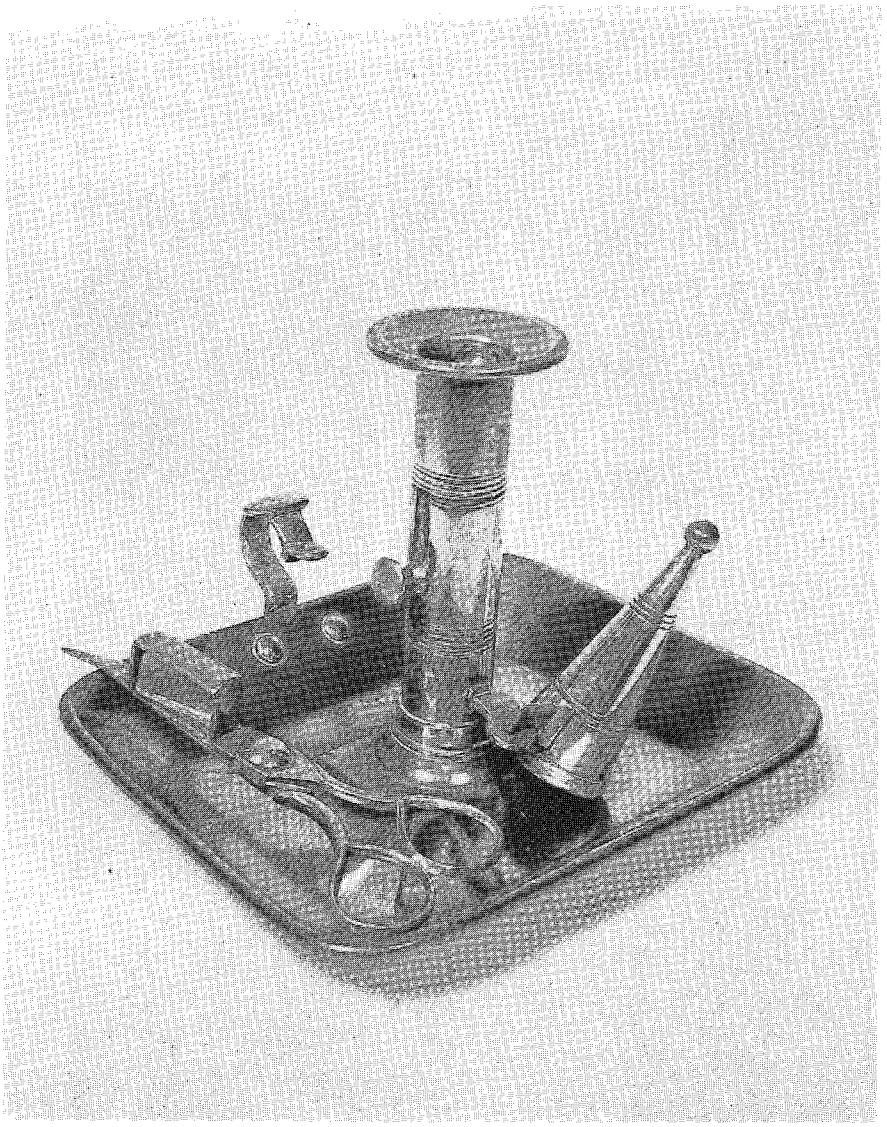

13. BLAKER MET SNUITER EN DOMPER
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

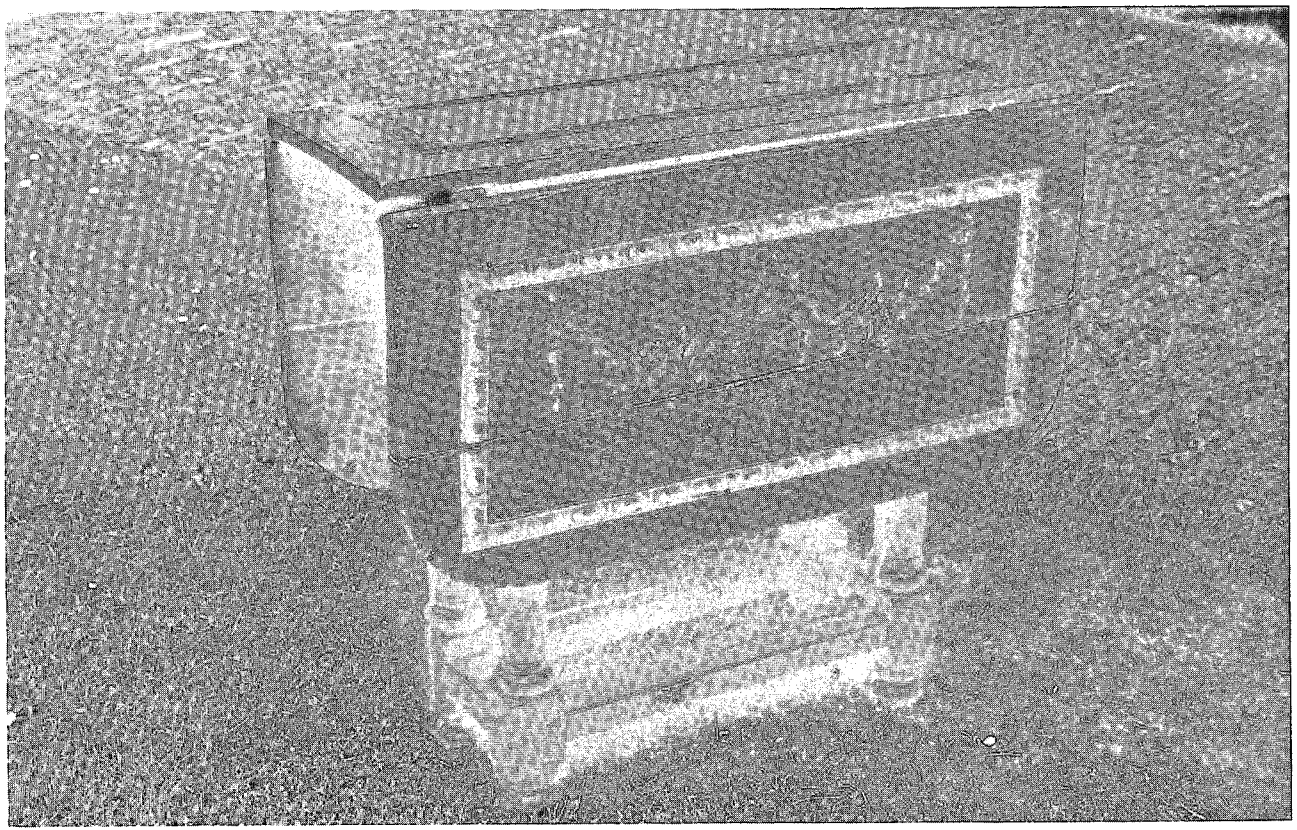

14. KLAPTAFEL
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

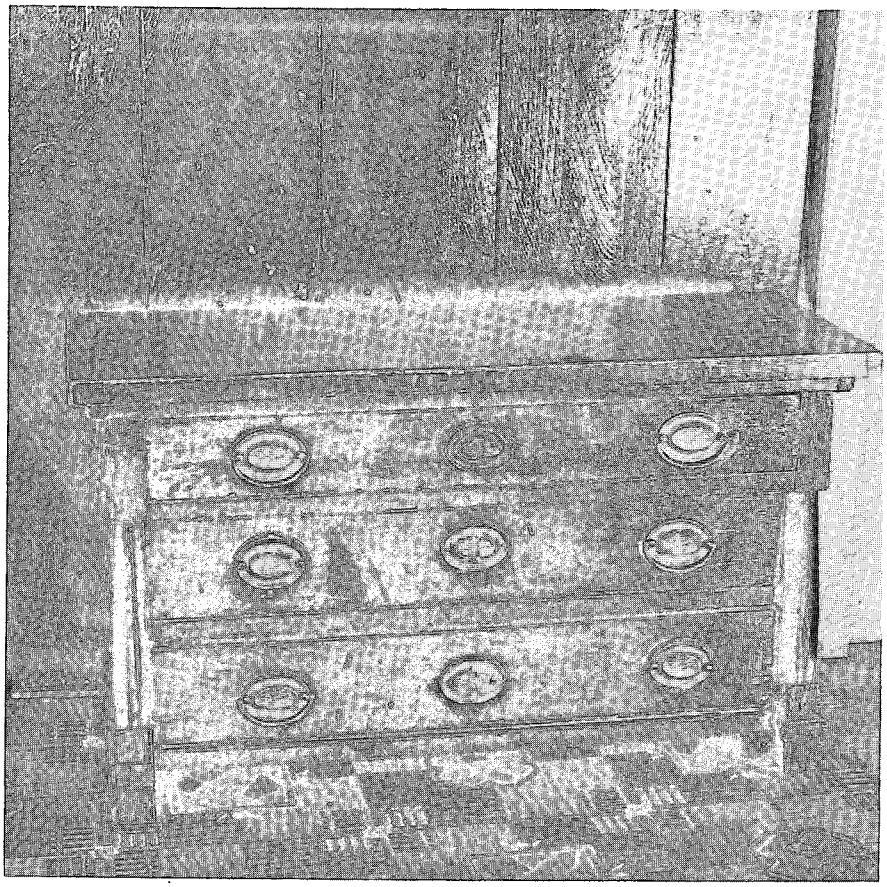

15. LADETAFEL
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

16. Chiffonnière
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

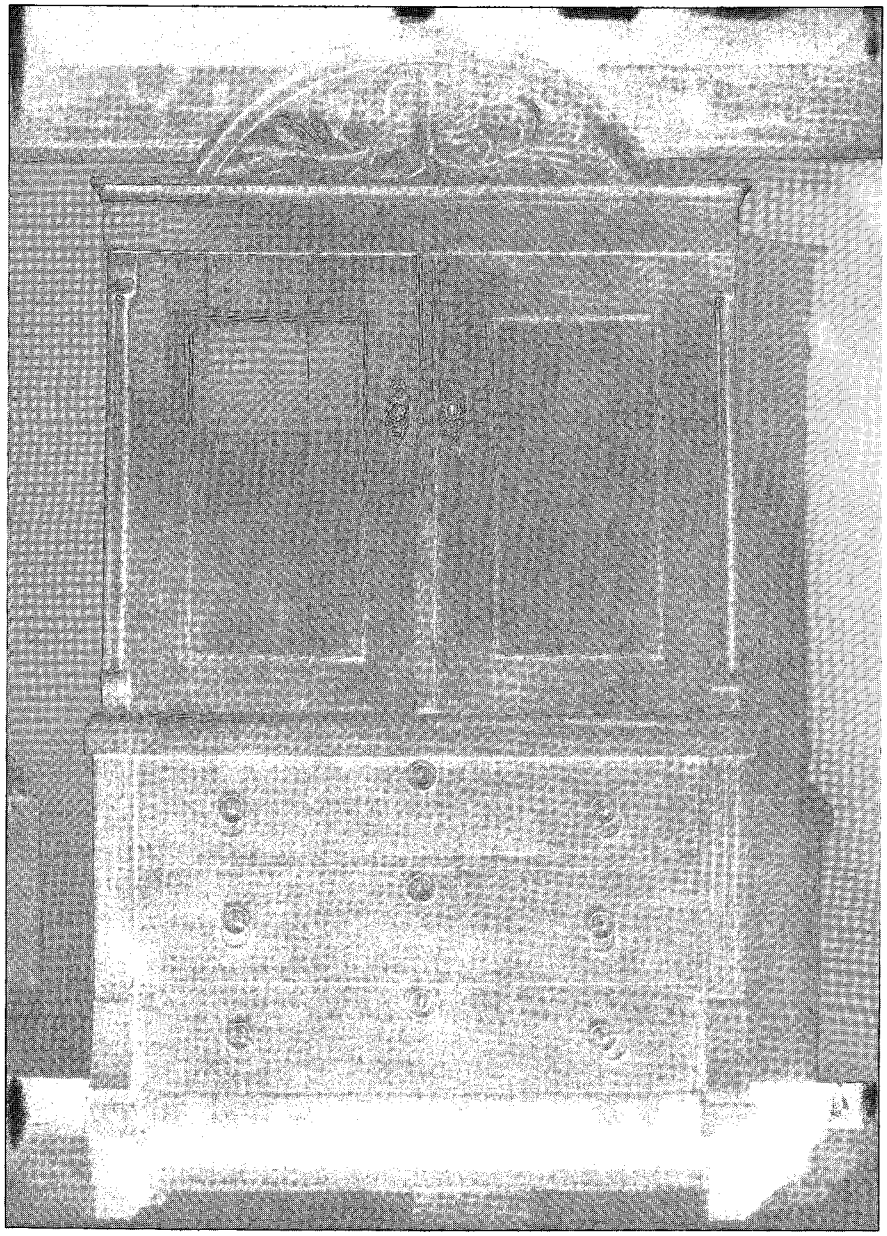

17. KABINET
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen; collectie: Openluchtmuseum 'Het Hoogeland', Warffum)

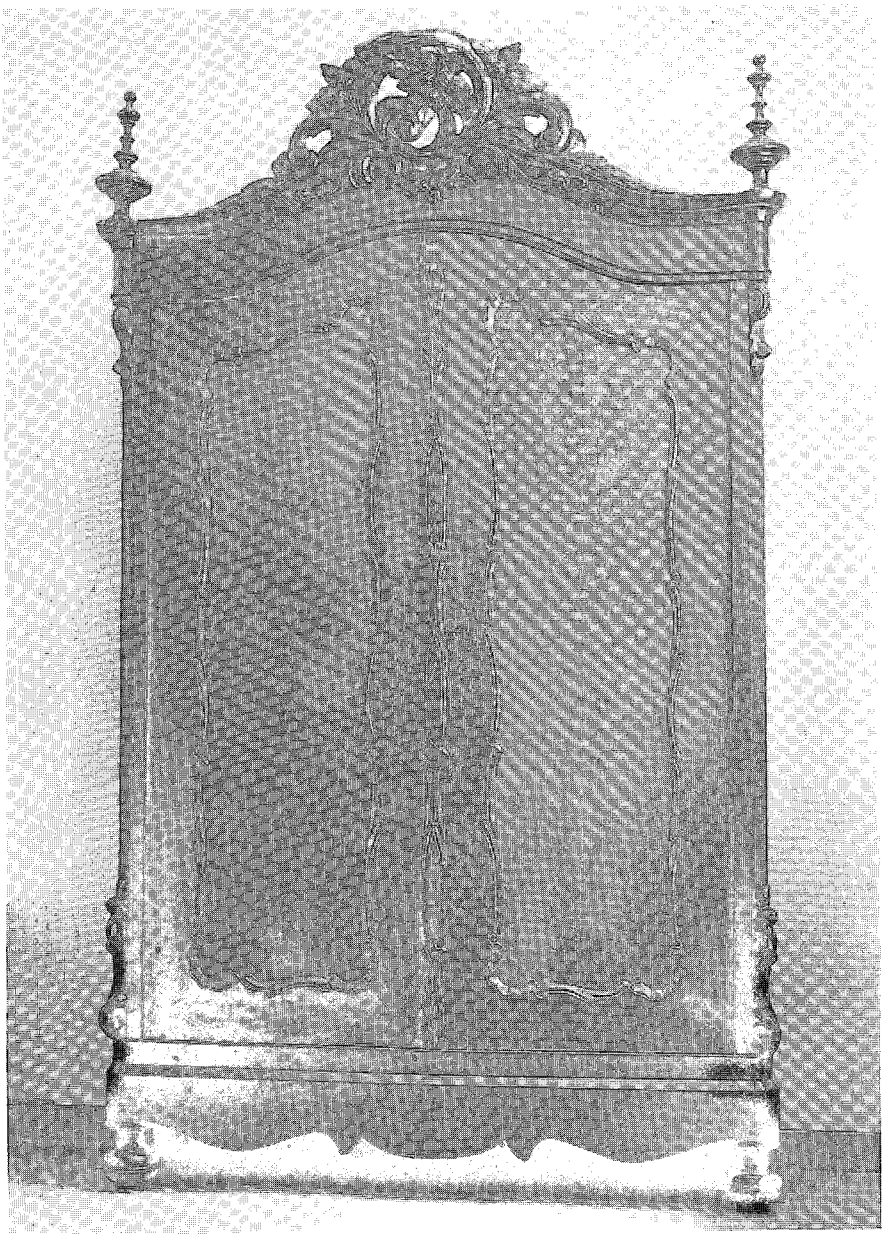

18. LINNENKAST
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

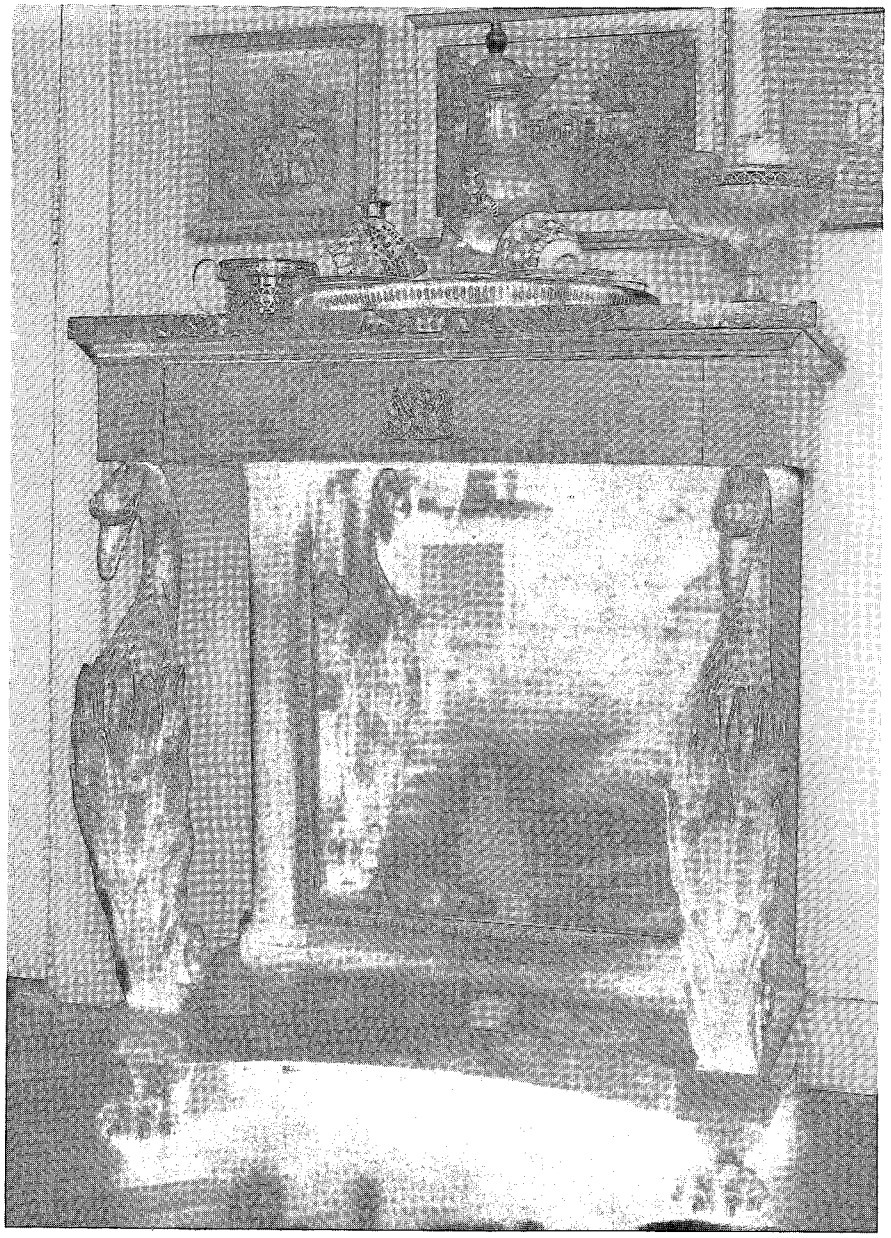

19. SPIEGELTAFEL (wandtafel met een spiegel eronder)
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: particulier bezit)

20. PULPITRUM
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

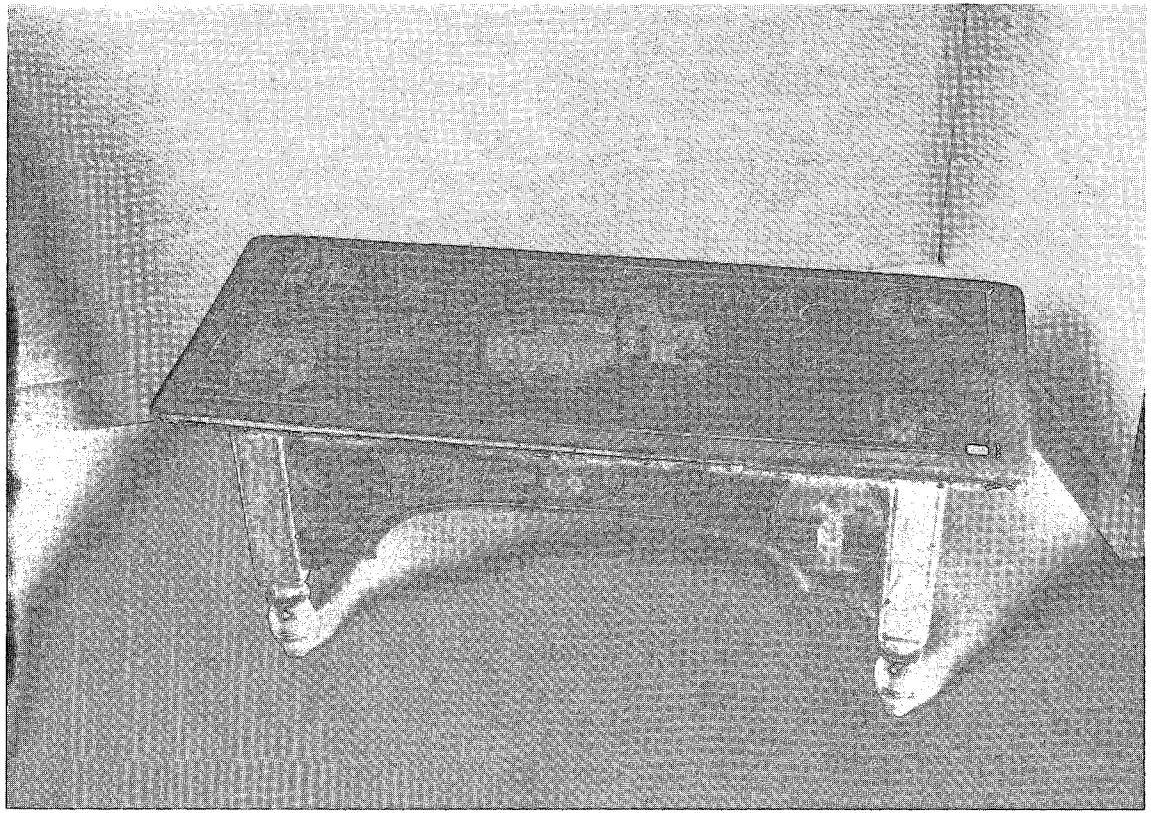

21. BEDDEBANKJE (meubel dat dient als opstapje naar de bedstede, ook bergmeubel)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

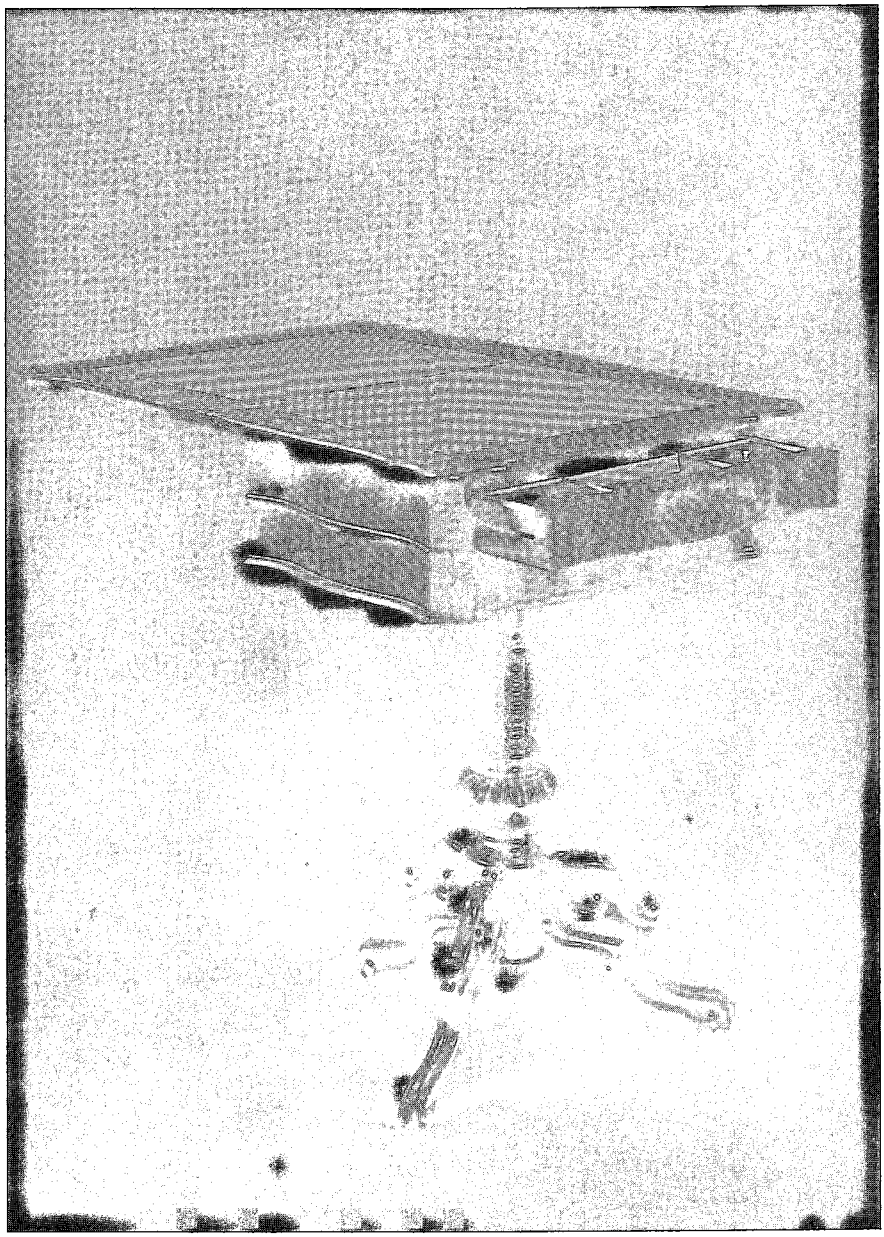

22. COMBINATIE VAN SPEEL- EN NAAITAFEL
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

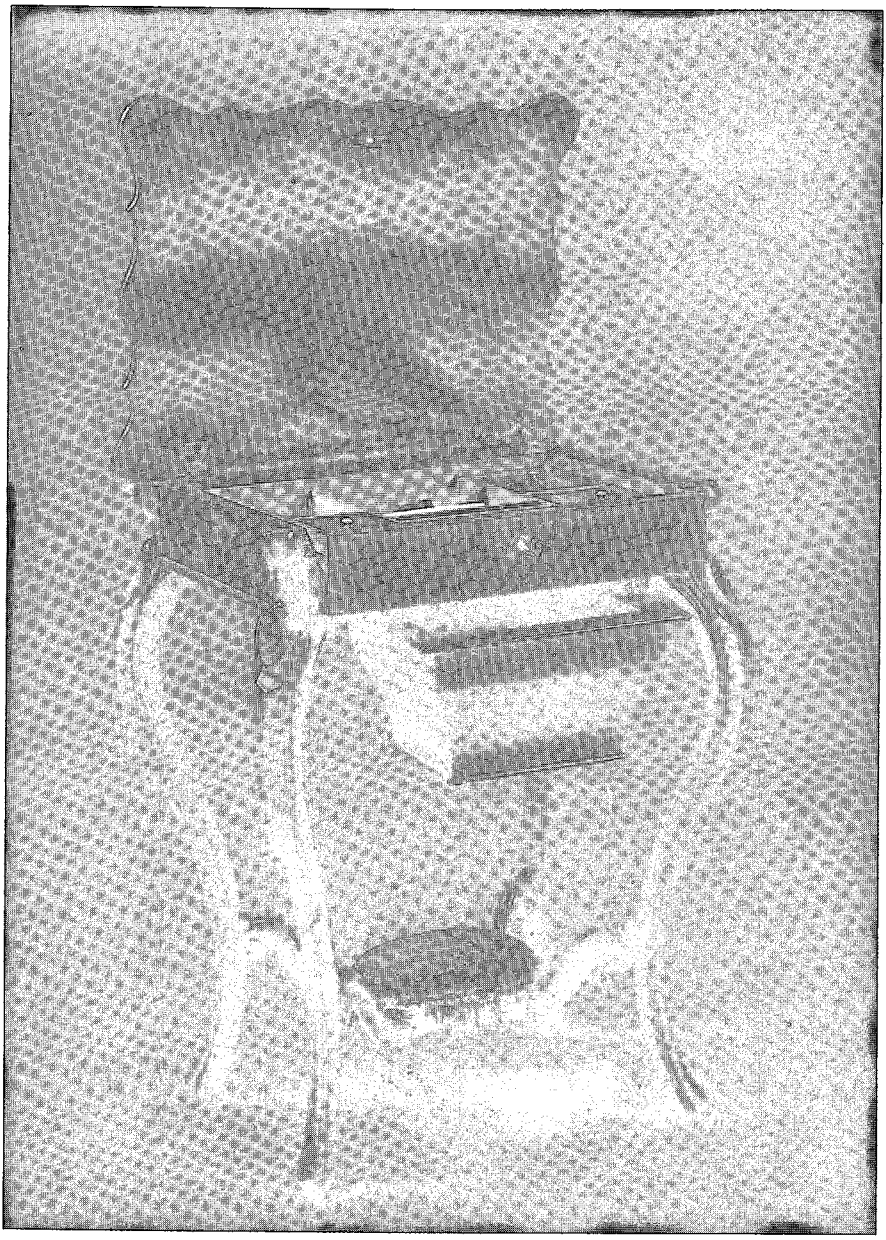

23. NAAITAFEL (werktafel, kniptafel)
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

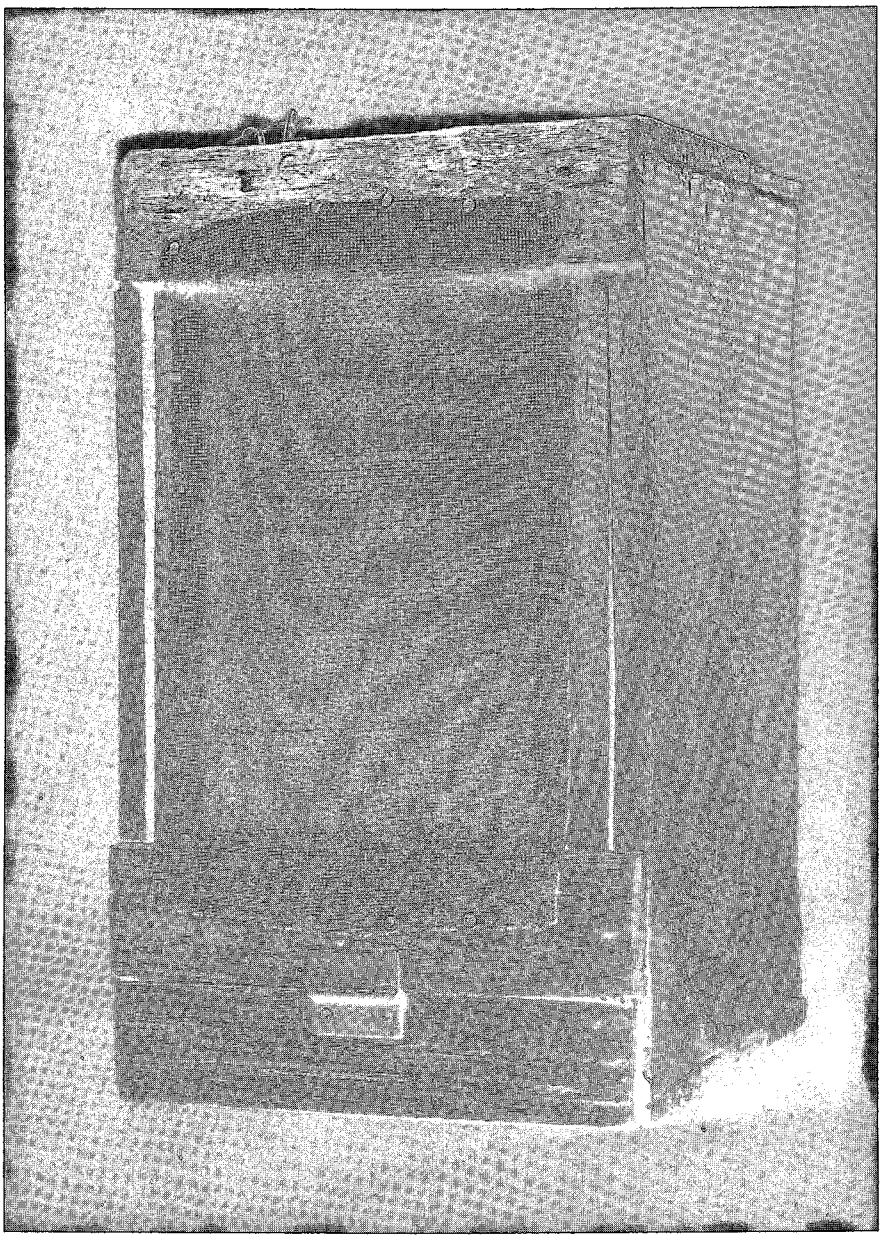

24. VLIEGENKASTJE (kastje met gaas afgesloten om spijzen tegen vliegen te beschermen)
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Openluchtmuseum 'Het Hoogeland', Warffum)

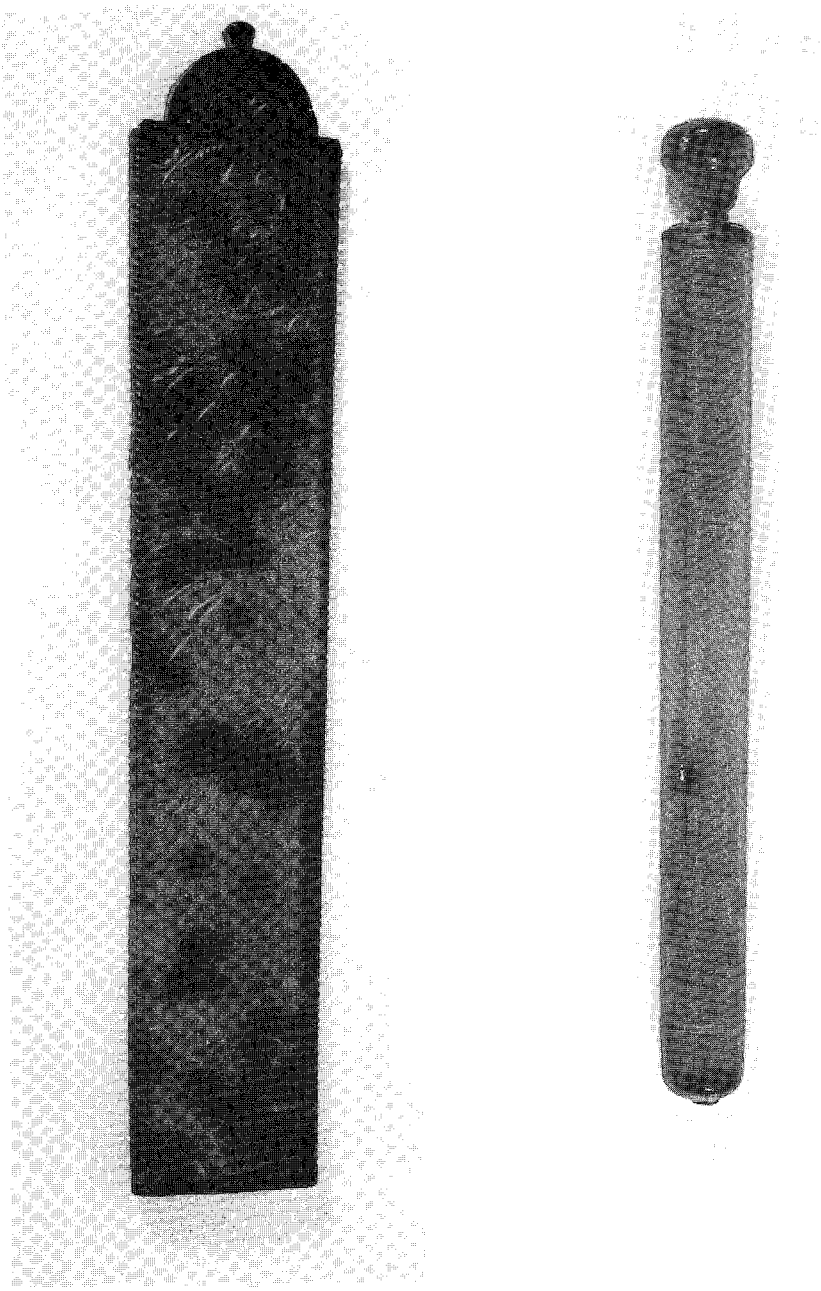

26. MANGELPLANK EN -ROL
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

27. GLAZENSPUIT
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

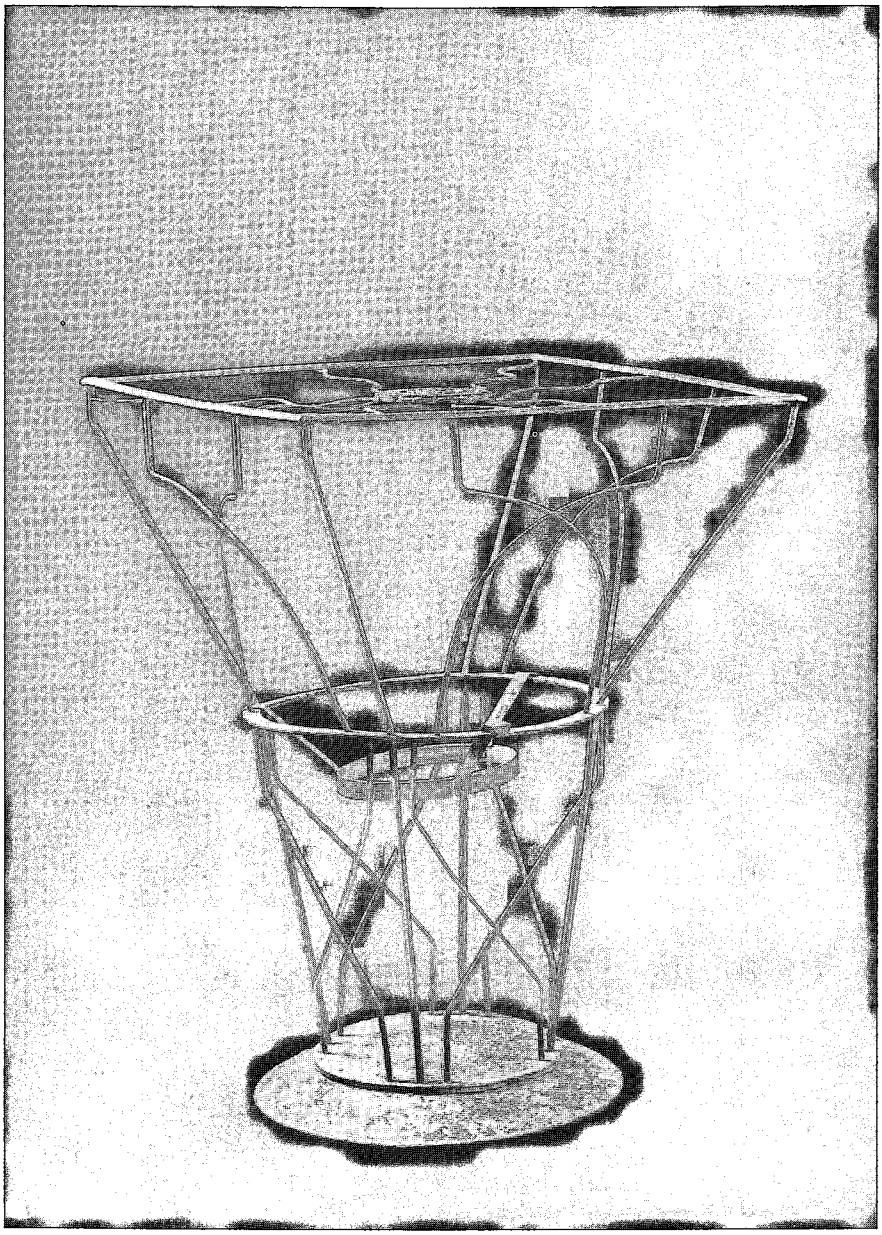

28. VUURMAND (mand tot droging van kindergoed)
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

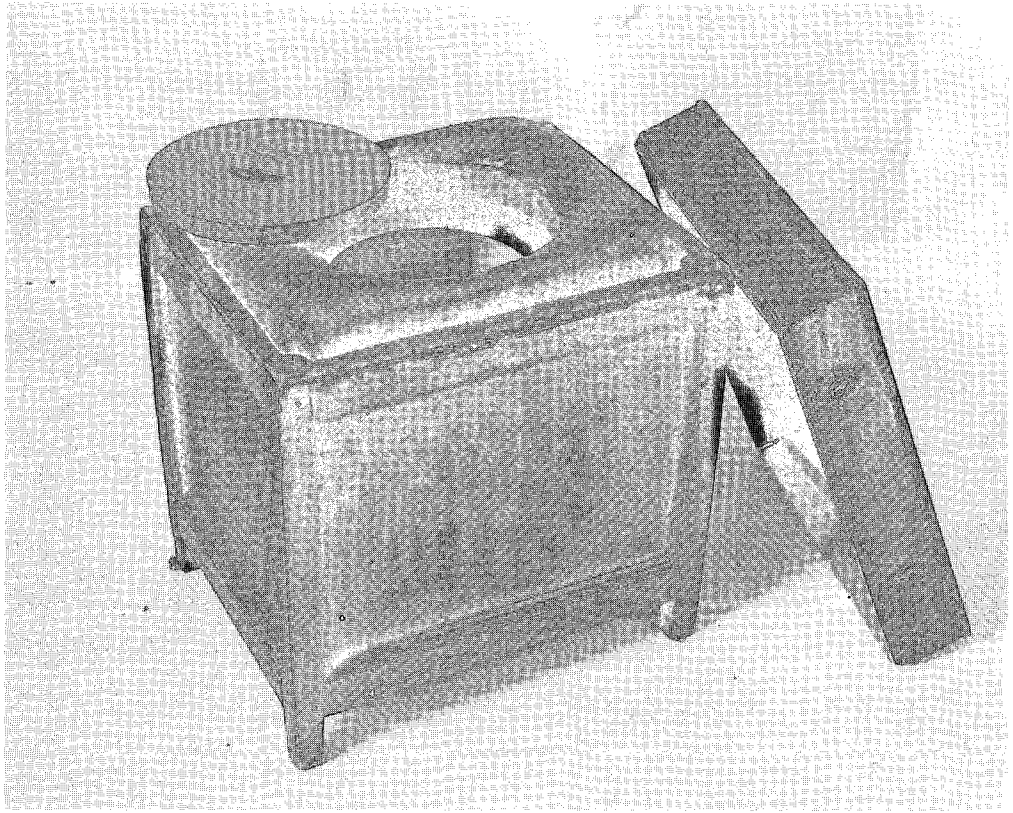

29. GEMAKKOFFER
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

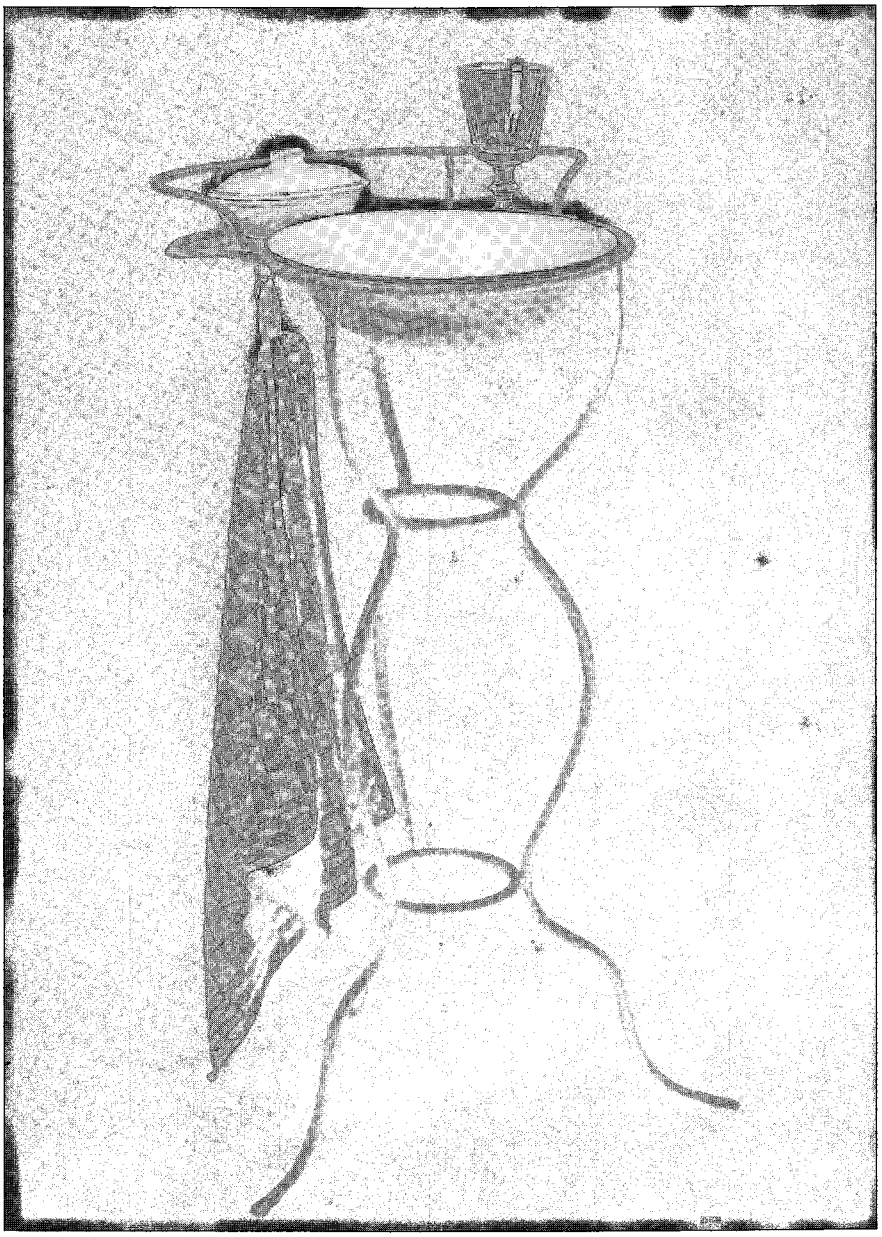

30. WASTAFEL
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Openluchtmuseum 'Het Hoogeland', Warffum)

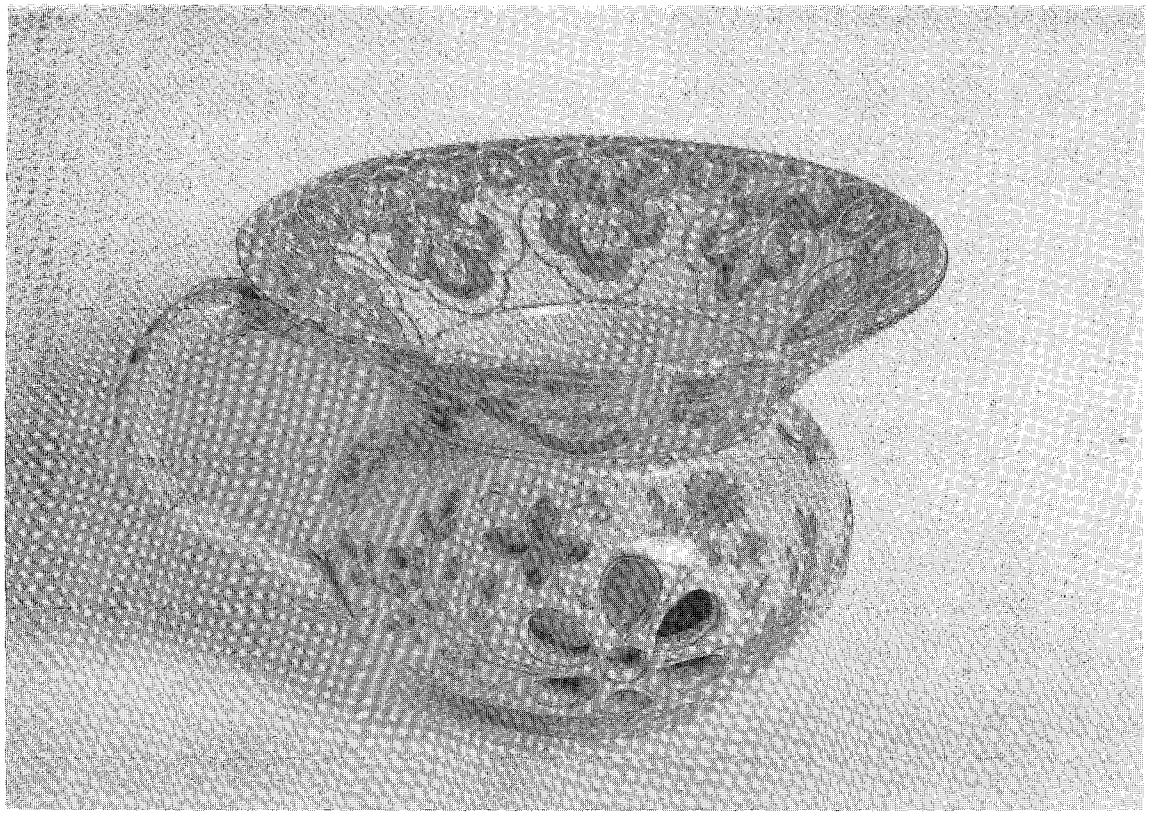

31. KWISPEDOOR (spuwpotje)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

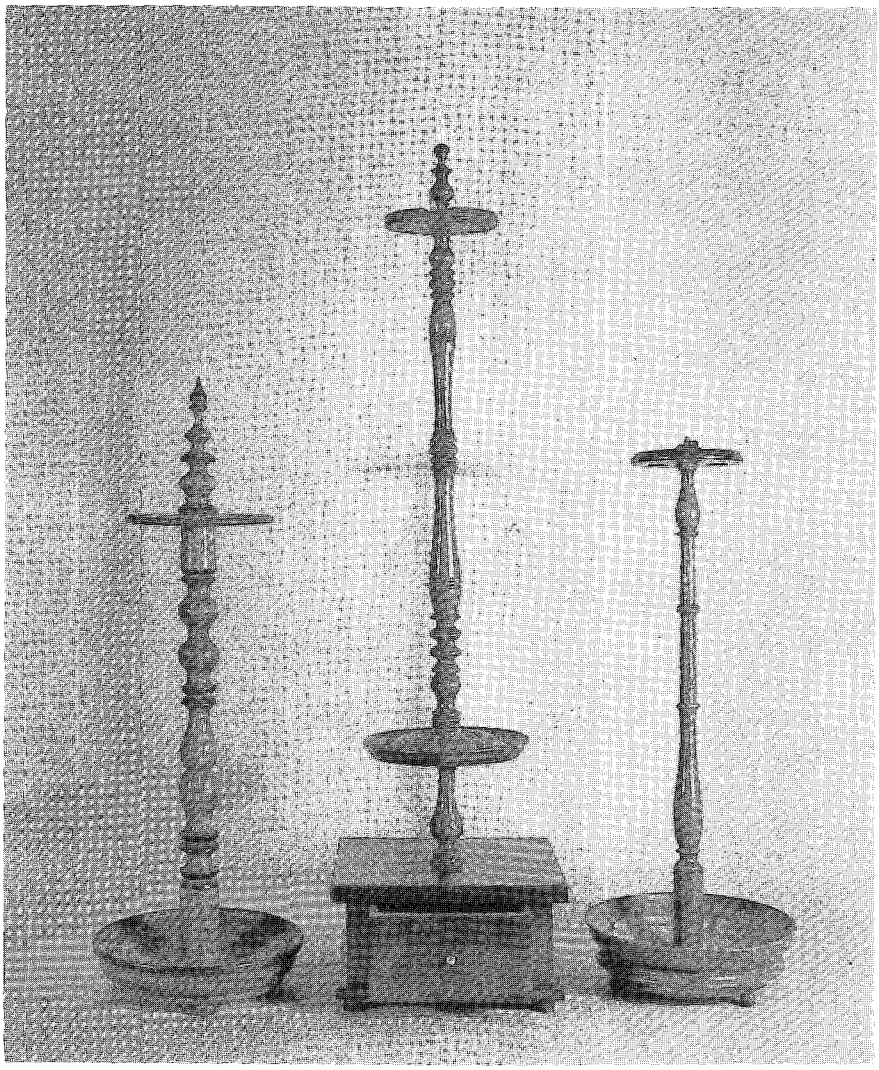

32. PIJPENSTANDERS
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

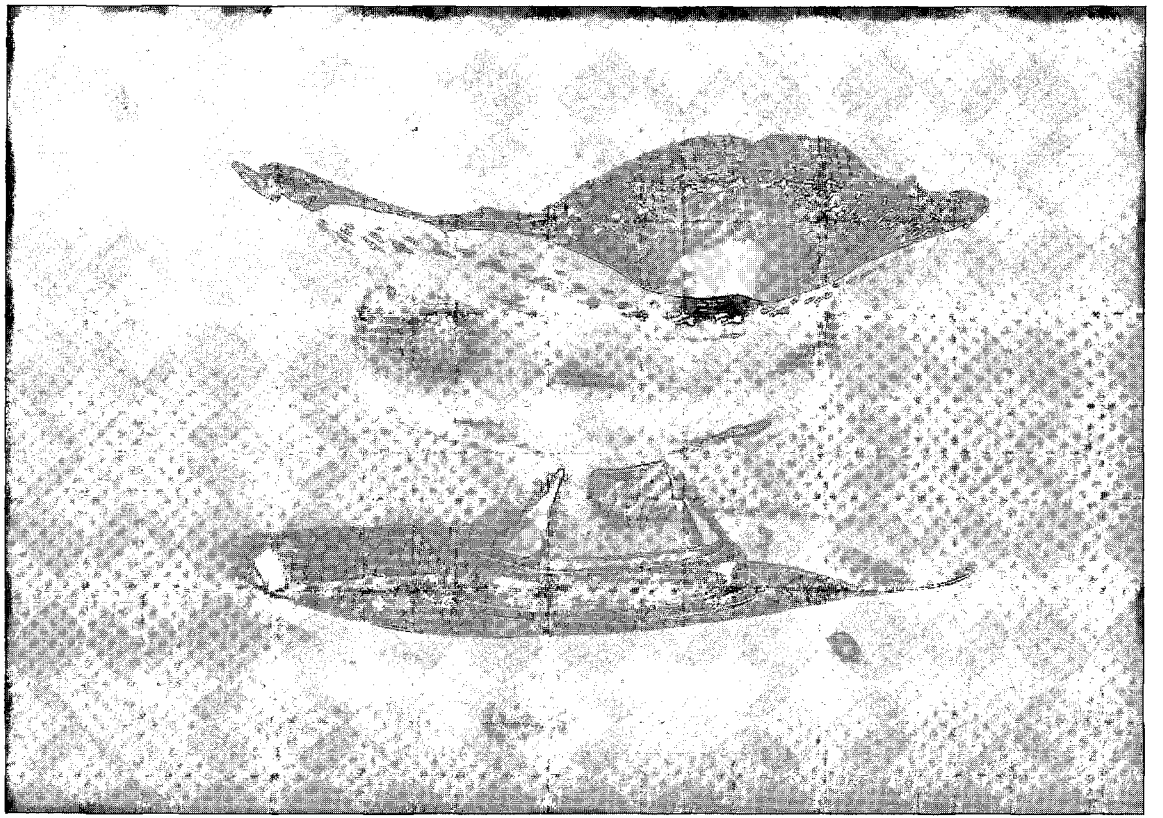

33. TABAKSCOMFOOR (comfoortje met een kooltje vuur waaraan men pijpen kan aansteken)
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Openluchtmuseum 'Het Hoogeland', Warffum)

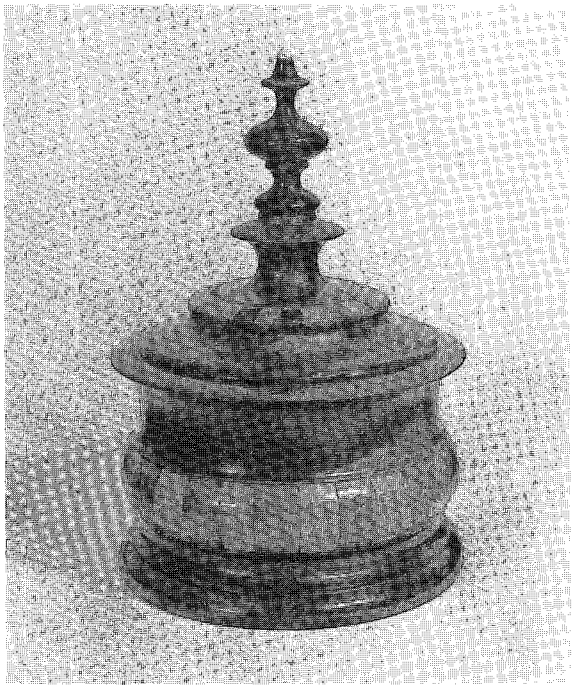

34. TABAKSPOT
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

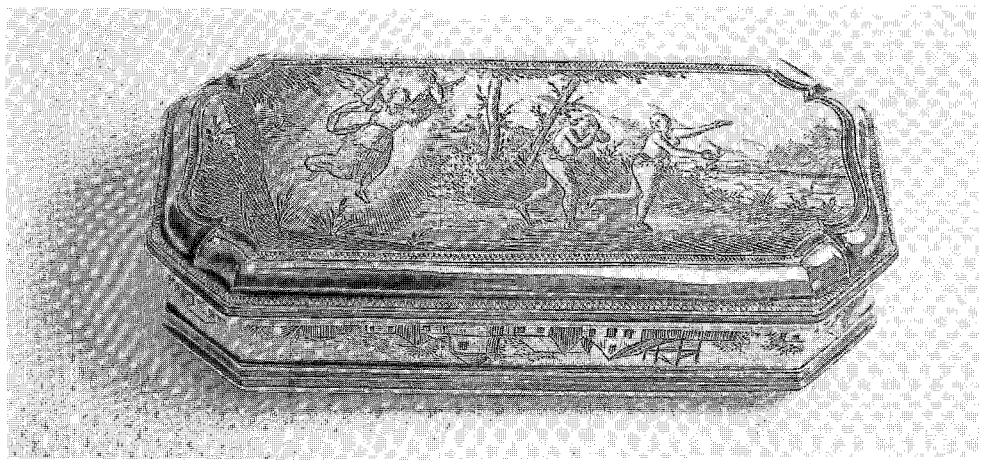

35. TABAKSDOOS
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

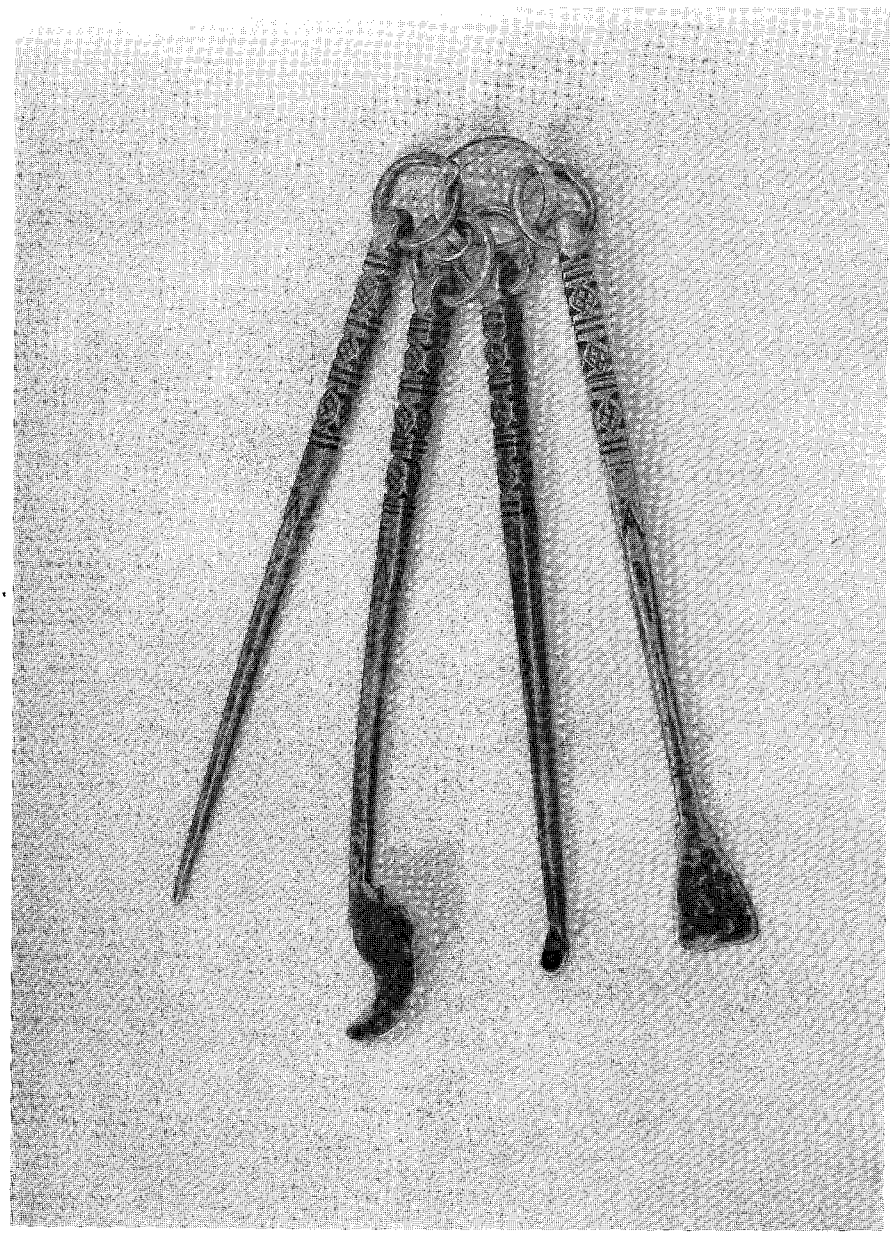

36. PIJPEPEUTERS (pijpewroeters)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

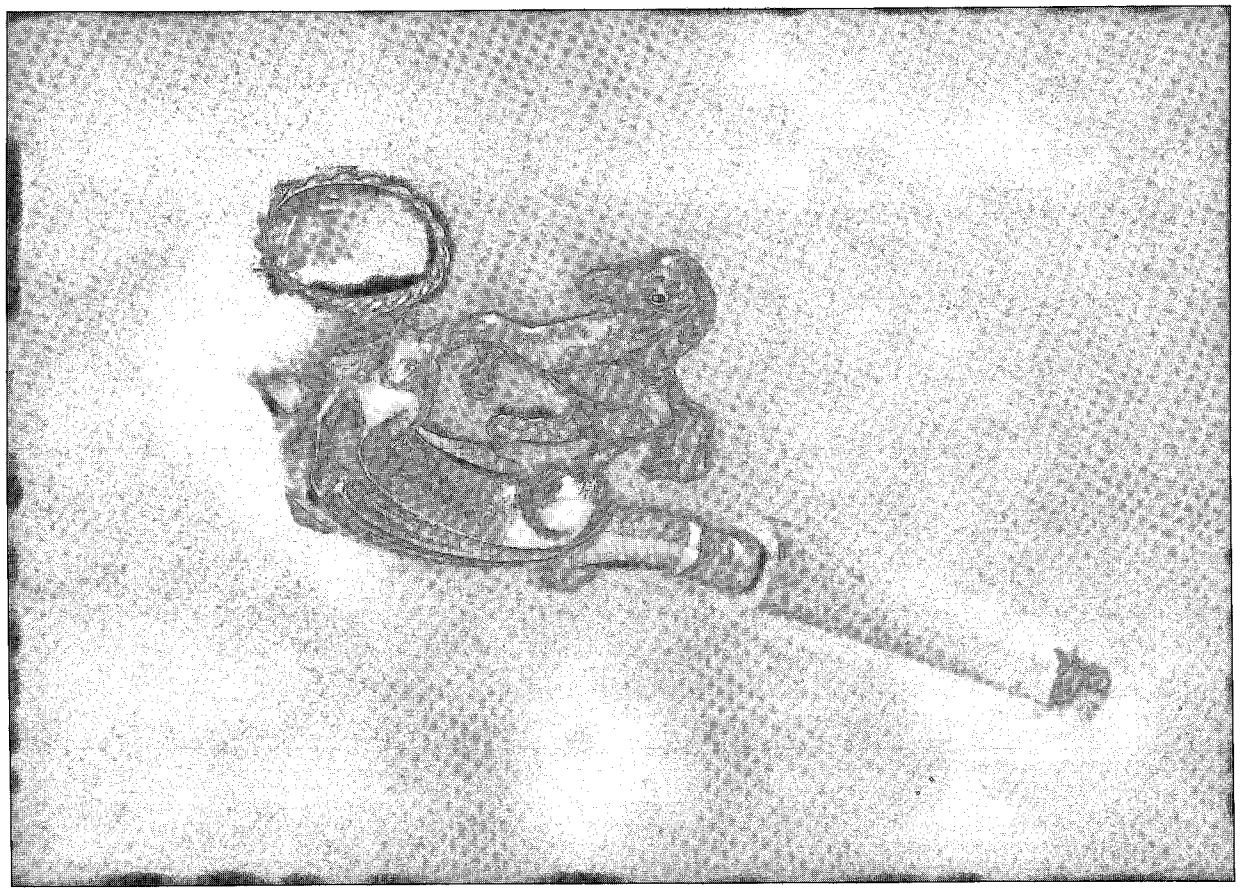

37. SIGARENPIJPJE
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

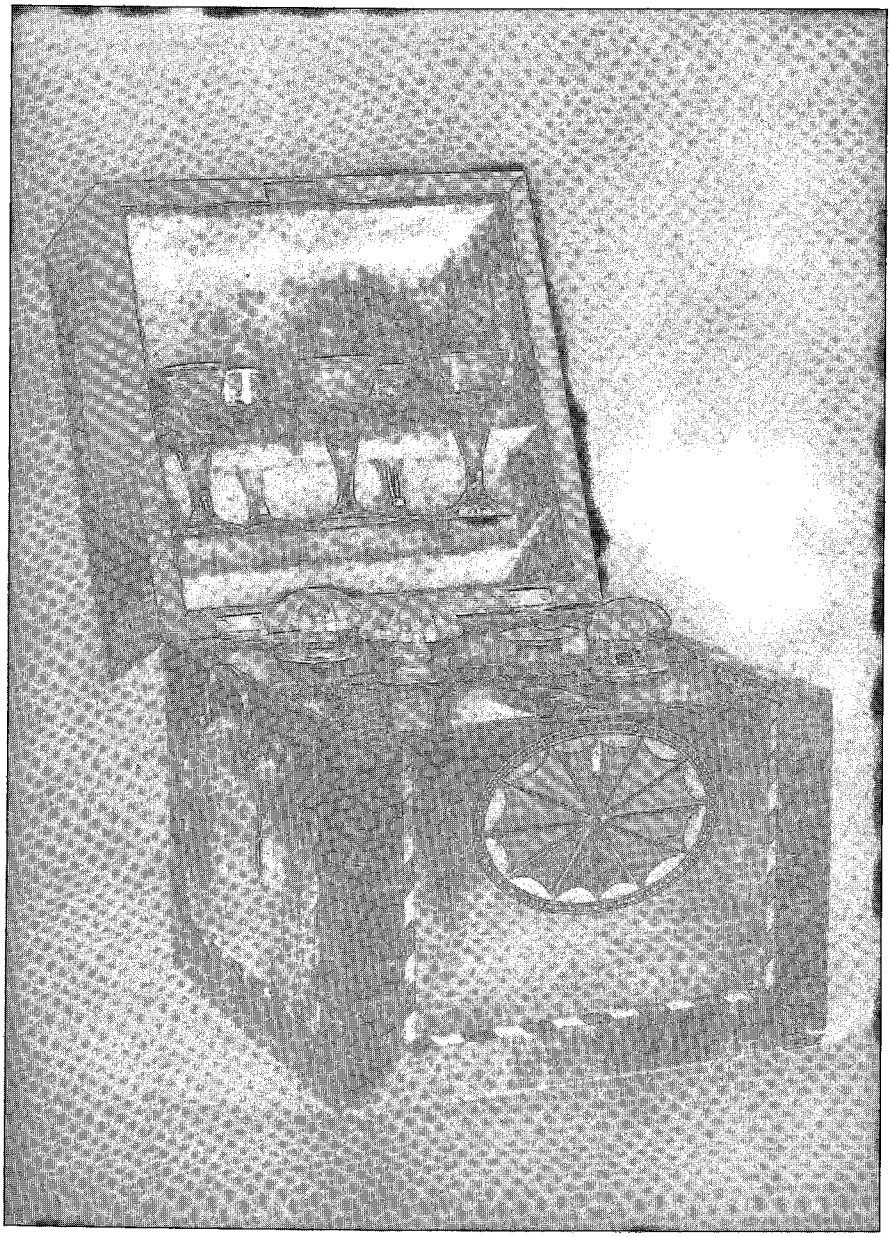

38. LIKEURKELDERTJE
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

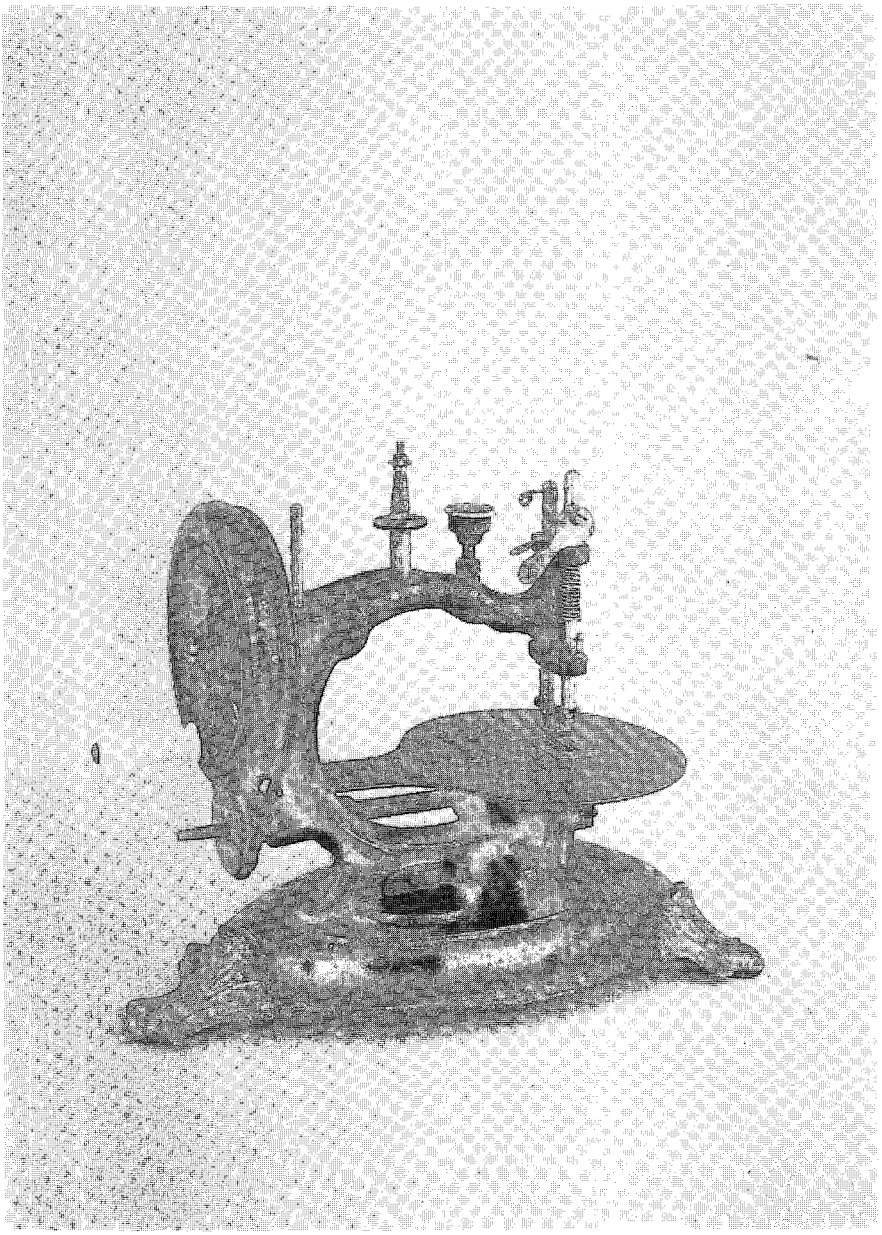

39. NAAIMACHINE
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

40. ZAANS MEISJE MET HOOFDSIERADEN (portret van Maartje Jacob Breet door W. Esser 1779–1860)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem; collectie: Zaanlandse Oudheidkamer, Zaandijk)

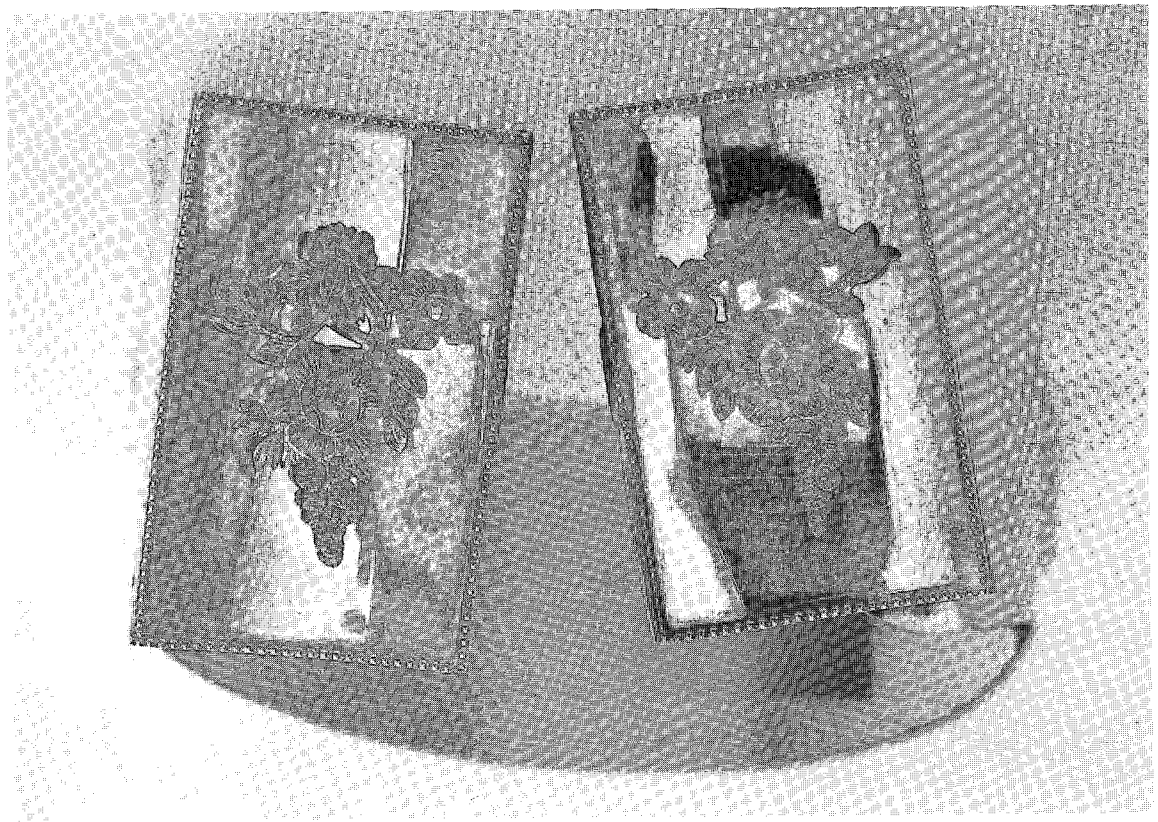

41. Oorijzer
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem;
collectie: S. Honig)

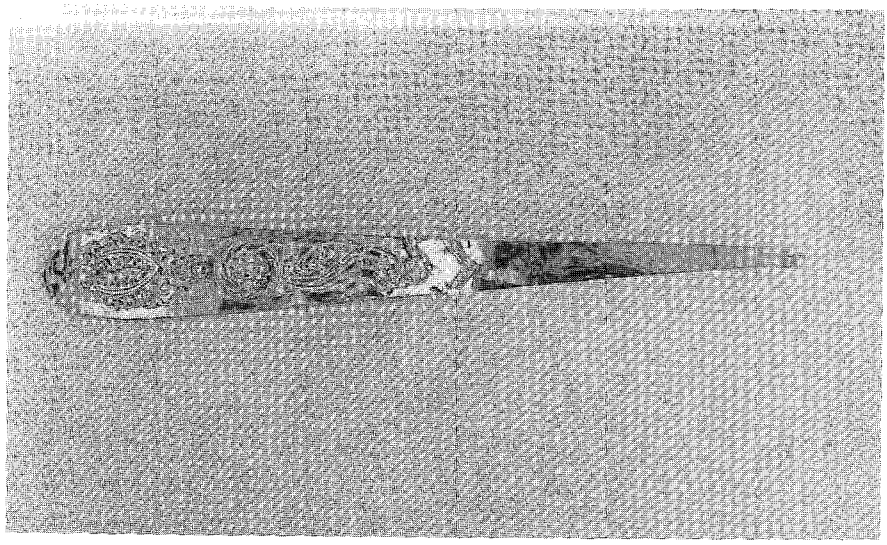

42. VOORHAARNAALD
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

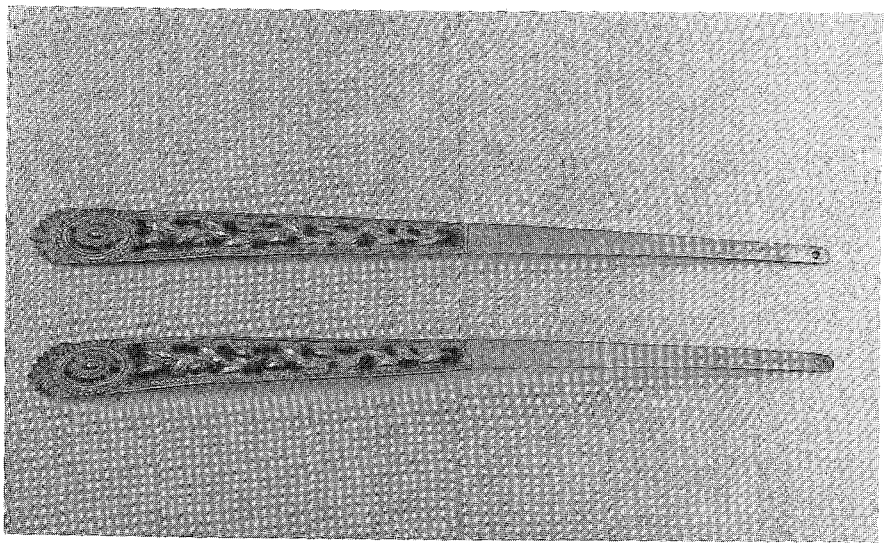

43. ZIJNAALDEN
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem; collectie: S. Honig)

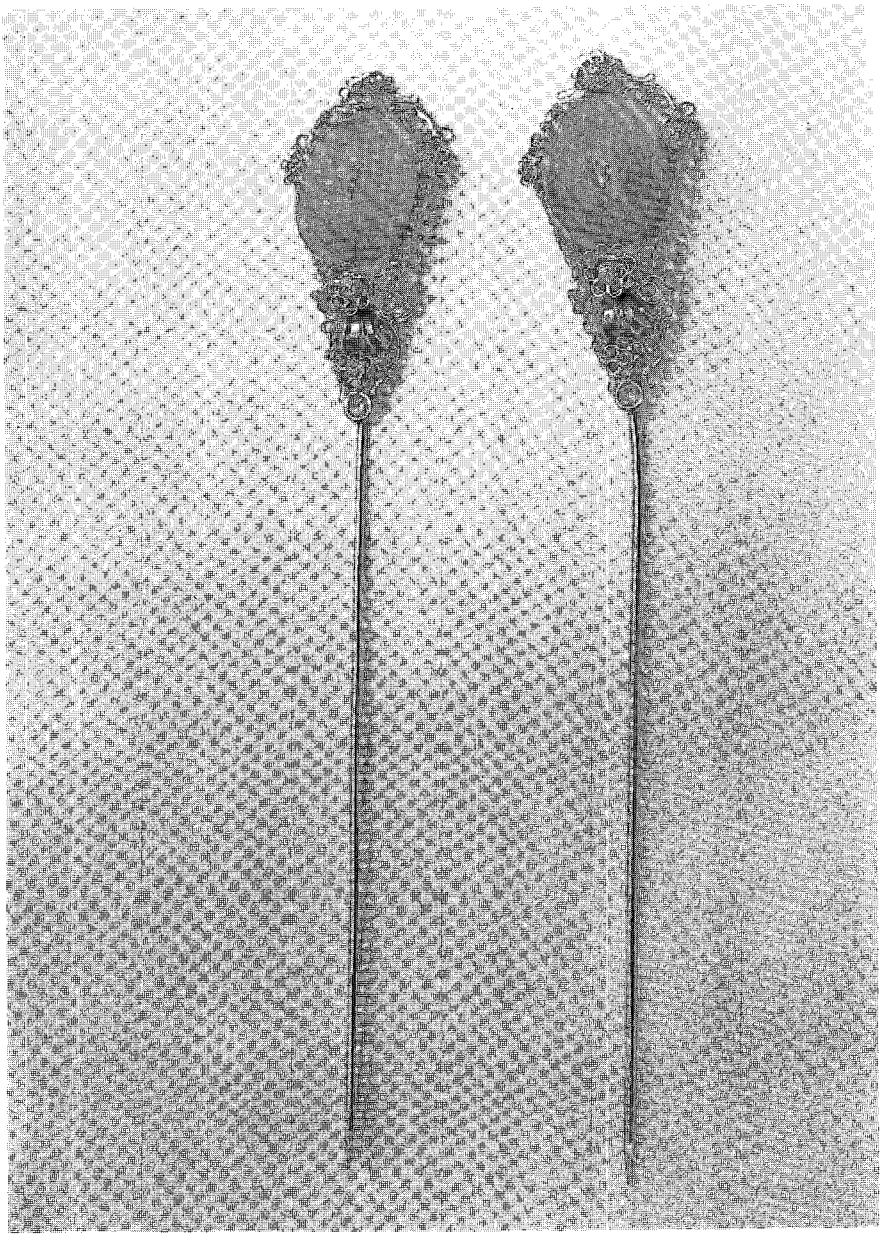

44. KAPSPELDEN
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem; collectie: S. Honig)

45. BEUGELTAS
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

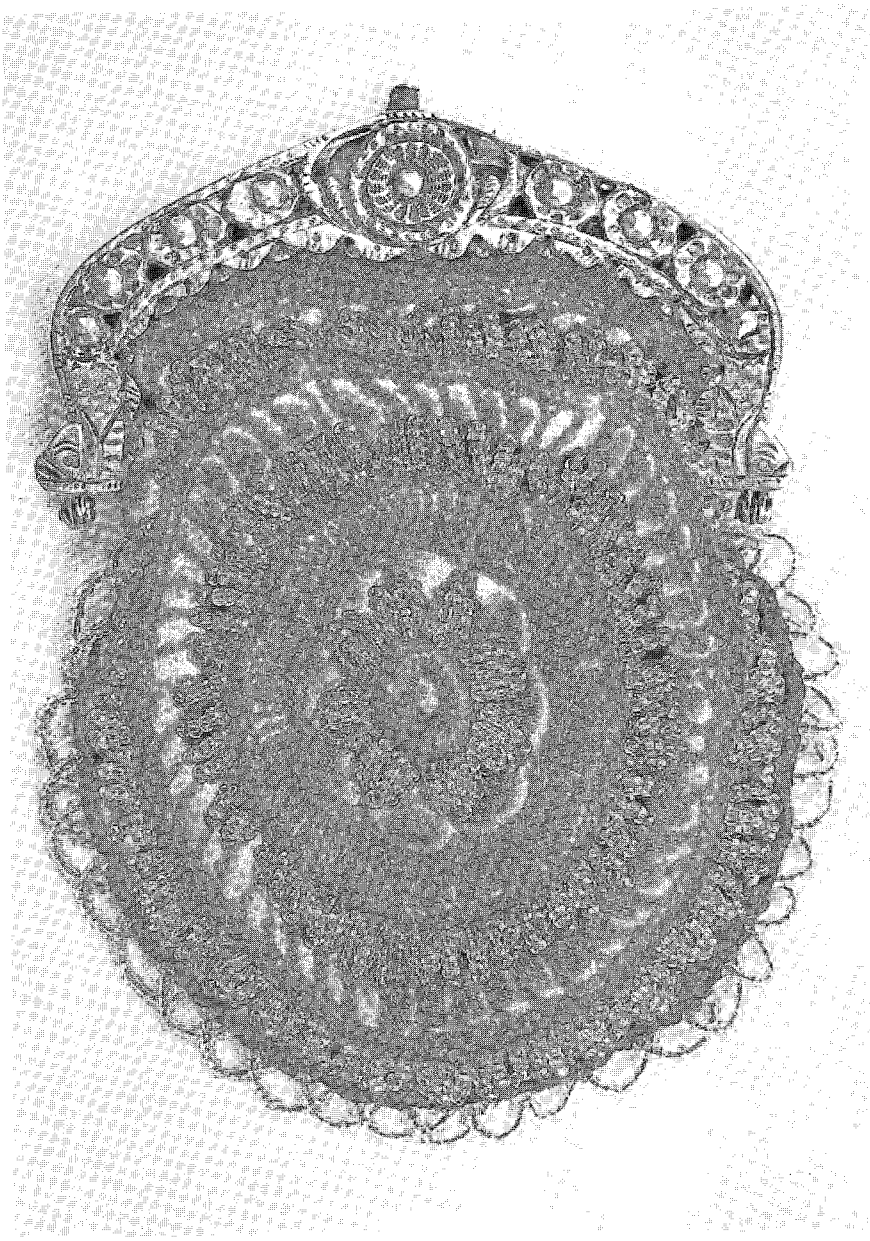

46. Beursje
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

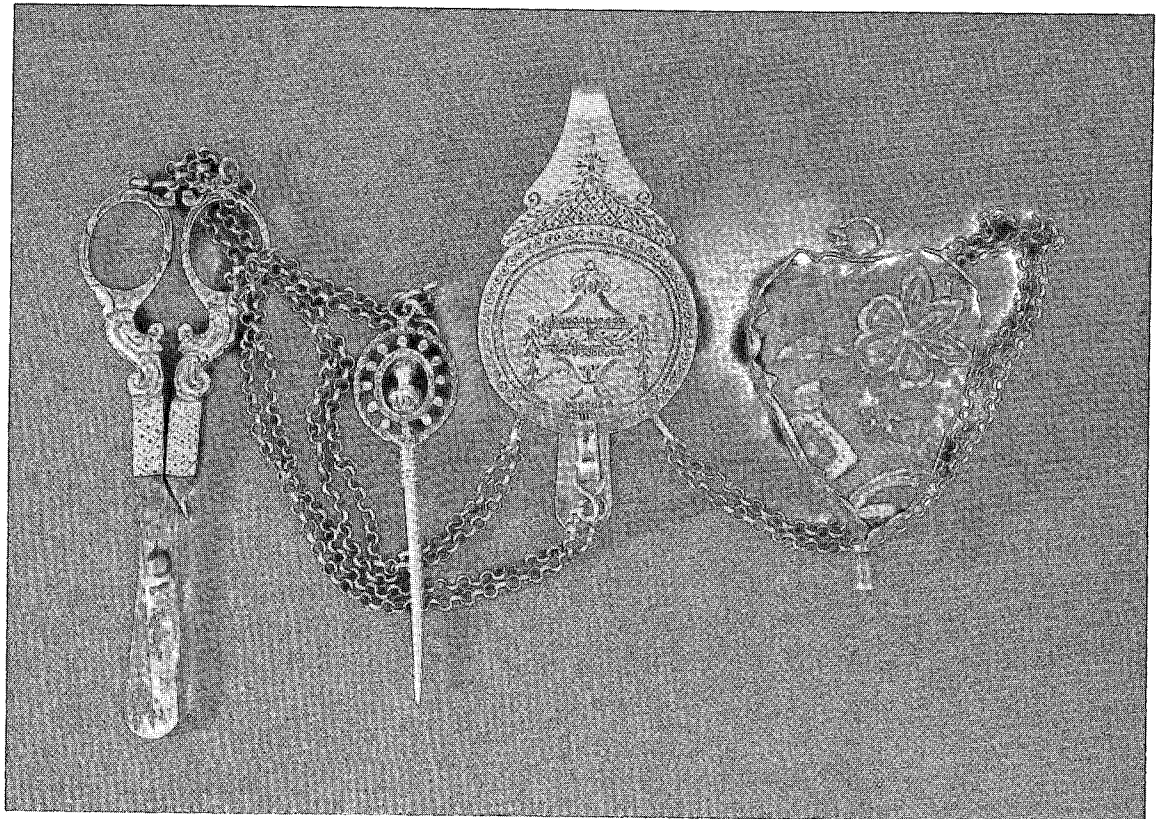

47. CHATELAINE MET SCHAAR, PRIEM EN SPELDENKUSSEN
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

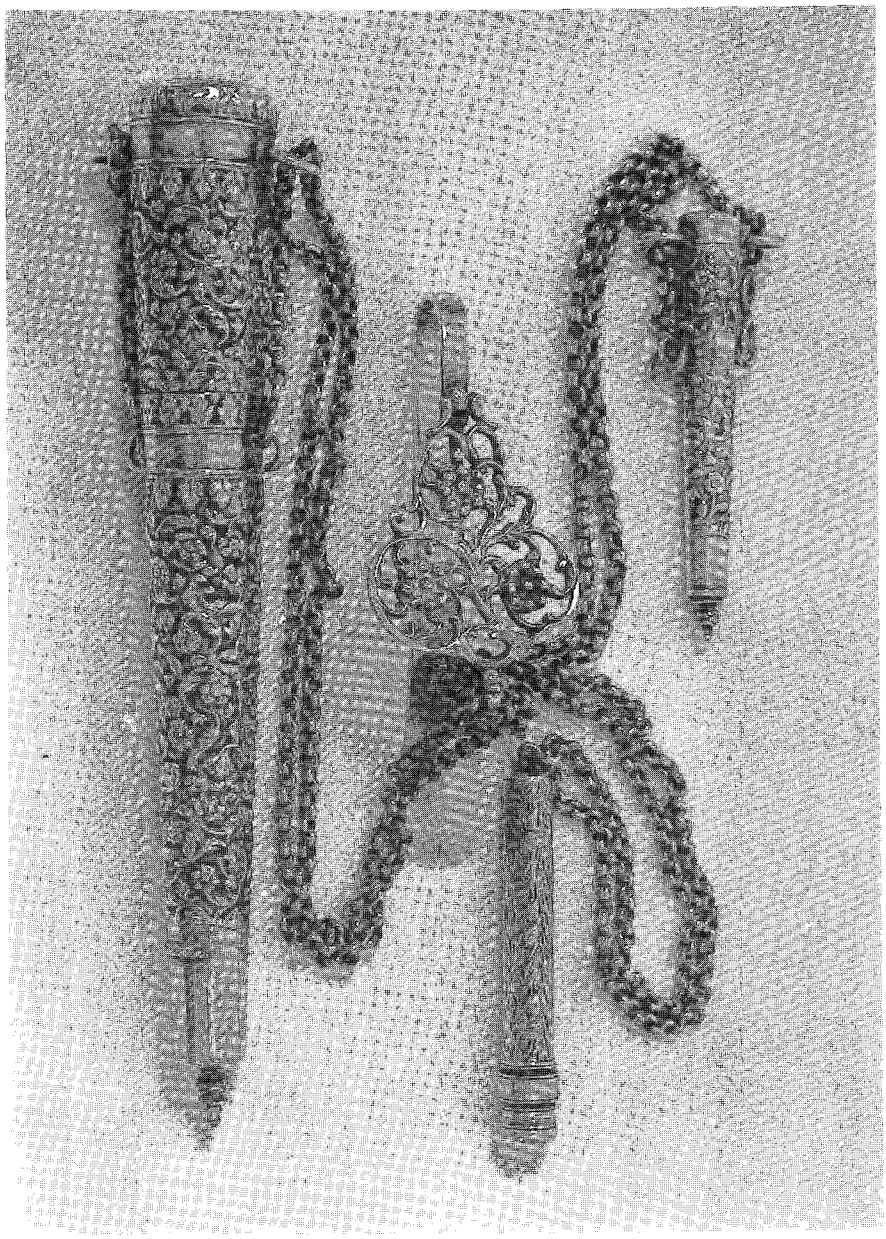

48. CHATELAINE MET NAALDENKOKER, MESSCHEDE EN POTLOODHOUDER
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

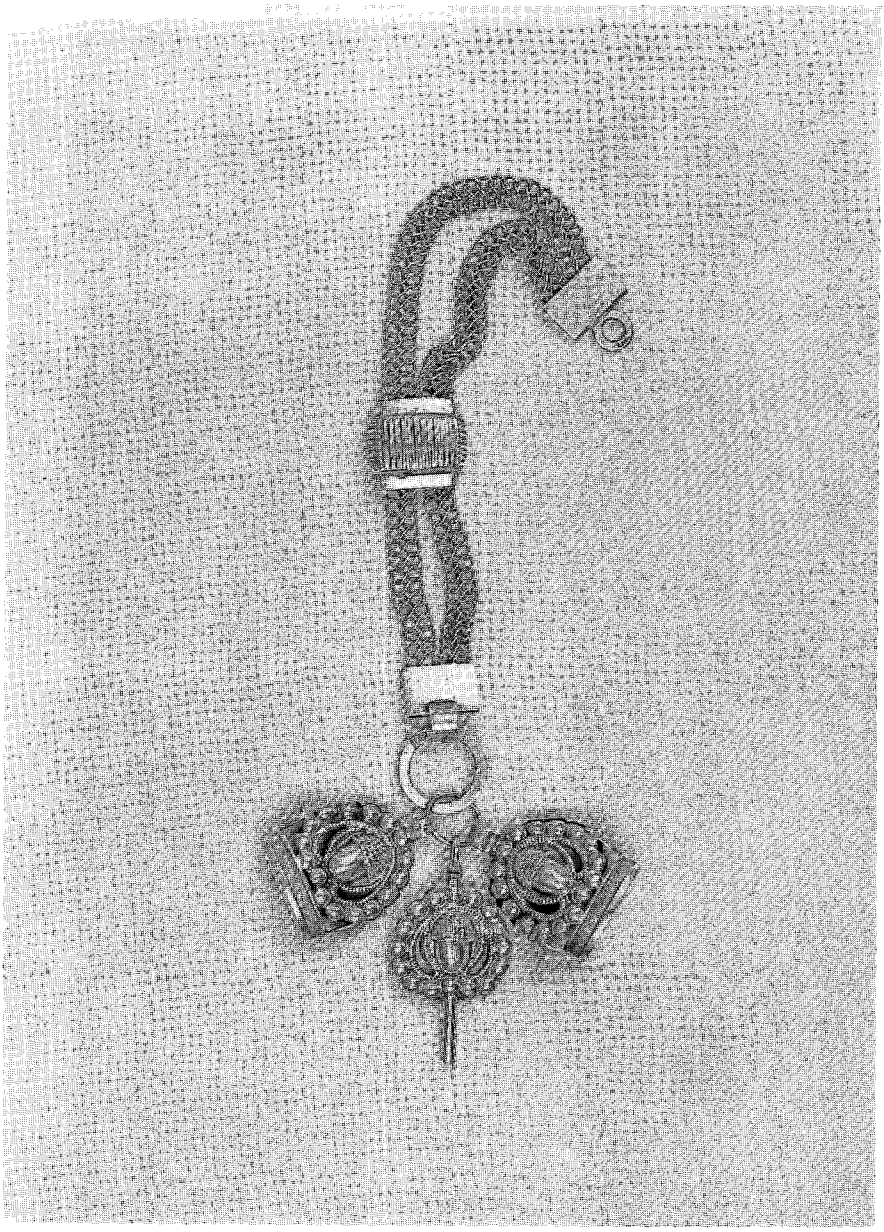

49. HORLOGEKETTING MET SIGNETTEN EN HORLOGESLEUTEL
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

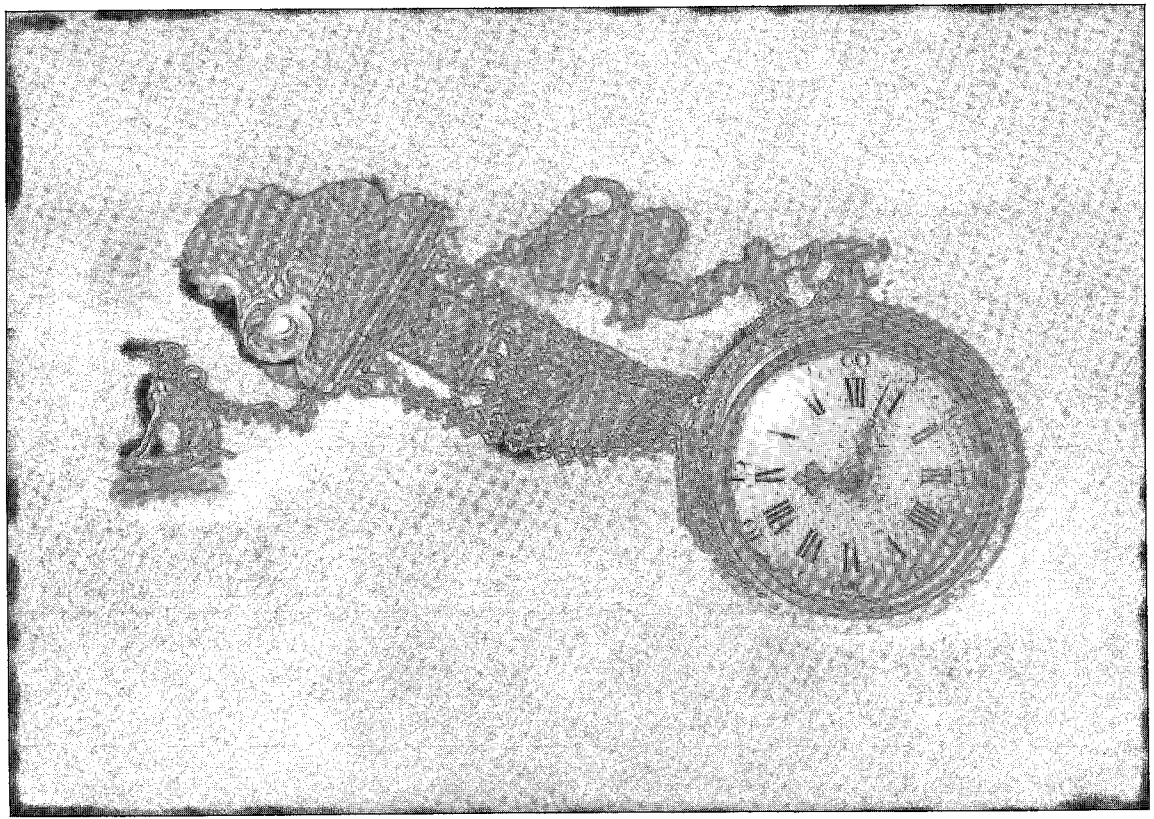

50. Dameshorloge
(foto: Alfred Timmer, fotolocatie 'De Dreyen', L.U. Wageningen;
collectie: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

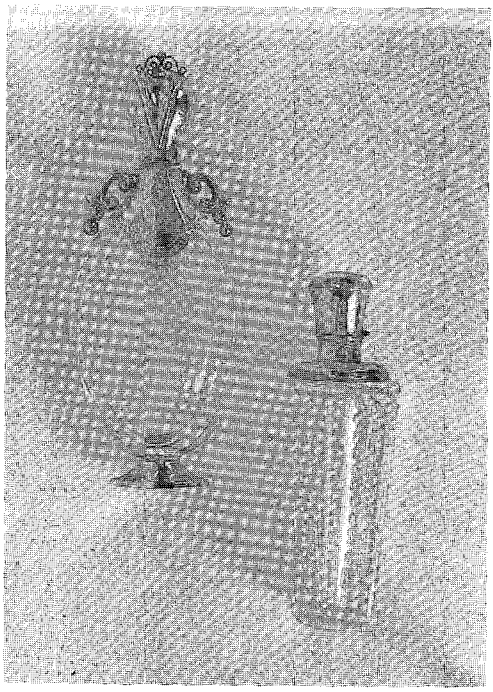

51. FLACONNETJES
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

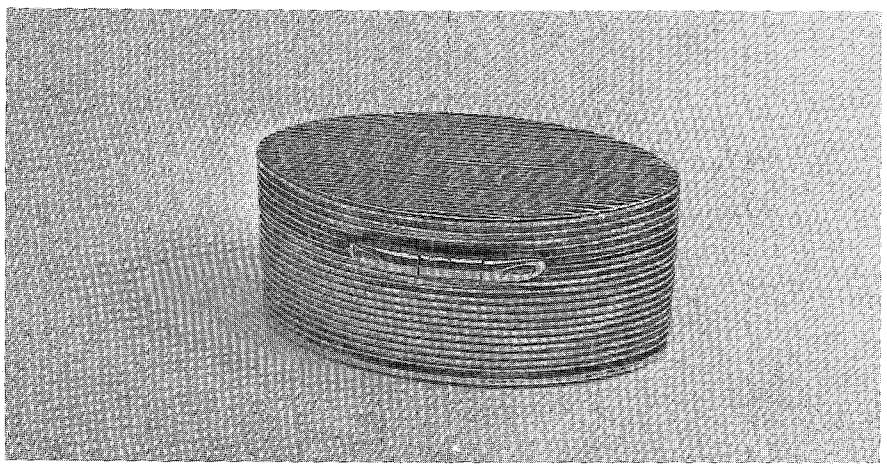

52. LODDEREINDOOSJE (doosje met in een lodderein -reukwater- gedrenkt sponsje)
(foto: Rijksmuseum v. Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

TABEL 3.14. De aanwezigheid van het beddegoed en de onderdelen ervan in 1830. Percentages

	1830		
	BRAB	GRON	ZAAN
bed	100	72	100
peluw	67	77	100
xbedkussen	58	82	100
deken	83	41	100
dekbed	0	68	0
laken	83	100	100
bedkleed	0	36	9
bedgordijn	42	36	55

Brabant worden ledikanten in drie van de vier huishoudens aangetroffen, in de Zaanstreek in elke tweede en in Oost-Groningen – onveranderd – in elke vijfde.

Gezien de onzekerheid over de bedsteden is het hachelijk om iets te zeggen over het gemiddelde aantal slaapplaatsen. Naarmate de bedstede minder van belang wordt, kan het aantal ledikanten gebruikt worden als indicator. Dit geldt echter op zijn best voor Oost-Brabant in 1890, waar gemiddeld drie ledikanten voorkomen. Een andere mogelijkheid om het aantal slaapplaatsen te achterhalen is het woord 'bed' als indicator te gebruiken. Wanneer men de aanwezigheidspercentages ervan in ogenschouw neemt, blijkt dat bed in elke boedelbeschrijving van Oost-Brabant en de Zaanstreek voorkomt. Alleen in Oost-Groningen ligt het anders. Daar is in 1830 nog in drie vierde van de boedelbeschrijvingen een bed te vinden, in 1890 in slechts veertien procent. Het woord beddegoed komt in die laatste periode in alle Oostgroningse boedelbeschrijvingen voor, zodat we voor die periode dat woord als indicator kunnen gebruiken. (In Oost-Brabant komt beddegoed ook in honderd procent van de inventarissen voor, maar omdat het woord bed even vaak gebruikt wordt, ga ik ervan uit dat daar het woord beddegoed niet ook de matras omvat). Vergelijken we de gemiddelde aantallen 'bed' en 'beddegoed' van de drie streken en perioden, dan zien we dat deze nauwelijks verschillen. Gemiddeld worden er drie à vier slaapplaatsen genoemd.

De toename van het woord beddegoed op het einde van de negentiende eeuw zorgt ervoor dat de onderdelen daarvan dan niet meer te bestuderen zijn. Toch zijn met behulp van de gegevens uit de boedelbeschrijvingen die in tabel 3.14 staan, wel de belangrijkste verschillen in het beddegoed aan te geven. In 1830 bestaat het beddegoed in de Zaanstreek en Oost-Brabant uit matras, peluw (een langwerpig onderkussen), bedkussen, dekens en lakens en hangt ervoor de bedstede dikwijls een bedgordijn. Oost-Groningen is in twee opzichten afwijkend: dekbedden komen in twee derde van de boedelbeschrijvingen voor en bedkleden (spreien) zijn er ook

vaker (één derde) dan elders vermeld. De dekens zijn meestal van katoen en van wol, de lakens en slopen van linnen. Voor de vulling van de matrassen is er een grotere variatie. Hiervoor komen in aanmerking stro, paardehaar, zeegras, veren, haverdoppen en kaf. Het meest voorkomend zijn veren bedden.

Twee voorwerpen wil ik nog kort noemen. Het zijn de bedpan en het nachtkastje. De bedpan waarmee het bed verwarmd wordt, vindt men in 1830 vooral in Oost-Brabant. In de Zaanstreek komt zij half zo vaak voor. Na 1830 wordt de bedpan nog maar incidenteel vermeld. Het is moeilijk te zeggen of er andere voorwerpen zijn die deze functie overnemen. Op dit gebied komen er in de boedelbeschrijvingen woorden voor die niet eenduidig interpreteerbaar zijn. Waterfles, bedfles en waterkruik kunnen zowel een bedkruik zijn waarin warm water gedaan wordt, als bedoeld zijn om in te wateren. De woordenboeken geven hier ook geen oplossing voor. Het is echter niet zo dat de bedkruik na 1830 frequenter voorkomt dan voorheen. Er is dus los van alle definities geen vervangingsproces zichtbaar.

3.2.5. *Woningtextiel en -decoratie*

Een woning krijgt veel van zijn eigen kleur door het woningtextiel en de woningdecoratie. Beide zijn – nadrukkelijker dan de rubrieken die tot nu toe de revue zijn gepasseerd – vrijblijvend. We haasten ons dit woord meteen weer terug te nemen vanuit het besef dat vrijblijvendheid in de consumptie niet bestaat, zoals we in het eerste hoofdstuk gezien hebben. Desalniettemin is de noodzaak van de aanwezigheid ervan van een andere aard dan de noodzaak van verwarming en verlichting.

In hoeverre is in 1830 de verstoffing van de woning al merkbaar op het platteland? In tabel 3.15 zijn de meest voorkomende onderdelen van het woningtextiel bijeengezet. Vloerbedekking – in de een of andere vorm – is alleen universeel in de Zaanstreek. In Oost-Brabant komt het bijna niet voor en in Oost-Groningen ook slechts in zevenentwintig procent van de gevallen. Gordijnen zijn in alle drie de streken ongeveer evenveel te vinden – rond de tachtig procent. Het is moeilijk precies te beslissen of het raamgordijnen of bedgordijnen zijn. Afgaande op de benaming komen raamgordijnen in Oost-Groningen en de Zaanstreek vaker voor dan in Oost-Brabant. Vloerbedekking is in 1830 typisch Zaans. Waaruit bestaat die vloerbedekking? Matten zijn er overal. Vloerkleden treft men eveneens in het merendeel der boedelbeschrijvingen aan. Deurmatten en lopers zijn in opkomst.

In 1890 is de Zaanstreek nog steeds de streek waar vloerbedekking het meest algemeen is. In Oost-Groningen en Oost-Brabant is de vermelding van vloerbedekking toegenomen tot rond de helft van de boedelbeschrijvingen. Het zijn vooral vloerkleden en karpetten die er op de grond liggen. Alleen in de Zaanstreek komen vloerzeilen dikwijls voor. Deurmat-

TABEL 3.15. De aanwezigheid van woningtextiel. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xbedgordijn	42	36	55	42	82	23	23	59
raamgordijn	25	59	59	26	86	14	14	59
xgordijn	83	77	77	69	95	73	64	100
tafelkleed	25	27	27	21	50	45	41	64
vloerkleed	–	5	50	11	55	18	27	86
vloerzeil	–	–	27	–	27	–	–	55
karpet	–	5	50	21	77	32	36	86
tapijt	–	5	–	11	–	9	5	18
xvloerkleed	8	9	73	32	82	45	45	95
mat	8	23	95	26	95	14	36	77
deurmat	–	–	23	–	50	–	–	41
loper	–	9	27	11	32	14	32	64
xvloerbedekking	8	27	95	37	100	45	54	100

ten worden eveneens alleen in de Zaanstreek genoemd. Lopers vindt men hier twee keer zoveel als in Oost-Groningen en vier keer zoveel als in Oost-Brabant.

De geschetste ontwikkeling vindt in de Zaanstreek gedurende de gehele negentiende eeuw plaats. Het tempo van de verandering ligt tussen 1860 en 1890 echter hoger dan tussen 1830 en 1860. Voor Oost-Brabant ligt het eerder omgekeerd. In 1860 is daar eigenlijk voor het eerst iets regelmatiger sprake van vloerbedekking, maar tussen 1860 en 1890 stabiliseert zich dat eerder dan dat deze dynamiek zich doorzet.

De Zaanstreek onderscheidt zich duidelijk op het gebied van de woningtextiel van de andere twee streken. Dat komt ook tot uitdrukking in het bezit van tafelkleden. In 1830 komen ze in alle drie de streken in elke vierde boedelbeschrijving voor, in 1890 is dit getal voor Oost-Groningen en Oost-Brabant bijna verdubbeld en voor de Zaanstreek meer dan verdubbeld.

Het woningtextiel draagt sterk bij aan de sfeer die er in een woning is. Men kan het zelfs tot de woningdecoratie rekenen. De verfraaiing van de woning is eigenlijk moeilijk geïsoleerd te bekijken. Elk zichtbaar voorwerp draagt eraan bij. Wanneer ik hier over woningdecoratie spreek, dan bedoel ik daarmee de schilderijen, beelden, ornamenten, waarvan gezegd kan worden dat ze op de eerste plaats een versieringsfunctie hebben, maar ik vat er ook spiegels, klokken, barometers en vogelkooien onder – voorwerpen die de versieringsfunctie paren aan een andere. Veel van de woningdecoratie blijft voor ons via de boedelbeschrijvingen onzichtbaar – in de ene streek sterker dan de andere – doordat bij voorbeeld de tegels die de wanden sieren, de lambrizering, het behang[6], de geschilderde balken niet vermeld worden. In de negentiende eeuw worden zelfs de af-

TABEL 3.16. De aanwezigheid woningdecoratie. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xafbeelding	67	77	95	95	95	91	55	95
xbeeld	–	27	32	21	27	45	18	41
xreligiosa	17	–	5	47	5	59	5	5
xbloemvoorwerp	25	23	23	16	27	59	32	82
xvogelkooi	25	50	32	37	23	36	27	27
xgoudviskom	–	–	–	–	9	5	–	14
xkaststel	17	41	64	5	23	18	36	14
xornament	–	–	–	21	32	14	73	73
xspiegel	75	95	100	95	100	95	95	100
staande klok	8	–	23	32	9	14	5	9
pendule	17	9	9	16	32	27	45	55
xklok	92	95	86	89	95	95	91	100
barometer	17	50	50	–	18	9	18	36
hor/chassinet	–	–	5	32	36	14	36	55

beeldingen van de schilderijen niet meer omschreven, zodat we over de aard ervan geen uitspraken kunnen doen.

Van de 'zuivere' woningdecoratie zijn afbeeldingen het meest populair (tabel 3.16). Achter het woord afbeelding gaan schilderijen, portretten, prenten, platen achter glas en tekeningen schuil. In de Zaanstreek hangt er in de negentiende eeuw altijd wel een afbeelding aan de wand, in Oost-Brabant in 1860 en 1890 eveneens. In 1830 ontbreken daar de afbeeldingen echter nog in een derde van de boedelbeschrijvingen. In Oost-Groningen is dat dan in een kwart van de boedelbeschrijvingen het geval. In 1890 is het percentage boedelbeschrijvingen met afbeeldingen zelfs teruggelopen tot vijfenvijftig procent. Ik neem echter aan dat deze afname veroorzaakt wordt door de mindere mate van detaillering. Het gemiddelde aantal afbeeldingen is in Oost-Groningen in 1890 ook lager dan elders. Normaal vindt men in het algemeen zo'n tien afbeeldingen per huishouden.

Bij het bezit van beelden kan men eveneens een toename constateren in Oost-Brabant in de negentiende eeuw, alsmede een achteruitgang in Oost-Groningen en continuïteit in de Zaanstreek. Losse religieuze voorwerpen als heilige beelden, kruisbeelden en wijwaterbakjes vindt men bijna uitsluitend in Oost-Brabant en daar weer vooral in de periode 1860 en 1890, hetgeen fraai parallel loopt met de nieuwe religieuze strijdbaarheid in de negentiende eeuw. Bloempotten, bloemtafels, of andere voorwerpen die op de aanwezigheid van bloemen en planten duiden, zijn op het einde van de negentiende eeuw vaker aanwezig dan in het begin. De Zaanstreek loopt voorop, maar Oost-Brabant doet goed mee. Oost-Groningen blijft wederom achter. Men kan voor deze streek niet alle negatieve ontwikkelingen op de teruglopende kwaliteit van de boedelbeschrijvingen schuiven: kaststellen worden er vaker dan ergens anders genoemd en losse

ornamenten even vaak als in de Zaanstreek, namelijk in drie kwart van de boedelbeschrijvingen. Dit past ook wel in het beeld van de prominente positie die het kabinet in Oost-Groningen inneemt. In Oost-Brabant komen kaststellen altijd in slechts een kleine minderheid van de boedelbeschrijvingen voor. In de Zaanstreek vindt men ze, evenals trouwens in Oost-Groningen hoewel daar de teruggang minder sterk is, het vaakst in het begin van de negentiende eeuw.

Vogelkooien zijn er overal in zo'n twintig tot dertig procent van de gevallen. Alleen in Oost-Groningen in 1830 komen ze zelfs in de helft van de gevallen voor. Van echte streekverschillen is er dus geen sprake. Bij de goudviskommen kan men daarvan ook niet echt spreken. Weliswaar komen ze in de tweede helft van de negentiende eeuw bijna uitsluitend in de Zaanstreek voor, maar ook daar zijn ze eerder een uitzondering dan standaard.

Spiegels en klokken hebben in 1830 al een onmisbare plaats in bijna elk huishouden verworven. Wanneer men de verspreiding daarvan wil onderzoeken moet men verder terug in de tijd. In de negentiende eeuw kan men wel een verandering zien in de soort klok. De hangklok is het standaardmodel. Daarnaast zijn aanwezig staande klokken en pendules. De staande klok komt in Oost-Groningen zo goed als niet voor. In Oost-Brabant neemt het bezit ervan toe tussen 1830 en 1860 en weer af tussen 1860 en 1890. In de Zaanstreek neemt het al tussen 1830 en 1860 af. Overigens heeft de staande klok nooit een grote verspreiding gekend, hetgeen ook niet verwonderlijk is wanneer men de prijs ervan in aanmerking neemt. De pendule wint gedurende de gehele negentiende eeuw aan populariteit. In 1890 is de pendule in Oost-Groningen en de Zaanstreek in de helft van de gevallen aanwezig; in Oost-Brabant komt zij niet verder dan een vierde van de gevallen.

Twee voorwerpen mogen hier niet onvermeld blijven: de barometer en de hor of chassinet. De hor wordt na 1830 populair, vooral in de Zaanstreek, waar zij chassinet genoemd wordt. De hor wordt in het raam geplaatst zowel tegen het inkijken als tegen het invliegen van insecten. In een waterrijk gebied als de Zaanstreek vormen ze geen overbodige luxe. Dat we de hor bij de decoratie-voorwerpen noemen, komt omdat zij vaak voorzien is van mooie figuren. Zij heeft zeker ook een versierende functie. De opkomst van de hor ná 1830 verwijst waarschijnlijk mede naar een toenemend gebruik van schuiframen. De barometer is in 1830 in de helft van de huishoudens in Oost-Groningen en de Zaanstreek aanwezig. In Oost-Brabant komt hij voor, maar slechts bij uitzondering. In de loop van de negentiende eeuw neemt het bezit ervan enigszins af.

Wat de woningdecoratie betreft zijn er in 1830 tussen de drie streken geen vreselijke grote verschillen. Oost-Brabant is nog het meest afwijkend met name in de aanwezigheid van religieuze voorwerpen – die alleen nog maar zal toenemen in de negentiende eeuw – en de afwezigheid (groten-

deels) van kaststellen en barometers. Al in 1860 zijn de verschillen tussen Oost-Brabant en de Zaanstreek nog verder afgenomen. In 1890 zijn er minder porseleinen ornamenten dan in Oost-Groningen en de Zaanstreek.

3.2.6. *Lees- en schrijfcultuur*

In de bovenstaande subparagrafen zijn de meest elementaire aspecten van het consumptiebezit met betrekking tot het wonen beschreven: verwarming, verlichting, zit-, werk-, berg- en slaapmeubilair, woningtextiel en woningdecoratie. In de volgende drie subparagrafen komen meubels en voorwerpen aan bod die verbonden zijn met activiteiten die binnenshuis gedaan kunnen worden en een ontspannend karakter (kunnen) hebben: lezen en schrijven, handwerken en spinnen, spelen en musiceren.

In de boedelbeschrijvingen worden veel voorwerpen genoemd die verwijzen naar een lees- en schrijfcultuur. Dit zijn zowel meubels – grote en kleine, zoals bureau, secretaire, lessenaar, boekenkast, boekenhanger – als boeken en schrijfvoorwerpen. Boeken zijn meestal niet nader gespecificeerd. De belangrijkste uitzondering op deze regel zijn kerkboeken. Die worden wel zo omschreven. Hele bibliotheken heb ik nauwelijks gevonden. De schrijfvoorwerpen als pen, inktpot, schrijfcassette zijn vooral opgenomen als er een edelmetaal voor gebruikt is. Dit vermindert de kans dat al dergelijke voorwerpen opgenomen zijn, anderzijds is het niet zonder betekenis voor de materiële cultuur van huishoudens dat men dergelijke dure materialen voor deze voorwerpen gebruikt. Men wenst er blijkbaar nadruk aan te geven.

Op basis van wat er uit de literatuur al bekend is[7], verwachten we in de Zaanstreek en Oost-Groningen een hoogstaande lees- en schrijfcultuur, in Oost-Brabant een veel mindere, vooral in het begin van de negentiende eeuw. Wordt dit beeld bevestigd door de gegevens uit het standaard-bestand?

Een bureau, secretaire dan wel pulpitrum is met uitzondering van Oost-Brabant 1890 in meer dan de helft van alle boedelbeschrijvingen aanwezig (zie tabel 3.17). In Oost-Groningen en de Zaanstreek blijft dit aantal nagenoeg constant rond de zestig procent. In het begin van de negentiende eeuw komen er in de Zaanstreek in twee derde van de boedelbeschrijvingen ook nog lessenaars voor. Dit loopt terug tot één derde in 1890. De secretaire vervangt in Oost-Groningen in 1890 het pulpitrum. Boekenmeubelen nemen in de loop van de negentiende eeuw in belang toe, vooral de kleinere meubelen als boekenhangers. De Zaanstreek en Oost-Groningen gaan daarin weer voorop. Boekenkasten worden eigenlijk alleen in het begin van de negentiende eeuw in Oost-Groningen in een minderheid van de boedelbeschrijvingen genoemd. Boeken zelf ontbreken in Oost-Groningen en de Zaanstreek zelden, maar zijn dan wel meestal kerkboeken. Op zich is dit een typerend voorbeeld van het verschil tussen katholiek en protestant Nederland. Terwijl we in het katholieke Brabant de opkomst

TABEL 3.17. De aanwezigheid van lees- en schrijfvoorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
bureau	33	5	55	53	27	27	14	36
secretaire	17	9	14	32	36	18	55	27
pulpitrum	–	59	–	–	–	–	5	–
xbureau	42	68	59	68	55	36	55	55
lessenaar	8	23	68	37	50	18	23	36
schrijfcasette	–	5	–	11	14	5	–	18
pen	–	5	14	5	36	5	–	23
inktvoorwerp	25	27	23	11	36	9	23	27
kerkboek	–	45	82	16	77	9	32	68
boek	25	41	45	21	59	18	41	55
fotoboek	–	–	–	–	5	5	5	18
xboek	25	73	91	26	82	18	64	86
boekenkast	–	18	–	–	5	5	5	5
boekenhanger	–	–	–	5	18	–	27	27
boekenrek	–	–	–	–	–	14	5	9
boekenmeubel	–	18	–	5	18	18	32	36

van de religieuze beelden zien, heeft het protestante Noorden vaker een kerkboek in huis. Overigens in Oost-Groningen toch alweer minder dan in de Zaanstreek en in beide streken met een dalende tendens naar het einde van de negentiende eeuw toe. Beide streken worden gekenmerkt door een vroeg ontluikende arbeidersbeweging. Mogelijk weerspiegelt deze dalende tendens een toenemende ontkerkelijking.[8]

De schrijfvoorwerpen, voor zover die vermeld worden, bevestigen het beeld dat de Zaanstreek en Oost-Groningen zich onderscheiden van Oost-Brabant. Alleen in 1830 wordt er in Oost-Brabant redelijk vaak een inktvoorwerp genoemd. Toch blijven de schrijfvoorwerpen ook in Oost-Groningen en de Zaanstreek beperkt tot maximaal een derde van de boedelbeschrijvingen. Het staat nog te bezien in hoeverre de sociale en economische verschillen niet sterker zijn dan de tijd en streek verschillen. Wat bovendien opvalt, is dat in de Zaanstreek weer meer schrijfvoorwerpen worden genoemd dan in Oost-Groningen.

We moeten ons geen overdreven voorstellingen maken van de lees- en schrijfcultuur in de vorige eeuw. Het zijn voornamelijk religieuze boeken die we hebben aangetroffen. Slechts weinig andere boeken worden zo aangeduid dat ze herkenbaar zijn. [9] Het schrijven speelde in de negentiende eeuwse samenleving een beperkte rol, zoals het ook thans nog in het dagelijks leven van de meeste mensen beperkt blijft tot handtekeningen en boodschappenbriefjes.

3.2.7. *Spinnen, naaien en breien*

Voor de omvang van het handwerken zijn de boedelbeschrijvingen eigenlijk slechts een indirecte bron. Weliswaar vindt men in een belangrijk aantal boedelbeschrijvingen handwerk-voorwerpen vermeld, maar dit is voor een belangrijk gedeelte te danken aan het – kostbare – materiaal waarvan ze gemaakt zijn, namelijk zilver.[10] Dat wordt weer veroorzaakt door het feit dat deze voorwerpen niet alleen voor het handwerken gebruikt worden, maar ook als sier aan een haak en ketting meegedragen worden, de zogenaamde 'chatelaine' die bestaat uit voorwerpen als een schaar, naaldenkoker en speldenkussentje. Toch is dit niet zonder betekenis. Evenmin als dat de houten breischede fraai bewerkt is. Het betekent dat deze voorwerpen voor vrouwen een belangrijke waarde vertegenwoordigden. De percentages in tabel 3.18 zullen derhalve mogelijk niet het exacte bezit aangeven, maar zijn – om na te gaan welke accenten in streken en periodes gelegd worden – wel bruikbaar.

De andere voorwerpen die in deze tabel genoemd worden als naaikistje, werktafel, spinnewiel, garenwinder en naaimachine hebben een zodanige intrinsieke waarde ongeacht het materiaal waarvan ze gemaakt zijn, dat we mogen aannemen dat de aanwezigheidpercentages ervan redelijk betrouwbaar zijn.

Oost-Brabant valt af als het gaat om voorwerpen als schaar, vingerhoed, naaldenkoker, speldenkussen, breipen, breidop, breitobbe (een mand om het breiwerk in te leggen) en breikoker, ook meubelen als een naaikist en werktafel komen er niet voor, noch in 1830, noch in 1890. Wat we er wel vinden zijn het spinnewiel en garenwinders. Het aantal huishoudens met spinnewielen is er het grootst in 1830: één op de drie. In 1890 is dit aantal teruggelopen tot één op zeven. Behalve in Oost-Brabant zijn er ook in Oost-Groningen vaak spinnewielen aanwezig in de huishoudens in 1830. Hier zal men vooral voor eigen gebruik gesponnen hebben. In 1890 komt het spinnewiel er niet meer voor.

Het verdwijnen van het spinnewiel is één gezicht van de negentiende eeuwse vrouwen-bezigheden; de opkomst van de naaimachine een tweede.[11] De naaimachine in de jaren '40 en '50 van de vorige eeuw in Amerika ontwikkeld, wordt in 1860 nog nergens vermeld, maar dertig jaar later is deze in de Zaanstreek wijd verbreid en wordt ook in Oost-Brabant en Oost-Groningen aangetroffen. In het volgende hoofdstuk zullen we aan dit voorwerp nog nader aandacht besteden om te zien of er naast het ruimtelijk aspect ook een sociaal aspect kleeft aan de verspreiding van de naaimachine.

Bij de kleinere voorwerpen is het ook de Zaanstreek die voorop loopt. Bij de schaar, vingerhoed, naaldenkoker en speldenkussen is er in 1830 geen groot verschil met Oost-Groningen, maar in de Zaanstreek worden dan al wel allerlei brei-voorwerpen genoemd, die in Oost-Groningen pas in 1890 zichtbaar worden. In 1860 komen de hoogste percentages naai-

TABEL 3.18. De aanwezigheid van handwerkvoorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xschaar	8	41	36	5	41	9	9	27
vingerhoed	–	18	14	11	27	–	14	36
naaldenkoker	–	14	36	5	50	–	9	32
speldenkussen	–	9	5	–	23	–	–	5
breipen	–	–	14	5	23	–	5	27
breidop	–	–	–	–	23	–	14	23
breitobbe	–	–	9	5	5	–	–	9
breikoker	–	–	14	5	14	–	9	–
xnaaikist	–	14	5	5	18	9	5	32
xwerktafel	–	5	14	–	14	5	9	9
spinnewiel	33	27	–	26	–	14	–	–
garenwinder	33	41	5	11	14	5	5	–
naaimachine	–	–	–	–	–	14	18	41

en breivoorwerpen voor, na 1860 neemt het af. Dit gebeurt in Oost-Groningen sneller dan in de Zaanstreek. Op het einde van de negentiende eeuw onderscheidt de Zaanstreek zich duidelijk van Oost-Groningen en Oost-Brabant. In de Zaanstreek is handwerken in een groot aantal huishoudens een geziene bezigheid.

3.2.8. *Kindermeubilair en speelgoed*

De aanwezigheid van kindermeubilair is vanzelfsprekend afhankelijk van de aanwezigheid van kinderen en wat men met het kindermeubilair doet wanneer de kinderen ouder geworden zijn. Het onderzoek naar tijd- en streekverschillen wordt hierdoor gehinderd. Hoewel de boedelbeschrijvingen bijna allemaal zijn opgemaakt vanwege de aanwezigheid van minstens één minderjarig kind, vormen ze toch geen zuivere meetlat, omdat de leeftijd van de kinderen verschilt. Desalniettemin zijn de resultaten op twee manieren te gebruiken. Op de eerste plaats geven ze een catalogus van voorwerpen die in gebruik geweest zijn. Op de tweede plaats kan men door vergelijking van de resultaten toch wel uitspraken doen over het belang van voorwerpen ten opzichte van elkaar.

De belangrijkste voorwerpen zijn in tabel 3.19 samengebracht. Tussen 1830 en 1890 komen er geen nieuwe voorwerpen bij. Alle belangrijke meubels zijn er al in 1830: de wieg, vuurmand (een voorwerp om luiers op te drogen), luiermand, kinderkooi, kinderstoel en kinderwagen. De wieg heeft in bijna elk cohort de hoogste waarde. In de Zaanstreek is de vuurmand even belangrijk, behalve in 1890. Ongetwijfeld houdt deze teruggang verband met de grotere aanwezigheid van kachels. Vuurmanden zijn in Oost-Groningen en Oost-Brabant praktisch onbekend. Luiermanden worden alleen zo af en toe in de Zaanstreek vermeld. Kinderstoelen

TABEL 3.19. De aanwezigheid van kindergoed. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
wieg	25	36	64	32	73	27	18	50
vuurmand	8	5	59	11	82	–	5	32
luiermand	–	–	14	–	14	–	–	–
kinderstoel	25	23	36	21	68	18	14	23
kinderwagen	–	18	36	11	27	9	18	14

TABEL 3.20. De aanwezigheid van speel- en muziekvoorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
dambord	–	5	32	5	27	–	9	14
omberspel	–	5	23	5	23	–	–	9
schaakspel	–	–	9	–	9	–	–	9
xspel	–	5	55	11	45	5	18	41
schaatsen	–	9	18	–	14	–	–	14
piano	–	5	5	16	14	14	23	23
xmuziek	8	5	9	21	18	14	23	32
speeltafel	–	5	14	5	5	9	14	18

zijn relatief ten opzichte van wiegen vaak in Oost-Groningen en Oost-Brabant aanwezig. Kinderwagens komen wederom ten opzichte van wiegen het meest voor in Oost-Groningen.

Moeten de uitspraken over de aanwezigheid van kindermeubilair al voorzichtig gedaan worden, van het bijbehorende textiel en kinderkleding zijn de gegevens nog vager. Hetzelfde geldt voor speelgoed (zie tabel 3.20). Verwonderlijk is het niet, omdat deze voorwerpen als zijnde mede voor de kinderen, niet nog eens nader omschreven hoefden te worden. In de Zaanstreek komen nogal eens miniatuur zilveren voorwerpen voor die kinderspeelgoed worden genoemd, maar die toch meer tot de pronkvoorwerpen te rekenen zijn. Balspelen vindt men niet.[12] Spelletjes – voor zover er duurdere uitvoeringen voor (nodig) zijn – zijn wel in de boedelbeschrijvingen vermeld. Men vindt ze het meest in de Zaanstreek. De belangrijkste zijn damspel, omberspel en schaakspel. In Oost-Brabant en Oost-Groningen komen ze bijna niet voor. Op het einde van de negentiende eeuw worden in alle drie de streken wel speeltafels vermeld. Ze zullen waarschijnlijk alleen in bepaalde sociale groepen zijn voorgekomen. In enkele Zaanse boedelbeschrijvingen en in 1830 ook Oost-Groningen wordt voorts nog gewag gemaakt van het bezit van schaatsen.

Muziekvoorwerpen[13] komen aanzienlijk minder voor dan men zou ver-

wachten. In 1830 is er geen streek waar ze boven de tien procent van de huishoudens uitkomen. In 1830 zijn de percentages wat hoger. Incidenteel wordt er wel een viool, een hoorn of een orgel genoemd, maar hèt negentiende eeuwse muziekinstrument is toch de piano. Sterke streekverschillen in de aanwezigheid ervan zijn er niet te ontdekken. Overal kent zij een gestage toename.

3.2.9. *Schoonmaak en persoonlijke hygiëne*

Het schoonmaken van het huis, het wassen van textiel en kleding en de persoonlijke hygiëne zijn om uiteenlopende redenen met behulp van boedelbeschrijvingen niet *en detail* te onderzoeken. Gedeeltelijk wordt dit veroorzaakt doordat het voorwerpen kunnen zijn die niet tot het roerend goed behoren (w.c.'s) of zich buitenshuis bevinden; ten tweede komt het voor dat de voorwerpen niet precies genoeg omschreven zijn, zodat men niet eenduidig kan aangeven waarvoor ze gebruikt zijn; ten derde betreft het voorwerpen van zo'n lage status dat ze niet systematisch in de boedelbeschrijvingen voorkomen. Ondanks deze bezwaren is het wel mogelijk een lijst te geven van voorwerpen die althans vermeld worden, alsmede om voor specifieke voorwerpen waarvan er gronden zijn te verwachten dat ze altijd opgetekend zijn, te kijken naar ontwikkelingen in de tijd en naar streekverschillen.

Talrijke voorwerpen staan in de boedelbeschrijvingen die expliciet gebruikt worden voor het schoonmaken van de woning: emmer, bezem, stoffer en blik, borstel, ragebol, sneeuwschop, vuilnisschop, boender, glazenspuit (zie tabel 3.21). Toch komt, behalve de emmer, geen enkel voorwerp in twee derde van de boedelbeschrijvingen voor, terwijl men mag aannemen dat een bezem wel tot de standaarduitrusting zal hebben behoord. De enige conclusie die het materiaal hier toelaat, is dat er in de negentiende eeuw geen voorwerpen bijkomen.

Over schoonmaakspul bevatten de boedelbeschrijvingen begrijpelijkerwijze nauwelijks inlichtingen. Zeep wordt vermeld vanaf 1830, soda en bleekwater vanaf 1860 en chloor vanaf 1890. De vermeldingen zijn echter te sporadisch om er meer mee te doen dan ze hier te noemen.

Hoe tegenstrijdig de detaillering van de boedelbeschrijvingen kan zijn bewijzen de vermeldingen van rattenvallen.[14] Terwijl men vaak moet constateren dat voorwerpen niet in voldoende detail zijn opgenomen, zijn er ook boedelbeschrijvingen – uitzonderingen weliswaar – waar zelfs dèrgelijke voorwerpen te vinden zijn. Rattenvallen worden vooral in de Zaanstreek genoemd.

De schoonmaak-voorwerpen laten zien hoe moeilijk het is om op basis van voorwerpen over gedrag te spreken. We weten niet hoeveel tijd ermee heen ging. Bekend zijn de meningen van buitenlanders over de netheid en properheid van de Republiek. De Zaanstreek wordt er speciaal om

TABEL 3.21. De aanwezigheid van schoonmaakgoed. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
emmer	83	100	95	89	86	64	82	77
veeggerei	25	41	41	32	59	27	32	36
vuilnisblik	8	9	36	–	55	5	9	23
bezem	–	36	14	5	50	14	23	18
glazenspuit	17	–	9	5	–	–	9	14
dierenval	–	14	5	–	9	–	–	9

geroemd. Ook Neeltje Mulder herhaalt in haar *Herinneringen* dat de haardspullen, de koperen ketels en dergelijke dikwijls schoon gepoetst worden.[15] De moraal die eruit spreekt is duidelijk, maar hoe was de werkelijkheid?

Het wassen was vóór het tijdperk van de wasmachine en droogmachine – en dat begon op het platteland pas aan te breken na de Tweede Wereldoorlog – ook erg arbeidsintensief.[16] Juist hier is het probleem merkbaar dat de boedelbeschrijvingen niet voldoende gedetailleerd zijn. Wastobbes, droogrekken, kleermanden kunnen ook tobbe, rek of mand heten. Met uitzondering van Oost-Groningen in 1830 worden wasteilen in de helft of minder van de boedelbeschrijvingen vermeld, maar men vindt wel tobbes, kuipen en vaten in drie vierde of meer van de boedelbeschrijvingen (zie tabel 3.22 waar deze voorwerpen onder 'xbalie' zijn samengenomen). Men mag derhalve gerust aannemen dat wastobbes nergens ontbroken hebben. In 1890 worden er in de Zaanstreek en Oost-Groningen zelfs enkele wasmachines genoemd. Dit zijn dan wel machines die door middel van handkracht werkten.

Andere voorwerpen die opgetekend zijn, zijn mangelvoorwerpen, pers, strijkijzer en droogrek. Onder mangelvoorwerpen vallen enerzijds grote mangels, anderzijds ook mangelplanken en -rollen. Deze zijn vooral in het begin van de eeuw in de Zaanstreek aanwezig. Ook de mangel zelf wordt daar het meest aangetroffen, het is echter geen typisch Zaans voorwerp. Een pers komt wel vooral in de Zaanstreek voor en daar weer meer in het begin van de negentiende eeuw dan op het einde. De aanwezigheid van strijkijzers blijft relatief constant in het verloop van de tijd. Ze worden in de Zaanstreek twee keer zo vaak vermeld als in Oost-Brabant. In Oost-Groningen is er in 1830 geen verschil met de Zaanstreek; in 1890 wel. In hoeverre het hier om een reële ontwikkeling gaat, moet uit de gegevens voor Groningen op groepsniveau blijken. Het is opvallend dat wanneer mangels, persen en strijkijzers samengenomen worden, deze voorwerpen buiten de Zaanstreek nergens in de buurt van de honderd procent komen. Werd in die gevallen de was buitenshuis gedaan in wasserijen of betreft het huishoudens waar men de was niet strijkt? Een uitsplitsing van de

TABEL 3.22. De aanwezigheid van voorwerpen voor de was. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xbalie	42	100	86	74	86	82	82	82
wasteil	42	86	36	42	50	36	36	41
mangel	25	14	32	16	32	23	18	41
xmangel	33	14	73	16	73	23	18	41
pers	8	9	45	–	23	5	5	14
xstrijkijzer	33	64	68	21	82	32	32	64
mangel/pers/ strijkvoorwerp	58	68	86	32	100	55	41	73
droogrek	8	82	64	5	82	14	64	55
wasmachine	–	–	–	–	–	–	9	9

gegevens naar sociale groepen, zoals in het volgende hoofdstuk gebeurt, kan hierop mogelijk een antwoord geven. Droogrekken zijn er vooral in Oost-Groningen en de Zaanstreek.

Over het geheel genomen komen Oost-Groningen en de Zaanstreek het meest overeen wat voorwerpen met betrekking tot de was betreft. In Oost-Brabant zijn de percentages wat lager. De Zaanstreek onderscheidt zich van de beide andere streken door de voorwerpen voor het mangelen.

Hoe is het gesteld met de hygiëne in de negentiende eeuw?[17] Het oordeel erover uit de literatuur is vrij slecht. De slechte hygiëne wordt verantwoordelijk gesteld voor de hoge sterftecijfers in Nederland. Stromend water komt pas laat in de negentiende eeuw beschikbaar en het platteland moet zelfs tot in onze eeuw wachten.[18] De boedelbeschrijvingen geven slechts een beperkte blik op het sanitair van de huizen. We hebben hiervóór met betrekking tot de bedverwarming al ter sprake gebracht dat de aanduidingen in de boedelbeschrijvingen onvoldoende duidelijkheid geven om te bepalen waar het precies om gaat. Waterfles, waterpot, waterkruik zijn woorden die mogelijk niet eenduidig gebruikt worden. Wanneer ze als po geïnterpreteerd worden, hebben ze zo'n invloed op de resultaten dat men niet meer weet waarover men spreekt. In tabel 3.22 heb ik daarom geen percentages opgenomen over de aanwezigheid van po's. Wel heb ik meubels die als po gebruikt worden opgenomen, omdat deze iets zeggen over het voorzieningenniveau. Men kan stellen dat alleen in de Zaanstreek gemakkoffers veelvuldig voorkomen. In Oost-Groningen worden deze niet vermeld en in Oost-Brabant slechts incidenteel.

Men kan zich bij sanitair nog voorstellen dat de percentages van daarvoor bestemde voorwerpen laag zijn – omdat het veelal om niet roerende goederen gaat of omdat deze voorwerpen (via het woord pot) niet als zodanig herkenbaar zijn. Maar dat alle specifieke wasvoorwerpen – zoals wastafel/lampetkan – samen in maximaal de helft van de boedelbeschrijvin-

TABEL 3.23. De aanwezigheid van sanitaire voorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
gemakkoffer	17	–	50	21	27	5	–	18
xwasvoorwerp	33	27	45	53	50	41	41	50
wastafel	–	9	27	26	32	32	27	50
wasgerei	–	–	5	5	14	14	23	41
xlampetkan	33	18	36	32	23	23	9	18
xservet	42	45	36	26	32	14	14	36
vingerdoek	8	–	–	–	5	–	–	23
handdoek	58	32	32	21	50	23	9	50

gen voorkomen, is toch wel erg laag te noemen. Weliswaar geldt ook hier weer dat er vaste voorwerpen zijn (zoals een pomp of voorwerpen die voor het wassen gebruikt kunnen worden en algemene namen hebben als 'kan' of 'kruik') toch mag men uit het ontbreken van specifieke voorwerpen wel conclusies trekken over de betekenis die het zich wassen had. Een tweede indicatie van deze betekenis is de opkomst van de wastafel, waarbij de Zaanstreek wederom vooroploopt. Wanneer men de introductie van de wastafel vergelijkt met bijvoorbeeld de kachel, dan moet men concluderen dat deze niet erg snel gaat. In de Zaanstreek blijft het percentage tussen 1830 en 1860 bijna constant, tot 1890 stijgt het van een derde naar een half; in Oost-Brabant stijgt het van nul naar een kwart in 1860, om daarna nog maar weinig toe te nemen. Ook in Oost-Groningen is het percentage wastafels in 1890 nog maar ongeveer een kwart. Het is interessant om na te gaan of deze langzame verspreiding samenhangt met de verspreiding in de sociale ruimte.

Er zijn op het gebied van de hygiëne in de negentiende eeuw wel positieve ontwikkelingen te constateren. De streekverschillen zijn niet zeer sterk, al loopt de Zaanstreek toch enigszins voorop.

3.2.10. *Koken en eten*

Bij de behandeling van de verwarming is al geconstateerd dat in de negentiende eeuw het fornuis en de kookkachel zijn gaan functioneren als warmtebron naast de haard. Deze verschuiving begint zichtbaar te worden in de boedelbeschrijvingen van 1860, en is tussen 1860 en 1890 in de Zaanstreek en Oost-Groningen in volle gang. De belangrijkste kookvoorwerpen blijven echter hetzelfde (zie tabel 3.24). Potten en ketels in hun vele varianten (vuurpot, kookpot; waterketel, hangketel, koeketel, schenkketel), en in iets mindere mate pannen (vuurpan, pannekoekspan) mogen nergens ontbreken. Het enige voorwerp dat echt verdwijnt is het

TABEL 3.24. De aanwezigheid van kook- en bakvoorwerpen in percentages en het gemiddelde aantal ervan per boedelbeschrijving

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
Percentages:								
xpot	83	100	95	84	100	91	91	95
xketel	100	82	86	100	95	91	92	95
xpot en xketel	100	100	95	100	100	95	95	100
xpan	83	100	68	53	86	59	50	68
koekijzer	17	27	23	5	5	–	–	–
Gemiddeld aantal:								
xpot	11	14	7	8	5	5	5	3
xketel	9	4	5	5	4	5	4	3
xpot en xketel	18	17	12	12	9	10	8	5
xpan	5	3	4	4	3	2	2	3
koekijzer	2	1	2	3	1			

koekijzer. In 1830 wordt het nog in elke vijfde boedelbeschrijving genoemd, in 1860 is de vermelding slechts incidenteel en in 1890 is het verdwenen. Dit betekent overigens niet dat men minder trek zou hebben in lekkernijen, zoals we zo dadelijk bij het serviesgoed zullen zien. De potten, pannen en ketels zijn van ijzer, koper en aardewerk. Soms ook wel van tin. De gegevens over het materiaal zijn echter zo spaarzaam dat het niet mogelijk is na te gaan of er een materiaalverschuiving plaatsvindt.

Het keukengerief is niet zo nauwkeurig opgetekend (zie tabel 3.25). Slechts vergiet, zeef, mortier, puddingvorm, schuimlepel, pollepel en hakmes, alsmede allerlei bewaarvoorwerpen voor voedsel worden meer dan incidenteel genoemd. Het heeft geen zin om op dit punt naar streekverschillen te zoeken. We merken nog slechts op dat tussen 1830 en 1890 de frequentie van vermeldingen van mortieren aanzienlijk sterker afneemt dan bijvoorbeeld van zeven. Dit wijst op een reële daling. Met name in Oost-Groningen is dit het geval. Het kan twee dingen betekenen: men gebruikt minder kruiden in zijn voedsel, of de kruiden worden reeds fijngestampt ingekocht.

Het serviesgoed heeft een belangrijke plaats in de inventaris.[19] Zowel de aantallen als de variatie zijn verbluffend. In 1830, wanneer de boedelbeschrijvingen over het algemeen het meest gedetailleerd zijn, worden er gemiddeld rond de honderd voorwerpen per boedelbeschrijving vermeld. Buiten de Zaanstreek neemt dit getal snel af na 1830, maar ook in de Zaanstreek zelf is er sprake van een vermindering met één derde. Hoe gemakkelijk de variatie op kan lopen, wordt duidelijk wanneer men zich de bijna eindeloze combinaties van vorm en gerecht voorstelt. Zo zijn er bakken, schalen, schotels, manden, etc. die gecombineerd worden met ge-

TABEL 3.25. De aanwezigheid van keukengerief. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
keukengerief	8	–	5	21	9	50	14	18
xvergiet	50	14	23	5	14	9	–	18
xzeef	42	41	14	47	27	50	36	5
xmortier	33	41	–	26	18	18	5	9
xhakmes	42	27	9	37	14	50	9	18
schuimlepel	25	32	54	16	27	18	–	9

rechten als vlees, vis, fruit, groente, etc. Daarnaast zijn er nog de materiaalverschillen als aardewerk, porselein, tin, zilver.

De precisie en detaillering van de beschrijving van het serviesgoed is wisselend (zie tabel 3.26). Elke periode kent wel zijn woorden waarachter veel voorwerpen schuilgaan. Dergelijke woorden zijn vaak materiaalaanduidingen als aardewerk, porseleingoed, koperwerk, tinwerk, ijzerwerk en blikwerk of verzamelbegrippen als serviesgoed. In 1860 zijn ze al meer aanwezig dan in 1830. In 1890 lopen de percentages wat terug, zonder dat de percentages van de afzonderlijke voorwerpen beter worden. Toch moet deze mindere detaillering niet uitsluitend negatief bezien worden. De aanduiding 'tafelservies' komt in 1830 nog bijna niet voor. In 1890 in alle drie de streken in meer dan tien procent van de boedelbeschrijvingen, in Oost-Groningen en de Zaanstreek zelfs in bijna twintig procent. Men kan dit duiden als mindere detaillering, maar mogelijk ook is er sprake van dat men werkelijk een bij elkaar horend servies heeft dat men daardoor als één geheel beziet.

Bezien in het licht van de mogelijke variatie en de eisen die deze stelt aan de mate van detaillering van de boedelbeschrijving heeft het geen zin op dit punt de streken op voorwerpniveau met elkaar te vergelijken. De informatie over de voeding is ook zodanig dat ik daar niet lang bij

TABEL 3.26. De aanwezigheid van serviesgoed. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
blikwerk	17	–	14	32	14	–	32	18
koperwerk	–	–	5	53	5	14	9	18
tinwerk	17	–	5	37	5	14	23	5
ijzerwerk	17	5	5	–	–	5	–	27
serviesgoed	17	18	5	21	55	18	23	50
aardewerk	58	55	55	84	73	55	41	32
porceleingoed	–	23	18	16	14	23	23	5
tafelservies	–	5	5	5	23	14	18	18

TABEL 3.27. De aanwezigheid van bestek. Percentages en het gemiddelde aantal ervan per boedelbeschrijving

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
Percentage:								
xbestek	92	100	91	100	100	77	86	100
xlepel	92	95	91	100	100	77	82	95
xmes	12	64	55	47	82	41	55	82
xvork	67	86	68	58	86	68	64	82
xvleesbestek	–	32	23	5	18	9	18	36
xsuikerlepel	–	23	32	26	55	18	50	64
xtheelepel	17	9	23	26	32	9	27	32
xsoeplepel	17	32	23	26	27	14	9	9
xkurketrekker	–	–	18	–	14	–	5	9
Gemiddelde aantal:								
xbestek	33	31	27	39	45	28	39	46
xlepel	19	19	17	27	29	14	21	24
xmes	8	7	5	13	10	12	12	18
xvork	13	10	10	11	9	8	15	10

stil wil staan.[20] In de Oostbrabantse en Oostgroningse boedelbeschrijvingen wordt spek in ongeveer de helft aangetroffen, in het begin van de negentiende eeuw iets meer, op het einde wat minder. In de Zaanstreek wordt het nauwelijks vermeld. Hammen worden in toenemende mate in Oost-Brabant genoemd. In 1890 wordt hier het percentage van dertig procent bereikt. Andere produkten (behalve kaas dat in de Zaanstreek natuurlijk niet ontbreekt) worden slechts incidenteel genoemd. Via de naamgeving van het serviesgoed en het bestek worden wel veel produkten genoemd, maar niet zodanig dat over streekverschillen of ontwikkelingen in de tijd gesproken kan worden.

Bestek wordt in bijna alle boedelbeschrijvingen vermeld.[21] Dit wil echter niet zeggen dat ook al het bestek vermeld wordt. Meestal is het bestek dat opgeschreven is van edelmetaal. Het meest genoemd worden lepels, dan vorken en tenslotte messen (zie tabel 3.27). In de Zaanstreek neemt de aanwezigheid van vorken en messen tussen 1830 en 1860 toe; elders niet. Evenmin gebeurt dit na 1860. Lepels komen niet alleen het vaakst voor, ze maken ook het grootste gedeelte van het bestek uit: de helft of meer. Het aantal messen stijgt na 1830. Behalve lepels, messen en vorken worden regelmatig ook vleesbestek en soeplepels opgetekend. In 1830 zijn Oost-Groningen en de Zaanstreek het best voorzien. Het bezit van suiker- en theelepels groeit gedurende de negentiende eeuw. Kurketrekkers worden tot 1890 uitsluitend in de Zaanstreek gevonden.

Grote verschillen in bestek-bezit zijn er in de negentiende eeuw niet

TABEL 3.28. De aanwezigheid van thee- en koffievoorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xthee	83	100	100	79	91	41	82	91
xkoffie	83	95	100	89	95	82	91	91
xchocolade	8	5	59	11	23	–	–	32
theeservies	33	95	68	26	59	18	64	14
koffieservies	17	5	9	21	–	5	5	–
theeketel/pot	75	95	91	74	68	27	68	86
koffieketel/pot	83	95	100	79	95	82	91	91
chocoladeketel/ pot	8	5	59	11	23	–	–	32
xgebakvoorwerp	–	5	5	–	36	–	27	50

tussen de streken, zij het dat Oost-Brabant in 1830 enigszins achterblijft en de Zaanstreek in 1890 wel voorop loopt. Nieuwe voorwerpen vinden we op dit terrein niet.

Tot nu toe hebben we vooral over het eetservies gesproken. Laten we thans naar het drinkservies kijken. Dat bestaat aan de ene kant uit glaswerk voor water en alcoholhoudende dranken en aan de andere kant uit voorwerpen voor thee, koffie en chocolade. Koffie en thee[22] zijn in 1830 normale dranken in alle drie de streken (zie tabel 3.28). Chocolade is meer een Zaanse drank. In meer dan de helft van de huishoudens is er één onderdeel van een chocolade-servies (meestal is dit een chocoladeketel). Op het einde van de negentiende eeuw worden nog steeds in minstens acht van de tien boedelbeschrijvingen voorwerpen van koffie en thee vermeld. Alleen in Oost-Brabant is dit aantal sterk teruggelopen. Omdat echter koffievoorwerpen wel in tachtig procent van de boedelbeschrijvingen te vinden zijn, mogen we aannemen dat dit een reële verschuiving is en dat koffie een meer belangrijke plaats ging innemen dan thee. Dat koffie in Oost-Brabant een bijzondere betekenis had, zou men ook kunnen afleiden uit het feit dat daar in 1830 en 1860 de meeste koffieserviezen voorkwamen.

De vermelding van koffie- en theeserviezen loopt terug in de negentiende eeuw, vooral in de Zaanstreek. Dit is tegen de verwachting. Men zou verwachten dat men in de negentiende eeuw meer belang zou gaan hechten aan theeserviezen, boven een losse verzameling van theekopjes, schoteltjes, trekpot, melkkan, spoelkom en suikerpot.

Gedurende de negentiende eeuw neemt het aantal bonbondoosjes, soezenmanden en gebakschalen toe. Dit is het geval in de Zaanstreek en Oost-Groningen. Oost-Brabant blijft op dit gebied duidelijk achter. In de Zaanstreek wordt een percentage bereikt dat erop duidt dat deze voorwerpen bij meerdere sociale groepen moeten voorkomen.

Glaswerk wordt in bijna alle boedelbeschrijvingen aangetroffen (zie ta-

TABEL 3.29. De aanwezigheid van drankvoorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
glaswerk	75	95	86	95	100	73	95	100
karaf	75	77	77	47	95	50	59	91
flessenbak	8	5	23	11	27	–	5	27
likeurkelder	17	14	18	16	18	–	5	5

bel 3.29). Er komen wel specifieke aanduidingen voor als bierglas, brandewijnglas, likeurglas, wijnglas, punchglas, cognacglas (vanaf 1890), maar te weinig om op basis daarvan een uitspraak te kunnen doen over streekverschillen. De drank zelf wordt eveneens nauwelijks vermeld in de boedelbeschrijvingen, zodat we ook niet langs die weg iets over de drinkgewoonten kunnen zeggen. Likeurkeldertjes vindt men in alle drie de streken. Op het einde van de negentiende eeuw verdwijnt het echter. Flessenbakken worden vooral in de Zaanstreek gevonden. De percentages blijven in de loop der tijd constant. Waarschijnlijk zijn ze slechts bij de hogere sociale groepen in gebruik.

Behalve thee, koffie, chocolade en alcohol zijn er in de boedelbeschrijvingen ook verwijzingen naar andere genotmiddelen te vinden: rookartikelen. De rookprodukten zelf (tabak, sigaren) worden niet genoemd, wel de voorwerpen die ermee samenhangen. In tabel 3.30 zijn ze opgenomen. Rookartikelen vindt men vooral in de Zaanstreek, in Oost-Brabant het minst en Oost-Groningen neemt een middenpositie in. De percentages worden overwegend bepaald door de aanwezigheid van tabaksdozen en tabakspotten. Deze verwijzen naar het pruimen en het pijproken. Meer directe informatie over het pruimen geeft de kwispedoor. Deze vindt men vooral in 1830 en in de Zaanstreek. In 1890 worden ze nauwelijks nog genoemd. Over het pijproken is er ook meer directe informatie: de pijpen zelf, pijpenladen, pijpewroeters. Men vindt voorwerpen met betrekking tot het pijproken wat meer in de Zaanstreek dan elders en na 1860 loopt de vermelding van dergelijke voorwerpen in het algemeen nogal terug. Dat geldt nog sterker voor het tabakscomfoor dat gebruikt werd om pijpen aan te steken. De afnemende aanwezigheid daarvan moet men echter ook in verband brengen met het toenemend gebruik van lucifers. Sigarenvoorwerpen als sigarenbus, sigarenpijpje en na 1860 sigarenstel nemen daarentegen juist toe. Dergelijke voorwerpen treft men eveneens het meest in de Zaanstreek aan. Hetgeen nog niet hoeft te betekenen dat daar het meest sigaren gerookt worden. Wel kan men zeggen dat men in Oost-Brabant voor de sigaren òf geen aparte voorwerpen had òf deze van zo geringe waarde achtte dat men ze niet opnam in de boedelbeschrijvingen. De aanwezigheids-percentages van asbakken zijn in Oost-

TABEL 3.31. De aanwezigheid van kleding. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
kleding	75	9	36	68	36	64	91	45
bovengoed	–	–	–	5	–	32	5	55
ondergoed	–	5	23	11	18	32	9	64
jas		59	68		100			
jak		50	64		59			
broek		68	73		95			
vest		59	50		91			
schort		59	55		73			
japon		5	45		36			
rok		86	73		91			
buis		32	32		9			
hemd		100	77		95			
onderbroek		41	41		77			
omslagdoek		32	50		68			
hoed		68	64		86			
pet		13	18		55			
muts		55	45		41			
ondermuts		32	32		14			
kaper		–	45		36			
kousen		77	55		91			
zakdoek		27	41		55			
handschoen		32	36		23			
wanten		–	23		14			
slaapmuts		50	45		55			

riaal en kleur is ook veel minder bekend dan ons lief is. Het beste is nog het cohort uit Oost-Groningen in 1830. Veertig procent van de kledingstukken bevat informatie over het materiaal (in de Zaanstreek in 1830 is dat twintig procent, in 1860 nog maar dertien). Wat kleur betreft zijn de percentages ongeveer gelijk. Materiaal èn kleur zijn in Oost-Groningen in drieëntwintig procent van de kledingstukken bekend.

Tussen Oost-Groningen en de Zaanstreek is er in kledingstukken die het meest voorkomen, weinig verschil (zie tabel 3.31). Jas, jak, vest, broek, jurk, rok, schort, buis, hemd, onderbroek, onderrok, nachtgoed, omslagdoek, hoed, muts, ondermuts, kaper, kousen, zakdoek en handschoen zijn de meest genoemde kledingstukken. De Zaanstreek en Oost-Groningen verschillen slechts in het bezit van twee kledingstukken. De eerste is de kaper, een hoofdbedekking met een ruime mantel, welke over de schouders, rug en borst afhangt. Dit is een typisch Noord-Hollands kledingstuk, ook in 1860 komt het nog veel voor. Het tweede kledingstuk is een japon en jurk. Deze komen evenmin in Oost-Groningen voor.

Alle stoffen die in de boedelbeschrijvingen genoemd worden dateren nog uit het voor-synthetische tijdperk. Het gaat derhalve om wol, katoen,

TABEL 3.32. De aanwezigheid van kledingstoffen. Percentages

	1830		1860
	GRON	ZAAN	ZAAN
wol	63	95	100
baai	45	32	23
camelot	36	5	–
duffel	36	23	50
flanel	18	14	27
green	23	14	–
kalamink	27	9	–
laken	73	59	68
merino	32	9	–
saai	14	32	27
katoen	68	91	100
linnen	45	45	82
bombazijn	5	–	5
vijfschacht	68	–	–
damast	18	32	14
kant	41	14	5
zijde	55	41	36
krip	5	23	–

linnen, zijde of combinaties daarvan (zie tabel 3.32). Dankzij deze combinaties beschikte men al wel over een hele waaier van verschillende stoffen: calicot, castor, diemit, sajet, bombazijn, pilo, batist, neteldoek, halflaken, orleans, baai, laken, merino, saai, cachemir, duffel, kalamink, karsaai, floret, krip, grein, camelot, damast, flanel. Al deze stoffen worden genoemd in verband met kleding, maar de meest voorkomende zijn wol, katoen en combinaties van wol en katoen zoals vijfschacht, baai en laken. Linnen wordt vooral in verband met onderkleding gevonden. Duffel wordt met name gebruikt voor jassen; laken voor broek, rok, vest en jas; baai, katoen, vijfschacht, grein en camelot voor schort, rok en jak; kant voor mutsen en zijde voor japonnen en kapers. Bont wordt wel genoemd, maar komt slechts incidenteel voor.

Sommige stoffen zijn sterker dan andere met een kleur verbonden: duffel is blauw, laken blauw of zwart, camelot zwart. De donkere kleuren overheersen. Vijfschacht is blauw, zwart of sangen, een Gronings woord voor paars. Wol is vaak blauw, merinowol zwart. Wit komt bijna alleen voor bij onderkleding van flanel, linnen of wol. Baai is rood of gestreept en katoen komt vaak voor in combinatie met bonte kleuren. Deze globale gegevens over kleuren en stoffen laten geen sterke contrasten zien tussen Oost-Groningen en de Zaanstreek.

Voor 1860 beschikken we alleen over de Zaanse gegevens die dan bovendien ook bijna geen informatie meer geven over kleur en materiaal. Bij de meest genoemde kledingstukken verandert er weinig. Wel zijn er enkele

kledingstukken die in tien tot vijfentwintig procent van de boedelbeschrijvingen voorkomen die in 1830 nog niet gevonden zijn: pantalon (23%), corset (18%), mantille (18%), boa (14%), bouffante (18%), das (36%) en cachenez (23%). Vooral bij de burgerij – zo mag men op basis van deze percentages verwachten – doen er zich veranderingen voor op het gebied van de omslagdoeken.

De kledingaccessoires komen bij de sieraden aan de orde. Hier wil ik nog een moment wijzen op het bezit van de paraplu.[24] De paraplu stamt uit de achttiende eeuw. In 1830 is zij op het Nederlandse platteland geen onbekende meer. Tussen 1830 en 1860 neemt het bezit ervan toe, vooral in de Zaanstreek. Maar na 1860 maakt deze toename daar plaats voor een sterke afname. Eerder hebben we echter al gezien dat de aanwezigheid van paraplubakken tussen 1860 en 1890 nog wel frequenter wordt. Dit geeft aanleiding tot de veronderstelling dat na 1860 de nieuwigheid van de paraplu er over het algemeen genomen wel af was en dat de paraplu het trieste lot deelt van de rest van de kleding: zij wordt, ook al bezit men haar, niet meer in de boedelbeschrijving opgenomen.

In de paragrafen over schrijfcultuur, handwerken en rookgerei zijn al verschillende voorwerpen de revue gepasseerd die tevens een duidelijke sier-functie hebben. Ik denk daarbij aan de schrijfpen, schaar, naaldenkoker, speldenkussen, sigarenkoker, sigarenpen en tabaksdoos. De sieraden als ringen en armbanden, alsmede waardevolle voorwerpen die tot de persoonlijke uitrusting van mensen kunnen behoren, als het horloge, de beugeltas en het reukflacon, zal ik hier bespreken.

In principe zijn de boedelbeschrijvingen op sieradengebied zeer betrouwbaar, omdat het waardevolle voorwerpen betreft.[25] Toch is zelfs hier reden tot voorzichtigheid. Juist omdat het om waardevolle voorwerpen gaat, kunnen sieraden te gelde gemaakt zijn om in het levensonderhoud te voorzien en omdat het zeer persoonlijke voorwerpen betreft, kunnen ze reeds voor het overlijden onder de kinderen verdeeld zijn. In hoeverre dit het geval is geweest bij boedelbeschrijvingen waar geen sieraden vermeld worden, is niet vast te stellen. Een tweede probleem zijn de globale begrippen als 'lijfsieraad', 'mannensieraad', etc., die zelfs hier gebruikt worden, zodat de onderzoeker niet meer weet dan dat er sieraden aanwezig geweest zijn. Dit probleem doet zich enigszins voor in Oost-Brabant en in Oost-Groningen. De percentages van de afzonderlijke voorwerpen zullen daar dus lager zijn dan maximaal mogelijk is.

De verschillen tussen de streken en de ontwikkeling in de tijd zijn zodanig dat er ondanks de gesignaleerde problemen een duidelijk beeld naar voren komt (zie tabel 3.33). Oost-Brabant blijft, kenmerkend, in 1830 sterk achter in sieradenbezit bij Oost-Groningen en de Zaanstreek, maar weet haar achterstand snel te doen slinken, vooral tussen 1830 en 1860, en ook – zij het wat langzamer – tussen 1860 en 1890. In de Zaanstreek is er slechts bij uitzondering een boedelbeschrijving zonder sieraden. Oost-

TABEL 3.33. De aanwezigheid van sieraden. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xsieraad	25	82	96	58	96	77	77	96
xhoofdsieraad	–	45	54	–	55	–	9	41
oorijzer (goud)	–	36	14	–	14	–	5	14
oorijzer (zilver)	–	5	45	–	36	–	–	18
xring	8	27	68	32	77	32	59	86
xoorring	8	14	18	11	73	32	9	73
xketting	–	27	73	16	86	27	32	77
xgesp	8	41	68	11	14	–	5	18
xarmband	–	–	18	11	32	9	14	32
xspeld	–	32	64	16	64	–	23	59
xbroche	–	–	–	5	50	23	9	68
xmedaillon	–	5	5	5	14	5	14	27
xknoop	8	9	14	5	–	5	–	5

Groningen staat in dit opzicht dichter bij de Zaanstreek dan bij Oost-Brabant.

Zijn er ook nog verschillen in populariteit van de sieraden afzonderlijk? Men kan verschillende categorieën sieraden onderscheiden: het oorijzer, de voorhaarnaald en de zijnaalden die meestal één geheel vormen en die ik hier gemakshalve samenvat onder het hoofdje hoofdsieraden; de ring, oorring en halsketting als algemene sieraden; de gesp en de knoop als sieraden die ook een duidelijke kledingfunctie hebben; en tenslotte de broche, medaillon en armband.

De hoofdsieraden worden in 1830 in de Zaanstreek en Oost-Groningen bijna even vaak aangetroffen. In Oost-Groningen is het belangrijkste onderdeel ervan – het oorijzer – wel vaker van goud dan in de Zaanstreek. In de Zaanstreek daalt het bezitspercentage slechts langzaam in de negentiende eeuw. In Oost-Groningen zijn ze in 1890 bijna verdwenen. Zilveren knopen komen verrassend weinig voor; gespen nog wel in 1830, daarna ook veel en veel minder. Ook hier blijft de Zaanstreek nog een weinig nahinken.

Ringen, halskettingen en oorringen zijn in elke streek de meest genoemde sieraden. Het sieradenbezit van Oost-Brabant is sterk in deze voorwerpen geconcentreerd. Wanneer we de streken echter onderling vergelijken, scoort wederom de Zaanstreek het hoogst.

De armband, broche en medaillon winnen gedurende de negentiende eeuw aan gewicht. In de Zaanstreek is in 1890 de broche het vaakst aanwezig; de armband en het medaillon doen niet veel voor elkaar onder. Behalve de armband zijn deze voorwerpen pas na 1830 wat meer verspreid geworden. In Oost-Groningen en Oost-Brabant worden ze ook in 1890 nog niet veel genoemd. Alleen een broche komt dan in Oost-Brabant in één vijfde tot één vierde van de gevallen voor.

TABEL 3.34. De aanwezigheid van koraal. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xkoraal	–	14	73	–	86	5	14	77
bloedkoraal	–	–	68	–	50	5	–	36
kornalijn	–	5	27	–	18	–	–	5
granaat	–	–	50	–	59	–	–	32
koraal	–	14	27	–	45	–	14	41

In Oost-Groningen en Oost-Brabant is het sieradenbezit in 1890 weinig uitgesproken. Men vindt er vooral de algemene sieraden. In de Zaanstreek ontbreken deze niet, maar worden naast de nieuwere sieraden als broche en armband nog vaak de – oudere – hoofdsieraden aangetroffen. Het is duidelijk dat in deze streek los van de directe geldswaarde, sieraden voor de bewoners heel belangrijk zijn.

De Zaanstreek onderscheidt zich ook van beide andere streken door het bezit van koralen sieraden (zie tabel 3.34). In Oost-Groningen komen deze slechts incidenteel voor; in de Zaanstreek in drie kwart van de boedelbeschrijvingen. Het woord koraal wordt in de Zaanstreek in een algemene betekenis gebruikt. Men spreekt er van 'kornalijn' koralen kettingen of 'granaat' koralen ketting, hoewel kornalijn en granaat geen koralen zijn in de fysische betekenis van het woord. Van de soorten stenen zijn bloedkoraal en granaat het meest populair, kornalijn het minst. Alle drie de aanduidingen lopen gestaag terug, vooral na 1860. Kornalijn wordt in 1890 bijna niet meer genoemd.

Kijken we tenslotte nog naar enkele voorwerpen die tot de persoonlijke uitrusting behoren: het horloge, een beugeltas en een (reuk)flacon (zie tabel 3.35). Het horloge vinden we wederom het meest in de Zaanstreek. Daar neemt het bezit ervan tussen 1830 en 1860 nog wel toe van twee derde naar vier vijfde. In Oost-Brabant en Oost-Groningen komt een horloge in 1890 in de helft van de boedelbeschrijvingen voor. Voor Oost-Brabant betekent dit een verdubbeling ten opzichte van 1830, voor Oost-Groningen is er geen sprake van een verschuiving. In 1830 komen in Oost-Brabant en de Zaanstreek meer zilveren dan gouden horloges voor, in 1860 houden ze elkaar min of meer in evenwicht (net zo als in Oost-Groningen in 1830) en in 1890 komen gouden horloges even vaak als of vaker dan zilveren horloges voor. Er vindt dus geleidelijk aan een verschuiving plaats naar duurdere horloges. Mogelijk hebben we hier een voorbeeld van een voorwerp dat zich sociaal naar beneden verspreidt en dat daardoor bij de sociaal hogere groepen een reactie van een duurder materiaal oproept. Het horloge is vooral een mannenzaak. Op het einde van de negentiende eeuw – en voor de Zaanstreek al eerder – zien we

TABEL 3.35. De aanwezigheid van accessoires. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xhorloge	25	50	64	27	82	50	50	86
xhorloge (goud)	8	32	32	21	45	27	36	68
xhorloge (zilver)	17	32	55	16	54	27	18	50
dameshorloge	–	5	9	–	14	18	14	27
etui/flacon	8	41	27	11	73	9	45	82
flacon	–	27	27	11	73	9	41	82
xbeugeltas	8	32	50	5	50	5	9	36

dat het dameshorloge ook in opmars is. Dit horloge is bijna altijd van goud.

De beugeltas past duidelijk bij de hoofdsieraden, gespen en knopen. Men vindt haar vooral in 1830 in de Zaanstreek en Oost-Groningen. In 1890 is het bezit ervan in de Zaanstreek teruggelopen (tussen 1830 en 1860 niet, evenmin als de hoofdsieraden), in Oost-Groningen staat ze op het punt te verdwijnen. De (reuk)flacon kent zijn snelste toename in de Zaanstreek tussen 1830 en 1860. Tussen 1860 en 1890 neemt het bezit ervan nog maar licht toe. In Oost-Groningen is het bezit ervan tussen 1830 en 1890 eveneens toegenomen, zij het niet zo snel als in de Zaanstreek.

Ten aanzien van het sieradenbezit kunnen we drie zaken concluderen. Ten eerste neemt het in Oost-Brabant sterk toe. Ten tweede vinden er in alle streken zowel in de mannen- als in de vrouwensieraden veranderingen plaats die dezelfde kant opgaan, hetgeen betekent dat de veranderingen eerder door tempo-verschillen dan door streek-verschillen gekenmerkt worden. Men moet echter niet vergeten dat in de vergelijking in dit hoofdstuk de sociale en economische verschillen en ontwikkelingen onderdrukt zijn. Ten derde is het sieradenbezit in de Zaanstreek het meest uitgesproken.

3.2.12. *Materialen*

In de voorafgaande paragrafen is er al gelegenheid geweest om af en toe over de gebruikte materialen te spreken. In deze paragraaf zal ik het gebruik van enkele (edel)metalen aan de orde stellen als ijzer, koper, tin, blik en zilver en van aardewerk. Deze materialen worden namelijk voor produkten gebruikt die tot verschillende rubrieken behoren – zoals verwarming, verlichting, serviesgoed, keukengoed en bestek – om de belangrijkste te noemen.

In 1830 komen ijzeren, koperen en tinnen produkten in (bijna) elke

TABEL 3.36. Het voorkomen van metaal en zilver. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
ijzer	100	100	86	95	91	50	68	77
koper	100	100	95	95	95	68	68	59
tin	100	95	91	89	59	45	77	18
blik	75	100	59	53	64	14	50	27
zilver	42	100	95	47	100	68	82	100

boedelbeschrijving voor (zie tabel 3.36). Blik is in Oost-Groningen ook overal aanwezig, in Oost-Brabant en de Zaanstreek in ruim meer dan de helft van de boedelbeschrijvingen. In 1890 worden de materialen minder vaak opgetekend, zodat daardoor de vergelijking met 1830 bemoeilijkt wordt. Toch kan men wel constateren dat tin zich het best heeft gehandhaafd in Oost-Groningen en dat het in de Zaanstreek het sterkst is verdwenen. Deze terugloop heeft al in 1860 ingezet. Blik blijft net zoals in 1830 het meest genoemd in Oost-Groningen, zij het dan in nog slechts de helft van de gevallen. Koper en ijzer vertonen geen spectaculaire verschillen.

IJzer wordt vooral (zie tabel 3.37) als materiaal gebruikt voor keukengoed, voor potten en ketels. Voorts is ook het haardgerei altijd van ijzer, maar dit is slechts zelden terug te vinden in de boedelbeschrijvingen.

Koper kent een groter toepassingsbereik dan ijzer. Evenals ijzer wordt het vooral in samenhang met keukengoed genoemd, maar het wordt eveneens veel gebruikt voor verwarmingstoebehoren als stoof, komfoor, doofpot en bedpan; verlichtingsvoorwerpen als kandelaar, blaker en lamp; en serviesgoed als koffie- en theeketel. Als materiaal van ketels wordt het ook in 1890 nog vaak opgetekend.

Tin vindt men het meest bij serviesgoed, bestek en voorts bij het sanitair en de verlichting. De meest genoemde tinnen voorwerpen zijn schotel, koffiepot, lepel en waterpot. In 1890 worden in Oost-Groningen in de helft van de boedelbeschrijvingen nog steeds tinnen koffiepotten gevonden.

Blik is eveneens voor zeer veel verschillende produkten gebruikt. Men vindt het genoteerd zowel bij verwarmingsgoederen, zoals comfoor en stoof, als bij verlichtingsvoorwerpen, zoals lamp en lantaren. Allerlei keukengoederen kunnen van blik zijn, hoewel er geen enkele is die in combinatie met blik in minstens een kwart van de boedelbeschrijvingen voorkomt. Blik komt nog het meest voor bij trommels en voorts bij emmers.

Vatten we het bovenstaande samen dan domineert ijzer het haardgoed en het keukengoed; koper wordt eveneens vooral bij keukengoed genoemd, evenals bij verwarmingsartikelen. Tin komt het meest voor bij serviesgoed en hetzelfde geldt voor blik. Tin wordt bovendien voor sanitaire voorwer-

TABEL 3.37. Het voorkomen van metaal en zilver gecombineerd met categorieën van voorwerpen. Indexcijfers

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
verwarming	ijzer	2	2	2	1	3	1	1	1
	koper	3	3	3	2	2	1	2	1
	blik	2	2	2	1	2	1	1	1
verlichting	koper	3	2	2	3	2	1	1	1
	tin	1	2	2	1	1	1	1	1
	blik	3	3	1	1	1	1	1	1
schoonmaakgoed	ijzer	1	1	2	1	1	1	1	1
	koper	2	3	2	2	2	1	1	1
	blik	2	2	1	2	1	1	1	1
serviesgoed	ijzer	1	1	2	1	1	1	1	1
	koper	3	4	3	2	3	1	1	1
	tin	4	2	3	2	2	1	3	1
	blik	2	4	3	1	2	1	3	1
	zilver	1	2	1	1	2	1	1	3
keukengoed	ijzer	4	4	3	3	4	2	3	3
	koper	4	3	3	3	4	2	2	2
	blik	3	3	1	1	1	1	1	1
bestek	tin	2	3	1	2	2	1	1	1
	zilver	2	4	4	2	3	1	3	3
rookgerei	tin	1	1	2	1	1	1	1	1
	zilver	1	2	3	1	3	1	1	3
sanitair	tin	2	3	2	1	2	1	1	1

Toelichting: 1 = 0-24%, 2 = 25-49%, 3 = 50-79%, en 4 = 80-100%.

pen gebruikt. Het soort materiaal is te weinig opgetekend om te kunnen aangeven dat het ene materiaal het andere vervangt. Hoge aanwezigheidspercentages voor het ene sluit het andere materiaal nog niet uit. In Oost-Brabant komen zowel ijzeren als koperen ketels in de helft van de boedelbeschrijvingen van 1830 en 1860 voor. In Oost-Groningen worden in 1830 in de helft van de boedelbeschrijvingen koperen, tinnen en blikken koffiepotten vermeld. In 1890 is de aanwezigheid van koperen en blikken koffiepotten beneden het kwart gezakt, terwijl koffiepotten in bijna elk huishouden aanwezig zijn. Tin wordt in de helft van de boedelbeschrijvingen als materiaal vermeld. Waarschijnlijk is er hier wel sprake van een reële achteruitgang, maar zekerheid daarover is niet te verschaffen.

Tot nu toe heb ik me beperkt tot metalen voorwerpen. Bij de edelmetalen zien we dat zilver behalve voor sieraden, kledingaccessoires, handwerkgerei en rookgerei ook gebruikt wordt voor serviesgoed en bestek (zie tabel 3.37). Als materiaal voor serviesgoed komt het voor in een kwart van de boedelbeschrijvingen in Oost-Groningen in 1830 en in de Zaanstreek in 1860, en in meer dan de helft van de Zaanse boedelbeschrijvingen van 1890. Er is echter geen voorwerp te noemen waarvoor het in meer dan een kwart van de gevallen gebruikt is. Als materiaal voor bestek is

TABEL 3.38. Het voorkomen van aardewerk en porselein. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
xaardewerk	92	96	77	89	73	77	82	50
porselein	33	64	82	32	50	36	36	23
delftsgoed	–	–	73	–	18	–	–	5
engelsgoed	17	23	77	5	50	5	–	5
saksischgoed	8	18	–	–	–	5	–	5
keulsgoed	–	–	23	–	27	5	9	14

het wederom vooral in de Zaanstreek en Oost-Groningen te vinden. Daar komt het zowel in 1830 als in 1890 in meer dan de helft van de inventarissen voor. Lepels zijn het vaakst van zilver, daarna vorken en vanaf 1860 ook theelepels. Wat precies de teken-waarde is van tinnen lepels en van zilveren lepels is moeilijk te zeggen. In de Zaanstreek komen tinnen lepels bijna niet voor; wel daarentegen in 1830 in Oost-Groningen en Oost-Brabant. In 1890 zijn de tinnen lepels in deze streken bijna verdwenen. Wat daarvoor in Oost-Brabant in de plaats is gekomen is niet te zeggen. In Oost-Groningen worden dan – evenals in 1830 – in meer dan de helft van de boedelbeschrijvingen zilveren lepels gevonden. Pas een vergelijking binnen de streken tussen de sociale groepen kan meer zeggen over de waarde die aan tin- en zilverbezit toegekend moet worden – of tin een uit de mode rakend materiaal is dat vervangen wordt door het duurdere zilver of niet.

Evenals ijzer en hout zal aardewerk in geen huishouden ontbroken hebben. Toch wordt het niet in alle boedelbeschrijvingen opgetekend (zie tabel 3.38). In de Zaanstreek in 1890 ontbreekt zelfs in de helft van de boedelbeschrijvingen een verwijzing ernaar. Veiligheidshalve laten we daarom de materiaalaanduidingen na 1830 maar buiten beschouwing. In 1830 zien we dat de Zaanstreek de beide andere streken overvleugelt in het bezit van porselein, delftsgoed en engelsgoed. Oost-Groningen neemt enigszins een tussenpositie in. Porselein komt er veelvuldig voor (twee op de drie huishoudens)! Nadere aanduidingen zijn er schaars. Men vindt er engelsgoed en saksischgoed. Het porselein uit Saksen (Meissen) is in de Zaanstreek niet gevonden. In Oost-Brabant komt porselein het minst voor. Chinees porselein en amstel-porselein wordt niet dan incidenteel vermeld. De vermelding van keulsgoed alleen in de Zaanstreek zegt niet zoveel. Elders wordt gesproken van steengoed, zodat het daarachter schuil kan gaan. Aardewerk wordt vooral gebruikt voor serviesgoed, maar ook voor keukengoed als potten en pannen. Het aardewerk is zo gewoon dat al in 1830 veel meer dan bij voorwerpen van ijzer of andere metalen gesproken wordt van grof en fijn aardewerk zonder nadere specificatie. Por-

TABEL 3.39. De aanwezigheid van vergulde en verlakte voorwerpen. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
verguld	17	50	68	16	18	5	–	–
verlakt	17	50	82	26	59	–	–	5

selein vindt men eveneens vooral bij serviesgoed en voorts bij ornamenten. Wat het serviesgoed aangaat, blijft het vaak beperkt tot (onderdelen van) het koffie- en theeservies. Ook hier onderscheidt de Zaanstreek zich enigszins van de beide andere streken, omdat porseleinen borden en schalen in 1830 in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn.

In 1830 wordt ook regelmatig gesproken van vergulde en verlakte voorwerpen. Dit geldt vooral voor de Zaanstreek en Oost-Groningen (zie tabel 3.39). Het woord verguld hangt sterk samen met spiegellijsten. Vergulde schilderijenlijsten zijn zeldzamer. Ook van kopjes wordt wel gezegd dat ze verguld zijn.

Verlakt heeft eigenlijk een breder toepassingsgebied dan verguld, hoewel het in de praktijk toch ook sterk verbonden is met twee voorwerpen, namelijk presenteerbladen en koffiekannen. Men vindt het echter eveneens bij trommels, kandelaren en theestoven.

Op het niveau van het standaardbestand is het door de aard van de gegevens moeilijk uitspraken te doen over verschillen tussen streken en de ontwikkelingen tussen periodes wat betreft de aanwezigheid van materialen. Compleet verdwijnen doet geen enkel materiaal. Een forse introductie van een nieuw materiaal zijn we ook niet tegengekomen. Streekverschillen zijn er wel waarbij de Zaanstreek en Oost-Brabant het duidelijkst tegenover elkaar staan – bijvoorbeeld het bezit van tinnen lepels tegenover zilver bestek, de grotere aanwezigheid van porselein in de Zaanstreek, alsmede van vergulde en verlakte goederen. Meer echter dan in de ontwikkeling en de verschillen heeft deze paragraaf vooral globale informatie opgeleverd over het verband van materialen en voorwerpen.

3.3. EEN OVERZICHT

Dit hoofdstuk – zo is in het begin ervan gezegd – heeft een dubbele functie. Door middel van een rubrieksgewijze benadering zijn de vele voorwerpen die het consumptiegoederenbezit uitmaken, geïntroduceerd. Daarbij is het tevens de bedoeling geweest de globale streek- en tijdverschillen aan te duiden. De rubrieksgewijze benadering is niet de meest

TABEL 3.40. Voorwerpen die in 1830 in minstens driekwart, de helft en een kwart van de boedelbeschrijvingen van alle drie (A) en van twee streken (B) aanwezig zijn

75-100%		50-74%		25-49%	
A	B	A	B	A	B
haard	comfoor	comfoor	lantaren	turf	uittrektafel
stoel	lamp	stoof	strijkijzer	lantaren	klaptafel
tafel	afbeelding	kandelaar	droogrek	bedgordijn	buffet
kast		lamp		tafelkleed	latafel
spiegel		armstoel		bloemvoorwerp	bedstede
klok		kabinet		vogelkooi	ledikant
		afbeelding		boek	nachtkastje
				wieg	beddepan
				kinderstoel	beeld
				wastobbe	barometer
				strijkijzer	kaststel
				handdoek	bureau
					lessenaar
					kerkboek
					spinnewiel
					garenwinder
					mangel
					lampetkan

Toelichting: zie tekst.

geschikte benadering om een overzicht te verkrijgen. Daartoe zal in deze paragraaf een poging worden ondernomen.

In deze paragraaf zal ik eerst de algemene situatie schetsen zoals deze in 1830 was, dan hoe deze in 1890 geworden is, vervolgens aangeven welke goederen en voorwerpen verdwenen zijn dan wel sterk aan belang hebben verloren en welke goederen daarentegen tussen 1830 en 1890 erbij gekomen zijn of belangrijker zijn geworden, tenslotte zal ik de hoofdlijnen van de veranderingen proberen te formuleren.

In tabel 3.40 zijn die bezittingen bijeengebracht die in alle drie de streken in respectievelijk in minstens drie kwart, de helft en een kwart van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn (A) en aangevuld met bezittingen die dezelfde percentages in twee streken bereiken (B). Kleding en sieraden, servies- en keukengoed zijn hierbij buiten beschouwing gelaten, omdat enerzijds de variatie erin groot is, anderzijds de eisen die deze bezittingen stellen aan de precisie en detaillering van de boedelbeschrijvingen, problemen opleveren, zoals in dit hoofdstuk al geconstateerd is.

In 1830 zijn er (bijna) overal een haard, stoel, tafel, kast, spiegel en klok. Komfoor, lamp en afbeelding zijn in twee van de drie streken in minstens drie kwart van de huishoudens te vinden. Deze lijst lijkt in zijn algemeenheid niet opvallend. De belangrijkste woonfuncties – verwar-

ming, zit-, werk- en bergmeubilair, verlichting en decoratie – zijn gedekt.

Toch komt hieruit een platteland naar voren dat minder slecht voorzien is in het begin van de negentiende eeuw dan men doorgaans aanneemt. Niet alleen zijn er overal stoelen om op te zitten (en hoeft men hiertoe niet zijn toevlucht te nemen tot andere objecten) maar ook zijn goederen als spiegel en klok basisgoederen.

De interpretatie van de overige twee kolommen van de tabel is moeilijker. Omdat het in de eerste kolom om bezittingen gaat die in minstens drie kwart van de boedelbeschrijvingen voorkomen en vaak zelfs in alle of bijna alle, hoeft men minder rekening te houden met het feit dat het standaard-bestand waarop deze berekeningen gebaseerd zijn, niet representatief is. Voor de beide andere kolommen geldt dat wel. Dat wil zeggen dat de goederen uit kolom twee tot maximaal twee keer zo vaak voorkomen als die uit kolom drie, maar niet dat bij voorbeeld een kandelaar in minstens de helft van de huishoudens van 1830 aanwezig is. Desalniettemin zijn er onder de bezittingen die voorkomen in minstens de helft van een bestand van boedelbeschrijvingen, bestaande uit huishoudens van boeren, middenstanders en burgerij, wel artikelen die algemeen voorkomen. Hóe algemeen moet uit het volgende hoofdstuk blijken waarin meer in detail onderzocht wordt welke bezittingen de onderscheiden sociale groepen hebben.

In minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van alle drie de streken vindt men – behalve de al genoemde bezittingen – stoof, kandelaar, armstoel en kabinet. Wanneer de voorwaarde verlaagd wordt tot twee streken, kan men lantaren, strijkijzer en droogrek toevoegen. Armstoel en kabinet zullen wel sociaal gekleurd zijn, zodat ze daarom niet nòg vaker voorkomen. Strijkijzer en kandelaar zou men echter in ieder geval in de eerste groep (meer dan 75%) verwacht hebben. Blijkbaar zijn er in 1830 al een behoorlijk aantal huishoudens die alleen olielampen en lantarens bezitten en geen kaarslicht meer benutten.

De laatste groep – de voorwerpen die in minstens een kwart van de boedelbeschrijvingen voorkomen – is veel uitgebreider, zeker wanneer het slechts om twee streken gaat. Deze groep is om twee redenen interessant. Men kan zich verwonderen over het feit dat voorwerpen als lampetkan niet vaker aanwezig zijn. Het is een soort *check-list* ten opzichte van de vorige twee groepen artikelen en ten tweede weet men dat dit de bezittingen zijn die het meest groepsgebonden kunnen zijn. Ze komen te weinig voor om algemeen bezit te zijn – tenzij op een wel heel incidenteel niveau – maar vaak genoeg om gewoon te zijn bij een specifieke sociale groep.

Tabel 3.41 geeft dezelfde informatie voor 1890 als tabel 3.40 voor 1830. In 1890 vindt men in de eerste groep grotendeels dezelfde goederen (meer dan 75%) als in 1830. Dat is niet verbazingwekkend. Nu bijna honderd jaar later is het nog steeds zo dat lamp, stoel, tafel, spiegel, klok, kast en ornament overal voorkomen. Zo omschreven verandert de materiële cul-

TABEL 3.41. Voorwerpen die in 1890 in minstens driekwart, de helft en een kwart van de boedelbeschrijvingen van alle drie streken (A) en van twee streken (B) aanwezig zijn

75-100%		50-74%		25-49%	
A	B	A	B	A	B
kachel	stoof	armstoel	fornuis	hanglamp	bank
lamp	kast	kast	comfoor	bank	commode
stoel	linnenkast	gordijn	turf	kabinet	nachtkastje
tafel	ornament	afbeelding	ledikant	linnenkast	vloerkleed
spiegel			droogrek	bedgordijn	loper
klok				tafelkleed	bureau
				karpet	secretaire
				bloemvoorwerp	kerkboek
				vogelkooi	boek
				pendule	boekenhanger
				wastobbe	wieg
				strijkijzer	mangel
				wastafel	handdoek

Toelichting: zie tekst.

tuur immers langzaam. Nieuw in deze groep zijn in 1890 de kachel en de linnenkast. Ook als we de tweede groep erbij betrekken (meer dan 50%) zijn er meer overeenkomsten dan verschillen tussen 1830 en 1890. Verdwenen zijn kandelaar, kabinet, lantaren en strijkijzer; nieuw zijn fornuis en ledikant. Zo beschouwd zijn de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van het huisraad de vervanging van de haard door kachel en fornuis, van de bedstede door het ledikant en van het kabinet door de linnenkast. Van het ornament is niet aan te geven welk specifiek voorwerp het vervangt. Daarvoor is het te vaag. De kandelaar en de lantaren worden verder verdrongen door de olielamp. De verdwijning van het strijkijzer uit deze groep roept de meeste vraagtekens op. Het is heel goed mogelijk dat hier de bron te gebrekkig is om een betrouwbare uitspraak toe te staan.

In tabel 3.42 zijn de voorwerpen in drie hoofdgroepen bijeengezet. De eerste hoofdgroep (I) zijn die voorwerpen die in 1830 in minstens één van de drie streken in meer dan een kwart van de boedelbeschrijvingen aanwezig waren en in 1890 in minder dan een kwart. Ligt de aanwezigheidsfrequentie in 1890 tussen de vijf en vijfentwintig procent dan is als aanvullende voorwaarde gesteld dat de daling minstens plaatsgevonden heeft met de helft of met vijfentwintig procent. Deze aanvullende eis is gesteld om voorwerpen die van net boven de kwart aanwezigheid naar even onder het kwart gaan, niet ten onrechte als verdwijnend te bestempelen (II). Tenslotte is er nog een derde groep objecten opgenomen die wel aan de aanvullende voorwaarden voldoen, maar niet aan de eerste (III). Dit kunnen voorwerpen zijn die in 1830 algemeen aanwezig waren en in 1890 zich nog net boven de vijfentwintig procent-grens bevinden en dus een

TABEL 3.42. Voorwerpen die tussen 1830 en 1890 aan belang verliezen. Percentages

I		II		III	
1830-1890		1830-1890		1830-1890	
pulpitrum	59-5	tabakscomfoor	64- 9	haardvuur	100-36
klaptafel	55-5	bedpan	50- 9	kandelaar	86-27
		kwispedoor	50-14	latafel	64-36
garenwinder	41-5	gemakkoffer	50-18	kaststel	64-36
koekijzer	27-0	gesp	68-18	chocolade	59-32
snuifdoos	27-5	uittrektafel	68-23		
zwavelstoklade	23-0			kabinet	96-55
		kleerkast	36- 9		
		glazenkast	32- 9		
		pers	45-14		
		spinnewiel	33-14		
		buffet	23-14		

Toelichting: zie tekst.

grote achteruitgang hebben meegemaakt. Het kunnen ook voorwerpen zijn die in twee van de drie streken al zo goed als verdwenen zijn, maar in één streek nog boven de genoemde grens blijven.

Het aantal voorwerpen dat overal (bijna helemaal) verdwijnt, is gering. Het zijn: pulpitrum, klaptafel, garenwinder, koekijzer, snuifdoos en zwavelstoklade. Slechts twee van deze voorwerpen – pulpitrum en klaptafel – kwamen in 1830 in minstens één streek in de helft van de boedelbeschrijvingen voor. Dit betekent dat de andere in 1830 ook al slechts marginaal van belang waren, òf omdat ze tot het bezit van specifieke sociale groepen behoorden òf omdat ze in het algemeen slechts sporadisch voorkwamen.

Van de tweede groep – die in 1890 tussen de vijf en vijfentwintig procent aanwezig is – zijn er vijf voorwerpen die in 1830 in minstens één streek in de helft of meer van de boedelbeschrijvingen te vinden waren: tabakscomfoor, bedpan, kwispedoor, gemakkoffer, gesp en uittrektafel. In feite zijn deze voorwerpen in 1890 marginalia geworden. Dat geldt natuurlijk ook voor de overige voorwerpen van deze groep die in 1830 tussen een kwart en vijftig procent van de boedelbeschrijvingen van minstens één cohort gevonden werden. Het gaat hier om: kleerkast, glazenkast, buffet, pers, en spinnewiel.

De derde groep omvat drie voorwerpen die we bij de vergelijking van 1830 en 1890 al tegengekomen zijn: haardvuur, kandelaar en kabinet. Van deze drie is de laatste het meest interessant. De eerste twee zijn namelijk in bijna alle drie de streken verdwenen. Het kabinet echter haalt in één streek nog de waarde van vijfentwintig procent, d.w.z. dat het daar normaal blijft. Met de achteruitgang van het kabinet verdwijnt ook het kaststel. Tenslotte neemt de aanwezigheid van latafel en chocoladeservies af.

stel. Linnenkast, ornament en fornuis zijn we al tegengekomen bij de vergelijking tussen 1830 en 1890. Het zijn dus niet alleen echte negentiende-eeuwse vernieuwingen maar ook succesvolle omdat ze in 1890 in minstens twee streken in meer dan drie kwart van de boedelbeschrijvingen gevonden worden.

De volgende voorwerpen uit groep II en III, die al in 1830 aanwezig zijn, zijn in 1890 de vijftig procent grens gepasseerd: oorring, xsigaar, religiosa, secretaire, pendule, bloemvoorwerp, kachel, tafelkleed, loper en wastafel.

Uit tabel 3.42 en 3.43 blijkt heel wat meer beweging als uit tabel 3.41 en 3.40. Dit is begrijpelijk, want in de twee laatstgenoemde tabellen worden hogere eisen gesteld. Ze veronderstellen een grotere uniformiteit tussen de streken. In tabel 3.42 en 3.43 is een daling of stijging in één van de streken al voldoende om opgenomen te worden. Maar zelfs in dat geval wordt de beweging die er in de materiële cultuur is, nog onderschat omdat we ons hier op streek-niveau bevinden. Om een overzicht te krijgen, zijn alle veranderingen van tabel 3.42 en 3.43 bijeengezet in tabel 3.44. Er is een onderscheid gemaakt tussen 'nieuw' en 'oud'. 'Nieuw' zijn de voorwerpen die belangrijk en 'oud' zijn de voorwerpen die minder belangrijk geworden zijn. Hierbij zijn de veranderingen in vijf categorieën ingedeeld: veranderingen samenhangend met technische vernieuwingen en uitvindingen; veranderingen in samenhang met een andere woningindeling; veranderingen in samenhang met de aankleding van de woning; veranderingen in eet- en drinkgewoontes; veranderingen in sieradenbezit. Daarnaast is nog aangegeven of de voorwerpen in meer of minder dan vijftig procent van de gevallen aanwezig zijn geweest.

Een groot gedeelte van de veranderingen hangt samen met de technische vooruitgang op het gebied van verwarming en verlichting. De betekenis van deze veranderingen kan moeilijk overschat worden. Ze hebben een grotere reikwijdte dan dat men ze puur als vervangingsvernieuwingen kan beschouwen. De kachel maakt het mogelijk – zuiniger en veiliger als zij is dan de open haard – meerdere vertrekken te stoken en de huiskamer- en keukenfunctie van het woonvertrek te scheiden. Ook de slaapfunctie verdwijnt daaruit. In de negentiende eeuw komen de slaapkamers op. Deze worden ingericht met een ledikant, een wastafel en vaak ook een nachtkastje. Naarmate de kook- en de slaapfunctie uit de woonkamer verdwijnen, krijgt deze met meer nadruk het karakter van een huiskamer. Er komen kleden op de grond te liggen en op de tafel. Bloempotten, ornamenten, religieuze beelden en pendules versieren de kamer. De secretaire vervangt het pulpitrum of het bureau. De xserviestafeltjes hebben de voorkeur boven glazenkast en buffet. De linnenkast en commode verdringen de latafel, de kleerkast en het kabinet. De ruimtebesparende en ook mobiele meubels als klaptafels en uittrektafels nemen in belang af. Luxe goederen als canapé en tabouret doen hun intrede. Door het toenemend bezit van boekenhangers en piano's komt de drang naar cultuur die men wil laten

TABEL 3.44. Classificatie van de voorwerpen naar groepen van verandering

Technische veranderingen		Vertrekkendifferentiatie		Woningaankleding		Genotmiddelen		Sieraden	
50-100%	25-49%	50-100%	25-49%	50-100%	25-49%	50-100%	25-49%	50-100%	25-49%
Nieuw									
petroleumstel fornuis kachel hanglamp	coaksvoorwerp lucifervoorwerp naaimachine naaikist	ledikant wastafel loper	kapstok paraplubak brandkast tuinmeubel	vloerkleed karpet tafelkleed bloemvoorwerp ornament religiosa pendule secretaire linnenkast	serviestafel canapé tabouret boekenhanger piano commode	gebakvoorwerp sigaarvoorwerp		broche oorring	medaillon dameshorloge
Oud									
haardvuur kandelaar bedpan gemakkoffer	zwavelstoklade koekijzer spinnewiel garenwinder pers			pulpitrum latafel kaststel klaptafel uitrektafel	glazenkast buffet kleerkast	tabakscomfoor kwispedoor chocolade	snuifdoos	gesp	oorijzer (goud)

zien, duidelijker naar voren. Tuinmeubels, de andere getuigen van de rust die men zoekt (maar ook van het stijgend gebruik van gietijzer), nemen eveneens toe. Bij deze – ik laat het woord nu maar vallen – groeiende burgerlijkheid past tevens de angst voor het bezit en dus de frequentere aanwezigheid van een brandkast. Wat de genotmiddelen aangaat, worden koffie en thee nog meer overheersend. Het gebruik van chocolade als drank gaat achteruit. De belangrijkere plaats die het theeservies – en dus het theedrinken als sociale activiteit – gaat innemen, blijkt ook uit de toename van het bezit van gebakschalen en zilveren theelepels. Pruimen wordt kennelijk geleidelijk als storend ervaren en verdwijnt; evenals het snuiven. Pijproken wordt wat minder belangrijk. Het rookartikel van de tweede helft van de negentiende eeuw zijn de sigaren. Bij de sieraden tenslotte is op het eerste gezicht duidelijker wat naar voren treedt dan wat er verdwijnt. De hoofdsieraden verdwijnen niet overal even sterk, terwijl broche, oorring, medaillon en dameshorloge wel over de gehele linie toenemen.

In hoeverre het juist is om van verburgerlijking te spreken of dat men dit proces niet beter anders kan noemen, zullen we later nog bespreken. Pas daarna heeft het zin dieper op deze hier slechts aangeduide reeks van veranderingen in te gaan. Wel moeten we hier al het bovengeschetste beeld enigszins nuanceren door kort terug te verwijzen naar tabel 3.41. De veranderingen die we in tabel 3.44 onder 'woningaankleding' hebben gerangschikt, komen alle pas in de derde groep van een kwart of meer van de boedelbeschrijvingen voor. Dit wijst erop dat in 1890 het proces nog in volle gang is.

Bij zoveel rubrieken en voorwerpen als in dit hoofdstuk aan de orde zijn gekomen, kan het niet anders of er zijn ook streekverschillen. Daarbij gaat het om verschillen in bezit van consumptiegoederen die naar voren komen wanneer men van (bijna) identieke cohorten per streek uitgaat. Zijn nu deze streekverschillen zo krachtig dat ze, evenals de tijdsverschillen, die we zo even besproken hebben, herkenbaar worden? Wat zijn de belangrijkste streekverschillen in materiële cultuur? Nemen de streekverschillen gedurende de negentiende eeuw in betekenis af? Veranderen ze misschien van karakter? Bij de beantwoording van deze vragen, evenals bij de tijdsverschillen, zullen we ons in principe beperken tot de situatie in 1830 en in 1890. Wederom zal ik het serviesgoed (behalve het globale belang van thee-, koffie- en chocoladegoed), keukengoed, bestek, beddegoed, naaigerei en kleding buiten beschouwing laten.

In tabel 3.45 staat hiertoe een overzicht van de belangrijkste verschillen. Dit overzicht is als volgt tot stand gekomen. Het is gebaseerd op de bezitspercentages zoals deze tot nu toe gepresenteerd zijn. Deze percentages zijn in vijf categorieën ingedeeld: van 75 tot en met 100 procent (I), van 50 tot 75 procent (II), van 25 tot 50 procent (III), van 6 tot 25 procent (IV) en van 0 tot en met 5 procent (V). Telkens wanneer een voorwerp in een streek in een bepaalde categorie viel en in een andere streek in

TABEL 3.45. Verschillen in het bezit van voorwerpen tussen streken in 1830

Voorwerp	BRAB	GRON	ZAAN	Voorwerp	BRAB	GRON	ZAAN
theestoof	−1		+1	dambord	−1	−1	+2
turfvoorwerp	−1	+1		kinderwagen	−1		+1
kolenvoorwerp	+2	−1	−1	vuurmand	−1	−1	+2
spiegeltafel	−1	+2	−1	xmangel		−1	+1
uittrektafel	−1		+1	pers	−1		+1
klaptafel	−2	+1	+1	droogrek	−2	+1	+1
latafel		−1	+1	wastafel	−1		+1
glazenkast	−1	−1	+2	bedpan	+2	−1	−1
kleerkast		−1	+1	chocoladevoorwerp	−1	−1	+2
ledikant	+1	−1		tabaksvoorwerp	−2	+1	+1
vloerkleed	−1	−1	+2	tabakscomfoor	−1		+1
karpet	−1	−1	+2	kwispedoor	−1		+1
vloerzeil	−1	−1	+2	spinnewiel	+1	+1	−2
mat	−1	−1	+2	garenwinder	+1	+1	−2
loper	−1		+1	horloge	−2	+1	+1
xbeeld	−2	+1	+1	beugeltas	−1		+1
barometer	−2	+1	+1	flacon	−2	+1	+1
vogelkooi	−1	+1		sieraad	−2	+1	+1
kaststel	−1		+1	hoofdsieraad	−2	+1	+1
bureau	+1	−2	+1	ring	−2	+1	+1
pulpitrum	−1	+2	−1	ketting	−2	+1	+1
lessenaar	−1	−1	+2	gesp	−2	+1	+1
kerkboek	−2	−1 +1	+2	speld	−2	+1	+1

Toelichting: zie tekst.

een niet aangrenzende categorie (b.v. I en III, III en V), dan is dat aangemerkt als een streekverschil. Zo'n streekverschil kreeg de waarde '1' als slechts een streek van een andere streek verschilde en '2' wanneer één streek van twee andere streken verschilde. De streek met het hoge percentage kreeg er bovendien een plus voor te staan en die met het lage percentage een min.

Wanneer we alle 'minnen' van alle 'plussen' aftrekken is duidelijk dat de belangrijkste verschillen in 1830 tussen de Zaanstreek en Oost-Brabant liggen en dat Oost-Groningen een tussenpositie inneemt: de Zaanstreek scoort + 39, Oost-Brabant − 43 en Oost-Groningen + 4. Bij de zesenveertig voorwerpen gaat het elf keer om een verschil alleen tussen de Zaanstreek en Oost-Brabant, drie keer om een uniek verschil tussen de Zaanstreek en Oost-Groningen en ook drie keer om een uniek verschil tussen Oost-Groningen en Oost-Brabant. Bij de verschillen waar alle drie de streken betrokken zijn, zijn het vijftien keer de Zaanstreek en Oost-Groningen die tegenover Oost-Brabant staan, elf keer Oost-Groningen en Oost-Brabant tegenover de Zaanstreek en drie keer de Zaanstreek en Oost-Brabant tegenover Oost-Groningen. Wanneer we het sieradenbezit buiten beschouwing laten, dan nemen de gezamenlijke verschillen van de Zaanstreek en Oost-Groningen met Oost-Brabant af tot zeven. De geringe aanwezigheid van sieraden is dus een belangrijk negatief kenmerk van Oost-Brabant. Zo is de geringe aanwezigheid van spinnewiel en garenwinder een negatief kenmerk van de Zaanstreek. Oost-Groningen kent slechts één

TABEL 3.46. Verschillen in het bezit van voorwerpen tussen de drie streken in 1890

Voorwerp	BRAB	GRON	ZAAN	Voorwerp	BRAB	GRON	ZAAN
fornuis*	−2	+1	+1	deurmat	−2	+1	+1
comfoor	−2	+1	+1	bloemvoorwerp*		−1	+1
stoof	−2	+1	+1	religiosa*	+2	−1	−1
lucifervoorwerp*	−1	−1	+2	secretaire*	−1	+1	
turfvoorwerp	−2	+1	+1	kerkboek	−1		+1
kandelaar	+1	−1		boek	−1		+1
hanglamp*	−1	+1		hor	−1		+1
spiegeltafel	−1	+2	−1	droogrek	−2	+1	+1
serviestafel*	−1		+1	vuurmand	−1	−1	+2
chiffonnière	−1		+1	theevoorwerp	−2	+1	+1
commode*	−2	+1	+1	chocoladevoorwerp	−1	−1	+2
ladetafel		−1	+1	gebakvoorwerp*	−2	+1	+1
linnenkast*	−2	+1	+1	sigaarvoorwerp*	−1	−1	+2
nachtkastje	+2	−1	−1	tabaksvoorwerp	−1		+1
ledikant	+2	−1	−1	flacon	−1	−1	+2
tuinmeubel*	−1	+1		beugeltas	−1		+1
paraplubak*	−1	+1		ring	−1		+1
brandkast		−1	+1	ketting	−1	−1	+2
vloerkleed*	−1	−1	+2	oorring*	−1		+1
karpet*	−1	−1	+2	speld	−1	−1	+2
vloerzeil	−1	−1	+2	broche*	−1	−1	+2
mat	−1		+1	medaillon*	−1		+1
loper*	−1		+1	hoofdsieraad	−1	−1	+1

voorwerp waarmee het zich negatief onderscheidt van de beide andere streken: de geringe aanwezigheid van het bureau. Dit is echter gemakkelijk verklaard: in Oost-Groningen heeft men het pulpitrum waarmee deze streek zich dus positief onderscheidt. Daarnaast bezit men er de spiegeltafel die elders niet voorkomt. De percentageverschillen in het bezit van het kabinet zijn niet zodanig dat het de criteria haalt om in tabel 3.45 opgenomen te worden, toch mag men wel zeggen dat met het pulpitrum en de spiegeltafel een eiken kabinet tot de positief kenmerkende voorwerpen van Oost-Groningen behoort.

Positief kenmerkend voor de Zaanstreek is de ruimere aanwezigheid van vloerbedekking in één of andere vorm. De vele andere voorwerpen waarin de Zaanstreek zich positief van andere streken onderscheidt zijn moeilijk onder één noemer te brengen. Hetzelfde geldt voor het negatieve onderscheid van Oost-Brabant. In feite wordt door deze tabel het beeld bevestigd dat al uit de bespreking van de afzonderlijke rubrieken naar voren is gekomen, namelijk dat ten eerste de streekverschillen toevalliger lijken en van minder gewicht zijn dan de tijdsverschillen en ten tweede dat de streekverschillen vooral hierin bestaan dat de Zaanstreek zich ten opzichte van Oost-Brabant kenmerkt door een meer gedifferentieerde materiële cultuur. Voor Oost-Groningen geldt ten opzichte van Oost-Brabant hetzelfde, zij het in wat mindere mate, vooral wanneer men het sieradenbezit buiten beschouwing zou laten. Tussen de Zaanstreek en Oost-Groningen zijn de streekverschillen nog marginaler en genuanceerder. Voor zover men af moet gaan op het pure bezit van voorwerpen en geen

aandacht besteedt aan materiaal, kleur en samenhang tussen de voorwerpen, zijn de verschillen gering.

In 1890 zijn de verschillen tussen Oost-Brabant en de Zaanstreek nog steeds het belangrijkst en neemt Oost-Groningen wederom een middenpositie in. Dit blijkt vooral ook uit die voorwerpen waarmee een streek zich positief of negatief van de beide andere onderscheidt. Oost-Groningen onderscheidt zich slechts éénmaal in positieve zin – namelijk via het bezit van de spiegeltafel. De Zaanstreek onderscheidt zich elf maal in positieve zin, waarvan driemaal met betrekking tot vloerbedekking en viermaal met betrekking tot het sieradenbezit. Oost-Brabant onderscheidt zich driemaal in positieve zin – in het bezit van ledikanten, nachtkastjes en religiosa – en tienmaal in negatieve zin, waarvan vier voorwerpen in verband staan met verwarming.

Van de eenentwintig verschillen tussen twee streken, hebben er dertien betrekking op de Zaanstreek en Oost-Brabant, vier op Oost-Brabant en Oost-Groningen en vier op Oost-Groningen en de Zaanstreek. Alle verschillen met de Zaanstreek worden veroorzaakt door het feit dat daar een voorwerp meer voorkomt dan elders. Dat is in feite ook de belangrijkste conclusie die men kan trekken over de streekverschillen in 1890. Evenals die in 1830 worden ze vooral gedomineerd door het feit dat de Zaanstreek een relatief gedifferentieerde materiële cultuur heeft en Oost-Brabant een relatief ongedifferentieerde. Men kan eraan toevoegen dat het teruglopen van het sieradenbezit in Oost-Groningen en de stijging ervan in Oost-Brabant ertoe hebben bijgedragen dat de Zaanstreek zijn dominante positie wat sieradenbezit betreft, heeft versterkt. De stijging van huishoudens met vloerbedekking in Oost-Brabant en Oost-Groningen heeft niet kunnen voorkomen dat ook in 1890 op dit punt de Zaanstreek zich nog steeds positief van de beide genoemde streken onderscheidt. Ook de stijging in het ledikantenbezit heeft de leidende rol van Oost-Brabant in deze niet aangetast.

Van de zesenveertig verschillen in 1830 en die in 1890 zijn er twintig hetzelfde. Daarvan behoren er elf tot de zoëven genoemde verschillen in sieradenbezit en vloerbedekking en voorts enkele echt streekgebonden voorwerpen als de Oostgroningse spiegeltafel, de Zaanse vuurmand en het chocoladeservies. De nieuwe verschillen betreffen grotendeels voorwerpen die in tabel 3.42 worden aangemerkt als voorwerpen die nieuw zijn of in de negentiende eeuw aan belang toenemen: zeventien van de zesentwintig. Van de voorwerpen die in 1890 geen verschil meer vormen tussen de streken maar in 1830 wel, zijn er twaalf waarvan in tabel 3.42 vermeld staat dat ze sterk aan belang verliezen.

Is het nu ook zo dat de veranderingstendensen die we daar beschreven hebben, samenhangen met de streekverschillen? In tabel 3.46 zijn die voorwerpen van een sterretje voorzien die ook in tabel 3.42 zijn gestegen. Wanneer men daarvan de positieve waarden optelt, dan is het duidelijk dat de Zaanstreek het vaakst scoort op de vernieuwingen: zestien keer. Oost-

Groningen is op grote afstand tweede: zeven scores en Oost-Brabant sluit de rij met twee. Men kan de Zaanstreek dus sterk verbinden met de vernieuwingstendensen. Toch betekent dat niet zonder meer dat de Zaanstreek vooroploopt. Ten eerste hebben we al bij de rubrieksgewijze benadering kunnen zien dat er belangrijke terreinen zijn waarbij juist Oost-Brabant voorligt: het bezit van kachels, ledikanten en nachtkastjes. Ten tweede zijn er terreinen waarbij de Zaanstreek lang aan het oude schijnt vast te houden. Zo komen daar weliswaar de nieuwe sieraden als broche en medaillon in 1890 het meest voor, maar men vindt er ook de meeste huishoudens met de zogenaamde hoofdsieraden. Deze worden in toenemende mate als traditioneel beschouwd. Ten derde kan de groepsgewijze bestudering binnen de streken nog aan het licht brengen of de vernieuwingstendensen door alle groepen gedragen worden of niet.

De conclusie over de streekverschillen, de duurzaamheid en de aard ervan kan slechs voorzichtig worden geformuleerd. Er zijn streekverschillen in materiële cultuur, zelfs wanneer dit begrip – zoals in het bovenstaande gebeurd is – beperkt wordt tot een deel van het bezit van consumptiegoederen en tot één aspect daarvan, namelijk de procentuele aanwezigheid ervan. Deze streekverschillen betreffen vooral de Zaanstreek en Oost-Brabant. Oost-Groningen komt hierdoor wat meer op de achtergrond. Oost-Groningen staat echter dichter bij de Zaanstreek dan bij Oost-Brabant. Deze verschillen vinden we zowel in 1830 als in 1890. Voor een belangrijk deel (iets minder dan de helft) zijn het zelfs dezelfde verschillen (hetgeen overigens geen stilstand illustreert, alleen dat, wat deze voorwerpen aangaat, de veranderingen in dezelfde richting zijn gegaan). De andere verschillen zijn nieuw en zijn op die manier een mooie illustratie van het feit dat men niet kan zeggen dat in 1830 de Zaanstreek voorligt op beide andere en dat in 1890 deze het niveau van de Zaanstreek in 1830 hebben bereikt. In 1890 is de materiële cultuur in zijn totaliteit alweer zo veranderd, dat er sprake is van nieuwe verschillen en dat voorwerpen waarmee de Zaanstreek zich bij voorbeeld in 1830 onderscheidde, al geen rol van betekenis meer spelen. De aard van de streekverschillen is moeilijk te duiden omdat de verschillende voorwerpen waarin streken zich van elkaar onderscheiden moeilijk met elkaar in verband te brengen zijn. Het enige wat we over de aard van de verschillen kunnen zeggen is dat de Zaanstreek een meer gedifferentieerde cultuur heeft dan de beide andere streken en dat Oost-Groningen weer een rijkere heeft dan Oost-Brabant én dat de Zaanstreek vooroploopt in de vernieuwingen zonder dat dit echter wil zeggen dat de Zaanstreek modern is en de beide andere streken of alleen Oost-Brabant traditioneel.

Alvorens dit hoofdstuk af te sluiten, moeten we nog een vraagstuk aan de orde stellen en zo goed mogelijk trachten te beantwoorden. Daarvoor kunnen we slechts een beroep doen op de gegevens van Oost-Brabant en de Zaanstreek. Vinden de veranderingen in de negentiende eeuw vooral

TABEL 3.47. De scores van de voorwerpen uit tabel 3.44 naar de periode waarin ze de sterkste stijging maken

	1830-1860	1860-1890	beide periodes	constant
Oost-Brabant	15	10	3	8
Zaanstreek	13	14	8	1

Toelichting: constant wil zeggen dat de stijging minder dan vijf procent omvat.

plaats tussen 1830 en 1860 of tussen 1860 en 1890 en in hoeverre is er in het tempo van deze veranderingen een verschil tussen de Zaanstreek en Oost-Brabant? Om deze vraag te kunnen beantwoorden ben ik uitgegaan van de voorwerpen uit tabel 3.44. Alleen de commode is buiten beschouwing gelaten, omdat deze in Oost-Brabant alleen maar een negatieve ontwikkeling kent. Om een globaal idee te krijgen van de verschillen tussen de periodes ben ik uitgegaan van het verschil in aanwezigheidspercentages zonder rekening te houden met het absolute niveau ervan. Een stijging van 50 naar 75 procent is derhalve hoger gewaardeerd als een stijging van 24 naar 48 procent, ook al betekent deze laatste een verdubbeling. Er is sprake van een gelijke stijging wanneer er tussen de stijgingspercentages geen groter verschil dan vijf procent zit. Die voorwerpen die niet voorkomen of slechts van nul naar vijf procent stijgen heb ik apart gezet (zie tabel 3.47).

In Oost-Brabant is het aantal voorwerpen, dat tussen 1830 en 1860 stijgt in aanwezigheidspercentages, groter dan dat tussen 1860 en 1890. Het verschil is echter niet zo groot dat men positief kan zeggen dat in de eerste helft van de negentiende eeuw een grotere vernieuwingsactiviteit tentoongespreid wordt. In de Zaanstreek is het aantal voorwerpen dat in belang toeneemt in beide periodes ongeveer gelijk. Dit betekent dat de veranderingen in de materiële cultuur ook in de eerste helft van de negentiende eeuw al plaatsvonden. Het zegt echter niets over het tempo van de veranderingen. Om die te onderzoeken moet men een seriële analyse doen. In hoeverre de verschillen tussen de Zaanstreek en Oost-Brabant in verband staan met de economische conjunctuur is moeilijk zo algemeen te zeggen.

Omdat er zoveel verschillen zijn tussen de beide streken wat betreft welke voorwerpen in een bepaalde periode stijgen, is het niet mogelijk een uitspraak te doen op boven-regionaal niveau over het karakter van de vernieuwingen tussen 1830 en 1860 en die van 1860 en 1890. Op streekniveau is er evenmin een duidelijk verschil aanwijsbaar tussen beide periodes. In beide periodes betreft het voorwerpen die zowel representant zijn van de technische vernieuwingen als van de vernieuwingen die samenhangen met een gedifferentieerder gebruik van de woonruimte als van vernieuwingen op het gebied van sieradenbezit.

In hoofdstuk vijf zullen we terugkomen op de verschillen tussen de regio's, nadat we eerst in hoofdstuk vier aandacht hebben geschonken aan de verschillen in materiële cultuur van het huishouden binnen de regio's.

4. DE VERSCHILLEN IN MATERIËLE CULTUUR BINNEN DE STREKEN EN PERIODES

Het idioom van de groep

4.1. Inleiding

In de materiële cultuur van het huishouden op het Nederlandse platteland zijn gedurende de negentiende eeuw vele – grotere en kleinere – veranderingen opgetreden. In de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk is een eerste ordening in deze veranderingen aangebracht naar tijd en naar regio. Daarbij zijn de veranderingen en verschillen die samenhangen met rijkdom en sociale omgeving, zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten. Deze aspecten komen in dit hoofdstuk aan de orde.

De in dit hoofdstuk gepresenteerde beschrijving van de materiële cultuur van het huishouden per sociale groep en naar de omvang van het consumptiegoederenbezit geeft ons inzicht in de feitelijke levensstijlen van mensen – informatie die tot nu toe niet beschikbaar was. Tevens ligt in de nauwkeurige beschrijving ervan de aanzet besloten tot verklaring van de verschillen in materiële cultuur tussen sociale groepen. Bovendien dient deze beschrijving ertoe om te controleren of de in het vorige hoofdstuk aangebrachte ordening voor alle sociale groepen relevant is en om te bezien in hoeverre deze ordening aanpassing behoeft. In het volgende hoofdstuk zijn we dan in staat om uitgaande van de voorwerpen zelf op basis van onze kennis van het streek- en groepskarakter van voorwerpen algemene ontwikkelingen in de negentiende eeuw te volgen.

De beschrijving van de materiële cultuur is in principe beperkt tot de aanwezigheid van belangrijke voorwerpen. Het begrip 'belangrijk' wordt hierbij gedefinieerd als 'indien het betreffende voorwerp in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van een sociale groep aanwezig is'. Aan het kledingbezit hebben we in dit hoofdstuk geen aandacht geschonken, omdat dit bezit niet in elke streek en periode onderzocht kon worden, zoals we in hoofdstuk twee gezien hebben. Het bezit aan keuken- en serviesgoed wordt evenmin in zijn afzonderlijke voorwerpen geanalyseerd, omdat daarvoor de nauwkeurigheid van de beschrijving in de inventaris te wisselend is. Waar het mogelijk en zinvol is, wordt aandacht geschonken aan de hoeveelheid van de voorwerpen en het materiaal waarvan ze gemaakt zijn. De 'prijzen' van de voorwerpen die in dit hoofdstuk vermeld worden komen uit bijlage IV.3

De opzet van dit hoofdstuk is streeksgewijs. Zoals in hoofdstuk één uiteengezet is, gaan we ervan uit, dat de specifieke materiële cultuur het resultaat is van contacten tussen en wederzijdse beïnvloeding door mensen. De regio is daarom het juiste beschrijvingsniveau, ook al zijn daardoor herhalingen en overlappingen onvermijdelijk. De bestudering van de binnen-regionale verschillen beginnen we met de Zaanstreek, vervolgens

Oost-Brabant en tenslotte Oost-Groningen. De reden hiervan is dat we in het vorige hoofdstuk de scherpste tegenstellingen hebben waargenomen tussen de Zaanstreek en Oost-Brabant. Het is daarom zinvol Oost-Groningen als laatste te behandelen.

Hoewel we ook boedelbeschrijvingen van arbeiders verzameld hebben, zal de meeste aandacht uitgaan naar de materiële cultuur van de burgerij, de middenstanders en de boeren. Het consumptiegoederenbezit van de laatste twee groepen is het best vergelijkbaar, omdat de waarde ervan het meest overeenkomt. De burgerij heeft over het algemeen een veel duurder consumptiegoederenbezit en is daardoor al anders. Als er een verband bestaat tussen maatschappelijke positie en levensstijl, zijn vooral de boeren in ons gegevensbestand interessant.

De maatschappelijke positie van de boerenbevolking in de drie streken loopt nogal uiteen. In de Zaanstreek is er sprake van grote boeren die maatschappelijk gezien een belangrijke, maar – in deze sterk geïndustrialiseerde streek – marginale positie innemen. In Oost-Brabant is er een samenleving die getalsmatig gedomineerd wordt door kleine boeren met daarboven een kleine stedelijke elite van notabelen. Oost-Groningen is eveneens een boeren-samenleving ondanks enkele stedelijke centra als Winschoten en Veendam. In tegenstelling tot in Oost-Brabant vindt men hier grote boeren die tevens maatschappelijk een belangrijke positie innemen. In dit hoofdstuk zullen we een antwoord kunnen geven op de vraag in hoeverre de maatschappelijke positie zijn weerslag vindt in de levensstijl.

4.2. De Zaanstreek

4.2.1. *De materiële cultuur in de Zaanstreek in 1830*

In het vorige hoofdstuk is de materiële cultuur van het huishouden in de Zaanstreek gekarakteriseerd als goed ontwikkeld en sterk gedifferentieerd. In de loop van de negentiende eeuw doen een groot aantal vernieuwingen hun intrede, maar er is op sommige gebieden tevens sprake van een opmerkelijke continuïteit. Van de beide andere streken verschilt de Zaanstreek vooral in sieradenbezit en vloerbedekking. Daarnaast zijn er nog wel andere verschillen, maar die laten zich moeilijker onder één noemer brengen. Voorts zijn er ook voorwerpen die typerend zijn voor de Zaanstreek: we hebben de vuurmand en het chocolade-servies genoemd. Wat we niet hebben kunnen zien, is in hoeverre de drie sociale groepen die in dit bestand vertegenwoordigd zijn, deel hebben aan dit Zaans consumptiepatroon. De hoogte van de percentages geven wel een indicatie, maar zodra deze onder de vijftig procent-grens komen, kan men niet meer zeggen of alle groepen het desbetreffende voorwerp of voorwerpen ook daadwerkelijk in dezelfde mate in bezit hebben. Dit zullen we thans onderzoeken.

TABEL 4.1. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1830

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W2	W3	W4
verwarming	7	7	8	11	12	10	14	15
verlichting	2	2	2	3	3	3	5	5
meubilair	6	7	9	10	10	10	16	17
textiel	8	9	11	15	15	15	22	25
decoratie	3	3	4	7	6	5	8	10
keukengoed	4	3	5	6	4	3	7	7
serviesgoed	12	14	14	21	21	19	25	27
bestek	2	2	2	4	3	5	7	9
roken	1	2	2	3	3	2	4	6
schoonmaak	4	3	6	7	8	2	10	11
hygiëne	1	0	1	2	2	2	5	4
activiteiten	1	1	2	1	2	2	3	5
naaigerei	1	1	1	3	2	1	1	3
sieraden	5	7	4	10	9	6	8	14
accessoires	2	1	2	3	3	2	3	4
totaal	57	60	71	103	103	89	139	160

Toelichting: voor de betekenis van de rubrieken, zie tekst.

We maken daarbij in eerste instantie een onderscheid tussen 'items' en 'voorwerpen'. Onder 'items' verstaan we unieke voorwerpen. Vijf stoelen en twee tafels zijn twee items en zeven voorwerpen.

In tabel 4.1 is een overzicht gegeven van het gemiddeld aantal items per rubriek naar sociale en consumptiegroepen. In deze tabel onderscheiden we vijftien rubrieken. De titels van de meeste rubrieken spreken voor zichzelf. Onder het label 'activiteiten' vatten we voorwerpen samen die voor ontspanning kunnen dienen als boeken en muziekinstrumenten, en ook voorwerpen als bijvoorbeeld een spinnewiel. Het woord 'accessoires' gebruiken we voor voorwerpen als beugeltas, flacon of paraplu. Uit het gemiddelde totale aantal items kan men direct opmaken dat de indeling in consumptiegroepen de belangrijkste scheidslijn teweeg brengt. Dat betekent dat naarmate men een rijker consumptiegoederenbezit heeft, dit ook meer gedifferentieerd is. De toename van het aantal items is echter geringer dan de toename van de waarde van het consumptiegoederenbezit. Dit blijkt vooral bij de hogere consumptiegroepen. De gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit van de burgerij van de vierde consumptiegroep is twee keer zo groot als dat van de burgerij van de derde groep. Het aantal items is slechts ééneenzevende keer zo groot. Dit cijfer kan enigszins beïnvloed zijn door het feit dat zeer zelden voorkomende items samengevoegd zijn in de berekeningen.

De rubrieken serviesgoed en textiel kennen de meeste items, gevolgd door de rubrieken meubilair, sieraden en verwarmingsvoorwerpen. De rubrieken verlichting, rookgerei, hygiëne, activiteiten, naaigerei en accessoires komen niet boven de vijf à zes items gemiddeld. Ook op rubrieksniveau zien we dat over het algemeen het gemiddelde aantal items samenhangt met de indeling in consumptiegroepen. Dit bevestigt eens te meer de *common-sense* verwachting dat de financiële middelen die men tot zijn beschikking heeft, een zeer belangrijke rol spelen in de materiële cultuur van het huishouden.

Binnen de eerste consumptiegroep is het verschil per rubriek in aantal items miminaal. De verschillen bedragen zelden meer dan één of twee items. Tussen de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep is er evenmin nauwelijks verschil in aantallen items. Men moet hierbij echter wel bedenken dat de waarde van het consumptiegoederenbezit van de boeren hoger is dan dat van de middenstanders (omdat er bij de boeren ook boedelbeschrijvingen gebruikt zijn van de derde consumptiegroep). De burgerij van deze consumptiegroep bezit bij twee rubrieken – schoonmaakgoederen en sieraden – duidelijk minder items dan de boeren en middenstanders.

In tabel 4.2 staan de gemiddelde aantallen voorwerpen. In eerste instantie levert dat hetzelfde beeld op als dat van het gemiddelde aantal items. De consumptiegroepen zijn de scheidslijn. Dat betekent dat wanneer men een rijker consumptiegoederenbezit heeft, dat niet alleen meer items, maar ook meer voorwerpen ten gevolge heeft. Ook hier zien we echter weer dat de toename in voorwerpen geen gelijke tred houdt met de toename van de waarde van het consumptiegoederenbezit. Hieruit kan men concluderen dat men niet alleen meer, en meer verschillende voorwerpen aanschaft, maar ook duurdere.

De rubrieken serviesgoed en textiel zijn het grootst, gevolgd door meubilair en daarna bestek, verwarmingsgoed en sieraden. Wat het bestekbezit betreft is het duidelijk dat de aantallen pas vanaf de tweede consumptiegroep zodanig zijn dat er sprake is van een redelijk aantal lepels en vorken per huishouden. Vermoedelijk hangt dit samen met de betere optekeningen van bestek van edelmetaal.

Het sieraden-bezit is het meest duidelijke voorbeeld van sociale gekleurdheid. Het aantal sieraden van de boeren overtreft binnen elke consumptiegroep dat van de overige sociale groepen. Bovendien bezitten de boeren van de tweede en derde consumptiegroep aanzienlijk meer sieraden dan de burgerij van de derde consumptiegroep, waardoor ze de consumptiegroepen-scheidslijnen doorbreken.

De tegenstellingen per rubriek binnen de consumptiegoederen zijn bij het gemiddeld aantal voorwerpen groter dan bij het gemiddeld aantal items. Bij de eerste consumptiegroep hebben de arbeiders minder meubilair dan de boeren en middenstanders. De boeren wijken in positieve zin vooral af in het sieraden-bezit. De extra inspanning die zij op dit dure

TABEL 4.2. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1830

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W2	W3	W4
verwarming	11	11	16	25	24	22	36	47
verlichting	3	2	5	6	7	5	13	14
meubilair	17	28	27	40	38	43	77	94
textiel	20	22	35	67	71	84	105	185
decoratie	12	10	17	26	24	16	25	45
keukengoed	10	7	18	35	19	10	42	32
serviesgoed	93	54	77	141	115	109	182	246
bestek	4	3	3	18	13	25	46	84
roken	1	2	3	4	4	4	7	9
schoonmaak	6	11	9	15	14	4	21	23
hygiëne	1	0	1	2	2	3	6	6
activiteiten	1	1	2	4	3	3	4	9
naaigerei	1	1	1	4	3	2	2	4
sieraden	8	14	7	34	19	15	23	47
accessoires	3	1	4	8	8	6	9	11
totaal	190	166	228	427	363	351	598	856

gebied doen, verklaart mogelijk het geringe totaal aantal voorwerpen dat zij bezitten. De middenstanders verschillen het sterkst van de beide andere groepen. Ze bezitten meer voorwerpen op het gebied van textiel, woningdecoratie, keukengoed, verwarming en verlichting. Op deze gebieden hebben zij meer van hetzelfde, want het gemiddelde aantal items verschilt nauwelijks.

De verschillen in aantal voorwerpen tussen de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep zijn marginaal en soms net tegenovergesteld aan die van de eerste consumptiegroep met uitzondering weliswaar van het sieraden-bezit, waarvan we al geconstateerd hebben dat de boeren hier sterk de nadruk op leggen. De betekenis van de verschillen in aantal voorwerpen bij de eerste consumptiegroep moet men derhalve niet overschatten.

De burgerij van de tweede consumptiegroep verschilt naar het aantal voorwerpen nog duidelijker van de boeren en middenstanders dan bij het aantal items. Aangezien zij zowel minder voorwerpen als minder items hebben, zullen zij over het algemeen duurdere items moeten bezitten. De burgerij bezit vooral minder decoratie-artikelen, schoonmaakgoederen en sieraden, maar heeft meer voorwerpen op het terrein van het bestek. De burgerij van de derde consumptiegroep zet deze lijn voort. Zij bezit veel meer bestek dan de middenstanders. Daarnaast heeft zij meer voorwerpen op het gebied van hygiëne, meubilair en rookartikelen. Het aantal voor-

werpen dat zij meer heeft op het gebied van sieraden, accessoires en activiteiten – dat ook voornamelijk kostbare voorwerpen omvat – is slechts gering. Pas wanneer de burgerij veel geld besteedt aan het consumptiegoederenbezit (bij de vierde groep), stijgt het aantal voorwerpen in deze rubrieken ook sterk.

Tabel 4.1 en 4.2 hebben ons in de gelegenheid gesteld in globale termen het consumptiegoederenbezit van de sociale en consumptiegroepen met elkaar te vergelijken. Op basis hiervan kunnen we voorlopig concluderen dat de belangrijkste verschillen zich voordoen tussen de consumptiegroepen en dat het belangrijkste sociale verschil aanwezig is tussen de burgerij en de andere sociale groepen.

Het aantal voorwerpen en de differentiatie in voorwerpenbezit is slechts de eerste laag van de materiële cultuur. De herkenbaarheid van de groepen ten opzichte van elkaar wordt vooral bepaald door de voorwerpen zelf die zij bezitten en de mate van exclusiviteit. Op voorwerp-niveau zijn er natuurlijk altijd wel verschillen tussen mensen. Door uit te gaan van sociale en consumptiegroepen hopen we deze verschillen te systematiseren. Hetgeen niet wegneemt dat desondanks 'betekenisloze' verschillen zullen voorkomen – dat wil zeggen verschillen in aanwezigheidspercentages die niet het gevolg zijn van gerichte keuzes. Om dergelijke verschillen zoveel mogelijk uit te sluiten zijn we uitgegaan van een tweedeling: voorwerpen die in vijftig procent of meer van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn en voorwerpen die in minder dan vijftig procent aanwezig zijn. Het idee dat hier achter zit, is dat wanneer een voorwerp in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen voorkomt, dit voorwerp voor de desbetreffende sociale groep een bekend voorwerp is, ook al is het niet in alle gevallen een standaardvoorwerp. Het voorwerp mag daarom gerekend worden deel uit te maken van de materiële cultuur van de desbetreffende groep. Op deze wijze zijn we in staat de materiële cultuur van een groep te benoemen en zodoende de overeenkomsten en verschillen op te sporen. De meer genuanceerde verschillen die de tijd- en plaatsgenoot onbewust wel opgemerkt zal hebben, blijven voor ons echter verborgen. De bruto-gegevens van de tabellen die thans volgen staan in bijlage IV.2.

De eis dat een item in minstens één van de combinaties van sociale en consumptiegroepen in de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig moet zijn, leidt tot een totaal van 164 items die in het onderzoek betrokken worden. In tabel 4.3 wordt per combinatie van sociale en consumptiegroep het aantal groeps-items, d.w.z. de items die in minstens de helft van de inventarissen te vinden zijn, vergeleken met het aantal items die in minstens twee inventarissen genoemd worden – de potentiële items. Deze vergelijking levert een maat van uniformiteit. Als referentiepunt heb ik gekozen voor items die minstens twee keer voorkomen en niet voor items die minstens één maal voorkomen. De reden is dat deze laatste maat gevoeliger is voor het aantal inventarissen dat onderzocht wordt. Die groepen

TABEL 4.3. De uniformiteit van de materiële cultuur. De Zaanstreek, 1830

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W2	W3	W4
aantal potentiële items (1)	101	94	149	143	168	126	172	239
gemiddeld aantal items (2)	57	60	71	103	103	89	139	160
aantal groepsitems (3)	56	50	51	88	93	73	114	136
verhouding tussen (3) en (1)	55	53	34	62	55	56	66	57
verhouding tussen (3) en (2)	98	83	72	85	90	82	82	85

Toelichting: – aantal potentiële items omvat de items die minstens twee keer in een combinatie van sociale en consumptiegroep vermeld worden;
– gemiddeld aantal items is het gemiddelde aantal items per combinatie van sociale en consumptiegroep;
– groepsitems zijn die items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van een combinatie van sociale en consumptiegroep voorkomen.

waarvan veel inventarissen bestudeerd zijn, zouden wanneer het eenmalig voorkomen voldoende was geweest, alleen daarom al slechter scoren. Een tweede maat van uniformiteit vormt de verhouding tussen het aantal groeps-items en het gemiddelde items per groep. De waarde van deze maat zal hoger zijn dan die van de eerste maat omdat het gemiddelde aantal items kleiner is dan het aantal potentiële items.

Met uitzondering van de middenstanders van de eerste consumptiegroep bedraagt het aantal groeps-items tenminste de helft van het totaal aantal potentiële items. Dit is mede gelet op het gemiddelde aantal items bijzonder hoog. Het consumptiegoederenbezit van de boeren van de tweede en derde consumptiegroep en dat van de burgerij van de derde consumptiegroep vertoont de hoogste mate van uniformiteit. De middenstanders van de eerste consumptiegroep waar slechts een derde van het aantal potentiële items groeps-item is, sluiten de rij. Bij hen is ook de verhouding tussen de groeps-items en het gemiddelde aantal items het slechts.

Van de honderdvierenzestig voorwerpen zijn er tweeënveertig die bij alle of bijna alle sociale en consumptiegroepen aanwezig zijn. Men vindt ze in tabel 4.4. Deze en de volgende tabellen zijn in zeven rubrieken verdeeld: verwarming en verlichting; meubilair; woningtextiel en -decoratie; keukengoed, serviesgoed, bestek en rookgerei (eetcultuur); hygiëne; activiteiten en recreatie; preciosa en accessoires. De rubriek hygiëne omvat zowel het sanitair als items om het huis schoon te maken, om textiel te wassen en zichzelf te wassen. De rubriek recreatie en activiteiten omvat het bezit aan boeken, spelletjes, muziekinstrumenten alsmede voorwerpen als spinnewiel en weefgetouw. De rubriek preciosa bestaat uit sieraden, maar ook uit voorwerpen die voor naaien, breien of borduren gebruikt worden.

De meeste voorwerpen die in tabel 4.4 opgesomd zijn, verwacht men hier ook. Ze zijn zo noodzakelijk en elementair dat ze in geen boedel-

TABEL 4.4. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830

Verwarming/verlichting
- xhaard
- xdoofpot (-A1)
- vuurscherm (-W2)
- kandelaar

Meubilair
- stoel
- tafel
- kast (-B1)
- latafel (-B1,W2)
- bedstede
- wieg (-B1,B2)
- vuurmand (-B1,B2)

Woningtextiel/-decoratie
- xgordijn
- mat
- xafbeelding
- spiegel

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- xklok

Eetcultuur
- xketel
- xpot
- xpan (-B1)
- stoof (-B1)
- theestoof
- xglaswerk
- karaf
- serviesgoed
- kop
- schotel
- bord
- schaal
- trommel
- xpresenteerblad
- theepot
- theeservies (-M1)

Eetcultuur (vervolg)
- theebus
- suikerpot (-B1)
- melkkan (-A1)
- koffiepot
- lepel
- xtabaksvoorwerp

Hygiëne
- xmangelvoorwerp (-B1,W2)
- xtobbe (-A1,B1)
- xemmer

Activiteiten/recreatie
- geen

Preciosa/accessoires
- xsieraad

Toelichting: de toevoeging (-A1) achter een item betekent dat dat item in A1 *niet* in de helft van de gevallen aanwezig is. Zo ook -B1, -W2 etc.

beschrijving zouden mogen ontbreken. Daarnaast echter staan er in deze tabel zowel voorwerpen die men er niet zou verwachten als worden er voorwerpen niet vermeld die men er wel zou verwachten. In de Zaanstreek is het blijkbaar gewoon dat men een vuurscherm, een spiegel, een klok en een theestoof bezit. Ze getuigen van een redelijk bezitsniveau aan consumptiegoederen. Anderzijds zijn vooral de rubrieken verlichting en hygiëne slecht voorzien. Een olielamp haalt niet overal de vijftig-procentgrens, evenmin als een strijkijzer of lampetkan. Dat de rubriek activiteiten en recreatie leeg blijft, is minder verwonderlijk wanneer men beseft welke voorwerpen er vooral voor in aanmerking komen (spelletjes, boeken, muziekinstrumenten). Evenmin is het verbazingwekkend dat onder de rubriek preciosa slechts vermeld is dat gewoonlijk wel een sieraad aanwezig is zonder dat een specifiek sieraad groeps-item is. Het feit echter dat iedereen minstens een sieraad heeft, is al veelzeggend. Men kan eruit afleiden, dat blijkbaar een bezit dat wij luxe plegen te noemen – een sieraad – gewoon is, terwijl een bezit waarvan wij denken dat het noodzakelijk is – een strijkijzer – in veel boedelbeschrijvingen ontbreekt.

In tabel 4.5 staan de voorwerpen die de arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra hebben als groeps-item. Het zijn een gering aantal voorwerpen die bovendien elkaar nauwelijks overlappen behalve bij de persoonlijke voorwerpen. Dat het aantal extra groeps-items niet groot is, is niet vreemd. Degene die het minste bezitten,

TABEL 4.5. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830

A1	B1	M1
Verwarming/verlichting	*Verwarming/verlichting*	*Verwarming/verlichting*
– xturfbewaarvoorwerp	– geen	– blaker
– xzwavelstoklade		– lamp
Meubilair	*Meubilair*	*Meubilair*
– geen	– bureau	– glazenkast
		– lessenaar
Woningtextiel/-decoratie	*Woningtextiel/-decoratie*	*Woningtextiel/-decoratie*
– geen	– geen	– geen
Eetcultuur	*Eetcultuur*	*Eetcultuur*
– oven	– geen	– tabakspot
– tabakscomfoor		
– mes		
– vork		
– kwispedoor		
Hygiëne	*Hygiëne*	*Hygiëne*
– gemakkoffer	– geen	– xstrijkijzer
– xstrijkijzer		– droogrek
Activiteiten/recreatie	*Activiteiten/recreatie*	*Activiteiten/recreatie*
– beugeltas	– geen	– xkerkboek
		– boek
Preciosa/accessoires	*Preciosa/accessoires*	*Preciosa/accessoires*
– oorijzer	– oorijzer	– geen
– xhalsketting	– voorhaarnaald	
– xspeld	– xhalsketting	
– xhaak	– xspeld	
	– xgesp	
	– horloge	
	– tabaksdoos	

oefenen op de omvang van deze lijst immers de grootste invloed uit. Wanneer er toch veel extra items zouden zijn, zou er sprake zijn van een sterk uiteenlopend bezit binnen deze consumptiegroep. Men ziet dat dit niet het geval is. Een belangrijk gedeelte van de in tabel 4.5 genoemde voorwerpen zou men eigenlijk in de basis-lijst verwacht hebben. Aan de verschillen tussen de sociale groepen kan men niet veel waarde toekennen. Toch onderscheiden de boeren zich van de arbeiders en middenstanders, doordat ze behalve vrouwensieraden ook mannensieraden bezitten (horloge en tabaksdoos). Het sieraden-bezit van de middenstanders is zeer divers van samenstelling. Uit tabel 4.1 en 4.2 weten we dat de middenstanders in

TABEL 4.6. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830

Verwarming/verlichting	*Eetcultuur*	*Activiteiten/recreatie*
– xturfbewaarvoorwerp (M)	– oven	– xspel (M)
– xzwavelstoklade	– comfoor	– kerkboek
– beddepan (B)	– tabakscomfoor	
– blaker	– spoelkom	*Preciosa/accessoires*
– snuiter	– chocoladeketel	– schaar
– lamp (M)	– botervloot	– vingerhoed
	– mosterdpot (M)	– xkoker
Meubilair	– olie- en azijnstel (B)	– naaldenkoker (B)
– uittrektafel	– peper- en zoutvoorwerp	– beugeltas
– klaptafel (B)	– mes	– oorijzer
– glazenkast (B)	– vork	– kapspeld
– kabinet	– tafellaken	– voorhaarnaald
– klerenkast (M)	– tabakspot	– zijnaald
– bureau	– kwispedoor (M)	– xring
– lessenaar	– snuifdoos (B)	– xhalsketting
		– xspeld
Woningtextiel/-decoratie	*Hygiëne*	– xgesp
– glasgordijn	– gemakkoffer (M)	– xhaak
– xvloerkleed	– wasgerei (B)	– horloge
– vloerkleed (M)	– veegvoorwerp	– flacon (M)
– karpet (M)	– xstrijkijzer (M)	– kappenkist (B)
– xvogelkooi	– droogrek	
– kaststel (B)		
– barometer		

Toelichting: De toevoeging (B) of (M) achter een item betekent dat dat item alleen bij die sociale groep in minstens de helft van de gevallen aanwezig is.

gemiddeld aantal sieraden en items niet onderdoen voor de arbeiders, toch is er geen enkel sieraad dat in minstens de helft van de middenstandershuishoudens aanwezig is. De voorwerpen die ze wel gemeenschappelijk hebben, wijzen op wat extra aandacht voor het huiselijk leven ten opzichte van de boeren – blaker, olielamp, lessenaar, kerkboek, tabakspot –, en netheid-strijkijzer en droogrek. De afwezigheid van mes en vork en zwavelstoklade, die wel bij de arbeiders aanwezig zijn, laten zien dat het verschil nog maar marginaal is.

Hoe ontwikkelt het consumptiegoederenbezit zich als men over twee à drie keer zoveel geld beschikt? In tabel 4.6 vindt men de extra bezittingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep. De uitbreidingen met nieuwe voorwerpen is aanmerkelijk. De nieuwe voorwerpen van boeren en middenstanders overlappen elkaar grotendeels en behoren tot alle zes rubrieken. Daarnaast zijn er ook nog twintig voorwerpen, waarvan er elf uitsluitend bij de middenstanders en negen alleen bij de boeren in de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Deze twintig items wijzen niet zo éénduidig in één richting dat de verschillen tussen boeren en middenstanders meer dan marginaal zijn. Zo zien we

TABEL 4.7. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830

Verwarming/verlichting
- xkachel
- snuiter (+B,M)
- lamp (+M)

Meubilair
- chiffonnière
- kabinet (+B,M)
- xbureau (+B,M)
- lessenaar (+B,M)

Woningtextiel/-decoratie
- vloerkleed (+B,M)
- tafelkleed
- kaststel (+B)
- schoorsteenspiegel

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- staande klok

Eetcultuur
- comfoor (+B,M)
- spoelkom (+B,M)
- likeurkelder
- botervloot (+B,M)
- olie- en azijnstel (+M)
- peper- en zout-voorwerp(+B,M)
- suikerschep
- vork (+B,M)
- servet
- tafellaken (+B,M)
- tabakspot (+B,M)
- tabaksdoos

Hygiëne
- gemakkoffer (+M)
- xwasgerei (+B)
- handdoek

Activiteiten/recreatie
- xboek

Preciosa/accessoires
- xgesp (+B,M)
- horloge (+B,M)
- xschrijfgerei

Toelichting: De toevoeging (+B, +M of +B,M) betekent dat dat item ook bij B, M of bij B en M van dezelfde consumptiegroep in de helft van de gevallen aanwezig is.

bij de rubriek woningdecoratie dat de middenstanders normaal wel en de boeren geen vloerkleden bezitten. De boeren daarentegen bezitten in minstens de helft van de gevallen een kaststel en een kappenkist; twee voorwerpen die een wat traditionelere connotatie hebben.

De burgerij van deze consumptiegroep laat een geheel ander uitbreidingspatroon zien. Vindt bij de boeren en middenstanders een aanzienlijke uitbreiding van het preciosa-bezit plaats, bij de burgerij is hiervan nauwelijks sprake. De veranderingen zijn veel duidelijker geconcentreerd in de verfraaiing en verbetering van de wooncultuur. Chiffonnière, schoorsteenspiegel en staande klok maken elke bezoeker – nog afgezien van het huis waarin men zich bevindt – duidelijk van doen te hebben met andere mensen.

Bij de burgerij van de derde consumptiegroep zien we iets soortgelijks. Bij hen is het aantal nieuwe voorwerpen nog weer groter, maar het sieradenbezit blijft achter. Pas bij de burgerij van de vierde consumptiegroep neemt ook het uniforme sieraden-bezit sterk toe. Wanneer we de rubriek preciosa buiten beschouwing laten, zijn er driëenvijftig voorwerpen die zowel bij de burgerij van de derde als die van de vierde consumptiegroep voorkomen en achtendertig die dat bij één van beide doen. Deze achtendertig voorwerpen geven de beide groepen echter niet een apart gezicht, ook al heeft de burgerij van de vierde consumptiegroep duidelijk de meest ontwikkelde materiële cultuur: het zijn variaties en nuanceringen. De inhoudelijke verschillen worden pas veroorzaakt door de verschillen in de rubriek preciosa.

TABEL 4.8. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1830

Verwarming/verlichting
- xturfbewaarvoorwerp
- turfpomp (W4)
- rondsel (W3)
- bedpan (W3)
- blaker
- snuiter
- lantaarn
- lamp

Meubilair
- armstoel
- fauteuil (W4)
- uittrektafel
- klaptafel
- glazenkast
- chiffonnière
- kabinet
- klerenkast (W3)
- xbureau
- bureau (W4)
- secretaire (W4)
- lessenaar
- speeltafel (W3)
- kniptafel (W4)
- ledikant (W3)
- nachtkastje
- kinderstoel (W4)
- kinderwagen (W3)

Woningtextiel/-decoratie
- stoelkussen
- raamgordijn
- deurmat (W3)
- vloerkleed
- vloerzeil (W4)
- karpet
- loper
- tafelkleed
- beeld (W4)

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- xbloemenvaas
- kaststel
- barometer
- schoorsteenspiegel (W4)
- staande klok (W3)
- pendule (W4)

Eetcultuur
- bekken (W4)
- koekijzer (W3)
- oven
- comfoor
- tabakscomfoor
- spoelkom
- driehoek (W4)
- flessenbak (W4)
- likeurkelder (W4)
- botervloot
- mosterdpot
- olie- en azijnstel
- peper- en zoutvoorwerp
- xbestekdoos (W4)
- mes
- vork
- paplepel (W3)
- soeplepel
- suikerschep
- theelepel (W4)
- kurk (W4)
- kurketrekker (W3)
- servet
- tafellaken
- schel
- tabakspot
- tabakskist (W4)
- xpijpvoorwerp
- xpijpenrek (W4)
- kwispedoor
- snuifdoos (W4)

Hygiëne
- gemakkoffer
- lampetkan en -kom
- handdoek
- xveger (W4)
- vuilnisblik (W3)
- xwasteil (W3)
- mangel
- pers
- xstrijkijzer
- droogrek

Activiteiten/recreatie
- xspel
- dambord (W4)
- omberspel (W4)
- xkerkboek
- kerkboek (W4)
- bijbel (W4)
- boek
- paraplu
- steekwapen

Preciosa/accessoires
- xschrijfgerei
- inktvoorwerp (W3)
- bril
- horloge
- xgesp
- naaldenkoker (W4)
- breikoker (W4)
- beugeltas (W4)
- xring (W4)
- xhalsketting (W4)
- xarmband (W4)
- xspeld (W4)
- xhaak (W4)
- xsluiting (W4)
- flacon (W4)
- tabaksdoos (W4)

Het preciosa-bezit van de burgerij van de derde consumptiegroep blijft beperkt tot dure gebruiksartikelen als horloge en schrijfgerei. Sieraden als ringen of halsketting komen in minder dan de helft van de boedelbeschrijvingen voor. Het sieraden-bezit van de burgerij van de vierde consumptiegroep sluit aan bij dat van de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep. De belangrijkste punten van verschil betreffen de hoofdsieraden als oorijzer, kapspeld en voorhaarnaald die de burgerij

niet en de armband die ze wel als groeps-item heeft. Het verschil is echter niet absoluut. Weliswaar minder dan vijftig procent, maar meer dan een kwart van deze burgerij bezit hoofdsieraden. Dit is belangrijk, omdat hieruit blijkt dat ondanks de duidelijke verschillen die er zijn in het consumptiegoederenbezit van de boeren en middenstanders en de burgerij, deze verschillen op zo'n belangrijk – want goed zichtbaar – gebied als het bezit van sieraden niet absoluut zijn. Het is niet zo dat de boeren en de middenstanders door het bezit van hoofdsieraden apart staan, ook al draagt het bij tot hun herkenbaarheid.

Dit overzicht van de groeps-items per sociale en consumptiegroep heeft ons geleerd dat de belangrijkste tegenstelling bestaat tussen de burgerij enerzijds, anderzijds de boeren en middenstanders. Deze verschillen bestaan vooral in de gerichtheid op de woning bij de burgerij en op sieraden bij boeren en middenstanders.

De boedelbeschrijvingen van 1830 zijn dusdanig van kwaliteit dat het ook mogelijk is om naar het materiaal van voorwerpen te kijken. We zullen eerst zien welke materialen bij welke groepen aanwezig zijn en vervolgens nagaan of er op groepsniveau verbanden zijn tussen keuzes van materiaal en voorwerpen. In tabel 4.9 en ook in andere, soortgelijke tabellen in dit hoofdstuk zijn in plaats van aanwezigheidspercentages, indexcijfers gegeven. Het aantal boedelbeschrijvingen per sociale en consumptiegroep is vaak gering. Dit heeft tot gevolg dat in dergelijke gevallen de aanwezigheidspercentages van voorwerpen met aanzienlijke sprongen toe of afnemen. Om dit bezwaar enigszins weg te nemen, zijn de aanwezigheidspercentages omgerekend tot indexcijfers. De score zes is toegekend, indien een voorwerp in alle boedelbeschrijvingen aanwezig is; de score vijf, indien een voorwerp in minstens driekwart van de boedelbeschrijvingen vermeld wordt, maar in minder dan honderd procent. Voor de score vier is de ondergrens de helft van de gevallen en de bovengrens drie kwart; voor de score drie zijn de grenzen respectievelijk één kwart en de helft van de gevallen, voor de score twee één procent en een kwart. Indien een voorwerp nooit voorkomt, krijgt het de score één. Als extra veiligheidsmarge en om groepen waarvan slechts weinig boedelbeschrijvingen zijn niet te bevoordelen, zijn er nog twee aanvullende voorwaarden gesteld. Als een voorwerp slechts in één boedelbeschrijving voorkomt, krijgt het de score één (ongeacht het percentage) en als een voorwerp in slechts twee boedelbeschrijvingen vermeld wordt, de score twee.

Hout wordt op de een of andere manier in alle groepen in meer dan de helft van de boedelbeschrijvingen vermeld, vooral in verbinding met meubilair (zie tabel 4.9). Meer speciaal worden vooral gladhout, mahoniehout en eikehout genoemd. Deze houtaanduidingen leest men met name in de boedelbeschrijvingen van de burgerij. In de eerste consumptiegroep haalt geen enkele van deze aanduidingen de vijftig-procent-grens; bij de tweede consumptiegroep lukt dit mahoniehout bij de boeren, glad-

TABEL 4.9. De aanwezigheid van materialen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1830. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W2	W3	W4
xhout	4	5	5	6	6	5	6	6
eikehout	1	1	2	2	3	1	4	4
gladhout	1	3	3	3	5	4	6	6
mahoniehout	1	1	1	4	1	4	2	5
notehout	1	1	1	1	2	1	1	3
mat	1	3	3	1	4	4	1	3
trijp	1	1	1	1	1	1	1	4
porselein	3	3	4	5	5	4	6	5
delftsgoed	5	4	4	3	5	4	5	4
engelsgoed	1	3	3	5	5	4	5	6
verguld	1	2	3	4	4	4	6	5
verlakt	2	4	4	4	5	6	6	5
ijzer	5	5	5	6	5	6	4	5
koper	5	5	5	6	5	6	6	6
tin	4	5	4	5	5	5	6	6
blik	4	4	4	1	4	5	4	5
xgoud	5	4	3	6	6	4	5	5
xzilver	5	6	5	6	6	6	6	6
juweel	1	1	1	1	1	1	1	5
x koraal	5	4	3	5	5	2	3	5
bloedkoraal	3	4	2	5	4	1	2	4
kornalijn	2	1	1	3	4	1	2	4
granaat	3	1	3	4	5	2	2	4

hout bij de middenstanders, mahoniehout en gladhout bij de burgerij. De aanwezigheid van mahoniehout bij de boeren is enigszins onverwacht, vooral ook omdat het bij de middenstanders bijna ontbreekt. Mahoniehout is in de eerste helft van de negentiende eeuw een prestigieus materiaal dat de plaats heeft ingenomen van notehout. Deze laatste houtsoort wordt nog slechts zelden gevonden, nog het meest bij de burgerij van de vierde consumptiegroep, maar zelfs daar in minder dan de helft van de gevallen.

Om te zien of de aanwezigheid van materialen bepaald is door de aanwezigheid van specifieke voorwerpen omdat ze onverbrekelijk met elkaar verbonden zijn, is gezocht naar een samenhang tussen voorwerpen en materiaal. De meubels op zich zijn niet met een specifieke houtsoort verbonden. Kasten zijn er zowel van eikehout als van gladhout, latafels eveneens; inschuiftafels, chiffonnières en bureau's zijn er vooral van gladhout en mahoniehout. Wanneer men op groepsniveau kijkt, houdt men weinig

TABEL 4.10. De aanwezigheid van (edel)metalen in combinatie met rubrieken van voorwerpen. De Zaanstreek, 1830. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W2	W3	W4
Blik:								
verwarming	1	2	2	1	2	4	2	4
serviesgoed	3	3	3	1	4	4	4	5
keukengoed	1	1	1	1	3	1	2	4
Koper:								
verwarming	1	5	4	4	4	5	6	6
verlichting	1	2	3	1	3	1	4	3
schoonmaakgoed	1	3	2	4	1	1	4	4
serviesgoed	5	4	4	2	4	1	5	4
keukengoed	3	4	3	5	4	6	5	5
Tin:								
verlichting	1	1	1	1	4	1	2	3
serviesgoed	4	4	4	4	5	5	6	5
keukengoed	1	1	2	1	2	1	2	4
bestek	2	3	2	1	1	1	1	3
Zilver:								
serviesgoed	1	1	1	1	1	1	3	6
bestek	2	3	3	6	5	6	6	6
rookgerei	1	2	2	4	4	5	5	6
accessoires	5	2	3	4	4	1	2	5
sieraden	5	6	4	6	6	5	6	6
kinderspeelgoed	1	1	1	1	1	1	1	4
naaigerei	4	4	2	4	5	4	4	6

gegevens over, maar men kan voorzichtig constateren dat gladhouten kasten en mahoniehouten bureau's vooral bij de burgerij van de vierde consumptiegroep voorkomen, terwijl eiken kasten en gladhouten bureau's elders genoemd worden.

Met betrekking tot het woningtextiel zijn de gegevens betrekkelijk schaars. Het is wederom vooral de burgerij van de vierde consumptiegroep die zich het duidelijkst onderscheidt. Bij hen vindt men het vaakst stoelen met trijp bekleed, vloerkleden van wol (elders zeildoek) en matrassen van paardehaar (elders haverdoppen). Een veren matras komt in de Zaanstreek bijna niet voor.

Aardewerk is vanzelfsprekend algemeen. Porseleinen serviesgoed is vanaf de tweede consumptiegroep gewoon. Bij serviesgoed wordt ook dikwijls gesproken van delftsgoed en engelsgoed. Delftsgoed komt bijna overal in de helft van de boedelbeschrijvingen voor, engelsgoed vanaf de tweede consumptiegroep. Hetzelfde zien we bij verlakte en vergulde voorwerpen. Verlakte voorwerpen, vooral koffiekan, trommel en blad, maar ook comfoor, stoof en kandelaar, zijn algemeen. Vergulde voorwerpen, vooral spiegellijsten, treft men aan in de helft van de boedelbeschrijvingen

vanaf de tweede consumptiegroep. Op deze gebieden ligt de grens derhalve telkens duidelijker tussen de eerste en tweede consumptiegroep dan tussen de sociale groepen.

De metalen ijzer, koper, tin, blik en de edelmetalen zilver en goud worden bijna altijd in meer dan de helft van de boedelbeschrijvingen aangetroffen en hebben als zodanig geen onderscheidende waarde (zie tabel 4.10). IJzer wordt vooral genoemd in verband met keukengoed, ketels. Hiervoor wordt ook vaak koper gebruikt. Koper wordt voorts meestal als materiaal opgegeven voor doofpotten. Koffiepotten en -ketels zijn eveneens vaak van koper. Koper als materiaal voor kandelaars en blakers komt ook voor, maar minder. Een duidelijke voorkeur van een van de sociale groepen voor koper is niet aan te wijzen. Tin is op de eerste plaats materiaal voor serviesgoed als borden en schalen, verder ook wel voor kandelaars en bestek. De aanwezigheid van tinnen lepels in meer dan een kwart van de boedelbeschrijvingen is een zeldzaamheid. Blik tenslotte vindt men vooral bij trommeltjes.

Zilveren voorwerpen zijn er in bijna alle inventarissen. Het is op de eerste plaats een materiaal voor sieraden, maar voorts ook voor gebruiksvoorwerpen. Zilveren sieraden of quasi-sieraden als het naaigerei vindt men in alle groepen, zilveren bestek en rookgerei komt slechts vanaf de tweede consumptiegroep in de helft of meer van de boedelbeschrijvingen voor. Serviesgoed van zilver en kinderspeelgoed – d.w.z. miniatuurvoorwerpen van zilver – worden slechts bij de burgerij van de vierde consumptiegroep gewoonlijk aangetroffen. Goud wordt bijna exclusief voor sieraden gebruikt. Het komt bij alle groepen behalve bij de middenstanders van de eerste consumptiegroep in de helft of meer van de gevallen voor.

In tabel 4.11 vindt men drie voorwerpen vermeld die zowel van goud als van zilver kunnen zijn – het horloge, het oorijzer en het beslag van een godsdienstig boek (kerkboek, bijbel). De aanwezigheidscores van deze voorwerpen zijn duidelijk. Gouden horloges komen alleen bij de burgerij – ook die van de tweede consumptiegroep – in de helft van de gevallen voor. De boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep hebben wel gouden horloges, maar een zilveren is normaler. Bij de gouden oorijzers passeert ook de burgerij de vijftig procent grens niet, maar dat komt omdat ze niet zo vaak een oorijzer bezitten. Voorzover de burgerij een oorijzer heeft, is het van goud. Bij de boeren en middenstanders zijn de oorijzers wederom bijna alleen van zilver. Bij het beslag van kerkboeken en bijbels is het verschil in materiaal eveneens overduidelijk. Boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep, alsmede de burgerij van de derde consumptiegroep bezitten gewoonlijk een kerkboek met zilver beslag of een zilveren slot. Alleen de burgerij van de vierde consumptiegroep bezit een kerkboek, c.q. bijbel met een gouden beslag of een gouden slot. Met andere woorden: bij de materiaalkeuze en vooral die van de edelmetalen wordt de indeling in consumptiegroepen nog sterker onder-

TABEL 4.11. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met enkele voorwerpen. De Zaanstreek, 1830. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W2	W3	W4
Zilver:								
horloge	3	5	3	4	4	3	3	4
oorijzer	4	4	3	4	5	1	1	1
x kerkboek	2	2	3	4	4	1	5	3
Goud:								
horloge	1	1	1	3	2	4	4	5
oorijzer	1	1	1	2	1	1	2	3
x kerkboek	1	1	1	1	1	1	1	5
Samen:								
horloge	3	5	3	4	4	4	4	6
oorijzer	4	4	3	4	5	1	2	3
x kerkboek	3	3	4	5	5	2	5	5

streept dan dat het geval was bij de voorwerpkeuze. Dit is niet zó verwonderlijk, wanneer men rekening houdt met de waarde van de materialen.

Alvorens wij deze paragraaf over de materiële cultuur in de Zaanstreek 1830 afsluiten, zullen we eerst nog wat zeggen over het gewicht van de keuzes. Door de indeling in consumptiegroepen zijn we in staat te spreken over een specifieke samenstelling van de materiële cultuur van het huishouden. De gemiddelde totale waarde van het consumptiegoederenbezit is immers ongeveer gelijk. Het gewicht van de keuzes is echter niet gelijk. Dat blijkt uit de 'prijzen' van de items.

Nu beschikken we strikt genomen niet over de prijzen van de items, maar over waarderingen door schatters. Deze zijn voor ons doel echter even goed omdat het gaat om het relatieve belang van de items ten opzichte van elkaar. Een groter probleem schuilt in het feit dat lang niet alle items afzonderlijk gewaardeerd zijn, zoals we bij de bronnenkritiek al opgemerkt hebben. Dat is niet op te lossen. Op basis van de items die wel afzonderlijk gewaardeerd zijn, hebben we een 'prijzenboek' samengesteld. We hebben geen apart 'prijzenboek' per consumptiegroep gemaakt wat tegemoet zou komen aan het feit dat achter woorden als stoel, tafel, kast kwalitatief geheel verschillende voorwerpen schuil kunnen gaan, omdat er daarvoor te weinig gegevens zijn. Wel hebben we, voorzover mogelijk, rekening gehouden met het materiaal waarvan het item gemaakt is. Tenslotte moet opgemerkt worden dat in het 'prijzenboek' slechts die 'prijzen' zijn opgenomen, waarvan er minstens drie gegevens zijn en de hoogst gevonden waardering niet meer dan vijfkeer de laagst gevonden waardering bedraagt.

In de Zaanstreek in 1830 zijn in totaal ruim 9000 waarderingen gevonden voor zo'n 1700 combinaties van item en materiaal. Een klein derde

deel hiervan – 445 'prijzen' – voldoet aan de genoemde voorwaarden. Als we ons daarbinnen tot de consumptiegoederen beperken, dan blijven er 413 'prijzen' over. Het heeft geen zin al deze 'prijzen' na te lopen. We zullen ons hier beperken tot enkele algemene punten.

De gemiddelde waarderingen (voortaan prijzen genaamd) bewegen zich van zeven cent voor een aardewerk bord tot honderdzevenendertig gulden voor een gouden oorijzer. Dit is bovendien het enige voorwerp dat meer dan honderd gulden waard is. Bijna twee derde van de items is minder dan tweeguldenvijftig waard, één achtste meer dan tien gulden.

Het materiaal speelt een belangrijke rol in de hoogte van de prijs. Onder de items die meer dan tien gulden waard zijn, bevinden zich vooral voorwerpen van goud en van zilver. Bij zilver gaat het in dat geval om grote voorwerpen als een presenteerblad en een koffiekan. Bij gelijke voorwerpen zijn die van zilver veel goedkoper dan die van goud. De prijs voor een zilveren oorijzer is ruim vijf gulden, het gouden is, zoals gezegd, honderdzevenendertig gulden waard. Een gouden horloge is eenenvijftig gulden waard, een zilveren zeven; een kerkboek met goud beslag veertig gulden, met zilver één gulden. De goedkoopste gouden voorwerpen zijn een kaperhaak en ring – bijna twee gulden.

Ook bij het houtwerk speelt het soort hout een grote rol, Het duidelijkst kan men dit zien bij een kabinet. Een mahoniehouten kabinet kost bijna vijftig gulden, een gladhouten ruim dertig, een eikehouten ruim twintig en een witwerk kabinet zeven gulden. Bij de niet edele metalen wordt koper het hoogst gewaardeerd – maximaal vijf gulden, minimaal vijfenzeventig cent. IJzer en tin zijn ongeveer even duur – minder dan twee gulden (als men tenminste afziet van de ijzeren geldkist die op vijftien gulden gewaardeerd is). De enige twee voorwerpen waarbij geen materiaal vermeld is en die toch duurder zijn dan tien gulden zijn een staande klok en een pendule die beide tussen de twintig en vijftig gulden waard zijn.

Bij het bezit van consumptiegoederen is de kleding buiten beschouwing gebleven, maar als we nu dan toch naar de prijzen ervan kijken, dan zien we dat deze vrij hoog liggen. Het duurst is een (duffelse) herenjas van bijna acht gulden, maar ook een damesrok kost afhankelijk van het materiaal één tot vijf gulden. De 'prijs' zal mogelijk iets geflatteerd zijn omdat het hier gaat om afzonderlijk gewaardeerde kledingstukken en om waarderingen die vooral, maar niet uitsluitend, uit inventarissen van de burgerij komen.

De 'prijzen' kunnen een gedeelte van de verschillen in materiële cultuur tussen de consumptiegroepen verklaren: een chiffonnière is duurder dan een latafel, een mangel duurder dan een mangelplank met rol. Aan de andere kant zijn er ook duidelijk voorbeelden van voorwerpen waar de 'prijs' niet belemmerend gewerkt kan hebben. We hebben gezien dat bijna iedereen een klok heeft, die zo'n zeven gulden kost. Een speeltafel die op vier gulden en een kniptafel die op nog geen gulden gewaardeerd is, komen

echter bijna alleen bij de burgerij voor. Ten derde kan men constateren dat door het materiaal te varieren mensen met minder geld een zelfde voorwerp kunnen aanschaffen als mensen met meer geld.

Men moet zich overigens niet blind staren op de hoogte van de 'prijzen' alleen. Van de meeste voorwerpen die meer dan tien gulden kosten, heeft men er over het algemeen slechts één. Een zilveren lepel van vijf gulden – drie keer zo goedkoop als een een zilveren soeplepel – zal men echter toch minstens in een half dozijn moeten bezitten. Hetzelfde geldt voor het beddegoed. Een katoenen deken kost slechts vijf gulden, maar een volledig opgemaakt bed vraagt bij de eerste consumptiegroep al snel twintig gulden. Als men dan vier bedden bezit, wordt het bedrag reeds tachtig gulden.

De materiële cultuur van het huishouden in de Zaanstreek in 1830 kent grote verschillen, naast grote overeenkomsten. De verschillen vertonen een grotere samenhang met de omvang van het consumptiegoederenbezit dan met de indeling in sociale groepen. Vooral het verschil tussen boeren en middenstanders is slechts marginaal te noemen. Het verschil tussen boeren/middenstanders en burgerij is moeilijk los te zien van het verschil in rijkdom en inkomen. Op basis van de enkele inventarissen, waarover we beschikken, van de burgerij van de tweede consumptiegroep en de samenhang van deze inventarissen met die van de burgerij van de derde consumptiegroep, is echter duidelijk dat wanneer de burgerij moet kiezen tussen consumptiegoederen, zij andere keuzes maakt dan de boeren en middenstanders. Haar keuzes hebben meer betrekking op de wooncultuur en binnen de wooncultuur zowel op de aankleding van de woning als op de eetcultuur.

4.2.2. *De materiële cultuur in de Zaanstreek in 1890*

Tussen 1830 en 1890 hebben zich grote veranderingen voorgedaan in de materiële cultuur van het huishouden. Zo is gebleken in hoofdstuk drie. We hebben daar tevens kunnen constateren dat de Zaankanters daaraan zeker deel hebben gehad. In deze paragraaf zullen we nagaan in hoeverre dat voor de verschillende sociale groepen in de Zaanstreek heeft gegolden door het bezit aan duurzame consumptiegoederen op groepsniveau te beschrijven. Wij gaan daarbij op dezelfde manier te werk als in de vorige paragraaf. We behandelen eerst het gemiddelde aantal items en voorwerpen om vervolgens de gemeenschappelijke items te bespreken. Een waarschuwing vooraf is hier op zijn plaats. De precisie van de boedelbeschrijvingen is zodanig verslechterd dat de gegevens over de gemiddelde aantallen items en voorwerpen niet vergeleken mogen worden met 1830. Wanneer men bijvoorbeeld de gemiddelde aantallen serviesgoed vergelijkt, zijn deze in 1890 aanzienlijk lager dan in 1830. Deze uitkomst is te wijten aan het feit dat in 1890 het serviesgoed dikwijls niet meer per onderdeel genoteerd wordt. Dat we toch deze gegevens presenteren, komt

TABEL 4.12. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1890

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W3	W4/5
verwarming	7	6	8	8	8	9	11
verlichting	1	1	1	2	2	2	4
meubilair	8	6	9	11	12	17	24
textiel	11	10	16	14	17	19	22
decoratie	5	5	7	7	8	8	12
keukengoed	3	3	3	5	3	4	7
serviesgoed	10	10	16	12	18	21	25
bestek	2	2	4	6	6	8	13
roken	3	2	3	5	4	2	4
schoonmaak	3	2	4	4	5	6	7
hygiëne	1	0	1	1	2	3	4
activiteiten	1	1	2	2	2	3	4
naaigerei	1	2	2	4	3	2	4
sieraden	5	10	7	15	12	10	15
accessoires	1	1	2	2	2	1	2
totaal	60	61	85	96	104	115	158

omdat wij ervan uitgaan dat zij binnen de streek en periode wèl enigszins vergelijkbaar zijn.

In tabel 4.12 staan de gegevens over het gemiddelde bezit aan items. Er is, zoals we dat ook in 1830 gezien hebben, een duidelijke scheiding waarneembaar tussen de consumptiegroepen. De scherpste scheiding ligt tussen de derde en vierde consumptiegroep en tussen de eerste en tweede, mits men afziet van de middenstanders van de eerste consumptiegroep. Hieruit kan men al direct afleiden dat wat de mate van differentiatie in de materiële cultuur betreft, er tussen de boeren en de middenstanders van de eerste consumptiegroep een aanzienlijk verschil bestaat. Bij de tweede consumptiegroep lijkt dit minder het geval, maar men dient dan wel te bedenken dat hier wat de boeren betreft de tweede en derde consumptiegroep samengenomen zijn, vanwege het geringe aantal inventarissen.

De rubrieken verwarming, verlichting, decoratie, keukengoed, bestek, roken, schoonmaakgerei, hygiëne, activiteiten, naaigerei, sieraden en accessoires omvatten altijd minder dan vijftien items. De absolute verschillen zijn derhalve niet groot. De relatieve verschillen kunnen echter aanmerkelijk zijn. Wanneer men de burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep – die door de omvang van het consumptiegoederenbezit werkelijk

TABEL 4.13. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1890

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W3	W4/5
verwarming	11	8	14	16	14	20	31
verlichting	2	2	3	5	3	6	11
meubilair	22	25	33	45	49	73	140
textiel	22	26	47	65	52	95	144
decoratie	11	13	19	31	25	27	32
keukengoed	5	4	6	14	7	9	16
serviesgoed	28	34	37	76	57	55	247
bestek	2	7	9	40	26	57	152
roken	4	4	4	6	5	3	8
schoonmaak	5	6	6	10	9	11	15
hygiëne	1	0	1	2	4	6	11
activiteiten	2	1	3	4	3	4	7
naaigerei	1	2	2	5	4	3	7
sieraden	9	19	13	37	24	19	28
accessoires	1	2	3	4	3	1	5
totaal	126	154	200	359	284	389	873

apart staat – buiten beschouwing laat, dan vertonen wat de genoemde rubrieken betreft bestek en sieraden de belangrijkste verschillen. De boeren zijn op het gebied van sieraden, zoals dat ook in 1830 het geval was, de uitschieters. Het bestekbezit hangt in zijn algemeenheid sterker samen met de indeling in consumptiegroepen.

Van de grote rubrieken – meubilair, textiel, serviesgoed – is de eerste het meest interessant, omdat deze het minst te lijden heeft aan het gebrek aan precisie. Evenals bij de rubriek bestek is de indeling in consumptiegroepen doorslaggevend. Bovendien blijven de boeren achter bij de middenstanders. Dit laatste geldt eveneens voor de rubrieken textiel en serviesgoed.

Naarmate mensen meer geld besteden aan consumptiegoederen, waaiert het bezit meer uiteen. De verschillen tussen de beroepsgroepen blijven echter bestaan. De boeren leggen het meest nadruk op het sieradenbezit; bij de middenstanders is er al een verschuiving merkbaar naar de wooncultuur; bij de burgerij is dit nog sterker het geval.

In tabel 4.13 staan de gegevens over het gemiddeld aantal voorwerpen. We zullen de tabel niet helemaal nalopen, maar ons beperken tot enkele opmerkingen. De verschillen tussen de consumptiegroepen in het gemiddeld aantal voorwerpen zijn groter dan die in items-bezit. Gedeeltelijk zal dit het gevolg zijn van de minder preciese optekening waardoor het aantal items onderschat wordt. Soms heeft dat ook consequenties voor

TABEL 4.14. De uniformiteit van de materiële cultuur. De Zaanstreek, 1890

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W3	W4/5
aantal potentiële items (1)	118	146	193	144	234	201	245
gemiddeld aantal items (2)	60	61	85	96	104	115	158
aantal groepsitems (3)	44	50	61	93	88	99	136
verhouding tussen (3) en (1)	37	34	32	65	38	49	56
verhouding tussen (3) en (2)	73	82	72	97	85	86	86

Toelichting: zie tabel 4.3.

het aantal voorwerpen – in het geval van woorden als serviesgoed, kopergoed; soms ook niet – als men stoel opschrijft, maar feitelijk een armstoel bedoelt. Ook in aantallen voorwerpen blijft de burgerij van de vierde en vijfde groep vèr uitsteken boven de anderen. De boeren van de tweede en derde consumptiegroep overtreffen de middenstanders van de tweede consumptiegroep in voorwerpen. Dit is in overeenstemming met de waarde van het consumptiegoederenbezit. Het feit dat zij zoals we gezien hebben ongeveer evenveel items bezitten als de middenstanders, krijgt daardoor nog meer gewicht. We kunnen met andere woorden terecht constateren dat de middenstanders sterker dan de boeren hun bezit uitbreiden in verschillende voorwerpen.

Welke voorwerpen bezit men in 1890 in de Zaanstreek? Evenals vóór 1830 concentreren we ons wederom op de groeps-items, dat wil zeggen de voorwerpen die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van een sociale groep voorkomen. In tabel 4.14 kan men het aantal potentiële items per groep zien, dat wil zeggen die items die per groep minstens twee keer voorkomen, het aantal gemiddelde items en het aantal items. De uniformiteit van de materiële cultuur is ten opzichte van 1830 duidelijk afgenomen: een kleiner gedeelte van het aantal items dat aanwezig kan zijn in een groep, is ook daadwerkelijk gewoonlijk (d.w.z. in minstens de helft van de gevallen) aanwezig. De burgerij en – sterker nog – de boeren van de tweede en derde consumptiegroep vertonen de grootste mate van uniformiteit; de inventarissen van de eerste consumptiegroep en die van de middenstanders van de tweede consumptiegroep de geringste. De verhouding tussen de groeps-items en het gemiddelde bezit aan items blijft echter hoog. Met andere woorden: in een groot aantal boedelbeschrijvingen komen dezelfde items voor, maar daarnaast zijn er items – en dat meer dan in 1830 – die in een minderheid van de inventarissen te vinden zijn.

In tabel 4.15 staan de groeps-items van alle Zaanse groepen uit 1890. Uit een lijst van honderdvierenzeventig voorwerpen die bij minstens één van de combinaties van sociale en consumptiegroepen in de helft of meer van de gevallen voorkomen, zijn er veertig die bij alle groepen of bijna alle groepen – negen items ontbreken bij de arbeiders – normaal zijn. Het algemene voorzieningenpatroon zoals dat uit deze lijst naar voren komt,

TABEL 4.15. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890

Verwarming/verlichting
- xkachel
- xdoofpot
- lamp

Meubilair
- stoel
- tafel
- kast
- linnenkast (-B2)

Woningdecoratie/-textiel
- glasgordijn (-B1)
- mat
- vloerkleed
- karpet
- xafbeelding
- spiegel
- klok

Eetcultuur
- ketel
- pot
- stoof
- glas
- karaf
- serviesgoed
- kop (-A1)
- schotel (-A1)
- bord
- schaal
- olie- en azijnstel (-A1)
- theepot (-A1)
- koffiepot (-B1)
- trommel
- blad
- xlepel (-A1)
- rookvoorwerp (-A1)

Hygiëne
- xtobbe
- emmer

Activiteiten/recreatie
- xkerkboek (-B1)

Preciosa/accessoires
- xring (A1-)
- xoorring (-W3)
- halsketting
- xbroche
- horloge (-A1)
- flacon (-A1)

is goed. Alleen de rubriek hygiëne blijft onder de maat voorzover het specifieke voorwerpen betreft. Ten opzichte van dezelfde lijst uit 1830 zijn er duidelijk verschuivingen. Kachel en lamp hebben haard en kandelaar vervangen. De linnenkast is gewoon geworden, de latafel is verdwenen als bergmeubel dat overal aanwezig was. Vloerbedekking heeft aan betekenis gewonnen. Sieraden en accessoires zijn sterker verbreid, zodat men de indruk krijgt dat het welvaartsniveau is toegenomen. Verdwenen zijn mangelplank en -rol, waarvan het niet duidelijk is wat er voor in de plaats is gekomen. Eveneens is de bedstede uit deze lijst verdwenen. De plaats ervan is nog niet ingenomen door het ledikant. De algemene verspreiding van het ledikant ligt derhalve achter op die van de kachel en de olielamp.

Een groot aantal belangrijke verschuivingen tussen 1830 en 1890 die we in hoofdstuk drie geconstateerd hebben, gelden in de Zaanstreek dus voor alle groepen. In tabel 4.16 staan de groeps-items die de arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep bezitten naast die die in tabel 4.15 opgesomd zijn. De arbeiders voegen hieraan nauwelijks voorwerpen toe. Bij alle drie de groepen vinden we de bedstede nog als slaapplaats. De boeren en middenstanders verschillen nogal van elkaar in specifieke groeps-items. Bij de boeren betreft het vooral items op het gebied van de preciosa, bij de middenstanders eetcultuur, woningtextiel en verwarming. Enkele opvallende voorwerpen die op deze lijst voorkomen zijn fornuis, petroleumstel, naaimachine en chiffonnière. De laatstgenoemde hebben we in 1830 alleen bij de burgerij gevonden; de eerste drie zijn 'nieuwe' voorwerpen, zoals we uit hoofdstuk drie weten.

TABEL 4.16. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890

A1	B1	M1
Verwarming/verlichting	*Verwarming/verlichting*	*Verwarming/verlichting*
– geen	– geen	– fornuis
		– petroleumstel
Meubilair	*Meubilair*	*Meubilair*
– chiffonnière	– latafel	– bedstede
– bedstede	– bedstede	
Woningtextiel/-decoratie	*Woningtextiel/-decoratie*	*Woningtextiel/-decoratie*
– geen	– geen	– bedgordijn
		– deurmat
		– vloerzeil
		– xbloemenvaas
		– tafelkleed
Eetcultuur	*Eetcultuur*	*Eetcultuur*
– geen	– pan	– pan
	– comfoor	– theestoof
	– xtabaksbewaarvoorwerp	– botervloot
		– melkkan
		– xsuikerpot
		– presenteerblad
		– lepel
		– mes
		– vork
		– xbestekdoos
		– xtabaksbewaar-voorwerp
Hygiëne	*Hygiëne*	*Hygiëne*
– xstrijkijzer	– geen	– xstrijkijzer
		– droogrek
Activiteiten/recreatie	*Activiteiten/recreatie*	*Activiteiten/recreatie*
– kerkboek	– naaimachine	– geen
Preciosa/accessoires	*Preciosa/accessoires*	*Preciosa/accessoires*
– geen	– beurs	– geen
	– voorhaarnaald	
	– oorijzer	
	– xspeld	

De chiffonnière heeft een interessante ontwikkeling doorgemaakt. Zoals gezegd was deze hoge ladenkast een echt burgermeubel in 1830. In 1890 komt de chiffonnière zowel bij de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep als bij arbeiders als groeps-item voor, bij de burgerij echter niet meer. Dit meubel is sociaal van betekenis veranderd. Uit het feit dat de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep de chif-

TABEL 4.17. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders van de tweede en van boeren van de tweede en derde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890

Verwarming/verlichting
- xhaard (B)
- petroleumstel (M)
- vuurtoebehoren (B)
- xturfbewaarvoorwerp (M)
- xluciferpot
- lantaren (B)

Meubilair
- xfauteuil
- fauteuil (B)
- kabinet (B)
- chiffonnière
- bureau (M)
- xboekenmeubel (M)
- bedstede (B)
- ledikant

Woningdecoratie/-textiel
- raamgordijn
- bedgordijn (M)
- deurmat (M)
- vloerzeil (M)
- loper (M)
- beeld (M)
- xbloemenvaas
- tafelkleed (M)
- hor (B)
- pendule (B)

Eetcultuur
- comfoor (M)

Eetcultuur (vervolg)
- xtheestoof
- kurk (B)
- tafelservies (M)
- peper- en zoutvoorwerp (B)
- melkkan
- suikerpot (B)
- theebus (M)
- koffieblad(M)
- presenteervoorwerp
- lepel
- opscheplepel (B)
- suikerschep
- mes
- vork
- xbestekdoos
- lepeldoos (B)
- tafellaken (M)
- xtabaksbewaarvoorwerp
- tabakspot (B)
- sigarenbus
- peuter (B)

Hygiëne
- xwasgerei
- wastafel (M)
- wasgerei (M)
- xstrijkijzer (M)
- xdroogrek
- vuilnisblik (M)

Activiteiten/recreatie
- xspel (B)
- kerkboek
- boek (M)
- naaimachine

Preciosa/accessoires
- schaar (B)
- vingerhoed
- naaldenkoker
- xbreivoorwerp
- beugeltas (B)
- beurs (M)
- kapspeld (B)
- voorhaarnaald (B)
- zijnaald (B)
- oorijzer (B)
- xarmband (B)
- medaillon (M)
- xspeld (B)
- xgesp (B)
- sluiting (B)
- dameshorloge (M)
- etui (B)
- xschrijfgerei
- bril (B)

fonnière niet bezitten, kan men opmaken dat het meubel sociaal weliswaar gedaald is, maar nog steeds een zekere 'standing' bezit.

Dat het fornuis bij de middenstanders genoemd wordt, is even onverwacht en waarschijnlijk toevallig als dat de chiffonnière bij de arbeiders vermeld is. Het fornuis haalt in 1890 alleen de vijftig procent grens bij de burgerij. De middenstanders van de tweede consumptiegroep bezitten weliswaar fornuizen, maar in minder dan de helft van de gevallen. De aanwezigheid van het petroleumstel bij de middenstanders is daarentegen zeker niet toevallig. De middenstanders van de tweede groep bezitten eveneens allemaal een petroleumstel. De aanwezigheid van de naaimachine bij de boeren, hoeft, hoe verrassend ook – bezien in licht van het overige bezit aan consumptiegoederen – evenmin op toeval te berusten. Zowel de boeren als de middenstanders van de tweede consumptiegroep bezitten eveneens een naaimachine in meer dan de helft van de boedelbeschrijvingen.

We zijn enigszins vooruitgelopen om de gegevens van tabel 4.16 in het juiste perspectief te kunnen plaatsen. Thans gaan we over tot de items die de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep elk voor zich als groeps-item toevoegen (tabel 4.17). Bij de boeren gaat het om tweeënvijftig en bij de middenstanders om zevenenveertig voorwerpen. Hiervan zijn er vierentwintig die bij beide vermeld worden. Van de achttien items die de boeren in minstens de helft van de gevallen alleen bezitten, behoren er twaalf tot de rubriek preciosa en accessoires. Bij de middenstanders zijn dit er slechts drie. Welke voorwerpen hebben de middenstanders wel, die de boeren niet hebben: beurs, medaillon, dameshorloge. Alle drie zijn dit voorwerpen die in 1830 slechts weinig zijn voorgekomen. De boeren daarentegen bezitten juist voorwerpen die ook in 1830 al belangrijk waren en toen ook tot het standaardbezit van de middenstanders behoorden: de hoofdsieraden, naaivoorwerpen behorend tot een chatelaine, de beugeltas. Toch kan men niet zeggen dat het preciosa-bezit van de boeren onveranderlijk is. In 1890 bezitten zij ook voorwerpen als een armband en een broche. Wel houden zij blijkbaar sterker aan de traditionele voorwerpen vast, hetgeen nog een zwaardere accent krijgt, omdat de middenstanders het niet doen.

Bij de andere rubrieken zien we iets soortgelijks. De boeren bezitten – evenals de middenstanders – gewoonlijk een kachel en een ledikant, maar tevens – in tegenstelling tot de middenstanders – een bedstede en open haardvuur. Zij bezitten evenals de middenstanders een chiffonnière, maar daarnaast ook nog een kabinet. Zij zijn evenals de middenstanders sigaren gaan roken – zoals ondermeer blijkt uit de sigarenbus die ze bezitten – maar tevens wordt bij hen nog naar het pijproken verwezen door de pijpenpeuter (of is dit voorwerp puur tot sieraad geworden?).

Doordat de boeren sterker dan de middenstanders vasthouden aan de voorwerpen uit 1830, zijn de verschillen tussen beide groepen groter geworden. Deze zijn eveneens versterkt doordat de middenstanders meer dan de boeren 'nieuwe' voorwerpen in hun materiële cultuur hebben opgenomen. Hiervan noem ik met name: een boekenmeubel, loper, tafelkleed en wastafel. Deze voorwerpen zijn in deze periode bij de burgerij eveneens gewoon. Huiselijkheid en hygiëne zijn aspecten van het dagelijks leven die voor middenstanders en burgers een belangrijkere rol spelen dan voor boeren. Toch zijn de boeren zeker niet blind voor de nieuwe ontwikkelingen. In hun materiële cultuur zijn daar voldoende voorbeelden van te geven. Met name op het gebied van de huiselijkheid zijn er ook bij hun veranderingen aan te wijzen. Het mooiste voorbeeld is het bezit van de pendule. Dit uurwerk was in 1830 zelfs bij de burgerij nog niet gewoon. In 1890 behoort de pendule bij de burgerij tot het standaardbezit en is het bij de boeren gewoon. (Bij de middenstanders wordt de grens van vijftig procent net niet gehaald).

In tabel 4.18 staan de groeps-items van de burgerij. De burgerij van de derde consumptiegroep voegt slechts weinig meer items aan het norma-

TABEL 4.18. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1890

Verwarming/verlichting
- fornuis
- xhaard (W4/5)
- xpetroleumstel
- vuurtoebehoren
- turfbewaarvoorwerp
- kolenbak
- coaksbak (W4/5)
- kandelaar (W4/5)
- blaker (W4/5)
- lantaarn (W4/5)

Meubilair
- fauteuil
- canapé
- tabouret (W3)
- kniptafel (W4/5)
- speeltafel (W4/5)
- xserviestafel
- buffet (W4/5)
- kabinet (W4/5)
- boekenkast (W4/5)
- boekenhanger (W3)
- paraplubak (W3)
- kapstok (W4/5)
- tuinmeubel
- brandkast (W3)
- wieg
- vuurmand (W4/5)
- kinderstoel (W4/5)
- bedstede (W4/5)
- ledikant
- nachtkastje
- toilettafel (W4/5)

Woningdecoratie/-textiel
- jalousie
- bedgordijn (W3)
- deurmat (W3)
- vloerzeil

Woningdecoratie/-textiel (vervolg)
- tapijt (W4/5)
- loper
- kaststel (W4/5)
- beeld (W4/5)
- xbloemenvaas
- xtafelkleed
- pendule
- barometer (W4/5)

Eetcultuur
- comfoor
- theestoof
- karaf (W4/5)
- flessenbak (W4/5)
- tafelservies (W4/5)
- eierdop (W4/5)
- botervloot (W3)
- mosterdpot (W4/5)
- zuurkom (W4/5)
- melkkan
- suikerpot
- theezeefje (W4/5)
- theebus
- koffieblaadje (W4/5)
- chocoladepot (W4/5)
- presenteerblad
- gebaksvoorwerp
- lepel
- soeplepel (W4/5)
- zoutlepel (W4/5)
- suikerschep
- theelepel
- theeschep
- vork
- mes
- vleesbestek
- xbestekdoos
- xlepeldoos (W4/5)
- xmessendoos (W4/5)

Eetcultuur
- tafellaken
- servet
- xsigaarvoorwerp
- asbak (W4/5)
- tabaksdoos (W4/5)

Hygiëne
- gemakkoffer (W4/5)
- wastafel
- wasgerei
- xlampetkan (W4/5)
- handdoek
- wastobbe (W4/5)
- xstrijkijzer
- mangel
- xdroogrek (W3)
- klerenmand (W4/5)
- xveger (W3)

Activiteiten/recreatie
- xspel (W4/5)
- kerkboek
- boek
- piano
- naaimachine (W4/5)

Preciosa/accessoires
- vingerhoed (W3)
- breitobbe (W4/5)
- beurs (W4/5)
- kostbaarheden
- armband (W4/5)
- speld
- knoop
- dameshorloge (W4/5)
- etui (W4/5)
- schrijfgerei
- inktvoorwerp (W4/5)
- koffer (W4/5)

le bezit toe vergeleken met de middenstanders. Het zijn echter wel veelzeggende en door hun aard, gezichtsbepalende voorwerpen: fornuis, canapé, tabouret, xserviestafel, paraplubak, brandkast, nachtkastje, tuinmeubilair, piano. Het zijn allemaal voorwerpen die in 1830 niet of nauwelijks voorkwamen en het zijn allemaal voorwerpen die met het huiselijk leven te maken hebben. De meeste van deze voorwerpen vindt men ook bij de burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep. De uitbreidingen van

TABEL 4.19. De aanwezigheid van materialen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1890. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W3	W4/5
xhout	4	2	3	1	2	3	4
eikehout	1	2	2	1	1	1	1
gladhout	1	1	2	1	1	1	1
mahoniehout	1	1	2	1	1	2	3
porselein	1	1	1	2	1	4	5
kristal	1	1	1	1	1	2	4
ijzer	4	3	5	4	4	4	5
koper	5	4	4	6	3	3	5
tin	1	1	2	2	1	2	2
blik	3	2	3	2	1	3	4
xgoud	5	5	5	6	6	6	6
xzilver	5	5	5	6	6	6	6
juweel	1	1	1	1	2	4	4
xkoraal	4	5	4	6	5	4	4
bloedkoraal	1	4	2	4	1	1	2
kornalijn	2	1	2	1	1	1	3
granaat	1	2	2	1	4	2	3

deze groep gaan deels in dezelfde richting: in plaats van de paraplubak is er een kapstok; in plaats van het boekenrek een boekenkast; behalve het xserviestafeltje, ook een speeltafel en een kniptafel; behalve het nachtkastje, ook een toilettafel; deels echter zien we hetzelfde fenomeen als bij de boeren, namelijk dat voorwerpen uit de eerste helft van de negentiende eeuw hun plaats behouden hebben: open haardvuur, kaarsverlichting, kabinet, buffet, bedstede, gemakkoffer. De burgerij als zodanig vertegenwoordigt het best de 'nieuwe' wijzen van wonen die in de negentiende eeuw aan het ontstaan is. Het huiselijk leven is duidelijk belangrijker geworden. De burgerij van de derde consumptiegroep geeft echter een zuiverdere afspiegeling van de nieuwe materiële cultuur dan die van de vierde en vijfde consumptiegroep – doordat ze meer afstand heeft genomen van de voorwerpen die in 1830 *en vogue* waren.

In 1890 zijn de materiaalaanduidingen nog veel slechter dan in 1830. Concrete houtaanduidingen vindt men bijvoorbeeld nauwelijks meer (zie tabel 4.19). IJzer, koper en blik worden ook minder vermeld. Het heeft dan ook geen zin voor deze materialen naar een verband met de sociale en consumptiegoederen te kijken. De vermelding van tin is bijna helemaal verdwenen. Dit weerspiegelt waarschijnlijk wel een reële situatie. Bij de edelmetalen en (edel)stenen bevinden we ons in een wat zekerder vaarwater. De waarde van de voorwerpen staat borg voor een betere optekening. Juwelen blijven in hun aanwezigheid beperkt tot de burgerij, maar zijn daarbinnen wel algemener geworden vergeleken met 1830. Ook de bur-

TABEL 4.20. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met enkele (rubrieken) van voorwerpen. De Zaanstreek, 1890. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2/3	M2	W3	W4/5
Zilver:							
serviesgoed	1	1	1	6	3	4	6
bestek	1	4	4	6	6	5	6
rookgerei	3	4	3	5	4	3	6
accessoires	1	1	2	5	2	1	2
sieraden	5	5	5	6	5	6	6
naaigerei	3	3	3	5	6	5	4
Zilver:							
flacon	1	2	3	1	1	1	2
horloge	3	4	3	5	4	4	2
oorijzer	3	4	2	4	1	1	1
xkerkboek	4	2	2	4	2	2	2
Goud:							
flacon	1	3	2	4	4	4	5
horloge	1	3	3	4	6	5	6
oorijzer	1	2	1	4	1	1	1
xkerkboek	1	1	2	4	4	4	4
Samen:							
flacon	2	4	4	5	5	5	6
horloge	4	4	4	6	6	5	6
oorijzer	3	4	3	4	3	1	1
xkerkboek	4	3	4	4	5	4	4

gerij van de derde consumptiegroep bezit ze in minstens de helft van de gevallen. De aanduiding koraal komt bij alle groepen gewoonlijk voor; bloedkoraal is vooral voorbehouden aan de boeren. Dit stemt overeen met wat we van hun sieradenbezit gezien hebben. Granaat haalt alleen bij de middenstanders van de tweede consumptiegroep de vijftig-procent-grens.

Goud en zilver zijn – evenals dat in 1830 het geval was – in bijna elke Zaanse boedel aanwezig. Er is wel sprake van een verschuiving van de voorwerpen waarvoor zilver en goud als materiaal gebruikt zijn. In tabel 4.20 kan men zien dat in 1890 zilveren bestek ook in de eerste consumptiegroep gewoonlijk voorkomt en dat zilveren serviesgoed in de tweede consumptiegroep bij de boeren altijd en bij de middenstanders regelmatig aanwezig is. In 1830 was zilveren serviesgoed een verschijnsel dat toen nog beperkt bleef tot de burgerij van de vierde consumptiegroep en zilveren bestek werd pas vanaf de tweede consumptiegroep gevonden.

Voorwerpen die zowel van goud als zilver kunnen zijn, zijn in 1890 bij meer sociale groepen van goud. De boeren bezitten gouden oorijzers. Gouden horloges en flacons zijn niet meer beperkt tot de burgerij, maar gewoon vanaf de tweede consumptiegroep. In 1890 is het bezit van goud en zilver meer algemeen geworden.

Het aantal afzonderlijke waarderingen van items is in 1890, evenals de materiaal-aanduiding, sterk afgenomen. Er zijn ruim tweeduizend waarderingen die ruim zevenhonderd 'prijzen' opleveren. Hiervan voldoen er honderdzevenentwintig aan de voorwaarde dat ze op minstens drie waarderingen berusten en dat de hoogste waardering maximaal vijf keer zo groot is als de laagste. In 1830 was dit aantal 'prijzen' nog vierhonderdvijfenveertig.

Hoewel het aantal 'prijzen' erg laag is, kunnen we ze wel blijven gebruiken om een idee te krijgen van de zwaarte van de keuzes. Er is geen enkel voorwerp in 1890 dat meer dan honderd gulden waard is. Evenals in 1830 wordt het gouden oorijzer nog het hoogst gewaardeerd – ruim vijfenzeventig gulden; de laagste 'prijs' is voor een kom – twaalf cent.

Het aantal items dat niet behoort tot de categorie grote meubelstukken (zoals bonheur du jour, secretaire) en evenmin tot de categorie voorwerpen van edelmetaal (zoals het oorijzer en horloge) en toch meer dan tien gulden waard is, is enigszins toegenomen. Genoemd worden een brandkast, verenbed, eetservies, gasverlichting, pendule en naaimachine. In 1830 zijn alleen de pendule en de nu minder voorkomende staande klok boven de tien gulden gewaardeerd. De 'prijzen' minder dan één gulden worden gedomineerd door serviesgoed en huisraad.

Evenals in 1830 blijft de waarschuwing gelden dat men zich niet blind moet staren op de hoogte van de waardering van afzonderlijke items, omdat men van het ene voorwerp meer stuks nodig heeft dan van het andere. In 1890 is dat misschien nog meer het geval omdat mensen vaker voorwerpen aanschaffen die bij elkaar passen. Bij de beschrijving van het gemeenschappelijk bezit van sociale en consumptiegroepen is dat niet zo goed naar voren gekomen omdat het minder goed exact te beargumenteren is. In 1890 is echter het gebruik van woorden als 'stel' of 'garnituur' toegenomen. We lezen woorden als 'haardstel', 'wasstel', 'sigarenstel', 'pendule garnituur' (waarmee de bij de pendule horende coupes of vazen bedoeld worden), 'parure' (een bij elkaar horende set van sieraden). Al eerder is opgemerkt dat het woord 'tafelservies' niet alleen negatief geduid hoeft te worden als een verslechtering van de kwaliteit van de boedelbeschrijving, maar ook de toegenomen belangstelling voor een mooi passend servies weerspiegelt in plaats van een losse verzameling borden, schalen en kopjes.

Wanneer men de 'prijzen' van dezelfde items uit 1890 en 1830 vergelijkt, krijgt men de indruk dat de 'prijzen' van consumptiegoederen gedaald zijn. Meer dan een indruk is het niet, omdat het aantal items waarvan we in beide periodes de 'prijs' kennen, zeer beperkt is: pendule, koperen doofpot, koperen ketel, stoof, emmer, herenjas. Dat wil zeggen dat binnen de totale omvang van het consumptiegoederenbezit men meer of – vanwege het materiaal – duurdere voorwerpen bezit. Dat laatste is ook zeker het geval. We hebben al gezien dat zilveren serviesgoed en gouden horloges bij meer groepen in 1890 voorkomen dan in 1830. In 1830 wordt het

goud gewoonlijk gewaardeerd op éénguldendertig per gram en het zilver op acht cent, in 1890 is dat respectievelijk één gulden en vijf cent. Voorts kan in dit verband gewezen worden op de aanwezigheid van veren matrassen bij alle groepen in de Zaanstreek. Deze zijn aanzienlijk duurder dan matrassen met een haverdoppen vulling.

In 1890 zijn de boeren, middenstanders en burgerij goed herkenbaar aan hun materiële cultuur. De boeren staan het meest apart, omdat zij van de typerende voorwerpen uit deze periode maar een gedeelte overnemen en bovendien een grote nadruk blijven leggen op het preciosa-bezit en daarbij sterker vasthouden aan de voorwerpen die hen ook vroeger een gezicht gaven. De middenstanders en burgerij richten zich in hun consumptiegoederenbezit meer op hetzelfde soort voorwerpen, voorwerpen die te maken hebben met het huiselijk leven. Er is op deze manier een scheiding tussen boeren en middenstanders zichtbaar, zoals die in 1830 nog niet zichtbaar was en die gegroeid moet zijn gedurende de negentiende eeuw. Laten we daarom eerst gaan kijken hoe de situatie in 1860 was alvorens we een verklaring proberen te geven voor deze ontwikkeling.

4.2.3. *De materiële cultuur in de Zaanstreek in 1860*

Na de beschrijving van de materiële cultuur van het huishouden in de Zaanstreek in 1830 en in 1890 kennen we niet alleen de richting waarin de materiële cultuur veranderd is, maar weten we ook hoe de verschillende sociale groepen naar gelang het geld dat ze aan consumptiegoederen besteden, hieraan hebben deelgenomen. We hebben geconstateerd dat in de loop van de negentiende eeuw de verschillen in materiële cultuur tussen boeren en middenstanders zijn toegenomen. Deze verschillen zijn vooral te wijten aan het feit dat boeren sterker dan de middenstanders aan de traditionele cultuur bleven vasthouden. Om een beter inzicht in deze ontwikkeling te krijgen, zullen we ons nu bezighouden met de situatie in 1860.

In tabel 4.21 staat het overzicht van het gemiddeld aantal items in 1860. We hoeven hier niet lang bij stil te staan. Wederom is er duidelijk een toename van het aantal items per consumptiegroep te bespeuren. Een uitzondering hierop vormen de boeren van de tweede consumptiegroep. Zij hebben relatief weinig items. Het aantal verschillende voorwerpen dat zij bezitten is weliswaar duidelijk meer dan dat van de boeren van de eerste consumptiegroep, maar ligt dichter bij dat van de middenstanders van de eerste dan die van de tweede groep. Dit geldt voor het totaal aantal items, maar evenzeer voor het aantal items per rubriek.

Binnen de eerste consumptiegroep onderscheiden de boeren zich weer door hun sieraden-bezit. Bij de tweede consumptiegroep hebben de boeren bijna altijd evenveel of minder items dan de middenstanders, behalve bij het sieraden-bezit. Toch zijn de verschillen niet zodanig dat er een andersoortige voorkeur uitspreekt. Wanneer men daar vervolgens echter de bur-

TABEL 4.21. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1860

	A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
verwarming	12	9	11	12	12	13	12	17
verlichting	2	2	2	3	3	5	4	6
meubilair	9	9	8	10	11	13	17	22
textiel	15	13	16	17	21	22	24	31
decoratie	4	4	6	5	7	7	9	11
keukengoed	4	4	5	4	5	7	7	8
serviesgoed	16	16	17	19	21	24	24	32
bestek	4	4	4	5	7	10	10	15
roken	3	2	4	5	4	6	6	8
schoonmaak	5	5	8	6	9	7	10	14
hygiëne	2	1	1	1	3	4	4	6
activiteiten	2	1	2	2	2	4	5	5
naaigerei	1	2	1	3	3	2	4	5
sieraden	6	10	7	13	11	9	14	18
accessoires	2	2	3	3	4	3	5	7
totaal	86	85	95	106	124	137	155	202

gerij van de tweede consumptiegroep naast zet, dan blijken de middenstanders een soort middenpositie tussen de boeren en burgerij in te nemen. De burgerij bezit duidelijk meer items dan de boeren op het gebied van bestek, hygiëne en ontspanning. Bij de burgerij van de derde consumptiegroep zien we ook het meubilair-bezit verder differentiëren, alsmede het sieraden-bezit. De burgerij van de vierde consumptiegroep heeft op elk gebied meer verschillende voorwerpen dan wie ook.

Het gemiddeld aantal voorwerpen bevestigt grotendeels het beeld van de samenstelling van de materiële cultuur zoals we dat verkregen hebben op basis van het gemiddeld aantal items (zie tabel 4.22). Het meest interessante is dat in aantal voorwerpen de boeren van de tweede consumptiegroep beter aansluiten bij hun consumptiegroep dan in aantal items. De boeren van de eerste consumptiegroep hebben zelfs meer voorwerpen dan de middenstanders. Dat verschil wordt vooral veroorzaakt door de verschillen in bezit aan serviesgoed. Beide gegevens samen leiden tot de conclusie dat de middenstanders relatief een meer gedifferentieerd bezit hebben dan de boeren.

De uniformiteit van de materiële cultuur in 1860 is lager dan die in 1830, maar hoger dan in 1890. In tabel 4.23 kan men zien dat ongeveer de helft van de voorwerpen die in een groep aanwezig kunnen zijn, groepsitem zijn. De verhouding tussen de groeps-items en het gemiddeld aantal items is drie staat tot vier en geeft derhalve aan dat ook al is de mate

TABEL 4.22. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1860

	A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
verwarming	17	13	18	23	28	30	32	45
verlichting	3	3	4	5	6	9	9	12
meubilair	27	29	28	41	43	51	71	94
textiel	44	44	46	68	79	81	99	127
decoratie	11	15	15	21	20	24	30	37
keukengoed	9	14	12	14	15	20	20	28
serviesgoed	51	118	51	92	110	90	92	125
bestek	4	9	6	25	30	58	79	104
roken	5	3	4	6	7	8	11	12
schoonmaak	8	13	11	13	14	13	21	27
hygiëne	2	1	1	1	3	5	6	9
activiteiten	2	2	2	3	3	5	5	7
naaigerei	1	2	1	3	5	3	6	7
sieraden	9	23	12	33	26	14	36	45
accessoires	3	5	7	4	11	9	13	11
totaal	210	306	231	353	400	437	534	690

van uniformiteit gedaald sinds 1830, men binnen een combinatie van sociale en consumptiegroepen een relatief hoge uniformiteit in materiële cultuur kent. Het gemiddeld aantal items ligt overigens in 1860 bij alle groepen hoger dan in 1830. In 1890 is het weer gedaald. Waarschijnlijk is ook tussen 1860 en 1890 in werkelijkheid het aantal items wel weer verder gestegen, maar is men mede onder invloed daarvan globaler geworden in de aanduiding van de items.

In tabel 4.24 staat het overzicht van tweeënvijftig items die in alle groepen in minstens de helft van de gevallen aanwezig zijn. Interessant is de rubriek verwarming/verlichting omdat daar zowel open-vuur-verwarming als kachelverwarming genoemd worden en eveneens zowel kaarsverlichting als olielampverlichting. Bij meubilair figureert nog de bedstede, terwijl het ledikant ontbreekt. In 1860 geldt derhalve in de Zaanstreek voor alle groepen wat in 1890 alleen nog voor de boeren geldt. Ten opzichte van 1830 is de rubriek eetcultuur aanmerkelijk uitgebreid. De andere rubrieken verschillen slechts weinig van 1830. Ten opzichte van 1890 valt vooral op dat de rubriek preciosa nog zo klein is en dat vloerbedekking in de vorm van vloerkleden nog niet algemeen is.

Het aantal groeps-items in 1860 laat een omvangrijk en goed ontwikkeld basisbezit zien. Aan dit basisbezit voegen arbeiders, boeren en middenstanders elk nog zo'n vijftien à twintig specifieke groeps-items toe (zie tabel 4.25). Daarvan zijn er enkele gemeenschappelijk zoals het vuurscherm

TABEL 4.23. De uniformiteit van de materiële cultuur. De Zaanstreek, 1860

	A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
aantal potentiële items (1)	161	161	185	177	221	176	228	277
gemiddeld aantal items (2)	86	85	95	106	124	137	155	202
aantal groeps-items (3)	71	68	70	85	94	107	125	154
verhouding tussen (3) en (1)	44	42	38	48	43	61	55	56
verhouding tussen (3) en (2)	83	80	74	80	76	78	81	76

Toelichting: zie tabel 4.3.

en de latafel, tabakskisten en een voorwerp dat duidt op het bezit van een pijp. De middenstanders bezitten bovendien een vloerkleed en carpet, terwijl de boeren het op dit gebied, evenals op het gebied van de hygiëne laten afweten, maar wel acht sieraden als groeps-item hebben.

Bij de tweede groep is het verschil tussen de boeren en middenstanders nog sterker (zie tabel 4.26). De middenstanders breiden hun bezit met meubilair, vloerbedekking en voorwerpen op het gebied van de hygiëne uit, terwijl de boeren zich vooral toeleggen op het preciosa-bezit. Toch hebben de middenstanders nog altijd tien groeps-items op het gebied van preciosa/accessoires. In tegenstelling tot 1830 omvatten deze niet meer de hoofdsieraden, maar wel nog de chatelaine. De burgerij (zie tabel 4.27) van de tweede consumptiegroep heeft er slechts vier waaronder een brilko-

TABEL 4.24. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860

Verwarming/verlichting
- xhaard
- kachel (-B1)
- xdoofpot
- kandelaar
- lamp

Meubilair
- stoel
- kast
- xtextielmeubel
- tafel
- bedstede
- wieg

Woningtextiel/-decoratie
- bedgordijn
- raamgordijn
- mat
- spiegel
- xafbeelding
- xklok

Eetcultuur
- ketel
- pot
- pan
- oven (-W3)
- comfoor (-B1)
- stoof
- theestoof
- servicsgoed
- kop
- schotel
- trekpot
- spoelkom
- melkkan
- xsuikerpot (-B1)
- koffiepot
- glas
- karaf
- trommel
- blad
- presenteervoorwerp
- bord

Eetcultuur (vervolg)
- schaal
- xolie- en azijnvoorwerp(-B1)
- xpeper- en zoutvoorwerp(-B1)
- lepel
- mes (-B1)
- vork
- xtabaksbewaarvoorwerp

Hygiëne
- xtobbe
- emmer
- xstrijkijzer (-A1)
- xdroogrek (-A1)

Activiteiten/recreatie
- kerkboek

Preciosa/accessoires
- horloge (-M1)
- halsketting (-A1)

TABEL 4.25. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860

A1	B1	M1
Verwarming/verlichting	*Verwarming/verlichting*	*Verwarming/verlichting*
– vuurscherm	– vuurscherm	– vuurscherm
– xturfbewaarvoorwerp		
– xzwavelstoklade		
Meubilair	*Meubilair*	*Meubilair*
– latafel	– latafel	– latafel
– lessenaar	– lessenaar	– klaptafel
– klaptafel	– kinderstoel	– vuurmand
– vuurmand		
– kinderstoel		
Woningtextiel/-decoratie	*Woningtextiel/-decoratie*	*Woningtextiel/-decoratie*
– afbeelding	– afbeelding	– gordijn
		– vloerkleed
		– karpet
		– schilderij
Eetcultuur	*Eetcultuur*	*Eetcultuur*
– tabakscomfoor	– tabakskist	– theebus
– tafellaken	– xpijpvoorwerp	– xmosterdvoorwerp
– tabakskist		– xbestekopbergdoos
– xpijpvoorwerp		– tabakskist
		– xpijpvoorwerp
		– kwispedoor
Hygiëne	*Hygiëne*	*Hygiëne*
– xveeggerei	– geen	– xveeggerei
– mangelplank		– mangelplank
– pispot		
Activiteiten/recreatie	*Activiteiten/recreatie*	*Activiteiten/recreatie*
– geen	– geen	– geen
Preciosa/accessoires	*Preciosa/accessoires*	*Preciosa/accessoires*
– geen	– xoorring	– xoorring
	– xring	– oorijzer
	– xspeld	
	– oorijzer	
	– kapspeld	
	– voorhaarnaald	
	– zijnaald	
	– naaldenkoker	

ker en voorwerpen die met schrijven te maken hebben. Hoewel de middenstanders door de richting van de uitbreiding sterk in de sfeer van de materiële cultuur van de burgerij komen, zien we dat de voorwerpen zelf die

TABEL 4.26. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860

Verwarming/verlichting
- vuurscherm
- xturfbewaarvoorwerp (M)
- xzwavelstoklade (B)
- blaker (M)

Meubilair
- xfauteuil (M)
- chiffonnière (M)
- bureau
- uittrektafel (M)
- vuurmand
- kinderstoel (B)

Woningtextiel/-decoratie
- tafelkleed (B)
- vloerkleed (M)
- karpet (M)
- deurmat (M)
- afbeelding
- schilderij (M)
- xvogelkooi (M)

Eetcultuur
- tabakscomfoor
- theeservies
- theebus
- koffieketel
- botervoorwerp (B)
- xlepelopbergvoorwerp (B)
- tabakskist (M)
- tabakspot
- xpijpvoorwerp
- xpijpenrek (B)
- sigarenbus
- kwispedoor (M)
- tafellaken
- tabaksdoos

Hygiëne
- xveeggerei (M)
- xwasteil
- mangelplank (M)
- xwasgerei
- pispot (M)

Hygiëne (vervolg)
- gemakkoffer (M)

Activiteiten/recreatie
- boek (M)

Preciosa/accessoires
- xoorring
- xring
- xspeld
- kapspeld (B)
- voorhaarnaald [B]
- zijnaald (B)
- oorijzer (B)
- xgesp (B)
- xhaak
- schaar (M)
- xbreivoowerp (M)
- naaldenkoker
- beugeltas
- flacon
- paraplu (M)

de burgerij bezit, anders zijn. Op het gebied van verwarming en verlichting doen bij de burgerij het fornuis, de kolenbak en de moderateurlamp hun intrede, op het gebied van het meubilair de xserviestafel. Bij de woningdecoratie is o.a. een staande klok, op het gebied van de hygiëne een lampetkan aanwezig en op het gebied van activiteiten/recreatie zijn verschillende spelletjes te vinden. Hier kan men duidelijk andere keuzes waarnemen dan de boeren doen. Het preciosa-bezit is sterk afwezig ten gunste van dure interieurvoorwerpen. De tegenstelling boeren en middenstanders zoals die in 1890 naar voren is getreden, is in 1860 al duidelijk herkenbaar. De middenstanders kiezen al meer voor huiselijkheid, hoewel hun preciosa-bezit nog groot blijft.

Bij de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep is de keuze tussen het huiselijk leven en uiterlijke pronk overbodig geworden (zie tabel 4.28). Men kan sieraden bezitten zonder op het interieur te hoeven in te leveren. Dit is al goed te zien bij de burgerij van de derde consumptiegroep. Deze burgerij voegt twintig groeps-items meer toe aan haar bezit dan die van de tweede groep. Dit verschil wordt vooral veroorzaakt door de rubrieken meubilair en preciosa. Met de aanwezigheid van een linnenkast, secretaire, boekenhanger, ledikant en pendule onderscheidt deze groep zich duidelijk van de burgerij van de tweede consumptiegroep. Ook op het gebied van de hygiëne is er een duidelijk verschil, ondanks een bijna gelijk aantal groeps-items. De burgerij van de derde consumptie-

TABEL 4.27. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860

Verwarming/verlichting
- fornuis
- xturfbewaarvoorwerp
- kolenbak
- blaker
- moderateurlamp

Meubilair
- xfauteuil
- xserviestafel
- kabinet
- xbureau
- uittrektafel

Woningtextiel/-decoratie
- vloerkleed
- vloerzeil
- karpet
- deurmat
- loper
- chassinet
- afbeelding
- schilderij

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- xbeeld
- xbloemenvaas
- staande klok

Eetcultuur
- theebus
- koffieketel
- flessenbak
- botervoorwerp
- mosterdvoorwerp
- xeierdop
- xbestekopbergdoos
- soeplepel
- xsuikerschep
- xtheelepel
- vleesbestek
- schel
- servet
- tafellaken
- handdoek
- tabakspot
- xpijpvoorwerp

Eetcultuur (vervolg)
- sigarenbus
- sigarenpen
- snuifdoos
- kwispedoor

Hygiëne
- lampetkan
- scheerbekken
- pispot
- gemakkoffer

Activiteiten/recreatie
- dambord
- omberspel
- boek

Preciosa/accessoires
- xbreivoorwerp
- flacon
- xbrilkoker
- xschrijfgerei

groep bezit een mangel en een pers, alsmede een wastafel. Ondanks deze duidelijke verschillen, bindt de burgerij van de tweede en derde groep meer dan hen scheidt. Hetzelfde geldt voor het onderscheid tussen de derde en vierde consumptiegroep. De burgerij van de vierde consumptiegroep bezit bijna dertig groeps-items meer dan die van de derde consumptiegroep. Dit uit zich op elk gebied. Soms betreft het voorwerpen die in 1890 een grotere verspreiding hebben, zoals een canapé of paraplubak, soms ook niet, zoals de chiffonnière.

De verandering van de materiële cultuur is in 1860 nog in volle gang. We hebben het kunnen constateren bij de voorwerpen die alle groepen gewoonlijk hebben (open haard/kachel). We zien het ook in kleine dingen bij de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroepen waar men niet meer alleen voorwerpen bezit die duiden op het roken van een pijp, maar ook op het roken van sigaren. We zien het bij de burgerij die een moderateurlamp bezit naast een blaker, die vanaf de derde consumptiegroep nog steeds over een mangel en pers beschikken, maar eveneens over een wastafel. Het proces is nog minder uitgekristalliseerd als in 1890, maar de richting is al wel duidelijk herkenbaar.

Bij de materiaalkeuze verandert er weinig tussen 1830 en 1860. Tin komt bij bijna alle groepen nog in minstens de helft van de inventarissen voor (zie tabel 4.29) en is nog steeds voornamelijk verbonden met servies-

TABEL 4.28. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. De Zaanstreek, 1860

Verwarming/verlichting
- fornuis (W4)
- vuurtoebehoren
- xturfbewaarvoorwerp
- kolenbak
- blaker
- lantaarn (W4)
- moderateurlamp
- nachtlicht (W4)

Meubilair
- xfauteuil
- canapé (W4)
- xserviestafel
- linnenkast
- chiffonnière (W4)
- secretaire
- lessenaar
- boekenhanger
- uittrektafel
- klaptafel
- kniptafel (W4)
- ledikant
- vuurmand
- kinderstoel (W4)
- kinderwagen (W3)
- paraplubak (W4)

Woningtextiel/-decoratie
- tafelkleed
- stoelkussen (W4)
- vloerkleed
- karpet
- mat
- deurmat
- loper
- chassinet (W4)
- afbeelding (W4)
- schilderij
- xbeeld
- xvogelkooi (W4)

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- xbloemenvaas
- ornament
- pendule

Eetcultuur
- tabakscomfoor
- theeservies
- theebus
- koffieketel (W4)
- koffietrommel (W4)
- xchocoladeketel (W3)
- flessenbak
- likeurkelder (W4)
- gebaksvoorwerp
- tafelservies (W4)
- bijzetvoorwerp
- botervoorwerp
- mosterdvoorwerp (W3)
- xeierdop (W4)
- xkurk
- xlepeldoos (W4)
- xmessendoos (W4)
- soeplepel (W4)
- visschep (W4)
- xsuikerschep
- xtheelepel
- zoutlepel (W4)
- schel
- servet
- tafellaken
- handdoek
- theedoek (W3)
- tabakskist
- tabakspot
- xpijpenrek
- sigarenbus
- asbak
- kwispedoor (W4)
- tabaksdoos (W4)

Hygiëne (vervolg)
- xveeggerei
- xwasteil (W4)
- mangel
- mangelplank (W4)
- pers
- wastafel
- lampetkan (W4)
- pispot
- gemakkoffer (W4)

Activiteiten/recreatie
- xspel
- omberspel (W4)
- bijbel (W4)
- boek
- piano (W3)

Preciosa/accessoires
- kostbaarheden (W4)
- xoorring
- xring
- xspeld
- doekspeld
- broche
- xarmband
- haak (W4)
- schaar (W4)
- xbreivoorwerp
- xnaaikist (W3)
- beugeltas (W4)
- flacon
- etui (W4)
- dameshorloge (W4)
- xschrijfgerei
- schijfcassette (W3)
- pen (W3)
- inktvoorwerp (W4)
- sigarenkoker
- paraplu
- koffer

goed. Zilveren serviesgoed en zilveren bestek zijn nog niet gewoon geworden bij respectievelijk de tweede en eerste consumptiegroep (zie tabel 4.30). Ook de verschuiving van zilver naar goud bij voorwerpen als het horloge, flacon, oorijzer en kerkboek/bijbel laat nog op zich wachten: de boeren bezitten nog steeds voornamelijk zilveren oorijzers. De middenstanders beschikken, in tegenstelling tot de boeren, bijna even vaak over

TABEL 4.29. De aanwezigheid van materialen per sociale en consumptiegroep. De Zaanstreek, 1860. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
xhout	5	6	5	6	6	6	6	6
eikehout	3	4	3	1	3	3	4	4
gladhout	1	3	3	4	5	6	3	5
mahoniehout	1	2	1	2	3	4	6	5
notehout	1	1	1	1	1	1	2	3
porselein	3	3	3	3	5	6	5	5
delftsgoed	2	3	3	3	3	2	1	3
engelsgoed	3	1	2	2	4	5	3	5
keulsgoed	1	2	2	1	2	1	2	5
kristal	1	1	1	1	1	1	1	4
verguld	1	1	2	1	4	1	2	3
verlakt	3	2	3	3	5	5	3	5
ijzer	5	6	5	6	5	6	5	6
koper	5	6	6	6	6	6	5	6
tin	4	4	3	5	5	6	4	6
blik	4	4	5	3	4	5	3	4
xgoud	4	5	5	6	6	6	6	6
xzilver	4	6	5	6	6	6	6	6
xkoraal	3	5	4	6	5	4	4	4
bloedkoraal	2	4	2	5	4	1	1	4
kornalijn	1	1	1	1	3	1	3	3
granaat	1	3	2	5	4	1	4	4

een gouden als een zilveren horloge, maar bij geen van tweeën halen ze de vijftig-procent-grens. De burgerij heeft, ongeacht de consumptiegroep waartoe ze behoort, bijna altijd een gouden horloge. Daarnaast beschikt de burgerij van de derde consumptiegroep over een flacon met gouden dop en die van de vierde consumptiegroep eveneens, alsmede over een godsdienstig boek met goud beslag en – als men een oorijzer bezit – over een gouden oorijzer.

Wat hout, aardewerk en metalen aangaat, is er eveneens weinig veranderd tussen 1830 en 1860. Ook bij het woningtextiel zijn er, voor zover de gegevens hierover uitspraken toelaten, geen spectaculaire verschuivingen. Gordijnen zijn van katoen, voor zover het raamgordijnen zijn ook van neteldoek en bij de burgerij van linnen en voor zover het bedgordijnen zijn ook van saai. Voor de matrassen is bij de eerste consumptiegroep haverdoppen het meest gebruikelijk en voor de burgerij paardehaar. Daarnaast worden stro en veren veel genoemd als bedvulling. Vergeleken met 1830 worden veren bedden in 1860 veel vaker aangetroffen, maar de positie van 1890, wanneer veren bedden de meest normale bedvulling zijn is nog niet bereikt. Als stoelbekleding heeft trijp in 1860 nog steeds dezelfde

TABEL 4.30. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met enkele (rubrieken van) voorwerpen. De Zaanstreek, 1860. Indexcijfers

	A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
Zilver:								
serviesgoed	1	3	1	3	2	2	5	5
bestek	2	3	2	5	5	6	6	6
rookgerei	3	3	3	4	4	4	4	5
accessoires	3	3	2	4	5	2	2	4
sieraden	3	5	5	6	5	5	6	6
naaigerei	3	4	2	5	5	4	4	6
Zilver:								
horloge	3	4	2	4	3	1	4	3
flacon	1	2	2	3	3	2	3	3
oorijzer	3	4	4	4	3	1	1	1
xkerkboek	2	4	3	5	4	1	2	2
Goud:								
horloge	1	1	2	1	3	5	5	6
flacon	1	1	1	1	1	1	4	5
oorijzer	1	1	1	2	1	1	1	3
xkerkboek	1	1	1	1	1	1	3	4
Samen:								
horloge	4	4	3	4	5	5	6	6
flacon	3	3	3	5	5	4	5	6
oorijzer	3	4	4	5	3	1	1	3
xkerkboek	5	4	4	5	5	4	5	5
N	11	11	13	9	13	5	7	11

onderscheidende werking voor de rijkste burgerij als dat het in 1830 had. Het komt alleen bij de burgerij van de vierde consumptiegroep in de helft van de gevallen voor.

Na wat er met name over de waarderingen in 1830, maar ook die van 1890 gezegd is, kunnen we kort zijn over de waarderingen in 1860. Er staan ons van bijna driehonderd voorwerpen 'prijzen' ter beschikking. Hiervan zijn er tweeënveertig hoger dan tien gulden. Het betreft wederom vooral voorwerpen van edelmetaal en meubilair vooral van mahoniehout en gladhout. Daarnaast gaat het evenals in 1830 om uurwerken (staande klok, pendule, staartklok) en – voor het eerst – om een fornuis, kachel, matrassen en pia(ni)no. Als nieuwe meubels duurder dan tien gulden en zonder dat het materiaal bekend is, worden commode en secretaire genoemd. Een compleet tafelservies kost een kleine dertig gulden. Dat we deze voorwerpen vooral in de hogere consumptiegroepen tegenkomen is dus niet verwonderlijk. Het is – op basis van de 'prijs' – eerder verwonderlijk dat sommige voorwerpen niet veel algemener zijn. Een serviestafel

is gemiddeld gewaardeerd op tweeguldenvierenzestig; een boekenkast op vier gulden. Een wastafel wordt gemiddeld gewaardeerd op vijf gulden; van mahonie is hij twee keer zo duur. Toch haalt dit voorwerp alleen bij de burgerij de vijftig-procent-grens. Met andere woorden: ook al kan men natuurlijk niet ontkennen dat de prijs bij de keuze van consumptiegoederen een rol speelt, toch moeten we constateren dat vergeleken met de prijs van voorwerpen die men wel heeft, het belang ervan niet overdreven moet worden.

De materiële cultuur van het huishouden in de Zaanstreek ligt in 1860 over het geheel gesproken dichter bij 1830 dan bij 1890. Toch hebben zich al een groot aantal wijzigingen voorgedaan en wanneer men de materiële cultuur van groepen in hun totaliteit bekijkt, moet men vaststellen dat er eveneens al sprake is van een belangrijk verschil. Het consumptiegoederenbezit van boeren en middenstanders van de tweede groep, dat in 1830 nog maar op nuances verschilde, is in 1860 al duidelijker uit elkaar aan het groeien zonder dat het al zover is als in 1890.

4.2.4. *De materiële cultuur in de Zaanstreek in de negentiende eeuw*

We hebben thans in grote lijnen gezien hoe omvangrijk het consumptiegoederenbezit was in de Zaanstreek in 1830, in 1860 en in 1890 per combinatie van sociale en consumptiegroep. Tevens hebben we gezien wat bij deze groepen de belangrijkste items waren waaruit het consumptiegoederenbezit was samengesteld. Wat kunnen we hierover samenvattend zeggen?

De tegenstelling arm versus rijk, die in ons onderzoek zijn plaats heeft gekregen in de consumptiegoederenindeling, overschaduwt alle andere. Dat is geen verrassing en om dat vast te stellen is dit onderzoek ook niet gedaan. Men kan er echter niet om heen om deze tegenstelling als eerste te vermelden. Ons interesseerde veel meer hoé deze tegenstelling gestalte heeft gekregen, en of er andere krachten waren die eveneens invloed uitoefenden op de samenstelling van de materiële cultuur van het huishouden.

We hebben vooral onderzocht of naast de tegenstelling arm versus rijk sociale tegenstellingen een belangrijke rol hebben gespeeld in de samenstelling van de materiële cultuur. Voor deze sociale tegenstellingen hebben we een beroepsgroepenindeling gemaakt bestaande uit arbeiders, boeren, middenstanders en burgerij. De meeste aandacht is uitgegaan naar de boeren en middenstanders omdat deze beide groepen vanwege de omvang van hun consumptiegoederenbezit het best vergeleken konden worden. De arbeiders hebben om twee redenen de minste aandacht gekregen. Ten eerste is het bij de arbeidersinventarissen minder duidelijk voor welke arbeiders zij representatief zijn. Ten tweede vallen bijna alle boedelbeschrijvingen van arbeiders in de eerste consumptiegroep. De verschillen in deze groep zijn op het niveau waarop wij onderzoek verrichten, gering.

Waarschijnlijk zijn er wel verschillen, maar zijn deze genuanceerd zodat men gedwongen is een nog gedetailleerd onderzoek te doen. Bovendien was het hierdoor onmogelijk het consumptiepatroon van twee arbeidersgroepen te vergelijken, om op die manier grondpatronen te ontdekken.

In 1830 waren de belangrijkste sociale tegenstelling die tussen de burgerij enerzijds en de boeren en middenstanders anderzijds. Deze tegenstelling valt samen met een economische tegenstelling. Bij de boeren en middenstanders is er meer dat hen bindt, dan dat hen scheidt. Bij beide is er sprake van een sterke nadruk op het bezit van preciosa, ook al toont zich dat bij de boeren eerder als bij de middenstanders. Bij de burgerij is de rijkdom eerder naar binnen gekeerd. De aankleding van de woning heeft een groter accent.

In 1890 zijn het de boeren die apart staan, versus de burgerij en de middenstanders. Deze verschuivingen zijn het resultaat van drie ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan in de verandering van de materiële cultuur. De hoofdontwikkeling van de materiële cultuur is de verandering ervan als zodanig. Sedert 1830 zijn er tal van nieuwe voorwerpen bijgekomen die hun weg hebben gevonden in het consumptiegoederenbezit van de huishoudens. Ik noem de naaimachine en de petroleumlamp. Er zijn ook voorwerpen die in 1830 al wel voorkwamen, maar in de Zaanstreek niet gewoon waren, zoals kachel, ledikant en wastafel. De mate waarin de verschillende sociale groepen op deze vernieuwingen hebben gereageerd, bepalen voor een belangrijk gedeelte hun materiële cultuur. De reactie op deze vernieuwingen, zo hebben we gezien, wordt niet alleen door de prijs ervan veroorzaakt – deze speelt dikwijls zelfs geen enkele verklarende rol – maar vooral ook door de mate waarin ze passen bij het leven wat mensen voeren en en willen voeren. Bij de burgerij vinden er in de negentiende eeuw wel veranderingen plaats, maar geen verschuivingen. Zowel in 1830 als in 1890 is er sprake van een accentuering van het huiselijk leven – de duurste voorwerpen vindt men bij het mahoniehouten meubilair en het zilveren serviesgoed.

In de inleiding hebben we gesteld dat een diffussieproces niet slechts een proces van navolging is, maar evenzeer creatieve en innovatieve momenten in zich bergt als het geval is bij het tijdstip waarop een voorwerp voor het allereerst geïntroduceerd wordt. Dit neemt echter niet weg dat voorwerpen doordat ze in het begin kenmerkend zijn voor bepaalde sociale groepen, voor andere groepen juist wel of juist niet aantrekkelijk worden om over te nemen. In het geval dat voorwerpen oorspronkelijk kenmerkend zijn voor een sociaal hoge groep en later door de lagere groepen al dan niet gemodificeerd in hun materiële cultuur worden geïntegreerd, spreekt men van dalende cultuurgoederen. In het omgekeerde geval van stijgende cultuurgoederen. Voorbeelden van het laatste proces hebben we in de Zaanstreek niet ontmoet; van het eerste wel. Dat is het tweede proces, naast het algemene vernieuwingsproces, dat er voor zorgt dat de materiële cultuur van 1830 anders is dan die in 1890.

In het materiaal dat we besproken hebben, hebben we hiervan twee, zeg maar, schoolvoorbeelden gezien. Het ene voorbeeld betreft het gebruik van edelmetalen. In 1830 zijn horloges bij de boeren, middenstanders en burgerij gewoon; bij de eersten zijn ze van zilver, bij de laatste groep van goud. In 1890 is dat onderscheid vervallen. Zilveren serviesgoed en zilveren bestek vertonen gedurende de negentiende eeuw een zelfde neerwaartse beweging. Ze verliezen hun exclusieve – met de burgerij verbonden – karakter. Deze zal zich nu òf moeten gaan onderscheiden door de kwantiteit of dit terrein als gezichtsbepalend moeten verlaten. Het tweede voorbeeld – de aanwezigheid van de chiffonnière – illustreert dat. In 1830 is de chiffonnière een exclusief burgermeubel. In 1860 is zij ook bij de middenstanders die meer geld kunnen en willen besteden aan consumptiegoederen (de tweede consumptiegroep) gewoon. In 1890 hebben we kunnen zien dat zij het kenmerkende meubel geworden is van de middenstanders èn boeren van de tweede consumptiegroep, maar dat zij bij de burgerij reeds sterk aan het verdwijnen is. Met andere woorden: de sociale daling van het cultuurgoed wordt begeleid door het afstoten ervan bij groepen waar het in eerste instantie aanwezig was.

De derde ontwikkeling die de verschuiving in de materiële cultuur in de Zaanstreek heeft bepaald en die we hebben kunnen aantonen, is het bewust vasthouden door sociale groepen aan hun voorwerpen. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het sieradenbezit van de boeren. Al in 1830 is het duidelijk dat het sieradenbezit een belangrijke plaats inneemt in het consumptiegoederenbezit van de boeren. Zij bezitten veel items en veel voorwerpen op dit gebied en vertonen bovendien een hoge mate van uniformiteit. Dit geldt zowel voor boeren van de eerste als van de tweede consumptiegroep. Bij de middenstanders geldt dit in wat mindere mate, maar er is er bij de tweede consumptiegroep geen wezenlijk verschil met de boeren. De belangrijkste sieraden zijn de zogenaamde hoofdsieraden: oorijzer, voorhaarnaald, zijnaald, kapspeld en daarnaast beugeltas en chatelaine van naaigerei. Bij de burgerij vinden we deze voorwerpen minder, maar is het oorijzer wèl van goud. Het bezit van een oorijzer is dus zeker niet iets minderwaardigs en achterlijks. Alle groepen in de Zaanse maatschappij bedienen zich ervan om hun welstand uit te dragen. In 1890 is de situatie volslagen anders. De burgerij en middenstanders bezitten nu ten dele gewoonlijk andere sieraden dan de boeren. De boeren zijn met name vast blijven houden aan het bezit van de hoofdsieraden. De burgerij en vooral de middenstanders bezitten andere sieraden of zijn daarop overgestapt – ik noem als voorbeeld een dameshorloge. Het vasthouden van de boeren krijgt daardoor een extra accent. Ze zijn geen achterblijvers, maar gebruiken deze traditionele voorwerpen bewust om zichzelf een eigen plaats te geven in de Zaanse maatschappij. Ze gaan zelfs nog een stap verder, zoals blijkt bij het oorijzer. In 1890 bezitten de rijke boeren in minstens de helft van de inventarissen een gouden oorijzer. In het bezit van een oorijzer als zodanig onderscheiden de boeren zich derhal-

ve van middenstanders en burgerij. Binnen de boerengroep spitst het onderscheid zich ook toe op het oorijzer. Naarmate men rijker is, stapt men over van een zilveren op een gouden oorijzer. Het oorijzer wordt derhalve het kristallisatiepunt van het streven naar persoonlijke en groepsidentiteit van de boeren.

Dit traditionaliseringsproces bij de boeren[1] blijft niet beperkt tot de hoofdsieraden. Ook op ander gebied blijven zij vasthouden aan voorwerpen die in 1830 normaal waren: kabinet, bedstede. Twee opmerkingen moeten hierbij nog gemaakt worden. Het traditionaliseringsproces betekent niet dat de boeren achterlijk zijn en halsstarrig vasthouden aan voorwerpen uit het verleden, zich afsluitend van de nieuwste ontwikkelingen. Het valt niet moeilijk items te noemen die van het tegendeel getuigen: pendule, naaimachine en, op sieradengebied, armband. Het betekent wel dat boeren op onderdelen bewust andere keuzes doen dan de middenstanders en burgerij. Hierdoor ontwikkelt zich gedurende de negentiende eeuw op het platteland een tegenstelling stad versus platteland. Het agrarische platteland gaat zich bewust anders manifesteren. Het is het begeleidingsverschijnsel van de groei van Zaandam tot stad in plaats van een Zaanstreek die een verzameling dorpen omvat. De tweede opmerking is deze dat het traditionaliseringsproces ook bij andere groepen dan bij de boeren zichtbaar is. We hebben gezien hoe in 1890 de rijkste burgerij (die van de vierde en vijfde consumptiegroep) zich onderscheidt van de burgerij van de derde consumptiegroep, doordat zij meer dan laatstgenoemde voorwerpen bezit die in 1830 ook normaal waren. Als drager van de Zaanse maatschappij kan zij het zich minder veroorloven in de nieuwste ontwikkelingen voorop te lopen.

We hebben drie processen aangeduid die zich gelijktijdig hebben voorgedaan in de materiële cultuur van de Zaanstreek in de negentiende eeuw: een vernieuwingsproces, een diffusieproces en een traditionaliseringsproces. Deze drie processen leiden tot twee te onderscheiden algemene ontwikkelingen: de grotere aandacht voor de huiselijkheid bij alle maatschappelijke groepen die we onderzocht hebben en de ontwikkeling van de tegenstelling platteland versus stad zoals die blijkt uit de verschillen tussen de boeren enerzijds en de middenstanders en burgerij anderzijds. Op het traditionaliseringsproces komen we in het slothoofdstuk nog uitgebreid terug.

We hebben regelmatig al de uitdrukking 'huiselijk leven' gebruikt en thans ook het woord 'huiselijkheid' zonder precies aan te geven waaraan we dat afmeten en in welke mate dit voor alle groepen van de Zaanstreek in elke periode geldt. Dat zullen we ook nu niet doen omdat het er in dit hoofdstuk om gaat de verschillende groepen ten opzichte van elkaar te karakteriseren op basis van hun materiële cultuur en van daaruit conclusies te trekken over de maatschappij waarin zij leven. In een volgend hoofdstuk zullen we wel proberen indicatoren van huiselijkheid te ontwik-

kelen. Als we over huiselijkheid spreken, dan refereer ik aan voorwerpen als canapé, theetafel, ornament, bloemenvaas, pendule, boekenmeubel, piano, soezenmand. Dan denk ik aan de verstoffing van het interieur via tafelkleed, vloerkleed, loper en – voor ons via de boedelbeschrijvingen onzichtbaar – van het meubilair. Maar tevens spelen daarbij voorwerpen een rol als ledikant, nachtkastje, wastafel, evenzeer als kapstok en paraplubak. De aan de toenemende aandacht voor huiselijkheid ten grondslag liggende ontwikkeling zoals die uit deze voorwerpen spreekt, wordt hiermee manifest: verandering van de woning in de zin van de differentiatie van de vertrekken naar functies: het ontstaan van de slaapkamer, het ontstaan van de keuken, het ontstaan van de vestibule. Maar belangrijker dan het ontstaan van al deze vertrekken voor al deze functies is het ontstaan daardoor van een aparte huiskamer.

4.2.5. *Het proces van vertrekken-differentiatie in de Zaanstreek*

Het is niet mijn bedoeling hier uitgebreid in te gaan op de architectonische geschiedenis van de Zaanse woning.[2] De woning en de veranderingen daarin interesseren ons slechts in relatie met de ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden. Als materiaal van deze paragraaf functioneert dan ook de informatie voor zover die beschikbaar is via de boedelbeschrijvingen. Er is geen gebruik gemaakt van andere bronnen zoals werktekeningen en plattegronden van huizen. De boedelbeschrijvingen verschaffen informatie over de woning, omdat gewoonlijk het roerend goed per vetrek genoteerd is.

De vertrekken worden met een bonte rij van namen aangeduid. Meestal weerspiegelen deze de positie in het huis: voorkamer, achterkamer, binnenkamer, middenkamer, noorderkamer, westerkamer, bovenkamer, benedenkamer. Soms ook zijn er namen die attent maken op het wisselend gebruik ervan: winterkamer, zomerkamer. Tenslotte treft men de benamingen die ons vertrouwd in de oren klinken als woonkamer, keuken, slaapkamer, maar die niet altijd ook zijn wat ze zeggen te zijn.

Deze grote variatie in naamgeving zorgt ervoor dat geen enkele naam in alle boedelbeschrijvingen voorkomt ook al zijn er een paar als voorkamer, achterkamer en woonkamer die zeer frequent genoemd worden. Tevens zijn er vertrekken die grotendeels alleen bij de burgerij aanwezig zijn als kantoor, schrijfkamer, dienstbodekamer, mangelkamer, kleedkamer en turfhok. Ook de tuinkamer, serre en suite kunnen in dit verband aangehaald worden met de toevoeging dat deze benaming pas in de boedelbeschrijvingen van omstreeks 1890 meer frequent worden. Het gemiddeld aantal vertrekken dat genoemd wordt (exclusief zolder, kelder, gang) verandert niet veel in de negentiende eeuw. Bij de burgerij zien we in 1890 een kleine stijging ten opzichte van 1860. Waarschijnlijk hangt dat samen met het feit dat in 1890 vaker sprake is van vertrekken op de eerste verdieping. Er is wel sprake van een duidelijke parallel van de indeling in con-

TABEL 4.31. Het gemiddeld aantal vertrekken per woning. De Zaanstreek, negentiende eeuw

	A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
1830	3	3	3	6[1]	4	7	7	9
1860	3	3	3	4	4	7	7	10
1890	2	2	3	4[1]	5		9	11[2]

[1] Inclusief B3
[2] Inclusief W5

sumptiegroepen met het aantal vertrekken, zoals te zien is in tabel 4.31.

Er bestaan dus naast elkaar benamingen van vertrekken die de positie ervan in het huis aanduiden en benamingen die iets over het gebruik van de ruimte zeggen. Wat is er op basis van deze laatste groep namen te zeggen over het specifieke gebruik van ruimten? In tabel 4.32 vindt men de percentages waarin de aanduidingen 'keuken' en 'slaapkamer' voorkomen in de boedelbeschrijvingen. Een keuken is bij de burgerij al vanaf 1830 bijna altijd aanwezig ongeacht de consumptiegroep. In iets mindere is dit ook het geval wat de slaapkamer betreft. Bij de middenstanders zijn de verschillen tussen de aanwezigheid van een keuken en slaapkamer groter. Vanaf 1860 komt een keuken in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de tweede consumptiegroep voor en vanaf 1830 ook in die van de eerste consumptiegroep, terwijl de slaapkamer pas in 1890 en dan alleen bij de middenstanders van de tweede consumptiegroep gewoon is, maar daar is de ontwikkeling dan ook zeer snel gegaan. In 1860 wordt een slaapkamer in amper een kwart van de boedelbeschrijvingen vermeld, in 1890 in bijna negentig procent. Tot 1860 is er wat de vermelding van keuken en slaapkamer betreft, niet veel verschil tussen de boeren en middenstanders; na 1860 wel. Een slaapkamer treft men in 1890 minder vaak aan bij de boeren dan bij de middenstanders, zij het dat ook in twee derde van de boedelbeschrijvingen van boeren een slaapkamer genoemd wordt. Een keuken echter wordt zowel bij de boeren van de eerste als van de tweede consumptiegroep slechts, in een minderheid van de gevallen aangetroffen. Op basis van deze vertrekaanduidingen kunnen we stellen dat voor de burgerij het differentiatieproces al heeft plaatsgevonden voor 1830. De middenstanders bereiken, wat de tweede consumptiegroep betreft, dit stadium in 1890. Bij de boeren gaat het nog weer langzamer.

Men moet echter voorzichtig zijn met deze gegevens. Bij de boeren, vooral die van de tweede consumptiegroep, is er een vreemde ontwikkeling aan de gang met betrekking tot de keuken. In 1830 hebben zij vaker een keuken dan de vergelijkbare middenstanders, in 1860 even vaak (omdat de boeren zijn blijven staan en de middenstanders vooruitgegaan zijn) en in 1890 minder (omdat bij de middenstanders nog weer vaker een keuken aanwezig is, en bij de boeren juist minder vaak dan in 1860). Hoe kan dat? Verstaat men wel altijd hetzelfde onder een keuken? Hoe ziet

TABEL 4.32. De aanwezigheid van keuken en slaapkamer. De Zaanstreek, negentiende eeuw. Percentages

		A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
keuken	1830	–	29	20	50[1]	25	75	100	90
	1860	9	36	15	56	62	100	86	100
	1890	11	–	35	67[1]	86		80	100[2]
slaapkamer	1830	17	29	13	33[1]	13	50	100	80
	1860	18	9	8	–	23	80	100	100
	1890	44	23	53	33[1]	86		100	100[2]

[1] Inclusief B3
[2] Inclusief W5

het vertrek dat keuken genoemd wordt er uit? Kijken we eerst naar de keukens in 1830 van de burgerij, waar de keuken bijna altijd in de woningen voorkomt. De keuken wordt verwarmd met een open haard zoals blijkt uit de aanwezigheid van allerlei voorwerpen als een heugel, pook en doofpot. Behalve om te koken, kan de keuken ook gebruikt worden om te slapen (in een kwart van de boedelbeschrijvingen) en om de was te strijken (dertig procent). Wat men er echter voornamelijk vindt, zijn serviesgoed en potten en pannen, alsmede een tafel met stoelen en kasten om het serviesgoed op te bergen.

De keukens van de middenstanders en boeren zijn aanzienlijk soberder ingericht, en lijken of slechts gebruikt te worden om te koken of zelfs eerder een bijkeuken te zijn. In twee boerenkeukens is er namelijk niet eens sprake van een voorwerp dat de aanwezigheid van een open haard zou doen vermoeden. De aanwezigheid van een stoel én een tafel én een kast is eveneens een zeldzaamheid. Er wordt ook geen gewag gemaakt van voorwerpen als een spiegel of een chassinet, die we bij de burgerij wel in de keukens tegenkomen, om het vertrek enigszins op te fleuren. Zelfs het serviesgoed ontbreekt goeddeels. Slechts keukengoed en verwarming komen (met uitzondering van de genoemde boedels) altijd voor.

In 1890 is deze situatie wat de middenstanders betreft aanzienlijk anders. Bij de boeren, waar de aparte keuken in slechts een kwart van de woningen voorkomt, is het gebruik ervan enigszins duister. De meeste keukens zijn wel van een verwarmingsbron voorzien – meestal nog haardvuur –, maar het aantal keukenspullen dat genoemd wordt is gering. Bovendien wordt vaak de aanwezigheid van een bed vermeld. Bij de middenstanders is de keuken duidelijk herkenbaar. Men kookt er over het algemeen op een fornuis, heeft dikwijls de beschikking over een tafel met stoelen en kasten. Bovendien is het vertrek aangekleed met spiegels, andere versieringen en in éénderde van de gevallen ook met een klok. Bedden ontbreken helemaal. De keukens van de burerij zien er grosso modo hetzelfde uit. Tussen 1830 en 1890 is de keuken bij de middenstanders niet alleen toe-

genomen, maar ook geëvolueerd van een vertrek waar nauwelijks meer was dan haardvuur met keukengerei naar een meer aangeklede ruimte.

De situatie rond 1860 hoeft voor het keukengebruik van de burgerij en de middenstanders niet meer beschreven te worden. Men vindt er aanzetten naar de situatie in 1890. Voor de boeren ligt het anders. Het was juist vanwege het grote aantal boeren met keukens in deze periode dat we ons de vraag gingen stellen wat de aanduiding 'keuken' inhield. In het voorafgaande hebben we al gezien dat het vertrek dat hiermee aangeduid wordt, niet altijd identiek is. Een bestudering van de boerenkeukeninventaris leert dat ook in dit geval het woord 'keuken' misleidend is. De voowerpen die genoemd worden, doen namelijk veeleer denken aan een woonkamer dan aan een keuken. Het boerenkeukeninterieur is in deze jaren nog beter voorzien dan dat van de burgerij. Heeft deze in één vijfde van de gevallen een klok in de keuken, bij de boeren is het twee derde. Spiegels, stoelen, tafels, kasten komen in bijna alle boedelbeschrijvingen van boeren voor, evenals serviesgoed. Bovendien zijn er zelfs vaak bedsteden en kleding, terwijl de tendens juist is dat de keuken steeds minder gebruikt wordt om te slapen en om kleding te bewaren. De conclusie is derhalve dat het gebruik van een aparte keuken door de boeren in deze jaren niet is toegenomen, zoals men geneigd zou zijn te denken op basis van de naamgeving van de vertrekken. Hun keuken is een woonkeuken.

Wat gebeurt er in de negentiende eeuw met dat andere veel voorkomende vertrek met een duidelijk omschreven gebruik: de slaapkamer? In 1830 zijn er van de vierenzestig Zaanse boedelbeschrijvingen tweeëntwintig met een slaapkamer. De meesten behoren tot de burgerij. In al deze slaapkamers treft men een bed aan, soms met bedstede, soms zonder, af en toe een ledikant. De kamers zijn blijkbaar onverwarmd en onverlicht, want men vindt geen enkel voowerp vermeld dat hierop duidt. Mogelijk heeft men kaarslicht van elders meegenomen. Behalve een bed vindt men ook bijna altijd een stoel in de slaapkamer. Een tafel komt voor, maar in minder dan de helft van de gevallen. Voorts is er een kast, meestal niet speciaal aangeduid, maar variërend van een kabinet tot een latafel, chiffonnière en bureau. Bij de burgerij is het vertrek bovendien aangekleed met wat schilderijtjes. De aanwezigheid van spiegels wijst erop dat men er toilet maakt en eventueel zich wast, hoewel daarvoor geen specifieke voorwerpen gevonden zijn. Het aantal po's is eveneens erg laag en behoort in deze tijd zeker niet tot de standaarduitrusting. Alleen op de slaapkamer van de burgerij worden kleren bewaard en bij die van de boeren treft men spullen aan om kleren te mangelen.

In 1830 wordt de slaapkamer dus echt als slaapkamer gebruikt, maar ze is spaarzaam gemeubileerd. Ze ziet eruit zoals de tegenwoordige goedkopere hotelkamer, maar dan zonder het comfort en de sanitaire voorzieningen ervan. Op de vloer liggen wat matten en kleden, deze laatsten weer alleen bij de burgerij.

TABEL 4.33. De aanwezigheid van woonkamers, van woonkamers met slaapgelegenheid in percentages en het gemiddeld aantal slaapkamers per woning. De Zaanstreek, negentiende eeuw

		A1	B1	M1	B2	M2	W2	W3	W4
Percentages:									
woonkamer	1830	67	71	47	67	50	25	80	50
	1860	91	64	69	56	62	20	43	64
	1890	67	71	59	100	29		50	14
woonkamer met									
bed	1830	75	61	28	100	100	*	50	44
	1860	80	100	45	63	74	*	–	28
	1890	84	87	80	100	48		20	*
Gemiddeld aantal:									
slaapkamer	1830	1	*	1	*	*	*	1	1,6
	1860	1	*	*		1,7	1,5	1,7	2,4
	1890	1		1,2	1	1,7		1,9	2,3

Gaan we nu meteen over naar de slaapkamer van 1890. De belangrijkste verschuivingen leiden ertoe dat het vertrek wat meer aangekleed en bewoonbaar wordt. Dit geldt voor alle beroepsgroepen – voor zover er sprake is van slaapkamers –, maar de burgerij loopt duidelijk voorop. De bedstede is langzamerhand vervangen door het ledikant; bijna in de helft van de boedelbeschrijvingen is er een verwarmde slaapkamer. Wastafels met toebehoren en pispotten zijn tot de standaarduitrusting gaan behoren. Ook hier heeft de klok zijn intrede gedaan en zijn er behalve spiegels ook schilderijtjes aanwezig. Een kast, tafel en stoelen waren er ook al in 1830. Naast het ledikant begint het nachtkastje te verschijnen.

Bij de middenstanders en boeren gaat het niet zó hard. Ook bij de slaapkamers ziet men weer dat de boeren niet alleen in het percentage dat een slaapkamer heeft, achterblijven bij de middenstanders, maar ook in de uitrusting ervan. De slaapkamer van de middenstanders is al in bijna de helft van de gevallen voorzien van een ledikant, wasgerei, spiegel, po en heeft natuurlijk zo goed als altijd een tafel met stoelen en een kast, terwijl de boeren geen ledikanten hebben, en nauwelijks wasgerei.

Voor een deel zijn de opgesomde vernieuwingen al in 1860 te zien, maar dan zijn ze nog vrijwel exclusief voorbehouden aan de burgerij en doen ook daar slechts aarzelend hun intrede.

Betekent de aanwezigheid van slaapkamers dat er niet meer in de woonkamer geslapen wordt? (Zie tabel 4.33). Om dit te onderzoeken zijn slechts die boedelbeschrijvingen gebruikt, waarin een woonkamer vermeld is. Opvallenderwijs komt het woord 'woonkamer' bij de burgerij juist minder voor dan bij de boeren en middenstanders, terwijl men het tegengestelde zou verwachten omdat de burgerij al vanaf 1830 bijna altijd een keuken en een slaapkamer heeft. Stelden we op basis van de namen dat wat de

burgerij betreft, het differentiatieproces zich al voor 1830 had afgespeeld, nu blijkt dat hoewel zij in 1830 normaliter een slaapkamer hadden, ook in vertrekken die woonkamer heetten nog in de helft van de gevallen een bed voorkwam. Na 1830 is het wèl een uitzondering dat in een woonvertrek van de burgerij nog een matras aanwezig is. In tabel 4.33 is ook het gemiddeld aantal slaapkamers vermeld voor die boedels waarin minstens één slaapkamer te vinden is. We zien dat wat de burgerij betreft het aantal slaapkamers stijgt tussen 1830 en 1860. Wat de middenstanders en boeren aangaat, is alleen 1890 interessant omdat dan in de tweede consumptiegroep in minstens de helft van de gevallen een slaapkamer aanwezig is. Bij de boeren wordt een woonkamer dan nog steeds gebruikt om te slapen. Bij de middenstanders is het moeilijker vast te stellen, omdat daar de aanduiding woonkamer minder gebruikt wordt. Toch is het duidelijk dat er minder dan bij de boeren in andere vertrekken dan de slaapkamer geslapen wordt. Het aantal slaapkamers is bij de middenstanders ook bijna twee keer zo groot als bij de boeren.

De ontwikkeling van aparte vertrekken voor meer omschreven doeleinden blijft niet beperkt tot de keuken en de slaapkamer, hoewel dat wel twee van de belangrijkste zijn. Deze verzelfstandiging – zelf voor een belangrijk gedeelte het gevolg van de verspreiding van de kachel – heeft grote gevolgen voor het interieur en het consumptiepatroon. Bij de behandeling van de keuken hebben we al gezien dat deze vaak voorzien is van een fornuis dan wel petroleumstel. De slaapkamer geeft niet alleen ruimte aan een ledikant en nachtkastje, maar ook aan een wastafel en een linnenkast of chiffonnière. In het kantoor van de burgerij staat vaak een lessenaar en brandkast. De gang – ook een ruimte die in de loop van de negentiende eeuw steeds vaker genoemd wordt – wordt in toenemende mate aangekleed met een loper, een kapstok en een paraplubak. Maar niet alleen de nieuwe vertrekken worden vol gezet met nieuwe en oude meubelen, ook de woon- en voorkamer worden – nu ze niet meer of minder belast zijn met andere functies – opnieuw ingericht. De zelfstandige slaapkamer en keuken leiden in de negentiende eeuw – wat wel het belangrijkste nieuwe vertrek mag worden genoemd – tot het ontstaan op het platteland van de zelfstandige woonkamer: canapé, boekenhanger, theetafel, bloementafel, secretaire, bloemstuk, naaimachine en piano beginnen hier of in de voorkamer hun plaats te vinden.

Omdat de huiskamer lang niet altijd ook zo genoemd wordt, is het niet mogelijk via de naamgeving het ontstaan van de huiskamer aan te tonen. De overzichten van de items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van een groep aanwezig zijn, maken deze ontwikkeling echter zeer aannemelijk. Deze ontwikkeling is al voor 1830 begonnen en in 1890 nog lang niet afgesloten. Steeds meer groepen nemen er aan deel. In 1830 is het nog voornamelijk beperkt tot de burgerij, in 1890 zijn de middenstanders er ook al duidelijk bij betrokken. Ook de boeren worden

erdoor geraakt, maar bij de totstandkoming van hun consumptiepatroon spelen ook andere ontwikkelingen een belangrijke rol.

4.3. OOST-BRABANT

4.3.1. *De materiële cultuur in Oost-Brabant in 1830*

Op streekniveau bleken in hoofdstuk drie de verschillen tussen Oost-Brabant en de Zaanstreek het grootst. De Zaanstreek kenmerkte zich door een hoge mate van differentiatie van de materiële cultuur, Oost-Brabant door een lage. In de Zaanstreek behoorden sieraden tot het algemene consumptiepatroon, in Oost-Brabant niet. De Zaanstreek had de hoogste score op de nieuwe voorwerpen van de negentiende eeuw, Oost-Brabant de laagste. Anderzijds waren enkele belangrijke items als ledikant, nachtkastje en kachel in Oost-Brabant veel algemener aanwezig dan in de Zaanstreek. Deze verschillen kwamen aan het licht bij een gestandaardiseerde vergelijking. Deze vergelijking was in het voordeel van Oost-Brabant, omdat daar de scheiding tussen de burgerij en de overige bevolking rond 1830 veel sterker was dan in de Zaanstreek of in Oost-Groningen. De waarde van het consumptiegoederenbezit van de boeren en middenstanders komt in Oost-Brabant niet boven de vijfhonderd gulden uit, terwijl die van de burgerij bij duizend begint. Bovendien is het consumptiegoederenbezit van de boeren meestal lager dan honderd gulden en slechts zelden meer dan tweehonderdvijftig gulden. Met andere woorden: de burgerij heeft een consumptiegoederenbezit dat minstens vier tot vaak wel tien keer zo waardevol is als dat van de boeren. Dit is een totaal andere situatie als in de Zaanstreek. De burgerij in Oost-Brabant communiceert niet met zijn directe geografische omgeving. Er zijn geen groepen die een brugfunctie kunnen vervullen. We onderzoeken thans op dezelfde manier de homogeniteit en de verscheidenheid van de materiële cultuur zoals we dat in de Zaanstreek gedaan hebben. Uit de eerste consumptiegroep zijn inventarissen met een waarde van tweehonderdvijftig tot vijfhonderd gulden nog eens apart genomen om de boeren en middenstanders beter met elkaar te kunnen vergelijken.

In tabel 4.34 vindt men een overzicht van het gemiddelde bezit aan items. Wat direct opvalt is dat zowel de boeren als de middenstanders van de eerste consumptiegroep nauwelijks voorwerpen bezitten op het gebied van sieraden, accessoires, naaigerei en activiteiten. Ook hygiëne-items worden niet genoemd, maar die waren in de Zaanstreek in de eerste consumptiegroep evenmin sterk vertegenwoordigd.

De verschillen tussen de boeren, arbeiders en middenstanders zijn gering. Omdat de middenstanders bij elke rubriek wel één of enkele items meer bezitten, is het totale aantal items echter duidelijk hoger. Wanneer we boeren en middenstanders met boedels tussen de tweehonderdvijftig

TABEL 4.34. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1830

	A1	B1	M1	B1c	M1c	W3
verwarming	4	5	6	5	6	12
verlichting	1	1	2	2	2	5
meubilair	4	4	5	4	6	14
textiel	5	7	8	9	9	20
decoratie	2	1	3	2	4	8
keukengoed	3	4	4	5	4	7
serviesgoed	7	8	11	8	11	20
bestek	2	2	2	2	2	5
roken	0	0	0	1	0	3
schoonmaak	1	2	3	3	3	7
hygiëne	0	0	0	0	0	2
activiteiten	0	0	0	0	0	2
naaigerei	0	1	0	2	0	1
sieraden	0	1	1	1	2	4
accessoires	0	0	0	0	0	3
totaal	28	35	47	41	49	112

en vijfhonderd gulden met elkaar vergelijken – hetgeen een eerlijkere vergelijking is – dan neemt dit verschil weliswaar af, maar blijft bestaan. Middenstanders hebben zowel wat meer meubilair, als decoratie-voorwerpen en serviesgoed. De burgerij van de derde consumptiegroep is duidelijk onderscheiden van de andere groepen: ze bezit twee tot vier keer zoveel items.

In aantallen voorwerpen zijn de verschillen nog sterker (zie tabel 4.35). De burgerij heeft dertien keer zoveel voorwerpen als de arbeiders (die allemaal minder dan honderddertig gulden aan consumptiegoederen hebben) en vier tot vijf keer zoveel als de boeren en middenstanders met boedels boven de tweehonderdvijftig gulden. De verschillen tussen de boeren en middenstanders zijn in aantallen voorwerpen ook groter dan in items.

In tabel 4.36 proberen we een inzicht te krijgen in de mate van uniformiteit van de materiële cultuur. Duidelijk blijkt dat de boeren en middenstanders van de eerste groep nogal heterogeen zijn. Vooral de verhouding tussen het totaal aantal potentiële items en het aantal groeps-items is laag. Dat komt doordat het geringe aantal inventarissen met een waarde boven de tweehonderdvijftig gulden wel een grote invloed heeft op het aantal potentiële items, maar nauwelijks op het aantal groeps-items. Wanneer we kijken naar de verhouding tussen het gemiddeld aantal items en de groeps-items, dan kunnen we constateren dat er een hoge mate van uniformiteit in de materiële cultuur van het huishouden in Oost-Brabant is.

TABEL 4.35. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1830

	A1	B1	M1	B1c	M1c	W3
verwarming	4	5	7	6	8	29
verlichting	1	2	5	3	6	13
meubilair	9	11	23	15	26	72
textiel	14	25	55	55	71	286
decoratie	2	2	8	2	11	36
keukengoed	7	12	14	17	17	44
serviesgoed	15	32	54	41	59	186
bestek	7	11	13	12	14	62
roken	0	0	0	1	0	5
schoonmaak	1	2	4	4	5	30
hygiëne	0	0	0	0	0	4
activiteiten	0	0	0	1	0	18
naaigerei	1	2	0	4	0	1
sieraden	0	1	2	1	3	10
accessoires	0	0	0	0	0	10
totaal	61	106	187	162	218	804

Er zijn honderdvier voorwerpen die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van een groep aanwezig zijn. Hiervan zijn er éénentwintig die in alle groepen voorkomen. Deze items staan in tabel 4.37. Het is opvallend dat in deze sobere opsomming toch nog een klok genoemd wordt bij woningdecoratie en een tafellaken bij eetcultuur. Dat betekent dat zelfs in boedelbeschrijvingen onder de honderd gulden deze items voorkomen. In Oost-Brabant wordt als meest algemeen aanwezige verlichtingsartikel niet een kandelaar, maar een lamp genoemd. Een slaapplaats is het meest in het oogvallende item dat ontbreekt, de reden hiervan is dat bedsteden niet vermeld worden. Bedden (in de betekenis van matrassen) vindt men in elke boedel.

TABEL 4.36. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Brabant, 1830

	A1	B1	M1	B1c	M1c	W3
aantal potentiële items (1)	46	94	93	59	79	145
gemiddeld aantal items (2)	28	35	47	41	49	112
aantal groeps-items (3)	25	23	31	35	35	100
verhouding tussen (3) en (1)	57	24	33	59	44	69
verhouding tussen (3) en (2)	89	66	66	85	71	89

Toelichting: zie tabel 4.3.

TABEL 4.37. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1830

Verwarming/verlichting	*Eetcultuur*	*Eetcultuur (vervolg)*
– xhaard	– xketel	– tafellaken (-A1)
– lamp	– xpot	
	– xpan	*Hygiëne*
Meubilair	– kop (-A1)	– emmer (-A1)
– stoel	– schotel	– xwastobbe (-A1)
– tafel	– theepot	
– kast	– xkoffiepot	*Activiteiten/recreatie*
	– bord	– geen
Woningtextiel/-decoratie	– xpeper- en zoutvoorwerp	
– xgordijn (-A1)	– lepel	*Preciosa/accessoires*
– xklok	– vork (-M1c)	– geen

Aan de algemene voorwerpen die in tabel 4.37 opgeschreven zijn, wordt door boeren en arbeiders van de eerste consumptiegroep niets toegevoegd. Pas bij de boedelbeschrijvingen boven de tweehonderdvijftig gulden worden er zowel bij boeren als bij middenstanders dertien voorwerpen vermeld die elke groep als groeps-item heeft (zie tabel 4.38). Hiervan zijn er vier die bij beiden aanwezig zijn. Behalve het gordijn betreft het voorwerpen op het gebied van de eetcultuur. De voorwerpen die beiden afzonderlijk als groeps-item hebben zijn interessanter. Van deze voorwerpen zijn de voorwerpen die de boeren wèl en de middenstanders niet als groepsitem hebben minder spectaculair dan omgekeerd. Deze voorwerpen zijn slechts een bescheiden bijdrage aan de verbetering van de materiële cultuur. Gedeeltelijk betreft het zelfs voorwerpen die we eigenlijk tot de produktiegoederen moeten rekenen: spinnewiel en garenwinder – getuigen van de huisindustrie. De middenstanders bezitten een kabinet, schilderij en een spiegel en voegen zich daarmee bij wat elders gebruikelijk is. Het

TABEL 4.38. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen met een waarde tussen de 250 en 500 gulden van boeren en middenstanders extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1830

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Hygiëne*
– xkachel (M)	– spiegel (M) *(vervolg)*	– wasteil (M)
– kandelaar (M)		– strijkijzer (B)
– lantaarn (B)	*Eetcultuur*	– handdoek (B)
	– comfoor (M)	
Meubilair	– stoof (B)	*Activiteiten/recreatie*
– armstoel (B)	– xkaraf	– spinnewiel (B)
– kabinet (M)	– xglas	– garenwinder (B)
– ledikant (M)	– schaal	
– kinderstoel (B)	– boterpot (B)	*Preciosa/accessoires*
	– xolie- en azijnvoorwerp	– geen
Woningtextiel/-decoratie	– servet (M)	
– schilderij (M)		

TABEL 4.39. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1830

Verwarming/verlichting
- xkachel
- vuurtoebehoren
- turfbewaarvoorwerp
- kolenbak
- doofpot
- kandelaar
- blaker
- lantaarn
- snuiter

Meubilair
- armstoel
- uittrektafel
- klaptafel
- hoekkast
- buffet
- vliegenkast
- bureau
- kabinet
- latafel
- klerenkast
- ledikant
- nachtkastje
- bedpan
- tuinmeubel

Woningtextiel/-decoratie
- raamgordijn
- tafelkleed
- haardkleed

Woningtextiel/-decoratie (*vervolg*)
- xvloerkleed
- schilderij
- afbeelding
- xbloemenvaas
- vogelkooi
- kaststel
- spiegel
- staande klok

Eetcultuur
- comfoor
- stoof
- theestoof
- serviesgoed
- theeservies
- theebus
- xkaraf
- glas
- likeurkelder
- trommel
- blad
- presenteervoorwerp
- schaal
- botervoorwerp
- mosterdpot
- xolie- en azijnvoorwerp
- opscheplepel
- theelepel
- mes
- bel

Eetcultuur (*vervolg*)
- servet
- tabaksdoos
- tabakskist
- xpijpenrek
- snuifdoos

Hygiëne
- xveeggerei
- glazenspuit
- xwasteil
- mangel
- strijkijzer
- xdroogrek
- xklerenmand
- lampetkan
- lampetkom
- handdoek
- theedoek

Activiteiten/recreatie
- xboek
- xvuurwapen

Preciosa/accessoires
- xhorloge
- inktvoorwerp
- xgesp
- paraplu
- wandelstok

bezit van een kachel en een ledikant is echter volstrekt verrassend. Elders – in de Zaanstreek, maar ook in Oost-Groningen – vinden we deze items alleen bij de burgerij. Men moet echter wel bedenken dat achter het woord ledikant geheel uiteenlopende voorwerpen schuil kunnen gaan. Bij de middenstanders van de eerste consumptiegroep wordt er eigenlijk gesproken van een bedbak. Hoe dan ook, het is een andere manier van slapen dan in een bedstede. Het is daarom des te opvallender dat voorwerpen als een armstoel, kinderstoel, strijkijzer en handdoek wèl bij de boeren, maar niet bij de middenstanders de vijftig-procent-grens halen. De verschillen tussen boeren en middenstanders zijn in Oost-Brabant in 1830 groter dan tussen beide groepen in de Zaanstreek. De middenstanders tonen met het bezit van de genoemde voorwerpen een consumptievoorkeur, waaruit veel duidelijker hun gerichtheid op de burgerij blijkt. Ook in Oost-Brabant zal men echter vaker een huishouden treffen met haardvuur en bedstede dan met een kachel en ledikant.

Als we dan tenslotte in tabel 4.39 de gemeenschappelijke bezittingen van de burgerij zien, dan wanen we ons in een andere wereld. Men krijgt een beeld van goed verwarmde en verlichte vertrekken, overvloedig gemeubileerd, aangekleed met gordijnen, vloerkleden, tafelkleden en een haardkleed, verlevendigd met bloemen, een vogelkooi en een staande klok. De eetcultuur nodigt in de diversiteit van voorwerpen uit tot aanzitten. Op het gebied van schoonmaak en hygiëne is er een vertrouwenwekkend aantal voorwerpen aanwezig, ook al wordt er over een gemakkoffer e.d. gezwegen. Het gemeenschappelijk preciosa bezit is zeer bescheiden: horloge, gesp en inktstel. De burgerij heeft het niet nodig te koop te lopen met haar rijkdom. Zij is als groep herkenbaar. Ze kan zich in haar consumptiegoederenbezit sterk op de woning richten.

In materiaalkeuze loopt er ook een duidelijke scheiding tussen de burgerij enerzijds en de boeren en middenstanders anderzijds. Eikehout, porselein, goud, zilver, vergulde en verlakte voorwerpen passeren alleen bij de burgerij de vijftig-procent-grens. Mahoniehout, trijp, delftsblauw en engelsgoed komen zelfs bij deze groep in 1830 slechts incidenteel voor. IJzer vindt men vooral in samenhang met ketels; koper wordt eveneens voor ketels gebruikt, maar meer speciaal voor thee- en koffieketels, alsmede voor kandelaars en blakers. Tin is op de eerste plaats materiaal voor schalen en borden, daarnaast voor lepels en voor waterpotten. Kenmerkende verschillen doen zich op dat gebied tussen de groepen niet voor. Wat het edelmetaal betreft, kan nog vermeld worden dat zilver bestek bij de burgerij altijd voorkomt en dat de middenstanders met boedels boven de tweehonderdvijftig gulden vaker gouden voorwerpen bezitten dan de boeren. Een verenbed is in Oost-Brabant in 1830 zeer verspreid en is zelfs in de helft van de boedelbeschrijvingen van de eerste consumptiegroep aanwezig.

Op de 'prijzen' van de voorwerpen hoeven we niet uitgebreid in te gaan. De helft van de 'prijzen' van voorwerpen in combinatie met materiaal die op minstens drie waarnemingen gebaseerd zijn en waarvan de laagste maximaal vijf keer zo klein is als de hoogste waardering, ligt onder de gulden. Belangrijke 'prijzen' zijn de bijna twintig gulden voor een verenbed – dat deze zelfs bij de eerste consumptiegroep aanwezig is, is daardoor opmerkelijk – en de zeven gulden voor een kachel die toch ook voor de boeren met een bezit van meer dan tweehonderdvijftig gulden geen probleem hoeft te vormen. Voor hen geldt waarschijnlijk dat één verwarmd vertrek voldoende is en dat een kachel geen goede warmtebron is voor de bereiding van het veevoeder en andere zaken van het boerenbedrijf. De waarderingen voor een ledikant lopen nogal uiteen, maar komen gemiddeld op vijftien gulden. De dure items zijn, bij de quasi-afwezigheid van sieraden, vooral grote meubelstukken: kabinet, bureau, buffet.

4.3.2. *De materiële cultuur in Oost-Brabant in 1890*

In 1890 is de basissituatie ten opzichte van 1830 enigszins veranderd. Het bedrag dat besteed wordt aan duurzame consumptiegoederen is groter geworden. Bij de boeren van de eerste consumptiegroep is het aantal boeren met een bezit van meer dan honderd gulden toegenomen. Er zijn zelfs enkele boeren-inventarissen met een waarde van het consumptiegoederenbezit boven de vijfhonderd gulden (te weinig echter, om apart in de beschouwingen te betrekken). Bij de middenstanders is er eveneens een groep inventarissen met een waarde boven de vijfhonderd gulden. De waarde van het consumptiegoederenbezit van de burgerij is ook al gestegen. Daar zijn inventarissen aangetroffen met een waarde boven de tweeduizend en zelfs boven de vierduizend gulden.

De algemene waarde van het consumptiegoederenbezit is toegenomen, toch is er nog steeds – evenals in 1830 – een duidelijke scheiding waarneembaar tussen burgerij enerzijds en boeren en middenstanders anderzijds. De burgerij is veel rijker dan de overige groepen. Is haar materiële cultuur van het huishouden in 1890 evenals in 1830 onvergelijkbaar met die van de andere groepen of is er ondanks de economische verschillen toch sprake van overeenkomsten?

In tabel 4.40 vindt men het overzicht van het gemiddeld aantal items. Kijkt men naar het totale gemiddeld aantal items, dan vallen drie zaken

TABEL 4.40. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1890

	A1	B1	M1	B1c	M1c	B2	M2	W3	W4/5
verwarming	2	3	3	3	4	4	5	6	4
verlichting	1	1	1	2	2	2	2	3	2
meubilair	4	4	5	5	7	4	10	13	17
textiel	4	6	8	7	11	6	11	15	12
decoratie	3	4	5	5	8	5	7	11	9
keukengoed	2	4	3	4	4	5	5	5	2
serviesgoed	2	5	7	6	10	7	9	14	9
bestek	1	1	2	2	2	3	4	5	5
roken	0	0	0	0	0	1	1	2	0
schoonmaak	1	1	2	2	3	2	3	6	1
hygiëne	0	0	0	0	1	0	1	3	2
activiteiten	0	0	0	0	1	0	0	1	1
naaigerei	0	0	0	0	0	1	0	1	0
sieraden	1	2	2	3	5	1	4	4	4
accessoires	0	1	1	1	3	1	1	3	1
totaal	21	33	42	42	60	42	64	91	69

TABEL 4.41. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1890

	A1	B1	M1	B1c	M1c	B2	M2	W3	W4/5
verwarming	2	3	4	4	6	6	7	10	9
verlichting	1	2	2	3	3	4	5	9	6
meubilair	9	13	22	18	35	17	49	59	106
textiel	5	14	27	24	45	21	55	111	47
decoratie	5	8	12	11	18	11	32	41	30
keukengoed	4	9	9	12	11	16	16	17	5
serviesgoed	3	9	20	14	33	16	19	64	18
bestek	1	2	5	3	10	4	27	46	57
roken	0	0	0	0	0	0	0	3	1
schoonmaak	1	2	3	3	5	3	5	10	3
hygiëne	0	0	1	0	1	0	2	6	6
activiteiten	0	0	1	0	1	0	0	4	2
naaigerei	0	0	0	0	1	1	0	1	0
sieraden	1	2	4	4	7	1	5	8	8
accessoires	0	1	2	1	4	2	1	4	2
totaal	34	68	114	100	185	102	227	394	301

op. Ten eerste is er tussen de boeren en middenstanders van een zelfde consumptiegroep een aanmerkelijk verschil. De materiële cultuur van de middenstanders is meer gedifferentieerd. Ten tweede is er nauwelijks verschil tussen het aantal items van de inventarissen van respectievelijk de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep met een waarde boven de tweehonderdvijftig gulden en die van de tweede consumptiegroep. Ten derde is het aantal items van de burgerij met een consumptiegoederenbezit boven de tweeduizend gulden lager dan dat van de burgerij van de derde consumptiegroep.

De verschillen tussen boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep met een waarde van tweehonderdvijftig gulden is vooral gelegen in het aantal items op het gebied van textiel, serviesgoed en sieraden/accessoires. Hoewel de verschillen in itemsbezit tussen de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep ongeveer even groot zijn, speelt hier het bezit in items op het gebied van meubilair een belangrijke rol. Er is juist op dat gebied sprake van onderscheid tussen de twee middenstandsgroepen. Bij de burgerij zien we eveneens dat hoewel de burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep minder items heeft, dan die van de derde, op het gebied van meubilair de eerste groep de tweede overtreft.

Wanneer we niet naar items, maar naar voorwerpen kijken (tabel 4.41), kunnen we dezelfde opmerkingen maken over de globale verschillen. Bij iets scherper toezien, blijkt echter dat in aantallen voorwerpen ook bij

TABEL 4.42. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Brabant, 1890

	A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3	W4/5
aantal potentiële items (1)	35	134	149	109	129	156	158	106
gemiddeld aantal items (2)	21	33	42	42	60	64	91	69
aantal groeps-items (3)	13	15	17	17	26	27	56	46
verhouding tussen (3) en (1)	37	11	11	16	20	17	35	43
verhouding tussen (3) en (2)	62	45	40	40	43	42	62	67

Toelichting: zie tabel 4.3.

de inventarissen van boeren en middenstanders boven de tweehonderdvijftig gulden, het meubilair-bezit, het decoratie-bezit en het bestek-bezit tussen beide groepen uiteenloopt. Het verschil in voorwerpen tussen de boeren en middenstanders is groter dan het verschil in items. Bij de burgerij overtreft de vierde en vijfde consumptiegroep het meubilair-bezit en bestek-bezit van de derde consumptiegroep. Evenals dat in de Zaanstreek in 1890 het geval was, moet men ook in Oost-Brabant voorzichtig zijn met de uitkomsten van het items- en voorwerpen-bezit. De clusterwoorden en de minder gedetailleerde opgave kunnen het beeld vertekenen. Zo wordt zelfs het sieradenbezit in Oost-Brabant in 1890 niet altijd gedetailleerd opgetekend en spreekt men van 'lijfsieraad', 'mannensieraad', 'vrouwensieraad', 'goud', 'zilver'.

In Oost-Brabant is het aantal potentiële items dat een groep bezit, toegenomen en is het aandeel van de groeps-items ten opzichte van het aantal potentiële items (gedefinieerd als items die in minstens twee inventarissen van een groep voorkomen) afgenomen. Het aandeel van de groeps-items ten opzichte van het gemiddeld aantal items is eveneens afgenomen, zodat we moeten concluderen dat de homogeniteit van de materiële cultuur minder geworden is (zie tabel 4.42). Dit is natuurlijk een globale uitspraak, immers niet alleen het aantal items dat men als groeps-item bezit, is belangrijk, maar ook welke items.

TABEL 4.43. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890

Verwarming/verlichting
- xkachel
- lamp

Meubilair
- stoel
- tafel
- kast

Woningtextiel/-decoratie
- spiegel

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- schilderij
- klok

Eetcultuur
- xketel
- xpot
- xkoffiepot (-W4)
- xlepel (-A1)

Hygiëne
- xwastobbe (-W4)

Activiteiten/recreatie
- geen

Preciosa/accessoires
- geen

TABEL 4.44. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen met een waarde tussen 250 en 500 gulden van boeren en middenstanders extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Hygiëne*
– geen	– xvogelkooi (M) *(vervolg)*	– geen
	– religiosa (M)	
Meubilair		*Activiteiten/recreatie*
– ledikant (M)	*Eetcultuur*	– geen
	– xglas	
Woningtextiel/-decoratie	– xkaraf (M)	*Preciosa/accessoires*
– xgordijn	– xpresenteervoorwerp (M)	– horloge
– beeld (M)	– xpan	
– xbloemenvaas (M)	– xvork (M)	

In 1890 zijn er dertien items die bij alle groepen in minstens de helft van de gevallen aanwezig zijn (zie tabel 4.43). De afname van dit aantal ten opzichte van 1830 komt vooral op conto van de eetcultuur, waar de minder gedetailleerde en globale optekening zijn grootste tol eist. Belangrijker zijn twee andere verschillen. Ten eerste is in 1890 in Oost-Brabant de kachel de normale verwarmingsbron geworden in plaats van het open haardvuur. Ten tweede bestaat de rubriek woningdecoratie thans uit spiegel, schilderij en klok en is dus iets gegroeid. Om te zien hoe beperkt deze lijst is, hoeft men alleen maar de groeps-items van de burgerij er naast te leggen.

Het aantal extra groeps-items van boeren en middenstanders met een inventaris van minstens tweehonderdvijftig gulden is gering (zie tabel 4.44). Alle groeps-items van de boeren, bezitten de middenstanders ook, maar daarenboven bezitten zij nog items die de boeren niet bezitten. Dat zijn vooral voorwerpen ter opsiering van de woning, en het ledikant. Wat dat betreft is er in Oost-Brabant in de negentiende eeuw niets veranderd: de afstand tussen de boeren en middenstanders is noch vergroot, noch verkleind, noch van karakter veranderd. Wel is in Oost-Brabant, evenals in de Zaanstreek, het bezit van horloges toegenomen.

TABEL 4.45. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Hygiëne*
– geen	– tafelkleed	– geen
	– beeld	
Meubilair	– xbloemenvaas	*Activiteiten/recreatie*
– fauteuil	– hor	– geen
– bank		
– xkabinet	*Eetcultuur*	*Preciosa/accessoires*
– xbureau	– xglas	– geen
– ledikant	– xpresenteervoorwerp	
– nachtkastje	– xmes	

TABEL 4.46. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en van de vierde en vijfde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1890

Verwarming/verlichting
- kolenbak (W3)
- hanglamp (W3)
- kandelaar (W3)

Meubilair
- fauteuil
- canapé (W4/5)
- bank (W3)
- speeltafel (W4/5)
- buffet (W4/5)
- vliegenkast
- latafel
- kabinet (W3)
- linnenkast (W4/5)
- xbureau
- secretaire (W4/5)
- boekenrek (W4/5)
- ledikant
- nachtkastje (W4/5)
- paraplubak (W3)

Woningtextiel/-decoratie
- vloerkleed (W4/5)

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- karpet
- tapijt (W4/5)
- xmat (W4/5)
- loper (W4/5)
- tafelkleed
- vlag (W3)
- beeld
- xbloemenvaas
- ornament (W3)
- vogelkooi (W3)
- crucifix (W3)
- mariabeeld (W3)
- weiwatervat(W3)
- pendule
- wekker (W3)
- hor (W3)

Eetcultuur
- xpan (W3)
- xglas
- xkaraf
- xtheevoorwerp (W3)
- xpresenteervoorwerp

Eetcultuur (vervolg)
- xolie- en azijnstel
- xmes
- xvork
- xrookvoorwerp (W3)
- servet (W3)
- tafellaken (W3)

Hygiëne
- mangel
- xlampet (W3)
- wastafel
- wasgerei (W3)
- handdoek (W3)

Activiteiten/recreatie
- boek (W3)
- piano (W4/5)
- koffer

Preciosa/accessoires
- horloge (W3)
- kostbaarheden (W4/5)

Bij de middenstanders is gewoonlijk een religieus voorwerp aanwezig in 1890. Dat kan zijn een kruisbeeld, een mariabeeld of een weiwaterbakje. Deze voorwerpen kwamen in 1830 nauwelijks voor. De aanwezigheid van deze voorwerpen in het huishouden kan een bewijs zijn van het toegenomen belang van het katholieke geloof. De 'diepgewortelde godsdienstzin van de Brabantse mens', waarover in de literatuur gesproken wordt, is in zijn uiterlijke verschijningsvorm misschien een produkt van de negentiende eeuw.[3]

In 1890 zijn er middenstanders met een consumptiegoederenbezit van boven de vijfhonderd gulden. Hun extra groepsbezit is niet talrijk. Het bevindt zich (zie tabel 4.45) vooral op het gebied van het meubilair en woningdecoratie. Ten opzichte van het bezit van de middenstanders van de eerste consumptiegroep is er sprake van een duidelijke uitbreiding, maar ook wat meubilair en woningdecoratie aangaat, kan niet van een rijke materiële cultuur worden gesproken.

De overgang van de groeps-items van de middenstanders naar die van de burgerij blijft groot. Wanneer men in tabel 4.46 het overzicht van de burgerij aanschouwt, treft men een beeld van een meer aangeklede woning, maar ook van een betere persoonlijke hygiëne aan. Zelfs bij de middenstanders van de tweede consumptiegroep was een wastafel immers niet

gewoon. Op het gebied van het meubilair zien we dezelfde verschuivingen als in de Zaanstreek: linnenkast naast kabinet, secretaire naast bureau. Ook hier heeft de pendule de staande klok als gezichtsbepalend uurwerk verdreven. Aan nieuwe voorwerpen vindt men een canapé, boekenrek en piano – zij het vooral bij de burgerij met een bezit boven de tweeduizend gulden. Religiosa worden ook vermeld bij de burgerij. Opvallend genoeg lijkt de rijkste burgerij op dit gebied achter te blijven. Een naaimachine komt in Oost-Brabant wel voor, maar bij geen enkele groep meer dan incidenteel. Het sieradenbezit is jammer genoeg zo weinig gedifferentieerd dat men slechts kan opmerken dat er gewoonlijk kostbaarheden aanwezig zijn.

In Oost-Brabant zijn tussen 1830 en 1890 wel veranderingen opgetreden in de materiële cultuur van de verschillende sociale groepen, maar deze veranderingen betreffen allemaal het incorporeren van nieuwe produkten in een bestaand patroon. In Brabant is er al in 1830 sprake van een verschillende materiële cultuur tussen boeren en middenstanders en is anderzijds de afstand tussen de middenstanders en de burgerij zo groot dat de burgerij geen rekening hoeft te houden met de materiële cultuur van de middenstanders. Oost-Brabant is een duidelijk gestratificeerde samenleving waar elke groep zijn plaats kent. Omdat de boerenbevolking zo arm is, vindt de behoefte om zich te doen kennen ook veel minder in dure voorwerpen als sieraden of binnenshuis in de woonomgeving af, maar deels veel genuanceerder en deels door middel van spectaculaire kledingstukken als de Brabantse muts waarin vooral arbeid zit.[4]

Bestudering van de materiaalaanduidingen van voorwerpen in de inventarissen leidt tot dezelfde conclusie. Voor zover het materiaal genoemd wordt, wat ook in Oost-Brabant steeds minder gebruikelijk is, zijn mahoniehouten meubelen bij de burgerij aanwezig, worden ze incidenteel aangetroffen bij middenstanders en verder niet. Koper haalt behalve bij de arbeiders bij alle groepen de vijftig-procent-grens. Het bezit van gouden en zilveren voorwerpen is duidelijk toegenomen, maar zilver bestek, laat staan zilver serviesgoed is buiten de burgerij nog een zeldzaamheid. Gouden horloges zijn er bij de burgerij en bij de middenstanders. De boeren hebben uitsluitend zilveren horloges.

De lijst met 'prijzen' levert geen verrassingen op. De voorwerpen met een waarde van boven de tien gulden zijn grote meubels, vaak van mahoniehout, en voorwerpen van edelmetaal.

4.3.3. *De materiële cultuur in Oost-Brabant in 1860 en conclusie*

De beschrijving van de materiële cultuur in Oost-Brabant in 1830 en 1890 heeft aangetoond dat er weliswaar sprake is van veranderingen en ontwikkelingen in de negentiende eeuw, maar dat er geen sprake is van opzienbarende verschuiving in het grondkarakter van de materiële cul-

TABEL 4.47. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1860

	A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3/4
verwarming	6	4	5	4	7	4	7
verlichting	1	1	2	2	2	2	3
meubilair	3	4	6	5	7	7	14
textiel	8	6	8	9	10	10	18
decoratie	4	2	5	3	6	4	9
keukengoed	3	4	4	4	5	4	5
serviesgoed	8	7	9	9	11	8	17
bestek	2	3	3	4	3	3	9
roken	0	0	0	0	1	0	3
schoonmaak	2	2	2	2	3	2	6
hygiëne	1	0	0	0	1	1	3
activiteiten	0	0	0	0	0	0	2
naaigerei	0	1	1	1	1	0	1
sieraden	1	1	1	2	2	1	8
accessoires	0	0	0	1	1	0	3
totaal	40	35	48	46	58	45	108

TABEL 4.48. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, 1860

	A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3/4
verwarming	6	5	7	6	10	7	14
verlichting	3	2	5	4	6	4	8
meubilair	13	12	26	18	34	41	54
textiel	22	24	44	58	65	32	163
decoratie	7	4	11	6	15	12	27
keukengoed	13	12	11	18	13	11	24
serviesgoed	24	28	45	45	47	38	97
bestek	26	23	24	28	28	25	64
roken	0	0	0	0	1	0	8
schoonmaak	2	2	4	3	6	6	12
hygiëne	1	0	1	0	1	3	4
activiteiten	2	0	1	1	0	0	3
naaigerei	0	1	1	2	1	0	2
sieraden	1	2	1	3	2	2	18
accessoires	0	3	1	10	1	1	9
totaal	121	117	181	203	230	182	509

TABEL 4.49. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Brabant, 1860

	A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3/4
aantal potentiële items (1)	49	131	105	111	89	61	209
gemiddeld aantal items (2)	40	35	48	46	58	45	108
aantal groeps-items (3)	29	23	33	30	43	36	83
verhouding tussen (3) en (1)	59	18	31	27	48	59	40
verhouding tussen (3) en (2)	73	66	69	65	74	80	77

Toelichting: zie tabel 4.3.

tuur van het huishouden van de sociale groepen ten opzichte van elkaar. In dat licht zullen we ons nu bezig gaan houden met de materiële cultuur in 1860. We vermelden slechts kort de gegevens uit tabel 4.47, 4.48 en 4.49 en gaan snel over tot het bezit van de groeps-items. Evenals in 1890 is er tussen boeren en middenstanders een duidelijk verschil in het gemiddeld aantal items. De differentiatie van de materiële cultuur van de middenstanders van de tweede groep is geringer dan die van de middenstanders met een consumptiegoederenbezit van tweehonderdvijftig tot vijfhonderd gulden. Ook is het gemiddeld aantal voorwerpen geringer. De middenstanders van de tweede consumptiegroep bezitten echter wel meer voorwerpen op het gebied van het meubilair. Het aantal items is in dat opzicht niet gelijk. De verhouding tussen het gemiddeld aantal items en het aantal groeps-items is tamelijk hoog. De uniformiteit van de materiële cultuur van middenstanders en burgerij is het sterkst.

In tabel 4.50 staat het overzicht van de algemene groeps-items. Vergeleken met 1830 en 1890 valt vooral op dat de kachel al wel bij de middenstanders gewoonlijk aanwezig is, maar nog niet bij de boeren, ook niet bij die met een consumptiegoederenbezit van meer dan tweehonderdvijftig gulden. Tabel 4.51 laat zien dat de middenstanders van de tweehon-

TABEL 4.50. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860

Verwarming/verlichting
- xhaard (-M2)
- xkachel (-B1, B1c)
- lamp

Meubilair
- stoel
- tafel
- kast

Woningtextiel/-decoratie
- spiegel
- xafbeelding (-B1)
- klok

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)

Eetcultuur
- xketel
- xpot
- xpan
- serviesgoed (-A1)
- kop (-M2)
- schotel
- xtheevoorwerp
- xtheepot (-M1, M1c)
- xkoffiepot

Eetcultuur (vervolg)
- bord
- lepel

Hygiëne
- xwastobbe (-A1)
- emmer

Activiteiten/recreatie
- geen

Preciosa/accessoires
- geen

TABEL 4.51. Items die in de helft van de boedelbeschrijvingen met een waarde tussen 250 en 500 gulden van boeren en middenstanders extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Eetcultuur (vervolg)*
– lantaren	– mariabeeld (M) *(vervolg)*	– servet (M)
– kandelaar (M)		– tafellaken
	Eetcultuur	
Meubilair	– stoof (M)	*Hygiëne*
– glazenkast (M)	– trekpot (B)	– strijkijzer (M)
– latafel (M)	– koffiepot	– handdoek
– ledikant (M)	– trommel (M)	
	– xglas (M)	*Activiteiten/recreatie*
Woningtextiel/-decoratie	– xolie- en azijnstel (M)	– spinnewiel (B)
– bedgordijn	– xpeper- en zoutvoorwerp (B)	
– schilderij (M)	– mes (M)	*Preciosa/accessoires*
– crucifix (M)	– vork (M)	– kostbaarheden

derdvijftiggulden-groep aanzienlijk meer groeps-items hebben dan de boeren. Gedeeltelijk betreft dit enkele meubelstukken die relatief duur zijn – vijf à zeven gulden –, gedeeltelijk gaat het om voorwerpen die gemiddeld op één gulden of minder gewaardeerd worden, zoals serviesgoed. In beide gevallen gaat het om voorwerpen die de wooncultuur betreffen. Tevens zien we dat de religieuze voorwerpen al in 1860 bij de middenstanders gewoon zijn.

De middenstanders van de tweede consumptiegroep (zie tabel 4.52) verschillen nauwelijks van die met een consumptiegoederenbezit van tweehonderdvijftig gulden en meer. Ze hebben zelfs minder groeps-items, maar het meubilair dat ze gemeenschappelijk hebben – kabinet en bureau – is wel duurder.

De overgang naar de burgerij is evenals in 1830 weer abrupt (zie tabel 4.53). Er is geen rubriek of de burgerij heeft meer gedifferentieerde groepsitems dan de middenstanders. Verschillende berg- en werkmeubels worden genoemd (waarbij mahoniehouten meubelen alleen bij de burgerij

TABEL 4.52. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Hygiëne*
– lantaren	– schilderij *(vervolg)*	– xwasteil
		– handdoek
Meubilair	*Eetcultuur*	
– xkabinet	– stoof	*Activiteiten/recreatie*
– xbureau	– trekpot	– geen
– ledikant	– koffiepot	
	– xglas	*Preciosa/accessoires*
Woningtextiel/-decoratie	– karaf	– kostbaarheden
– bedgordijn	– tafellaken	

TABEL 4.53. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Brabant, 1860

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Eetcultuur (vervolg)*
– turfbewaarvoorwerp	– ornament *(vervolg)*	– tafellaken
– kandelaar	– crucifix	– bel
	– klok	– tabaksbewaarvoorwerp
Meubilair		– asbak
– xarmstoel	*Eetcultuur*	
– uittrektafel	– stoof	*Hygiëne*
– latafel	– theestoof	– veeggerei
– kabinet	– xtheepot	– strijkijzer
– linnenkast	– trekpot	– wastafel
– bureau	– koffiepot	– lampetkom
– secretaire	– trommel	– handdoek
– lessenaar	– blad	
– ledikant	– xglas	*Activiteiten/recreatie*
– nachtkastje	– karaf	– vuurwapen
– wieg	– schaal	– xboek
	– botervoorwerp	
Woningtextiel/-decoratie	– mosterdvoorwerp	*Preciosa/accessoires*
– raamgordijn	– xolie- en azijnstel	– horloge
– tafelkleed	– xpeper- en zoutvoorwerp	– xschrijfgerei
– karpet	– soeplepel	– kostbaarheden
– mat	– suikerschep	– xring
– schilderij	– theelepel	– xhalsketting
– afbeelding	– mes	– xspeld
– vogelkooi	– vork	– paraplu
– bloemenvaas	– servet	

van de vierde consumptiegroep aanwezig zijn). Vloerbedekking is gewoon. Bij de hygiëne ontbreekt de wastafel niet. Bij de rubriek preciosa is een horloge normaal. Nergens vindt men in meer boedels gouden en zilveren voorwerpen. Alleen bij de burgerij van de vierde groep is er zilveren serviesgoed.

De materiële cultuur van het huishouden van de burgerij in Oost-Brabant verandert gestaag. Het aantal items echter dat gedurende de hele negentiende eeuw in huishoudens van de burgerij gewoonlijk aanwezig is, is groter dan het aantal items dat er bijkomt of afvalt. Wastafel, carpet, linnenkast en secretaire doen al in 1860 hun intrede; canapé, speeltafel, boekenrek, paraplubak, tapijt en pendule voegen zich er in 1890 bij. Het aantal religieuze voorwerpen is in 1890 bij de burgerij ook toegenomen ten opzichte van 1860. In 1860 wordt slechts een crucifix vermeld, in 1890 vinden we ook een Maria-beeld en weiwaterbakje. Op dit gebied loopt de burgerij achter bij de middenstanders waar al in 1860 gewoonlijk een Maria-beeld is. Dit is een mooi voorbeeld derhalve van een stijgend cultuurgoed. Een voorbeeld dat tevens laat zien dat stijging of daling geen kwestie van voorlijk of achterlijk is, maar van levensstijl en cultuurpa-

TABEL 4.54. Boedelbeschrijvingen met vertrekaanduidingen in percentages, alsmede het gemiddelde aantal vertrekken. Oost-Brabant, negentiende eeuw

		A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3	W4/5
1830	vertrek	38	75	38	67	38		100	
	alleen woonhuis	63	19	54	–	50		–	
	geen aanduiding	–	5	8	33	12		–	
1860	vertrek	100	61	57	76	75	67	78[1]	
	alleen woonhuis	–	19	43	18	25	33	–[1]	
	geen aanduiding	–	19	–	6	–	–	–[1]	
1890	vertrek	50	57	67	70	83	100	100	100
	alleen woonhuis	–	11	4	14	8	–	–	–
	geen aanduiding	50	32	30	23	8	–	–	–
1830	gem. aant. vertrekken	1	2	3	3	3		9	
1860	gem. aant. vertrekken	2	2	4	3	4	4	7[1]	
1890	gem. aant. vertrekken	2	4	4	4	4	6	8	10

[1] Inclusief W4.

troon.[5] De contra-reformatie van de 19e eeuw heeft eerder succes bij de middengroepen dan bij de burgerij.

Bij de behandeling van de Zaanstreek hebben we de ontwikkeling in de materiële cultuur gekoppeld aan het gebruik van de woning. Hoe verhouden deze zich tot elkaar in Oost-Brabant.[6] In Oost-Brabant zijn evenals elders in de negentiende eeuw de boedelbeschrijvingen in principe opgemaakt per vertrek. Toch zijn er, zoals men kan zien in tabel 4.54 vooral in 1890 nogal wat inventarissen van de eerste consumptiegroep waar geen vertrek vermeld wordt. Daarnaast zijn er met name in 1830 en 1860 veel inventarissen waar slechts gesproken wordt van woonhuis ter onderscheiding van stal of winkel. Het is niet duidelijk of dit ook impliceert dat het privé-gedeelte (zouden wij nu zeggen) slechts uit één niet nader ingedeeld vertrek bestaat of dat men de vertrekken niet specificeerde voor de inventarisatie. In die gevallen waar wel expliciet een vertrek bij naam wordt genoemd kan dit er ook slechts één zijn. In genoemde tabel vindt men tevens het gemiddeld aantal privé-vertrekken. Deze berekening is gebaseerd op die boedelbeschrijvingen waarin vertrekken vermeld worden en lijdt daardoor eerder aan overschatting dan aan onderschatting. Twee zaken vallen op. Ten eerste is er wederom sprake van een duidelijke scheiding tussen de burgerij en de overige groepen; ten tweede neemt het aantal vertrekken in de negentiende eeuw iets toe. Bij de middenstanders al wat eerder dan bij de boeren.

Evenals dat in de Zaanstreek het geval was, worden vertrekken op allerlei manieren aangeduid. Specifieke Brabantse vertrek-aanduidingen zijn haard en goot. De haard is een aanduiding voor woonkeuken, maar komt in de inventarissen slechts weinig voor, vaker nog in 1890 dan 1830 en

TABEL 4.55. De aanwezigheid van keuken, woonkamer, opkamer en slaapkamer. Oost-Brabant, negentiende eeuw. Percentages[1]

		A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3	W4/5
keuken	1830	2/3	83	–	100	–		100	
	1860	–	35	63	62	50	100	71[2]	
	1890	17	37	80	50	80	86	88	71
woonkamer	1830	1/3	5	–	1/4	–		–	
	1860	40	33	25	15	33	–	14[2]	
	1890	33	30	15	31	30	43	50	57
opkamer	1830	–	13	20	1/4	–		40	
	1860	20	31	75	31	83	50	57[2]	
	1890	17	46	40	63	40	57	25	29
slaapkamer	1830	–	–	–	–	–		50	
	1860	–	–	–	–	–	–	57[2]	
	1890	–	11	45	25	30	42	50	86

[1] Als N < 5 dan is de verhouding gegeven, niet het percentage.
[2] Inclusief W4.

1860. De goot is een soort bijkeuken en komt vooral bij de boeren veel voor. Deze ruimte is niet als vertrek geteld. Een gang vindt men in Oost-Brabant alleen bij de burgerij.

In tabel 4.55 is een overzicht gegeven van de vertrek-aanduidingen keuken, woonkamer, opkamer en slaapkamer. De percentages in dit overzicht zijn gerelateerd aan die inventarissen waarin vertrekken genoemd worden. De slaapkamer komt tot en met 1860 alleen bij de burgerij voor. Pas in de inventarissen van 1890 wordt de slaapkamer bij middenstanders

TABEL 4.56. De aanwezigheid van beddegoed in keuken, woonkamer en opkamer. Oost-Brabant, negentiende eeuw. Percentages[1]

		A1	B1	M1	B1c	M1c	M2	W3	W4/5
keuken	1830	1/2	91	2/4	4/4	2/3		–	
	1860		50	20	50	1/3		–[2]	
	1890	1/1	41	25	38	13	33	14	–
woonkamer	1830	1/1	1/2		–				
	1860	2/2	94	2/2	2/2	2/2		–[2]	
	1890	2/2	86	1/3	100	1/3	–	1/4	–
opkamer	1830		–	–	–				–
	1860	–	50	67	1/4	60		–[2]	
	1890	–	29	100	30	4/4	4/4	2/2	–

[1] Als N < 5 dan is de verhouding gegeven, niet het percentage.
[2] Inclusief W4.

en ook wel bij boeren vermeld. Van een keuken is vaker sprake dan van een woon- of huiskamer. Bij de boeren wordt een vertrek steeds minder vaak keuken genoemd; bij de middenstanders juist vaker. Een opkamer is in 1830 zelden vermeld, daarna wordt dit vertrek vooral bij de middenstanders aangetroffen.

De vertrek-aanduiding helpt slechts in geringe mate met de beantwoording van de vraag in hoeverre de vertrekken in de woning een steeds specifieker gebruik krijgen. We kunnen slechts constateren dat de aanwezigheid van slaapkamers ontoereikend is om de slaapfunctie uit andere vertrekken te bannen. In tabel 4.56 kan men zien in hoeverre er geslapen wordt in de keuken, woonkamer en opkamer. In 1830 is de keuken bij de boeren bijna altijd ook een slaapvertrek; in 1890 is dat veel minder het geval. De vertrekaanduiding keuken komt bij hen in de loop van de eeuw minder voor, maar het wordt wel, net zo als in de Zaanstreek specifieker een keuken. Bij de middenstanders en burgerij is de keuken in respectievelijk 1860 en 1830 nauwelijks nog in gebruik als slaapplaats. Over het slapen in de woonkamer lichten de inventarissen van de boeren ons het beste in. Bij hen wordt ook in 1890 bijna altijd in de woonkamer geslapen. De opkamer tenslotte is vooral bij de middenstanders duidelijk een alternatieve slaapkamer.

Sommige van de items die in Oost-Brabant gewoon zijn, zijn duidelijk aan specifieke vertrekken gebonden. In de keuken van de middenstanders en burgerij staat een fornuis, kookkachel of cuisinière. De slaapkamer heeft in 1890 vaak een wastafel en een linnenkast. Linnenkast en kabinet zijn bij boeren en middenstanders vaak in de keuken, huiskamer en voorhuis te vinden. In de gang hangt een barometer en staat een paraplubak, soms ook een kapstok, hoewel men die evengoed in de slaapkamer of een ander vertrek kan vinden. In 1890 is het spinnewiel niet alleen bijna verdwenen uit de boedelbeschrijvingen, maar het is – voorzover nog aanwezig – ook uit de woonkeuken (waar het in 1830 vooral te vinden was) naar de zolder verbannen. Op basis van deze gegevens krijgt men de indruk dat wat de burgerij in Oost-Brabant betreft het ruimtelijk differentiatieproces van de woning al in 1830 zijn beslag heeft gekregen; wat de middenstanders betreft is er sprake van een veranderingsproces tussen 1860 en 1890; wat de boeren betreft is er in 1890 pas een klein begin gemaakt.

4.4. Oost-Groningen

4.4.1. *De materiële cultuur in Oost-Groningen in 1830*

Oost-Groningen bleek in hoofdstuk drie minder uitgesproken dan de Zaanstreek en Oost-Brabant. Slechts drie voorwerpen springen eruit: het pulpitrum, een spiegeltafel en een eiken kabinet. Oost-Groningen verschilt echter op een nog veel belangrijker punt van de Zaanstreek en Oost-Bra-

TABEL 4.57. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1830

	B1	M1	B2	M2	B3	W3/4
verwarming	6	6	7	8	8	11
verlichting	2	2	2	3	3	4
meubilair	6	5	7	7	9	12
textiel	7	8	10	12	11	18
decoratie	2	3	4	4	6	8
keukengoed	5	3	6	5	8	7
serviesgoed	10	13	13	17	17	23
bestek	2	2	3	4	5	8
roken	0	1	1	1	1	5
schoonmaak	3	4	3	6	6	9
hygiëne	0	0	0	1	1	2
activiteiten	1	1	2	1	1	2
naaigerei	1	1	1	2	2	3
sieraden	1	2	5	6	5	8
accessoires	1	1	2	2	3	5
totaal	48	53	64	78	85	126

bant. Zoals we in tabel 2.10 hebben gezien, is Oost-Groningen in 1830 de enige streek waar een groot aantal boeren een consumptiegoederenbezit van meer dan duizend gulden heeft. Daarmee komen zij in een consumptiegroep die in de Zaanstreek in feite tot de burgerij beperkt is gebleven. In Oost-Groningen bevindt de burgerij zich eveneens in deze groep. Jammer genoeg is het aantal boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde consumptiegroep zo gering dat we deze hebben moeten samenvoegen met die van de vierde consumptiegroep. Daardoor wordt de vergelijking tussen boeren en burgerij nog steeds beïnvloed door de gemiddelde waarde van het consumptiegoederenbezit. De boeren van de eerste en tweede consumptiegroep kunnen we met de middenstanders vergelijken.

In tabel 4.57 is een overzicht gegeven van het gemiddeld aantal items dat men bezit. Het totaal aantal items loopt weliswaar op naarmate de waarde van het consumptiegoederenbezit stijgt, maar toch staan de middenstanders van de tweede consumptiegroep dichter bij de boeren van de derde dan bij die van de tweede. De verschillen tussen de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep zijn marginaal. De burgerij van de derde en vierde consumptiegroep bezit op bijna elk gebied meer items dan de andere groepen. Zij zijn de enige met een groot aantal items op het gebied van roken. Het verschil in aantal items tussen de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep wordt met name

TABEL 4.58. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1830

	B1	M1	B2	M2	B3	W3/4
verwarming	8	10	10	15	16	31
verlichting	3	3	3	5	6	13
meubilair	17	18	34	25	43	50
textiel	38	36	49	93	93	287
decoratie	5	10	14	17	18	44
keukengoed	15	10	17	20	31	39
serviesgoed	54	67	92	133	169	241
bestek	11	10	25	25	27	66
roken	0	1	1	2	2	10
schoonmaak	9	8	13	13	24	23
hygiëne	0	0	0	1	1	2
activiteiten	1	1	2	3	2	6
naaigerei	2	1	2	3	2	4
sieraden	4	2	13	11	9	27
accessoires	3	3	3	8	6	20
totaal	169	177	288	378	489	879

veroorzaakt door de rubrieken serviesgoed en schoonmaakgoed.

Wanneer we de inventarissen van de eerste consumptiegroep vergelijken met die van de tweede, dan is vooral de uitbreiding van het aantal items op het gebied van de sieraden interessant. In Oost-Groningen hebben de huishoudens van de eerste consumptiegroep gemiddeld slechts één à twee verschillende sieraden; die van de tweede groep vijf à zes. Opvallend is eveneens dat boeren en middenstanders in beide groepen nauwlijks verschillen en zo we al van een verschil kunnen spreken, dat zich eerder voordoet ten gunste van de middenstanders dan van de boeren. Bij de boeren van de derde consumptiegroep zien we juist geen verdere uitbreiding van het preciosa-bezit, maar van meubilair en decoratie.

Wanneer we in plaats van naar aantal items naar het aantal voorwerpen kijken (zie tabel 4.58), dan is er een duidelijker verschil tussen de consumptiegroepen, ook al is de afstand tussen de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep ook erg groot. De burgerij overtreft de boeren van de derde groep nog duidelijker. Dit betekent dat naarmate men meer geld aan consumptiegoederen geeft, dit minder in verschillende voorwerpen, maar meer in aantallen voorwerpen tot uitdrukking komt.

De verschillen in aantal voorwerpen binnen de eerste consumptiegroep zijn marginaal. Het verschil tussen de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep wordt vooral veroorzaakt door de beide om-

TABEL 4.59. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Groningen, 1830

	B1	M1	B2	M2	B3	W3/4
aantal potentiële items (1)	70	112	99	145	130	178
gemiddeld aantal items (2)	48	53	64	78	85	126
aantal groeps-items (3)	33	35	49	54	61	82
verhouding tussen (3) en (1)	47	31	49	37	47	46
verhouding tussen (3) en (2)	69	66	77	69	72	65

vangrijke rubrieken serviesgoed en textiel. Anders dan we zouden verwachten op basis van onze kennis van de Zaanstreek en Oost-Brabant, bezitten de boeren meer meubilair dan de middenstanders.

De boeren van de derde consumptiegroep bezitten eveneens meer meubilair dan de middenstanders van de tweede consumptiegroep. Daarnaast bezitten zij vooral meer serviesgoed en schoonmaakgoed; beide rubrieken waarbij er naar aantal items geen verschil was. De rubrieken activiteiten, naaigerei, sieraden en accessoires ondergaan nauwelijks veranderingen.

In tabel 4.59 kan men het potentiële aantal items zien, het gemiddeld aantal items, het aantal groeps-items en de verhouding ertussen. Wanneer men deze verhoudingsgetallen beschouwt als maat van uniformiteit, dan ligt de uniformiteit van de materiële cultuur in Oost-Groningen onder die van de Zaanstreek en ook onder die van Oost-Brabant. Bij de middenstanders is de discrepantie tussen het aantal potentiële items en de groepsitems het grootst. In de verhouding tussen het gemiddeld aantal items en het aantal groeps-items zijn er geen grote verschillen tussen de groepen.

Het aantal algemene groeps-items bedraagt eenendertig. Ze staan bijeen in tabel 4.60. Het standaardbezit in Oost-Groningen is relatief uitge-

TABEL 4.60. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830

Verwarming/verlichting
- xhaard
- lantaren (-M1)
- lamp (-B2)

Meubilair
- stoel
- tafel
- xkabinet
- pulpitrum (-M1)

Woningtextiel/-decoratie
- xgordijn
- spiegel (-B1)
- schilderij
- xklok

Eetcultuur
- xpot
- xketel
- xpan
- stoof
- serviesgoed (-B1)
- kop
- schotel
- theeservies
- theepot
- theeketel
- spoelkom
- koffiepot
- trommel
- glas
- bord

Eetcultuur (vervolg)
- lepel
- vork (-B2)

Hygiëne
- xtobbe
- xwasteil (-B1)
- xdroogrek (-B1)

Activiteiten/recreatie
- geen

Preciosa/accessoires
- geen

TABEL 4.61. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830

Verwarming/verlichting	*Eetcultuur*	*Preciosa/accessoires*
– geen	– suikerpot (M)	– geen
	– mes (M)	
Meubilair	– rookvoorwerp (M)	
– kast (B)		
	Activiteiten/recreatie	
Woningtextiel/-decoratie	– garenwinder (B)	
– raamgordijn (M)		

breid. Het is beter dan in Oost-Brabant en ten opzichte van de Zaanstreek ontbreekt slechts de vermelding van iets van vloerbedekking en van sieraden. Een slaapplaats wordt evenmin als in Oost-Brabant vermeld, hetgeen erop duidt dat de bedstede – die als vastgoed niet vermeld hoeft te worden – de meest waarschijnlijke slaapplaats is. Kabinet en pulpitrum zijn inderdaad algemeen aanwezig, zoals we op basis van de gegevens uit hoofdstuk drie zouden verwachten. De boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep voegen aan dit standaard-bezit niets toe waardoor het van karakter verandert (zie tabel 4.61). Het zijn slechts enkele incidentele voorwerpen: bij de boeren een kast en een garenwinder, bij de middenstanders een raamgordijn, suikerpot, mes en rookvoorwerp. Er is derhalve geen sprake van een herkenbaar verschil tussen de boeren en middenstanders van deze groep.

Bij de tweede consumptiegroep verandert deze situatie (zie tabel 4.62). Beide – middenstanders en boeren – voegen zo'n twintig items toe aan

TABEL 4.62. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830

Verwarming/verlichting	*Eetcultuur*	*Activiteiten/recreatie*
– vuurscherm (M)	– comfoor	– xkerkboek (B)
– turfbak (M)	– theestoof (M)	
– kandelaar	– melkkan (M)	*Preciosa/accessoires*
	– suikerpot (M)	– xschaar (B)
Meubilair	– theebus (M)	– horloge
– bank (B)	– blad (M)	– flacon (B)
– spiegeltafel (M)	– karaf	– oorijzer
– kast (B)	– peper- en zoutvoorwerp	– xring (M)
– lessenaar (B)	– mes (M)	– xhalsketting (M)
	– tabaksbewaarvoorwerp (M)	– xgesp (B)
Woningtextiel/-decoratie		– xspeld (B)
– stoelkussen (B)	*Hygiëne*	
– glasgordijn (M)	– xstrijkijzer	
– bedgordijn (M)	– xwasgerei	
– barometer (B)		

TABEL 4.63. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de boeren van de derde en van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1830

Verwarming/verlichting	*Eetcultuur*	*Eetcultuur (vervolg)*
– xturfbak	– stoof	– kwispedoor (W3/4)
– kandelaar	– theestoof	
– snuiter (W3/4)	– tabakscomfoor (W3/4)	*Hygiëne*
	– melkkan (W3/4)	– xstrijkijzer
Meubilair	– koffieketel (B3)	– wasgerei (W3/4)
– xarmstoel (W3/4)	– blad (B3)	– zeepkop (W3/4)
– bank	– presenteervoorwerp (W3/4)	– handdoek (W3/4)
– uittrektafel	– xkaraf	
– spiegeltafel	– olie- en azijnstel (W3/4)	*Activiteiten/recreatie*
– kast	– peper- en zoutvoorwerp	– xkerkboek (B3)
– buffet (B3)	– xmes	– xboek (W3/4)
– wieg (W3/4)	– soeplepel (W3/4)	
	– xsuikerlepel	*Preciosa/accessoires*
Woningtextiel/-decoratie	– melklepel	– schaar
– stoelkussen (B3)	– servet (W3/4)	– beugeltas
– raamgordijn	– tafellaken (W3/4)	– xhorloge
– bedgordijn (W3/4)	– schel (W3/4)	– etui (W3/4)
– tafelkleed (W3/4)	– xtabaksbewaarvoorwerp	– inktvoorwerp (W3/4)
– mat (W3/4)	– tabaksdoos (W3/4)	– oorijzer (B3)
– xbloemenvaas (W3/4)	– tabakspot (W3/4)	– xhalsketting (B3)
– kaststel (W3/4)	– tabakskist (W3/4)	– xgesp (B3)
– vogelkooi	– xpijpenrek (W3/4)	– xspeld
– barometer (W3/4)	– snuifdoos (W3/4)	

het standaardbezit. Hiervan zijn er acht gemeenschappelijk: kandelaar, strijkijzer, iets van wasgerei, comfoor, karaf, peper- en zoutvoorwerp, horloge en oorijzer. De eerste vier hadden ook in het standaardbezit niet misstaan. De laatste vier zijn uitbreidingen die een meer luxe karakter hebben. Opmerkelijk is het dat niet alleen boeren maar ook middenstanders een oorijzer bezitten.

Wanneer we de eigen uitbreidingen van de middenstanders beschouwen, dan constateren we dat deze vooral meer groeps-items op het gebied van de eetcultuur aanschaffen. Bij de boeren vinden we accessoires op het gebied van uiterlijk vertoon: gesp, speld, flacon, schaar. Gaf het gemiddeld aantal items en voorwerpen van preciosa geen aanleiding om te veronderstellen dat er een verschil tussen de boeren en middenstanders is, uit het aantal items dat de vijftig-procent-grens bereikt, blijkt derhalve wel dat boeren en middenstanders er verschillend uitzien.

Hoewel de boeren meer groeps-items aan het meubilair toevoegen, is het ene meubel dat de middenstanders extra als groeps-item bezitten, veelzeggender: een spiegeltafel. Dit meubel behoort namelijk ook tot de normale meubelen van de volgende consumptiegroep.

In de laatste consumptiegroep voegen boeren en burgerij samen ten opzichte van de tweede consumptiegroep meubilair aan hun bezit toe (zie

TABEL 4.64. De aanwezigheid van materialen naar sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1830. Indexcijfers

	B1	M1	B2	M2	B3	W3/4
mahoniehout	1	1	1	2	2	4
eikehout	5	4	4	5	6	6
vurehout	4	3	1	4	4	3
porselein	3	2	3	4	5	6
verguld	0	4	2	4	5	5
verlakt	2	4	2	5	5	5
goud	3	3	4	5	5	5
zilver	5	5	6	6	6	6

tabel 4.63). Daarnaast breiden de boeren hun overeenkomstig bezit vooral uit met preciosa en accessoires en de burgerij met woningtextiel en items met betrekking tot de consumptie van voedsel, drank en genotmiddelen. Evenals bij de tweede consumptiegroep constateren we derhalve bij de boeren een grotere samenhang en dus herkenbaarheid in het preciosabezit dan bij de burgerij. Ook voor Oost-Groningen geldt dat de boeren zich vooral toeleggen op herkenbaarheid buitenshuis. Wanneer we echter de boeren van de tweede en derde consumptiegroep met elkaar vergelijken, dan blijkt dat de stap naar meer overeenkomstige preciosa al in de tweede consumptiegroep gedaan is en dat in de derde consumptiegroep het gemeenschappelijk bezit aan meubilair en eetcultuur uitgebreid wordt.

De burgerij heeft niet alleen meer herkenbaar meubilair dan de middenstanders, maar vooral ook meer woningtextiel en woningdecoratie, alsmede een uitgebreider eetcultuur en – wat we al bij het aantal items opgemerkt hebben, maar nu ook in de concrete items terugvinden – meer rookartikelen. De aankleding van de woning krijgt bij de burgerij meer aandacht dan bij de boeren, zonder dat hiervoor de prijs (van bijvoorbeeld een tafelkleed of bloemenvaas) een argument kan zijn.

Hoewel de Groningse boeren een duurder consumptiegoederenbezit dan de Zaanse hebben (over de Oostbrabantse hoeven we in dit verband niet te spreken) blijven ze duidelijk achter bij de materiële cultuur van de burgerij. Ze staan echter wel boven de middenstanders, ook al blijft het opvallend dat de middenstanders van de zelfde consumptiegroep een meer gedifferentieerd bezit hebben en wat hun gemeenschappelijke bezittingen betreft, zich in de tweede consumptiegroep genuanceerd van de boeren onderscheiden door het bezit van een spiegeltafel, een voorwerp om zich te wassen en andere sieraden. Op sommige punten vertonen ze zelfs meer overeenkomst met de boeren van de derde consumptiegroep, hoewel deze duidelijk rijker zijn.

Ook bij de aanwezigheid van materialen is dat goed zichtbaar (zie tabel 4.64). Mahonie meubelen komen alleen bij de burgerij in de helft van

TABEL 4.65. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met (rubrieken van) voorwerpen. Oost-Groningen, 1830. Indexcijfers

	B1	M1	B2	M2	B3	W3/4
Zilver:						
serviesgoed	1	2	3	1	4	6
bestek	3	4	6	5	5	6
rookgerei	1	1	1	3	1	6
accessoires	1	1	2	3	4	4
sieraden	6	3	6	6	5	6
naaigerei	1	2	4	4	4	5
Zilver:						
horloge	2	2	2	3	4	1
oorijzer	3	1	1	1	1	1
Goud:						
horloge	1	1	1	1	3	4
oorijzer	1	2	4	4	4	2
Samen:						
horloge	3	2	3	3	4	4
oorijzer	3	2	4	4	4	3

de gevallen voor; eikehout is algemeen. Porseleinen, vergulde en verlakte voorwerpen treft men bij de boeren minder aan dan bij de middenstanders van een zelfde consumptiegroep. IJzer, koper, tin en blik, maar ook zilver komen in bijna alle inventarissen voor. Goud haalt de vijftig-procent-grens vanaf de tweede consumptiegroep.

Koper wordt vooral gebruikt voor ketels, comforen, strijkijzers. Koperen verlichtingsartikelen zijn minder algemeen. Men vindt ze vooral bij de burgerij. Tin vindt men met name bij serviesgoed – schalen, borden, koffiepot – en bij bestek. Tinnen kandelaars zijn er gewoonlijk vanaf de tweede consumptiegroep. Tin komt wat meer bij de boeren dan bij de middenstanders voor, zonder dat er echter sprake is van een scherp onderscheid.

De algemene aanwezigheid van zilver wordt niet alleen veroorzaakt door zilveren sieraden, maar ook door naaigerei, accessoires, bestek en serviesgoed van zilver (zie tabel 4.65). Zilveren bestek is in Groningen breder aanwezig dan in de Zaanstreek, evenals zilveren serviesgoed. Met de aanwezigheid van zilveren serviesgoed onderscheiden de boeren van de derde consumptiegroep zich ook van de middenstanders, eveneens met het bezit van gouden horloges.

Dit onderscheid laat zien dat het meer om een tegenstelling in rijkdom dan in smaak gaat: duur serviesgoed en horloges zijn voorwerpen die ook in de lijn liggen van het bezit van de middenstanders en de burgerij. Even opvallend is het dat gouden oorijzers zowel bij middenstanders als bij boeren veel voorkomen. Het is het duurste afzonderlijke voorwerp waarvan

we de prijs kennen – zo'n honderdvijfentwintig gulden gemiddeld – dat wil zeggen meer dan tien procent van het consumptiegoederenbezit van de tweede consumptiegroep. Daarvoor hadden zowel de boeren als de middenstanders gemakkelijk voorwerpen kunnen aanschaffen die nu tot de burgerij behoren – zelfs dure mahonie meubels.

4.4.2. *De materiële cultuur in Oost-Groningen in 1890*

Evenals in de Zaanstreek en Oost-Brabant lijken de Oostgroningse inventarissen een stijging van de levensstandaard te laten zien. Er zijn in 1890 ook inventarissen met een consumptiegoederenbezit van meer dan vierduizend gulden. Mogelijk in samenhang daarmee is er sprake van een toegenomen gebruik van clusterwoorden en algemene woorden met name op het gebied van textiel- en serviesgoed. Wat is er sinds 1830 veranderd in de materiële cultuur van het huishouden?

Het gemiddeld aantal items vertoont het langzamerhand bekende patroon – sterke samenhang met de consumptiegroepen-indeling, zwakke samenhang met de indeling in sociale groepen (zie tabel 4.66). In Oost-Groningen in 1890 is er zelfs een opvallende uniformiteit binnen de consumptiegroepen die voor een deel wel veroorzaakt zal zijn door het afnemend detail van de omschrijving van de voorwerpen. Tussen de sociale groepen van de eerste twee consumptiegroepen is er nauwelijks verschil in gemiddeld aantal items per rubriek. Pas tussen de boeren en de burgerij van de derde consumptiegroep zijn er sterkere verschillen. Op het gebied van textiel, decoratie en schoonmaakgoed heeft de burgerij meer items dan de boeren.

De verschillen tussen de eerste en tweede consumptiegroep liggen vooral op het terrein van het meubilair, textiel, decoratie en sieraden. Bij de overgang van de tweede naar de derde consumptiegroep blijft het aantal items op het gebied van meubilair, sieraden en dit maal ook serviesgoed toenemen; zij het minder sterk. De burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep bezit op bijna elk gebied de meeste items. Het meest uitgesproken verschil met de burgerij van de derde groep doet zich voor bij meubilair, serviesgoed, bestek en activiteiten. Het aantal items op het gebied van de sieraden stijgt niet meer.

Wanneer we thans nog even stil blijven staan bij de gemiddelde aantallen voorwerpen (zie tabel 4.67) – en nogmaals waarschuwen dat deze globaal vertekend zijn – kan men juist in samenhang met de informatie over de gemiddelde aantallen items enkele opmerkelijke verschillen tussen sociale groepen binnen een consumptiegroep constateren. Is er in het gemiddeld aantal items nauwelijks sprake van een in het oogvallend onderscheid tussen de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep, des te opvallender is het dat de middenstanders meer meubilair, textiel, decoratie-voorwerpen, serviesgoed en bestek hebben. Bij de tweede consumptiegroep, is er tussen de middenstanders en de burgerij – die in deze groep

TABEL 4.66. Het gemiddeld aantal items naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1890

	A1	B1	M1	M2	W2	B3	W3	W4/5
verwarming	3	3	4	6	6	6	7	9
verlichting	1	1	1	2	1	2	2	3
meubilair	4	4	4	7	7	11	13	18
textiel	2	2	2	6	8	7	11	13
decoratie	3	3	3	5	6	6	8	9
keukengoed	3	3	3	3	3	4	5	4
serviesgoed	5	6	8	9	8	11	12	15
bestek	1	2	2	3	5	6	5	8
roken	1	2	2	2	2	3	4	3
schoonmaak	1	2	2	3	3	3	6	7
hygiëne	0	0	0	0	1	1	1	2
activiteiten	0	1	1	1	2	2	2	4
naaigerei	0	0	0	1	1	2	2	1
sieraden	2	3	3	5	6	8	7	7
accessoires	0	0	0	1	0	0	1	1
totaal	26	31	36	54	60	73	84	104

uitsluitend uit onderwijzers bestaat – ook sprake van een duidelijk verschil in aantallen voorwerpen. De onderwijzers hebben de meeste items, maar de middenstanders hebben meer voorwerpen, met name op het gebied van textiel en serviesgoed. De onderwijzers hebben echter meer bestek dan de middenstanders. Wat de derde consumptiegroep betreft, bevestigen de verschillen in aantallen voorwerpen de verschillen in aantallen items. Op bijna elk gebied bezit de burgerij meer voorwerpen dan de boeren, behalve bij serviesgoed en – ook in Oost-Groningen – de sieraden. Niet alleen de verschillen tussen boeren en burgerij komen bij de aantallen voorwerpen wat beter uit de verf, ook die tussen de tweede en derde consumptiegroep als zodanig zijn meer manifest. De combinatie van de vierde en vijfde consumptiegroep steekt wederom ver boven alle andere groepen uit, zij het niet op elk onderdeel.

Er is een grote discrepantie tussen het aantal potentiële items die een groep kan bezitten en het aantal daadwerkelijke groeps-items. Alleen de onderwijzers scoren hierbij hoog. De verhouding tussen het aantal groepsitems en het gemiddeld aantal items is echter vrij goed. Deze verhouding is bij de boeren van de derde consumptiegroep en bij de burgerij hoger als bij de eerste consumptiegroep en de middenstanders van de tweede consumptiegroep. Bij de eerstgenoemden is de uniformiteit van de materiële cultuur derhalve sterker.

In totaal zijn het honderdzes items die in minstens de helft van de boe-

TABEL 4.67. Het gemiddeld aantal voorwerpen naar rubriek van voorwerpen per sociale en consumtiegroep. Oost-Groningen, 1890

	A1	B1	M1	M2	W2	B3	W3	W4/5
verwarming	4	6	7	11	13	14	19	18
verlichting	1	1	2	3	2	5	6	9
meubilair	11	13	20	30	27	48	57	85
textiel	2	3	6	27	14	18	49	71
decoratie	4	3	6	11	9	14	20	37
keukengoed	6	8	5	9	6	13	12	10
serviesgoed	9	11	24	32	19	55	44	111
bestek	2	2	5	19	27	54	62	75
roken	2	3	3	3	3	4	6	5
schoonmaak	2	3	3	6	5	9	12	13
hygiëne	0	0	0	0	1	1	3	4
activiteiten	0	1	1	2	3	2	2	5
naaigerei	0	0	0	1	1	2	1	2
sieraden	3	4	4	7	9	15	10	16
accessoires	0	0	0	1	0	1	1	2
totaal	46	59	87	163	139	255	309	463

delbeschrijvingen van één of meerdere sociale en consumptiegroepen voorkomen. Slechts zestien hiervan zijn aanwezig in de helft van alle boedelbeschrijvingen (zie tabel 4.69). Alleen de aanwezigheid van de kachel en de afwezigheid van het pulpitrum maken duidelijk dat dit 1890 is, alsmede de omschrijving theeservies in plaats van theeketel, theekop en theeschotel. In 1890 is immers, zoals we ook bij de Zaanstreek al hebben opgemerkt, een voorkeur merkbaar voor ensembles.

Aan deze standaardvoorwerpen – waarbij het ledikant als slaapplaats niet is vermeld en evenmin items op het gebied van de persoonlijke hygiëne, preciosa en recreatie-items genoemd zijn – wordt door de sociale groepen van de eerste consumptiegroep weinig toegevoegd (zie tabel 4.70);

TABEL 4.68. De uniformiteit van de materiële cultuur. Oost-Groningen, 1890

	A1	B1	M1	M2	W2	B3	W3	W4/5
aantal potentiële items (1)	49	64	85	89	82	159	165	193
gemiddeld aantal items (2)	26	31	36	54	60	73	84	104
aantal groeps-items (3)	18	20	26	34	47	58	70	83
verhouding tussen (3) en (1)	37	31	31	38	57	36	42	43
verhouding tussen (3) en (2)	69	65	72	63	78	79	83	80

Toelichting: zie tabel 4.3.

TABEL 4.69. Items die bij alle groepen in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890

Verwarming/verlichting	*Woningtextiel/-decoratie*	*Activiteiten/recreatie*
– xkachel	– klok · *(vervolg)*	– geen
– xturfbewaarvoorwerp		
– lamp	*Eetcultuur*	*Preciosa/accessoires*
	– stoof	– geen
Meubilair	– xglas	
– stoel	– serviesgoed (-A1)	
– tafel	– theeservies (-W2)	
– kast (-A1)	– koffiepot	
– xkabinet	– xlepel (-A1)	
Woningtextiel/-decoratie	*Hygiëne*	
– spiegel	– xtobbe	

zeker niet aan deze rubrieken. Alleen de boeren beschikken gewoonlijk over een bijbel met zilveren sloten. De middenstanders zijn van deze groep eigenlijk de enigen die wat duidelijker gezicht krijgen. Bij hen is er behalve een kachel – die overal gewoon is – ook nog een kookkachel. Deze behoort tot de duurdere items die zij bezitten. De waarderingen van een kookkachel lopen uiteen van twee tot vijfenzestig gulden – met een gemiddelde prijs van dertien gulden. Hun woonvertrekken zijn verfraaid met afbeeldingen, schilderijen en ornamenten. Hun toevoegingen zijn een opmaat naar de materiële cultuur van de tweede consumptiegroep.

De middenstanders en onderwijzers van de tweede consumptiegroep bezitten (zie tabel 4.71) eveneens een kookkachel en bovendien een linnenkast (vaker dan een kabinet), vloerbedekking in de vorm van karpet en mat, een horloge en ringen. De eerste vier getuigen van veranderingen die in de negentiende eeuw in de materiële cultuur hebben plaatsgevonden. De linnenkast en het kabinet verschillen niet noemenswaardig in 'prijs' wanneer ze van hetzelfde materiaal zijn, ook al is de linnenkast iets duurder. Een eiken kabinet is gemiddeld gewaardeerd op vijfentwintig gulden, een eiken linnenkast op tweeëndertig. Linnenkasten zijn echter ook vaak van mahoniehout en dan is de 'prijs' tweeënvijftig gulden. De 'prijs' van een karpet is zeven gulden. Ringen zijn meestal van goud en – relatief niet zo duur – gemiddeld zo'n twee gulden. De 'prijs' van een horloge wisselt sterk naar gelang het van goud of zilver is. Een gouden horloge behoort bij de duurste items. Het wordt gemiddeld op dertig gulden gewaardeerd. Een zilveren horloge is veel goedkoper en kost ongeveer vier gulden. De middenstanders bezitten vaker een gouden horloge dan een zilveren; de onderwijzers bezitten gewoonlijk zowel een gouden als een zilveren horloge.

Het verschil in materiële cultuur tussen de onderwijzers en de middenstanders is groot. De middenstanders hebben behalve de genoemde voorwerpen slechts wat serviesgoed als groeps-item en een secretaire. Bij de onderwijzers is er echter nog een heel scala van andere voorwerpen ge-

TABEL 4.70. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van arbeiders, boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890

A1	B1	M1
Verwarming/verlichting	*Verwarming/verlichting*	*Verwarming/verlichting*
– geen	– geen	– kookkachel
Meubilair	– *Meubilair*	*Meubilair*
– kabinet	– kabinet	– kabinet
Woningtextiel/-decoratie	*Woningtextiel/-decoratie*	*Woningtextiel/-decoratie*
– geen	– geen	– afbeelding
		– schilderij
		– ornament
Eetcultuur	*Eetcultuur*	*Eetcultuur*
– kop	– kop	– comfoor
	– vork	– xkaraf
		– kop
		– trommel
		– bord
Hygiëne	*Hygiëne*	*Hygiëne*
– geen	– geen	– geen
Activiteiten/recreatie	*Activiteiten/recreatie*	*Activiteiten/recreatie*
– geen	– xkerkboek	– geen
Preciosa/accessoires	*Preciosa/accessoires*	*Preciosa/accessoires*
– geen	– geen	– geen

woonlijk aanwezig, waarbij het vooral om eigentijdse voorwerpen gaat. Het betreft zowel voorwerpen die betrekking hebben op de aankleding van de woning – loper, bloemenvaas, pendule – als voorwerpen die een zeker cultureel leven verraden, zoals een boekenhanger en piano, en een naaimachine. Ook op het gebied van de preciosa zijn er toevoegingen. Van deze voorwerpen is de pia(ni)no verreweg het duurst – zo'n honderdvijftig gulden. De 'prijs' van een pendule is vijfentwintig gulden en van een naaimachine tweeëntwintig gulden. In het licht van deze prijzen is het merkwaardig dat de boedel van onderwijzers niet tevens een wastafel vermeldt, waarvan de prijs zeven gulden bedraagt.

Behalve de piano en naaimachine komen de groeps-items van de onderwijzers alleen bij de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep voor. De piano en naaimachine vindt men er in een kwart tot de helft van de gevallen. Door de keuze van de voorwerpen sluiten de onderwijzers in hun materiële cultuur nauw aan bij de overige burgerij. De middenstanders gaan gedeeltelijke mee, maar kiezen deels ook voor meer voorwerpen in plaats van meer items zoals we bij tabel 4.67 gezien hebben.

TABEL 4.71. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van middenstanders en onderwijzers van de tweede consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890

Verwarming/verlichting
- kookkachel

Meubilair
- linnenkast
- secretaire (M)
- boekenhanger (W)

Woningtextiel/-decoratie
- xgordijn
- tafelkleed (W)
- karpet
- mat
- loper (W)
- schilderij (W)
- xbloemenvaas (W)
- ornament

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- pendule (W)
- hor (M)

Eetcultuur
- comfoor
- theestoof
- xtheepot
- trommel
- xkoffieblaadje (M)
- xlepelkistje (W)
- xmes (W)
- xvork (W)
- xsuikerlepel (W)
- xzoutschep
- xtabakspot

Hygiëne
- wastobbe (W)
- droogrek (W)

Activiteiten/recreatie
- piano (W)
- xboek (W)
- naaimachine (W)

Preciosa/accessoires
- horloge
- flacon (W)
- inktvoorwerp (W)
- xring
- xhalsketting (W)

TABEL 4.72. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de derde en van de vierde en vijfde consumptiegroep aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890

Verwarming/verlichting
- vuurtoebehoren
- kookkachel
- xpetroleumstel (W4/5)
- hanglamp
- gaslamp (W4/5)

Meubilair
- armstoel (W3)
- fauteuil (W4/5)
- voetenbank (W4/5)
- canapé (W4/5)
- spiegeltafel (W3)
- xserviestafel (W4/5)
- bloementafel (W4/5)
- speeltafel (W4/5)
- kabinet
- linnenkast
- xbureau
- secretaire (W3)
- standaard (W3)
- xboekenmeubel
- boekenhanger (W3)
- ledikant (W4/5)
- nachtkastje (W4/5)
- brandkast (W4/5)
- xtuinmeubel (W4/5)

Woningtextiel/-decoratie
- glasgordijn
- tafelkleed

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- vloerkleed
- karpet
- mat
- loper
- afbeelding
- schilderij
- beeld (W4/5)
- xbloemenvaas
- xvogelkooi (W3)
- ornament (W3)
- pendule
- barometer (W4/5)
- hor (W3)

Eetcultuur
- comfoor
- theestoof
- xkaraf
- kop (W4/5)
- schotel (W4/5)
- xtheepot
- xsuikerpot (W4/5)
- theebus (W3)
- trommel (W4/5)
- blad
- xpresenteervoorwerp
- tafelservies (W4/5)
- bord (W4/5)
- schaal
- xkoffieblaadje

Eetcultuur (vervolg)
- xmes
- xvork
- xsuikerschep
- xtheelepel (W4/5)
- xzoutschep (W4/5)
- xtabaksbewaarvoorwerp (W3)
- xpijpvoorwerp (W3)
- xsigaarvoorwerp (W4/5)

Hygiëne
- xwastobbe
- mangel
- xdroogrek
- xklerenmand
- wastafel
- wasgerei (W4/5)

Activiteiten/recreatie
- xpiano (W4/5)
- xboek

Preciosa/accessoires
- horloge
- xschrijfgerei
- beurs (W3)
- xkostbaarheden
- xring
- xhalsketting (W3)

TABEL 4.73. Items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen van de boeren van de derde consumptiegroep extra aanwezig zijn. Oost-Groningen, 1890

Verwarming/verlichting
- kookkachel (W2)

Meubilair
- spiegeltafel
- kabinet
- linnenkast (W2)
- secretaire
- xboekenmeubel (W2)
- ledikant
- brandkast

Woningtextiel/-decoratie
- xgordijn (W2)
- tafelkleed (W2)
- karpet (W2)
- loper (W2)
- xafbeelding (W2)
- xbloemenvaas (W2)

Woningtextiel/-decoratie (vervolg)
- ornament (W2)
- pendule (W2)
- barometer

Eetcultuur
- comfoor (W2)
- theestoof (W2)
- xkaraf
- schotel
- xsuikerpot
- xpresenteervoorwerp
- xvork (W2)
- xsuikerschep (W2)
- xtheelepel
- xzoutschep (W2)
- xtabaksbewaarvoorwerp(W2)

Hygiëne
- xdroogrek (W2)
- wastafel

Activiteiten/recreatie
- xmuziek (W2)
- xbreivoorwerp

Preciosa/accessoires
- horloge (W2)
- dameshorloge
- flacon (W2)
- beurs
- xring (W2)
- xoorring
- xhalsketting (W2)
- broche

In tabel 4.72 staat het overzicht van groeps-items van de burgerij vanaf de derde consumptiegroep. Van de zesenzeventig voorwerpen is de helft zowel bij de burgerij van de derde als van de vierde en vijfde groep aanwezig. De meeste van die voorwerpen treft men eveneens bij de onderwijzers. Uitzonderingen zijn een kabinet dat naast de linnenkast voorkomt; vloerkleed dat naast het karpet voorkomt en vooral een mangel en een wastafel. Behalve deze voorwerpen bezit de burgerij van de derde consumptiegroep nog dertien en die van de vierde en vijfde nog vijfentwintig groeps-items. Het verschil tussen beide groepen wordt vooral bepaald door items die de rijkste burgerij gewoonlijk bezit. Het zijn de voorwerpen die ook in de Zaanstreek bij de burgerij te vinden zijn: xserviestafel, bloementafel, speeltafel, brandkast, tuinmeubel, piano. Daartegenover plaatst de burgerij van de derde groep een spiegeltafel en secretaire. Het is geen verschil in richting, maar een verschil binnen een richting. Ledikant en nachtkastje zijn eveneens wel bij de burgerij van de vierde en vijfde groep, maar niet bij die van de derde groep gewoonlijk aanwezig.

Wanneer we dan nu overgaan tot het bezit dat de boeren van de derde consumptiegroep aan groeps-items hebben (tabel 4.73), dan constateren we dat deze nauwelijks onderdoen voor de burgerij van dezelfde groep. De wastafel ontbreekt niet, de kookkachel evenmin. Vloerbedekking is aanwezig, evenals wandversiering. Meerdere grote meubelstukken bevinden zich in elke boerenwoning. Piano en naaimachine blijven maar net onder de vijftig-procent-grens. Daarnaast is er dan ook nog sprake van een flink aantal overeenkomstige sieraden. De boeren bezitten echter nog zelden een oorijzer, evenmin als overigens de middenstanders. De sieraden

TABEL 4.74. De aanwezigheid van materialen naar sociale en consumptiegroep. Oost-Groningen, 1890. Indexcijfers

	A1	B1	M1	M2	W2	B3	W3	W4/5
mahoniehout	1	1	2	3	4	3	4	5
eikehout	2	1	2	4	1	2	3	3
porselein	1	2	1	1	2	3	4	5
goud	4	4	4	5	6	6	5	4
zilver	4	4	4	6	6	5	6	6
juweel	1	1	1	1	1	4	3	2

die de boeren gemeenschappelijk bezitten, hadden ook bij de burgerij genoemd kunnen worden.

Is er dan geen sprake van een daadwerkelijk verschil tussen de materiële cultuur van de rijke boeren en die van de burgerij? In hun groot aantal gemeenschappelijke sieraden zijn de boeren wel apart. Ook uit de materialen van de voorwerpen blijkt dat de boeren, evenals in de Zaanstreek, zich onderscheiden door hun voorkeur voor edelmetalen en edelstenen (zie tabel 4.74). Mahonie meubelen en porselein is bij de burgerij gewoon, bij de boeren minder. Maar juwelen komen bij de rijke boeren het meest voor en met goud beslagen bijbels ook, terwijl zilveren bestek en serviesgoed in evenveel rijke boeren als burger huishoudens aanwezig zijn. De juwelen ringen, broches en spelden komen niet vaak genoeg voor om een precieze prijs te berekenen, maar men kan in ieder geval stellen dat ze

TABEL 4.75. De aanwezigheid van goud en zilver in combinatie met (rubrieken van) voorwerpen. Oost-Groningen, 1890. Indexcijfers

	A1	B1	M1	M2	W2	B3	W3	W4/5
Zilver:								
sieraad	4	4	3	5	6	4	5	5
naaigerei	1	1	1	1	4	3	3	2
rookgerei	1	1	1	1	4	3	4	3
serviesgoed	1	1	1	3	1	4	4	4
bestek	1	3	3	4	6	5	4	6
Zilver:								
horloge	3	3	1	1	4	1	1	3
kerkboek	3	3	2	1	1	1	2	2
Goud:								
horloge	1	1	1	3	4	5	4	4
kerkboek	1	1	1	1	1	4	3	2
Samen:								
horloge	3	3	2	4	5	5	4	4
kerkboek	1	4	3	2	1	3	1	3

TABEL 4.76. Boedelbeschrijvingen met vertrekaanduidingen in percentages, alsmede het gemiddelde aantal vertrekken. Oost-Groningen, negentiende eeuw

		A1	B1	M1	B2	M2	W2	B3	W3	W4/5
percentage	1830		89	88	100	79		100	100[1]	
	1890	67	90	69		100	60	92	90	100
aantal	1830		2	2	3	4		4	5[1]	
	1890	1	2	3		3	6	4	6	9

[1] Inclusief W4

duur zijn. Een ring met juweel wordt op zeventien, een andere op veertig gulden geschat. Een diamanten ring kost dertig gulden, terwijl de 'prijs' van een gouden ring twee gulden is. De 'prijs' van een bijbel met gouden beslag is zevenentwintig gulden en ligt daarmee in de buurt van een mahonie secretaire en een mahonie commode en van een zilveren koffiekan en zilveren theepot. De boeren in Oost-Groningen hechten, zo blijkt, sterk aan preciosa, maar anders dan in de Zaanstreek hebben zij er geen behoeft aan anderssoortige sieraden aan te schaffen en bezitten zij ook veel zilveren huishoudelijke voorwerpen.

In Oost-Groningen lopen de verschillen in materiële cultuur sterk parallel met de indeling in consumptiegroepen. Er is geen sprake van dat de boeren zich tegen de levensstijl van de burgerij zouden afzetten. Binnen de consumptiegroepen ligt de meest zichtbare breuk tussen de onderwijzers en middenstanders van de tweede consumptiegroep. De onderwijzers hebben minder voorwerpen, maar zijn daardoor wel in staat items aan te schaffen die de overige burgerij ook bezit. Binnen de derde groep zijn er, zoals we zo even nog geconstateerd hebben, naast overeenkomsten eveneens duidelijke accentverschillen tussen het bezit van de burgerij en dat van de boeren.

Tussen 1830 en 1890 hebben er duidelijk algemene veranderingen plaatsgevonden in de materiële cultuur van het huishouden. Kachel, kookkachel en in mindere mate ledikant en wastafel maken er in 1890 deel van uit. Specifieke hoofdsieraden als het oorijzer en meubelen als pulpitrum en spiegeltafel zijn aan het verdwijnen. Voor de Zaanstreek hebben we een verband gelegd tussen de nieuwe voorwerpen en het gebruik van de woning zoals dat blijkt uit de differentiatie van vertrekken naar functie. Hoe is dat in Oost-Groningen?[7]

In tabel 4.76 ziet men dat niet alle inventarissen per vertrek zijn opgemaakt. In 1890 is dit nog minder het geval dan in 1830. Voor die inventarissen waar het wel gedaan is, is het gemiddeld aantal privé-vertrekken berekend. Deze nemen toe met het stijgen van het consumptiegoederenbezit. Bovendien is het gemiddeld aantal privé-vertrekken in 1890 enigszins hoger dan in 1830. Een uitschieter vormt het gemiddeld aantal privé-

TABEL 4.77. De aanwezigheid van achterkamer, voorkamer, keuken, opkamer, slaapkamer en gang. Oost-Groningen, negentiende eeuw. Percentages

		A1	B1	M1	B2	M2	W2	B3	W3	W4/5
achterkamer	1830		13	53	57	82		33	71[1]	
	1890		11	82		71	2/2	42	89	33
voorkamer	1830		75	40	57	82		100	100[1]	
	1890	1/3	56	64		100	*	75	56	78
keuken	1830		50	47	86	36		78	71[1]	
	1890	–	–	27		57	*	83	89	89
opkamer	1830		–	–	29	18		78	43[1]	
	1890	–	22	–		–	*	17	–	–
slaapkamer	1830		–	–	–	9		–	14[1]	
	1890	–	–	–		–	*	25	33	67
gang	1830		–	20	14	27		56	86[1]	
	1890	–	–	9		29		58	78	89

[1] Inclusief W4.
Toelichting: zie tabel 4.55.

vertrekken in de woningen van de onderwijzers. Dit gemiddelde is slechts gebaseerd op drie inventarissen, maar de afwijking past wel bij wat we gezien hebben bij het consumptiegoederenbezit.

De meest algemene benamingen van vertrekken in Oost-Groningen zijn voorkamer, achterkamer en keuken (zie tabel 4.77). Van een woon- of huiskamer wordt slechts zelden gesproken. Dat geldt voor alle sociale groepen. Keuken en achterkamer zijn voor de boedels van de eerste consumptiegroep vaak synoniem. In vijf van de negen inventarissen van middenstanders van deze groep waarin een achterkamer vermeld is in 1890, is ook een kookkachel aanwezig. Slaapkamers worden nauwelijks aangetroffen; zelfs niet in 1890. Een uitzondering vormen in die periode de rijkste burgers, maar zelfs bij de burgerij van de derde consumptiegroep wordt slechts in een derde van de gevallen een slaapkamer genoemd in de boedelbeschrijving.

Wanneer we gaan kijken waar dan wel geslapen wordt, dan wordt in 1830 beddegoed vooral in de voorkamer en keuken aangetroffen, alsmede bij de boeren van de derde consumptiegroep in de opkamer (zie tabel 4.78). In 1890 is het moeilijker om vast te stellen, waar er geslapen wordt. Niet alleen zijn er minder boedels met vertrekaanduidingen, maar ook zijn er meer boedels waar het beddegoed zonder vertrekaanduiding vermeld is. Toch kan men twee zaken wel opmerken. Ten eerste bevindt zich in de voorkamer behalve bij de rijkste burgerij gewoonlijk beddegoed. Ten tweede is tussen 1830 en 1890 het slapen in de keuken verdwenen.

TABEL 4.78. De aanwezigheid van beddegoed in geselecteerde vertrekken. Oost-Groningen, negentiende eeuw. Percentages

		A1	B1	M1	B2	M2	W2	B3	W3	W4/5
karnhuis	1830		1/3	–	1/2	–		56	–	
	1890		–	–		–	*	*		–
achterkamer	1830		1/1	50	25	22		2/3	40	
	1890		–	22		–	*	*	25	1/3
voorkamer	1830		67	33	2/4	33		56	71	
	1890		60	86		57	*	*	60	–
keuken	1830		75	86	17	1/4		57	40	
	1890			–		–	*	*	–	1/8
opkamer	1830				–	–		57	2/3	
	1890		–				*	*		

Toelichting: zie tabel 4.55.

In Oost-Groningen is in feite in 1830 al sprake van een indeling in voorkamer en woonkeuken waar ook nog geslapen wordt. In 1890 verdwijnt het slapen in de keuken, zonder dat er echter behalve bij de rijkste burgerij veel slaapkamers zijn. De specifieke attributen van de slaapkamer ledikant, nachtkastje en wastafel zijn eveneens alleen bij de rijkste burgerij alle drie gewoonlijk aanwezig.

In Oost-Groningen hoefde er niet veel te veranderen in het gebruik van de vertrekken om de nieuwe meubels en vloerbedekking een plaats te geven. De voorkamer was er al geschikt voor. De ontwikkeling van aparte slaapkamers vindt pas in de twintigste eeuw plaats. Het ontstaan van een keuken die meer speciaal gebruikt wordt om te koken, vindt al wel in de negentiende eeuw plaats. Daarnaast zien we bij de rijkste burgerij in ruim driekwart van de gevallen een tuinkamer.

De ontwikkelingen in de materiële cultuur in Oost-Groningen zijn minder gecompliceerd dan in de Zaanstreek, omdat er tussen de verschillende sociale groepen die een boedelbeschrijving hebben nagelaten, minder tegenstellingen zijn. De verschillen in materiële cultuur van het huishouden zijn meer verschillen binnen een overheersende levensstijl, dan verschillen tussen afwijkende levensstijlen. De burgerij loopt voorop in de veranderingen van de materiële cultuur, maar zij heeft ook het meest te besteden. Het sieradenbezit is ook in Oost-Groningen het sterkst verbonden met de boeren, maar het uit zich niet in een volstrekt andere dracht. Deze conclusie geldt zowel voor de situatie in 1830 als die in 1890.

4.5. AFSLUITENDE OPMERKINGEN

De analyse van de materiële cultuur van het huishouden in de Zaanstreek, Oost-Brabant en Oost-Groningen heeft laten zien dat binnen de regio's de verschillen in materiële cultuur zeer groot kunnen zijn. De veelheid van de gegevens staat een samenvatting ervan nauwelijks toe. Laten we daarom bij wijze van afsluiting nog éénmaal elke streek langs gaan. Daarbij schenken we aandacht aan de globale verschillen in consumptievoorkeuren door te onderzoeken wat de geldswaarde is van de onderdelen van het consumptiegoederenbezit. Het liefst zouden we daarbij aansluiten bij de rubriekenindeling van het consumptiegoederenbezit die in dit hoofdstuk gebruikt is. Vanwege de wijze waarop het roerend goed in de boedelbeschrijvingen gewaardeerd is, is dat onmogelijk.[8]

Om toch een indruk te krijgen van de financiële samenstelling van het consumptiegoederenbezit is een globale indeling gemaakt in vijf nieuwe rubrieken: huisraad, meubilair, textiel, kleding en preciosa (dus ook bijvoorbeeld zilveren bestek en serviesgoed). Kleding spreekt voor zich; textiel is zowel beddegoed als woningtextiel; met meubilair worden de grote meubelstukken als stoel, tafel en kast aangeduid; huisraad is een soort restrubriek waaronder het keuken- en serviesgoed, schoonmaakspullen, decoratievoorwerpen, etc. vallen. De berekening van het aandeel van deze rubrieken in het totale consumptiegoederenbezit levert zes subtotalen op, namelijk één voor elke rubriek alsmede één van waarderingen die betrekking hebben op combinaties van voorwerpen die tot verschillende rubrieken behoren. Dit subtotaal en het subtotaal van kleding is vervolgens afgetrokken van de totale waarde van het consumptiegoederenbezit. De kleding is buiten beschouwing gelaten omdat dit een rubriek is, waarvan de waardering veel te wensen overlaat en we deze rubriek bij de items evenmin behandeld hebben. Tenslotte zijn de procentuele aandelen van de vier overgebleven rubrieken in het nieuwe totaal berekend.

De gegevens van de Zaanstreek staan in tabel 4.79. Alleen die resultaten zijn opgenomen die berusten op minstens vier boedelbeschrijvingen. De resultaten moeten uiterst voorzichtig geïnterpreteerd worden omdat binnen de groepen de afwijkingen tot het gemiddelde groot zijn. De verschillen tussen de groepen dienen derhalve fors te zijn, wil men er een betekenis aan toekennen. In feite geven ze niet meer dan een ruw idee van de onderlinge verhoudingen tussen de rubrieken. Men kan constateren dat in de Zaanstreek in 1830 bij alle groepen de rubrieken huisraad, textiel en preciosa de meest waardevolle rubrieken zijn. Hiervan is de rubriek textiel bijna altijd het grootst. De rubriek meubilair is vergeleken met de drie anderen klein: zo rond de tien procent van het consumptiegoederenbezit. De voorkeur van boeren voor preciosa blijkt duidelijk uit deze gegevens. Vooral huisraad en meubilair moeten deze voorkeur betalen. Opmerkelijk is het verschil in samenstelling van het consumptiegoederenbezit tussen de burgerij van de derde en die van de vierde consumptiegroep. Het aan-

TABEL 4.79. Procentuele aandeel van huisraad, meubilair, textiel en preciosa in hun totalewaarde per combinatie van sociale en consumptiegroep (totaal in guldens). De Zaanstreek

			huis-raad	meu-bilair	tex-tiel	pre-ciosa	totaal	N
1830	1-500	arbeiders	32	9	29	30	140	7
		boeren	26	8	31	36	280	7
		middenstanders	32	12	41	16	218	14
	501-1000	middenstanders	28	9	33	30	497	8
		burgerij	29	11	35	25	629	5
	501-2000	boeren	22	7	34	37	879	6
	1001-2000	burgerij	27	11	32	30	1346	5
	2001-4000	burgerij	22	11	26	41	2707	10
1860	1-500	arbeiders	28	12	39	22	198	4
		middenstanders	26	11	38	26	210	8
	501-1000	boeren	16	8	34	43	577	5
		middenstanders	26	10	37	27	522	9
		burgerij	33	16	25	26	638	4
	2001-4000	burgerij	25	16	27	32	2133	8
1890	1-500	boeren	20	15	38	28	249	7
		middenstanders	22	20	36	22	240	5

deel van de rubriek preciosa is bij deze laatste uitermate sterk gegroeid ten koste van de rubrieken huisraad en textiel.

In 1860 blijven huisraad, textiel en preciosa de grote rubrieken. Vooral bij de burgerij is de rubriek meubilair flink gestegen. De boeren zijn wederom zeer herkenbaar door de nadruk op hun preciosa-bezit. Voor 1890 beschikken we nauwelijks over gegevens. Ze lijken echter de trend naar een toenemend belang van het meubilair-bezit ook bij de boedelbeschrijvingen van de eerste consumptiegroep te bevestigen. De rubriek textiel blijft echter het omvangrijkst en herinnert aan de belangrijke plaats die beddegoed en linnengoed in het consumptiegoederenbezit innemen.

Het meest interessante van deze tabel in samenhang met wat we eerder beschreven hebben, is ten eerste dat preciosa een belangrijke rol spelen in de Zaanstreek als zodanig en vooral in het bezit van de boeren, ten tweede de gestage groei van het meubilair.

Als we dan vervolgens naar Oost-Brabant overgaan (tabel 4.80) is het meest opvallende verschil met de Zaanstreek de zeer geringe percentages preciosa. In de loop van de negentiende eeuw nemen deze percentages weliswaar toe, maar blijven onder het Zaanse niveau. Het gevolg is dat de overige rubrieken kans hebben op een hoger percentage. Alle drie profiteren hiervan ongeveer in gelijke mate. Het aandeel meubilair is daarom in Oost-Brabant over het algemeen wat hoger dan in de Zaanstreek. Huisraad en textiel zijn de grootste rubrieken. Ze houden elkaar min of meer

TABEL 4.80. Procentuele aandeel van huisraad, meubilair, textiel en preciosa in hun totale waarde per combinatie van sociale en consumptiegroep (totaal in guldens). Oost-Brabant

			huis-raad	meu-bilair	tex-tiel	pre-ciosa	totaal	N
1830	251-500	boeren	46	8	44	2	243	4
		middenstanders	36	15	40	9	336	7
	1001-2000	burgerij	27	17	41	15	1263	5
1860	251-500	boeren	37	14	36	13	249	13
		middenstanders	31	20	43	5	263	7
	501-1000	middenstanders	48	15	32	5	587	5
	1001-2000	burgerij	27	19	26	28	1287	5
1890	1-500	arbeiders	36	28	29	7	54	8
	251-500	boeren	27	21	37	15	248	11
		middenstanders	25	30	30	15	289	8
	501-1000	middenstanders	30	21	31	18	615	5
	1001-2000	burgerij	34	28	19	19	1049	4

in evenwicht. Evenals in de Zaanstreek neemt ook in Oost-Brabant in de loop van de negentiende eeuw het aandeel van de rubriek meubilair toe, maar blijft deze bij de boeren het laagst. Omdat ook de rubriek preciosa groter wordt, gaat deze groei ten koste van de rubrieken huisraad en textiel. Zowel in 1830 als in 1860 is het aandeel van de rubrieken textiel bij de burgerij van de derde consumptiegroep het geringst in vergelijking tot dat bij de andere groepen. De grote lijnen van de ontwikkeling en verschillen in materiële cultuur in Oost-Brabant worden door deze gegevens bevestigd: preciosa en meubilair nemen toe. De burgerij is ook in zijn consumptievoorkeuren afwijkend: een hoger percentage preciosa en een lager percentage textiel. Deze afwijking heeft vermoedelijk meer te maken met de omvang van het consumptiegoederenbezit dan met smaakverschillen. Het aandeel van de rubrieken textiel bij de andere groepen is vooral zo hoog vanwege de noodzakelijke aanwezigheid van beddegoed. Niettemin hebben we hiervoor al vermeld dat in Oost-Brabant opvallend vaak het dure verenmatras voorkomt. Dat wil zeggen dat enerzijds 'noodgedwongen' het textielbezit centraal staat, maar men dit anderzijds ook nog versterkt.

In Oost-Groningen vinden we de meest gelijke verdeling van de vier rubrieken (zie tabel 4.81). Weliswaar zijn huisraad en textiel duidelijk de grootste rubrieken, maar ook preciosa heeft een belangrijke omvang en zelfs meubilair komt niet onder de tien procent. Oost-Groningen is het enige gebied waar het aandeel meubilair afneemt bij de opeenvolging van consumptiegroepen. Hierdoor krijgt het aandeel meubilair bij de groepen met een bezit onder de duizend gulden een extra accent. Tussen 1830 en 1890 daalt het percentage preciosa ten gunste van het percentage meu-

TABEL 4.81. Procentuele aandeel van huisraad, meubilair, textiel en preciosa in hun totale waarde per combinatie van sociale en consumptiegroep (totaal in guldens) Oost-Groningen

			huis-raad	meu-bilair	tex-tiel	pre-ciosa	totaal	N
1830	1-500	boeren	30	18	35	17	228	6
		middenstanders	31	16	37	17	237	16
	501-1000	boeren	21	15	34	32	625	6
		middenstanders	25	15	33	27	607	12
	1001-2000	boeren	26	14	33	26	1135	9
		burgerij	29	13	27	31	1508	7
1890	1-500	arbeiders	30	25	35	10	88	7
		boeren	36	23	31	10	163	6
		middenstanders	32	24	33	11	213	12
	501-1000	middenstanders	33	25	30	13	431	6
	1001-2000	boeren	34	21	23	22	1228	7
		burgerij	31	19	23	26	1131	9

bilair, zodat deze laatste een gemiddeld aandeel heeft van twintig procent of meer. In beide periodes zijn de percentages preciosa bij de laagste consumptiegroepen het geringst en neemt evenals in Oost-Brabant en de Zaanstreek het aandeel van textiel wel af. De gegevens over de samenstelling van het consumptiegoederenbezit in Oost-Groningen vertonen een grote mate van homogeniteit.

De rubriek preciosa omvat meerdere verschillende groepen voorwerpen waarvan de belangrijkste twee zijn de sieraden en zilveren huishoudelijke voorwerpen. Omdat de preciosa vaker afzonderlijk gewaardeerd zijn dan de overige items, is geprobeerd de verhouding tussen de waarde van de huishoudelijke voorwerpen en die van de rest te berekenen. De resultaten staan in tabel 4.82. Bijna altijd is het sieraden-bezit – dat het merendeel van de restrubrieken uitmaakt – het grootst. Duidelijk zichtbaar is echter dat het bezit van edelmetalen huishoudelijke voorwerpen vooral bij de burgerij geconcentreerd is, dat het in 1830 bij de Oostgroningse boeren en middenstanders een grotere relatieve omvang heeft dan elders bij deze groepen en dat tussen 1830 en 1890 de omvang ervan vooral bij de middenstanders van de tweede consumptiegroep toeneemt.

Deze drie resultaten bevestigen wat we in dit hoofdstuk geconstateerd hebben. De burgerij is ook in zijn sieraden-bezit sterker dan andere groepen naar binnen gericht. De middenstanders sluiten zich daar langzaam bij aan. De rijkere middenstanders en boeren van Oost-Groningen verschillen in hun levensstijl van de Zaanse boeren. Ze zijn minder extreem naar buiten gericht. Het relatief hoge aandeel van de rubrieken meubilair in Oost-Groningen bevestigt dat nog eens.

Aan het einde van het vorige hoofdstuk hebben we geconcludeerd dat

TABEL 4.82. Verhoudingsgetallen tussen het bezit aan huishoudelijke voorwerpen van edelmetaal en het sieradenbezit per combinatie van sociale en consumptiegroep. Oost-Brabant, Oost-Groningen, Zaanstreek

			1830	1860	1890
Oost-Brabant	251-500	boeren		8	3
		middenstanders	11	7	14
	501-1000	middenstanders		7	106
	1001-2000	burgerij	531	92	71
	2001-4000	burgerij			18
Oost-Groningen	1-500	arbeiders			0
		boeren	7		11
		middenstanders	20		24
	501-1000	boeren	17		
		middenstanders	21		48
	1001-2000	boeren	39		64
		burgerij			79
	2001-4000	burgerij	77		115
Zaanstreek	1-500	arbeiders	0	6	0
		boeren	2	1	1
		middenstanders	2	1	2
	501-1000	boeren	11	4	
		middenstanders	8	13	15
		burgerij	68		
	1001-2000	burgerij	86	51	88
	2001-4000	burgerij	62	60	

er sprake was van een toenemende huiselijkheid in de negentiende eeuw. Deze ontwikkeling hebben we binnen elke regio bij de verschillende sociale groepen in meer of mindere mate teruggevonden. Daarnaast hebben we echter kunnen constateren dat er zich binnen elke regio verschillen tussen de sociale groepen voordoen die die tussen de streken overtreffen. Een belangrijk gedeelte van deze verschillen wordt bepaald door inkomensverschillen, een even belangrijk gedeelte – want nadrukkelijk gewild – door consumptievoorkeuren. Consumptievoorkeuren die samenhangen met een zoeken naar sociale identificatie. In Oost-Brabant is dit proces het moeilijkst waarneembaar. Daar is de afstand tussen de burgerij en de andere groepen in de omvang van het consumptiegoederenbezit zo groot dat elke basis voor een gelijkwaardig interactieproces ontbreekt. Bovendien is het consumptiegoederenbezit van de wevers, middenstanders en boeren over het algemeen zo gering, dat de verschillen in levensstijl niet meer dan genuanceerd kunnen zijn. Waar deze zich voordoen – in het bezit van mutsen – laat onze belangrijkste bron, de boedelbeschrijvingen, ons in de steek. Voorzover we de materiële cultuur van het huishouden wel kunnen waarnemen, zijn er slechts geringe verschillen tussen boeren en middenstanders en richten beiden zich duidelijk op de levensstijl van de burgerij, waarbij de middenstanders vooroplopen.

In de Zaanstreek hebben we vastgesteld dat er in 1830 een tweedeling is tussen burgerij enerzijds en boeren en middenstanders anderzijds. In de loop van de negentiende eeuw koppelen de middenstanders zich steeds meer los van de boeren en richten zich op de burgerij. Kenmerkend voor de boeren is de nadruk op sieraden-bezit, kenmerkend voor de burgerij de nadruk op het huiselijk bezit. Deze simpele tegenstelling doet niet voldoende recht aan de ontwikkeling van de materiële cultuur in de Zaanstreek, zoals we die geanalyseerd hebben. In deze tegenstelling komt echter wel het meest markant het streven naar identiteit en verbondenheid tot uitdrukking en dus de sociale constructie van smaak. De verschuiving in de materiële cultuur in de Zaanstreek moet men zien tegen de achtergrond van de wederopbloei van de Zaanstreek die de Zaanstreek nog sterker dan in de achttiende eeuw het geval was, maakte tot een industriegebied. In deze samenleving wordt de hoofdrol gespeeld door de fabrikanten en handelaren en spelen de boeren, ook al hebben ze een groot bedrijf, een geringere rol.[9]

In Oost-Groningen tenslotte zien we een eigen ontwikkeling. Afgezien van kleinere accentverschillen, zoals de sterkere voorkeur voor sieradenbezit waardoor ook de Oostgroningse boeren zich kenmerken, is het meest opvallende dat de rijke boeren in hun materiële cultuur een smaak demonstreren die overeenkomt met die van de burgerij. De boeren zetten zich niet af tegen de burgerij, maar juist tegen de landarbeiders.[10] Het is daarom extra te betreuren dat we van de landarbeiders geen boedelbeschrijvingen gevonden hebben.

5. DE MATERIËLE CULTUUR VAN HET HUISHOUDEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

5.1. Inleiding

De totstandkoming van de materiële cultuur van het huishouden kan het best bestudeerd worden op micro-niveau. Daar wordt duidelijk waarom mensen zich omgeven met de spullen waarmee ze zich omgeven. Hun keuzes zijn immers behalve door de financiële mogelijkheden door smaak bepaald. In de bepaling van smaak spelen traditie en sociale omgeving naast rijkdom een belangrijke rol.

Door de locale analyse en de uitsplitsing van het bestand in combinaties van sociale- en consumptiegroepen is de lijn van de globale ontwikkeling vertroebeld en is het ook niet mogelijk geweest om dieper in te gaan op andere verschillen dan die tussen groepen in één periode en één streek. Hierdoor zijn nogal wat vragen niet aan de orde gekomen. Vragen zoals: Is er in het begin van de negentiende eeuw op het Nederlandse platteland een grotere verscheidenheid in de materiële cultuur van het huishouden dan op het einde van de negentiende eeuw? Waar liggen de scheidslijnen? Doen zich daarin veranderingen voor? Zijn de geconstateerde sociale verschillen ook tijdsverschillen? Zijn de regionale verschillen tijdsverschillen? Is er een globale ontwikkeling in de verandering van de materiële cultuur en hoe is die te benoemen: modernisering?, nationalisering?, verburgerlijking?, verhuiselijking? En geldt deze ontwikkeling in gelijke mate voor alle groepen?

Een aanzet tot beantwoording van dergelijke vragen ligt in hoofdstuk drie waar expliciet de streek- en tijdsverschillen aan de orde zijn gesteld. Omdat daar echter met kunstmatig geconstrueerde cohorten gewerkt is, kan men aan de daar gepresenteerde gegevens geen feitelijke, absolute betekenis toekennen. Feitelijke betekenis hebben slechts de gegevens van hoofdstuk vier. In principe is het mogelijk om met een andere ordening van de daar gegeven tabellen de bovengestelde vragen te beantwoorden. Maar vanwege de vele mogelijke vergelijkingscombinaties, is dat een omslachtige weg. Daarom is er voor een andere werkwijze gekozen. In eerste instantie zullen we op basis van kenmerken van de boedels afzonderlijk proberen vast te stellen welke samenhangen er zijn. Hiertoe zullen we een clusteranalyse toepassen. Vervolgens zullen we via de constructie van indices proberen de ontwikkelingen en verscheidenheid vast te leggen.

5.2. De globale verschillen en ontwikkelingen I: Clusteranalyse

Tot nu toe is er steeds gewerkt met *a priori*-groepen: hetzij streek- en tijdcohorten hetzij combinaties van sociale- en consumptiegroepen. In

deze paragraaf zijn de afzonderlijke boedelbeschrijvingen het uitgangspunt. Door alle boedelbeschrijvingen elk voor zich met elkaar te vergelijken hopen we zowel te kunnen vaststellen in hoeverre onze *a priori*-indelingen zinvol zijn geweest als meer greep te krijgen op de globale verbanden tussen de boedelbeschrijvingen. Een manier om te kijken in hoeverre boedelbeschrijvingen op elkaar lijken en van anderen verschillen is de toepassing van clusteranalyse.[1] Clusteranalyse is een verzamelnaam van methodes om groepen te maken op basis van kenmerken. Het is aan de ene kant een zeer systematische en formele weg, aan de andere kant zijn de uitkomsten sterk afhankelijk van keuzes. De groepen die men langs deze weg verkrijgt, zijn derhalve geen objectieve groepen. Ze zijn afhankelijk van de boedelbeschrijvingen die men geselecteerd heeft om met elkaar te vergelijken; ze zijn afhankelijk van de kenmerken op basis waarvan men vergelijkt; ze zijn afhankelijk van de methode waarmee men ze vergelijkt. Dit zijn geen bezwaren tegen het gebruik van clusteranalyse. Men moet er zich echter wel van bewust zijn. Het is te vergelijken met de ordening van speelkaarten door spelers bij een kaartspel. Afhankelijk van welk spel men speelt, zal men de kaarten bij elkaar zetten. De betekenis van de kaarten hangt samen met het spel dat gespeeld wordt. Zo is het ook met clusteranalyse. De keuzes die men doet zijn weliswaar van invloed op het resultaat, maar de keuzes zelf worden bepaald door het doel waarvoor men de clusteranalyse gebruikt.

Mijn gebruik van de methode is heuristisch: ik wil graag weten welke groepen tot stand komen wanneer men het bezit van consumptiegoederen kent. Daarom gebruik ik alle boedelbeschrijvingen die ik tot nu toe gebruikt heb. Voor de keuze van de kenmerken maak ik geen gebruik van de inmiddels verworven kennis over de voorwerpen. Ik vergelijk de boedelbeschrijvingen op basis van voorwerpen die in een van de drie bestudeerde periodes in minstens vijf procent van de boedelbeschrijvingen zijn voorgekomen. Daarnaast zijn er twee aanvullende kwalitatieve eisen geformuleerd. Voorwerpen moeten in principe in alle drie de streken kunnen voorkomen en de kans dat een voorwerp niet vermeld wordt vanwege een gebrek van precisie moet minimaal zijn. De eerste eis is gesteld om te toetsen of een voorwerp terecht als kenmerk wordt opgenomen. Men zou bijvoorbeeld kunnen opmerken dat het ten onrechte is dat een spiegeltafel en religiosa opgenomen zijn als voorwerp, omdat de eerste uitsluitend in Groningen en de laatste uitsluitend in Brabant voorkomt. Ik heb ze gehandhaafd omdat in principe – eventueel onder een andere benaming – de spiegeltafel ook elders had kunnen voorkomen, evenals de religiosa. Een pulpitrum daarentegen heb ik niet als apart voorwerp genomen, maar samengevoegd met bureau en secretaire. De tweede eis houdt rekening met het feit dat de precisie waarmee de voorwerpen genoteerd zijn niet in alle streken en periodes gelijk zijn. Dat heeft tot gevolg dat voor een zo eerlijk mogelijke vergelijking de minder precieze boedelbeschrijving normgevend zijn. Om deze reden zijn bijvoorbeeld moderateurlamp en

petroleumlamp niet als afzonderlijke voorwerpen opgenomen. Het is onvoldoende zeker of in inventarissen waar slechts 'lamp' staat, niet ook een moderateurlamp bedoeld is. Om dezelfde reden zijn afzonderlijke elementen van het servies- en keukengoed ook nauwelijks als kenmerk gehanteerd. Evenmin heb ik daarom gebruik gemaakt van kleur- en materiaalaanduidingen met uitzondering van de edelmetalen goud en zilver. Hiervan mag men toch veronderstellen dat vrij precies genoteerd is wanneer een voorwerp van goud of zilver is.

Op deze manier heb ik honderdzesenzestig variabelen verkregen (zie tabel 5.1). De informatie over het aantal waarin een voorwerp aanwezig is, heb ik buiten beschouwing gelaten. Afgezien van het feit dat ook hier de precisie van de boedelbeschrijvingen weer in het geding is, heeft vooral de overweging een rol gespeeld dat bij clusteranalyse die kenmerken een belangrijkere rol spelen die in uiteenlopende aantallen voorkomen. Op deze manier krijgen voorwerpen als tafel, stoel, lepel – die een keer, maar ook, zeg dertig keer per boedel kunnen voorkomen – een groter gewicht dan een kachel die maximaal slechts negen keer voorkomt of een canapé die meestal slechts een keer aanwezig is. Ik houd derhalve slechts rekening met de aan- of afwezigheid van kenmerken. Hierdoor wegen alle voorwerpen in principe even zwaar. In de praktijk is er door de selectie van de variabelen toch nog een soort wegingsfactor ontstaan omdat sommige rubrieken (zoals verwarming, meubilair en sieraden) sterker vertegenwoordigd zijn dan anderen (zoals verlichting, hygiëne, serviesgoed). Hier is echter niets aan te doen.

Omdat het de bedoeling is de *a-priori*-indelingen van de hoofdstukken drie en vier te controleren, is er de voorkeur aan gegeven met alle boedelbeschrijvingen te werken en met zoveel mogelijk variabelen. Beide keuzes hebben nadelen. Het grote aantal variabelen maakt de kans op verschillen tussen boedelbeschrijvingen of groepen van boedelbeschrijvingen groter. Alleen wanneer er sprake zou zijn van een dwingend verband tussen de variabelen is dat niet het geval. Omdat het hier echter om het bezit van consumptiegoederen gaat, is een dergelijk verband over het algemeen afwezig. De benoeming van de groepen die men uiteindelijk onderscheidt is ook moeilijker dan wanneer men slechts met bijvoorbeeld tien kenmerken rekening hoeft te houden.

Het gebruik van àlle boedelbeschrijvingen staat op gespannen voet met de resultaten van hoofdstuk vier. Daar hebben we geconstateerd dat juist op micro-niveau de materiële cultuur zinvol bestudeerd kan worden omdat op dat niveau voorwerpen een tekenwaarde hebben. Een gouden oorijzer kan zowel verwijzen naar een Groningse boer in 1830 als een Zaanse boer in 1890. Door de boedelbeschrijvingen in een bestand te zetten suggereert men dat de bezitters van de voorwerpen iets met elkaar te maken hebben: immers het gehele bestand is tot context geworden, tot referentiekader. Bij de interpretatie van de clusteranalyse zal men daarmee rekening moeten houden.

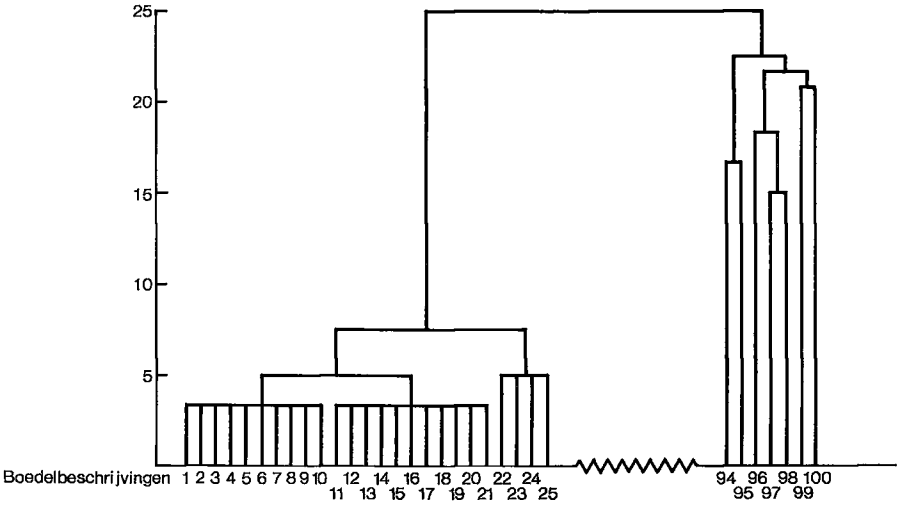

FIGUUR 5.1. Schematische voorstelling van de uiteenlopende manier van clustervorming bij clusteranalyse.

Wat de cluster-methode betreft, ik maak gebruik van een hiërarchische clusteranalyse. Dat wil zeggen dat boedelbeschrijvingen tot steeds grotere groepen samengevoegd worden tot ze allemaal met elkaar verbonden zijn. Die boedels gaan het eerste samen waartussen de verschillen het kleinst zijn. De verschillen tussen de boedels zijn berekend op basis van de euclidische afstandsberekening. Het criterium om groepen samen te voegen is WARD.[2] Dit criterium minimaliseert de variantie binnen de clusters waardoor de homogeniteit dus begunstigd wordt.

Het resultaat van een clusteranalyse is niet een bepaald aantal groepen. Op het laagste niveau zijn er immers alle boedelbeschrijvingen afzonderlijk en op het hoogste niveau zijn ze allemaal met elkaar verbonden. Vertrekkend vanuit het hoogste niveau ziet met dus eerst een splitsing in twee groepen, die zich elk weer kunnen splitsen, enzovoort tot het uitgangspunt van de afzonderlijke boedelbeschrijvingen. Men kan deze vertakkingen in een figuur zetten dat *dendrogram* wordt genoemd. Op de horizontale as worden de boedelbeschrijvingen afgezet, op de verticale as het niveau waarop boedelbeschrijvingen samen een groep vormen. Hoe sneller de boedelbeschrijvingen met elkaar verbonden worden des te meer horen ze bij elkaar. Mede op basis hiervan kan de onderzoeker bepalen hoeveel groepen hij uiteindelijk onderscheidt.

In ons geval valt het dendrogram visueel in twee delen uiteen (zie figuur 5.1 voor een schematische voorstelling): er zijn een groot aantal boedelbeschrijvingen die heel snel samen gaan en dan lang een groep blijven (zoals in figuur 5.1 de boedelbeschrijvingen 1 tot en met 25) en er zijn boedelbeschrijvingen die pas vrij laat met andere boedelbeschrijvingen een groep vormen (zoals in figuur 5.1 de boedelbeschrijvingen 94 tot en

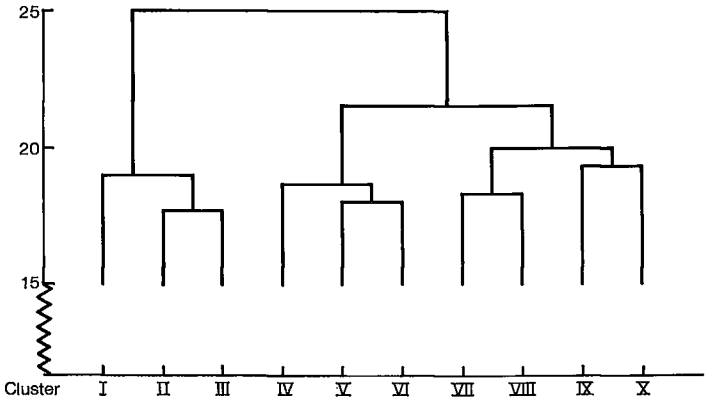

FIGUUR 5.2. Het dendrogram van het moment dat er tien groepen zijn.

met 109). Hierdoor heeft het weinig zin om veel groepen te onderscheiden. We hebben uiteindelijk voor tien groepen gekozen omdat die redelijk benoembaar zijn en we thans niet meer zo geïnteresseerd zijn in allerhand nuance-verschillen zoals in hoofdstuk vier, maar juist grotere samenhangen willen zien.

We zullen nu eerst nagaan welke kenmerken deze tien groepen hebben, vervolgens uit welke boedelbeschrijvingen zijn samengesteld en tenslotte welke conclusies we kunnen trekken uit deze analyse. In tabel 5.1 staan de groepen met de percentages waarin voorwerpen aanwezig zijn. Kijken we eerst hoe de opsplitsing in tien groepen heeft plaatsgevonden. In figuur 5.2 is een weergave van het clusterproces gegeven vanaf het moment dat de boedelbeschrijvingen in tien groepen zijn opgegeven. In eerste instantie is er een onderscheid tussen de groepen een, twee en drie en de overige zeven groepen. Wanneer we kijken naar het aantal items dat bij deze groepen in meer dan vijftig procent van de gevallen aanwezig is, dan wordt duidelijk waarin deze groepen van elkaar verschillen. Groep een, twee en drie bezitten veel minder items dan de overige groepen. Dit verklaart tevens waarom die boedelbeschrijvingen zo snel een groep zijn gaan vormen en pas laat samengaan met andere groepen. Na deze tweedeling vindt er een splitsing plaats in de groepen met veel items: de groepen vier, vijf en zes tegenover groep zeven, acht, negen en tien. Ook dit keer speelt het aantal items dat veelvuldig voorkomt weer een rol, maar het is niet doorslaggevend: de groepen vijf, zes, zeven en acht bezitten ongeveer evenveel items die in minstens de helft van de gevallen aanwezig zijn. De eerste drie variabelen van tabel 5.1 laten zien welke factor nog meer een rol speelt. Terwijl de groepen zeven, acht en negen bijna altijd een kachel bezitten en vaak ook een fornuis, ontbreekt het fornuis bij de groepen vier, vijf en zes en is ook een kachel veel minder aanwezig. In groep tien is dat weliswaar ook zo, maar deze groep past bij de groepen zeven, acht en negen vanwege het grote aantal items (in minstens vijftig procent van

de gevallen). Op basis van onze kennis uit hoofdstuk drie en vier kunnen we zeggen dat de groepen zeven, acht en negen vooral zullen bestaan uit boedelbeschrijvingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw (dat wil zeggen de periode 1890 en mogelijk 1860) en de groepen vier, vijf en zes uit de eerste helft van de negentiende eeuw (dat wil zeggen de periode 1830 en eveneens mogelijk 1860). Niet onverwacht doen de volgende twee splitsingen zich voor binnen de groep zeven tot en met tien. Eerst is er een scheiding tussen groep zeven en acht enerzijds, anderzijds groep negen en tien. Met andere woorden de boedelbeschrijvingen met de meeste items worden afgescheiden. Vervolgens komen groep negen en groep tien apart te staan: groep tien kan men nu al zeggen zijn de rijkste inventarissen uit de eerste helft van de negentiende eeuw, groep negen uit de tweede helft. Hierna is de volgorde van de opdelingen als volgt: groep een komt apart van de groepen twee en drie en groep vier van de groepen vijf en zes; groep zeven en acht gaan uit elkaar, groep vijf en zes en tenslotte groep twee en drie. Zoals gezegd kan men doorgaand nog veel meer (sub)groepen onderscheiden, maar ik heb de grens bij tien gelegd.

Via het groepsvormingsprocessen zijn we al enigszins in staat geweest de groepen te plaatsen. De twee belangrijkste lijnen waarlangs in eerste instantie de groepen gevormd zijn, zijn het aantal items en de tijdsverschillen. De groepen een, twee en drie bezitten weinig items; de groepen vier, vijf en zes bezitten redelijk veel items die bovendien vooral met de eerste helft van de negentiende eeuw geassocieerd worden. De groepen zeven en acht bezitten eveneens redelijk veel items, maar dan uit de tweede helft van de negentiende eeuw; de groepen tien en negen zijn de rijkste boedelbeschrijvingen uit respectievelijk de eerste en tweede helft van de negentiende eeuw. Met behulp van tabel 5.1 zullen we nu proberen de groepen nauwkeuriger te beschrijven.

Waarin verschillen de groepen een, twee en drie van elkaar? Groep een is duidelijk de armste groep. Men bezit slechts het allernoodzakelijkste: verwarming, verlichting, zitmeubel, bergmeubel, tafel, maar ook een klok en vaak ook een spiegel. Over de streek of periode waaruit deze boedelbeschrijvingen komen, kan men weinig zeggen. De groep wordt vooral gekenmerkt door het geringe aantal voorwerpen. Op basis daarvan mag men hier vooral Oostbrabantse inventarissen van de eerste consumptiegroep verwachten.

Groep twee en groep drie bezitten wat meer voorwerpen. Groep twee bezit behalve de voorwerpen die groep een heeft, ook nog een voorwerp om turf te bewaren, een stoof en een kabinet in minstens de helft van de gevallen. Daarnaast zijn er voorwerpen die niet de vijftig-procent-grens passeren, maar wel vaker aanwezig zijn dan bij groep een en groep drie: een bureau, ornament, droogrek, beugeltas en beurs, oorijzer, speld, zilveren bestek, en een boek met zilveren beslag. Ten opzichte van groep een zijn er al wat kostbare items aanwezig. Door de aanwezigheid van een

TABEL 5.1. De tien clusters met hun kenmerken. Percentages

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
xkachel	33	46	68	33	–	62	96	94	90	54
xfornuis	1	24	5	4	–	12	57	59	66	6
xhaard	65	53	66	83	100	88	18	21	44	94
vuurscherm	–	20	3	69	40	40	11	8	14	71
doofpot	2	22	2	77	13	76	21	65	78	91
xturfvoorwerp	–	55	9	38	63	48	25	59	84	69
xkolenvoorwerp	2	–	7	–	–	10	39	14	62	20
xcoaksvoorwerp	–	1	–	–	–	3	–	11	22	–
zwavelstoklade	–	3	2	44	–	24	–	–	20	29
xlucifervoorwerp	–	–	1	13	–	5	4	29	40	3
xcomfoor	4	43	19	63	67	53	4	62	80	97
xstoof	13	62	35	83	87	79	21	88	100	100
tabakscomfoor	–	5	–	48	43	43	–	5	30	63
theestoof	1	18	1	90	77	78	14	73	82	97
bedpan	18	3	25	8	20	3	–	5	8	46
petroleumstel	1	3	3	–	–	5	32	45	36	–
xverlichting	70	88	95	96	90	98	96	97	100	100
blaker	–	4	6	40	13	45	11	3	42	89
xkandelaar	5	20	38	81	70	72	39	14	58	100
xlamp	67	83	91	75	80	84	93	97	98	89
snuiter	–	4	3	33	37	22	–	–	16	83
xstoel	97	100	100	100	100	100	100	100	100	100
armstoel	7	13	9	17	37	19	39	33	30	60
fauteuil	–	1	4	10	–	10	7	3	32	31
bank	19	16	33	19	47	28	29	30	26	20
canapé	–	–	–	–	–	2	57	15	62	9
tabouret	–	1	–	4	–	9	4	8	40	11
kast	91	53	90	83	67	79	96	82	88	91
hoekkast	1	–	8	2	–	9	14	6	6	11
glazenkast	1	7	7	33	3	29	7	2	14	37
buffet	1	11	3	4	43	7	39	6	22	37
vliegenkast	–	–	1	–	7	2	29	12	20	26
latafel	8	8	21	65	10	59	29	15	30	69
chiffonnière	–	1	2	25	–	21	7	26	42	49
commode	–	3	–	–	–	5	7	24	38	14
kabinet	8	59	23	46	97	41	21	38	42	74
linnenkast	1	21	6	4	–	16	57	68	78	–
kleerkast	4	1	11	25	7	12	32	5	26	29
boekenkast	–	1	–	–	7	–	7	6	24	9
boekenhanger	–	–	–	–	–	3	7	32	52	6
xbureau	3	34	14	42	73	40	71	65	72	89
lessenaar	2	11	9	46	20	48	25	29	66	60
brandkast	–	–	–	–	–	–	25	30	26	–

TABEL 5.1. (vervolg)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
tafel	96	96	99	92	100	93	100	100	100	100
uittrektafel	–	8	5	27	43	34	21	15	64	77
klaptafel	–	8	1	33	27	34	–	5	24	63
speeltafel	–	–	–	–	–	2	29	5	38	20
kniptafel	–	–	1	8	3	5	14	2	38	31
bloemtafel	–	–	2	–	–	–	11	12	22	–
xserviestafel	–	–	–	–	–	3	43	15	76	37
spiegeltafel	–	7	–	–	67	2	11	24	8	6
nachtkastje	1	–	9	2	–	16	82	8	48	54
ledikant	10	4	42	6	3	28	93	26	88	57
rustbank	–	1	–	6	3	12	7	–	14	23
voetenbank	–	–	–	2	–	3	11	6	26	–
paraplubak	–	–	–	–	–	–	29	9	44	9
kapstok	–	1	4	–	–	–	29	6	40	0
tuinmeubel	–	1	1	–	–	3	25	9	44	9
schoorsteenspiegel	–	–	–	6	–	12	–	–	4	46
xspiegel	54	91	94	98	97	100	100	100	100	100
staande klok	1	1	12	2	–	12	14	8	20	49
pendule	–	1	–	–	–	7	82	62	80	34
wekker	2	3	12	–	–	7	25	14	14	–
xklok	84	91	91	85	93	90	100	97	100	97
barometer	–	5	1	19	47	7	36	26	44	71
xafbeelding	41	59	85	96	97	95	96	83	96	100
ornament	2	29	7	8	–	9	43	80	76	9
xstel	2	7	7	35	40	26	14	23	28	71
xbloemenvaas	3	4	19	10	20	33	71	62	66	66
xbeeld	7	5	23	10	20	31	50	23	62	37
xreligiosa	9	1	54	6	3	22	32	6	12	6
hor	1	7	18	13	–	26	18	55	52	20
mangel	–	3	2	2	7	10	61	18	70	63
mangeltje	–	3	–	48	–	43	–	2	16	51
pers	–	1	–	8	–	12	11	5	40	54
xstrijkijzer	14	22	31	63	80	55	18	45	76	83
xdroogrek	–	43	2	58	83	43	32	64	70	86
xflessenbak	–	–	3	17	3	16	14	11	66	83
gebakschaal	–	3	–	10	–	3	4	26	62	14
xlepel	59	58	87	88	97	88	75	89	100	100
xmes	18	34	41	60	70	64	61	61	86	94
xvork	30	42	61	63	80	72	68	73	96	100
xsoeplepel	5	5	14	13	43	24	36	21	74	63
xsuikerlepel	–	28	3	13	70	26	57	70	90	80
kwispedoor	–	1	–	54	17	36	–	9	26	63
snuifdoos	–	3	–	23	13	7	4	17	18	57

TABEL 5.1. (vervolg)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
pijpvoorwerp	–	20	4	50	37	38	4	41	48	74
sigarenvoorwerp	–	1	2	27	–	33	14	52	80	26
tabaksdoos	–	12	1	42	20	36	4	33	26	74
xtabaksvoorwerp	1	25	1	96	60	84	4	68	62	97
xrookvoorwerp	1	34	7	98	70	90	29	85	94	97
xlampet	–	3	9	6	10	24	29	9	56	69
wasgerei	–	–	2	–	7	–	46	15	58	11
wastafel	–	4	6	8	–	17	86	32	94	34
xwasvoorwerp	–	7	15	15	43	45	93	41	100	83
gemakkoffer	–	5	6	29	–	34	11	5	48	69
servet	7	3	21	15	33	34	18	15	80	100
tafellaken	27	3	46	56	33	60	14	26	84	97
handdoek	17	3	43	8	17	29	14	17	78	74
xgordijn	36	49	74	83	93	88	89	83	100	100
tafelkleed	–	7	9	31	13	33	82	55	78	66
haardkleed	10	3	24	2	17	7	4	–	6	11
vloerkleed	–	4	2	25	–	38	68	56	88	66
tapijt	–	–	–	–	–	–	25	2	24	3
karpet	1	1	1	31	–	43	64	79	88	74
xvloerkleed	1	8	3	48	–	60	100	94	100	80
xmat	1	20	8	92	23	74	39	70	96	80
loper	–	–	–	6	3	14	54	52	90	57
vlag	1	–	–	–	–	9	14	11	26	26
beugeltas	1	13	–	71	53	21	4	27	32	60
koffer	–	1	2	4	–	14	43	17	62	9
paraplu	7	1	34	17	7	28	11	20	44	66
vuurwapen	9	7	22	2	13	10	14	8	20	17
beurs	–	16	–	23	3	9	7	42	32	3
kostbaarheden	22	12	31	8	7	14	39	29	46	20
xring	5	17	36	75	43	36	32	85	80	57
xoorring	5	16	37	60	27	31	29	58	66	20
xhalsketting	1	32	21	98	60	50	21	74	66	60
xarmband	–	1	–	8	3	3	21	26	60	26
broche	–	5	4	17	–	9	32	52	64	9
medaillon	–	–	3	–	–	3	4	23	44	3
voorhaarnaald	–	5	–	88	–	10	–	20	4	34
zijnaald	–	7	–	81	–	7	4	23	4	31
oorijzer	–	29	–	96	80	10	4	35	4	34
kapspeld	–	5	–	71	–	5	4	23	10	29
doekspeld	–	3	–	15	23	10	–	9	32	17
xspeld	–	24	–	96	57	19	11	45	58	49
xgesp	3	9	3	42	50	24	4	9	20	57
xhaak	4	5	6	58	27	16	–	5	20	54
knoop	–	5	–	17	17	5	11	3	22	23

TABEL 5.1. (vervolg)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
sluiting	3	4	14	27	23	14	4	24	20	26
dameshorloge	–	3	–	–	–	2	21	24	46	9
horloge	10	34	42	60	40	55	36	77	94	74
etui	–	1	–	2	13	–	11	8	40	23
flacon	–	22	–	56	40	17	11	67	80	51
muntendoos	–	–	–	10	–	2	–	5	14	14
xinktvoorwerp	–	4	1	8	13	9	25	26	54	49
xschrijfvoorwerp	–	5	2	17	33	28	32	39	82	69
xbril	–	1	1	6	10	16	7	24	26	54
xschel	1	3	13	4	13	17	39	18	52	63
xvogelkooi	4	21	22	23	53	40	29	33	46	46
xbreivoorwerp	1	3	1	19	10	7	4	39	50	57
xschaar	3	4	7	42	67	9	7	20	36	43
vingerhoed	–	3	–	38	30	7	4	24	38	31
naaldenkoker	–	1	–	58	17	7	–	27	34	40
breikoker	1	1	–	10	10	2	–	17	12	20
xchatelaine	4	11	7	79	77	17	11	61	64	57
xnaaikist	–	3	2	13	7	24	7	20	30	20
naaimachine	1	9	4	–	–	7	25	36	28	–
xspel	2	3	2	23	7	21	7	17	58	57
xmuziekvoorwerp	–	3	1	6	–	7	46	27	68	11
xkerkboek	–	34	16	85	60	52	4	48	72	66
xboek	4	47	26	94	73	72	61	76	98	94
xchais	–	8	3	2	43	9	29	35	14	11
goud	18	49	63	100	93	66	68	98	100	83
zilver	9	79	53	100	100	79	89	100	98	100
zbestek	–	37	3	60	87	40	68	83	96	100
zserviesgoed	–	5	–	15	40	12	46	36	78	60
zhorloge	3	28	38	56	30	43	11	36	44	34
zoorijzer	–	9	–	90	3	9	–	20	2	14
zflacon	–	4	–	23	–	5	–	21	16	17
zboek	–	29	9	69	53	22	7	21	16	40
ghorloge	–	4	1	4	17	19	29	56	84	54
goorijzer	–	9	–	6	77	2	4	14	2	29
gflacon	–	3	–	4	–	–	4	41	64	6
gboek	–	1	–	–	23	–	4	29	58	26
N	214	76	104	48	30	58	28	66	50	35

Toelichting: – een x voor het woord betekent dat meerdere soortgelijke voorwerpen samengenomen zijn;
– een z voor het woord betekent dat het voorwerp van zilver is;
– een g voor het woord betekent dat het voorwerp van goud is.

kabinet en bureau rijst het vermoeden dat het om boedels uit Oost-Groningen gaat. Beugeltas en oorijzer verwijzen naar de periode 1830, maar beurs en ornament naar 1890. Kachel en haardvuur houden elkaar in evenwicht, maar de aanwezigheid van een fornuis in een kwart van de gevallen verwijst eveneens naar de tweede helft van de negentiende eeuw. Samenvattend kan men zeggen dat het derhalve om boedels zowel uit de periode 1830 als 1890 zal gaan die relatief weinig items vermelden en vooral uit Oost-Groningen afkomstig zullen zijn.

Voor groep drie geldt eveneens dat kachel en haardvuur elkaar in evenwicht houden. De aanwezigheid van religieuze voorwerpen in de helft van de gevallen verraadt dat het om boedelbeschrijvingen uit Oost-Brabant gaat vanaf 1860. Daarbij past ook het relatief hoge percentage ledikanten, ondanks het karige aantal voorwerpen. De percentages van een paraplu, ring, oorring en horloge wijzen erop dat het om wat minder arme inventarissen gaat dan die van groep een. Het zal hier dus Oostbrabantse boedels betreffen die iets beter af zijn dan die van groep een en meer uit de tweede helft van de negentiende eeuw komen. De hoogte van de aanwezigheid percentages laat zien dat deze groep minder homogeen is in wat ze heeft dan in wat ze niet heeft. Het verschil tussen deze eerste drie groepen is derhalve zowel regionaal te duiden als voor zover het om groep een en drie gaat in zekere mate temporeel.

De groepen vier, vijf en zes hebben in vergelijking met de groepen een, twee en drie veel items. Op basis van het bezit van het haardvuur en de afwezigheid van fornuizen, is al geconcludeerd dat het hier inventarissen uit de eerste helft van de negentiende eeuw betreft, ook al gaat dit in sterkere mate op voor groep vier en vijf dan voor groep zes.

Groep vier heeft vijftig items die in minstens de helft van de boedelbeschrijvingen voorkomen. Opvallend daaronder vanwege het relatief hoge percentage zijn: vuurscherm, zwavelstoklade, beugeltas, beurs, voorhaarnaald, zijnaald, oorijzer, kapspeld, haak en flacon. Deze voorwerpen wijzen erop dat het vooral zal gaan om boedels uit de Zaanstreek van boeren en middenstanders zowel uit 1830 (zwavelstoklade) als uit 1860 (beurs, sigaarvoorwerp). Deze groep heeft een relatief breed bezit, maar wordt met name gekenmerkt door het bezit van de hoofdsieraden.

Groep vijf is eveneens duidelijk een regionale groep. Evenals bij groep twee zal het voornamelijk om Oostgroningse boedelbeschrijvingen gaan gelet op de aanwezigheid van een kabinet, bureau (pulpitrum) en spiegeltafel. Daarnaast getuigen een snuiter, armstoel, zilveren bestek en zilveren serviesgoed en oorijzer (dat in tegenstelling tot dat van groep drie vooral van goud is) van een goede welstand. Vanwege de afwezigheid van kachels en fornuizen zullen het boedels uit 1830 zijn. Vermeldenswaard is voorts nog de sterke aanwezigheid van vogelkooien. Al met al toont deze groep een consumptiegoederenbezit met zowel een grote aandacht voor het binnenhuis als voor pronk buitenshuis.

Groep zes tenslotte vertoont meer overeenkomst met groep vier dan

met groep vijf. Ik noem een doofpot, blaker, glazenkast, latafel, chiffonnière, mangelplank, sigaarvoorwerp, vloerkleed, karpet en mat. Derhalve denkt men voor deze groep aan de Zaanstreek. Zwak is groep zes vooral in het sieradenbezit. Alleen een halsketting en een horloge komen in meer dan de helft van de gevallen voor. Op uiterlijke pronk is men derhalve niet uit. Meer dan bij groep vier en vijf beschikt groep zes over een nachtkastje, ledikant, religiosa, wastafel, loper, vlag en koffer. Deze gegevens blijven echter wel onder de vijftig-procent-grens. In samenhang met het relatief hoge aantal kachels, verwacht men hier meer boedels uit de tweede helft van de negentiende eeuw (wastafel, loper, koffer; zie ook de – weliswaar lage – percentages voor petroleumstel, fornuis en naaimachine), uit Oost-Brabant (nachtkastje, ledikant, religiosa) en uit een burger-milieu (nachtkastje, ledikant, wastafel, loper). De groep zal derhalve wat minder homogeen zijn samengesteld dan de groepen vier en vijf. Vanwege de overeenkomst met groep vier zullen Zaanse boedels wel de meerderheid uitmaken. De periode is eveneens moeilijk te bepalen, ook al verwijst de samenvoeging met groep vier en vijf naar de eerste helft van de negentiende eeuw. Inhoudelijk wordt deze groep vooral gekenmerkt door de geringe belangstelling voor sieraden bij een relatief breed bezit aan andere voorwerpen waaronder met name de percentages van vloerkleed en karpet opvallen. Evenals bij groep een, twee en drie zijn de verschillen tussen vier, vijf en zes gedeeltelijk als regionale verschillen te interpreteren, voor een belangrijker deel echter zijn ze inhoudelijk waarbij groep vier zich positief door zijn sieradenbezit kenmerkt, groep zes negatief en groep vijf een soort middenweg laat zien.

De groepen zeven, acht en negen onderscheiden zich van de groepen vier, vijf en zes door hun nadruk op de tweede helft van de negentiende eeuw zoals dat tot uitdrukking komt in het bezit aan kachels en fornuizen, maar ook in petroleumstel, brandkast en naaimachine. Naar aantallen items die in minstens vijftig procent van de gevallen voorkomen, sluiten groep zeven en acht beter aan bij groep vier, vijf en zes dan bij groep negen.

Groep zeven onderscheidt zich in geen enkel voorwerp positief van groep negen. Ten opzichte van groep acht zijn er duidelijker verschillen. In feite lopen deze verschillen parallel met de verschillen tussen groep vijf en zes. Groep zeven bezit nauwelijks sieraden, terwijl groep acht op dat gebied juist meer nadruk legt. Groep zeven bezit vaker een canapé, kleerkast, xserviestafel, nachtkastje, ledikant, paraplustander, kapstok, tuinmeubel, beeld, religiosa, mangel, wasgerei, wastafel, tapijt en muziekvoorwerp. Deze groep heeft met andere woorden een warme belangstelling voor het binnenhuis. De meeste voorwerpen verwijzen bovendien duidelijk naar de burgerij. De streek is moeilijker te bepalen afgezien van het feit dat de aanwezigheid van religiosa in een derde van de boedelbeschrijvingen duidt op Oost-Brabant. De geringe aanwezigheid van voorwerpen als een theestoof en een hor doen vermoeden dat de Zaanstreek minder aanwezig is.

Groep acht is, zoals gezegd, een sieraden-groep. De voorwerpen van de burgerij ontbreken, maar de aankleding van het interieur is zeker voldoende. Linnenkast, pendule, tafelkleed, vloerkleed komen allen in meer dan de helft van de gevallen voor. Het percentage van de spiegeltafel verwijst naar Oost-Groningen, dat van de hoofdsieraden naar de Zaanstreek, dat van boekenhanger naar beiden. Groep negen heeft gemiddeld bijna twee keer zoveel items (die in vijftig procent van de inventarissen voorkomen) als groep zeven en acht. Het gaat hier derhalve duidelijk om de rijkste boedels uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit blijkt ook uit de sterke aanwezigheid van allerhand burgelijke voorwerpen en zilveren serviesgoed. De markante aanwezigheid van de gemakkoffer laat zien dat het zeker niet alleen om boedels uit de periode 1890 gaat.

Groep tien tenslotte is zeker zo rijk als groep negen, maar hoort duidelijk thuis in de eerste helft van de negentiende eeuw, zoals blijkt uit de aanwezigheid van haardvuur, zwavelstoklade, tabakscomfoor en de totale afwezigheid van een linnenkast, een bloemtafel en kapstok. De aanwezigheid van sigaarvoorwerpen in een kwart van de inventarissen laat zien dat inventarissen uit 1860 niet ontbreken. Groep negen en tien hebben ook veel dezelfde voorwerpen. Van de tachtig items die in minstens de helft van de gevallen aanwezig zijn, valt bijna drie kwart samen. Gedeeltelijk wordt deze overlapping veroorzaakt doordat in beide groepen inventarissen uit de periode rond 1860 aanwezig zullen zijn, gedeeltelijk ook omdat er tussen 1830 en 1890 sprake is van een grote mate van continuïteit naast de niet geringe veranderingen die zich voordoen in de materiële cultuur van het huishouden, gedeeltelijk tenslotte omdat zowel in groep negen als in groep tien inventarissen uit de Zaanstreek wel zullen overwegen – kijken we bijvoorbeeld naar de aanwezigheid van een chiffonnière of van spelletjes.

De tien groepen laten zich, samenvattend, als volgt beschrijven. De groepen een, twee en drie bestaan uit de arme boedels met weinig items. Omdat ze zo arm zijn, zijn de verschillen ten opzichte van elkaar gering. Toch zijn groep twee en drie iets minder arm dan groep een. Groep twee kenmerkt zich het duidelijkst door specifieke combinatie van voorwerpen als kabinet, bureau, oorijzer op basis waarvan men moet besluiten dat het om Oostgroningse boedels gaat. Groep een en drie zullen elk vooral Oostbrabantse boedels omvatten, waarbij die van groep drie iets rijker zijn en meer uit de tweede helft van de negentiende eeuw komen. Groep zes behoort op basis van de omvang van zijn bezit, meer tot groep vier en vijf. Evenals groep een, twee en drie echter bestaat zij uit boedels van de gehele negentiende eeuw. Hoewel de omvang van het bezit (gemeten naar het aantal items dat in vijftig procent van de gevallen aanwezig is) redelijk is, bezit men nauwelijks sieraden. Groep vier daarentegen wordt door het sieradenbezit juist gekenmerkt met name de aanwezigheid van de hoofdsieraden zijn opvallend. Zowel groep vier als groep zes zijn vooral Zaanse boedels; van groep vier kunnen we bovendien zeggen dat het met

TABEL 5.2. De verdeling van de sociale en consumptiegroepen over de tien clusters. Absolute aantallen

			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	Totaal
1830	*Oost-Brabant*												
	101-500	arbeiders	8										8
		boeren	49		4								53
		middenstanders	3	1	9								13
	1001-2000	burgerij										6	6
	Oost-Groningen												
	101-500	boeren	1	8									9
		middenstanders	2	13			2						17
	501-1000	boeren	1	1			5						7
		middenstanders		2			12						14
	1001-2000	boeren	1				8						9
	1001-4000	burgerij					3	1			1	2	7
	Zaanstreek												
	101-500	arbeiders		5		3							8
		boeren		1		4		2					7
		middenstanders		2		3		10					15
	501-1000	middenstanders				6		2					8
		burgerij						3				2	5
	501-2000	boeren			1	3		1				1	6
	1001-2000	burgerij										5	5
	2001-4000	burgerij										10	10
1860	*Oost-Brabant*												
	101-500	arbeiders	2	1	2								5
		boeren	60		23								83
		middenstanders	6		7			1					14
	501-1000	middenstanders	2		4								6
	1001-4000	burgerij			2			3			4		9
	Zaanstreek												
	101-500	arbeiders		1		4		6					11
		boeren				7		4					11
		middenstanders		1		5		7					13
	501-1000	boeren				8		1					9
		middenstanders				4		2		2	1	4	13
		burgerij						1			2	2	5
	1001-2000	burgerij									6	1	7
	2001-4000	burgerij									9	2	11
1890	*Oost-Brabant*												
	101-500	arbeiders	11		1								12
		boeren	46		32			3					81
		middenstanders	15		12				1		2		30
	501-1000	boeren	1		3								4
		middenstanders			3			2	2				7
		burgerij							3				3
	1001-2000	burgerij						1	5	1	1		8
	2001-8000	burgerij							7				7

TABEL 5.2.(vervolg)

		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	Totaal
Oost-Groningen												
101-500	arbeiders	2	7									9
	boeren	1	9									10
	middenstanders	2	14									16
501-1000	boeren								4			4
	middenstanders		3						4			7
	burgerij		1						4			5
1001-2000	boeren							1	12			13
	burgerij							2	6	2		10
2001-8000	burgerij							3	3	3		9
Zaanstreek												
101-500	arbeiders	1	3				2		3			9
	boeren	1	1	1			3		8			14
	middenstanders		1		1		2	3	10			17
501-1000	middenstanders								4	3		7
501-2000	boeren						1		4	1		6
1001-2000	burgerij								1	9		10
2001-8000	burgerij							1		6		7
N		215	75	104	48	30	58	28	66	50	35	709

name om boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep zal gaan. Groep vijf tenslotte bestaat evenals groep vier uit boedels van de eerste helft van de negentiende eeuw. Het consumptiegoederenbezit is tamelijk evenwichtig verdeeld over sieraden en huiselijkheidsvoorwerpen. De aard van de voorwerpen verraadt dat het Oost-Groningen betreft. Groep zeven en acht zijn inventarissen uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Groep zeven bezit vooral dure voorwerpen op het gebied van het binnenhuis, groep acht richt zich meer op het sieradenbezit, zij het aanzienlijk minder extreem dan groep vier. Groep zeven zijn vooral inventarissen van de burgerij uit Oost-Brabant en mogelijk Oost-Groningen; groep acht vooral niet-burgerlijke inventarissen uit de Zaanstreek en Oost-Groningen. Groep negen en tien tenslotte zijn inventarissen die als belangrijkste kenmerk overvloed hebben. In beide zijn Zaanse elementen duidelijk herkenbaar. Ze verschillen ten opzichte van elkaar in de periodes waarnaar de voorwerpen verwijzen.

In tabel 5.2 kunnen we zien in hoeverre de bovenstaande typering naar streek, tijd en sociale groep klopt. De groepen een en drie zijn Brabantse boedels uit alle periodes, waarbij groep drie inderdaad wat rijker is en sterker gericht op de periodes 1860 en 1890. Groep twee zijn Groningse boedels van de eerste consumptiegroep zowel uit de periode 1830 als 1890, waarbij zich Zaanse arbeiders inventarissen uit 1830 voegen. Groep zes zijn Zaanse inventarissen uit de gehele negentiende eeuw van de eerste consumptiegroep met een nadruk op de periode rond 1860. Groep vier

zijn Zaanse boedels uit de periode 1830 en 1860 (de eerste helft van de negentiende eeuw) van boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep, alsmede van boeren van de eerste consumptiegroep uit 1830 en boeren èn middenstanders van de eerste consumptiegroep uit 1860. Groep vijf zijn Groningse boedels uit 1830 anders dan van de eerste consumptiegroep. Groep zeven wordt vooral bepaald door de burgerij uit Oost-Brabant uit 1890. Groep acht zijn de boedels van de eerste en tweede consumptiegroep uit de Zaanstreek en van de boeren en middenstanders van de tweede en derde consumptiegroep uit Oost-Groningen. Evenals groep zeven bestaat groep acht bijna uitsluitend uit inventarissen uit 1890. Groep negen is de rijke burgerij uit de Zaanstreek uit de periode 1860 en 1890 alsmede de middenstanders van de tweede consumptiegroep uit de Zaanstreek 1890. Groep tien omvat de burgerij van alle drie de streken uit 1830 alsmede Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep uit 1860.

Welke conclusies kunnen we hieruit trekken? Het blijkt dat tijdsverschillen het minste invloed hebben op de boedels van de eerste consumptiegroep. Hun gering bezit verandert slechts weinig in de negentiende eeuw. Hoewel het bezit gering is, komen de streekverschillen echter wel tot uitdrukking. De verschillen tussen sociale groepen spelen eveneens een ondergeschikte rol met uitzondering van de middenstanders uit Oost-Brabant en de boeren uit de Zaanstreek in 1830. De middenstanders uit Oost-Brabant komen in tegenstelling tot de boeren, die zich in groep een bevinden, vooral in groep drie terecht – dat wil zeggen de Brabantse groep die iets minder arm is en al wat sieraden bezit. De Zaanse boeren worden niet verbonden met groep zes, maar met groep vier die gekenmerkt wordt door het bezit aan sieraden, met name de hoofdsieraden.

Wat de boeren en middenstanders van de tweede en derde consumptiegroep betreft, spreken we in feite alleen over de Zaanstreek en Oost-Groningen. In 1830 speelt het streekverschil nog een grote rol, in 1890 is dat verdwenen en bevinden de inventarissen zich in een groep. Wat de tijdsverschillen betreft, ligt de grens tussen enerzijds de periode 1830 en 1860, anderzijds de periode 1890. In Oost-Groningen spelen de sociale verschillen een veel geringere rol dan in de Zaanstreek. In 1890 bevinden zich zelfs de inventarissen van de burgerij uit Oost-Groningen vooral in groep acht bij die van de boeren en middenstanders. De Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep zitten in 1830 in dezelfde groep als de boeren. In 1860 en 1890 zijn ze telkens in twee groepen te vinden: zowel bij de boeren als bij de burgerij – maar dan wel bij de burgerij van respectievelijk de periode 1830 en de periodes 1860 en 1890.

Ook bij de burgerij blijkt dat in Oost-Groningen de sociale verschillen zoals die in de smaak tot uitdrukking komen, het geringst zijn. In 1830 én in 1890 is de burgerij uit Oost-Groningen zowel te vinden bij de burgerij uit andere streken als bij de boeren en middenstanders in de eigen streek. De burgerij uit Oost-Brabant bevindt zich in 1830 in dezelfde groep als

de Zaanse, in 1860 is dat nog maar gedeeltelijk het geval, in 1890 vormt zij de ruggegraat van groep zeven. De Zaanse burgerij splitst zich in tweeën: de burgerij van 1830 versus de burgerij van 1860 en 1890. Als we kijken naar de kenmerken van de betreffende groepen: groep zeven en negen dan is het geen verschil in moderniteit, maar een verschil in overvloed. Groep negen is op elk gebied evenwaardig of superieur aan groep zeven, het sterkst echter komt dat tot uitdrukking in het sieraden-bezit.

Voor de eerste consumptiegroep spelen de tijdsverschillen dus nauwelijks een rol, voor de tweede horen 1830 en 1860 bij elkaar, voor de burgerij echter 1860 en 1890. De regionale verschillen spelen voor de eerste consumptiegroep gedurende de gehele negentiende eeuw een rol. Voor de tweede nemen de regionale verschillen tussen 1860 en 1890 in betekenis af, terwijl ze wat de burgerij aangaat tussen 1860 en 1890 juist aan betekenis winnen. In Oost-Groningen spelen de sociale verschillen het minst een rol. Boeren en middenstanders worden nauwelijks onderscheiden en zelfs de burgerij en de boeren en middenstanders van de tweede en derde consumptiegroep gaan gedeeltelijk samen. In Oost-Brabant is er gedurende de hele eeuw een duidelijke scheiding tussen de burgerij en de overige groepen. De verschillen tussen boeren en middenstanders zijn marginaal. In de Zaanstreek is er een duidelijke tegenstelling tussen de burgerij enerzijds en de boeren anderzijds, terwijl de middenstanders na 1830 bij beide aansluiting hebben.

De elementen die in de groepsvorming van de clusteranalyse een rol spelen zijn in de eerste plaats rijkdom geweest en in de tweede plaats tijdsverschillen. Daarbinnen gaat het vaak weer om een verschil in rijkdom (zo zijn groep twee en drie beter af dan groep een, groep negen en tien beter dan groep zeven en acht). De groepen een, twee, drie, negen en tien hebben – afgezien van overduidelijke punten van onderscheid – met elkaar gemeen dat de onderlinge verschillen vooral in afzonderlijke voorwerpen tot uitdrukking komen. De onderlinge verschillen van groep vier, vijf en zes en van groep zeven en acht daarentegen zijn meer systematisch in die zin dat men voorkeuren kan onderscheiden voor sieradenbezit (groep vier en in mindere mate groep acht), voor binnenshuis-voorwerpen (groep zes en zeven), of voor beiden (groep vijf). Naast de lijn rijk/arm spelen de lijnen binnenhuis/buitenhuis derhalve een belangrijke rol. Deze laatste lijn is vooral van belang voor de Zaanstreek en de burgerij. Op basis van tabel 5.2 kan men eraan toevoegen dat dit ook aanleiding geeft tot regionale verschillen.

De clusteranalyse heeft nogmaals laten zien wat de belangrijkste scheidslijnen zijn. Daardoor heeft ze bovendien bevestigd dat de indeling in sociale- en consumptiegroepen reeële betekenis heeft. Ze heeft een eerste idee gegeven over de eenheid van de materiële cultuur in de negentiende eeuw op het Nederlandse platteland. Wat de burgerij betreft is die al in 1830 aanwezig en begint die in de tweede helft van de negentiende eeuw

zich te nuanceren. Wat de boeren en middenstanders betreft neemt zij toe. In hoeverre de sociale verschillen ook tijdsverschillen zijn, is moeilijk te zeggen op basis van de clusteranalyse. Uit het feit dat de inventarissen van de tweede consumptiegroep samen gaan in 1890 tot een nieuwe groep en niet gevoegd worden bij de burgerij van 1860 zou men zeggen van niet; op basis van een belangrijk deel van de Zaanse middenstanders echter van wel.

Door het grote aantal variabelen is het moeilijk de groepen en dus de verschillen en ontwikkelingen een label te geven. Te meer omdat alle variabelen eenzelfde gewicht hebben. Bovendien is dit bestand niet de context waarbinnen de materiële cultuur zich ontwikkeld heeft. In de volgende paragraaf zullen we op basis van indices proberen de grote lijnen in de greep te krijgen.

5.3. DE GLOBALE VERSCHILLEN EN ONTWIKKELINGEN II: INDICES

Alvorens het kader te verbreden om naar de materiële cultuur van het huishouden in andere perioden en van andere groepen te kijken en om de buitenwereld toe te laten waarbinnen de materiële cultuur gestalte heeft gekregen, wenden we ons een laatste maal tot ons materiaal in zijn eigenheid. Uitgaande van de groepenindeling uit het vorige hoofdstuk zullen we proberen de hoofdlijnen van de verandering van de materiële cultuur van het huishouden op het Nederlandse platteland in kaart te brengen. Zij is veranderd, maar niet overal even snel en voor iedereen in dezelfde mate. Ons interesseert nu niet de manier waarop de materiële cultuur verandert (dat staat in het vorige hoofdstuk en zal ook in het slothoofdstuk nog aan de orde komen). Het gaat er in deze paragraaf om een globaal beeld van de materiële cultuur te geven. Daartoe maken we gebruik van een eenvoudig hulpmiddel – de constructie van indices.[3] Om de groepen ten opzichte van elkaar te kunnen plaatsen, gebruiken we voor allemaal dezelfde meetlat. De indices zijn gebaseerd op het bezit van geselecteerde consumptiegoederen. We hebben meerdere indices gemaakt om zo de verschuivingen en ontwikkelingen van de materiële cultuur goed te kunnen afpalen. Om de onderlinge vergelijkbaarheid te verbeteren zijn de inventarissen met een consumptiegoederenbezit onder de honderd gulden buiten beschouwing gelaten. Slechts die (combinaties van) groepen zijn gebruikt waarvan er minstens vijf inventarissen zijn. Het aantal groepen komt daardoor voor alle drie streken en periodes samen op achtenveertig.

De eerste index – die men de basisbezit-index kan noemen – toont welke voorwerp(groep)en iedereen in de negentiende eeuw bezit (zie tabel 5.3). Hij bestaat uit tien voorwerpen en groepen van voorwerpen: verwarmingsbron, verlichtingsbron, zitmeubel, bergmeubel, tafel, spiegel, klok, afbeelding, beddegoed en bestek. Deze voorwerpen zijn zó gekozen dat

TABEL 5.3. Basis-index (maximum = 10)

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
101-500	arbeiders			9		10			9
	boeren	9	9	9	9	9	9	9	9
	middenstanders	9	10	9	9	10	9	9	10
501-1000	boeren		9	10		10			10
	middenstanders		10	10	9	10	9	9	10
	burgerij			10		10		10	
1001-2000	boeren		10					9	
	burgerij	10	10	10	10	10	10	10	10
2001-4000	burgerij			10		10	10	10	10

Toelichting: de groepsgrenzen van de Zaanse boeren uit 1830 en 1890 lopen tot tweeduizend gulden; de groepsgrens van de Oostgroningse burgerij loopt in 1830 tot vierduizend guldens; de groepsgrenzen van de burgerij uit 1890 loopt tot achtduizend guldens. Deze opmerking geldt voor alle tabellen uit dit hoofdstuk.

iedereen ze kan bezitten en tevens zijn ze al iets specifieker en derhalve sprekender dan een indeling in meubilair, decoratie-voorwerpen, enzovoorts. Keukengoed en serviesgoed heb ik niet opgenomen, omdat ze of in deze algemene nietszeggende bewoordingen moesten worden gebruikt – hetgeen niet kan, omdat het een selectiecriterium geweest is voor het gebruik van de boedel als zodanig – of omdat elementen ervan gebruikt zouden zijn waarvan het niet zeker is dat ze wel altijd onderscheiden worden. De scores op deze index zijn uitsluitend negens en tienen. Dat betekent dat ook in 1830, ook in Oost-Brabant en ook bij de inventarissen van de eerste consumptiegroep deze voorwerpen in meer dan de helft van de gevallen aanwezig zijn.

De tweede index is een uitbreiding van de eerste. Er worden vierendertig voorwerp(groep)en in onderscheiden: verwarmingsbron, verwarmingsattribuut (zoals doofpot, vuurscherm), warmhouders (comfoor, stoof); verlichtingsbron, stoel, lekkere stoel (fauteuil, canapé), kast, servieskast (glazenkast, buffet), textielkast (latafel, kabinet), schrijfmeubel (bureau, pulpitrum), tafel, speciale tafel (speeltafel, xserviestafel), spiegel, klok, afbeelding, beeld, ornament, voorwerp in verband met de was (mangel, strijkijzer), lepel, mes, vork, theelepel, opscheplepel, voorwerp om zich te wassen (lampet, wastafel), tafellinnen, beddegoed, vloerkleed, mat, sieraad, horloge, kledingaccessoires (beugeltas, flacon), spelletje, muziekinstrument en (kerk)boek. Men kan dit een diversificatie-index noemen. Groepen die op deze index hoog scoren hebben een goed gespreid consumptiegoederenbezit. Hoewel men specifieke voorwerpen moet bezitten

TABEL 5.4. Diversificatie-index (maximum = 34)

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
101-500	arbeiders			18		22			20
	boeren	13	17	18	13	22	13	15	19
	middenstanders	15	17	20	16	22	16	16	24
501-1000	boeren		19	25	24				25
	middenstanders		22	25	16	27	21	20	27
	burgerij			24		29		23	
1001-2000	boeren		24					24	
	burgerij	26	28	30	28	31	27	26	30
2001-4000	burgerij			31		31	25	29	32

om een hoog puntentotaal te halen, zijn de omschrijvingen nog dermate algemeen dat niet *a priori* groepen bevoordeeld zijn.

Een oppervlakkige bestudering van tabel 5.4 is voldoende om te constateren dat van de sociale groepen de burgerij en van de streken de Zaanstreek de hoogste score hebben. De tijdsverschillen zijn gering – hetgeen samenhangt met de omschrijving van de voorwerpen. Van de achtenveertig groepen halen er vijftien een score van zesentwintig en hoger, dat wil zeggen driekwart van het maximum aantal punten. Deze vijftien omvatten alle groepen van de burgerij met een consumptiegoederenbezit boven de duizend guldens met uitzondering van die van Oost-Brabant uit 1890 (die er net buiten vallen), alsmede de middenstanders van de tweede consumptiegroep uit de Zaanstreek van de periodes 1860 en 1890 en de burgerij van de tweede consumptiegroep uit de Zaanstreek 1860. De helft of minder van de maximumscore wordt gehaald door de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep uit Oost-Brabant en Oost-Groningen en de middenstanders van de tweede consumptiegroep uit Oost-Brabant in 1860. De diversificatie van de materiële cultuur is bij deze groepen minimaal en verandert eigenlijk nauwelijks in de negentiende eeuw. Vanaf de tweede consumptiegroep is er duidelijk sprake van dat het basis-niveau verlaten is. De indeling in consumptiegroep heeft een zwaarder gewicht dan die in sociale groepen; waar beide samenvallen is de sterkste scheiding te zien – namelijk tussen de burgerij en de overige groepen.

De basis-index en de diversificatie-index zijn instrumenten om iets over de structuur te weten te komen van de materiële cultuur van de onderscheiden groepen ten opzichte van elkaar. Om de veranderingen in de materiële cultuur te meten, maken we gebruik van een groot aantal indices. In tabel 5.5 worden er vijf gepresenteerd. De eerste index bestaat uit

TABEL 5.5. Tijdindices: nieuw in 1830 (maximum = 11), nieuw in 1860 (maximum = 21), nieuw in 1890 (maximum = 9), oud na 1830 (maximum = 11), oud na 1860 (maximum 15)

				Nieuw			Oud	
				1830	1860	1890	1830	1860
1830	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	0	0	0	1	1
			middenstanders	1	0	0	1	2
		1001-2000	burgerij	4	1	0	5	6
	Oost-Groningen	101-500	boeren	0	0	0	2	2
			middenstanders	0	0	0	2	3
		501-1000	boeren	1	0	0	4	3
			middenstanders	1	0	0	4	4
		1001-2000	boeren	1	0	0	4	4
		1001-4000	burgerij	4	1	0	4	7
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	1	0	0	2	7
			boeren	1	0	0	3	5
			middenstanders	1	0	0	3	7
		501-1000	middenstanders	3	0	0	5	10
			burgerij	4	1	0	4	6
		501-2000	boeren	2	0	0	5	9
		1001-2000	burgerij	6	1	0	7	10
		2001-4000	burgerij	6	1	0	7	11
1860	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	0	0	0	0	1
			middenstanders	2	1	0	1	2
		501-1000	middenstanders	2	2	0	1	1
		1001-4000	burgerij	6	5	0	2	4
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	3	1	0	2	7
			boeren	2	1	0	2	7
			middenstanders	3	2	0	1	7
		501-1000	boeren	3	2	0	4	8
			middenstanders	4	3	0	3	9
			burgerij	6	5	0	3	8
		1001-2000	burgerij	8	9	0	3	7
		2001-4000	burgerij	9	12	0	4	9
1890	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	2	0	0	0	1
			middenstanders	3	2	0	1	0
		501-1000	middenstanders	6	4	0	1	1
		1001-2000	burgerij	8	7	1	1	2
		2001-8000	burgerij	8	7	1	1	1
	Oost-Groningen	101-500	boeren	1	1	0	1	1
			middenstanders	2	3	1	1	0
		501-1000	middenstanders	3	6	1	2	1
			burgerij	6	5	1	0	1
		1001-2000	boeren	7	7	2	1	2
			burgerij	7	8	2	2	1
		2001-8000	burgerij	9	10	4	2	2
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	3	4	2	1	2
			boeren	4	4	1	1	2
			middenstanders	6	6	1	1	2
		501-1000	middenstanders	8	10	3	2	2
		501-2000	boeren	6	4	1	3	5
		1001-2000	burgerij	9	12	3	2	2
		2001-8000	burgerij	10	14	5	4	5

voorwerpen die in 1830 al in meer dan tien procent van de gevallen aanwezig zijn en daarna steeds verder toenemen; de tweede index zijn voorwerpen die in 1830 nog niet voorkomen, maar daarna een duidelijke groei vertonen; de derde zijn voorwerpen die in 1860 nog niet of nauwelijks voorkomen, maar wel in 1890. De vierde index omvat voorwerpen die na 1860 in belang afnemen; de vijfde tenslotte betreft voorwerpen die al vanaf 1830 minder vaak aanwezig zijn. Voor deze indices is derhalve doorslaggevend wanneer in de negentiende eeuw een consumptievoorwerp steeds vaker te vinden is of juist zeldzamer wordt. Daardoor zitten in deze indices uiteenlopende voorwerpen en hebben we andere indices ontworpen die de soort van de verandering in beschouwing neemt. Kijken we nu eerst naar tabel 5.5. De eerste index bestaat uit elf voorwerpen: kachel, ledikant, pendule, bloemenvaas, beeld, wastafel, tafelkleed, xvloerkleed, loper, armband en flacon. De score ervan neemt duidelijk toe in de loop der tijd. In 1890 haalt de burgerij met een consumptiegoederenbezit boven de duizend guldens altijd zeven of meer. Deze score geldt ook voor de burgerij uit de Zaanstreek 1860 en voor de middenstanders van de tweede consumptiegroep uit 1890. Het begin van de verspreiding van genoemde voorwerpen ligt ook bij de burgerij, waarbij die uit de Zaanstreek vooroploopt. Het tempo van de verandering is geleidelijk. Voor de boeren en middenstanders vanaf de tweede consumptiegroep zet de verandering na 1860 eerst goed door.

Tussen 1830 en 1860 verschijnen er veel nieuwe voorwerpen in ons bestand. Eenentwintig ervan vormen de index van 'nieuw in 1860': xfornuis, kolenbak, canapé, linnenkast, boekenhanger, xserviestafel, paraplubak, kapstok, tuinmeubel, ornament, xhor, gebakschaal, sigaarvoorwerp, wasgerei, koffer, beurs, broche, medaillon, dameshorloge, piano, kristallen glaswerk. De gegevens in tabel vijf laten zien dat genoemde voorwerpen in 1830 inderdaad nauwelijks voorkomen. Het verloop van de verspreiding van de voorwerpen lijkt op dat van de voorwerpen die de index 'nieuw in 1830' vormen: de burgerij gaat voorop, waarbij de Zaanstreek het voortouw heeft. Van de tweede consumptiegroep hebben de Zaanse middenstanders uit 1890 de hoogste score. De Zaanse boeren blijven duidelijk achter. De boeren uit Oost-Groningen, met hun hoger consumptieniveau, blijven eveneens achter bij de Zaanse middenstanders, maar in veel mindere mate, bovendien sluiten ze goed aan bij de burgerij van dezelfde consumptiegroep uit Oost-Groningen.

De index 'nieuw in 1890' omvat negen voorwerpen: coaksbak, petroleumstel, brandkast, bloementafel, toilettafel, koffieblaadje, badkuip, tapijt en naaimachine. Ten derde male behaalt de Zaanse burgerij (van de vierde en vijfde consumptiegroep) de hoogste score, gevolgd door de Oostgroningse burgerij van dezelfde consumptiegroep. Vrij hoog – in vergelijking tot anderen, niet tot het maximum – is de score van de Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep. Deze groep leunt in zijn gedrag van overname van nieuwe voorwerpen sterk aan tegen de Zaanse

burgerij. Geheel anders dan bij de nieuwe voorwerpen in 1860 en de nieuwe voorwerpen in 1830, is de score van de burgerij uit Oost-Brabant uiterst pover.

De eerste drie indices van tabel drie hebben laten zien dat de burgerij in elke streek in de negentiende eeuw op het platteland de overheersende rol speelt in de introductie van nieuwe voorwerpen en dat er daarnaast fase verschillen bestaan tussen de Zaanstreek, Oost-Groningen en Oost-Brabant. De laatste twee indices betreffen de verdwijning van voorwerpen. Wederom speelt de Zaanstreek een vooraanstaande rol. Kijken we eerst naar de index van voorwerpen die na 1860 verdwijnen. Deze bestaat uit elf voorwerpen: bedpan, snuiter, buffet, kabinet, kaststel, pers, xchocoladeservies, oorijzer, xgesp, xhaak en xknoop. Het interessante van deze index 'oud na 1860' is dat de daling ervan al inzet tussen 1830 en 1860 althans bij de burgerij van de derde en van de vierde consumptiegroep, maar voor de overige groepen is er slechts sprake van een zo goed als constant niveau of zelfs nog van een stijging. Na 1860 loopt de score zeer snel terug tot een onbeduidend niveau in 1890. Alleen bij de Zaanse boeren van de tweede consumptiegroep en de burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep blijft de score op vijf staan.

De index 'oud na 1830' bestaat uit het bezit van de volgende vijftien voorwerpen: haardvuur, vuurscherm, zwavelstok, tabakscomfoor, theestoof, blaker, xkandelaar, staande klok, mangelplank, kwispedoor, snuifdoos, gemakkoffer, beugeltas, voorhaarnaald en zijnaald. De verdwijning van deze voorwerpen is minder abrupt dan die van de index 'oud na 1860'. In 1890 zijn de scores van vergelijkbare hoogte, terwijl in 1860 de scores van de index 'oud na 1830' wezenlijk lager is. Bij de index 'oud na 1830' zien we bij de burgerij van de derde en vierde groep en ook wel bij de Zaanse middenstanders tussen 1830 en 1860 een sterkere teruggang dan tussen 1860 en 1890. Bij de boeren is de daling van de scores geleidelijker. Evenals bij de index 'oud na 1860' hebben de burgerij van de rijkste consumptiegroep en de boeren van de tweede consumptiegroep in 1890 de hoogste score. De beide indices versterken elkaar en kunnen heel goed samengenomen worden. De afname van de scores doet zich bij de boeren en middenstanders pas echt na 1860 voor, bij de burgerij al eerder. Het eindresultaat is echter dat de burgerij met een consumptiegoederenbezit boven de tweeduizend gulden en de boeren van de tweede consumptiegroep uit de Zaanstreek, in 1890 nog het meest voorwerpen bezitten die aan het verdwijnen zijn.

Kijken we nu nogmaals naar alle vijf indices. Als we spreken over het verschijnen en verdwijnen van voorwerpen, dan hebben we het met uitzondering van de Zaanstreek in feite over het verschijnen en verdwijnen van voorwerpen vanaf de tweede consumptiegroep. De eerste consumptiegroep wordt er nauwelijks door beroerd. De overgang van 1860 naar 1890 laat een grotere breuk zien, dan die tussen 1830 en 1860. Tussen 1830 en 1860 kondigt het nieuwe zich al wel aan, maar ook de oude voorwerpen

blijven aanwezig. Na 1860 verdwijnen deze over het algemeen vrij snel, terwijl de nieuwe voorwerpen algemeen beginnen te worden. De Zaanse burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep vertoont een merkwaardig beeld: ze scoort op alle vijf indices het hoogst: ze omarmt het nieuwe, zonder het oude af te wijzen. De burgerij van de derde consumtiegroep en de middenstanders van de tweede consumptiegroep zijn meer uitgesproken: bij hen heeft het oude voor het nieuwe plaats gemaakt. Zoals we al in hoofdstuk vier gezien hebben, is er sprake van een interessant onderscheid in ontwikkeling tussen de Zaanse boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep: in 1830 verschillen ze nauwelijks van elkaar; in 1860 zijn de middenstanders al iets duidelijker vernieuwers en de boeren wat meer behoudend; in 1890 ontvouwt dat patroon zich in alle duidelijkheid. In Oost-Brabant kunnen we deze ontwikkeling niet vergelijken, omdat de boeren daar nauwelijks toekomen aan een consumptiegoederenbezit van meer dan vijfhonderd gulden. Wat Oost-Groningen betreft, doet zich het ontbreken van de periode rond 1860 gevoelen. In Oost-Groningen zijn er zowel in 1830 als in 1890 een groot aantal boeren met een omvangrijk consumptiegoederenbezit. In 1830 blijven ze achter bij de vergelijkbare burgerij – zowel in oude als in nieuwe voorwerpen; in 1890 niet meer. In tegenstelling tot de Zaanstreek is in Oost-Groningen de materiële cultuur van de boeren en burgerij dus juist naar elkaar toegegroeid in de negentiende eeuw.

De indices van tabel 5.5 zijn in die zin ongenuanceerd dat geen onderscheid gemaakt is naar het terrein waarop voorwerpen verschijnen en verdwijnen. Ze geven slechts de verschuivingen als zodanig aan. Om meer greep te krijgen op het soort verschuivingen is aansluiting gezocht bij de indeling in nieuwe en oude voorwerpen zoals die aan het slot van hoofdstuk drie is gemaakt. Nemen we eerst de nieuwe voorwerpen in beschouwing. Hiervan zijn vier indices gemaakt: één die de veranderingen in verwarming, verlichting en hygiëne meet, één die verwijst naar het ontstaan van specifieke vertrekken als slaapkamer, gang en kantoor, één die staat voor de veranderingen in de aankleding van de woonvertrekken en één die de verandering op het gebied van de sieraden als onderwerp heeft (zie tabel 5.6).

Van deze vier indices behaalt de woning-index over het algemeen de hoogste scores. Deze index bestaat uit vijf groepen voorwerpen: vloerbedekking en tafelkleed; bloemenvaas, beeld, ornament, hor en pendule; secretaire, boekenmeubel en piano; linnenkast, speciale tafel en canapé; en gebakschaal, koffieblaadje, sigaarvoorwerp. In 1830 heeft alleen de Zaanse burgerij van de derde consumptiegroep een score van drie of hoger. In 1860 is dat de gehele Zaanse burgerij, de Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep en de Oostbrabantse burgerij. In 1890 haalt in de Zaanstreek iedereen een drie of meer en in Oost-Groningen en Oost-Brabant iedereen vanaf de tweede consumptiegroep.

De zogenaamde voorzieningen-index en de vertrekken-index gaan in

TABEL 5.6. Vernieuwingsindices: voorzieningenindex (maximum = 6), vertrekkenindex (maximum = 6), woningindex(maximum = 5), sieradenindex (maximum = 8)

				voorzieningen	vertrek	woning	sieraden
1830	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	0	0	0	0
			middenstanders	1	0	0	0
		1001-2000	burgerij	2	2	2	0
	Oost-Groningen	101-500	boeren	0	0	0	0
			middenstanders	0	0	0	0
		501-1000	boeren	0	0	0	1
			middenstanders	0	0	1	1
		1001-2000	boeren	0	0	0	1
		1001-4000	burgerij	1	1	2	2
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	0	0	0	0
			boeren	0	0	0	0
			middenstanders	0	0	1	0
		501-1000	middenstanders	1	0	1	1
			burgerij	1	1	2	2
		501-2000	boeren	0	0	1	1
		1001-2000	burgerij	1	2	3	1
		2001-4000	burgerij	1	2	4	2
1860	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	0	0	0	0
			middenstanders	1	1	1	0
		501-1000	middenstanders	1	1	1	0
		1001-4000	burgerij	2	2	4	2
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	1	0	2	1
			boeren	0	0	1	1
			middenstanders	1	0	2	1
		501-1000	boeren	1	0	2	2
			middenstanders	1	1	3	3
			burgerij	3	1	4	2
		1001-2000	burgerij	3	2	5	5
		2001-4000	burgerij	4	3	5	5
1890	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	1	0	1	0
			middenstanders	2	1	1	1
		501-1000	middenstanders	2	2	3	2
		1001-2000	burgerij	3	3	4	1
		2001-8000	burgerij	3	4	4	1
	Oost-Groningen	101-500	boeren	1	0	1	1
			middenstanders	2	0	2	1
		501-1000	middenstanders	3	1	3	2
			burgerij	3	1	4	2
		1001-2000	boeren	3	2	4	4
			burgerij	3	2	5	3
		2001-8000	burgerij	5	4	4	3
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	2	0	3	1
			boeren	2	0	3	3
			middenstanders	4	1	4	3
		501-1000	middenstanders	4	3	4	6
		501-2000	boeren	2	1	3	3
		1001-2000	burgerij	5	4	5	4
		2001-8000	burgerij	5	5	5	6

TABEL 5.7. Vernieuwingsindex (maximum = 17)

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
101-500	arbeiders			1		3			5
	boeren	0	0	0	1	2	2	2	5
	middenstanders	2	0	1	3	4	4	4	8
501-1000	boeren		0	1		3			6
	middenstanders		1	2	4	6	7	6	10
	burgerij			4		8		7	
1001-2000	boeren		0					9	
	burgerij	6	4	5	8	10	10	10	14
2001-4000	burgerij			6		11	11	13	15

1830 en 1860 ongeveer gelijk op. De voorzieningen-index bestaat uit: kachel, fornuis, petroleumstel, coaks- of kolenbak, wastafel en een van de volgende lampen: moderateurlamp, hanglamp, petroleumlamp of gaslamp. De vertrekken-index wordt gevormd door: ledikant, nachtkastje, kapstok, paraplustander, loper en brandkast. In 1890 neemt de voorzieningen-index een voorsprong. De vertrekken-index bereikt dan alleen bij de burgerij en de Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep een drie of meer. De voorzieningen-index, die eenzelfde maximum heeft als de vertrekken-index, namelijk zes, haalt deze scores in Oost-Groningen en de Zaanstreek vanaf de tweede consumptiegroep. In de Zaanstreek overigens met uitzondering van de boeren en met inbegrip van de middenstanders van de eerste consumptiegroep.

De nieuwe sieraden hebben volgens de sieraden-index (oorring, armband, broche, medaillon, flacon, dameshorloge, beurs, gouden horloge) vanaf 1860 betekenis bij de Zaanse burgerij. In 1890 krijgen zij in feite alleen gezelschap van de Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep. Ook bij andere Zaanse groepen alsmede bij groepen uit Oost-Groningen vanaf de derde consumptiegroep zijn de nieuwe sieraden dan merkbaar.

Hoewel de verschillen niet erg groot zijn tussen dezelfde groepen uit verschillende streken binnen een bepaalde periode, loopt toch de Zaanse burgerij telkens voorop en geeft ook het gedrag van de Zaanse middenstanders de Zaanstreek een voorsprong. Dat wordt duidelijk gedemonstreerd wanneer men de indices samenvoegt tot een algemene vernieuwings-index. Voor de betere vergelijkbaarheid laat ik de sieraden-index er buiten omdat in Oost-Brabant sieraden zo weinig voorkomen. In tabel 5.7 staan de gegevens. Ook wanneer de sieraden-index buiten beschouwing is gelaten, nemen de verschillen tussen de Zaanstreek en de beide andere streken

TABEL 5.8. Verdwijningsindices: voorzieningenindex (maximum 5), woningindex (maximum 5), sieradenindex (maximum = 8)

				voorzieningen	woning	sieraden
1830	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	2	0	0
			middenstanders	2	1	0
		1001-2000	burgerij	3	4	1
	Oost-Groningen	101-500	boeren	2	2	1
			middenstanders	2	2	1
		501-1000	boeren	2	3	2
			middenstanders	2	3	2
		1001-2000	boeren	2	3	2
		1001-4000	burgerij	3	4	2
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	3	2	3
			boeren	2	3	4
			middenstanders	3	3	2
		501-1000	middenstanders	4	4	5
			burgerij	3	3	1
		501-2000	boeren	4	4	5
		1001-2000	burgerij	5	4	3
		2001-4000	burgerij	5	5	4
1860	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	1	0	0
			middenstanders	2	1	0
		501-1000	middenstanders	1	1	0
		1001-4000	burgerij	2	3	1
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	3	3	2
			boeren	3	3	4
			middenstanders	3	3	2
		501-1000	boeren	3	4	6
			middenstanders	4	4	3
			burgerij	3	4	1
		1001-2000	burgerij	3	3	1
		2001-4000	burgerij	4	3	3
1890	*Oost-Brabant*	101-500	boeren	1	0	0
			middenstanders	0	1	0
		501-1000	middenstanders	1	1	0
		1001-2000	burgerij	2	2	0
		2001-8000	burgerij	1	2	0
	Oost-Groningen	101-500	boeren	1	1	0
			middenstanders	0	1	0
		501-1000	middenstanders	0	2	0
			burgerij	0	1	0
		1001-2000	boeren	0	2	1
			burgerij	0	2	0
		2001-8000	burgerij	1	2	1
	Zaanstreek	101-500	arbeiders	1	1	1
			boeren	1	1	2
			middenstanders	0	1	1
		501-1000	middenstanders	0	3	2
		501-2000	boeren	1	2	5
		1001-2000	burgerij	1	2	1
		2001-8000	burgerij	3	3	2

zelfs toe. Behalve deze toename kan men in tabel 5.7 mooi zien, dat steeds meer groepen aan het vernieuwingsproces deelnemen. Als we de score vier als uitgangspunt nemen, wordt deze in 1830 alleen gehaald door de burgerij – overigens exclusief de Zaanse burgerij van de tweede consumptiegroep. In 1860 voegen de Zaanse middenstanders en burgerij van de tweede consumptiegroep erbij, maar nog niet de boeren. In 1890 wordt er een grote stap voorwaarts gedaan: de eerste consumptiegroep participeert in het vernieuwingsproces. In de Zaanstreek geldt dit voor alle groepen, in Oost-Brabant en Oost-Groningen wel voor de middenstanders, maar niet voor de boeren. Tenslotte blijkt uit tabel 5.7 dat de Oostgroningse boeren uit 1890 het verschil met de burgerij dat ze in 1830 hadden, hebben ingehaald.

Evenals we dat voor de nieuwe voorwerpen hebben gedaan, hebben we ook de oude voorwerpen, de voorwerpen die verdwijnen, in groepen verdeeld om er indices van te maken. Voor de oude voorwerpen zijn er drie indices – de vertrekken-index ontbreekt (zie tabel 5.8).

De sieraden-index is op acht voorwerpen gebaseerd: beugeltas, voorhaarnaald, zijnaald, oorijzer, kapspeld, gesp, haak en knoop. Oost-Brabant heeft nauwelijks positieve scores op deze index, Oost-Groningen slechts geringe. De hoogste scores behalen de Zaanse boeren en de Zaanse middenstanders van de tweede consumptiegroep. Duidelijk is uit de scores op deze index af te leiden dat na 1830 de boeren en middenstanders van de tweede consumptiegroep uit elkaar zijn gegroeid, hetgeen zich tussen 1860 en 1890 voortzet doordat de boeren aan de sieraden van deze index blijven vasthouden. Als we de scores van de oude en nieuwe sieradenindices naast elkaar zetten (beide hebben een maximum van acht punten), is goed te zien dat 1890 op sieradengebied de nieuwe sieraden normaal zijn, behalve bij de Zaanse boeren. De boeren uit Oost-Groningen van de derde consumptiegroep bezitten wel de nieuwe sieraden. Het omslagpunt ligt met uitzondering voor de burgerij, na 1860.

De beide andere indices ontlopen elkaar niet veel in niveau. Ook het verloop van de scores door de tijd is vrijwel identiek. De woning-index (staande klok, stel; pulpitrum, bureau; klaptafel, buffet, kabinet; tabakscomfoor, theestoof; kwispedoor, snuifdoos, chocoladeservies) ligt over het algemeen iets hoger dan de voorzieningen-index (haardvuur; bedpan, zwavelstoklade, vuurscherm; xkandelaar; mangeltje, pers; gemakkoffer). Tussen 1830 en 1860 blijven ze nagenoeg constant, na 1860 verliezen ze snel aan betekenis. Bij de rijkste Zaanse burgerij zien we een tegengestelde ontwikkeling: in de eerste helft van de negentiende eeuw nemen op beide indices de scores af, maar blijven daarna constant. De score van de voorzieningen-index is in 1890 zeer sterk teruggelopen, behalve bij de rijkste Zaanse burgerij en weerspiegelt het verdwijnen van het haardvuur.

Evenals we de indices van tabel 5.6 tot één index hebben samengevoegd, zo voegen we ook die van tabel 5.8 tot één index samen (zie tabel 5.9). Wanneer we de beide indices naast elkaar zetten, kunnen we constateren

TABEL 5.9. De verdwijningsindex (maximum = 10)

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
101-500	arbeiders			5		6			2
	boeren	2	4	5	1	6	1	2	2
	middenstanders	3	4	6	3	6	1	1	2
501-1000	boeren		5	7		7			4
	middenstanders		5	8	2	8	3	2	3
	burgerij			6		7		1	
1001-2000	boeren		5					2	
	burgerij	7	7	9	5	6	4	2	3
2001-4000	burgerij			9		7	3	4	6

dat in beide gevallen voorwerpen uit de Zaanstreek en van de burgerij een belangrijke rol spelen. Daar lopen de scores in de tijd gezien het meest uiteen. In feite is dit een bevestiging van wat we gezien hebben in de cluster-analyse. Zo ook het feit dat wat de burgerij betreft zowel het vernieuwingsproces als het verdwijningsproces al na 1830 begint. In Oost-Groningen is het opvallend dat in 1830 de boeren en burgerij van de derde consumptiegroep in nieuwe voorwerpen sterk van elkaar verschillen en niet in oude. In 1890 behalen ze echter dezelfde scores en zijn beide duidelijk vernieuwingsgezind. De Zaanse boeren daarentegen tonen in 1890 hun behoudend gedrag niet alleen door een lage vernieuwings-score, maar ook door een relatief hoge score van ouderwetse voorwerpen, waarbij het bezit van ouderwetse sieraden nog niet eens is meegerekend. De Zaanse burgerij met een consumptiegoederenbezit van meer dan tweeduizend gulden laat zien dat het mogelijk is om én volop mee te doen aan het nieuwe én daarnaast het oude te handhaven. Het is overigens niet zo dat we het in dit geval met twee subgroepen van doen hebben: één die vernieuwingsgezind is en één die alles bij het oude wil laten. Voorwerpen uit beide indices komen in dezelfde huishoudens voor.

Het onderscheid binnen de vernieuwings- en verdwijnings-indices naar voorzieningen, woningaankleding, vertrekken en sieraden heeft geen wezenlijk verschil in veranderingstempi opgeleverd, behalve wat de vertrekken-index betreft. Deze loopt enigszins achter. Binnen de onderscheiden voorwerpgroepen vinden de veranderingen derhalve in dezelfde periode plaats en is er waarschijnlijk sprake van een zekere samenhang.

Herhaalde male is er in vorige hoofdstukken al geopperd dat deze samenhang beter dan door woorden als modernisering en verburgerlijking benoemd kan worden met toegenomen huiselijkheid. Onder huiselijkheid wordt hier zowel gezelligheid verstaan, als comfort als aandacht voor het

huiselijk leven. Deze dringt zich op allerlei manieren op. Wanneer men de toename van vloerkleden ziet, alsmede het tafelkleed, zien we de woninginrichting ontstaan die in het Interbellum de woninginrichting van de massa is geworden en dan niet meer mag. De pendule op de schoorsteenmantel verwijst ook naar een aspect van de huiselijkheid, evenals de piano die vooral na 1860 zijn intrede doet. Het woord 'ornament' dat in de inventarissen verschijnt en dat zich voegt bij de beelden: ze doen ons denken aan overvolle kamers, waarin men zich wonderlijk genoeg ook nog kan voortbewegen. De bloemenvazen en bloemtafels zijn er ook uitstekende voorbeelden van. Het is derhalve uitermate aantrekkelijk een huiselijkheids-index te maken om deze ontwikkeling aan te tonen en samen te vatten.

Als men echter zijn oog laat gaan over de voorwerpen die voor opname in een dergelijke index in aanmerking komen, dan beseft men hoe veel moeilijker een dergelijk index te construeren is, dan die waarop we ons tot nu toe gebaseerd hebben. Nog afgezien van het probleem dat ons gedurende het hele onderzoek parten heeft gespeeld, namelijk dat we een nog grotere en constante precisie wensen dan de inventarissen geven – de aandacht voor het huiselijk leven komt bijvoorbeeld ook tot uiting in de uitgebreidheid en kwaliteit van het serviesgoed, iets waarover we nu net op het einde van de negentiende eeuw slecht zijn ingelicht –, is huiselijkheid juist een voorbeeld van een smaak die sociaal gekleurd is en dus moeilijk in een index te vangen. Huiselijk leven op zich is geen uitvinding van de negentiende eeuw. In de negentiende eeuw ontstaat een bepaalde vorm van huiselijkheid. De index die ik daarom nu presenteer, is gekleurd. De maximale score is dertig. Behalve de al genoemde voorwerpen – vloerkleden, tafelkleed, pendule, ornament, beeld, afbeelding, bloemenvaas – zijn er in opgenomen de kachel (als voorwaarde voor een behaaglijk verwarmde ruimte) verlichting, armstoel of fauteuil, canapé of tabouret, boekenkast of boekenrek, secretaire, een bijzondere tafel: (xserviestafel, speeltafel, kniptafel, bloemtafel), een klok als zodanig, spiegel, theelepel, roomlepel of suikerlepel, zilveren bestek, zilveren serviesgoed, kristallen glaswerk, servet of tafellaken, brei- en naaigoed, spelletjes, muziekvoorwerpen, boeken (inclusief religieuze boeken).

In tabel 5.10 staan de scores. De maximale score van dertig wordt door geen enkele groep gehaald: vijfentwintig is het hoogste. Deze wordt bereikt door de Zaanse burgers uit 1860 en 1890 met het hoogste consumptiegoederenbezit. Wederom moeten we constateren dat de belangrijkste scheidslijn daar loop waar het verschil in sociale- en consumptiegroepen samenvallen: de burgerij vanaf de derde consumptiegroep versus de overige groepen. In 1830 wordt de score van zestien of meer bereikt door de Zaanse en Oostgroningse burgerij. De Oostbrabantse burgerij en de Zaanse burgerij en middenstanders van de tweede consumptiegroep volgen als eerste en passeren in 1860 de zestien-punten-grens. In 1890 wordt deze ook gehaald door de Zaanse boeren van de tweede consumptiegroep en

TABEL 5.10. Huiselijkheidsindex (maximum = 30)

		1830			1860		1890		
		BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
101-500	arbeiders			6		10			11
	boeren	4	5	7	4	10	6	6	12
	middenstanders	5	7	8	7	11	8	8	16
501-1000	boeren		8	11		12			16
	middenstanders		9	13	7	16	12	12	19
	burgerij			13		18		16	
1001-2000	boeren		10					18	
	burgerij	13	16	17	18	22	18	19	22
2001-4000	burgerij			19		25	17	21	25

de Zaanse middenstanders van de eerste consumptiegroep, evenals door de Oostgroningse boeren van de derde en de Oostgroningse burgerij van de tweede consumptiegroep. Van de middenstanders van de tweede consumptiegroep uit Oost-Groningen en Oost-Brabant kan men zeggen dat ze klaar staan om in de komende jaren de grens te passeren.

Het score-verloop waarbij we zestien punten als beslissend criterium hebben gehanteerd, benadrukt nogmaals dat de Zaanstreek vooroploopt in de nieuwe huiselijkheid en dat de Zaanse middenstand daarbij telkens een belangrijke rol speelt. In 1890 staat in de Zaanstreek het huiselijkheidsideaal op het punt verwezenlijkt te worden. Daarna kan de uitbouw ervan plaatsvinden. Elders in Oost-Groningen en Oost-Brabant is de huiselijkheid vooral nog iets van de rijkeren. In Groningen behoren de boeren tot de rijkeren.

In hoeverre zijn nu de vragen beantwoord die we ons aan het begin van dit hoofdstuk gesteld hebben? De belangrijkste verschillen in de materiële cultuur van het huishouden liggen tussen de burgerij en de andere groepen. Dat is zo aan het begin van de negentiende eeuw, dat is zo aan het eind van de negentiende eeuw. Als de burgerij moet kiezen tussen voorwerpen voor de woning en voorwerpen voor pronk buitenshuis, kiest zij voor de woning. De regionale verschillen zijn op zich van geringere betekenis dan de sociale. Voorzover deze verschillen in streek-voorwerpen tot uitdrukking komen (pulpitrum, spiegeltafel) nemen ze gedurende de negentiende eeuw verder af. De belangrijkste landelijke ontwikkeling in de negentiende eeuw is de toegenomen huiselijkheid. Daaraan gemeten zijn sociale en regionale verschillen ook tijdsverschillen.

Onze stelling tot nu toe is geweest dat de materiële cultuur van het huishouden, het best begrepen kon worden in zijn locale context. Daar

hebben voorwerpen hun primaire betekenis. Daar wordt duidelijk dat mensen ook door middel van de voorwerpen waarmee ze zich omringen, gestalte geven aan hun leven. De resultaten van de indices laten echter zien dat het locale niveau alleen niet voldoende is. De richting waarin de materiële cultuur verandert, wordt daar niet bepaald. De verschuiving in de materiële cultuur op het Nederlandse platteland van de negentiende eeuw die we met toenemende huiselijkheid hebben aangeduid, is ook het gevolg van ontwikkeling buiten de locale context – zowel van technische, als economische, als ideologische ontwikkelingen. Hieraan zullen we in het laatste hoofdstuk aandacht schenken.

6. DE TAAL DER DINGEN
Een slotbeschouwing

6.1. Inleiding

De ontwikkeling van de materiële cultuur op het Nederlandse platteland kan men niet alleen verklaren uit locale en regionale omstandigheden door te verwijzen naar processen van sociale identificatie. Men moet deze ontwikkeling eveneens bezien binnen de algemene, negentiende-eeuwse, sociale en economische ontwikkelingen, binnen het proces van de industriële revolutie en de maatschappelijke verwerking ervan, binnen het proces van schaalvergroting en integratie dat plaats vindt.[1] Hiertoe stellen we twee thema's aan de orde waarin we tevens de belangrijkste resultaten van onze studie willen samenvatten: de negentiende-eeuwse huiselijkheid, en plattelandsbeschavingen. In de paragraaf over huiselijkheid zullen we onze bevindingen tot nog toe toetsen aan wat er bekend is over de ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden en vervolgens de context proberen aan te geven waarbinnen men dat huiselijkheidsideaal moet zien. In de paragraaf over plattelandsbeschavingen staat centraal hoe we de ontwikkelingen van de materiële cultuur daar moeten interpreteren.

6.2. Over huiselijkheid en consumptiemaatschappij

Wanneer Peter Thornton in zijn geschiedenis van het interieur in de Westerse wereld vanaf het begin van de zeventiende eeuw aangekomen is bij de negentiende eeuw, laat hij als terloops de aanduiding '*an age of great domesticity*' vallen.[2] Onze conclusie over het proces van toenemende huiselijkheid op het Nederlandse platteland lijkt daarbij vergeleken weinig opzienbarend. Ze wordt het echter wel wanneer men weet dat Thornton in zijn boek vooral de interieurs van de rijke burgerij in de steden en van de aristocraten beschrijft. Thornton's opmerking maakt natuurlijk nieuwsgierig naar de ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden in de Nederlandse steden in de negentiende eeuw. Het is niet de bedoeling hiervan een volledige beschrijving te geven als dat al mogelijk zou zijn. We willen proberen een indruk te krijgen in hoeverre de toenemende huiselijkheid die we op het Nederlandse platteland hebben vastgesteld, zich ook in de stad voordoet of al eerder heeft voorgedaan. De toenemende huiselijkheid op het platteland hebben we vooral geconstateerd op basis van veranderingen in de aanwezigheid van kachels, olielampen, vloerkleden, tafelkleden, pendules, bloemenvazen, piano's, secretaires, bijzondere tafels, eveneens op basis van het proces van vertrekken-differentiatie zoals die tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van een keuken, een slaapkamer, maar ook van een vestibule en gang en waarmee voorwer-

pen verbonden zijn als ledikant, wastafel, paraplubak, kapstok en loper. We zullen dan ook zoveel mogelijk op de aanwezigheid van dit soort voorwerpen ingaan. Een gedetailleerde vergelijking is echter nauwelijks mogelijk. Voor de stad van de negentiende eeuw is er nog niet op een systematische wijze van boedelbeschrijvingen gebruik gemaakt. We moeten ons derhalve vooral op de kunsthistorische literatuur baseren en op enkele negentiende-eeuwse bronnen.

De twee beste overzichten over het wonen van de stedelijke burgerij in de negentiende eeuw zijn die van Clarijs[3] en van der Pluym[4]. Clarijs dateert de belangrijke verandering van haardvuur naar kachel, naar een betere verlichting en de aanwezigheid van een ledikant met nachtkastje in de eerste helft van de negentiende eeuw. Vloerbedekking, canapé, secretaire, etagère en fornuis zijn dan eveneens al kenmerkend voor de stedelijke burgerij. Na 1850 ziet zij een toenemende neiging tot luxe, comfort en ornament die in de periode na 1870 zijn hoogtepunt vindt. De namen van de zitmeubels die zij uit deze periode vermeldt, spreken boekdelen: bergère, gondole, confortable, pompadour, voltaire, causeuse.[5] (Slechts enkele hiervan vinden we incidenteel in ons bestand van boedelbeschrijvingen). Na 1895 komt dan de reactie: de woninginrichting wordt strakker, soberder en meer één lijn. Het overzicht dat Van der Pluym geeft in zijn handboek *Vijf eeuwen binnenhuis en meubels in Nederland, 1450-1950*, sluit nauw aan bij dit van Clarijs. Dat betekent dat de verschillen tussen de stedelijke burgerij en de burgerij op het platteland die hier onderzocht is, niet zo groot zijn. De luxe is weliswaar wat sprekender en de diversificatie binnen een zelfde soort voorwerp (bijvoorbeeld zitmeubel) wat verder doorgedreven, maar in hun algemeenheid zijn de voorwerpen niet zo verschillend, evenmin als het tijdstip waarop ze 'gewoon' worden. De verschillen die we hebben kunnen vaststellen tussen sociale groepen op het platteland zijn groter dan die tussen de stedelijke en plattelandse burgerij.

Een bevestiging van deze conclusie vinden we ook in negentiende-eeuwse kwalitatieve bronnen. In *Een geschiedenis van de woning* uit 1854 geschreven door 'Den vriend van arm en rijk' kunnen we lezen: 'Tapijten, vloerkleeden, vloermatten, behangselpapieren, glas- en aardewerk, haardgereedschap, versiering, als: schilderijen, porseleinen vaasjes en dergelijke, die zoo geschikt zijn om woningen tot een aangenaam verblijf te maken, zijn thans veel goedkoper dan voor vijftig jaren. Het is nog zoo lang niet geleden, dat in de burgerwoningen slechts zelden kagchels gevonden werden'.[6] Ook hier zijn het dus weer de vloerbedekking, de woningdecoratie en de kachel die de aandacht trekken als opvallende vernieuwingen.

Wanneer de auteur van het hoofdstuk 'Uit het leven' in het gedenkboek *Een halve eeuw, 1848-1898* de sfeer in de woning van rond 1850 wil oproepen, beschrijft hij de gang met de staande klok, weerglas en paraplustander, de binnenkamer met uittrektafel, de keuken nog zonder fornuis, en zijn voor hem stoof, werkdoos, schel, spaarlamp, zwavelstok, likeurkeldertje,

tabakscomfoor en zilveren bril karakteristieke voorwerpen uit deze periode.[7] Dit moet ook voor de burgerij op het platteland een herkenbaar beeld van 'vroeger' zijn geweest.

Uitvoeriger nog over het interieur van het tweede kwart van de negentiende eeuw is Nagtglas in zijn *Wat het was en hoe het werd.* Hij noemt eveneens de vestibule met de huisklok en het weerglas; in de salon mahoniehouten meubelen en 'smirnasche' tapijten, spiegel, pendule, chinese beelden, saksisch porselein, familie-portretten, damast-behang; in de huiskamer papierbehangsel, prenten, trumeau-tafeltjes, grote tafel, secretaire en stommeknecht.[8] Sommige van deze voorwerpen zijn duidelijk eerder aanwezig dan in ons bestand – secretaire, tapijt (hoewel ze incidenteel al wel voorkomen); andere -zoals chinese beelden- worden in het geheel niet vermeld. Maar het algemene beeld is toch zo, dat deze uitlatingen goed aansluiten bij de gegevens over de ontwikkeling van de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw.

Tot een meer preciese vergelijking van onze bevindingen met die van anderen naar sociale groepen uit de negentiende eeuw zijn we niet in staat, omdat andere differentiële studies naar de materiële cultuur ontbreken. We beschikken voor de stad slechts over twee impressionistische beschrijvingen van het binnenhuis in Amsterdam en Den Haag.

Uit de studie over Amsterdam blijkt dat daar rond 1850 bij degenen die onder de census vallen de overgang van bedstede naar ledikant nog in volle gang was[9] en dus die naar een aparte slaapkamer. In Den Haag kunnen rond 1825 bij de rijkere huishoudens zowel haardvuur als kachel aanwezig zijn, zowel bedsteden als slaapkamers. De vertrekken-differentiatie heeft zijn beslag nog niet gekregen. Voor zover hier al wel sprake van is, wordt een vertrek eerder puur als keuken dan puur als slaapkamer gebruikt. In 1850 doet bij Haagse arbeidershuishoudens de kachel zijn intrede. In dezelfde periode verwelkomt de burgerij het fornuis.[10]

Hoe beperkt en voorlopig deze gegevens uit Amsterdam en Den Haag ook zijn, ze maken – vergeleken met onze gegevens – duidelijk dat platteland en stad in de negentiende eeuw betrokken zijn bij eenzelfde ontwikkeling. De vraag hoe precies de tempoverschillen liggen naar sociale groepen blijft voor toekomstig onderzoek om te beantwoorden.

Voor de achttiende eeuw beschikken we wèl over een studie – namelijk het proefschrift van Wijsenbeek over Delft[11] – waarin de materiële cultuur van het huishouden in een stad bestudeerd wordt met behulp van boedelbeschrijvingen. Deze omstandigheid geeft ons de kans en noopt ons ook hier aandacht aan te besteden, zodat we de ontwikkeling van een toenemende huiselijkheid voor zover die tot uitdrukking komt in de materiële uitrusting beter kunnen plaatsen.

Wanneer we aandacht besteden aan Delft in met name de tweede helft van de achttiende eeuw, dan dient men te bedenken dat er in Delft sprake is van een verarmingsproces. Dat wil zeggen dat het diffusie-tempo in negatieve zin beïnvloed kan zijn en voorwerpen op het einde van de achttien-

de eeuw minder aanwezig zijn dan halverwege. Wijsenbeek's conclusie dat 'sociale en sociaal- culturele veranderingsprocessen zich betrekkelijk autonoom kunnen voltrekken, onafhankelijk van de economie',[12] lijkt me zonder vergelijkend onderzoek met andere steden niet voldoende bewezen.

Wijsenbeek onderscheidt in haar studie drie periodes (1706-1730, 1738-1762 en 1770-1794) en vijf groepen (A – belastingklasse 'pro deo', B – belastingklasse met een aanslag van drie gulden in het middel op het begraven, C – zes gulden, D – vijftien gulden en E – dertig gulden) die elke per periode uit twintig boedelbeschrijvingen bestaan. In haar publicatie geeft zij vooral absolute aantallen per groep en bijna geen percentages van het aantal boedelbeschrijvingen waarin een voorwerp aanwezig is, zodat we over de verdeling zo goed als niets weten. Hoe scheef die kan zijn, blijkt bijvoorbeeld uit het kabinetten-bezit rond 1785 van haar rijkste groep. In het totaal bezitten de twintig huishoudens van deze groep éénentachtig kabinetten. Drieënvijftig ervan behoren echter tot slechts vier boedels.[13] Voorzichtigheid is dus geboden wanneer we haar gegevens voor ons doel gebruiken.

De vervanging van haardvuur door kachelvuur is in Delft nog nauwelijks begonnen.[14] Zelfs de rijkste groep telde rond 1750 zes en rond 1785 drie kachels. De verlichting bestaat overduidelijk uit kaarslicht, meer dan uit lamplicht. Zoals we gezien hebben, vindt de verbetering van de olielamp pas op het einde van de achttiende eeuw plaats. Vloerbedekking is op het einde van de achttiende eeuw in Delft iets dat alleen bij de allerrijksten normaal is. Dan zijn de absolute aantallen zo hoog dat men mag aannemen dat er gewoonlijk tapijten, vloerkleden en karpetten zijn. Een loper wordt in het hele Delftse bestand slechts éénmaal genoemd.[15] De groepen C en D beschikken wel over matten.

De veranderingen in het meubilair-bezit zijn minder ver gevorderd dan men zou verwachten. Weliswaar schrijft Wijsenbeek dat 'één van de opvallende veranderingen die in het bezit van de rijkste groep tijdens de derde periode plaatsvond, is de grote variatie van stoeltypen',[16] maar fauteuils zijn er nog nauwelijks (elf in totaal), de tabouret is uit de mode geraakt en de canapé komt nog niet voor.[17] Commode en secretaire worden elk slechts drie keer in het hele bestand van driehonderd boedels vermeld. Boekenkasten blijven beperkt tot de rijkste groep en komen daar vanaf de tweede periode veel voor evenals bureau's. Deze zijn in de laatste periode ook bij de groep D te vinden.

Het achttiende-eeuwse bergmeubel bij uitstek is het kabinet: in de eerste periode vooral bij groep D en E, later ook bij B en C. Zelfs bij de 'pro deo'-groep zijn er in de tweede en derde periode minstens tien kabinetten op twintig huishoudens. De latafel lijkt in Delft in de achttiende eeuw een ontwikkeling door te maken die vergelijkbaar is met die van de chiffonnière in de negentiende eeuw. In de eerste periode is het bijna een exclusief voorwerp voor de rijksten, in de tweede periode sluit groep D zich daarbij aan, in de derde periode groep C. Groep B heeft in die periode bijna

evenveel latafels als groep E in de eerste periode van de achttiende eeuw.

De ontwikkelingen in het tafel-bezit zijn minder precies te volgen omdat deze niet zo nauwkeurig onderscheiden worden. Wijsenbeek onderscheidt in haar bijlage bijzettafels, tafels en werktafels. Werktafels zijn praktisch het uitsluitende domein van groep E. Bijzettafels vindt men in alle groepen met feitelijke uitsluiting van groep A en met sterk kwantitatieve verschillen. Voor het overige wil ik nog slechts wijzen op enkele meubelstukken. De kapstok is vooral ook in het begin van de achttiende eeuw veel vaker aanwezig dan men zou verwachten. Ledikanten zijn heel gewoon gedurende de hele achttiende eeuw bij de rijkste groep en ook nog bij de eerste groep daaronder. Tuinmeubilair blijft beperkt tot de rijkste groep vanaf de tweede periode.

Als teken van huiselijkheid kan men ook de aanwezigheid van benodigdheden voor het drinken van thee, koffie en chocolade nemen. Afgaande op de aantallen voorwerpen is het theedrinken het meest verspreid. Theevoorwerpen zijn met uitzondering van de 'pro deo'-groep al in het begin van de achttiende eeuw in grote getale aanwezig. In de loop van de achttiende eeuw krijgt ook deze groep steeds meer theevoorwerpen. Chocoladegoed beperkt zich gedurende de gehele eeuw praktisch tot de rijkste groepen.

Vermelden we tenslotte nog enige gegevens over het bezit aan woningdecoratie. Behalve bij de 'pro deo'-groep zijn spiegels en kaststellen waarschijnlijk algemeen voorkomende voorwerpen. Klokken zijn er opvallend weinig.[18] Schilderijen zijn er in dergelijke hoeveelheden dat ze in geen boedel lijken te ontbreken. De aanwezigheid van bloempotten is duidelijk verbonden met de rijkste groep. Daarbuiten komen ze wel voor, maar in veel kleinere aantallen.

Uit dit overzicht van de gegevens van Wijsenbeek blijkt dat inderdaad een deel van de negentiende-eeuwse ontwikkeling een voortzetting is van wat er in de achttiende eeuw gebeurt. Goede voorbeelden zijn kabinet en latafel die in de negentiende eeuw tot standaard van de eerste consumptiegroep gaan behoren en daar betekenisvol zijn. Tevens echter blijkt dat er voorwerpen zijn die in tegenstelling tot wat men zou verwachten, nog maar nauwelijks voorkwamen, zoals pendule, secretaire, canapé. Dit betekent dat zij hun 'carrière' geheel in de negentiende eeuw bij de burgerij maken om pas in de twintigste eeuw algemeen te worden, tenzij Delft door zijn economische situatie toch wat zou achterlopen. Ook de voorlopers van de negentiende-eeuwse piano – die één van de symbolen van de huiselijkheid is – clavecimbel en clavier komen zelfs bij de rijke Delftenaren nauwelijks voor. De belangrijkste conclusie die we echter kunnen trekken is dat de afstand tussen de rijkste groep in Delft en die uit de Zaanstreek, die in ons bestand bij de de toenemende huiselijkheid vooroploopt, opvallend klein is; voorzover althans we de nadruk leggen op de aanwezigheid van voorwerpen die in de negentiende eeuw een belangrijke rol spelen en voor zover we ons minder bekommeren om aantallen.

Verder teruggaan in de tijd heeft weinig zin. De schaarse gegevens die er zijn, laten wat huisraad betreft vooral een materiële cultuur zien die bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw al sterk verdwenen is.[19] De negentiende eeuw kenmerkt zich ten opzichte van de voorafgaande vooral door het feit dat er een verfijning en vermenigvuldiging van het meubilair plaatsvindt, vloerbedekking normaal wordt, verwarming en verlichting sterk verbetert, en hygiëne zijn intrede doet, met daarbij op de achtergrond de totale herziening van het interieur door het proces van vertrekken-differentiatie. Deze ontwikkelingen kennen gedeeltelijk een achttiende-eeuwse aanloop, maar zijn buiten de burgerij voor het belangrijkste deel authentiek negentiende- en zelfs twintigste-eeuws.

Thornton's gemakkelijke formulering over het huiselijk karakter van de negentiende-eeuwse stedelijke wooncultuur en onze uitbreiding ervan naar die van het platteland, doen bijna vergeten naar de betekenis ervan te vragen.[20] In onze studie is het begrip 'huiselijkheid' eigenlijk gebruikt in de betekenis van de materiële voorwaarde en verschijningsvorm van huiselijkheid. Behalve naar begrippen als comfort en gezelligheid verwijst huiselijkheid ook naar de andere plaats die het gezinsleven gekregen heeft. Huiselijkheid wordt dan met de burgerij, verbonden. Als Thornton het heeft over '*an age of great domesticity*', dan heeft hij het over de negentiende eeuw als eeuw van de burgerij tegenover de achttiende eeuw als die van de aristocratie en de twintigste als die van de massa. De extra aandacht voor het gezinsleven is symbolisch voor de burgerij vooral tegenover de adel met zijn naar buiten gerichte levensstijl en ook enigzins tegenover de arbeidende klasse die het aan geld en tijd ontbrak om een huiselijk leven te voeren. De andere plaats van het gezinsleven komt tot uitdrukking via thema's als romantische liefde (dat verwijst naar man/vrouw verhouding) en moederliefde (dat verwijst naar ouder/kind verhouding).[21]

Huiselijkheid, romantische liefde en moederliefde zijn natuurlijk alle drie sociaal gekleurd en zullen in verschillende periodes verschillende betekenissen hebben gehad. Welke betekenis huiselijkheid krijgt, is van veel factoren afhankelijk. Huiselijkheid en gezelligheid zijn tot de typerende trekken van de Nederlandse cultuur gaan behoren. We zullen daarom proberen een schetsmatige analyse te geven van het klimaat waarbinnen de toenemende huiselijkheid op het Nederlandse platteland geplaatst moet worden.

In een recent boek dat aan de geschiedenis van de huiselijkheid gewijd is, wordt de Republiek als 'uitvinder' van de huiselijkheid gehuldigd: 'Privacy and domesticity, the two great discoveries of the Bourgeois Age, appeared, naturally enough, in the bourgeois Netherlands'.[22] De Fransen, of -zoals de auteur zegt – de Franse vrouwen, zetten de volgende stap: 'The French woman demanded, and got, furnishings which were more informal and more convenient'.[23] Eind achttiende eeuw wordt dit proces afgerond door de Engelse burgerij – 'my home is my castle' – waar het

huis in het middelpunt kwam te staan[24] en die het begrip comfort invoerden. Comfort moest '*undramatic*' en '*calming*' zijn – 'natuurlijk'.[25] Het begrip duidde zowel op elegantie als op bruikbaarheid.

In zijn boek over de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw benadrukt Schama eveneens het belang van de huiselijkheid. Ironiserend merkt hij op dat de 'zeventiende-eeuwse Nederlanders ware pioniers van het vriendschappelijke, liefdevolle huwelijk lijken te zijn geweest'.[26] In de schilderkunst vinden we evenzo het belang dat in het zeventiende-eeuwse Nederland gehecht wordt aan het gezinsleven, tentoongesteld.[27] Familie en buurt hebben slechts een beperkte plaats, stelt Haks wanneer hij een schets geeft van dat gezinsleven in de zeventiende en achttiende eeuw.[28]

Hoe de aandacht voor huiselijkheid en gezinsleven in Nederland zich precies ontwikkeld heeft, weten we niet. Haks meent dat na de zeventiende eeuw de aandacht van de gereformeerde kerk hiervoor vermindert, en dat dit mogelijk gecompenseerd is door een grotere betrokkenheid van de overheid. Op het einde van de achttiende eeuw constateert hij wel een opnieuw benadrukken van de huwelijksmoraal in samenhang met (politieke) hervormingsgezinde opvattingen in kringen van de gegoede burgerij, alsmede onder invloed van ideeën over de zedelijke verheffing van het volk.[29]

In Nederland is het belang van huiselijkheid dus ook in de zeventiende en achttiende eeuw aanwijsbaar. Zelfs de gezinsomvang en gezinsstructuur heeft een modern karakter.[30] In de negentiende eeuw wordt huiselijkheid een echt internationaal maatschappelijk thema. Het is een onderdeel van het proces dat in de literatuur aangeduid wordt met het begrip 'beschavingsarbeid' of 'beschavingsoffensief'.[31] Deze beschavingsarbeid wordt gekenmerkt door een streven naar grotere huiselijkheid, netter woongedrag, vermindering van alcoholgebruik, verlaging van de zuigelingensterfte, meer aandacht voor de opvoeding en opleiding van kinderen, groter besef van hygiëne.[32] Het wordt sterk verbonden met de activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In de tweede helft van de negentiende eeuw krijgt het Nut gezelschap van en wordt overvleugeld door een steeds belangrijker wordende overheid en door stromingen die in de twintigste eeuw zuilen zullen gaan heten – de gereformeerden, de katholieken en de socialisten. Deze stromingen hebben een antwoord op de onduidelijkheden die door het proces van industrialisering en sociale veranderingen gecreëerd zijn en willen de massa daar graag in voorgaan.[33]

Het Nut, opgericht in de achttiende eeuw en vertegenwoordiger van groepen die de zedelijke verheffing van het volk nastreven, beschouwt het huiselijk geluk als een panacee van alle maatschappelijke kwalen.[34] Zij staat daarin niet alleen. Eén van de belangrijkste historici op het gebied van de beschavingsarbeid, de Regt, citeert J. de Bosch Kemper uit zijn verhandeling over de armoede: 'Alles wat deze trek naar huiselijkheid kan vermeerderen, vermeerdert ook de werkzaamheid. Wanneer eenmaal de zucht is ontwaakt voor eene nette woonkamer, voor vrouw en kinderen, die 's avonds na den arbeid in onderling genoegen verenigd zijn, is daarin

eene kracht geboren, die meer dan iets tot werkzaamheid opwekt. (...) een werkman die eenmaal daarvan gevoel heeft gekregen, vervalt zelden tot armoede'.[35]

Eenzelfde visie spreekt ook uit de verhoren van de enquête gehouden door de Staatscommissie van 1890. Daarin wordt er overigens niet alleen vanuit gegaan dat de vrouw voor een ordelijk, netjes en gezellig huis zorgt, maar tevens dat zij door spaarzaamheid en zuinigheid ertoe bijdraagt dat het gezin van het verdiende loon rond kan komen.[36] Aan een predikant uit Wormerveer wordt gevraagd of hij 'de lust om de woning aangenaam te maken' ziet als een deugd of een ondeugd. Hij antwoordt: 'Als een deugd. Ik zie dat streven bijzonder gaarne. Er moge al eens wat onder loopen, waarvan ik denk: dat hadt gij wel kunnen nalaten; als 't maar niet besteed wordt aan opschik en kleeding, maar aan zaken, die het huisje verbeteren en het kamertje gezellig maken, dan ben ik niet spoedig geneigd, zulk eene ondeugd te noemen' Uit dit citaat spreekt goed het Janusgezicht van de huiselijkheid: aandacht voor de woning mag en wordt zelfs gestimuleerd, spilzucht niet. De negentiende-eeuwse beschavingsarbeid is vooral ideëel en propagandistisch. Bij De Regt kan men nalezen hoe -met name door de overheid, maar ook door anderen- er steeds minder voor wordt teruggeschrokken actief in het woongedrag van (arbeiders)gezinnen in te grijpen door middel van toezicht, voorschriften en reglementen.

Hoewel de beschavingsarbeid vooral gericht is op de stedelijke arbeiders, heeft zij ook invloed op het denken over huiselijkheid bij de burgerij zelf en bij andere groepen in de samenleving. Het is een algemeen thema in de negentiende eeuw dat men ook in andere landen kan observeren. In Engeland heet het: 'In how small a compass lie all the elements of man's truest happiness .... A marriage ... a dwelling comfortably furnished clean, bright, salubrious and sweet ... a small collection of good books on the shelves – a few blossoming plants in the window – some well selected engravings on the wall ... these are conditions of existence within the reach of everyone who will seek them – resources of the purest happiness, lost to thousands, because a wrong direction is given to their tastes and energies, and they roam abroad in pursuit of interest and enjoyment which they might create in abundance at home'.[38] Overal gaat het erom de arbeiders te verzoenen met de maatschappelijke omstandigheden zodat kansen op protest afnemen, en om hen gevoeliger te maken voor orde en netheid, zodat ook de kansen op epidemische ziekten verminderen. Het huiselijk leven dient te fungeren als een 'haven in a heartless world'.[39] Hoezeer die nadruk op huiselijkheid de keerzijde is van onrust en revoluties blijkt uit de typeringen, die twee gescheiden historiografische tradities in Duitsland hebben, voor de jaren 1815-1848. Diegene die zich bezig houden met de sociale geschiedenis spreken van *Vormärz* en beklemtonen de aanloop naar de revolutie van 1848, degene die de cultuurgeschiedenis beoefenen spreken van *Biedermeier* en verwijzen naar het gezapige leven van de burgerij.[40]

Het thema huiselijkheid krijgt in de tweede helft van de negentiende eeuw nog een tweede voedingsbron buiten de beschavingsarbeid van groepen uit de burgerij: de ontluikende vrouwenemancipatie. Evenals de beschavingsarbeid is het streven naar vrouwenemancipatie in deze periode een internationaal – in de betekenis van Westers – fenomeen en evenals de beschavingsarbeid is het in de eerste plaats een burgerlijk fenomeen. Het streven naar vrouwenemancipatie is het streven naar een gelijke juridische en maatschappelijke positie van man en vrouw. Achter het label vrouwenemancipatie gaat een hele waaier van meningen, ideeën en stromingen schuil van gematigd tot radicaal. In Nederland vindt men elkaar in het streven naar vrouwenkiesrecht. Wanneer dit in 1920 bereikt wordt, is de eerste feministische golf, zoals deze periode vanaf 1870 genoemd wordt, uitgerold. In 1848 is in de Verenigde Staten al een *Declaration of Women's rights* opgesteld, waarin de ondergeschikte positie van de vrouw in het wetboek aan de kaak wordt gesteld. Zowel via publicaties als via bezoeken aan de Verenigde Staten krijgt men in Europa van deze ontwikkelingen op het gebied van de positie van de vrouw kennis, dus ook in Nederland. Door middel van de publicatie in 1870 van John Stuart Mill's *De slavernij der vrouw* krijgt de discussie over de positie van de vrouw een extra stimulans. Hij beweert hierin onder meer dat 'huwelijk en moederschap niet de enige bestemming van de vrouw zijn...'. Vrouwen dienen niet alleen uitgebreide scholing te ontvangen, maar ook het stemrecht hoort haar verleend te worden.[41] De eis naar gelijkstelling van vrouwen aan mannen roept ook zijn eigen tegenkrachten op. Het huishouden en moederschap als 'eerste en natuurlijke' taken van de vrouw worden benadrukt.[42]

De positie van de vrouw als huismoeder wordt ook tot uitdrukking gebracht in de discussie over de beperking van vrouwenarbeid bij de arbeidswet van 1889. De wettelijke beperking van – vooral industriële – vrouwenarbeid is voortgekomen uit de negentiende-eeuwse opvatting dat vrouwen en kinderen beschermd moeten worden: mannen kunnen wel voor zichzelf opkomen.[43] Behalve deze motivatie, die Van Caenegem geeft voor de Engelse wetgeving op dit gebied, speelt vanzelfsprekend in niet geringe mate mee dat de algemene opinie in die tijd is, dat de vrouw op de eerste plaats moeder en huisvrouw is. Men meent dat de vrouw in het gezin hoort en zich bezig moet houden met de huishouding, de opvoeding van kinderen en de opvang van haar man. Haar taak heeft tot doel het familieleven en de huiselijk belangen te bevorderen.[44]

Er zijn ook vrouwen die de positie van de vrouw proberen te versterken door haar meer zelfbewustzijn te geven in wat ze doet; met andere woorden door te trachten te bewerkstelligen dat huishoudelijk werk meer serieus genomen wordt. Of nog weer anders gezegd door het huisvrouwenwerk (zoals zoveel andere beroepen in de negentiende eeuw) te professionaliseren. Eén van de voorvechtsters daarvan is Catherine Esther Beecher die in 1841 een boek publiceerde getiteld *Treatise on Domestic Economy*, be-

doeld als een '*textbook for female schools*'.[45] In 1869 verschijnt een herziene versie die ze samen het haar zuster Harriet Beecher Stowe heeft geschreven: *The American Woman's House*. In Nederland is in deze tijd het uit het Duits vertaalde *De Huisvrouw* het meest populair.[46] Het is in 1866 verschenen. Het boek is opgedragen aan de 'Hollandsche vrouwen uit alle standen'. In het voorwoord lezen we: 'En toch, het huishouden is haar eigenlijke bestemming; de rust en het geluk van echtgenoot, kinderen en dienstboden, hangen voor een groot gedeelte af van de zorg die zij aan haar bestuur wijdt'.[47] In dit boek vindt de huisvrouw aanwijzingen hoe zij met de dienstbodes moet omgaan, maar ook over de 'Huiselijke verrigtingen', alsmede 'Eenige voorzorgen die men bij het verhuizen in acht moet nemen' en 'Wat bij het bouwen van een nieuw huis in het oog moet worden gehouden'. Over de huiskamer zegt zij: 'De inrigting der huiskamer hangt natuurlijk geheel af van ieders vermogen, stand en smaak; altijd zal het den binnentredenden een aangename indruk geven, wanneer er overeenstemming heerscht in de kleuren van verf, gordijnen, behangsel en tapijten; als de meubelen goed geplaatst zijn en de schilderijen of prenten aan de wand, goed gekozen en netjes opgehangen zijn. Ook kan de huisvrouw door het aanbrengen van bloemen, op verscheidene plaatsen, eene zeer bevallige versiering aan haar dagelijksch verblijf bijzetten'.[48]

Het is duidelijk dat hiervan positieve stimulansen uitgingen op het huiselijkheidsideaal. Van hieruit loopt ook een lijn naar de huishoudscholen en organisaties van huisvrouwen. In 1891 wordt de Amsterdamse Huishoudschool opgericht, nadat al in 1888 de Haagsche Kookschool geopend was. In 1912 wordt de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen in het leven geroepen.[49]

Naast het beschavingsoffensief en de discussie over de positie van de vrouw, speelt als derde de verzuiling een rol. Weliswaar zijn er vóór 1900 nog nauwelijks verzuilde organisaties, maar via de dominees en priesters hebben de kerken een grote invloed op de gelovigen. Godsdienstige kwesties als het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, de doleantie en godsdienstig gekleurde conflicten als de schoolstrijd spelen een belangrijke rol in het maatschappelijk leven van de negentiende eeuw. In toenemende mate zullen ze zelfs het maatschappelijk leven gaan beheersen. Aan het groeiend bezit van religiosa in Oost-Brabant kan men de sterker wordende plaats van de – in dit geval – Rooms-Katholieke Kerk aflezen, zoals men dat buitenshuis kan aan het toenemend aantal kerken. Zowel bij de roomskatholieken als bij de protestantse kerken wordt de positie van de vrouw als moeder en huisvrouw onderstreept. De in deze tijd weer opbloeiende Maria-verering is dan ook niet alleen contra-reformatorisch gekleurd, maar geeft eveneens een extra nadruk aan het moederschap.

Na 1900 krijgt dit alles een veel zwaarder accent, maar ook vóór die tijd mag men de invloed van de kerken niet onderschatten. In een recent overzicht over de geschiedenis van het gezin plaatst één auteur in de periode 1850-1880 een moraliseringsoffensief en verwijst daarbij vooral naar

de katholieke Vincentius-verenigingen die zich bewogen op het terrein van scholen, bibliotheken, kleding- en schoeiselverstrekking, gestichten en reclassering en op de broederschappen. De leden hiervan – bijna 100.000 tegen het einde van de jaren tachtig – waren onder meer verplicht aan wekelijkse of veertiendaagse vergaderingen deel te nemen en konden rekenen op huisbezoek van functionarissen die het morele gedrag van de leden controleerden.[50] Een andere auteur spreekt van het kerkelijk zedelijkheidsoffensief, waarvan hij de effectiviteit positief beoordeelt.[51]

Verzuiling, positie van de vrouw, beschavingsoffensief zijn alle drie met elkaar verbonden.[52] De bloei van de verzuiling – tijdens het Interbellum en het rudiment ervan, de jaren vijftig – heeft ook de bloei laten zien van de organisaties van huisvrouwen. Het is tevens de bloeiperiode van de materiële uitrusting van de huiselijkheid zoals die zich in de negentiende eeuw bij de burgerij ontwikkeld heeft. Sindsdien is dan al weer een nieuwe ontwikkeling ingezet. De trefwoorden van het huishouden in de twintigste eeuw zijn 'rationalisatie' en 'mechanisatie'.[53] De realisatie daarvan heeft moeten wachten op de periode van de na-oorlogse hoogconjunctuur.

De context waarbinnen de toenemende huiselijkheid zich ontwikkelde, wordt gevormd door het beschavingsoffensief, de discussie over de positie van de vrouw en de verzuiling. Deze drie bewegingen zelf moet men weer plaatsen in het licht van de algemene maatschappelijke processen van de negentiende eeuw – het proces van industrialisatie, snelle bevolkingsgroei, urbanisatie en de maatschappelijke verwerking van deze processen. De huiselijkheidsideologie is niet alleen één van de maatschappelijke antwoorden op vele problemen die genoemde processen met zich meebrengen, maar de verwezenlijking ervan wordt er tevens door mogelijk gemaakt doordat namelijk het proces van economische groei, nadat de dreigende malthusiaanse crisis van de jaren veertig van de negentiende eeuw overwonnen was, geleidelijk een stijging van de levensstandaard teweeg begon te brengen. Behalve door de inkomensstijging wordt verwezenlijking van het huiselijkheidsideaal ook inhoudelijk bepaald door het proces van industrialisatie, dat in staat is om, bijvoorbeeld, in een relatief korte periode miljoenen mensen van kachels te voorzien.

Het uiteindelijke succes van de huiselijkheidsideologie is bepaald door het feit dat het aansluit bij de verlangens van mensen zelf. Het heeft mensen een gelegenheid geboden om binnen hun mogelijkheden positief gestalte te geven aan een eigen wereld. Het is een middel geworden waarlangs men heeft kunnen laten zien dat men erbij hoorde. Het huiselijkheidsideaal kende daardoor een groter succes dan het streven naar betere hygiëne – wat toch ook een object van het beschavingsoffensief was.[54] In onze boedelbeschrijvingen blijven althans de materiële antwoorden op de betere hygiëne achter bij die op meer huiselijkheid. Hoezeer de huiselijkheidsideologie aansloot bij de verlangens van mensen zelf en ook bij hen functioneerde, heeft De Regt pregnant geformuleerd aan het einde van haar boek over beschavingsarbeid. Zij schrijft: 'In dit boek heb ik vooral willen laten

zien hoe veranderingen in het gezinsleven van stedelijk-industriële arbeiders het resultaat waren van gewijzigde materiële mogelijkheden die aan sommige groepen arbeiders kans tot sociale stijging gaven, hoe arbeiders die hiervan gebruik maakten zich in hun gedrag gingen oriënteren op burgerlijke groepen, hoe arbeiders door onderlinge statusrivaliteit druk op elkaar uitoefenden om deze nieuwe maatstaven van goed gedrag na te volgen en hierin gesteund werden door arbeidersbewegingen'.[55] Ook voor de tijdgenoten was dit duidelijk. We hebben al een predikant aan het woord gelaten die de belangstelling voor de aankleding van de woning een deugd noemde, geen ondeugd. Met betrekking tot kleding zegt een priester uit Veendam: 'Ik heb opgemerkt, dat degenen die zich het best gedragen en er prijs op stellen om op passende wijze vooruit te komen, er gaarne netjes gekleed uitzien. Ik bedoel niet alleen zindelijk, maar ook enigszins zwierig. Dit is geen ongunstige karaktertrek, dunkt mij'.[56] Het consumptiepatroon toont waar men maatschappelijk staat. Het laat zien wat men belangrijk vindt en tot welke groepen men wil behoren.[57] In deze zin is huiselijkheid in de negentiende eeuw een echt maatschappelijk thema geworden.

Met het streven naar huiselijkheid is ook een nieuw consumptieterrein blootgelegd. Dit betekent dat het huiselijkheidsideaal niet alleen een reactie is op het industrialisatieproces, maar ook een stimulans ervan. Mensen kregen recht op fatsoenlijke woningen en fatsoenlijke kleding. Wat fatsoenlijk was verschoof en werd – hier eerder, daar later – aangeschaft. De veranderingen in de materiële cultuur van het huishouden die zich in de negentiende eeuw hebben voorgedaan, betekenen evenzoveel toenemende vraag naar produkten die door de groei van de bevolking toch al steeg. In de twintigste eeuw zetten deze ontwikkelingen zich in een versterkt tempo voort en wel op een zodanige manier dat we van een consumptiemaatschappij zijn gaan spreken. De negentiende eeuw is nog geen consumptiemaatschappij.[58] Niet dat er geen massamarkten zijn.[59] Elk huishoudelijk produkt dat we in ons bestand bij de eerste consumptiegroep gevonden hebben, betekent een massamarkt en ook de produktie van de goederen die bij de andere groepen standaard zijn, is niet te versmaden. Het negentiende-eeuwse produktie- en distributieapparaat is echter nog grotendeels kleinschalig, maar de consumptiemaatschappij is niet ver meer weg.[60] Ook niet in die zin dat consumptie in toenemende mate gebruikt wordt om de eigen identiteit uit te dragen.

Heeft het huiselijkheidsideaal gevolgen voor de ontwikkeling van de consumptiemaatschappij, zo heeft deze ontwikkeling zelf weer consequenties voor twee processen die we met het huiselijkheidsideaal in verband hebben gebracht. Wat de vrouwenemancipatie en de plaats van de vrouw in het huishouden betreft, kan men vaststellen dat de tendenzen naar een vermaatschappelijking van het huishouden[61] – badhuis, gemeenschappelijke was- en kookvoorzieningen, kinderopvang – in het begin van de twintigste eeuw stuk lopen op de gezinsconsumptie. Dolores Hayden, die

de geschiedenis heeft beschreven van de bemoeienissen van Amerikaanse feministen met de huishouding en de woning, geeft haar hoofdstuk over de jaren twintig de titel mee 'Madame Kollontai and Mrs. Consumer'. De Amerikaanse huisvrouwen-organisaties werden ervan beschuldigd bevelen te krijgen van Alexandra Kollontai in Moskou – met andere woorden een communistische mantelorganisatie te zijn. Als antwoord op het streven naar vermaatschappelijking gaven de Amerikaanse industriëlen het propageren van de man als huiseigenaar en de vrouw, eerst als, '*home manager*' en vervolgens als '*Mrs. Consumer*'. Hiermee verwijst Hayden naar een boek van Christine Frederich, die een vooraanstaande rol heeft gespeeld in de '*home-economics*' beweging. De titel van het boek luidde dan ook: *Selling Mrs. Consumer.*[62]

Het tweede proces waarop de toegenomen consumptie invloed heeft, is het beschavingsoffensief zelf. Wordt de beschavingsarbeid in de twintigste eeuw steeds meer overgenomen door de overheid en professionele hulpverleners, het succes van het huiselijkheidsideaal maakt dat de discussie zich gaat toespitsen op de manier waarop dit ideaal verwezenlijkt wordt. De beschavingsarbeid gaat over in smaakopvoeding die zich in eerste instantie op de burgerij richt.[63] Het succes van de 'officiële' smaakopvoeding die de heersende negentiende-eeuwse vorm van huiselijkheid wil bestrijden via tentoonstellingen en het tonen van goede voorbeelden is gering.[64] Hetzelfde geldt ook voor de representant ervan in de jaren vijftig – de stichting Goed Wonen.[65] De officieuze smaakopvoeders – de omgeving en de reclame[66] – zijn doorslaggevend.

Men kan wijzen op het ontstaan van de huiselijkheid in de zeventiende eeuw, achttiende eeuw. Men kan de centrale plaats benadrukken die het thema huiselijkheid in de negentiende eeuw krijgt onder invloed van de beschavingsarbeid van groepen uit de burgerij; de discussie over de positie van de vrouw en de beginnende verzuiling. Drie processen die we op hun beurt weer moeten zien tegen de achtergrond van het proces van industrialisatie, en de maatschappelijke verwerking ervan. Men kan tenslotte stellen dat het streven naar huiselijkheid en de materiële verwezenlijking ervan nauw verbonden is met wat we de consumptiemaatschappij zijn gaan noemen. Men kan ook, in plaats van dit alles, een kort verhaal vertellen – het verhaal van de pendule.

In de achttiende eeuw wordt in Parijs in steeds meer voorname huishoudens de pendule – een uitvinding van de tweede helft van de zeventiende eeuw – op de schoorsteenmantel gezet. In de praktijk een succes – het voorbeeld krijgt immers veel navolging – krijgt deze gewoonte al bij zijn ontstaan kritisch commentaar. Een tijdgenoot, Louis Sébastien Mercier, merkt op: 'On met une pendule sur toutes les cheminées; on a tort; mode lugubre. Il n'y a rien de si triste à contempler qu'une pendule: vous voyez votre vie s'écouler, pour ainsi dire, et ce balancier vous avertit de tous les moments qui vous sont enlevés, et qui ne reviendront plus'.[67]

Blijft in Delft in de achttiende eeuw het aantal pendules beperkt, niet veel later, in 1830, zien we haar in de Zaanstreek in veel burgerhuishoudens figureren. Eind negentiende eeuw vinden we de pendule als normaal voorwerp niet alleen in de Zaanstreek, maar ook in Oost-Groningen en Oost-Brabant, en dat niet alleen bij de burgerij, maar ook bij de middenstanders en in de Zaanstreek en Oost-Groningen eveneens bij de rijke boeren. De pendule op de schoorsteenmantel met de spiegel er boven is een toonbeeld van huiselijkheid geworden. Via allerlei verfraaiingen en uitbreiding met coupes of vazen is er gedurende de eeuw een hevige concurrentie-strijd gaande. Een pendule alleen is niet meer genoeg. Op dit moment waarop de pendule, zeg maar, ordinair geworden is, komen de smaakopvoeders op het toneel. Een van hen is de architect Berlage, die zich opwindt over woningen die van een 'ergerlijke prulligheid tot ploertigheid stijgende blufferigheid' zijn.[68] Wanneer hij naar zijn ideeën in 1898 een huis voor de verzekeraar Carel Henny mag bouwen, dan verbiedt hij deze in de zitkamer een klok en een spiegel te plaatsen.[69] Dit verhinderde echter niet de voortgaande verspreiding van de pendule in het Interbellum en de jaren vijftig. Wanneer we de foto's van woonkamers bekijken die gepubliceerd zijn in *De Nederlandse huisvrouw* in 1966[70], dan zien we op zeer veel schoorsteenmantels nog steeds dit symbool van huiselijkheid triomferen. De genadeklap heeft de pendule vlak daarna gekregen, niet van de smaakopvoeders maar van de verdwijning van de kachel, dat voorwerp zonder welk men zich de toenemende huiselijkheid moeilijk kan voorstellen. De vervanging van de kachel door de centrale verwarming beroofde de pendule uiteindelijk van haar plaats waar zij in de achttiende eeuw was neergezet. Berlage en Mercier kunnen tevreden zijn.

6.3. OVER PLATTELANDSBESCHAVINGEN EN PROCESSEN VAN MODERNISERING EN TRADITIONALISERING

In de vorige paragraaf hebben we gezien hoe de huiselijkheidsideologie de ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw in toenemende mate heeft beïnvloed. In dat klimaat hebben zich ook de ontwikkelingen op het Nederlandse platteland afgespeeld. Uit ons onderzoek is gebleken dat het negentiende-eeuwse platteland zeker geen toonbeeld is geweest van een starre en onveranderlijke – zeg traditionele – maatschappij. Al moet men hierin natuurlijk wel gradaties onderscheiden. Niettemin: ook voor het tijdperk van de massaconsumptie, de electrificatie en mechanisatie van het huishouden vinden er in de materiële cultuur van het huishouden op het Nederlandse platteland serieuze veranderingen plaats.

Deze veranderingen gebeuren niet in elke streek en bij elke groep op hetzelfde moment en ook verandert de materiële cultuur niet in zijn geheel. Bovendien is ook de uitgangssituatie verschillend. Deze drie elementen

maken dat het moderniseringsproces van de materiële cultuur – want zo zou ik het toch wel willen noemen ondanks alle bezwaren tegen de term 'modernisering' – een heleboel verschillende gestalten aanneemt. Er is niet één plattelandsbeschaving, er zijn er meer – zelfs als men meent dat alleen boeren plattelanders zijn. De boeren zijn echter niet de enige plattelanders. De burgerij, de middenstanders, de arbeiders en de adel kunnen ook plattelands-groepen zijn. De contacten van deze groepen onderling bepalen in wisselende mate hun levensstijl.

Doorgaans wordt het platteland -of als een *pars pro toto* de boerenstand- als een schone slaapster gezien die door de stad wakker gekust moet worden. De modernisering op het platteland noemen we dan verstedelijking of verburgerlijking. We spreken van dalende cultuurgoederen. Deze denkbeelden zijn heel goed verklaarbaar. 'De stad' ligt inderdaad meestal voor op 'het platteland' wanneer het om beschaving, levensstijl, materiële cultuur gaat. In de absoluutheid van de stelling verwisselt men potentie echter te zeer met realisatie. Men vergeet te gemakkelijk dat de stad verschillende sociale groepen herbergt en dat zij tevens dienst doet als verzorgingscentrum van het omringende platteland. Uit een studie naar de materiële cultuur in Engeland in de zeventiende en achttiende eeuw blijkt weliswaar dat over het algemeen de aanwezigheidspercentages van voorwerpen als porselein of voorwerpen voor thee en koffie of spiegels hoger zijn in de stad dan op het platteland, maar indien men niet puur een stad-versus-platteland indeling maakt en differentieert naar streek dan blijken sommige plattelandsgebieden hogere cijfers te hebben dan stedelijke gebieden. Zo zijn inwoners van plattelandsgebieden rond Londen en in Oost-Kent beter voorzien dan stedelingen in Hampshire of in de Noordwest-Midlands.[71] Dit is echter een nuancering van de stad-versus-platteland tegenstelling – geen weerlegging ervan. Niet vanwege een afwijzende houding jegens veranderingen, maar vanwege de relatieve geïsoleerdheid zijn plattelandsgebieden later dan steden.

In het Duitse boedelbeschrijvingenonderzoek heeft de verhouding stad/platteland een centrale plaats gekregen.[72] De meeste resultaten bevestigen de 'voorsprong' van de steden. Op basis van het bezit van een commode, zitbank en zes stoelen spreekt Mohrmann van een verburgerlijking van het platteland in Noordwest-Duitsland vanaf 1850.[73] Een andere onderzoeker heeft geprobeerd het belang van de stedelijke wooncultuur voor de plattelandswooncultuur op het einde van de achttiende eeuw te demonstreren. Naarmate de afstand tot Münster groter wordt, neemt op het omringende platteland het gemiddelde aantal items per huishouden af. De wooncultuur is dus minder gedifferentieerd, verfijnd. Deze afname is het sterkst op ongeveer dertig kilometer afstand van Münster. Daarna stijgt het gemiddelde aantal items dat plattelandshuishoudens bezitten weer. Deze stijging verklaart deze onderzoeker door te stellen dat dit gebied reeds in de invloedssfeer van een andere stad ligt.[74] Deze studie is natuurlijk een schoolvoorbeeld van beïnvloeding van het platteland door de stad.

Er zit echter een addertje onder het gras. Niet alleen de wooncultuur wordt minder verfijnd naarmate de afstand tot de stad groter wordt, ook de economisch financiële situatie van de boeren verandert. Hoe dichter bij Münster, des te belangrijker zijn de boerderijen. Met andere woorden: de resultaten van de wooncultuur zijn ook door inkomenseffecten beïnvloed.

Het beeld van een achterlijk platteland is wat de materiële cultuur van het huishouden betreft in de periode tussen, laten we zeggen, 1850 en 1950 nog versterkt. Veel van de modernisering van de wooncultuur hangt immers samen met infra-structurele voorzieningen als riolering, waterleiding, gas- en electriciteitsnet. Terwijl in de steden hiermee in de tweede helft van de negentiende eeuw een begin is gemaakt, beschikte rond 1950 dertig procent van de boerderijen en tuinderswoningen nog niet over electriciteit en had bijna tachtig procent geen waterleiding.[75] Op het platteland als zodanig zullen deze cijfers wel gunstiger zijn geweest omdat de verspreide ligging van de boerderijen ze ongetwijfeld negatief heeft beïnvloed. Na 1950 is hierin verbetering opgetreden. Niettemin zijn deze belangrijke infrastructurele voorzieningen lang met de stad geassocieerd geweest. Alleen hierdoor al is de tegenstelling stad-versus-platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw schever dan in de eerste helft van de negentiende eeuw.

De tegenstelling stad/platteland is niet altijd zo zwart/wit geweest. Begin negentiende eeuw had een plattelandsprovincie als Drenthe het hoogste alfabetisme-cijfer van Nederland.[76] Het voorzieningenniveau van een plattelandsgebied als de Veluwe was rond 1750 zeer gedifferentieerd[77] – modern, zegt een andere onderzoeker zelfs.[78] De aanwezigheid van bakkers, kleermakers en timmerlieden laat een onverwachte beroepen-specialisatie zien. Vergeten zijn we dat tot in de negentiende eeuw de grote steden geen natuurlijke groei kenden door het hoge sterftecijfer en slechts groeiden door immigratie uit plattelandsgebieden.[79] De ontwikkelingen in het landbouwbedrijf op de Nederlandse zandgronden in de zestiende en zeventiende eeuw worden pas goed begrijpelijk vanuit de markt. Deze boeren waren geen puur zelfvoorzienende boeren die als het ware op geïsoleerde eilanden leefden.[80] Dergelijke gegevens als hier opgesomd en resultaten van het na-oorlogse agrarisch-historische onderzoek in Nederland, laten zien dat de ontwikkelingen op het platteland heel wat genuanceerder dienen te worden beschouwd, ook al is het begrijpelijk om redenen die we hebben aangegeven dat het platteland voor achterlijk en traditioneel versleten is.

Onvoldoende kennis doet ons vaak een statische situatie veronderstellen – zo is het ook wat betreft de materiële cultuur van het huishouden op het platteland in het verleden. Om te laten zien dat de tweedelingen stad en platteland, modern en traditioneel te absoluut zijn, geef ik op basis van enkele verspreide gegevens een overzicht van de ontwikkeling in het bezit van klokken, horloges en spiegels. A priori beschouwt men ze alle drie als luxueuze stedelijke voorwerpen die daarna ook op het platteland

te vinden zullen zijn. In feite is het diffusie-proces nogal verschillend. Voor de verspreiding van spiegels moeten we terug naar de zestiende en zeventiende eeuw. Onze eerste gegevens stammen van het Friese platteland. Al in 1650 is het spiegel-bezit bij Friese boeren normaal, en ligt het op het niveau van de niet-boeren.[81] In ongeveer dezelfde periode bezitten in het plattelandsstadje Weesp bijna alle stedelingen een spiegel, bij de boeren in Weesperkarspel is dat zestig procent.[82] Voor Delft in de achttiende eeuw beschikken we niet over percentages, maar alleen over totalen per twintig boedelbeschrijvingen. Op basis hiervan is het niet onwaarschijnlijk dat daar in het begin van de achttiende eeuw zelfs in de armste groep in meer dan de helft van de gevallen spiegels aanwezig waren, misschien zelfs wel in drie-kwart van de gevallen. De aantallen spiegels in de hoogste klasse suggereren een uitermate rijk spiegel-bezit.[83] De spiegel verspreidt zich derhalve volgens het boekje – de verspreiding in de steden is algemener dan op het platteland. Niettemin ligt ook op het platteland al rond het midden van de zeventiende eeuw het bezitters-percentage boven de vijftig procent.

De gegevens over het klokken-bezit laten een heel ander beeld zien. In de eerste helft van de achttiende eeuw heeft meer dan de helft van de Friese boeren een klok tegenover slechts acht procent van de 'niet-koe bezitters'.[84] In Weesperkarspel is het net zo: in het decennium 1710-1720 bezitten veertig procent van de boeren een klok, één decennium later is dat al tachtig procent geworden – een percentage dat pas eind achttiende eeuw door de rijkste stedelingen geëvenaard wordt, de minder rijken blijven steken bij zesendertig procent.[85] Voor andere plattelandsgebieden in Nederland beschikken we niet over gegevens. Wel weten we dat op de Veluwe in 1749 de helft van de horloge- en klokkemakers in dorpen woonde. Terwijl er in Nijkerk, Wageningen en Hattem geen horloge- en klokkemaker was, was er wel een in Scherpenzeel, de buurschap Zwartebroek en de buurschap Hegge.[86] In Delft bezitten in het laatste kwart van de achttiende eeuw de rijkste stedelingen per twintig huishoudens dertien gewone klokken, één pendule en vijf staande klokken. Rond het eerste kwart van de achttiende eeuw is er bij deze groep geen enkele klok vermeld.[87] In klokken-bezit lopen boeren duidelijk voor op stedelingen. Mogelijk hebben zij er meer behoefte aan, wanneer zij te ver verwijderd wonen van een kerkklok. Opmerkelijk blijft het echter wel. De klok blijkt in zijn oorspronkelijke verspreiding bij uitstek een plattelandsvoorwerp te zijn.

Wanneer we tenslotte de bezitspercentages van horloges in ogenschouw nemen, dan zien we in Weesp dat eind achttiende eeuw vijftig procent van de rijkste stedelingen een horloge bezit en vijfendertig procent van de minder rijken. Bij de boeren is het percentage slechts twintig procent.[88] In Delft bezitten in dezelfde periode de rijkste groep stedelingen (inclusief die geen horloge bezitten) gemiddeld twee en half horloge. Bij de armste groep bezit niemand een horloge en bij de minder arme groepen is het

gemiddelde aantal minder dan één, al is het sinds het midden van de eeuw wel gegroeid, want toen was het gemiddelde van deze groepen twee tiende.[89] Wat het horloge-bezit betreft slaat de balans weer door ten gunste van de stad, tevens blijkt er echter uit dat er binnen de stad verschillen kunnen zijn die groter zijn dan die tussen stad en platteland.

Deze verschillen in bezitspercentages tussen stad en platteland zijn geen Nederlandse bijzonderheid. Over het Münsterland rond 1800 wordt eveneens bericht dat spiegels bij de boeren in slechts twee procent van de huishoudens voorkomen en klokken in twintig procent.[90] Deze percentages zijn weliswaar lager dan in Nederland maar de trend is hetzelfde. Ook uit het al geciteerde Engelse onderzoek blijkt dat de boeren veel vaker een klok dan een spiegel bezitten. In het begin van de achttiende eeuw -dat wil zeggen wanneer we ons nog steeds in de beginfase van de verspreiding van klokken bevinden- treft men de klok er weliswaar in bijna dertig procent van de boedels uit Londen aan, tegenover zeventien procent op het platteland, maar binnen het Londonse gebied bezitten ruim veertig procent van alle boeren een klok tegenover dertig procent van alle handwerkslieden.[91]

In onze negentiende-eeuwse gegevens kunnen we ook nog iets van de gemelde verschillen terugvinden. In 1830 bezitten in Oost-Brabant alle boeren met een consumptiegoederenbezit van meer dan tweehonderdvijftig gulden een klok, slechts één derde van hen bezit een spiegel en niemand een horloge. In de Zaanstreek is het bezit aan spiegels en klokken algemeen in de negentiende eeuw. Toch kan men er nog een echo vernemen van de vroegere, achttiende eeuwse verschillen. Ik doel op het verschil in het bezit van pendules enerzijds en dameshorloges en gouden horloges anderzijds bij de boeren van de tweede consumptiegroep vergeleken met de middenstanders van dezelfde groep. Bij de pendules is de penetratiegraad ongeveer gelijk, bij de andere voorwerpen liggen de boeren ver achter bij de middenstanders. De klok is voor de boeren zo'n eigen voorwerp dat zij meedoen aan de veranderingen erin.

Deze beknopte sociale geschiedenis van de spiegel, de klok en het horloge is een goede demonstratie van veranderingen van de materiële cultuur in de stad en op het platteland, bij de boeren en bij de arbeiders. Vandaar dat we liever niet in eerste instantie spreken van verstedelijking, verburgerlijking en dalende cultuurgoederen, maar de voorkeur hebben gegeven aan de begrippen 'identiteit' en 'verbondenheid'. Met dit begrippenpaar hebben we tot uitdrukking willen brengen dat iedereen door middel van het bezit van voorwerpen meer wil dan alleen maar directe behoeften bevredigen. Een stoel is niet alleen om op te zitten, een tafel niet alleen om aan te eten, een kast niet alleen om spullen op te bergen. Al deze voorwerpen zijn even zo vele tekens van solidariteit als van concurrentie, van elkaar de ogen uit willen steken als van erbij willen horen. De teken-waarde van voorwerpen is niet altijd even sterk: een sieraad leent zich eerder als teken dan een kookpot. Naarmate het praktisch nut bij voorwerpen meer

centraal staat, zijn er minder problemen met de overname ervan. Doordat voorwerpen zowel tekens zijn van solidariteit als van concurrentie, is de materiële cultuur constant in beweging. Constant zijn er nieuwe markeringen nodig om als groep herkenbaar te blijven en om binnen de groep herkend te worden. Dit leidt zowel tot mode als tot stijlbreuken. Dit streven naar identiteit en verbondheid is bij alle groepen aanwezig. Het hangt van de historische situatie af wat overheerst – het streven naar identiteit of dat naar verbondenheid. *A priori* is het niet zo dat op het platteland het streven naar verbondenheid de overhand heeft.[92]

We hebben in de vorige paragraaf gesteld dat er een globaal moderniseringsproces plaats vindt. Hoe wordt er door de verschillende streken aan deelgenomen en op gereageerd? Laten we eerst naar *Oost-Brabant* kijken. Van de drie door ons onderzochte streken heeft deze het meest kenmerken van een traditionele boerensamenleving door zijn sobere materiële cultuur. In hoofdstuk drie hebben we kunnen vaststellen dat zelfs bij bijna identieke cohorten Oost-Brabant zich vooral kenmerkte door de afwezigheid van voorwerpen. Tegelijkertijd echter bezat men in Oost-Brabant wel relatief vaak twee belangrijke voorwerpen, namelijk een kachel en een ledikant. Deze uitkomst hangt duidelijk samen met de vorm van het bezit van elke sociale groep afzonderlijk. In Oost-Brabant is er in 1830 een sterke tegenstelling tussen wevers, boeren en middenstanders enerzijds, anderzijds de burgerij. De Oostbrabantse burgerij heeft een consumptiegoederenbezit dat wel zes keer zo groot is als dat van de betere middenstanders en de boeren. Dat vertaalt zich in een kwantitatief en kwalitatief rijkere materiële cultuur. De burgerij heeft een materiële cultuur die duidelijk verwantschap heeft met die van de burgerij elders. Door deze grote tegenstelling vervagen de verschillen tussen de boeren en middenstanders. Wanneer we echter naar afzonderlijke voorwerpen kijken, dan doen zich wel verschillen voor. Omdat het hierbij om belangrijke voorwerpen gaat als kachel, ledikant, kabinet en spiegel, zijn deze verschillen meer dan nuanceverschillen. Er spreekt duidelijk een andere woonCultuur uit.

Tussen 1830 en 1890 zijn er wel veranderingen in de materiële cultuur van de onderscheiden groepen zonder dat er echter in de onderlinge verhoudingen significante verschuivingen plaats vinden. De boeren blijven een sober consumptiegoederenbezit houden. Desniettemin zijn in 1890 ook bij de boeren kachel, spiegel en afbeelding gemeengoed geworden. Dit wijst er op dat ook deze groep gevoelig is voor de veranderingen die we met toegenomen huiselijkheid hebben aangeduid, ook al ontbreken linnenkast, ledikant en vloerkleed nog. Het zilver- en goudbezit is wat toegenomen, maar blijft *de facto* bij de betere boeren beperkt tot het bezit van een horloge.

Bij de middenstanders is met wat kleinere voorwerpen de woning nog wat meer aangekleed. Daarnaast zijn er in 1890 ook middenstanders met een consumptiegoederenbezit van meer dan vijfhonderd gulden. Het ex-

tra-geld gaat vooral naar meubilair en naar zilveren bestek en serviesgoed en niet zozeer naar sieraden. Deze voorhoede van de middenstanders is duidelijk op weg het huiselijkheidsideaal te realiseren. Bij hen zet ook de vertrekken-differentiatie door voor zover dat tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van slaapkamers en voorzover de boedelbeschrijvingen daarover uitspraken mogelijk maken. Zij zijn hierin duidelijk verder dan de middenstanders van de eerste consumptiegroep en zeker de boeren. Bij hen zal de wooncultuur pas in de twintigste eeuw ingrijpend veranderen. De afstand tussen de burgerij en de middenstanders blijft ook in 1890 groot, temeer omdat ook bij de burgerij het consumptiegoederenbezit dan nig uitgebreid is.

In Oost-Brabant is er ondanks de overduidelijk aanwezige verschillen geen wézenlijk verschil in de materiële cultuur tussen de groepen. Zowel de middenstanders alsook de boeren zijn duidelijk gericht op de materiële cultuur van de burgerij. Zij lijken de belangrijke plaats die deze groep in de samenleving inneeemt te accepteren en het niet nodig te vinden een andere levensstijl te ontwikkelen. Jammer genoeg hebben we in dit onderzoek geen aandacht kunnen besteden aan de kleding, omdat op dit punt wel sprake is van een sociale identiteit bij de boeren. De mutsen die de boerinnen dragen onderscheiden hen van andere groepen en zijn tevens voorwerp van onderlinge concurrentie. In Oost-Brabant is er derhalve over het algemeen sprake van het normale proces dat de vernieuwingen van de materiële cultuur zich het eerst voordoen bij de burgerij en later bij de andere groepen. De burgerij is meer internationaal georiënteerd.

Bij de introductie van religiosa liggen de zaken enigszins anders. Tussen 1830 en 1860 neemt het bezit aan kruizen en Maria-beelden toe. De middenstanders met een consumptiegoederenbezit boven de tweehonderdvijftig gulden overvleugelen op dit gebied zelfs de burgerij. In 1890 heeft de burgerij met het hoogste consumptiegoederenbezit zelfs nauwelijks religiosa in huis. Waarschijnlijk hebben we hier met de rijke liberale burgerij van doen, die niet zo nodig haar katholiek-zijn wil benadrukken.

Oost-Groningen heeft van de drie streken het sterkst een regionaal accent. In de clusteranalyse werden de Groningse boedels sterk met elkaar verbonden. Al in hoofdstuk drie hebben we geconstateerd dat het bezit van een pulpitrum, spiegeltafel en eiken kabinet typisch Gronings waren. Oost-Groningen was ook de enige streek waar het bed opgemaakt werd met een dekbed en niet met dekens. Behalve dat wordt in de Oost-Groningse boedels al snel, dat wil zeggen in de eerste consumptiegroep, zilveren bestek en zilveren serviesgoed aangetroffen. Met het bezit van een dekbed en spiegeltafel voegt Oost-Groningen zich eerder bij de levensstijl van het Noordwestduitse platteland dan bij dat van de Nederlandse zeegewesten. In de Zaanstreek is slechts één spiegeltafel aangetroffen: de bezitster bleek uit Groningen afkomstig! In 1890 is in Oost-Groningen het pulpitrum bijna verdwenen, het kabinet en de spiegeltafel hebben zich, op een wat lager niveau dan in 1830, gehandhaafd. Groningen heeft zich dan door het bezit

van een secretaire en linnenkast – beide vaak niet van eiken, maar van mahonie – gevoegd bij de Zaanstreek, zij het dat de secretaire in Oost-Groningen ook bij boeren voorkomt, iets wat aan de Zaan allerminst de gewoonte is.

Hiermee zijn we bij een ander typisch Gronings fenomeen gekomen. Komen in Oost-Brabant de boeren nauwelijks boven de tweehonderdvijftig gulden aan consumptiegoederen, in Oost-Groningen zijn er nogal wat boeren die een boedel nalaten met meer dan duizend gulden aan consumptiegoederen. Ondanks dit bedrag lijken ze in 1830 toch nog meer op de middenstanders met een goederenbezit van meer dan vijfhonderd gulden dan op de burgerij. Evenals in Oost-Brabant is in het begin van de negentiende eeuw de Oostgroningse burgerij een klasse apart. De boeren zijn – zij het minder extreem dan de Zaanse boeren – sterker dan de burgerij op sieraden gericht. De rijkere boeren en middenstanders hebben gouden oorijzers, de burgerij minder. De boeren van de eerste consumptiegroep hebben minder vaak zilveren bestek dan die van de middenstanders, maar wel vaker zilveren sieraden.

Tussen 1830 en 1890 heeft er een grote verandering plaats gevonden in de levensstijl van de rijke boeren. In huiselijkheid doen ze nauwelijks onder voor de burgerij van dezelfde consumptiegroep. Ook op een zo belangrijk gebied als het sieradenbezit, bezitten zij thans geen specifieke 'boerensieraden' meer, zij het dat zij wel meer nadruk leggen op het sieradenbezit dan de burgerij. Men kan niet zeggen dat de boeren de burgerij voorbij gestreefd zijn. Evenals in Oost-Brabant en trouwens ook de Zaanstreek zijn er in Oost-Groningen in 1890 ook burgerboedels met meer dan vierduizend gulden consumptiegoederen. Hoezeer de burgerij op huiselijkheid gericht is, blijkt echter nog sterker uit de levensstijl van de onderwijzers. Deze hebben een relatief klein bezit – tussen de vijfhonderd en duizend gulden – maar het is extreem op het gebied van de wooncultuur gericht.

In Oost-Groningen loopt niet anders dan in Oost-Brabant de burgerij voorop in de introductie en acceptatie van nieuwe voorwerpen. In Oost-Groningen is er evenmin als in Oost-Brabant een wezenlijk verschil in 1890 tussen de richting van de materiële cultuur van de diverse sociale groepen. Het grote verschil met Oost-Brabant bestaat hierin dat in Oost-Groningen de boeren vooraan meelopen in de ontwikkelingen van de materiële cultuur. Zij verwerpen de modernisering van de materiële cultuur niet, omdat zij zich verwant voelen met de modernisering. Als ondernemers doen zij niet onder voor de burgerij en dat willen ze laten weten. Een mooie getuige en bron van deze houding zijn de antwoorden van de afdelingen van het Genootschap ter bevordering der Nijverheid in 1856 op de vraag naar de ontwikkeling in de afgelopen honderd jaren in het huiselijk leven en de bedrijfsvoering.[93] Hier is een zeer zelfbewuste boerenstand aan het woord. Een boerenstand die zich kan vereenzelvigen met de ontwikkelingen, die in de negentiende eeuw plaats vinden en dus ook met de voorwerpen van de negentiende eeuw.

De *Zaanstreek* hebben we leren kennen als een gebied met een rijke, gedifferentieerde materiële cultuur, een gebied ook waar nog al wat gebeurt. Sterker dan elders ziet men twee duidelijke levensstijlen – één van de boeren, die naar buiten gericht is, en één van de burgerij die naar binnen gericht is. De rijke middenstanders volgen in 1830 hoofdzakelijk de boeren. Evenals in Oost-Groningen 1890, zo is ook hier de levensstijl van de burgerij van de tweede consumptiegroep het meest imformatief – bij hen is de keuze voor huiselijkheid sterker dan bij de burgerij van de vierde consumptiegroep die minder hoeft te kiezen. In 1890 zijn er nog steeds de twee levensstijlen – alleen voegen zich thans de middenstanders duidelijk bij de burgerij. De boeren komen apart te staan.

Van alle drie streken zijn de ontwikkelingen in de Zaanstreek het meest verscheiden. Duidelijk kan men waarnemen dat voorwerpen die eerst bij de burgerij aanwezig zijn, overgenomen worden door de rijke boeren en middenstanders. Dit verklaart ook waarom de scores op de verdwijningsindex van de boeren en middenstanders enerzijds, anderzijds die van de burgerij naar elkaar toegroeien: terwijl bij de eerste twee groepen nog een inhaaleffect bezig is, is de laatste al druk doende voorwerpen af te stoten. Daarnaast vindt er bij alle groepen een vernieuwingsproces plaats, waarbij de middenstanders gelijk scoren aan een deel van de burgerij. Ten derde zien we hoe de boeren juist in hun uiterlijke kentekenen traditionaliseren. De clusteranalyse heeft laten zien hoe delen van de middenstanders juist gevoegd worden bij de burgerij van de voorafgaande periode. Ook de boeren moderniseren: men kan het aan concrete voorwerpen zien als de naaimachine, maar ook de huiselijkheids-index neemt toe. Daarnaast echter kan men zowel zien dat binnen de boerenstand de hoofdsieraden een concurrentiegebied zijn, als dat men er zijn identiteit aan ontleend versus andere groepen. Bij de andere groepen ziet men ook dat het terrein verlaten wordt. De rijke middenstanders hebben in 1830 in driekwart, in 1860 in bijna de helft en in 1890 in bijna één derde van de gevallen een oorijzer. Bij de burgerij heeft het proces al eerder ingezet. Bij hen is het percentage bezitters in 1890 al minder dan de helft.

De geschiedenis van de materiële cultuur van het huishouden op het Nederlandse platteland demonstreert de vele gestalten die het moderniseringsproces aanneemt en oproept. We zien de verschillende reacties van de sociale- en consumptiegroepen in de drie streken en periodes. We constateren dat het huiselijk leven zoals dat tot uitdrukking komt in de materiële uitrusting, aan belang toeneemt. Dit huiselijk leven manifesteert zich het eerst bij de burgerij. Daarna volgen – landelijk gezien – de middenstanders. De boeren sluiten de rij. Zo samengevat lijkt men toch van een dalend cultuurgoederenmodel te kunnen spreken. Dit is slechts schijn. Ook al is dit de feitelijke volgorde, dan nog betekent dit niet dat de burgerij in zijn levensstijl een actieve houding aan de dag legt en de middenstanders en boeren een passieve. Alle groepen zijn deelnemers aan hetzelfde moderniseringsproces en hebben daarin hun houding te bepalen. Dit is ook dui-

delijk gebleken uit de verschillende keuzes die bijvoorbeeld de Oostgroningse middenstanders en onderwijzers van de tweede consumptiegroep in 1890 doen of die van de Zaanse boeren, middenstanders en burgerij van dezelfde groep in 1860. Nog overtuigender is het naar voren gekomen door de verschillen in ontwikkeling van de materiële cultuur van de boeren in Oost-Brabant, Oost-Groningen en de Zaanstreek. De ontwikkeling van de materiële cultuur van de Oostbrabantse boeren vindt slechts traag plaats – zij hebben nauwelijks geld om aan duurzame consumptiegoederen uit te geven. De ontwikkeling die plaatsvindt, is er een in de richting van een grotere aandacht voor het huiselijk leven. De Oostgroningse boeren bevinden zich voor een belangrijk deel in een geheel andere positie. Zij identificeren zich met het moderniseringsproces en bij hen zien we net zo gemakkelijk een piano of een secretaire verschijnen als bij de burgerij. Groepskenmerken dragen ze niet langer uit door middel van eigen sieraden. Hetgeen echter niet wil zeggen da ze onherkenbaar zijn – het sieradenbezit als zodanig blijft voor hen belangrijk en ook bezitten ze allemaal een chais of een ander luxe rijtuig. In de Zaanstreek tenslotte doen de boeren ook mee met de veranderingen in de materiële cultuur, maar anderzijds getroosten ze zich veel moeite een eigen levensstijl te vinden die ze vooral tot uitdrukking brengen via hun sieradenbezit. Deze verschillende ontwikkelingen tonen aan dat ook na de fase van de oorspronkelijke innovatie het diffusie-proces geen glad verlopend proces is. Ook het diffusie-proces is een creatief proces. Wanneer mensen nieuwe voorwerpen afwijzen, maakt hen dat nog niet traditioneel. Dat wij desondanks van een traditionaliseringsproces spreken, komt omdat de boeren zelf in hun levensstijl vasthouden aan oude voorwerpen. In het Duitse taalgebied spreekt men van een verstenings-proces. Die term vind ik minder gelukkig omdat hij een verstarring uitdrukt, terwijl de term 'traditionaliseringsproces' óók de mogelijkheid van nieuwe ontwikkelingen daarbinnen open laat – zoals men ook bij de sieraden kan zien – en aangeeft dat het niet een verstarring is van een bestaande ontwikkeling, maar een nieuwe ontwikkeling die daarin bestaat dat ze bewust oude elementen handhaaft en voortzet.

Het traditionaliseringsproces is geen proces dat alleen in de Zaanstreek vastgesteld is.[94] Voor de de boerenstand in Hongarije is door Hofer geschreven over een renaissance van de boerencultuur in de negentiende eeuw.[95] Deze renaissance uit zich vooral op het gebied van de kleding en festiviteiten. Ter verklaring van deze opbloei van de volkskunst verwijst de onderzoeker naar het moderniseringsproces. Enerzijds gaat deze bloeiperiode weliswaar terug op bestaande traditie, anderzijds echter is zij slechts mogelijk dankzij het feit dat de boeren zich door vermeerderd contact met stedelingen bewust worden van hun boer zijn. Bovendien heeft de economische voorspoed hen een grote mate van zelfvertrouwen gegeven, zodat zij over een positief zelfbeeld beschikken. Tenslotte vormen zij dankzij deze voorspoed een specifieke afzetmarkt die door gespeciali-

seerde stedelijke ambachtslieden voorzien wordt en waarvoor de Hongaarse textielindustrie speciale kleden produceerde.[96] Op deze wijze is de renaissance van de boerencultuur een kind van het moderniseringsproces. Binnen deze boerencultuur doen zich allerlei veranderingen voor. Het streven naar identiteit en verbondenheid, zoals ik het genoemd heb, leidt ook daar tot een tot dan toe niet gekende differentiering van de volkscultuur.[97] Voor de Deense boeren is een dergelijke ontwikkeling eveneens gesignaleerd.[98]

Meer specifiek is een dergelijk proces van opbloei waargenomen door Bauche op een plattelandsgebied in de nabijheid van Hamburg, eveneens in de negentiende eeuw.[99] De boeren daar houden vast aan traditionele vormen van (kleer)kisten en stoelen. De veronderstelde geïsoleerde ligging van het gebied kan de oorzaak niet zijn. In de achttiende eeuw worden bepaalde kast-typen wel uit de stad overgenomen. In de negentiende eeuw voegt de zitbank zich daarbij en zet het proces van vertrekken-differentiatie in. Toch blijft men in de negentiende eeuw stoelen en (kleer)kisten in de specifieke streekvorm aanschaffen bij enkele daarin gespecialiseerde werkplaatsen. Deze aanschaf noemt hij een '*bewußten Traditionspflege*'. Elders schijft hij: 'Die auffällige regionale Sonderung der bäuerlichen Kulturlandschaften im 18. und frühen 19. Jahrhundert bilden meiner Meinung nach einen dialektischen Prozess im Zusammenhang mit der Nationalisierung des bürgerlichen Selbstbewusstseins. Während das Bürgertum begann, über die stadtbegrenzten Interessen hinweg den Blicke auf einen nationalen Wirtschafts- und Staatsraum zu lenken, richttete sich das Selbstbewusstsein zahlreicher wirtschaftlich prosperierender Agrarbevölkerung, ..., auf oft nur wenige Kirchspiele umfassende Kleinräume'.[100]

Evenals Hofer ziet Bauche het gedrag van de boeren als een reactie op het moderniseringsproces, als een vorm van sociale identificatie van boeren die op basis van een goede economische positie, een hoge mate van zelfbewustzijn ontwikkelen. Dat zich dit zelfbewustzijn juist uit in de aanschaf van specifieke stoelen en (kleer)kisten verklaart hij uit het feit dat deze beide voorwerpen van oudsher tot de huwelijksuitzet behoorden en voorzien werden van de naam van de bezitter met datum van aanschaf.[101] Beide voorwerpen hebben dus al sinds lange tijd een bijzondere plaats in het consumptiegoederenbezit ingenomen.

In zijn onderzoek naar mode op het gebied van kleding op het platteland in de achttiende en negentiende eeuw is ook Sandgruber op het traditionaliseringsproces gestoten. Weliswaar ziet hij als regel dat het platteland de stedelijke mode volgt, maar daarnaast zijn er ook plattelandsgebieden die vasthouden aan oude drachten en deze verder ontwikkelen. Het opvallende is dat deze plattelandsgebieden zich juist dichtbij grote steden bevinden – hij noemt als voorbeelden plattelandsgebieden in de nabijheid van München, Linz en Wenen. In deze gevallen gaat het eveneens om rijke boeren. Een extra-gunstige situatie voor deze ontwikkeling is het, meent hij, 'wenn diese Trachten als Werbeträger für die auf dem

Markt angebotenen oder auch von Haus zu Haus verkauften bäuerlichen Produktion fungieren konnten'.[102]

De Zaanse boeren scharen zich met hun gedrag bij dat van boeren uit deze andere plattelandsgebieden. De overeenkomsten vloeien niet voort uit directe contacten (zoals bij het proces van toenemende huiselijkheid), maar zijn het gevolg van vergelijkbare situaties: plattelandsgebieden dichtbij grote steden, bevolkt met welvarende boeren. Deze boeren zien zichzelf als anders dan de rijke stedelingen en willen dat ook tot uitdrukking brengen. Daartoe nemen ze op sommige terreinen van het consumptiegoederenbezit hun toevlucht tot andere goederen dan die de stedelingen hebben. Zo bezien is de 'burgerlijke' levensstijl van de Groningse boeren juist te danken aan het feit dat de moderne consumptiegoederen daar sociaal nog niet bezet waren. De stad Groningen was blijkbaar ver genoeg weg en de plattelandsindustrieën komen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling. Dan hebben de rijke boeren hun keuze al gemaakt.

Is het traditionaliseringsproces van de plattelandscultuur een negentiende-eeuws fenomeen? Nee, in een onderzoek naar de materiële cultuur in het stadje Weesp en het omringende platteland Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw wordt eveneens een dergelijk proces beschreven.[103] Evenals in de Zaanstreek gaan het moderniserings- en traditionaliseringsproces hand in hand. In de achttiende eeuw verdwijnen allerlei meubels die in de zeventiende nog voorkwamen als klapstoelen, kevie, tresoor, spinde en dekenkist. Daarnaast verschijnen er ook veel nieuwe: latafel, theetafel, slagtafel, schenktafel. Eveneens nieuw zijn glazenkast, linnenkast, porceleinkast en – later in de achttiende eeuw – rechtbank en buffet. Voorzover deze meubelen voorkomen, is het vooral bij de rijke stedelingen. Ledikanten zijn bij hen in bijna de helft van de gevallen aanwezig. Bij de minder rijke stedelingen in het midden van de achttiende eeuw is dat een kwart. Bij de boeren is er in de 1760 sprake van de eerste vermelding. Voor de aanwezigheid van een kabinet geldt ongeveer hetzelfde als voor ledikanten. Aparte slaapkamers zijn ook in Weesp zeldzaam.

In de achttiende eeuw zijn er niet alleen grote veranderingen op het gebied van meubilair, maar ook is het de eeuw van de snelle verspreiding van thee, koffie en tabak. Het gebruik van chocolade – voorzover dat tot uitdrukking komt in serviesgoed – blijft beperkt tot de rijksten. Koffie- en thee- benodigheden zijn in het midden van de achttiende eeuw in elk huishouden in Weesp en Weesperkarspel te vinden; tabaksvoorwerpen in meer dan de helft van de huishoudens op het einde van de achttiende eeuw. Vóór 1740 is koffiegoed bij de boeren minder aanwezig dan bij de stedelingen.

Tot zover zien we vooral bij de rijke stedelingen een nieuwe woonculturuur ontstaan die bij de boeren soms snel, daarna soms minder snel ook zijn intrede doet. Wezenlijk uiteenlopen doen de bezittingen op het gebied van woningdecoratie en sieraden. Wat de woningdecoratie betreft hebben

de boeren een voorkeur voor delftsblauwe borden. Deze komen bij de stedelingen nauwelijks voor, zeker niet in de woonkamer. Aan sieraden bezitten de boeren een oorijzer, bloedkoralen kettingen en zilveren knopen. Dit zijn sieraden die in Weesp intussen verdwenen zijn.

Van Koolbergen die dit onderzoek uitgevoerd heeft, brengt deze verschillen die in de loop van de achttiende eeuw tussen stedelingen en boeren ontstaan in verband met de afwijkende economische ontwikkelingen van beide groepen. Terwijl de boeren een economische moeilijke tijd doormaken tussen 1710 en 1740, gaat het in de stad beter en worden door de stedelingen nieuwe goederen opgenomen in hun materiële cultuur. Wanneer in de tweede helft van de achttiende eeuw de boeren zich weer herstellen, nemen ze sommige voorwerpen zoals bijvoorbeeld koffie- en theebenodigdheden wel op in hun materiële cultuur, maar gaan ze op het gebied van woningdecoratie en sieraden hun eigen weg.

De ontwikkeling van de materiële cultuur in de Zaanstreek kan men beschrijven als een voortzetting van deze ontwikkelingen in Weesp en Weesperkarspel. In 1830 vindt men immers bij de burgerij nog maar in een minderheid van de gevallen oorijzers, terwijl deze bij boeren en rijke middenstanders gewoon zijn. Na 1830 beginnen ook de middenstanders in de Zaanstreek afstand te nemen van het oorijzer en wordt het meer en meer een boeren-voorwerp. De boeren blijven het oorijzer bovendien verder ontwikkelen. Het negentiende-eeuwse Zaanse traditionaliseringsproces kan mogelijk dus al in de achttiende eeuw zijn ingezet.

Ook Koolbergen zoekt de verklaring voor het traditionaliseringsproces in de nabijheid van een stad – waarbij hij nadrukkelijk niet alleen naar Weesp, maar ook naar Amsterdam verwijst- en ook naar de economische welvaart bij de boeren. Voskuil gaat naar aanleiding van zijn onderzoek naar de veranderingen in voorkeur voor het eten van wit- dan wel bruinbrood een stapje verder en plaatst het in het kader van het achttiende-eeuwse denken over natuur en boeren. Hij citeert Le Franq van Berkhey die de voorkeur geeft aan bruinbrood en dit plattelandsbrood noemt. Hij gaat als volgt voort: 'Le Franq van Berkhey toont zich daarin een kind van zijn tijd. Stedeling en plattelander zijn in de voorafgaande honderd jaar steeds meer uit elkaar gegroeid. Als reactie daarop ontstaat in de achttiende eeuw (niet alleen in ons land) een platonische belangstelling voor de boer. De boer wordt geïdealiseerd als de belichaming van de traditionele deugden die in het beschavingsproces verloren zijn gegaan'.[104] Het is verleidelijk om het traditionaliseringsproces tegen deze achtergrond te interpreteren en te zien als een teken dat ook de boeren zich in deze typering kunnen vinden.

Het traditionaliseringsproces vindt in het verstedelijkte Nederland al vroeg plaats. Hierdoor krijgt de tegenstelling stad versus platteland een duidelijker gezicht. We hebben al vastgesteld dat dit een internationaal fenomeen is. Tot nog toe hebben we ons steeds gebaseerd op bezitspercentages en van daaruit conclusies getrokken over het gedrag van boeren.

Een studie naar boerderijbouw en gezinsleven in de negentiende eeuw in de Verenigde Staten presenteert ook kwalitatief materiaal over het traditionaliseringsproces.[105] Deze studie van Sally McMurry is ook daarom zo interessant omdat het centrale thema het huiselijk leven is. Zij schrijft dat de '*parlor*', beste kamer zouden wij zeggen, in de negentiende-eeuwse landbouwbladen en bij de boerderij-ontwerpen constant ter discussie staat. 'Columnists and planners in the farm jounals urged readers to abandon this isolated gloomy, seldom-used room for an open, informal, multipurpose family sitting room. The parlor, which farmer-designers associated with urban culture and especially with urban women, represented the undesirable qualities of formality, family desintegration, economic waste, and idleness. The sitting room, on the other hand, was seen as symbolizing country interiors – honest formality, family solidarity, thrift, and industry'.[106] Tegenover de stedelijke salon plaatst men de plattelands-zitkamer; tegenover de stedelijke luxe, informele sfeer op het platteland, tegenover de stedelijke gezins-desintegratie, de plattelands solidariteit. Terwijl in de stad de gasten in de salon ontvangen worden, worden ze op het platteland in het gezinsleven opgenomen. De beste kamer wordt hoogstens gebruikt als slaapkamer voor de gasten.[107]

Dit is een goed voorbeeld van hoe een plattelandsgemeenschap van boeren (in het Noordwesten van de Verenigde Staten, die zichzelf bovendien zagen als '*progressive farmers*' en op een moment dat ze hun bedrijven ingrijpend moderniseren door ze te mechaniseren) probeert een eigen levensstijl te creëren tegenover de stedelijke cultuur. Dit gebeurt tussen 1830 en 1890. Het begin in 1830 valt samen met de toenemende algemene aandacht voor huiselijkheid. Op het einde in 1890 is het al duidelijk dat de Amerikaanse boeren een minderheid zijn die zich neer moeten leggen bij de algemene ontwikkeling.[108] In de praktijk begon in de loop van de negentiende eeuw de plattelandszitkamer in zijn materiële uitrusting sterk op die van de stedelijke salon te lijken onder invloed van de snelle ontwikkeling van een '*national consumer economy*'. Het gebruik ervan bleef echter verschillend. De plattelandszitkamer was een gezinskamer.[109]

De negentiende-eeuwse ontwikkeling van de materiële cultuur op het platteland is niet voldoende beschreven door middel van termen als 'verstedelijking' en 'verburgerlijking'. Deze termen geven te weinig aan dat het platteland netzo als de stad betrokken was in het moderniseringsproces en de boeren evenzeer als de burgers.[110] Gegeven het feit dat de duurzame consumptiegoederen op de markt gebracht werden, waren de beschikbaarheid ervan en het geld om ze te kopen doorslaggevende voorwaarden voor een bepaalde levensstijl. Maar daarnaast was het streven naar identiteit en verbondenheid evenzeer belangrijk voor de uiteindelijke vorm die de materiële cultuur op het platteland aannam.

Welke verbondenheid daarbij de doorslag heeft gegeven is wisselend. In deze studie hebben we vooral de invloed van de regio en de sociale

groep willen onderzoeken. We hebben vastgesteld dat voor de burgerij de regio in het begin van de negentiende eeuw al minder van belang is. Eind negentiende eeuw zien we ook de middenstanders snel naar elkaar toegroeien. Wat de boeren betreft worden de regionale verschillen alleen maar groter. Naast de verschillen die al veroorzaakt worden door de zeer uiteenlopende inkomens en vermogens, komen de verschillen die ontstaan door de uiteenlopende reactie op het moderniseringsproces. Voor de meest zichtbare levensstijl van boeren is de regio in de negentiende eeuw belangrijk geworden, ook al volgen zij op andere gebieden landelijke trends.[111]

Eens te meer wordt hierdoor duidelijk hoe voorzichting men moet zijn met begrippen als 'modern' en traditioneel'. Mensen zijn niet volledig modern of traditioneel. Vooral in het geval van sociale groepen dreigen dergelijke begrippen echter een positieve dan wel negatieve lading te krijgen. Dit is veel minder het geval wanneer we mensen of groepen van mensen als gelijkwaardig beschouwen. Zo zal niemand zeggen dat de Fransen later zijn met thee-drinken dan de Nederlanders, hoewel het bezit aan theegoed in de achttiende eeuw in Nederland zeer verspreid is en in Frankrijk niet. Dit betekent echter niet dat men niet kan constateren dat sommige groepen of gebieden eerder dan anderen meedoen in een bepaalde ontwikkeling die achteraf dominant blijkt te zijn. In die zin is de Zaanstreek wat de materiële cultuur van het huishouden betreft moderner dan Oost-Groningen en Oost-Brabant en zijn de middenstanders moderner dan de boeren.

De veranderingen die in de negentiende eeuw in de materiële cultuur hebben plaatsgevonden zijn zelf evenmin allemaal gelijk of van evenveel betekenis. In dit boek zijn zeer vele voorwerpen de revue gepasseerd. We hebben laten zien dat in het komen en gaan van deze voorwerpen een lijn zit die we met toenemende huiselijkheid aangeduid hebben. Een voorwerp verdient hiervoor apart genoemd te worden: de kachel. De consequenties van de verspreiding ervan hebben een reikwijdte die verder gaat dan de dure aanschaf van een gouden oorijzer of dan de bewuste vervanging van een kabinet door een linnenkast; verder ook dan de verbetering van de verlichting, eerst via technische verbeteringen later via de petroleum waardoor de avonden waarop het vroeg donker werd, beter benut konden worden; verder tenslotte dan de vervanging van de bedstede door het ledikant. De kachel is het belangrijkste voorwerp dat zich in de negentiende eeuw op het platteland, maar ook in de stad, een plaats heeft veroverd. Het belang ervan kan moeilijk overschat worden. De kachel maakte pas goed de vertrekken-differentiatie mogelijk en dus een andere levenswijze. Wat de kachel daarenboven nog betekend heeft voor een betere gezondheid, kunnen we slechts gissen. Zij heeft voor de ontwikkeling van de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw een betekenis die vergelijkbaar is met die van de trein voor de economie.

6.4. Nawoord: over boedelbeschrijvingen als bron voor de geschiedenis van de materiële cultuur

'Het mag weinig hoffelijk schijnen, dat wij dit opstel beginnen met den lezer opening te doen van de moeilijkheden, aan het schrijven ervan verbonden: hij begeert het stuk te zien spelen, niet van den arbeid des regisseurs getuige te zijn', zo verontschuldigt Knappert zich aan het begin van zijn studie over het huiselijk leven.[112] Ik zeg het hem graag na. Voortdurend hebben we de lezer immers moeten lastig vallen met hoe de maaltijd bereid is, zodat hij er zich niet al te gretig aan laafde. Het is echter niet anders. Op het einde van dit boek moeten we nogmaals kort stil staan bij de waarde van onze belangrijkste bron: de boedelbeschrijvingen.

Een van de doelstellingen van deze studie naar de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw was ook te demonstreren op wat voor een manier de boedelbeschrijvingen hiervoor te gebruiken zijn. Dankzij de boedelbeschrijvingen zijn we inderdaad in staat geweest een terrein van het verleden bloot te leggen waarop we ons anders met vooroordelen of algemeenheden zouden moeten behelpen. Nu hebben we exacter en precieser dan met welke andere bron dan ook op zo'n grote schaal mogelijk was geweest, een sociaal en regionaal gedifferentieerde studie naar de materiële cultuur kunnen uitvoeren. Het gevaar van het gebruik van boedelbeschrijvingen schuilt vooral in het feit dat wij uitgenodigd door alles wat ze aan informatie bieden, ze gaan overvragen en dan een compleetheid, gedetailleerdheid, nauwkeurigheid, consequentie en representatitiviteit eisen waaraan ze niet voldoen. De betrouwbaarheid van de boedelbeschrijvingen is geen objectief gegeven. Boedelbeschrijvingen zijn tot een bepaald niveau betrouwbaar. De specifieke betrouwbaarheid en bruikbaarheid ervan zal telkens opnieuw vastgesteld moeten worden.[113]

Zo hebben we in deze studie nauwelijks uitspraken kunnen doen op basis van de boedelbeschrijvingen van arbeiders. Deze zijn zo incidenteel bewaard gebleven dat het moeilijk vast te stellen is, welk deel van de arbeiders ze representeren. Een andere groep, de ongehuwden, hebben we zelfs totaal buitengesloten. Er zijn wel inventarissen van ongehuwde erflaters, maar deze zijn zo zeldzaam en tegelijkertijd vaak zo anders wat de samenstelling van het consumptiegoederenbezit betreft, dat men ze als een aparte categorie moet bestuderen.

Zoals er categorieën van erflaters niet of nauwelijks bestudeerd zijn, zo is er ook geen of minder aandacht geschonken aan onderdelen van het consumptiegoederenbezit als kleding, keukengoed, serviesgoed, schoonmaakgoed, textiel (behalve het woningtextiel) en spelletjes. Vooral de afnemende kwaliteit van de boedelbeschrijvingen op het einde van de negentiende eeuw is hieraan debet. De informatie over kleding heeft, evenals die over serviesgoed, keukengoed en textiel te lijden onder het toenemend gebruik van clusterwoorden als (in het geval van kleding) 'bovengoed', 'ondergoed' of eenvoudigweg 'kleding', zodat men slechts kan gissen wat

er achter deze woorden schuil gaat. Bovendien is kleding altijd al minder vermeld omdat het vaak onderhands verdeeld wordt. Spelletjes en speelgoed worden eveneens principieel niet vermeld voor zover ze beschouwd worden te behoren aan de kinderen en voorts doordat ze van zo weinig waarde en betekenis zijn dat ze aan de aandacht van de notaris ontsnapt kunnen zijn.[114]

In een kwantitatieve op algemene ontwikkelingen gerichte studie als deze, zijn deze onderdelen van de materiële cultuur nauwelijks te bestuderen. Wanneer men zich echter beperkt tot een bepaalde groep, streek of periode, dan verandert dat. De informatie over het kledingbezit in Oost-Groningen in 1830 is zeker voldoende om er een onderzoek naar te doen. Bovendien kan men zich op enkele 'goede' boedels concentreren en zo via een meer individuele, kwalitatieve werkwijze waardevolle informatie verzamelen. Een dergelijke werkwijze is bijvoorbeeld mogelijk voor een studie naar de samenstelling van het serviesgoed of, iets heel anders, van het boekenbezit. De reikwijdte van deze resultaten is dan wel van een andere orde dan die in dit boek gepresenteerd zijn.

Ook op andere gebieden van het consumptiegoederenbezit is voorzichtigheid geboden. In deze studie hebben we geprobeerd te laten zien hoe de boedelbeschrijvingen verantwoord te gebruiken zijn. Een deel van onze werkwijze hangt samen met de specifieke kenmerken van ons bestand en onze vraagstellingen, een groter deel heeft een meer algemene geldigheid. Als indelingscriterium hebben we de waarde van het consumptiegoederenbezit genomen (niet het roerend goed bezit waaronder ook de produktiegoederen vallen als voorraden en vee), omdat uniforme informatie over het inkomen en vermogen (waaraan we de voorkeur zouden hebben gegeven) niet beschikbaar was. De indeling is zo gemaakt dat (bij voldoende aantallen inventarissen) het gemiddelde consumptiegoederenbezit telkens verdubbelt[115] en dat zij bovendien aansluit bij de gevonden verdeling van de sociale groepen naar de omvang van hun consumptiegoederenbezit.

Bij de beschrijving van de materiële cultuur per sociale en consumptiegroep hebben we vooral gewerkt met het aanwezigheidspercentage van voorwerpen met als criterium dat een voorwerp in minstens vijftig procent van de gevallen voorkwam. Zodoende hebben we de validiteit van de uitkomsten willen versterken. Een studie op basis van de percentages zelf zou hogere eisen aan de kwaliteit van de boedelbeschrijvingen gesteld hebben. We hebben op deze manier tevens willen vermijden, dat verschillen in percentages die sterker bepaald worden door het gering aantal inventarissen dat per groep gebruikt is dan door de daadwerkelijke aanwezigheid van een voorwerp, een rol zouden spelen in de verklaring van verschillen in materiële cultuur. Tenslotte heeft de gebruikte indeling het voordeel van de overzichtelijkheid. Omdat we al zoveel groepen onderscheiden zou een puur overzicht van de aanwezigheidspercentages verwarrend zijn geworden.

Voor het geval men de gegevens van de aanwezigheidspercentages toch

meer wil benutten ondanks de geringe aantallen inventarissen waarop ze gebaseerd zijn, is een systeem van omrekening in scores aan te bevelen zoals we dat ook in hoofdstuk vier hebben laten zien. Daar hebben we de percentages tot zes scores herleid (0% = 1, 1-24% = 2, 25-49% = 3, 50-74% = 4, 75-99% = 5, 100% = 6).[116] Op deze manier zal men verschillen niet zo snel overschatten.

Op de gemiddelde aantallen voorwerpen zijn we nauwelijks ingegaan, enerzijds omdat we vooral geïnteresseerd waren in *welke* voorwerpen men bezat, anderzijds omdat vanwege de kleine aantallen boedels waarmee we op groepsniveau werkten, onnauwkeurigheden in de boedelbeschrijving zelf of grote uitschieters in het bezit van een voorwerp bij een enkele boedel, een relatief grote invloed kunnen hebben op de resultaten. Bovendien is de kwaliteit van inventarissen uit 1890 zodanig dat een berekening van de gemiddelde aantallen twijfelachtig wordt. Gemiddelde aantallen voorwerpen en items hebben we wel berekend voor rubrieken van goederen. Hierop hebben afzonderlijke boedelbeschrijvingen minder invloed. Hieraan kan nog toegevoegd worden dat het weinig zin heeft het totaal aantal voorwerpen en items van inventarissen te vergelijken wanneer men niet weet (via een rubrieksgewijze benadering) of de boedelbeschrijvingen met een vergelijkbare nauwkeurigheid zijn opgemaakt.

In hoofdstuk vier hebben we twee maten van uniformiteit geïntroduceerd. De eerste geeft de verhouding tussen het aantal potentiële items en het aantal groeps-items – waarbij potentiële items gedefinieerd zijn als items die in minstens twee boedelbeschrijvingen voorkomen en groepsitems als items die in minstens de helft van de inventarissen van de desbetreffende groep aanwezig zijn; de tweede die tussen het gemiddelde aantal items en de groeps-items. De eerste is een zeer grove maat die er vooral voor zorgt dat men zich bewust is van het grote aantal items dat in een groep aanwezig kan zijn. De tweede is informatiever over de feitelijke uniformiteit van de materiële cultuur van de groep. Hoe lager de waarde hiervan is des te meer uiteenlopende goederen bezit men. Beide maten hebben vooral een relatieve waarde. Het is nu nog moeilijk te zeggen wat een hoge en wat een lage absolute score is. Daarvoor moeten we eerst meer ervaring met het gebruik van deze maten opdoen.

Hoe voorzichtig men moet zijn met de waardering in geld van voorwerpen hebben we op meerdere plaatsen laten weten. We hebben de waarderingen op drie manieren gebruikt. Ten eerste hebben we op basis van de waarderingen de omvang van het consumptiegoederenbezit berekend, die, zoals gezegd, gediend heeft als criterium om de boedelbeschrijvingen nader in te delen. Ten tweede hebben we met behulp van de waarderingen geprobeerd de waarde van de onderdelen van het consumptiegoederenbezit te achterhalen. Daarvoor hebben we specifieke voorwaarden gesteld aan de kwaliteit van de waarderingen die zich hier niet goed laten samenvatten en waarvoor ik verwijs naar bijlage IV.4. De kwaliteit van de waarderingen van de boedels uit ons bestand was jammer genoeg niet van dien

aard dat kon worden aangesloten bij de rubriekenindeling die we voor de berekening van de gemiddelde aantallen voorwerpen en items hebben gebruikt. Ten derde zijn de waarderingen gebruikt om de gemiddelde waarde van een voorwerp te berekenen. Omdat de waarderingen voor een voorwerp nogal uiteen kunnen lopen, hebben we zoveel mogelijk geprobeerd de waarde per combinatie van voorwerp en materiaal te berekenen. Daarnaast hebben we gesteld dat het gemiddelde op minstens drie gevallen gebaseerd moest zijn en dat de laagste hiervan maximaal vijf keer zo laag mocht zijn als de hoogste. Dit zijn ruime voorwaarden die we graag zouden aanscherpen. De gemiddelde waarderingen zijn niet zozeer gebruikt als gegevens op zichzelf, maar vooral vanwege de relatieve waarde van voorwerpen ten opzichte van elkaar om zodoende te kunnen achterhalen of de geldwaarde van een voorwerp het doorslaggevend argument is geweest om een voorwerp niet aan te schaffen.

Om de materiële cultuur tussen de streken te vergelijken hebben we ons van drie methodes bediend die elkaar aanvullen. De meest objectieve vergelijking (die daarmee nog niet de meest eerlijke is) tussen de streken heeft plaats gevonden door gebruik te maken van standaardcohorten. We hebben cohorten geconstrueerd die zoveel mogelijk voor elke streek uit dezelfde boedelbeschrijvingen bestaan wat betreft sociale en consumptiegroep. Onze standaardcohorten zijn niet ideaal. Het liefst had ik cohorten gebruikt die per subgroep vijf inventarissen omvatte en behalve de huidige subgroepen nog een tweede consumptiegroep van de burgerij waarmee het totale aantal op dertig zou zijn gekomen: vijf van de boeren en middenstanders van de eerste consumptiegroep; vijf van elk van de tweede consumptiegroep en twee keer vijf van de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep. Op deze manier wordt gedaan alsof elke streek een gelijke sociale en economische structuur heeft zodat men de verschillen die er optreden uitsluitend kan toeschrijven aan de verschillen tussen regionale cultuurpatronen. Evenals in hoofdstuk vier is hier gewerkt met scores om niet te snel te besluiten tot een verschil tussen streken of een ontwikkeling in de tijd. De maximum score is vijf, de minimum score is nul. Pas wanneer het verschil tussen twee scores meer dan één was, hebben we van een verschil tussen twee streken gesproken.

Naast de methode van standaardcohorten hebben we ons bediend van de methode van de clusteranalyse waarbij we uitgegaan zijn van elke afzonderlijke boedel met een zeer groot aantal kenmerken. Deze methode hebben we niet zonder bedenkingen toegepast. De bezwaren gelden niet het gebruik van de methode zelf, maar het niveau van de toepassing. Door alle boedelbeschrijvingen in één bestand te stoppen creëerden we in feite een artificiële wereld: we vergeleken boeren uit 1830 uit Oost-Brabant met fabrikanten uit de Zaanstreek uit 1890. Het bezit van dezelfde voorwerpen hoeft voor hen niet dezelfde betekenis te hebben. Dit moet men zich wel bewust zijn bij de interpretatie van de kenmerken van de clusters die het resultaat zijn van deze analyse.

De derde methode gaat noch uit van elke inventaris afzonderlijk noch van standaardcohorten, maar van onze indeling in sociale en consumptiegoederen. Het betreft de constructie van indices. Deze methode is eigenlijk omgekeerd aan die van de standaardcohorten. De methode van de standaardcohorten levert voor elk voorwerp één gegeven per streek op; de constructie van indices levert voor een groep van voorwerpen één gegeven per sociale en consumptiegroep op. De constructie van indices dient zorgvuldig te gebeuren, met name waar het om indices gaat die een karakteristiek aanduiden zoals de basis-index, de diversificatie-index en de huiselijkheids-index. De constructie van dergelijke indices vereist een zekere voorkennis. De eisen die het gebruik van indices aan de nauwkeurigheid van boedelbeschrijvingen stelt, zijn gering. We meten slechts de aan-of afwezigheid van een voorwerp.

Tot zover dit overzicht van de werkwijzes die we in deze studie hebben toegepast om, rekening houdend met de kwaliteit van onze boedelbeschrijvingen en de aantallen ervan die we gebruikt hebben, tot degelijke resultaten te komen. Ondanks het feit dat het internationale systematische boedelbeschrijvingenonderzoek nu al ruim tien jaren bezig is,[117] zijn er nog weinig vaststaande werkwijzen. Het enige dat zo goed als iedereen doet, is zich baseren op aanwezigheidspercentages en voorts op gemiddelde aantallen voorwerpen. Doordat echter de groepen waarvoor deze gegevens berekend zijn, nogal uiteenlopen is vergelijking moeilijk. Deze verschillen in groepenindeling zijn vooral te wijten aan bijzondere kenmerken van de door een ieder bestudeerde boedelbeschrijvingen, aan de beschikbare additionele bronnen en aan de uiteenlopende vraagstellingen. Zo is het volkomen begrijpelijk dat Wijsenbeek en van Koolbergen zich gebaseerd hebben op een belasting als het middel op begraven. Hun inventarissen zijn immers merendeels ongewaardeerd.[118] De indeling in groepen verschilt echter zelfs daar waar men zich baseert op de waarderingen van de boedelbeschrijvingen zelf. De meeste onderzoekers gaan tegenwoordig uit van de waarde van het consumptiegoederenbezit[119], een enkeling baseert zich nog op het totale vermogen.[120] Soms ook geeft men cijfers voor alle in een bepaalde periode en streek verzamelde inventarissen. Deze cijfers hebben dan nauwelijks waarde[121], tenzij men kan aantonen dat de bewaard gebleven inventarissen representatief zijn voor de bevolking.[122] Zo niet, dan zal men zijn toevlucht moeten nemen tot een gestratificeerde steekproef die overigens ook aan te bevelen is in het geval dat de bewaard gebleven inventarissen wel representatief zijn voor de bevolking als zodanig.

Op het moment dat we de vergelijkbaarheid van onderzoek gebaseerd op boedelbeschrijvingen aanroeren, spreken we in feite over de volgende fase van het boedelbeschrijvingenonderzoek. De eerste fase, waar ook dit onderzoek grotendeels toe behoort, is een exploratieve fase geweest, zowel wat betreft het aftasten van de mogelijkheden van de bron als het beoordelen van de waarde van de resultaten ervan. De tweede fase zal meer uit

het vergelijken van levensstijlen en liefst ook levensstandaarden in verschillende gebieden bestaan. Ondanks alle onderlinge verschillen die er inhoudelijk tussen de boedelbeschrijvingen bestaan, is de gelegenheid te mooi om niet op dergelijke belangrijke onderzoeksgebieden als 'levensstandaard' en 'levensstijlen' zijn, te proberen tot internationale vergelijkingen te komen.

Aan deze vergelijkingen onderscheid ik twee aspecten: men kan niveau's vergelijken en men kan veranderingsprocessen vergelijken. Dit laatste aspect is, mijns inziens, boeiender en levensvatbaarder. Bij de vergelijking tussen niveau's blijft het gevaar bestaan van contextloze vergelijkingen en het gevaar dat men vervalt in lineaire evolutionistische schema's. Bij de vergelijking tussen de ontwikkeling van levensstijlen en levensstandaarden zijn deze gevaren afwezig. Men hoeft dan ook niet te weten of honderd negentiende-eeuwse guldens gelijk zijn aan tien achttiende-eeuwse Engelse ponden: men wil 'slechts' dieper doordringen in de mechanismen van de verandering van de materiële cultuur. In hoeverre hangen deze samen met inkomensveranderingen, in hoeverre met technische veranderingen, in hoeverre met het streven naar een sociale identiteit? In dat verband zal men veel meer dan in deze studie mogelijk was, het onderzoek naar boedelbeschrijvingen moeten integreren in locale studies naar de sociale, economische en politieke ontwikkelingen.[123] Ook kan men dan proberen om veranderingsprocessen in levensstijlen te vergelijken met andere veranderingsprocessen, bijvoorbeeld van demografisch gedrag of – in het geval van boeren – van de agrarische bedrijfsvoering.

Spreken over de tweede fase betekent nog niet dat het onderzoek van de eerste fase aan haar einde is. Voor Nederland zijn we nu weliswaar voor een belangrijk deel geïnformeerd over de materiële cultuur op het platteland in de negentiende eeuw, maar over het Nederlandse platteland van het *Ançien Regime* weten we nog betrekkelijk weinig. Ook wat betreft de stedelijke materiële cultuur is er niet meer dan een begin gemaakt. Op deze gebieden moeten nog (nadere) markeringspunten gezet worden. Daarnaast kan de materiële cultuur onder andere invalshoeken bestudeerd worden. In deze studie heben we rekening gehouden met beroep, streek en omvang van het consumptiegoederenbezit. Een studie naar de invloed van godsdienst op de levensstijl is echter ook zeer gewenst of een studie waarin men rekening houdt met de gezinscyclus – dat wil zeggen zowel met de leeftijd van de ouders als met de veranderende gezinsomvang. Ook zijn studies hard nodig die nader inzicht geven in de omvang van het consumptiegoederenbezit in relatie tot inkomen of vermogen. Men kan voorts proberen een speciale studie te doen naar ongehuwden en naar arbeiders. Men ziet, er blijft genoeg te wensen over. Het terrein van studie naar materiële cultuur is opengelegd, maar nog lang niet afgegraasd.

Dat geldt ook voor het gebruik van andere bronnen. In het begin van deze studie hebben we uitgelegd waarom we de voorkeur hebben gegeven aan boedelbeschrijvingen als bron boven met name kwalitatieve bronnen

als beeldend of verhalend materiaal. De boedelbeschrijvingen geven een tamelijk ongekleurd verslag van iemand's bezit en stellen ons bovendien in staat te differentiëren naar verschillende vrij exacte categorieën als beroep, streek, tijd en dergelijke. Naarmate we meer precies weten wat boedelbeschrijvingen waard zijn en over meer resultaten beschikken op basis van boedelbeschrijvingenonderzoek, kunnen we ook weer meer aandacht schenken aan kwalitatieve bronnen. De kwalitatieve bronnen hebben we immers hard nodig om de resultaten van het boedelbeschrijvingenonderzoek kleur te geven. Zolang we echter geen relatief scherp beeld van de materiële cultuur van het huishouden hadden, had een kwantitatief onderzoek op basis van de boedelbeschrijvingen de voorkeur, ook al levert dat in eerste instantie een minder 'sappig' verhaal op dan bij een kwalitatieve benadering mogelijk was geweest.

De tegenstelling tussen kwantitatief onderzoek en kwalitatief onderzoek is echter geen absolute tegenstelling, eerder een paradox zoals men ook uit deze studie kan leren.[124] Het gaat immers niet alleen om de exactheid van cijfers – hoe belangrijk ook – maar evenzeer om de betekenis die we aan cijfers toekennen. We zijn ons ervan bewust dat ook in de kwantatieve geschiedbeoefening het kwalitatieve element een belangrijke rol speelt en zelfs, zoals Slicher van Bath en van Oss schrijven, de bepalende: 'The non-quantifiable factor is, in the end, the determining one'.[125] Cijfers op zich zeggen niets. Wij geven cijfers een betekenis. Dat neemt niet weg dat cijfers een belangrijk hulpmiddel zijn om het verleden te beschrijven. Zonder cijfers zijn we niet in staat een adequate voorstelling te krijgen van veranderingsprocessen in het verleden. Dankzij cijfers zijn we soms zelfs beter in staat recht te doen aan differentiële ontwikkelingen die in het verleden hebben plaatsgevonden. Daardoor krijgen we meer oog zowel voor het belang van micro-gebeurtenissen als macro-ontwikkelingen, en zowel voor het belang van de maatschappij als zodanig als van de mensen, afzonderlijk en in groepen, die er deel van uitmaken en er vorm aan geven.

BIJLAGEN

BIJLAGE II.1. HET DATABESTAND: VINDPLAATS VAN DE BOEDELBESCHRIJVINGEN, GESLACHT VAN DE ERFLATER, WOONPLAATS, BEROEP EN WAARDE VAN HET CONSUMPTIEGOEDERENBEZIT

In deze bijlage wordt het databestand nader gespecificeerd. De omschrijvingen van de kolommen spreken voor zichzelf. De boedelbeschrijvingen met hun specificaties zijn niet afgedrukt in de volgorde van hun nummer (zoals vermeld in de eerste kolom), maar naar hun code (die in de tweede kolom vermeld is). Deze code bestaat uit vijf posities. De eerste positie geeft de periode aan waaruit de boedelbeschrijvingen komen: '4' = 1830; '5' = 1860; '6' = 1890. De tweede positie staat voor de streek: 'B' = Oost-Brabant; 'G' = Oost-Groningen; 'Z' = de Zaanstreek. De derde positie verwijst naar de sociale groep: 'A' = arbeider; 'B' = boer; 'M' = middenstander; 'W' = burgerij. De vijfde positie is een indicatie voor de consumptiegroep: '1' = eerste consumptiegroep; '2' = tweede consumptiegroep; '3' = derde consumptiegroep; '4' = vierde en vijfde consumptiegroep. De vierde positie is op twee manieren gebruikt. Als een boedel tot de eerste consumptiegroep behoort, dan staat hier een 'A', een 'B' of een 'C', waarbij de 'A' betekent – minder dan 100 gulden aan consumptiegoederen; de 'B' – tussen de 100 en 250 gulden aan consumptiegoederen; en de 'C' – tussen de 250 en 500 gulden aan consumptiegoederen. Bij de andere consumptiegroepen is de vierde positie òf leeg òf men vindt er een nadere aanduiding van de sociale groep. In dat geval betekent een 'S' – speciale boedel; een 'I' – vrije beroepsbeoefenaar; en een 'K' – koopman, fabrikant of soortgelijk beroep.

Achter het nummer van de boedelbeschrijving vindt men soms een '/'. De boedels met dit teken zijn gebruikt voor de berekeningen in hoofdstuk drie.

BIJLAGE II.1a. Het databestand: vindplaats van de boedelbeschrijving, geslacht van de erflater, woonplaats, beroep en de waarde van het consumptiegoederenbezit, 1830

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
431	4BAA1	VELSEN,J.	2087-103	26/06/1834	v	MIERLO	SCHARENSLIJPER	28,45
427	4BAA1	VELSEN,J.	2083-9	23/01/1830	v	GELDROP	MESSENMAKER	54,15
440	4BAA1	FREHER,H.M.	2524-111	23/09/1834	v	HELMOND	ARBEIDER	63,40
458	4BAA1	HOVEN,J.VAN	4935-157	19/05/1832	v	NUENEN	WEVER	63,90
464	4BAA1	HOVEN,S. VAN	7275-56	14/04/1834	v	SON	WEVER	83,30
485	4BAB1	SPOORENBERGH,H.J.	18333-118	10/06/1833	v	WOENSEL	WEVER	116,35
484	4BAB1	SPOORENBERGH,H.J.	1833-172	07/08/1833	m	WOENSEL	WEVER	124,40
428	4BAB1	VELSEN,J.	2083-51	03/05/1830	v	GELDROP	WEVER	130,50
456	4BBA1	MEYER,J.	4480-21	20/02/1830	m	REUSEL	BOER	19,30
457	4BBA1	MEYER,J.	4481-76	17/10/1831	m	REUSEL	BOER	28,40
494	4BBA1	TOELART,J.J.	2598-78	27/07/1831	m	STIPHOUT	BOER	31,10
430	4BBA1	VELSEN,J.	2086-27	06/06/1833	m	ZES GEHUCHTEN	BOER	31,30
466	4BBA1	HOVEN,J.VAN	4938-99	28/02/1835	m	NUENEN	BOER	32,40
462	4BBA1	HOVEN,J.VAN	4933-30	21/04/1830	v	NUENEN	BOER	33,10
405	4BBA1	VEN,J.W. VAN DE	67-43	11/08/1832	m	LIEROP	BOER	38,55

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
416	4BBA1	BIE,G. DE	N 633-6	15/01/1830	m	BUDEL	BOER	38,95
463	4BBA1	HOVEN,S. VAN	7276-24	20/12/1835	v	SON	BOER	47,45
443	4BBA1	FREHER,H.M.	2524-134	27/10/1834	m	LEENDE	BOER	49,30
406	4BBA1	VEN,J.W. VAN DE	67-57	23/10/1832	m	LIEROP	BOER	49,85
465	4BBA1	HOVEN,J.VAN	4936-24	21/06/1833	v	NUENEN	BOER	58,50
412	4BBA1	KEMENADE,C. VAN	168-109	31/08/1830	v	BEEK EN DONK	BOER	61,05
455	4BBA1	MEYER,J.	4482-125	20/02/1832	m	HOGEMIERDE	BOER	62,50
402	4BBA1	VEN,J.W. VAN DE	67-4	26/01/1832	m	LIEROP	BOER	63,60
419	4BBA1	BIE,G. DE	N 634-5	10/01/1831	v	BUDEL	DAGLONER	65,00
459	4BBA1	HOVEN,J.VAN	4936-44	17/08/1833	v	NUENEN	BOER	66,50
407	4BBA1	VEN,J.W. VAN DE	68-27	30/05/1833	m	LIEROP	BOER	69,85
437	4BBA1	FREHER,H.M.	2524-66	01/05/1834	v	LEENDE	BOER	70,50
483	4BBA1	SPOORENBERGH,H.J.	1833-157	20/07/1833	v	WOENSEL	BOER	78,25
486	4BBA1	SPOORENBERGH,H.J.	1833-113	01/06/1833	v	WOENSEL	BOER	80,00
408	4BBA1	VEN,J.W. VAN DE	68-8	30/01/1833	v	LIEROP	BOER	84,25
418	4BBA1	BIE,G. DE	N 633-104	20/12/1830	m	BUDEL	BOER	84,60
438	4BBA1	FREHER,H.M.	2524-69	02/05/1834	v	HEEZE	BOER	85,50
446	4BBA1	HUYSMANS,M.	4337-2199	06/11/1830	v	HILVARENBEEK	BOER	85,55
403	4BBA1	VEN,J.W. VAN DE	67-28	18/05/1832	m	LIEROP	BOER	90,75
424	4BBA1	RIET,G. VAN	766-909	20/01/1831	m	DEURNE	BOER	94,50
449	4BBA1	JONG,J. DE	5229-629	20/01/1832	m	BEST	BOER	95,00
422	4BBA1	BIE,G. DE	N 637-36	24/05/1834	v	BUDEL	BOER	96,55
404	4BBB1	VEN,J.W. VAN DE	67-48	05/09/1832	v	ASTEN	BOER	100,60
482	4BBB1	HEYDE,J.F. VAN DER	1835-47	13/02/1835	v	STRIJP	BOER	102,70
503	4BBB1	TOELART,J.A.	1835-46	23/06/1835	v	HELMOND	BOER	112,00
415	4BBB1	KEMENADE,C. VAN	172-100	06/10/1834	v	LIESHOUT	BOER	117,65
426	4BBB1	RIET,G. VAN	769-1181	07/02/1834	m	DEURNE	BOER	124,00
441	4BBB1	FREHER,H.M.	2524-126	21/10/1834	m	HELMOND	BOER	128,50
489	4BBB1	SPOORENBERGH,H.J.	1830-10	13/03/1830	v	WOENSEL	BOER	137,15
471	4BBB1	HORDIJK,C.	8216-34	07/05/1835	m	OOSTELBEERS	BOER	149,50
420	4BBB1	BIE,G. DE	N 634-10	21/01/1831	v	BUDEL	BOER	151,45
480	4BBB1	SPOORENBERGH,H.J.	1834-13	27/01/1834	v	WOENSEL	BOER	156,25
496	4BBB1	TOELART,J.J.	2598.101	03/06/1831	m	HELMOND	BOER	158,81
445	4BBB1	FREHER,H.M.	2524-171	05/12/1834	v	LEENDE	BOER	163,00
400	4BBB1	VEN,J.W. VAN DE	65-22	23/04/1830	v	LIEROP	BOER	175,80
435	4BBB1	FREHER,H.M.	2522-103	27/10/1832	m	HEEZE	BOER	201,75
490	4BBB1	SPOORENBERGH,H.J.	1830-79	15/09/1830	m	WOENSEL	BOER	204,82
414	4BBB1	KEMENADE,C. VAN	169-79	28/06/1831	m	BEEK EN DONK	BOER	205,80
478	4BBB1	HEYDE,J.F. VAN DER	1833-29	12/02/1833	m	STRATUM	BOER	220,10
469	4BBB1	VRIES,S. DE	8351-159	27/10/1834	v	WOENSEL	BOER	227,15
411/	4BBC1	KEMENADE,C. VAN	168-105	25/08/1830	m	BEEK EN DONK	BOER	268,25
410/	4BBC1	KEMENADE,C. VAN	168-104	25/08/1830	v	BEEK EN DONK	BOER	285,30
413/	4BBC1	KEMENADE,C. VAN	168-71	18/05/1830	v	BEEK EN DONK	BOER	292,10
487	4BBC1	SPOORENBERGH,H.J.	1832-122	04/07/1832	v	WOENSEL	BOER	336,00
468/	4BBC1	GALEN,A. VAN	251-53	25/06/1831	v	BERGEIJK	BOER	460,00
498	4BBC1	TOELART,J.A.	1832-49	10/10/1832	v	HELMOND	BOER	532,50
450	4BMA1	JONG,J. DE	5229-744	12/09/1832	v	OIRSCHOT	SCHOENMAKER	85,30
433	4BMB1	VELSEN,J.	2087-153	28/11/1834	v	GELDROP	BEENHOUWER	105,90
439	4BMB1	FREHER,H.M.	2524-79	21/06/1834	m	HELMOND	HERBERGIER	129,45
488	4BMB1	SPOORENBERGH,H.J.	1832-13	18/01/1832	v	WOENSEL	HERBERGIER	168,05
500	4BMB1	TOELART,J.A.	1833-22	05/22/1832	v	HELMOND	TIMMERMAN	207,35
447/	4BMC1	HUYSMANS,M.	4337-2370	21/11/1833	m	HILVARENBEEK	WINKELIER	258,70
409/	4BMC1	VEN,J.W. VAN DE	69-44	04/06/1834	v	ASTEN	BAKKER	305,90
501	4BMC1	TOELART,J.A.	1833-23	11/02/1833	v	HELMOND	METSELAAR	329,85
460/	4BMC1	BIE,W. DE	1199-18	09/05/1834	m	HOOGELOON	WINKELIER	368,00
434/	4BMC1	AELDERS,J.F.	2138-201	14/02/1832	v	GEMERT	TIMMERMAN	377,60
467	4BMC1	GALEN,L. VAN	269-11	25/01/1831	v	BORKEL	HERBERGIER	393,00
493	4BMC1	TOELART,J.J.	2598-102	07/10/1831	m	HELMOND	WINKELIER	525,30
477	4BMC1	HEYDE,J.F. VAN DER	1833-135	14/09/1833	v	EINDHOVEN	LOGEMENTHOUDER	529,75
504/	4BWI3	VEN,J.W. VAN DE	1835-18	08/04/1835	m	HELMOND	JURIST	1872,80
473	4BWK3	SPOORENBERGH,H.J.	8351-76	05/05/1834	m	EINDHOVEN	RENTENIER	1108,08
474	4BWK3	HEYDE,J.F. VAN DER	1231-114	09/06/1831	m	EINDHOVEN	LEERLOOIER	1110,00
475/	4BWK3	HEYDE,J.F. VAN DER	1831-121	25/06/1831	m	EINDHOVEN	WINKELIER	1194,76
472/	4BWK3	BIE,W. DE	1198-13	27/03/1833	m	HOOGELOON	LEERLOOIER	1372,45
491/	4BWK3	WIT,H. DE	1833-27	11/02/1833	m	EINDHOVEN	FABRIKANT	1710,20

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
250	4GBB1	SICCAMA,J.	56-91	06/11/1833	m	VEENDAM	BOER	135,65
256	4GBB1	FRESEMAN VIETOR,J.	62-95	15/09/1834	m	BEERTA	BOER	174,40
259	4GBB1	KONING,A.	61-43	12/03/1832	m	BLIJHAM	BOER	205,10
257	4GBB1	BLECOURT,J.J. DE	37-87	03/10/1834	m	VEENDAM	BOER	209,35
254/	4GBC1	TUUK,M. VAN DER	70-146	05/12/1834	m	ZUIDBROEK	BOER	296,00
255/	4GBC1	SPANDAW,G.J.	7-42	23/07/1833	m	MEEDEN	BOER	323,30
260	4GBC1	KONING,A.	66-70	20/05/1834	m	BLIJHAM	BOER	398,50
253/	4GBC1	STHEEMAN,U.E.	78-127	25/11/1830	m	FINSTERWOLDE	BOER	412,45
251/	4GBC1	WENS,J.J.W.	12-24	26/01/1830	m	HOOGEZAND	BOER	421,85
258/	4GB 2	KONING,A.	66-61	15/04/1834	m	BELLINGWOLDE	BOER	508,85
266	4GB 2	SITTER,R. DE	76-75	30/08/1832	v	BEERTA	BOER	685,60
270	4GB 2	PICCARDT,S.C.H.	30-53	22/12/1832	m	OUDE PEKELA	BOER	792,54
265	4GB 2	SITTER,R. DE	72-164	22/12/1830	m	WINSCHOTEN	BOER	800,95
261/	4GB 2	STHEEMAN,U.E.	80-48	02/05/1831	v	NIEUWOLDA	BOER	845,35
269	4GB 2	KONING,A.	56-71	13/04/1830	m	FINSTERWOLDE	BOER	896,90
264/	4GB 2	SITTER,R. DE	72-159	16/07/1830	m	MEEDEN	BOER	974,35
267	4GB 3	FRESEMAN VIETOR,J.	50-111	10/06/1830	v	FINSTERWOLDE	BOER	1019,86
268	4GB 3	KONING,A.	60-156	14/11/1831	m	BELLINGWOLDE	BOER	1115,43
262	4GB 3	TUUK,M. VAN DER	68-136	16/07/1833	v	SAPPEMEER	BOER	1126,20
252	4GB 3	STHEEMAN,U.E.	78-122	04/11/1830	m	TERMUNTEN	BOER	1218,82
263	4GB 3	SPANDAW,G.J.	7-28	10/06/1833	v	NOORDBROEK	BOER	1220,54
272	4GB 3	SITTER,R. DE	71-100	14/06/1830	m	BEERTA	BOER	1418,05
274	4GB 3	TUUK,M. VAN DER	63-39	06/02/1832	m	WILDERVANK	BOER	1446,72
271	4GB 3	TUUK,M. VAN DER	70-119	02/10/1834	m	MEEDEN	BOER	1539,50
273	4GB 3	SITTER,R. DE	79-100	21/06/1833	v	BEERTA	BOER	2006,69
288	4GMB1	SITTER,R. DE	71-89	02/06/1830	m	NIEUWOLDA	POTASCHBRANDER	120,25
292	4GMB1	KONING,A.	58-2	05/01/1831	m	BELLINGWOLDE	SMID	157,10
289	4GMB1	SITTER,R. DE	82-128	13/08/1834	m	BEERTA	WINKELIER	190,30
291	4GMB1	BLECOURT,J.J. DE	37-108	09/12/1834	m	WILDERVANK	HOEDEMAKER	193,90
287	4GMC1	TUUK,M. VAN DER	68-198	28/11/1833	m	VEENDAM	VEENGEBRUIKER	254,10
285	4GMC1	STHEEMAN,U.E.	81-110	26/09/1831	v	TERMUNTEN	SMID	254,55
286/	4GMC1	TUUK,M. VAN DER	60-296	20/12/1830	m	VEENDAM	BLAUWER	267,10
284/	4GMC1	STHEEMAN,U.E.	81-103	13/08/1831	m	MIDWOLDA	STELMAKER	301,35
298/	4GMC1	FRESEMAN VIETOR,J.	61-38	29/03/1834	m	WINDSCHOTEN	KORENMOLENAAR	394,50
300/	4GMC1	BLECOURT,J.J. DE	36-4	04/01/1833	v	WILDERVANK	WINKELIER	431,00
290	4GMC1	BLECOURT,J.J. DE	35-44	12/03/1832	m	WILDERVANK	KOOPMAN	458,80
301	4GMC1	BLECOURT,J.J. DE	37-2	13/01/1834	m	WILDERVANK	S.TIMMERMAN	481,75
294	4GMC1	STHEEMAN,U.E.	81-115	06/10/1831	m	MIDWOLDA	BIERBROUWER	497,70
305	4GMS1	TUUK,M. VAN DER	58-72	15/02/1830	m	VEENDAM	SCHIPPER	222,00
307	4GMS1	TUUK,M. VAN DER	71-147	08/12/1834	m	WILDERVANK	SCHIPPER	273,30
306	4GMS1	TUUK,M. VAN DER	61-41	08/01/1831	m	VEENDAM	SCHIPPER	315,95
309	4GMS1	BLECOURT,J.J. DE	35-97	15/08/1832	m	WILDERVANK	SCHIPPER	336,65
302	4GM 2	PICCARDT,S.C.H.	32-174	03/09/1834	m	OUDE PEKELA	KOOPMAN	527,25
293/	4GM 2	STHEEMAN,U.E.	81-114	05/10/1831	v	BEERTA	SMID	637,95
303	4GM 2	SPANDAW,G.J.	8-49	07/07/1834	v	NOORDBROEK	SCHOENMAKER	662,35
295/	4GM 2	TUUK,M. VAN DER	63-56	13/02/1832	v	VEENDAM	VERVER	697,09
297	4GM 2	FRESEMAN VIETOR,J.	56-84	25/05/1832	v	BEERTA	KOOPMAN	699,35
299	4GM 2	BLECOURT,J.J. DE	34-51	07/04/1891	v	VEENDAM	SCHEEPMAKER	722,15
280/	4GM 2	WENS,J.J.W.	15-94	26/09/1831	m	HOOGEZAND	VERVEENER	753,81
296/	4GM 2	FRESEMAN VIETOR,J.	50-188	06/11/1830	v	NIEUWOLDA	PELMOLENAAR	764,25
304	4GM 2	SICCAMA,J.	52-31	16/05/1831	m	HOOGEZAND	POMPMAKER	1032,52
314	4GMS2	PICCARDT,S.C.H.	29-81	06/09/1831	v	OUDE PEKELA	KAPITEIN	736,73
308	4GMS2	BLECOURT,J.J. DE	33-155	12/12/1830	v	VEENDAM	SCHIPPER	812,79
312	4GMS2	BLECOURT,J.J. DE	35-33	23/02/1832	v	WILDERVANK	SCHIPPER	906,30
313	4GMS2	PICCARDT,S.C.H.	28-90	21/10/1830	m	OUDE PEKELA	SCHIPPER	930,30
310	4GMS2	TUUK,M. VAN DER	62-275	23/11/1831	v	VEENDAM	SCHIPPER	1040,48
275/	4GW 3	WICHERS,L.J.	27-3	20/02/1832	v	ZUIDBROEK	RENTENIER	1410,89
278/	4GW 3	PICCARDT,S.C.H.	32-202	08/12/1834	v	NIEUWE PEKELA	BOEKHOUDER	1469,72
276/	4GW 3	BLECOURT,J.J. DE	37-88	06/10/1834	v	VEENDAM	NEGOCIANT	1568,39
277/	4GW 3	KONING,A.	62-141	04/09/1832	m	BELLINGWOLDE	RENTENIER	1781,99
282/	4GW 4	TUUK,M. VAN DER	65-210	18/10/1832	v	VEENDAM	RENTENIER	2234,96
283/	4GW 4	FRESEMAN VIETOR,J.	49-46	06/04/1830	m	SCHEEMDA	RENTENIER	2373,01
279/	4GW 4	SICCAMA,J.	57-16	17/02/1834	m	HOOGEZAND	ZONDER	2465,05
28	4ZAB1	DOZY,J.P.	6320-112	26/07/1830	v	ZAANDAM	LANDWERKER	95,85
26	4ZAB1	SLAGTER,T.	5549-50	13/09/1834	m	WESTZAAN	ARBEIDER	111,65

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
23	4ZAB1	DONKER,D.	6486-221	31/12/1834	v	WORMERVEER	ARBEIDER	130,90
24	4ZAB1	SLAGTER,T.	5549-9	01/04/1833	v	WESTZAAN	ARBEIDER	140,48
29	4ZAB1	DONKER,D.	6478-188	25/08/1830	v	KOOG A/D ZAAN	ARBEIDER	150,00
21	4ZAB1	DONKER,D.	6476-74	25/03/1830	v	WORMERVEER	ARBEIDER	188,18
22	4ZAC1	DONKER,D.	6477-170	30/07/1830	m	WORMERVEER	ARBEIDER	300,05
25	4ZAC1	DONKER,D.	6478-201	20/09/1830	v	ZAANDIJK	ARBEIDER	302,50
10	4ZBB1	STANT,H.	5694-36	24/04/1834	m	JISP	BOER	203,30
82	4ZBB1	DONKER,D.	6481-32	18/02/1832	m	KOOG A/D ZAAN	BOER	217,65
8/	4ZBC1	DOZY,J.P.	6324-52	25/04/1834	m	ZAANDAM	BOER	262,48
80/	4ZBC1	STANT,H.	6477-128	08/06/1830	m	WORMERVEER	BOER	306,35
7/	4ZBC1	DOZY,J.P.	6322-54	16/04/1832	m	ZAANDAM	BOER	348,89
5/	4ZBC1	STANT,H.	5694-31	07/05/1834	v	WIJDEWORMER	BOER	428,04
79	4ZBC1	STANT,H.	5692-20	03/03/1832	v	WIJDEWORMER	BOER	466,46
15/	4ZB 2	SMIT,W.	179-14	18/04/1832	v	ASSENDELFT	BOER/BAKKER	680,36
12/	4ZB 2	DONKER,D.	6479-59	30/03/1831	v	WORMERVEER	BOER	866,40
14/	4ZB 2	DONKER,D.	6479-24	03/02/1831	m	KOOG A/D ZAAN	BOER	987,57
13	4ZB 3	DONKER,D.	6476-50	26/02/1830	m	KOOG A/D ZAAN	BOER	1015,32
11	4ZB 3	SMIT,W.	179-10	17/01/1831	m	ASSENDELFT	BOER	1415,94
16	4ZB 3	DONKER,D.	6485-71	23/04/1834	m	KOOG A/D ZAAN	BOER	2152,80
34	4ZMB1	EVENBLIJ J.	6283-35	22/02/1832	m	ZAANDAM	BAKKER	121,25
27	4ZMB1	DONKER,D.	6485-101	13/06/1834	m	KOOG A/D ZAAN	ARBEIDER	152,30
81	4ZMB1	DONKER,D.	6477-163	26/07/1830	m	WORMER	WINKELIER	177,15
33	4ZMB1	DONKER,D.	6477-144	29/06/1830	m	WESTZAAN	WINKELIER	193,77
35	4ZMB1	DONKER,D.	6477-162	23/07/1830	m	WORMERVEER	VRACHTSCHIPPER	225,95
38	4ZMB1	SLAGTER,T.	5548-10	22/02/1831	v	WESTZAAN	KOOPMAN	232,52
36	4ZMC1	SLAGTER,T.	5547-62	04/08/1830	m	WESTZAAN	ZAKJESPLAKKER	256,98
37	4ZMC1	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	6345-61	14/06/1831	m	ZAANDAM	KUIPER	268,00
31	4ZMC1	DOZY,J.P.	6320-158	02/12/1830	m	ZAANDAM	PARTICULIER	279,15
41/	4ZMC1	DONKER,D.	6480-190	28/12/1831	m	WORMERVEER	BEENHOUWER	299,80
42/	4ZMC1	STANT,H.	5692-44	27/08/1830	v	WORMER	MANDENMAKER	308,90
40/	4ZMC1	DONKER,D.	6477-164	26/07/1830	v	WORMERVEER	VRACHTSCHIPPER	321,50
43/	4ZMC1	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	6351-191	08/12/1834	v	ZAANDAM	SMID	389,88
50	4ZMC1	SMIT,W.	178-71	19/18/1830	m	ASSENDELFT	KASTELEIN	397,30
39	4ZMC1	SLAGTER,T.	5548-29	16/05/1831	v	WESTZAAN	WINKELIER	426,66
83	4ZM 2	DONKER,D.	6482-123	03/07/1832	v	ZAANDIJK	BROODBAKKER	527,25
47/	4ZM 2	SLAGTER,T.	5547-5	20/01/1830	v	WESTZAAN	BROODBAKKER	588,68
84	4ZM 2	DONKER,D.	6486-181	06/11/1834	m	WORMERVEER	WINKELIER	600,98
49/	4ZM 2	DONKER,D.	6482-124	04/07/1832	v	ZAANDIJK	BEENHOUWER	648,85
46/	4ZM 2	WART,D. VAN DER	3122-7	12/02/1833	m	KROMMENIE	WINKELIER	697,63
52	4ZM 2	SLAGTER,T.	5549-19	19/03/1834	m	WESTZAAN	VRACHTSCHIPPER	718,74
53	4ZM 2	EVENBLIJ J.	6281-119	21/07/1830	m	ZAANDAM	WINKELIER	857,67
48/	4ZM 2	DONKER,D.	6481-78	25/04/1832	v	ZAANDIJK	TIMMERMAN	882,79
68	4ZWI2	DONKER,D.	6476-84	03/04/1830	v	WORMERVEER	ONDERWIJZER	702,00
69	4ZWI2	DOZY,J.P.	6323-25	07/07/1833	m	ZAANDAM	CHIRURG	882,33
54	4ZWK2	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	6346-131	27/12/1831	m	ZAANDAM	KOOPMAN	753,05
51	4ZWK2	WART,D. VAN DER	3122-10	12/07/1832	m	KROMMENIE	VERFFABRIKANT	775,50
57	4ZWK2	EVENBLIJ J.	6280-54	23/03/1830	m	ZAANDAM	KOOPMAN	806,63
70/	4ZWI3	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	6347-25	08/02/1833	m	ZAANDAM	BOEKHOUDER	1455,12
72	4ZWI3	DONKER,D.	6478-198	04/09/1830	m	ZAANDIJK	CHIRURG	1513,30
55/	4ZWK3	DONKER,D.	6482-169	12/09/1832	m	WORMERVEER	KOOPMAN	1277,90
56/	4ZWK3	SMIT,W.	180-51	20/11/1833	v	ASSENDELFT	KOOPMAN	1292,65
71/	4ZWK3	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	63417-52	28/03/1832	m	ZAANDAM	MAKELAAR	1961,85
78	4ZWI4	EVENBLIJ J.	6283-97	19/06/1832	m	ZAANDAM	APOTHEKER	2672,33
73	4ZWI4	DONKER,D.	6481-23	30/03/1832	v	KOOG A/D ZAAN	PREDIKANT	3831,51
74	4ZWI4	DONKER,D.	6481-33	21/02/1832	v	WORMERVEER	LERAAR	4178,59
65/	4ZWK4	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	6350-103	26/06/1834	m	KOOG A/D ZAAN	KOOPMAN	2337,10
64/	4ZWK4	GOOR HINLOOPEN,C. VAN	6351-112	05/07/1834	m	ZAANDAM	KAASHANDELAAR	2521,07
75	4ZWK4	SLAGTER,T.	5549-2	21/01/1834	m	WESTZAAN	GEM.SECRETARIS	2607,36
67	4ZWK4	DONKER,D.	6479-40	08/03/1831	m	WORMERVEER	KOOPMAN	2729,81
66/	4ZWK4	DOZY,J.P.	6321-93	25//10/183	m	ZAANDAM	KOOPMAN	2812,71
76	4ZWK4	STANT,H.	5693-33	14/05/1833	v	JISP	RENTENIER	3781,25
77	4ZWK4	DOZY,J.P.	6340-84	25/05/1830	v	JISP	BURGEMEESTER	3940,70

BIJLAGE II.1b. Het databestand: vindplaats van de boedelbeschrijving, geslacht van de erflater, woonplaats, beroep en de waarde van het consumptiegoederenbezit, 1860

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
516	5BAA1	RIET,F.W.A. VAN	2655-1	07/01/1860	v	SOMEREN	WEVER	78,25
645	5BAA1	BOCHOLT,A.F. VAN	1861-187	06/09/1861	v	HELMOND	WEVER	98,00
611	5BAB1	VRIES,J.F. DE	3288-48	09/05/1862	v	WAALRE	WEVER	119,75
525	5BAB1	VOORT,H.J.D. VAN DER	1086-42	27/06/1860	m	MIERLO	WEVER	193,20
564	5BAB1	HOVEN,S. VAN	2679-66	10/10/1863	v	WOENSEL	WEVER	217,25
533	5BBA1	MEYER,J.F.C.	348-52	01/05/1861	v	REUSEL	BOER	32,45
534	5BBA1	MEYER,J.F.C.	348-70	05/07/1861	m	HOOGELOON	BOER	32,55
531	5BBA1	MEYER,J.F.C.	348-5	30/01/1861	m	HOOGELOON	BOER	33,35
535	5BBA1	MEYER,J.F.C.	349-66	12/05/1864	v	BLADEL	BOER	36,60
518	5BBA1	BIE,G. DE	508-108	19/11/1864	m	SOERENDONK	BOER	37,00
583	5BBA1	GALEN,P.C.J. VAN	178-80	01/04/1863	m	BERGEYK	BOER	37,50
588	5BBA1	ROVERS,F.A.	49-15	21/01/1864	v	SOMEREN	BOER	39,65
621	5BBA1	SMITS,A.G.	1150-146	19/11/1862	m	GEMERT	BOER	44,75
575	5BBA1	GALEN,P.C.J. VAN	177-10	13/01/1862	v	LUYKSGESTEL	BOER	45,40
581	5BBA1	GALEN,P.C.J. VAN	178-41	16/02/1863	v	BERGEYK	BOER	53,60
539	5BBA1	FRENCKEN,L.F.	1731-107	25/06/1860	v	MOERGESTEL	BOER	57,00
591	5BBA1	ROVERS,F.A.	46-216	29/10/1860	m	ASTEN	ZONDER	57,75
589	5BBA1	ROVERS,F.A.	49-13	21/01/1864	m	SOMEREN	BOER	59,30
615	5BBA1	HORDIJK,P.	3175-170	27/02/1862	v	OOSTELBEERS	BOER	61,25
565	5BBA1	WIT,H. DE	3132-73	25/04/1860	v	STRIJP	BOER	62,00
597	5BBA1	RIET,C.L. VAN	656-109	20/07/1860	v	DEURNE	BOER	64,65
599	5BBA1	RIET,C.L. VAN	656-12	22/01/1861	v	DEURNE	BOER	65,00
514	5BBA1	KEMENADE,C. VAN	98-18	26/01/1860	m	BEEK EN DONK	BOER	65,70
529	5BBA1	MEYER,J.F.C.	347-11	31/01/1860	v	REUSEL	BOER	67,25
544	5BBA1	FRENCKEN,L.F.	1732-141	17/08/1861	v	MOERGESTEL	BOER	68,50
595	5BBA1	RIET,C.L. VAN	656-21	13/02/1860	v	DEURNE	BOER	69,80
578	5BBA1	GALEN,P.C.J. VAN	178-22	26/01/1863	m	BERGEYK	BOER	75,50
590	5BBA1	ROVERS,F.A.	47-5	18/01/1861	v	ASTEN	BOER	77,75
602	5BBA1	RIET,C.L. VAN	658-3	06/01/1864	v	DEURNE	DAGLONER	78,00
536	5BBA1	MEYER,J.F.C.	349-49	11/04/1864	m	REUSEL	BOER	92,00
576	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	177-11	15/01/1862	v	BERGEYK	BOER	105,70
556	5BBB1	FREHER,H.M.	1240-69	28/05/1862	m	HEEZE	BOER	108,20
616	5BBB1	HORDIJK,P.	3175-198	23/07/1862	m	OOSTELBEERS	BOER	109,25
542	5BBB1	FRENCKEN,L.F.	1733-135	16/08/1862	v	DIESSEN	BOER	110,00
569	5BBB1	WIT,H. DE	3134-118	30/05/1862	m	DUIZEL	BOER	113,20
643	5BBB1	BOCHOLT,A.F. VAN	1861-223	12/11/1861	m	AARLE RIXTEL	BOER	114,00
625	5BBB1	HUYSMANS,W.	N87-110	29/04/1858	m	STRATUM	BOER	125,50
593	5BBB1	ROVERS,F.A.	46-20	28/01/1860	v	LIEROP	BOER	127,75
554	5BBB1	FRENCKEN,L.F.	1732-129	11/07/1861	m	MOERGESTEL	BOER	130,00
644	5BBB1	BOCHOLT,A.F. VAN	1861-218	06/11/1861	v	BAKEL	BOER	130,15
606	5BBB1	RIET,C.L. VAN	658-163	17/11/1864	v	DEURNE	BOER	130,90
519	5BBB1	BIE,G. DE	508-3	05/01/1864	v	BUDEL	BOER	135,50
540	5BBB1	FRENCKEN,L.F.	1731-151	20/08/1860	v	MOERGESTEL	BOER	135,50
601	5BBB1	RIET,C.L. VAN	657-135	29/10/1862	v	DEURNE	BOER	146,90
572	5BBB1	WIT,H. DE	3135-148	21/09/1863	v	DUIZEL	BOER	150,80
522	5BBB1	BIE,G. DE	506-60	01/06/1860	v	SOERENDONK	BOER	151,75
527	5BBB1	SCHUTJES,A.	1959-25	27/06/1864	v	NUENEN	BOER	155,70
509	5BBB1	KEMENADE,C. VAN	1861-99	10/09/1861	m	LIESHOUT	BOER	155,80
574	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	176-192	12/12/1861	m	VALKENSWAARD	BOER	162,50
630	5BBB1	HUYSMANS,W.	N90-19	25/01/1861	m	STRATUM	BOER	165,00
521	5BBB1	BIE,G. DE	306-88	21/08/1860	m	SOERENDONK	BOER	165,20
646	5BBB1	BOCHOLT,A.F. VAN	1863-163	03/09/1863	m	MIERLO	BOER	165,85
568	5BBB1	WIT,H. DE	3134-107	19/05/1862	v	ZEELST	BOER	169,20
618	5BBB1	HORDIJK,P.	3175-46	30/04/1863	m	VESSEM	BOER	177,15
570	5BBB1	WIT,H. DE	3135-20	24/01/1863	v	VELDHOVEN	BOER	177,50
585	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	178-185	16/11/1863	v	WESTERHOVEN	BOER	182,75
551	5BBB1	FRENCKEN,L.F.	1734-4	05/01/1864	v	MOERGESTEL	BOER	186,10
543	5BBB1	FRENCKEN,L.F.	1732-204	20/12/1861	m	HILVARENBEEK	BOER	187,60
580	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	178-36	07/02/1863	v	BORKEL	BOER	191,00
579	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	178-30	13/02/1863	v	WESTERHOVEN	BOER	191,80
636	5BBB1	BOCHOLT,A.F. VAN	1860-96	16/04/1860	v	AARLE RIXTEL	BOER	193,20
634	5BBB1	HUYSMANS,W.	N93-N221	30/06/1864	v	STRATUM	BOER	193,95
517	5BBB1	RIET,F.W.A. VAN	2655-28	11/09/1863	v	SOMEREN	BOER	194,25
552	5BBB1	FRENCKEN,L.F.	1734-7	08/01/1864	m	DIESSEN	BOER	202,90

BIJLAGE II.1b. (vervolg) 1860

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
600	5BBB1	RIET,C.L. VAN	656-22	13/02/1861	v	ASTEN	BOER	206,00
573	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	175-125	06/08/1860	m	LUYKSGESTEL	BOER	215,50
508	5BBB1	KEMENADE,C. VAN	1863-8	22/01/1863	m	BEEK EN DONK	BOER	215,80
558	5BBB1	FREHER,H.M.	1240-81	20/06/1863	v	HEEZE	BOER	230,50
577	5BBB1	GALEN,P.C.J. VAN	177-116	08/08/1862	m	RIETHOVEN	BOER	233,75
571	5BBB1	WIT,H. DE	3135-21	26/01/1863	m	DUIZEL	BOER	237,40
641	5BBB1	BOCHOLT,A.F. VAN	1862-116	06/06/1862	m	GEMERT	BOER	238,63
541	5BBC1	FRENCKEN,L.F.	1733-145	18/09/1862	v	HILVARENBEEK	BOER	280,75
610	5BBC1	VRIES,J.F. DE	3288-33	29/03/1862	v	WAALRE	BOER	289,00
596	5BBC1	RIET,C.L. VAN	656-89	27/06/1860	m	VLIERDEN	BOER	290,00
566	5BBC1	WIT,H. DE	3132-148	01/09/1860	m	OERLE	BOER	290,95
567	5BBC1	WIT,H. DE	3133-86	11/05/1861	m	ZEELST	BOER	292,55
559	5BBC1	FREHER,H.M.	1240-104	01/10/1863	v	LEENDE	BOER	300,85
563/	5BBC1	HOVEN,S. VAN	2680-1	04/01/1864	m	SON	BOER	307,00
511/	5BBC1	KEMENADE,C. VAN	1861-4	17/01/1861	v	GEMERT	BOER	333,50
548/	5BBC1	FRENCKEN,L.F.	1734-24	30/01/1863	m	HILVARENBEEK	BOER	369,95
605/	5BBC1	RIET,C.L. VAN	658-57	15/04/1864	m	DEURNE	BOER	413,20
613	5BBC1	VRIES,J.F. DE	3288-47	11/08/1863	v	VALKENSWAARD	BOER	419,90
507	5BBC1	KEMENADE,C. VAN	1864-11	21/01/1864	v	BEEK EN DONK	BOER	420,92
513	5BBC1	KEMENADE,C. VAN	98-14	24/01/1860	v	AARLE RIXTEL	BOER	443,50
635	5BBC1	BOCHOLT,A.F. VAN	1860-26	26/01/1860	m	AARLE RIXTEL	BOER	459,40
624	5BBC1	HUYSMANS,W.	N87-85	03/04/1858	m	GESTEL	BOER	460,55
547	5BBC1	FRENCKEN,L.F.	1734-8	12/01/1863	v	HILVARENBEEK	BOER	481,05
515	5BBC1	KEMENADE,C. VAN	98-104	09/07/1860	v	AARLE RIXTEL	BOER	549,00
506	5BMA1	KEMENADE,C. VAN	1864-54	29/03/1864	v	GEMERT	SCHOENMAKER	76,05
553	5BMA1	FRENCKEN,L.F.	1734-72	21/04/1864	v	HILVARENBEEK	WAGEMAKER	81,15
523	5BMB1	BIE,G. DE	506-15	08/02/1860	v	BUDEL	TIMMERMAN	107,75
640	5BMB1	BOCHOLT,A.F. VAN	1863-105	22/06/1863	m	HELMOND	WINKELIER	130,10
633	5BMB1	HUYSMANS,W.	N92-N43	07/02/1864	m	STRATUM	HERBERGIER	162,45
520	5BMB1	BIE,G. DE	507-97	07/09/1863	v	BUDEL	TIMMERMAN	203,25
582/	5BMC1	GALEN,P.C.J. VAN	178-76	30/03/1863	m	WESTERHOVEN	SMID	256,50
619	5BMC1	SMITS,A.G.	1149-86	04/11/1861	v	GEMERT	VOERMAN	278,90
603/	5BMC1	RIET,C.L. VAN	657-48	22/04/1863	m	DEURNE	HERBERGIER	331,75
628	5BMC1	HUYSMANS,W.	N90-N207	23/09/1861	v	WOENSEL	SMID	354,58
629	5BMC1	HUYSMANS,W.	N90-267	31/10/1861	v	EINDHOVEN	BROODBAKKER	354,75
560/	5BMC1	FREHER,H.M.	1241-64	23/07/1864	v	LEENDE	HERBERGIER	366,80
555/	5BMC1	FREHER,H.M.	1239-138	21/11/1860	m	LEENDE	VERVER	378,35
614	5BMC1	HORDIJK,P.	3174-4	17/01/1860	v	VESSEM	WINKELIER	393,00
631	5BM 2	HUYSMANS,W.	N89-N240	07/12/1860	m	EINDHOVEN	WINKELIER	546,80
512	5BM 2	KEMENADE,C. VAN	1860-93	14/06/1860	m	GEMERT	BIERBROUWER	561,90
505/	5BM 2	KEMENADE,C. VAN	1864-116	01/07/1864	v	BEEK EN DONK	MOLENAAR	695,50
648/	5BM 2	BOCHOLT,A.F. VAN	1861-182	28/08/1861	v	HELMOND	KOOPMAN	706,50
647/	5BM 2	BOCHOLT,A.F. VAN	1860-121	15/05/1860	m	HELMOND	LOGEMENTHOUDER	723,85
530/	5BM 2	MEYER,J.F.C.	347-43	16/04/1860	v	HOOGE MIERDE	WINKELIER	898,00
592/	5BWI3	ROVERS,F.A.	46-94	16/04/1860	m	SOMEREN	DOKTER	1090,50
623/	5BWI3	HUYSMANS,W.	N87-40	03/02/1858	v	WOENSEL	BURGEMEESTER	1107,70
537/	5BWI3	MEYER,J.F.C.	348-135	05/12/1861	v	REUSEL	BURGEMEESTER	1120,55
538/	5BWK3	MEYER,J.F.C.	349-74	07/06/1864	m	REUSEL	KOOPMAN	1041,00
549/	5BWI4	FRENCKEN,L.F.	1733-165,1	08/11/1862	m	HILVARENBEEK	PREDIKANT	2046,05
607/	5BWI4	VRIES,J.F. DE	3287-65	09/07/1860	v	BERGEYK	NOTARIS	3534,50
627	5BWK4	HUYSMANS,W.	N89-N19	28/01/1860	v	EINDHOVEN	KOOPMAN	2015,25
510/	5BWK4	KEMENADE,C. VAN	1861-93	23/07/1861	v	GEMERT	FABRIKANT	2256,12
587	5BWK4	GALEN,P.C.J. VAN	178-159	30/11/1864	m	RIETHOVEN	KOOPMAN	3258,03
151	5ZAB1	HEINIS,S.	23-28	02/03/1860	v	WESTZAAN	METSELAAR	98,50
93	5ZAB1	HEINIS,S.	26-32	27/04/1863	m	KOOG A/D ZAAN	O.SLAGERSKNECHT	108,00
87	5ZAB1	HONDIUS,C.	36-231	20/11/1863	v	ZAANDAM	OLIESLAGER	126,80
85	5ZAB1	DONKER,D.	25-159	24/12/1862	v	WORMERVEER	BRIEVENBESTELLER	183,64
86	5ZAB1	HEINIS,S.	23-39	26/03/1860	v	ASSENDELFT	ARBEIDER	210,30
90	5ZAB1	HONDIUS,C.	30-209	02/11/1860	v	ZAANDAM	S.TIMMERMAN	101,10
88	5ZAC1	WART,D. VAN DER	25-12	25/03/1864	m	KROMMENIE	FABRIEKSARBEIDER	277,28
92	5ZAC1	HONDIUS,C.	30-170	24/08/1860	m	ZAANDAM	T.MANSKNECHT	324,04
91	5ZAC1	HONDIUS,C.	33-88	23/04/1862	v	ZAANDIJK	H.MAKERSKNECHT	370,42
399	5ZAC1	EVENBLIJ,JOH.	20-76	10/10/1860	m	ZAANDAM	KORENDRAGER	371,05
89	5ZAC1	DONKER,D.	23-189	08/12/1860	v	WORMERVEER	PAKHUISBEDIENDE	392,72
165	5ZBB1	HEINIS,S.	23-107	21/09/1860	m	WESTZAAN	BOER	142,50

BIJLAGE II.1b. (vervolg) 1860

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
141/	5ZWK4	DOZY,J.	33-22	16/02/1864	v	ZAANDAM	FABRIKANT	2361,17
146	5ZWK4	DONKER,D.	23-62	20/03/1860	v	ZAANDIJK	OLIEFABRIKANT	3200,79
148	5ZWK4	HONDIUS,C.	38-135	13/07/1864	m	ZAANDAM	HOUTKOOPMAN	4195,40

BIJLAGE II.1c. Het databestand: vindplaats van de boedelbeschrijving, geslacht van de erflater, woonplaats, beroep en de waarde van het consumptiegoederenbezit, 1890

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
824	6BAA1	DIJKHOFF,A.	1891-38	15/02/1891	v	ZES GEHUCHTEN	WEVER	21,00
803	6BAA1	KEMENADE,M.G. VAN	1131-84	07/04/1893	m	GEMERT	ARBEIDER	37,10
748	6BAA1	RIET,C.L.VAN	680-160	18/08/1891	m	DEURNE	WEVER	41,75
792	6BAA1	KEMENADE,M.G. VAN	1129-116	13/05/1891	m	GEMERT	ARBEIDER	42,70
790	6BAA1	KEMENADE,M.G. VAN	1128-255	09/10/1890	v	BEEK EN DONK	WEVER	45,63
791	6BAA1	KEMENADE,M.G. VAN	1129-83	01/04/1891	v	BEEK EN DONK	SPOORWEGARB.	59,25
738	6BAA1	RIET,C.L.VAN	679-96	08/06/1890	v	DEURNE	SPOORWACHTER	68,50
799	6BAA1	KEMENADE,M.G. VAN	1130-211	27/08/1892	v	GEMERT	ARBEIDER	78,25
795	6BAA1	KEMENADE,M.G. VAN	1130-14	10/01/1892	v	HELMOND	FABRIEKSARBEIDER	80,50
690	6BAB1	HORDIJK,P.	3189-142	19/09/1894	v	GESTEL	WEVER	104,50
805	6BAB1	KEMENADE,M.G. VAN	1131-238	25/10/1893	m	GEMERT	METSELAAR	111,00
668	6BAB1	WIT,J.F.H. DE	3162-27	23/01/1891	v	DUIZEL	ARBEIDER	120,95
692	6BBA1	HORDIJK,P.	3189-72	31/05/1894	m	HOOGELOON	BOER	30,50
711	6BBA1	BAAR,C.A.H.M. VAN	363-69	31/12/1892	v	HOOGELOON	BOER	33,25
768	6BBA1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1254-53	05/05/1893	m	HEEZE	BOER	34,30
818	6BBA1	DIJKHOFF,A.	1890-234	28/07/1890	v	LIESHOUT	BOER	34,60
696	6BBA1	HORDIJK,P.	3188-32	14/04/1893	m	HOOGELOON	BOER	36,90
659	6BBA1	GALEN,A. VAN	197-68	27/03/1892	m	BERGEYK	BOER	37,00
675	6BBA1	WIT,J.F.H. DE	3166-2	03/01/1893	m	VALKENSWAARD	BOER	48,95
655	6BBA1	GALEN,A. VAN	196-71	08/04/1891	v	BERGEYK	BOER	49,85
694	6BBA1	HORDIJK,P.	3189-10	10/01/1894	v	VESSEM	BOER	65,85
775	6BBA1	HOCKERS,A.F.H.	2667-95	15/05/1891	m	SOMEREN	BOER	67,25
709	6BBA1	BAAR,C.A.H.M. VAN	363-73	03/06/1892	m	HOOGELOON	BOER	72,25
652	6BBA1	GALEN,A. VAN	195-31	15/09/1890	m	BERGEYK	BOER	75,75
671	6BBA1	WIT,J.F.H. DE	3162-190	20/08/1891	v	ZEELST	BOER	77,55
743	6BBA1	RIET,C.L.VAN	680-35	11/02/1891	m	DEURNE	BOER	83,00
649	6BBA1	GALEN,A. VAN	195-23	07/02/1890	v	EERSEL	BOER	87,35
742	6BBA1	RIET,C.L.VAN	680-19	22/01/1891	m	DEURNE	BOER	92,70
703	6BBA1	BAAR,C.A.H.M. VAN	362-106	19/11/1890	v	HOGEMIERDE	BOER	97,00
691	6BBA1	HORDIJK,P.	3189-78	16/06/1894	m	VESSEM	BOER	97,85
695	6BBA1	HORDIJK,P.	3188-69	03/07/1893	v	HOOGELOON	BOER	99,70
726	6BBB1	VERHOEVEN,J.A.	895-79	06/09/1893	m	EERSEL	BOER	101,00
689	6BBB1	HORDIJK,P.	3189-161	08/11/1894	v	HOGEMIERDE	BOER	104,50
820	6BBB1	DIJKHOFF,A.	1890-269	15/09/1890	v	MIERLO	BOER	104,50
688	6BBB1	HORDIJK,P.	3189-171	05/12/1894	m	HOOGELOON	BOER	105,00
704	6BBB1	BAAR,C.A.H.M. VAN	362-1108	21/11/1890	v	HOGEMIERDE	BOER	105,95
700	6BBB1	VRIES,S.F. DE	3297-34	23/04/1890	m	WAALRE	BOER	107,60
685	6BBB1	WIT,J.F.H. DE	3168-140	18/05/1894	m	VELDHOVEN	BOER	114,75
717	6BBB1	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2712-18	27/01/1893	m	SON	BOER	118,25
653	6BBB1	GALEN,A. VAN	195-157	15/11/1890	m	LUYKSGESTEL	BOER	122,00
731	6BBB1	ROVERS,A.	76-47	04/03/1891	m	ASTEN	BOER	136,50
769	6BBB1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1254-77	31/07/1893	m	HEEZE	BOER	137,00
794	6BBB1	KEMENADE,M.G. VAN	1129-240	24/10/1891	m	BOEKEL	BOER	149,50
716	6BBB1	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2712-4	07/01/1893	m	SON	ZONDER	149,70
802	6BBB1	KEMENADE,M.G. VAN	1131-72	23/03/1893	m	LIESHOUT	BOER	156,25
773	6BBB1	HOCKERS,A.F.H.	2666-151	26/08/1890	m	SOMEREN	BOER	161,90
822	6BBB1	DIJKHOFF,A.	1890-331	12/12/1890	m	LIEROP	BOER	162,00
788	6BBB1	KEMENADE,M.G. VAN	128-80	21/03/1890	m	GEMERT	BOER	167,25
761	6BBB1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1253-46	08/04/1891	v	HEEZE	BOER	175,45
715	6BBB1	ERP,J.B. VAN	2711-107	16/05/1892	m	NUENEN	BOER	176,25
746	6BBB1	RIET,C.L.VAN	680-208	06/11/1891	v	BAKEL	BOER	176,55
757	6BBB1	VOORT,H.J.D. VAN DER	1097-60	20/09/1891	v	ZES GEHUCHTEN	BOER	178,10
751	6BBB1	RIET,C.L.VAN	681-175	25/11/1893	v	HELMOND	BOER	178,25
753	6BBB1	RIET,C.L.VAN	682-155	18/09/1894	v	DEURNE	BOER	188,50
747	6BBB1	RIET,C.L.VAN	681-6	14/06/1892	m	DEURNE	BOER	189,90
712	6BBB1	BAAR,C.A.H.M. VAN	363-126	06/10/1893	m	BLADEL	BOER	190,60
826	6BBB1	DIJKHOFF,A.	1892-297	11/10/1892	v	MIERLO	BOER	192,90
814	6BBB1	FENS,J.J.	57-456	20/10/1890	v	TONGELRE	BOER	194,75
684	6BBB1	WIT,J.F.H. DE	3168-135	12/05/1894	m	DUIZEL	BOER	196,55
724	6BBB1	HOPPENBROUWERS,H.A.F.	2032-97	21/06/1893	v	OIRSCHOT	BOER	207,35
752	6BBB1	RIET,C.L.VAN	682-9	17/01/1894	v	DEURNE	BOER	212,50
781	6BBB1	HOCKERS,A.F.H.	2668-103	23/06/1892	m	SOMEREN	BOER	217,25
778	6BBB1	HOCKERS,A.F.H.	2668-20	04/02/1892	m	HELMOND	BOER	223,20
777	6BBB1	HOCKERS,A.F.H.	2666-261	29/12/1891	m	SOMEREN	BOER	224,45

BIJLAGE II.1c. (vervolg) 1890

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
662	6BBB1	GALEN,A. VAN	198-69	06/04/1894	m	WESTERHOVEN	BOER	225,50
682	6BBB1	WIT,J.F.H. DE	3168-120	24/04/1894	v	VELDHOVEN	BOER	227,60
678	6BBB1	WIT,J.F.H. DE	3169-30	25/01/1894	m	RIETHOVEN	BOER	230,20
708	6BBB1	BAAR,C.A.H.M. VAN	363-47	29/03/1892	v	GESTEL	BOER	232,00
722	6BBB1	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2712-179	20/12/1894	m	SON	BOER	244,50
660	6BBB1	GALEN,A. VAN	198-54	18/03/1893	v	LUYKSGESTEL	BOER	245,50
801	6BBC1	KEMENADE,M.G. VAN	1131-7	05/01/1893	m	BEEK EN DONK	BOER	268,00
798	6BBC1	KEMENADE,M.G. VAN	1130-155	24/06/1892	v	BEEK EN DONK	BOER	275,75
693	6BBC1	HORDIJK,P.	3189-18	20/01/1894	v	VESSEM	BOER	293,30
766	6BBC1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1253-26	19/02/1892	v	HEEZE	BOER	301,30
683/	6BBC1	WIT,J.F.H. DE	3168-127	31/04/1894	m	DOMMELEN	BOER	308,45
721	6BBC1	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2741-1	04/01/1894	m	WOENSEL	BOER	310,50
797	6BBC1	KEMENADE,M.G. VAN	1130-91	07/04/1892	v	AARLE RIXTEL	BOER	322,00
698	6BBC1	HORDIJK,P.	3187-25	08/04/1892	v	VESSEM	BOER	335,00
710	6BBC1	BAAR,C.A.H.M. VAN	363-167	29/11/1892	m	HOGEMIERDE	BOER	338,84
680/	6BBC1	WIT,J.F.H. DE	3168-92	21/03/1894	m	WESTERHOVEN	BOER	365,70
723	6BBC1	HOPPENBROUWERS,H.A.F.	2031-135	06/10/1891	v	BEST	BOER	370,00
719	6BBC1	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2712-71	24/04/1893	m	WOENSEL	BOER	384,00
815	6BBC1	FENS,J.J.	57-417	17/09/1890	m	TONGELRE	BOER	385,75
667/	6BBC1	WIT,J.F.H. DE	3161-300	17/12/1890	m	DUIZEL	BOER	385,90
806	6BBC1	KEMENADE,M.G. VAN	1132-92	13/04/1894	v	LIESHOUT	BOER	389,10
808	6BBC1	FENS,J.J.	65-302	02/09/1894	v	WOENSEL	BOER	397,75
755	6BBC1	VOORT,H.J.D. VAN DER	1097-10	13/02/1891	m	ZES GEHUCHTEN	BOER	398,65
772	6BBC1	HOCKERS,A.F.H.	2666-87	14/05/1890	v	ASTEN	BOER	401,50
656/	6BBC1	GALEN,A. VAN	196-98	20/06/1891	v	LUYKSGESTEL	BOER	407,00
774	6BBC1	HOCKERS,A.F.H.	2666-41	25/02/1891	v	AARLE RIXTEL	BOER	410,00
741	6BBC1	RIET,C.L.VAN	679-177	10/10/1890	v	DEURNE	BOER	414,25
714	6BBC1	ERP,J.B. VAN	2711-53	01/03/1892	m	ST. OEDENRODE	BOER	425,35
830	6BBC1	DIJKHOFF,A.	1891-253	17/07/1891	v	ASTEN	BOER	464,50
732/	6BB 2	ROVERS,A.	76-95	15/05/1891	m	ASTEN	BOER	514,00
832	6BB 2	DIJKHOFF,A.	1891-142	22/01/1890	m	HELMOND	BOER	527,00
784/	6BB 2	HOCKERS,A.F.H.	2670-43	22/02/1894	v	SOMEREN	BOER	756,10
776/	6BB 2	HOCKERS,A.F.H.	2666-186	15/09/1891	m	SOMEREN	BOER	826,75
749	6BMA1	RIET,C.L.VAN	681-22	09/22/1892	v	BAKEL	SCHOENMAKER	61,55
750	6BMA1	RIET,C.L.VAN	681-87	14/05/1892	v	BAKEL	SMID	79,20
796	6BMA1	KEMENADE,M.G. VAN	1130-36	30/01/1892	m	GEMERT	WINKELIER	79,95
670	6BMA1	WIT,J.F.H. DE	3162-104	07/04/1891	v	OERLE	VELDWACHTER	97,00
654	6BMA1	GALEN,A. VAN	196-46	13/03/1891	v	BERGEYK	SCHOENMAKER	99,00
739	6BMB1	RIET,C.L.VAN	697-97	09/06/1890	v	DEURNE	SMID	101,35
780	6BMB1	HOCKERS,A.F.H.	2668-46	04/03/1892	m	AARLE RIXTEL	HERBERGIER	120,40
737	6BMB1	RIET,C.L.VAN	679-71	12/04/1890	v	DEURNE	TIMMERMAN	123,50
650	6BMB1	GALEN,A. VAN	195-38	05/03/1890	v	BORKEL	VELDWACHTER	127,00
785	6BMB1	HOCKERS,A.F.H.	2670-49	02/03/1894	m	STRIJP	VERVER	159,50
763	6BMB1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1253-53	16/04/1891	v	HEEZE	LINTWERKER	160,40
793	6BMB1	KEMENADE,M.G. VAN	1129-210	01/09/1891	v	BEEK EN DONK	MANDENMAKER	171,65
702	6BMB1	DRENTH,P.	3298-19	13/02/1892	m	WAALRE	KASTELEIN	215,10
729	6BMB1	ROVERS,A.	74-42	22/02/1890	m	MIERLO	HERBERGIER	218,85
767	6BMB1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1253-32	02/03/1892	m	HEEZE	HERBERGIER	219,70
727	6BMB1	VERHOEVEN,J.A.	895-118	17/11/1894	m	EERSEL	HERBERGIER	228,20
730	6BMB1	ROVERS,A.	75-102	10/05/1890	v	MIERLO	BAKKER	230,95
823	6BMB1	DIJKHOFF,A.	1891-10	14/10/1891	m	VLIERDEN	WINKELIER	231,00
782	6BMC1	HOCKERS,A.F.H.	2668-112	09/07/1892	m	HELMOND	WINKELIER	264,32
762	6BMC1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1253-47	09/04/1891	v	LEENDE	HOUTHANDELAAR	285,00
733	6BMC1	ROVERS,A.	77-99	30/05/1892	m	LIEROP	BAKKER	297,00
681/	6BMC1	WIT,J.F.H. DE	3168-118	20/04/1894	m	VALKENSWAARD	HERBERGIER	316,80
770/	6BMC1	SCHRIJVERS,F.X.H.	1254-75	28/08/1894	v	HEEZE	SCHOENMAKER	322,25
705/	6BMC1	BAAR,C.A.H.M. VAN	362-36	09/03/1891	v	HOOGELOON	VELDWACHTER	323,75
819	6BMC1	DIJKHOFF,A.	1890-235	29/07/1890	m	HELMOND	HERBERGIER	340,30
740/	6BMC1	RIET,C.L.VAN	679-156	30/08/1890	m	DEURNE	WINKELIER	355,75
744	6BMC1	RIET,C.L.VAN	680-94	16/05/1891	v	DEURNE	TIMMERMAN	368,00
813	6BMC1	FENS,J.J.	60-161	28/03/1892	m	EINDHOVEN	KOFFIEHUISHOUDER	405,20
720	6BMC1	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2712-148	27/10/1893	m	SON	TIMMERMAN	449,50
707	6BMC1	BAAR,C.A.H.M. VAN	363-25	17/02/1892	m	REUSEL	COMMIES	479,45
779	6BM 2	HOCKERS,A.F.H.	2668-22	09/02/1892	m	SOMEREN	SCHOENMAKER	542,95
664	6BM 2	WIT,J.F.H. DE	3161-139	16/06/1890	m	VALKENSWAARD	BIERBROUWER	552,00

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
657/	6BM 2	GALEN,A. VAN	196-130	01/09/1890	v	BERGEYK	KOOPMAN	601,75
673/	6BM 2	WIT,J.F.H. DE	3165-248	08/08/1892	v	ZEELST	BIERBROUWER	617,45
758/	6BM 2	VOORT,H.J.D. VAN DER	1098-57	14/11/1893	m	GELDROP	WINKELIER	758,40
718/	6BM 2	WESTELAKEN,G.F. VAN DE	2712-68	20/04/1893	m	SON	WINKELIER	887,50
836	6BM 2	DIJKHOFF,A.	1892-167	27/05/1892	m	MIERLO	BIERBROUWER	1054,25
658	6BWI2	GALEN,A. VAN	197-146	23/09/1891	m	BERGEYK	ARTS	727,25
697	6BWI2	HORDIJK,P.	3187-90	22/02/1892	v	HOOGELOON	HOOFD DER SCHOOL	865,65
699	6BWO2	VRIES,S.F. DE	3297-24	08/04/1890	v	NUENEN	ZONDER	814,68
811	6BWI3	FENS,J.J.	61-412	02/09/1892	m	SON	NOTARIS	1276,85
783/	6BWK3	HOCKERS,A.F.H.	2669-87	09/05/1893	m	HELMOND	POMPEMAKER	1201,45
754	6BWK3	VOORT,H.J.D. VAN DER	1097-27	06/05/1890	v	GELDROP	FABRIKANT	1421,00
686/	6BWK3	WIT,J.F.H. DE	3168-198	21/07/1894	v	GESTEL	FABRIKANT	1454,35
786/	6BWK3	HOCKERS,A.F.H.	2670-54	15/03/1894	v	SOMEREN	ZONDER	1552,09
771/	6BWK3	HOCKERS,A.F.H.	2666-80	28/04/1890	v	ASTEN	KOOPMAN	1566,50
835	6BWO3	DIJKHOFF,A.	1891-236	04/07/1891	m	BOEKEL	PASTOOR	1107,71
759	6BWO3	SCHRIJVERS,F.X.H.	1252-9	20/01/1890	m	HEEZE	BURGEMEESTER	1242,92
810/	6BWI4	FENS,J.J.	60-285	08/06/1892	v	EINDHOVEN	APOTHEKER	2959,00
834/	6BWI4	DIJKHOFF,A.	1891-184	21/05/1891	m	DRUNEN	BURGEMEESTER	3234,00
674/	6BWK4	WIT,J.F.H. DE	3165-267	13/09/1892	v	VEGHEL	MANFACTURIER	2041,05
809	6BWK4	FENS,J.J.	64-108	16/03/1894	v	EINDHOVEN	AANNEMER	2461,30
665	6BWK5	WIT,J.F.H. DE	3161-196	13/08/1890	v	EINDHOVEN	HANDELAAR	4973,00
807	6BWK5	KEMENADE,M.G. VAN	1132-194	21/09/1894	v	HELMOND	FABRIKANT	7978,50
837	6BWK5	DIJKHOFF,A.	1892-53	26/02/1892	m	HELMOND	FABRIKANT	10284,35
328	6GAA1	BOER,M.DE	79-186	16/05/1892	m	ONSTWEDDE	ARBEIDER	56,25
330	6GAA1	VROOM,M.A.	77-378	10/02/1890	v	ONSTWEDDE	ARBEIDER	88,50
332	6GAA1	SPRUYT,A.C.L.L.	103/114	01/06/1892	m	SAPPEMEER	ARBEIDER	95,50
331	6GAA1	KOCH,J.W.	22-1986	20/04/1891	m	ONSTWEDDE	ARBEIDER	95,75
329	6GAA1	ZEVEN,H.	156-1530	09/04/1891	m	MEEDE	ARBEIDER	98,20
334	6GAB1	KOCH,J.W.	22-1987	20/04/1891	v	ONSTWEDDE	ARBEIDER	103,85
333	6GAB1	PICCARDT,J.	184-49	20/02/1891	m	HOOGEZAND	MOLENAARSKNECHT	123,75
336	6GAB1	WIRTJES,G.	17-18	24/01/1890	m	BEERTA	ARBEIDER	163,25
335	6GAB1	SPRUYT,A.C.L.L.	104-190	20/10/1892	m	SAPPEMEER	ARBEIDER	215,50
386	6GBB1	SITTER,A. DE	201-61	21/03/1890	m	FINSTERWOLDE	BOER	185,50
388	6GBB1	BOER,M.DE	44-1219	30/07/1890	v	NIEUWE PEKELA	BOER	191,75
385	6GBB1	BOER,M.DE	73-1138	13/05/1890	m	OUDE PEKELA	BOER	196,50
384	6GBB1	BEYMA,S.W.H.A. VAN	125-114	13/07/1892	m	SCHEEMDA	BOER	198,65
387	6GBB1	BOER,M.DE	74-1303	19/12/1890	v	NIEUWE PEKELA	BOER	204,00
390	6GBB1	BEYMA,S.W.H.A. VAN	125-24	12/02/1892	m	SCHEEMDA	BOER	238,08
389/	6GBC1	BOER,M.DE	74-1245	26/09/1890	m	OUDE PEKELA	BOER	253,50
393/	6GBC1	BEYMA,S.W.H.A. VAN	122-4	31/01/1889	m	NOORDBROEK	BOER	291,50
391/	6GBC1	BOER,M.DE	73-1190	06/06/1890	v	NIEUWE PEKELA	BOER	300,57
392/	6GBC1	PICCARDT,J.	189-273	18/06/1892	m	VEENDAM	BOER	314,25
395/	6GB 2	KONING,A.	259-309	19/04/1890	v	WEDDE	BOER	799,15
394/	6GB 2	ZEVEN,H.	158-1798	27/01/1892	m	WILDERVANK	BOER	838,00
396/	6GB 2	KONING,A.	266-1167	06/10/1892	v	WINSCHOTEN	BOER	924,80
397	6GB 2	PICCARDT,J.	182-88	25/03/1890	m	HOOGEZAND	BOER	962,60
398	6GB 3	BEYMA,S.W.H.A. VAN	123-124	25/07/1890	m	NOORDBROEK	BOER	1034,72
317	6GB 3	KONING,A.	266-1220	10/12/1892	v	NOORDBROEK	BOER	1070,12
316	6GB 3	KONING,A.	83-68	26/02/1892	v	MIDWOLDA	BOER	1081,09
318	6GB 3	KONING,A.	80-129	22/05/1890	v	BEERTA	BOER	1224,13
315	6GB 3	KONING,A.	84-99	19/03/1892	m	MIDWOLDA	BOER	1321,45
319	6GB 3	KONING,A.	79-29	12/02/1890	m	MIDWOLDA	BOER	1362,51
321	6GB 3	WIRTJES,G.	18-220	03/10/1890	m	BELLINGWOLDE	BOER	1637,00
322	6GB 3	SITTER,A. DE	203-182	06/06/1890	v	NIEUWE SCHANS	BOER	1649,20
320	6GB 3	KONING,A.	261-505	19/02/1891	m	TERMUNTEN	BOER	1697,67
323	6GB 3	OFFERHAUS,W.	83-92	16/07/1891	v	NIEUWOLDA	BOER	1746,51
324	6GB 3	OFFERHAUS,W.	83-41	03/04/1891	v	SCHEEMDA	BOER	2168,00
325	6GB 3	SITTER,A. DE	201-64	25/03/1890	m	BEERTA	BOER	2175,02
326	6GB 3	BOER,M.DE	76-1390	13/03/1891	m	OUDE PEKELA	ZONDER	3169,65
342	6GMB1	ZEVEN,H.	155-1352	15/07/1890	v	VEENDAM	TIMMERMAN	215,75
343	6GMB1	ZEVEN,H.	155-1370	19/08/1890	m	WILDERVANK	TIMMERMAN	219,25
339	6GMB1	BOER,M.DE	77-1522	24/06/1891	m	OUDE PEKELA	BAKKER	235,00
340	6GMB1	BOER,M.DE	73-1180	29/05/1890	v	NIEUWE PEKELA	TIMMERMAN	241,25
344/	6GMC1	ZEVEN,H.	159-2033	29/06/1892	v	WILDERVANK	SMID	253,25
338/	6GMC1	BOER,M.DE	73-1169	27/05/1890	m	OUDE PEKELA	KRAMER	268,50

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
341	6GMC1	ZEVEN,H.	153-1234	19/04/1890	v	WILDERVANK	TIMMERMAN	283,20
337/	6GMC1	BEYMA,S.W.H.A. VAN	125-115	14/07/1892	v	ZUIDBROEK	SCHOENMAKER	295,85
345/	6GMC1	OFFERHAUS,W.	82-15	04/03/1890	m	SCHEEMDA	BAKKER	422,07
346	6GMC1	BOER,M.DE	73-1195	10/06/1890	m	NIEUWE PEKELA	VERVER	440,50
347	6GMC1	WIRTJES,G.	20-43	22/03/1892	m	BEERTA	VERFWINKELIER	468,90
360	6GMS1	KONING,A.	263-836	11/12/1891	m	WINSCHOTEN	SCHIPPER	115,80
361	6GMS1	BOER,M.DE	78-1722	16/03/1892	m	WINSCHOTEN	BUITENVAARDER	160,50
362	6GMS1	WIRTJES,G.	17-36	13/02/1890	v	NIEUWE SCHANS	SCHIPPER	168,90
363	6GMS1	ZEVEN,H.	155-1355	18/07/1890	m	WILDERVANK	SCHIPPER	252,10
364	6GMS1	ZEVEN,H.	159-2078	30/09/1892	m	WILDERVANK	SCHIPPER	271,25
353	6GM 2	KONING,A.	263-765	25/09/1891	v	WINSCHOTEN	WINKELIER	504,35
350	6GM 2	KONING,A.	85-211	30/05/1842	v	NIEUWOLDA	KLEERMAKER	537,44
348	6GM 2	KONING,A.	82-187	29/09/1891	v	FINSTERWOLDE	TIMMERMAN	553,00
354/	6GM 2	SPRUYT,A.C.L.L.	103-43	16/04/1892	m	SAPPEMEER	WINKELIER	595,85
351/	6GM 2	KONING,A.	265-1120	27/07/1892	v	BEERTA	BAKKER	655,70
349/	6GM 2	WIRTJES,G.	18-157	06/06/1890	v	NIEUWE SCHANS	BAKKER	683,28
352/	6GM 2	KONING,A.	79-75	16/04/1890	m	MIDWOLDA	HUISSCHILDER	732,85
375	6GWI2	BEYMA,S.W.H.A. VAN	124-10	23/01/1891	m	SCHEEMDA	HOOFD DER SCHOOL	522,28
376	6GWI2	BEYMA,S.W.H.A. VAN	124-110	28/06/1891	m	NOORDBROEK	ONDERWIJZER	525,07
377	6GWI2	PICCARDT,J.	185-97	09/04/1891	v	HOOGEZAND	ONDERWIJZER	625,50
378	6GWI2	ZEVEN,H.	159-2028	06/07/1892	v	WILDERVANK	HOOFD DER SCHOOL	678,50
379	6GWI2	PICCARDT,J.	188-91	02/04/1892	m	SLOCHTEREN	HOOFD DER SCHOOL	776,95
381	6GWI3	BEYMA,S.W.H.A. VAN	123-53	24/03/1890	m	SCHEEMDA	PREDIKANT	1016,62
382	6GWI3	KONING,A.	85-243	16/07/1842	m	WINSCHOTEN	APOTHEKER	1155,00
380	6GWK3	SPRUYT,A.C.L.L.	101-36	30/03/1891	v	HOOGEZAND	ARCHITECT	879,00
356	6GWK3	BEYMA,S.W.H.A. VAN	123-16	23/01/1890	v	ZUIDBROEK	GOUD/Z-SMID	968,50
358/	6GWK3	SITTER,A. DE	203-219	01/08/1890	m	BEERTA	WIJNHANDELAAR	1020,50
355/	6GWK3	BOER,M.DE	74-1212	21/07/1890	m	NIEUWE PEKELA	WEVER	1037,75
359/	6GWK3	SPRUYT,A.C.L.L.	104-155	15/08/1892	m	SAPPEMEER	LEERLOOIJER	1311,65
365	6GWK3	KONING,A.	261-489	17/01/1891	v	WINSCHOTEN	ZILVERWERKER	1714,32
357/	6GWK3	KONING,A.	85-284	21/10/1892	v	BEERTA	LOGEMENTHOUDER	1761,50
366	6GWK3	WIRTJES,G.	21-206	16/09/1892	m	WINSCHOTEN	NEGOCIANT	1912,52
369	6GWK4	PICCARDT,J.	188-58	27/02/1892	v	HOOGEZAND	KOOPMAN	2073,75
367/	6GWK4	PICCARDT,J.	186-285	05/08/1891	v	HOOGEZAND	FABRIKANT	2257,55
368/	6GWK4	KONING,A.	263-697	15/06/1891	m	WINSCHOTEN	AGENT	2477,05
370/	6GWK4	ZEVEN,H.	156-1526	06/04/1891	m	VEENDAM	FABRIKANT	2718,70
371	6GWK4	PICCARDT,J.	186-293	24/08/1831	m	HOOGEZAND	OLIEMOLENAAR	3025,50
383	6GWI5	LANDRE,W.J.N.	208-105	27/12/1892	m	WINSCHOTEN	KANTONRECHTER	3808,50
372	6GWK5	ZEVEN,H.	153-1216	04/04/1890	m	VEENDAM	FABRIKANT	3801,45
373	6GWK5	SPRUYT,A.C.L.L.	101-28	S7/02/1891	m	HOOGEZAND	SCHEPENREDER	4394,00
374	6GWK5	KONING,A.	261-547	04/04/1891	m	WINSCHOTEN	NEGOCIANT	5272,25
205	6ZAB1	DONKER,M.	66-129	26/08/1890	v	WESTZAAN	TIMMERMAN	98,75
201	6ZAB1	DONKER,M.	67-48	18/03/1891	v	WORMER	VERFMAALDER	120,50
206	6ZAB1	WERMESKERKEN,J. VAN	61-101	06/11/1893	v	ASSENDELFT	ARBEIDER	131,00
200	6ZAB1	DONKER,M.	67-25	27/02/1891	v	WORMER	TIMMERMAN	147,00
202	6ZAB1	DONKER,M.	68-76	22/06/1892	m	JISP	ARBEIDER	149,70
207	6ZAB1	DONKER,M.	69-148	27/11/1893	m	ZAANDIJK	PAKHUISBEDIENDE	218,25
204	6ZAC1	DONKER,M.	67-91	28/06/1891	m	ZAANDIJK	PAKHUISBEDIENDE	259,65
203	6ZAC1	BOELE,W.J.	56-6	10/02/1892	v	OOSTZAAN	METSELAAR	269,00
199	6ZAC1	BOELE,W.J.	55-14	04/03/1891	v	ZAANDAM	TUINMAN	277,85
180	6ZBB1	BOELE,W.J.	54-64	01/08/1890	v	OOSTZAAN	BOER	115,50
184	6ZBB1	CATE,B.J. TEN	74-134	12/07/1892	m	OOSTZAAN	BOER	146,10
182	6ZBB1	WERMESKERKEN,J. VAN	61-11	19/11/1894	v	ASSENDELFT	BOER	220,50
190	6ZBB1	DONKER,M.	66-181	27/12/1890	m	KOOG A/D ZAAN	BOER	238,64
181	6ZBC1	WALIG,C.	56-11	17/02/1892	v	WORMERVEER	BOER	272,32
179/	6ZBC1	CATE,B.J. TEN	77-129	15/06/1894	v	OOSTZAAN	BOER	284,12
189/	6ZBC1	DONKER,M.	66-33	19/03/1890	v	WESTZAAN	BOER	334,16
186/	6ZBC1	MUL,P.	97-57	21/03/1893	m	ASSENDELFT	BOER	335,80
185/	6ZBC1	CATE,B.J. TEN	73-84	22/04/1892	m	OOSTZAAN	BOER	366,26
249	6ZBC1	MUL,P.	97-1	04/01/1893	v	OOSTZAAN	ZONDER	407,76
187	6ZBC1	MUL,P.	100-178	11/07/1894	m	OOSTZAAN	BOER	409,60
183	6ZBC1	WALIG,C.	55-49	26/06/1891	v	KROMMENIE	BOER	409,90
188	6ZBC1	BOELE,W.J.	93-29	08/06/1892	m	OOSTZAAN	BOER	446,95
191	6ZBC1	BOELE,W.J.	54-12	18/02/1890	v	ZAANDAM	BOER	456,00
192/	6ZB 2	WERMESKERKEN,J. VAN	61-103	15/11/1894	v	ASSENDELFT	BOER	553,50

BIJLAGE II.1c. (vervolg) 1890

nr	code	notaris	aktenr	datum	sexe	woonplaats	beroep	consumptiebezit
193/	6ZB 2	MUL,P.	92-213	29/08/1890	m	ASSENDELFT	BOER	631,79
196/	6ZB 2	MUL,P.	95-1	05/08/1892	v	ASSENDELFT	BOER	792,81
198	6ZB 3	MUL,P.	96-186	20/10/1891	m	OOSTZAAN	BOER	1102,04
197	6ZB 3	CATE,B.J. TEN	77-102	23/05/1894	m	OOSTZAAN	BOER	1533,72
195	6ZB 3	WERMESKERKEN,J. VAN	59-4	16/01/1893	m	KROMMENIE	BOER	1549,78
213	6ZMB1	CATE,B.J. TEN	73-66	20/03/1892	v	ZAANDAM	VIJLENKAPPER	146,50
217	6ZMB1	MUL,P.	91-68	26/03/1890	m	ZAANDAM	SCHIPPER	188,02
221/	6ZMB1	CATE,B.J. TEN	77-84	02/05/1894	m	WESTZAAN	BEENHOUWER	191,11
218	6ZMC1	MUL,P.	97-14	24/01/1893	m	ASSENDELFT	BROODBAKKER	256,00
219	6ZMC1	BOELE,W.J.	54-63	31/07/1890	v	ZAANDAM	BROODBAKKER	277,00
214	6ZMC1	DONKER,M.	73-66	16/08/1892	v	WORMER	KOOPMAN	317,25
222	6ZMC1	DONKER,M.	67-78	21/05/1891	v	WORMER	HUISSCHILDER	334,50
216/	6ZMC1	CATE,B.J. TEN	71-35	05/03/1890	m	ZAANDAM	HUISSCHILDER	348,18
215/	6ZMC1	CATE,B.J. TEN	72-218	16/12/1891	v	ASSENDELFT	SMID	360,57
220/	6ZMC1	CATE,B.J. TEN	73-60	17/03/1892	v	OOSTZAAN	KOOPMAN	376,90
208	6ZMC1	CATE,B.J. TEN	72-139	05/08/1891	m	ZAANDAM	VERHUURDER	417,06
212	6ZMC1	CATE,B.J. TEN	73-7	07/01/1892	v	ZAANDAM	KOOPMAN	424,71
211	6ZMC1	DONKER,M.	70-153	17/10/1894	v	ZAANDIJK	BAKKER	428,40
210	6ZMC1	WALIG,C.	54-32	21/05/1890	v	ASSENDELFT	SMID	455,02
232	6ZMS1	MUL,P.	94-144	29/07/1891	m	ZAANDAM	POL.-COMMISSARIS	258,03
230	6ZMS1	MUL,P.	97-5	10/01/1893	m	ZAANDAM	SLUISWACHTER	313,72
229	6ZMS1	LANGEBAERD,P.	12-1416	02/04/1892	m	KROMMENIE	KANTOORBEDIENDE	496,00
209	6ZM 2	BOELE,W.J.	56-29	15/07/1892	m	ZAANDAM	HUISSCHILDER	512,80
226/	6ZM 2	CATE,B.J. TEN	71-105	27/06/1890	m	ZAANDAM	BIERHANDELAAR	588,83
227/	6ZM 2	CATE,B.J. TEN	76-179	29/09/1893	v	OOSTZAAN	S.-TIMMERMAN	665,90
224/	6ZM 2	DONKER,M.	66-68	09/05/1890	v	KOOG A/D ZAAN	SMID	720,25
223	6ZM 2	DONKER,M.	67-170	19/11/1891	m	ZAANDIJK	MANFACTURIER	804,85
225/	6ZM 2	DONKER,M.	66-45	18/04/1890	m	KOOG A/D ZAAN	MOLEN/WAGENMA.	539,95
231	6ZMS2	MUL,P.	94-128	03/07/1891	v	ZAANDAM	KANTOORBEDIENDE	716,82
236	6ZWI3	DONKER,M.	69-169	10/11/1892	m	KOOG A/D ZAAN	DOKTER	1048,65
234	6ZWI3	DONKER,M.	68-131	17/10/1893	v	WORMERVEER	BOEKHOUDER	1497,20
235	6ZWI3	CATE,B.J. TEN	71-172	24/09/1890	m	ZAANDAM	BELASTINGONTV.	1697,05
228	6ZWI3	LANGEBAERD,P.	14-1728	20/01/1894	v	WORMERVEER	DIRECTEUR	936,00
233/	6ZWK3	MUL,P.	99-31	30/01/1894	v	ZAANDAM	WINKELIER	1256,75
241/	6ZWK3	DONKER,M.	70-48	09/03/1894	v	KOOG A/D ZAAN	KOOPMAN	1429,50
246	6ZWK3	LANGEBAERD,P.	10-1066	22/03/1890	m	WORMERVEER	PAPIERHANDELAAR	1575,65
245	6ZWK3	WERMESKERKEN,J. VAN	60-75	05/10/1893	m	KROMMENIE	FABRIKANT	1589,00
238/	6ZWK3	MUL,P.	99-64	01/03/1894	m	ZAANDAM	KOOPMAN	1595,75
242/	6ZWK3	DONKER,M.	70-157	19/10/1894	m	ZAANDIJK	COMMISSIONAIR	1902,30
237/	6ZWI4	BOELE,W.J.	58-8	09/03/1894	m	ZAANDAM	DOKTER	2152,55
240/	6ZWK4	CATE,B.J. TEN	77-40	20/03/1894	m	WESTZAAN	FABRIKANT	2540,29
244/	6ZWK4	CATE,B.J. TEN	71-65	23/04/1890	m	WESTZAAN	FABRIKANT	2736,86
239	6ZWK5	DONKER,M.	68-62	16/06/1892	m	KOOG A/D ZAAN	OLIEFABRIKANT	4572,20
243	6ZWK5	BOELE,W.J.	57-63	12/12/1893	m	ZAANDAM	HOUTHANDELAAR	4857,55
248	6ZWK5	LANGEBAERD,P.	14-1760	03/04/1894	m	WORMERVEER	ZONDER	5551,95
247	6ZWK5	DONKER,M.	67-125	10/09/1891	m	KOOG A/D ZAAN	KOOPMAN	8447,79

Bijlage II.2. De computerprogramma's

II.2.1. *Inleiding*

In deze bijlage worden de computerprogramma's waarmee de boedelbeschrijvingen ingevoerd en geanalyseerd zijn, nader toegelicht. Deze bijlage is niet bedoeld als gebruikershandleiding, maar als een introductie tot de programmatuur. Met de voor dit onderzoek ontvangen programmatuur zijn in principe alle inventarissen te bestuderen. Voor achttiende-eeuwse en vroegere inventarissen zullen enkele aanpassingen nodig zijn. Alle FORTRAN-programma's op vijf na zijn ontwikkeld in samenwerking met I.Madé Suwetja en door hem geschreven. De vijf andere zijn samen met W. Maessen gemaakt (beide verbonden aan de Afdeling Informatisering en Datacommunicatie van de landbouwuniversiteit).

De computerverwerking van de boedelbeschrijvingen kent vier stappen: de invoer, de correctie, de codering en de berekeningen. Aan elk van deze vier stappen zullen we nu aandacht besteden.

II.2.2. *De invoer en de correctie ervan*

Het invoerprogramma INVENT is een gebruikersvriendelijk invoerprogramma. Het staat zo dicht bij de boedelbeschrijvingen dat deze rechtstreeks door een ieder die het origineel kan lezen, kan worden ingetypt met behulp van een terminal. Het programma functioneert als een spel van vraag en antwoord. Voor de invoer van het roerend goed bijvoorbeeld vraagt het programma achtereenvolgens: 'voorwerp?', 'aantal?', 'prijs?', 'materiaal?', 'kleur?' en 'opmerking?', waarop men als volgt kan antwoorden: 'ledikant', '2', '40.00', 'vuren', 'geverfd' en '(klt)nieuw'. Op deze manier wordt alle informatie uit de boedelbeschrijvingen overgenomen.

Het vraag- en antwoordspel is alleen efficiënt bij een bron met een vaste informatiestructuur. De informatie moet kunnen worden gevat in vaste categorieën. Om deze te ontdekken in de boedelbeschrijvingen en om een invoerprogramma te ontwerpen dat geschikt is voor boedelbeschrijvingen uit verschillende streken en perioden, zijn er een aantal zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse boedels geanalyseerd. Aan de hand hiervan zijn vragen geformuleerd die vervolgens 'droog' (d.i. zonder computer) op het materiaal zijn uitgeprobeerd om uit te testen in hoeverre ze voldeden. Dit leverde de besproken vragen op.

De boedelbeschrijvingen geven grotendeels informatie die telkens weer op identieke wijze terugkomt. Het zou te veel opslagruimte vragen indien voor alle informatie, ook die slechts zelden aangetroffen wordt, een vraag geformuleerd – ruimte gecreëerd – was. Het systeem van vraag en antwoord impliceert namelijk toch al dat men van een ideale boedel uitgaat en in de praktijk op vele vragen geen antwoord kan geven. Om echter de informatie die onregelmatig voorkomt, te behouden, is er telkens een

restvraag gecreëerd, waar men verschillende soorten informatie kwijt kan. Deze worden van elkaar onderscheiden door bij de invoer de informatie te laten voorafgaan door drie letters geplaatst tussen haakjes, waarmee men indiceert welke informatie het betreft. Mocht een boedelbeschrijving een informatie categorie bevatten die in zijn geheel niet voorzien is, dan is het mogelijk deze alsnog aan het programma INVENT toe te voegen.

Het programma INVENT kent de volgende subprogramma's ALG (= algemeen, RG1 (= roerend goed), RG2 (= goud en zilver), RG3 (= vee), RG4 (= veldvruchten), RG5 (= contant geld), OG (= onroerend goed), OB (= aandelen), VO (= vorderingen), SC (= schulden) en VZ (= verzekeringen). Deze subprogramma's corresponderen met rubrieken uit de boedelbeschrijvingen, waarbij men echter wel moet bedenken dat zowel de volgorde kan verschillen als dat niet elke notaris zijn gegevens zo keurig heeft opgesplitst. Zo hebben in Brabant voorwerpen van goud en zilver vaak één prijs met normale voorwerpen. In zo'n geval is er geen andere mogelijkheid dan beide onder rubriek RG1 te brengen.

Elk subprogramma heeft een vast aantal vragen waarbij voor het antwoord één regel beschikbaar is. Voor elke informatiecategorie is dus een vast aantal regels gereserveerd. Indien de desbetreffende informatie niet voorhanden is, blijft de regel leeg. Door deze lege regels en door het feit dat voor elk antwoord een hele regel (= 136 posities) gereserveerd is, terwijl meestal slechts dertig posities nodig zullen zijn, neemt de invoer meer ruimte in beslag dan nodig is. Dit bezwaar weegt echter geenszins op tegen de zekerheid dat men al zijn informatie kwijt zal kunnen. Het hindert bovendien niet, omdat de boedelbeschrijvingen in deze vorm toch niet gebruikt worden als invoer voor rekenprogramma's en omdat via het programma LIJST een compacte en overzichtelijke uitdraai van de INVENT-data kan worden verkregen.

In figuur II.2.1. is een voorbeeld gegeven van een gedeelte van een uitdraai van data die via INVENT zijn ingevoerd. In figuur II.2.2. ziet men dezelfde data, maar dan na bewerking met het programma LIJST.

Hoewel de boedelbeschrijving direct ingevoerd kan worden, heeft de praktijk uitgewezen dat de informatie die in de rubrieken ALG, OG, OB, VO, SC en VZ staat, het best eerst op een standaardformulier kan worden overgenomen, omdat deze informatie in een willekeurige volgorde verstrekt wordt.

Voor de correctie van de invoer is geen speciaal programma ontworpen. Hiervoor is gebruik gemaakt van het standaard editor-systeem van de computer. Hiermee kan men gemakkelijk foute informatie opzoeken, uitwissen en vervangen door nieuwe. De correctie van de invoer is arbeidsintensief. De tijd benodigd voor correctie is ongeveer gelijk aan die van de invoer zelf: men moet namelijk de invoer vergelijken met het origineel en vervolgens de fouten verbeteren.

```
ALG 1AKTENUMMER
ALG 2DATUM VAN OPMAAK
ALG 3NAAM NOTARIS
ALG 4SUC/MEM. NUMMER
ALG 5BEVOLKINGSREGISTER
ALG 6SCHEIDINGSDATUM
ALG 7VERKOOP OGOED DATUM
ALG 8VERKOOP RGOED DATUM
ALG 9TESTAMENT
ALG10NOTARIS
ALG11NAAM ERFLATER
ALG12WOONPLAATS
ALG13ADRES
ALG14STERFDATUM
ALG15GEBOORTEPLAATS
ALG16GEBOORTEDATUM
ALG17LEEFTIJD
ALG18BEROEP-I
ALG19BEROEP-S
ALG20BEROEP-B
ALG21GODSDIENST
ALG22ECHTGEN(O)TE
ALG23STERFDATUM
ALG24BEROEP-I
ALG25BEROEP-S
ALG26BEROEP-B
ALG27AANTAL KINDEREN 1
ALG28AANTAL KINDEREN 2
ALG29HUWELIJKSDATUM
ALG30HUWELIJKSDUUR
ALG31TOEZIEND VOOGD
ALG32BEROEP
ALG33DATUM BENOEMING
ALG34NAAM SCHATTER
ALG35BEROEP
ALG36PRIJS GOUD
ALG37PRIJS ZILVER
ALG38PRIJS ZILVER GK
ALG39PRIJS ZILVER KK
RG11WOONHUIS
RG12HUISKAMER
RG13KACHEL
1
5.00
IJZER
ZWART
(KL.T)GOUD
RG13SCHOORSTEENMANTEL
1
-
-
-
-
RG14PENDULE
OP
1
20.00
-
-
-
RG21GOUD/ZILVER
RG22KAST
RG23KETTING
2
8.00
GOUD
-
111.000
(EGM)ECHTGENOTE
RG23HORLOGE
1
6.00
ZILVER
-
0.000
-
```

FIGUUR II.2.1. Voorbeeld van een fragment van uitvoer van het programma INVENT.

```
** PROGRAM LYST **

                                                    BESTANDS.NAAM

       AKTENUMMER          : AKTENUMMER
       DATUM VAN OPMAAK    : DATUM VAN OPMAAK
       NAAM NOTARIS        : NAAM NOTARIS
       SUC/MEM. NUMMER     : SUC/MEM. NUMMER
       BEVOLKINGSREGISTER  : BEVOLKINGSREGISTER
       SCHEIDING           : SCHEIDINGSDATUM
       VERKOOP OGOED       : VERKOOP OGOED DATUM
       VERKOOP RGOED       : VERKOOP RGOED DATUM
       TESTAMENT           : TESTAMENT
       NOTARIS             : NOTARIS
       NAAM ERFLATER       : NAAM ERFLATER
       WOONPLAATS          : WOONPLAATS
       ADRES               : ADRES
       STERFDATUM          : STERFDATUM
       GBOORTEPLAATS       : GEBOORTEPLAATS
       GEBOORTEDATUM       : GEBOORTEDATUM
       LEEFTIJD            : LEEFTIJD
       BEROEP-I            : BEROEP-I
       BEROEP-S            : BEROEP-S
       BEROEP-B            : BEROEP-B
       GODSDIENST          : GODSDIENST
       ECHTGEND(O)T(E)     : ECHTGEND(O)TE
       STERFDATUM          : STERFDATUM
       BEROEP-I            : BEROEP-I
       BEROEP-S            : BEROEP-S
       BEROEP-B            : BEROEP-B
       AANTAL KINDEREN1    : AANTAL KINDEREN 1
       AANTAL KINDEREN2    : AANTAL KINDEREN 2
       HUWELIJK            : HUWELIJKSDATUM
       HUWELIJKSDUUR       : HUWELIJKSDUUR
       TOEZIEND VOOGD      : TOEZIEND VOOGD
       BEROEP              : BEROEP
       DATUM BENOEMING     : DATUM BENOEMING
       NAAM SCHATTER       : NAAM SCHATTER
       BEROEP              : BEROEP
       PRIJS GOUD          : PRIJS GOUD
       PRIJS ZILVER        : PRIJS ZILVER
       PRIJS ZILVER G.KEUR : PRIJS ZILVER GK
       PRIJS ZILVER K.KEUR : PRIJS ZILVER KK
>   WOONHUIS


>> HUISKAMER
>>>          5.00     1        KACHEL   IJZER   ZWART   (KLT)GOUD
>>>          -        1        SCHOORSTEENMANTEL  -   -   -
>>>> OP      20.00    1        PENDULE  -   -   -


>   GOUD/ZILVER


>> KAST
>>>          111.000  8.00     2        KETTING  GOUD  -   (EEM)ECHTGENOTE
>>>          0.000    6.00     1        HORLOGE  ZILVER  -  -
```

FIGUUR II.2.2. Voorbeeld van dezelfde uitvoer via het programma LIJST.

II.2.3. *De codering*

Nadat de boedelbeschrijvingen ingevoerd en gecorrigeerd zijn, is de alfanumerieke invoer omgezet in een numerieke invoer met vaste posities. In figuur II.2.3. kan men het schema vinden waarin staat welke stappen er gezet zijn om te komen van een alfanumerieke invoer tot een invoer die geschikt is voor de rekenprogrammatuur. Het schema functioneert als volgt: eerst wordt de benodigde invoer vermeld, dan het programma dat deze invoer verwerkt en tenslotte de uitvoer van dat programma die tegelijkertijd weer de invoer vormt van het volgende programma. Als de naam van de uitvoer in hoofdletters is geschreven, wordt de naam door het programma gegeven. Als de naam in kleine letters is geschreven, kan die door de gebruiker worden bepaald.

Via het programma WRDBK zijn alle alfanumerieke termen uit de ingevoerde inventarissen in één woordenlijst gezet – WRDEN.LYS. Daarna is uit deze lijst met behulp van het programma SPLITS elke unieke term in één van de zesendertig woordenboeken geplaatst. De alfanumerieke termen uit de boedelbeschrijvingen behoren immers tot totaal verschillen-

FIGUUR II.2.3. Schema van de onderlinge verbinding tussen de programma's

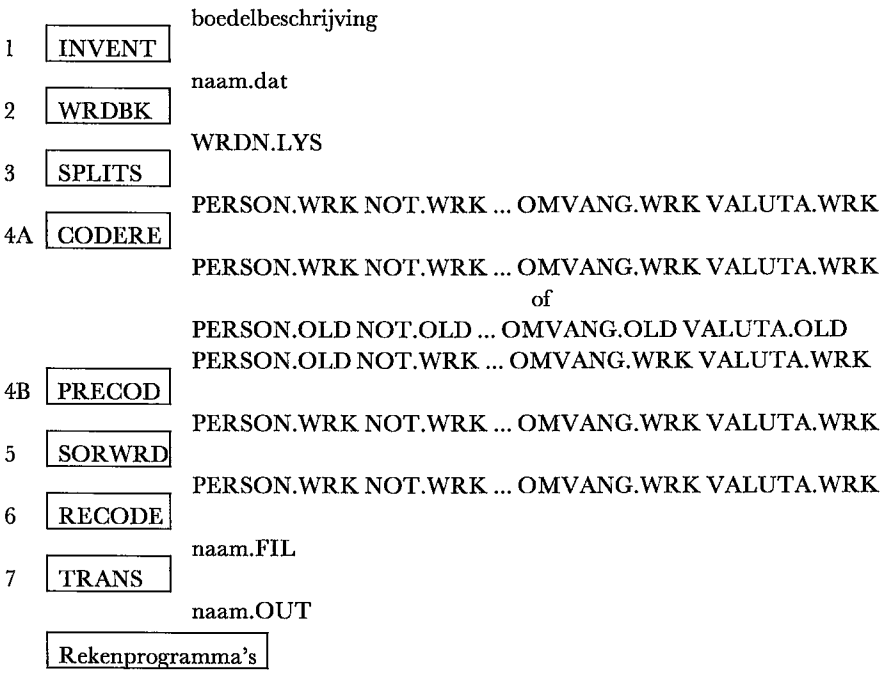

Toelichting: De computerprogramma's zijn omkaderd, de in- en uitvoer niet

```
1ALGAKTENUMMERDATUM VAN NAAM NOTARSUC/MEM. NBEVOLKINGSSCHEIDINGSVERKOOP OGVERKOOP RGTESTAMENT NOTARIS   NAAM ERF  WOONPLAATSADRES
  STERFDATUMGEBOORTEPLGEBOORTEDALEEFTIJD  BEROEP-I  BEROEP-B  BEROEP-B  GODSDIENSTECHTGEND  STERFDATUMBEROEP-I  BEROEP-S  BEROEP-B
AANTAL KINAANTAL KINHUWELIJKSDHUWELIJKSDTOEZIEND VBEROEP     DATUM BENDNAAM SCHATBEROEP     PRIJS     PRIJS     PRIJS ZILVPRIJS ZILV
 1RG11WOONHUIS  RG12HUISKAMER RG13KACHEL    1          5.00      IJZER     ZWART      (KLT)OUD
 1RG11-9        RG12-9        RG13SCHOORSTEE1          99999999999999999999999999999999999999999RG14PENDULE  OP        1         20.
00     99999999999999999999999999999
 1RG216OUD/ZILVERG22KAST      RG23KETTING   2          8.00      GOUD      9999999999111.000  (EGM)ECHTG
 1RG21-9        RG22-9        RG23HORLOGE   1          6.00      ZILVER    99999999990.000    9999999999
```

FIGUUR II.2.4A. Voorbeeld van hetzelfde fragment na het programma RECODE.

de categorieën, zoals persoonsnamen, plaatsnamen, voorwerpaanduidingen, beroepsnamen. Soms zijn ook termen die wel tot dezelfde categorie behoren, zoals bijvoorbeeld voorwerpen en sieraden in een verschillend woordenboek gezet om interpretatieproblemen te vermijden (zie bijlage II.3: Het codeboek, zie daar ook een overzicht van alle zesendertig woordenboeken). Deze zesendertig woordenboeken lopen van PERSON.WRK (waarin de persoonsnamen staat) tot VALUTA.WRK (waarin de verschillende VALUTA gegeven zijn). Nu krijgt elke term met behulp van CODERE een code toegekend. Indien er al een codeboek is, kan dit codeboek door het programma PRECOD gebruikt worden om de woordenboeken te coderen voorzover ze overeenkomen, waarna alsnog voor de verschillende woorden het programma CODERE gebruikt moet worden. Nadat alle woorden gecodeerd zijn, zijn de woordenboeken die we thans codeboeken kunnen noemen, gesorteerd op alfabet via het programma SORWRD. Tenslotte zijn met behulp van deze codeboeken de ingevoerde boedelbeschrijvingen met het programma RECODE gecodeerd. Een fragment van een voorbeeld van een gecodeerde boedelbeschrijving staat in figuur II.2.4.

Op deze manier beschikken we over twee bestanden: het oorspronkelijke alfanumerieke bestand en het gecodeerde bestand waarmee uiteindelijk gewerkt is.

In principe is de uitvoer van RECODE geschikt als invoer voor de re-

```
1ALGAKTENUMMERDATUM VAN 021234567BSUC/MEM. NBEVOLKINGSSCHEIDINGSVERKOOP OGVERKOOP RGTESTAMENT 022234567BNAAM ERF  032234567B041234
567BSTERFDATUMO31234567BGEBOORTEDALEEFTIJD  053234567B054234567B052234567B061234567BECHTGEND  STERFDATUMO532345678054234567B052234567
7BAANTAL KINAANTAL KINHUWELIJKSDHUWELIJKSDO1223456  051234567BDATUM BEND01123456  051234567BPRIJS     PRIJS     PRIJS ZILVPRIJS ZILV
 1RG110812345678RG120912345678RG131012345678 1        5.00      112234567B121234567B1322345678
 1RG11-9        RG12-9        RG13103234567B1          99999999999999999999999999999999999999999RG14102345678 14123456781.        20.
00     99999999999999999999999999999
 1RG216OUD/ZILVERG2209223456789RG2315223456782        8.00      111234567B9999999999111.000  1312345678
 1RG21-9        RG22-9        RG2315123456781          6.00      113234567B999999999990.000   9999999999
```

FIGUUR II.2.4B. Voorbeeld van hetzelfde fragment na het programma RECODE.

kenprogramma's. Om echter de rekentijd te bekorten, moet er nog een extra-stap gedaan worden. Met het programma TRANS wordt uit het gecodeerde databestand die informatie gehaald die men nodig heeft voor een bepaalde vraagstelling. Wanneer men wil weten hoeveel voorwerpen een boedel heeft, is de informatie over onroerend goed en dergelijke immers overbodig. Via TRANS kan men elke data-selectie toepassen die men wil.

Thans zal ik kort ingaan op de meest gebruikte rekenprogramma's. Voor het berekenen van de samenstelling van het consumptiegoederenbezit is gebruik gemaakt van het programma RUBRIK. RUBRIK berekent per boedelbeschrijving het totaalbedrag van de onderscheiden rubrieken alsmede het aandeel van elke rubriek in dat totaal. Wat een rubriek is, wordt bepaald door de gebruiker door middel van de codes van de invoerdata, die via een versie van TRANS verkregen zijn. Het bijzondere van RUBRIK is dat het een extra-rubriek creëert voor die waarderingen die aan goederen uit verschillende rubrieken gegeven zijn. De uitvoer van RUBRIK kan ook weer gebruikt worden als invoer van andere programma's.

Voor de berekening van de gemiddelde waardering per combinaties van voorwerp en materiaal is het programma INPRI gemaakt. Behalve de gemiddelde waardering geeft INPRI ook de hoogste en de laagste waardering alsmede de standaarddeviatie en het aantal cases waarop het gemiddelde berekend is. De invoer van INPRI is gemaakt door het programma PRIJS. Dit programma selecteert die waarderingen die slechts op één voorwerp betrekking hebben.

Het programma COMBIN is ontworpen om frequenties en gemiddelden te berekenen. Het berekent zowel frequenties en gemiddelden van losse variabelen als van combinaties van variabelen. Het is bijvoorbeeld handig om te berekenen hoe vaak en hoeveel mahoniehouten kastjes voorkomen (combinatie van materiaal en voorwerp) of rode rokken (combinatie van kleur en voorwerp). De combinaties van variabelen hoeven niet tot twee beperkt te blijven. Het mogen er ook meer zijn: bijvoorbeeld materiaal, kleur en voorwerp. Of: streek, beroepsgroep, materiaal, kleur, voorwerp. Als uitkomst geeft COMBIN per variabele of per combinatie van variabelen de frequentie van de variabele(n); het aantal boedels met deze variabele(n); het gemiddelde aantal ervan per boedel; het gemiddelde aantal ervan per boedel waarin de variabele(n) voorkom(t)en; en het percentage boedels met de variabele(n) in relatie tot het aantal gebruikte boedels.

Het programma MATRIX tenslotte heeft als uitvoer een tabel waarvan de rijen gevormd worden door inventarissen (elke gebruikte inventaris is één rij) en de kolommen door waarden van een variabele, bijvoorbeeld voorwerpen (elke kolom staat dan voor een specifiek voorwerp). In elke combinatie van rij en kolom vindt men derhalve het totale aantal van een voorwerp per boedel. Op zich zijn deze resultaten al interessant. De uitkomsten zijn echter ook vaak gebruikt als invoer van SPSSX-program-

ma's, bijvoorbeeld voor clusteranalyse. Bij MATRIX horen nog twee andere programma's: MATROT en MATDEL. Met MATROT kan men een tabel draaien zodat de rijen kolommen worden en de kolommen rijen. Via MATDEL kan men kolommen weggooien en op die manier de tabel opschonen. (De rijen weggooien kan gemakkelijk met de normale editor).

II.2.5. *De overige programma's*

Behalve de invoer-, de code- en de rekenprogramma's zijn er ook nog hulp-programma's. Een paar zijn er al genoemd. LYST, bijvoorbeeld, voegt niets toe aan INVENT – het verandert slechts de lay-out van de uitvoer van INVENT. PRIJS, MATROT en MATDEL zijn ook hulp-programma's. Nog niet genoemd zijn LABEL en ATTWRD. LABEL dient de bestaande codeboeken geschikt te maken om de output van de rekenprogramma's van een label te voorzien. Om de uitvoer van de rekenprogramma's te kunnen lezen, moet de computer de codes weer omzetten in de oorspronkelijk woorden. Dat gebeurt via de codeboeken. Omdat men echter niet altijd met de volledige code werkt, moeten deze worden aangepast. Het belangrijkste codeboek – dat van de voorwerpen – heeft codes die uit tien posities bestaan (zie Bijlage II.3: Het codeboek). Elke combinatie van tien posities is uniek. Wanneer men echter niet geïnteresseerd is in elk detail dat deze code omvat en bijvoorbeeld afziet van het verschil tussen normale woorden en verkleinwoorden (kast en kastje) en ook afziet van het verschil tussen hoofdwoord en woord met varianten (kast en kast met deuren) dan heeft men aan zeven posties voldoende. Om een codeboek over te houden waarin de eerste zeven posities al uniek zijn, moet men gebruik maken van LABEL. LABEL bewerkt de codeboeken zodanig dat er slechts één betekenis blijft staan voor het aantal codeposities dat men zelf aangeeft.

Soms heeft men met opzet om een gecodeerde uitvoer gevraagd. Wanneer men dan toch achteraf deze uitvoer wil decoderen, dan kan dat via het programma ATTWRD. ATTWRD heeft als invoer een codeboek en een te decoderen bestand en als uitvoer het gedecodeerde bestand.

We hebben in deze bijlage alleen de FORTRAN-programma's genoemd. Veel van het uiteindelijke rekenwerk is gedaan via programma's die ik gemaakt heb met behulp van het standaardpakket SPSSX. Op deze programma's ga ik hier niet nader in.

Bijlage II.3. Het codeboek

II.3.1. *De algemene uitgangspunten van het codeboek*

De invoer van de boedelbeschrijvingen is op een gebruikersvriendelijke wijze geschied (zie hiervoor bijlage II.2) met het gevolg, dat de informatie uit de boedelbeschrijvingen woordelijk is ingevoerd. De bewerking van alfanumerieke data echter vereist speciale rekenprogramma's en vergt in verhouding tot numerieke gegevens veel extra rekentijd. Daarom is ertoe overgegaan de ingevoerde alfanumerieke informatie, numeriek te maken – anders gezegd: te coderen.

De codering achteraf heeft meerdere voordelen. Doordat de boedelbeschrijvingen al zijn ingevoerd, kan men met behulp van deze invoer het codeboek samenstellen. De eenmaal gemaakte codes worden daarna met behulp van de computer aan de gegevens toegekend, waardoor fouten worden vermeden en uniformiteit is gewaarborgd. Bovendien heeft men uiteindelijk één gecodeerde en één letterlijke, gemakkelijk leesbare invoer. Welbeschouwd is het zelfs ongewenst de boedelbeschrijvingen meteen gecodeerd in te voeren. Alle onderdelen van de invoer zouden dan n.l. veel meer tijd vragen en vermoeiender zijn. De invoer zelf, maar ook de controle op fouten en de verbeteringen ervan zou beduidend langzamer zijn gegaan.

Het maken van een codeboek voor de boedelbeschrijvingen is een immens karwei geweest. Niet alleen gaat het om meer dan twintigduizend (22.184) verschillende 'woorden', maar ook de categoriën waartoe ze behoren zijn zeer uiteenlopend. Ter verduidelijking: het gaat zowel om geografische aanduidingen als om persoonsnamen, als om beroepen, goederen, kleuren, materialen, verzekeringsmaatschappijen, perceelsnamen, etc. Een codeboek te maken waarin al deze categorieën passen, is zinloos. Er is voor elke categorie een eigen codeboek gemaakt: in totaal 36. Hiervan zijn er enkele op elkaar afgestemd, maar vanwege het risico van dubbelzinnigheden en foutieve plaatsingen, gescheiden. Telt men deze bij elkaar, dan blijven er 27 codeboeken over (zie tabel II.3.1). De 22.184 'woorden' zijn zeer onevenwichtig gespreid over de verschillende codeboeken. De kleinste bestaan uit enkele, de grootste uit meer dan 10.000 'woorden'.

Geprobeerd is aansluiting te vinden bij bestaande indelingen en codes. Dit ook om vergelijkingen te vergemakkelijken. Dat is slecht gelukt. Voorzover bekend bestaan er geen codes voor de meeste categorieën waarmee in deze studie wordt gewerkt. Voor elke categorie is daarom een nieuw codeboek ontworpen. Dit heeft het bijkomend voordeel, dat de codes ook afgestemd konden worden op de vraagstellingen.

Eerst volgen nu enige algemene opmerkingen over de codering en vervolgens zal elk codeboek afzonderlijk besproken worden.

Op het moment dat woorden door cijfers worden vervangen, gaat er

TABEL II.3.1 Overzicht van de zesendertig kodeboeken met hun omvang

	Naam	Inhoud	Aantal kodes
1	PERSON	– persoonsnamen	– 4601
2	NOT	– notarisnamen	– 277
3	PLAATS	– plaatsnamen	– 584(incl. nr. 25)
4	ADRES	– straatnamen	– 868
5	BEROEP	– beroepsnamen	– 532
6	GOD	– godsdiensten	– 10
7	GOUD	– goudsoorten	– 4
8	NIV1	– onroerend goed aanduidingen	– 1295(incl. nrs. 9,21,31,32,33)
9	NIV2	– vertrekken	– zie 8
10	VOORW	– voorwerpen	– 10322(incl. nrs. 15,16,17)
11	MATERI	– materiaalaanduidingen	– 741
12	KLEUR	– kleuraanduiding	– 192
13	OPMERK	– opmerkingen	– 1456
14	WAAR	– plaatsaanduidingen	– 15
15	SRAAD	– sieraden	– zie 10
16	VEE	– vee	– zie 10
17	GRAAN	– veldvruchten en handelswaar	– zie 10
18	GELD	– geldaanduidingen	– 25
19	ZILVER	– zilversoorten	– 3
20	AKTE	– notariële akten	– 27
21	OG	– onroerend goed aanduidingen	– zie 8
22	BRON	– bronvermeldingen	– 1
23	OGNAAM	– onroerend goed namen	– 77
24	OBLIG	– obligaties	– 14
25	LAND	– landen	– zie 5
26	INSTEL	– bronnen van uitgifte van obligatie	– 290
27	OBJECT	– objecten van beleggingen	– 58
28	TOEL	– toelichtingen op de schulden	– 734
29	VERZEK	– verzekeringsmaatschappijen	– 31
30	SOVZEK	– verzekeringen	– 5
31	OBZEK	– object van de verzekeringen	– zie 8
32	NIV32	– onroerend goed aanduidingen	– zie 8
33	NIV42	– onroerend goed aanduidingen	– zie 8
34	GWICHT	– gewichtmaten	– 3
35	OMVANG	– oppervlaktematen	– 7
36	VALUTA	– valutasoorten	– 12

informatie verloren. Is het tot dan toe namelijk mogelijk om via een simpele opdracht alle woorden met 'trommel', 'suiker', 'kast', etc. te verzamelen, na het toekennen van een code kan dit niet meer, tenzij men bij het ontwerpen ervan hiermee rekening heeft gehouden. Een puur sequentiële code is dus alleen al op basis van deze overweging niet aan te raden. Er zijn nog meer argumenten die voor een andere, betekenisvolle, code pleiten. Een van de bewerkingen met het materiaal is het samenstellen van rubrieken als 'verwarming', 'kleding' etc. Omdat later bij rekenprogramma's de codes toch zo herkenbaar moeten zijn, dat via de computer met deze rubrieken gewerkt kan worden, is het verstandig om meteen de 'woor-

den' een zodanige code mee te geven dat tevens duidelijk is tot welke rubrieken ze behoren. Aan deze werkwijze van de toekenning van betekenisvolle codes zijn ook nadelen verbonden. Men zal immers niet telkens met dezelfde rubrieken werken. Zo zijn bijvoorbeeld 'klokken' bij de rubriek 'woningdecoratie' ondergebracht en 'horloges' bij 'sieraden'. Wanneer men beide samen wil nemen dan zal men ze moeten hercoderen. Hieraan hoeft men echter niet zwaar te tillen, omdat dit ook bij sequentiële codes het geval zou zijn geweest. Bovendien geldt het daarvoor nog sterker dan voor het code-systeem waarvan hier gebruik wordt gemaakt: de telescoopcode.[1]

De telescoopcode is een code van afnemende algemeenheid. Het begin van de code geeft het grootst mogelijke verband aan waartoe het woord behoort, terwijl naarmate men meer naar het staartstuk van de code komt, het unieke karakter van het 'woord' meer tot zijn recht geraakt. Op deze manier kan men naar believen schuiven met de codes van een enkel woord of van codes die subrubrieken of zelfs hoofdrubrieken aanduiden. Men heeft m.a.w. het verlies van informatie weer zo veel mogelijk goedgemaakt en zelfs nog wat gewonnen. Immers dat een 'kaarsenlade' iets met 'kaarsen' te maken heeft ziet men aan het woord, maar dat ook een 'snuiter met bakje' hier zijn plaats krijgt, is de winst van de code.

Het coderen heeft ook nog twee oneigenlijke functies gekregen: de correctie van fouten en de uitbanning van dubbelzinnigheden. Er zijn drie fouten-soorten te onderscheiden: een woord is fout getypt, een woord is op de verkeerde plaats ingevoerd en een woord is niet juist gelezen. In het eerste geval is er weinig aan de hand. Het foute woord wordt behandeld als een woord met de normale ortografie. Indien het echter onherkenbaar geworden is door de foute spelling, gebeurt hetzelfde als met onjuist gelezen woorden: ze moeten opnieuw in het origineel worden opgezocht. Om dit te vergemakkelijken, wordt via het programma RECODE, onder de naam NIET.GEV (niet gevonden), een lijst geproduceerd van woorden die geen code hebben gekregen, met ervoor in welke boedel ze staan. Over de onjuist gelezen woorden dient hier nog te worden opgemerkt, dat deze slechts te ontdekken zijn door vergelijking met het origineel of doordat het gelezen woord hetzij door de context, hetzij *ipso facto* zo vreemd is, dat er twijfel rijst over de juistheid ervan. De derde fouten-soort komt aan de oppervlakte doordat het betreffende woord in het verkeerde codeboek staat. Indien bijvoorbeeld een 'voorwerp' terecht is gekomen in het woordenboek voor 'kleuren', dan is het woord op de verkeerde plaats ingevoerd. De correctie hiervan geschiedt op dezelfde wijze als die van de andere twee fouten-soorten. Het betreffende woord krijgt geen code en komt derhalve in de lijst van niet gecodeerde woorden.

Het probleem van de dubbelzinnige betekenis van woorden wordt veroorzaakt doordat woorden – zoals bekend – hun betekenis ontlenen aan hun context. Zo is het voor iemand die een boedelbeschrijving invoert, volstrekt duidelijk wat verstaan wordt onder een 'kleed' dat op tafel ligt,

een 'kleed' dat op de vloer ligt en een 'kleed' dat door de erflater gedragen is. Een 'haardketting' roept geen verwarring op met 'ketting', die onder goud- en zilverwerk vermeld wordt. Wanneer echter de woorden sec achter elkaar in een woordenboek staan, is het opeens niet meer duidelijk. Is de 'pers' nu een 'kaaspers' of een 'klerenpers', is het 'zeil' een 'vloerzeil' of een 'zeil' van een bootje. Dit probleem wordt veroorzaakt door het achteraf coderen. De flexibiliteit van de directe codering gaat ermee verloren. In de toekomst kan dit opgelost worden door woorden bij de invoer reeds herkenbaar te maken en altijd 'tafelkleed', 'vloerkleed', 'kledingstuk' te typen.

Nu wordt geprobeerd de dubbelzinnigheid te vermijden door 'woorden' in een verschillend codeboek te plaatsen voor zover dat mogelijk is. Dit is de reden dat dieren en gouden en zilveren voorwerpen in een apart codeboek staan, hoewel het codesysteem identiek is aan de codering van voorwerpen in het algemeen, zodat een 'ketting' in het codeboek van gouden en zilveren voorwerpen als een 'halsketting' beschouwd wordt en nooit als een 'haardketting'.

Woorden die niet in een apart woordenboek geplaatst konden worden of desondanks dubieus gebleven zijn, krijgen evenals de foute woorden geen code. Zij komen bijgevolg in de NIET.GEV lijst en zijn in de context opgezocht waarna hen een definitieve code is toegekend.

Het systeem van telescoop codes heeft als een groot nevenvoordeel dat de codering zelf ook stap voor stap kan geschieden. Eerst krijgen alle woorden een code die de hoofdrubrieken aanduidt, vervolgens worden ze op deze code gesorteerd en krijgen ze de subrubriekcode, waarna zich alles herhaalt totdat de laatste code toegekend is.

In zijn studie *On Bandkeramik Social Structure* hanteert van de Velde drie criteria om de kwaliteit van het codeboek te testen: de werkzaamheid, de validiteit en de betrouwbaarheid[2]. Met andere woorden: is het codeboek volledig en eenduidig, maakt het de gewenste vraagstellingen mogelijk en zouden anderen, gegeven het codeboek, op precies dezelfde wijze coderen? De eerste twee vragen kunnen positief beantwoord worden. Door de methode van opbouw is het codeboek per definitie volledig. Ook lijkt het wel zeker dat de opzet van het codeboek op voldoende boedelbeschrijvingen gebaseerd is om te kunnen zeggen dat indien men andere boedelbeschrijvingen gebruikt die natuurlijk 'nieuwe woorden' opleveren, deze ingepast kunnen worden in het bestaande codeboek. De validiteit van de codering lijkt eveneens ook de toets der kritiek te kunnen doorstaan. Bij de bespreking van de afzonderlijke codeboeken wordt dikwijls ook aangegeven in het licht van welke vraagstellingen de codeboeken ontworpen zijn. De eis dat anderen op precies dezelfde wijze coderen is erg streng en is niet getoetst. De indeling is in principe hiertoe voldoende exact.

Eén punt van kritiek op het codeboek kan al het beste van te voren besproken worden. Met name in het codeboek VOORW is er niet consequent een vaste positie gekozen om onderverdelingen van elkaar te onder-

scheiden. Bij de rubriek 'woningdecoratie' (13) bijvoorbeeld weet ik met drie code-posities al dat het om spiegels gaat (131) en met vier zelfs wat voor een spiegel, terwijl bij de rubriek serviesgoed (17) vijf posities nodig zijn om een 'theetrommeltje' te beschrijven. Dit verschil is veroorzaakt doordat de ene rubriek verder onderverdeeld is dan de andere. Bij de onderverdelingen is het bovendien moeilijk vast te stellen welke onderverdelingen op een gelijk generalisatieniveau liggen. Neem bijvoorbeeld kleding en meubilair. De ondergrens wordt gevormd door het object zelf: 'buffetkast' en 'regenjas'. De 'buffetkast' behoort tot de bergmeubelen, de 'regenjas' tot de overjassen en daarbinnen tot de regenkleding. Welk van de twee rubrieken 'overjassen' of 'regenkleding' komt nu overeen met 'bergmeubelen'? Dit is moeilijk te bepalen. Er is daarom van afgezien om ook in dit opzicht het codeboek uit te balanceren. De tijdsinvestering hiervoor benodigd weegt niet op tegen het latere gewin. Daar waar blijkt dat niveau's niet synchroon lopen, is het bovendien altijd mogelijk dat *ad hoc* via hercodering te verhelpen.

Tenslotte doet bij de codering ook het 'Wort-Sache' probleem zich gelden.[3] Zijn een 'leunstoel' en een 'fauteuil' twee synoniemen? Zijn ze volkomen verwisselbaar of wordt hetzelfde voorwerp door de ene groep met 'leunstoel' en een andere groep met 'fauteuil' aangeduid? Is het alleen een taalverschil of ook een reëel verschil? Is de 'leunstoel' een ander voorwerp dan de 'fauteuil'? Een pasklaar antwoord is ook hier niet op te geven. Bij de codering ben ik ervan uitgegaan dat verschillende woorden verschillende voorwerpen zijn, tenzij duidelijk is dat het synoniemen zijn. Dit impliceert dat de kans groter is dat woorden ten onrechte apart behandeld worden, dan dat ze ten onrechte samengenomen zouden zijn.

PERSON

In het codeboek PERSON staan alle familienamen die in de boedelbeschrijvingen voorkomen met uitzondering van de notarisnamen die in het aparte codeboek NOT opgenomen zijn. Behalve familienamen komen ook nog voor: a) namen van instellingen, kerkgenootschappen en firma's, b) familierelatie-aanduidingen en c) getallen. Deze getallen staan voor het aantal mensen van wie de erflater te vorderen of waaraan hij schulden heeft.

Het codeboek PERSON heeft acht codeposities. Hiervan wordt de eerste positie gebruikt om de vier genoemde groepen te onderscheiden. Voor de familienamen zijn de cijfers nul tot en met zes beschikbaar, voor de familierelatie-aanduidingen de zeven, voor de cijfers de acht en voor de instellingsnamen de negen.

Met de familienamen wordt bijna niet gewerkt. Vandaar dat de code eenvoudig kan blijven. De naam kan vooral gebruikt worden om relaties te onderzoeken tussen de erflater en diens partner enerzijds en de toeziende voogd, schatter, huurders, en debiteuren en crediteuren anderzijds. De code staat slechts toe te zien of het een familierelatie is of niet, waarbij

dezelfde achternaam als een familierelatie geldt. De code, maar ook de oorspronkelijke informatie, geeft geen mogelijkheid om de aard van de familierelatie vast te stellen.

De code voor 'Willem Jacobszoon Dekker' luidt 0101200. De eerste nul vertelt dat het een familienaam betreft; 101 geeft aan dat het de honderdeneerste familienaam is die voorkomt; 20 leert ons dat er meerdere Dekkers zijn waarvan Willem Jacobszoon het nummer 20 heeft gekregen en de laatste nul tenslotte staat voor het geslacht (mannelijk).

NOT

De notarisnamen zijn in een apart codeboek geplaatst, omdat ze een duidelijk herkenbare categorie zijn. De code bestaat uit een geografisch gedeelte en een achternamen gedeelte.[4] De geografie is op dezelfde wijze aangegeven als in het codeboek PLAATS. Ik werk echter niet veel met notarisnamen. Ze zijn vooral handig als documentatie.

De code voor 'Johannes Evenblij', een notaris uit Zaandam, luidt 071404011, waarbij 07 Noord-Holland betekent, 14 de Zaanstreek, 040 Zaandam en 011 Evenblij.

PLAATS

Voor plaatsen en landen bestaan er allerhande codes. Voor mijn doel is echter volstaan met een eenvoudige code. Wat mij namelijk interesseert is het geografisch gebied waarmee men verbonden is.

Geografische informatie uit de boedel betreft de woonplaats van de erflater, soms zijn geboorteplaats, voorts de verblijfplaatsen van de crediteuren en debiteuren, de ligplaatsen van het onroerend goed en de staten waarvan men obligaties heeft. De geografische informatie heeft vooral betrekking op gegevens van financiële aard. Belangrijk is vooral de reikwijdte en de frequentie van de financiële contacten. Een code die onderscheidt naar land, provincie en streek, voldoet hiervoor.

In verband met het boerenbedrijf heb ik voorts besloten om de code van de *Beschrijving der landbouwgebieden* over te nemen die gepubliceerd is in de Verslagen en Mededelingen van de directie van de landbouw in 1912.[4] Hierdoor is het mogelijk de boedelbeschrijvingen naar landbouwgebied te sorteren en van daaruit het boerenbedrijf, voor zover dat in de materiële uitrusting tot uitdrukking komt, te bestuderen.

De code voor 'Assendelft' luidt 0010714041, waarbij 0 Europa betekent, 01 Nederland, 07 Noord-Holland, 14 de Zaanstreek en 041 Assendelft.

ADRES

De adressen in de boedelbeschrijvingen hebben louter een documentatiewaarde. Ze zijn beschikbaar voor het snel opzoeken van een persoon in het bevolkingsregister. In principe zijn er natuurlijk ook andere toepassingen denkbaar. Zo zouden de adressen gebruikt kunnen worden om te kijken of mensen die behoren tot verschillende vermogensgroepen over

de plaats verspreid of juist allen in dezelfde buurt wonen. Er zijn meerdere van dergelijke vraagstellingen te bedenken, maar dit betreft een te laag analyse-niveau, omdat thans geografische streken van Nederland tegenover elkaar geplaats worden en niet binnen één plaats een onderzoek gedaan wordt naar ruimtelijke verschillen.

De code voor 'het Gorterspad 139' luidt 0240139, waarbij 024 de vierentwintigste straat betekent en 139 nummer 139.

BEROEP

Het ontwerpen van een code voor beroepen is een twijfelachtige zaak.[6] De beroepencode dient namelijk vooral om een sociale stratificatie te kunnen maken. Het grote probleem hierbij is altijd weer dat je aan een beroep niet kunt aflezen of iemand zelfstandig of werknemer is. Met name bij de ambachtslieden is dit een onoplosbaar probleem. Is de timmerman de baas of de knecht. Zo wordt in een Zaanse boedel uit 1860 als beroep van de erflater 'wever' opgegeven. Gewoonlijk is men er toe geneigd de wever bij de laagste bevolkingsgroepen in te delen. In dit geval zou dat fout zijn omdat uit de boedelinventaris blijkt dat het hier gaat om een zeildoekreeder.

Maar er zijn meer dubbelzinnige woorden. 'Koopman' is er één van. In de Zaanstreek is een koopman bijna altijd een rijke handelaar en nooit een of andere lompenkoopman. In Groningen daarentegen is een koopman nauwelijks van een winkelier te onderscheiden. Wat de erflaters betreft, heb ik het probleem opgelost door gebruik te maken van de informatie uit de boedelbeschrijvingen over winkelvoorraad, gereedschap en handelswaar. Voor de andere beroepsoefenaren blijft het probleem echter bestaan. De personen uit de streek zelf zou men eventueel nog in het patentregister op kunnen zoeken. Dit kost evenwel zeer veel tijd.

Een tweede probleem is: hoever gaat men in het onderscheid naar sociale groep? Welke verschillen tussen beroepen zijn nog zinvol te hanteren? Dit is sterk afhankelijk van welke positie men inneemt. Indien men beroepsgroep A vanuit beroepsgroep B beziet, zal deze eerder homogeen schijnen dan wanneer men zelf tot groep A behoort. Voor een 'arbeider' zijn de verschillen binnen de toplaag van een samenleving gering. Wat van hem uit bezien nuances zijn, zijn voor de toplaag zelf wezenlijke verschillen. De verschillen binnen de sociale groepen hoeven ons thans echter niet bezig te houden. Volstaan kan worden met een grove indeling.

De codering van de beroepen is gebaseerd op een socio-professionele indeling. De boeren als aparte groep, dan de arbeiders, de ambachtslieden en neringdoenden, alsmede de lagere ambtenaren en tenslotte de fabrikanten, kooplieden en vrije beroepen. Het is mede een van de doelstellingen van het onderzoek om te zien of deze indeling ook een juiste is.

De code heeft als praktische funktie dat hij indicatief is voor de vraag welke goederen van het roerend goed als productief dienen te worden beschouwd, hetgeen belangrijk is voor de berekening van de waarde aan consumptieve en produktieve roerende goederen.

Het tweede gedeelte van de code deelt de beroepen in naar bedrijfsklasse. Deze zijn overgenomen uit de *Alphabetische en Systematische Naamlijsten der beroepen voorgekomen op de telkaarten der volkstelling van 1899.*

De code voor 'smid' luidt 142221102, waarbij 1 staat voor de beroepsaanduiding, 4 middengroep betekent, 2 ambachtsman, 22 smid, 11 bewerking van metalen, 02 niet edele metalen.

GOD

In het codeboek GOD zijn de kerkelijke denominaties ondergebracht. De code bestaat uit twee posities. Het basis onderscheid is 'katholiek' en 'protestant'. 'Hervormd' wordt met 13 aangegeven: 1 protestant, 3 is Nederlands Hervormd.

GOUD, ZILVER

De codeboeken GOUD en ZILVER maken het mogelijk de prijs met het soort en de kwaliteit van het goud en zilver te verbinden. In deze codeboeken staan namelijk de keuren en dergelijk vermeld. De code kent maximaal twee posities en wordt geplaatst achter de prijs.

PLAATSAANDUIDING

De codeboeken NIV1, NIV2, NIV32, NIV42, OG en OBZEK hebben dezelfde code en dienen om het onroerend goed te beschrijven. De code bestaat uit tien posities, waarvan de eerste vijf een vaste betekenis hebben, zes tot en met acht de specifieke plaatsaanduiding geven en negen en tien voor de variaties in dezelfde plaatsaanduiding gereserveerd zijn. Het belangrijkste onderscheid dat gehanteerd wordt, is dat tussen gebouwen/vertrekken en grond. De gebouwen en vertrekken worden weer onderverdeeld naar gebruik, met name naar beroeps- of privégebruik. Met behulp van dit onderscheid is het mogelijk om voorwerpen te hercoderen naar bedrijfsgoederen als dit nodig is. Hier kleven natuurlijk de nodige bezwaren aan, omdat impliciet van een gedifferentieerd woon- en werkgedrag wordt uitgegaan. Omdat het echter niet mogelijk is via een code naar voorwerp een onderscheid te maken tussen 'beroepsgoederen' en 'consumptiegoederen' dient hieraan toch de voorkeur gegeven te worden.

Ook bij de plaatsaanduidingen doen zich dubbelzinnigheden voor. Het 'luchthuis' kan bijvoorbeeld een bepaald vertrek in het huis zelf zijn dat dan boven het water uitsteekt, maar het kan ook een zelfstandig huisje aan het water zijn. Uit de boedelbeschrijving is niet altijd exact op te maken, waarvan in het specifieke geval sprake is. Bovendien worden met name voor de vertrekken verschillende benamingen gebruikt zonder dat dit ook tevens een ander vertrek impliceert. Als uitgangsthese is genomen dat een andere naam ook een ander vertrek betekent.

Het codeboek OBZEK.WRK kent nog een kleine aanvulling. Het omvat namelijk alles wat verzekerd kan worden en dat is niet alleen onroerend

goed, maar ook roerend goed. Met deze laatste rubriek is het codeboek dan ook uitgebreid. Binnen deze rubriek wordt slechts een grove indeling gehanteerd. Met name wordt een onderscheid gemaakt tussen bedrijfs- en privé-inventaris.

De code voor 'pakhuis' luidt 1045001001, waarbij 1 bebouwd onroerend goed betekent, 04 bedrijfspand, 5 pakhuis, 001 pakhuis algemeen, 001 zonder variant.

'Meubilair' wordt aangeduid met 5321000201: 5 is roerend goed, 3 consumptiegoederen, 2 huisraad, 1 huisraad algemeen, 002 meubilair, 01 zonder variant.

VOORWERP

De codeboeken VOORW, SRAAD, VEE en GRAAN zijn allen op dezelfde codesystemen gebaseerd. Zoals reeds eerder gezegd zijn ze gescheiden om dubbelzinnigheden te verminderen. Een 'paard' in het codeboek VOORW is een beeldje en behoort tot de rubriek woningdecoratie, een 'paard' in het codeboek VEE behoort tot de rubriek vee.

De codeboeken VOORW, SRAAD, VEE en GRAAN bevatten tesamen 10.400 woordaanduidingen. Deze wijzen enerzijds op artikelen zo uiteenlopend als een secretaire en een paardenbit en reiken van spijker tot kast en van garen tot japon. Anderzijds vallen er ook alle verschrijvingen, spelwijzen en spelfouten onder, alsmede variaties afhankelijk van de detailering en nauwkeurigheid, waarbij ik dan het probleem van een vaste verhouding tussen woord en ding nog niet eens genoemd heb.

Het is niet mogelijk gebleken de codes voor de voorwerpen uit publicaties over te nemen. Het systeem dat tegenwoordig in Europa wordt toegepast door de Stichting Uniforme Artikelcodering ten behoeve van fabrikanten, kan niet worden gebruikt.[7] De fabrikanten hebben namelijk zelf de vrijheid om binnen bepaalde grenzen codes voor hun artikelen vast te stellen. Hierdoor geven de codes geen verband aan tussen soortgelijke artikelen. Met behulp van het UDC dat gebruikt wordt om boeken te rubriceren, zou men via het trefwoord huishoudkunde ver kunnen komen.[8] Het is echter niet geschikt voor het boedelbeschrijvingenonderzoek omdat de rubrieken niet ingesteld zijn op de gewenste vragen – men met andere woorden toch zal moeten hercoderen – en bovendien uit de aard van de zaak veel woorden er niet in voorkomen – hetzij omdat ze reeds verdwenen zijn, hetzij omdat ze te regionaal gebonden zijn.

Op het moment dat de codering gemaakt is, waren er nog geen buitenlandse studies waarvan de codering kon worden overgenomen. Thans is er wel één beschikbaar in de vorm van Alice Hanson Jones' studie *American Colonial Wealth*.[9] Ook elders zijn codesystemen ontworpen (bijvoorbeeld aan het Volkskundliches Seminar te Münster), maar deze zijn nog niet gepubliceerd.

De codering van artikelen zoals die nu ontworpen is, is gebaseerd op studie van het materiaal zelf, alsmede enkele publikaties zoals de artikelen

TABEL II.3.2. De tweeënveertig hoofdrubrieken van het voorwerpen-woordenboek

01	Algemeen	36	
02		37	Kind
03	Huiselementen	38	Personeel
04	Verwarming	39	Huisdieren
05	Verlichting	40	Breien, weven, naaien
06		41	Activiteiten/ontspanning
07		42	
08	Huisraad algemeen	43	
09	Meubilair	44	
10	Meubilair toebehoren	45	Transportmiddelen
11	Huisraad 'klein'	46	Transportmiddelentoebehoren
12		47	Materiaal
13	Woningdecoratie	48	
14	Schoonmaakgoed	49	
15		50	Werktuigen, gereedschap
16	Huishoudelijke voorwerpen	51	
17	Serviesgoed	52	
18	Keukengerei	53	Zuivelgereedschap
19	Bestek	54	
20	Voorraad en gewassen	55	Vee
21		56	Veetoebehoren
22	Drank	57	
23	Roken	58	
24		59	
25	Sanitair	60	
26		61	Bedrijfsinventaris
27	Textiel	62	Visgereedschap
28		63	
29		64	
30	Kleding	65	
31	Kledingaccessoires	66	
32	Persoonlijke bezittingen	67	
33	Preciosa	68	Clusterwoorden
34		69	Rest
35		70	

90 Niet te koderen

van Baulant[10] en Jones[11] in de *Annales ESC*, en Weijns' studie over het Volkshuisraad in Vlaanderen.[12]

Bij het coderen ben ik als volgt te werk gegaan. Allereerst is er uit de boedelbeschrijvingen een lijst van alle woordaanduidingen die erin voorkomen verzameld. Deze alfabetische lijst is opgedeeld in tweeënveertig rubrieken (zie tabel II.3.2) (er zijn nog wel andere indelingen geweest, maar die bleken uiteindelijk minder zinnig). Deze rubrieken zijn dan weer in subrubrieken (één code) onderverdeeld indien het aantal dat noodzakelijk en de inhoud het mogelijk maakte. Zo is om een voorbeeld te geven de rubriek *meubilair* – 09 – onderverdeeld in de rubrieken 1 – algemeen,

3 – ligmeubel, 4 – zitmeubel, 5 – bergmeubel, 6 – tafel, 7 – schrijfmeubel, 8 – keukenmeubel, 9 – rest. Indien een verdere rubricering nog wenselijk was, werd er een nieuwe code toegekend. De subrubriek *bergmeubel* bijvoorbeeld, is weer onderverdeeld in 1 – algemeen, 2 – vaste kast, 4 – kast, 5 – kast gespecificeerd, 9 – rest. binnen elke subrubriek is dan nog een plaats voor 999 woordaanduidingen. Elk woord wordt namelijk in principe van elk ander woord onderscheiden door een code bestaande uit zeven posities, waarvan de eerste twee zoals gezegd dienen voor de hoofdcode, de derde voor een subrubriek en de vierde voor een nog verdere onderverdeling. Zodoende blijven er drie posities over om elk uniek woord te omschrijven. Deze zeven posities worden nog gevolgd door een staart van drie posities, waarin 'varianten' van het woord, alsmede de verkleining ervan kunnen worden aangegeven. Onder 'varianten' wordt een nadere specificatie van het voorwerp verstaan. Een 'moderateurslamp' en een 'keukenlamp' beschouw ik als twee verschillende voorwerpen. Een 'moderateurslamp' en een 'moderateurslamp op voetstuk' hebben dezelfde code, alleen de variantcode, de staart, is anders. De 'variantcode' speelt met name bij sieraden een grote rol, omdat deze over het algemeen in de Zaanstreek nauwkeurig beschreven zijn. De totale code bestaat derhalve uit tien posities.

Oorspronkelijk is overwogen een onderscheid te maken tussen 'beroepsgoederen' en 'privégoederen'. Dit onderscheid is echter niet uitvoerbaar gebleken, omdat het te zeer van de context afhankelijk is. Het aantal voorwerpen dat eenduidig een beroepsgoed is, is begrensd. Het aantal voorwerpen dat een beroepsgoed kan zijn, is oneindig. Een 'stoel' is voor een cafehouder een beroepsgoed, een 'naaimachine' voor een naaister eveneens. Een 'hark' is voor een boer een beroepsgoed, zo voor de schipper zijn 'boot'. Dit probleem zal dus een andere oplossing moeten vinden.

Tot slot nog één opmerking. In het codeboek zijn zorgvuldig alle voorwerpen van elkaar gescheiden. Deze rigiditeit staat echter in tegenstelling tot het levend taalgebruik zoals dat zijn weerslag in de boedelbeschrijvingen heeft gevonden. Het is niet aan te nemen dat men een zelfde voorwerp altijd met eenzelfde woord en eenzelfde detaillering benoemd heeft. Het gevolg is dat ik nu misschien een streng onderscheid hanteer, waar dat voor de tijdgenoten niet het geval was. Niet alleen echter het levend taalgebruik, ook de praktijk is minder streng dan de met de computer werkend wetenschapper zou wensen. Een bureau kan ook als klerenkast gebruikt worden, zoals uit de volgende opsomming blijkt: 'in het bureau: vijf mansborstrokken, twee boefjes, een beddejak, gezondheid (gordel) gewaardeerd op zeven gulden vijfentwintig, twaalf wollen kousen en vier slaapmutsen op drie gulden'.[13]

Deze contradictie tussen praktijk en bestudering is deels op te lossen door op een hoger, algemeen niveau te gaan werken (in het gegeven voorbeeld niet op dat van gespecifeerde kasten, maar van meubilair in het algemeen, zodat de moeilijkheid zich niet meer voordoet). Verder is er

echter niets aan te doen, waarbij nog wel opgemerkt dient te worden dat aan de voor de computer noodzakelijke consequentie de voorkeur gegeven moet worden boven een tweede subjectiviteit, waarbij de onderzoeker van geval tot geval probeert na te voelen wat de tijdgenoot subjectief bedoeld heeft.

De betekenis van de voorwerpen is merendeels gevonden in normale woordenboeken, deels in streekwoordenboeken en voor weer een ander deel in onderwerp-gerichte literatuur die in de noten van hoofdstuk drie vermeld is.[14]

Een voorbeeld van een voorwerpcode is 0945002004 voor 'fauteuil', waarbij 09 meubilair betekent, 4 zitmeubelen, 5 dure zitmeubelen, 002 fauteuil, 0 geen verkleinwoord, 04 zonder variant.

MATERI en KLEUR

Het codeboek MATERI kent tien codes om een materiaalaanduiding te karakteriseren. De eerste vijf hebben een vaste betekenis. De volgende drie zijn vrij en de laatste twee bestemd voor 'variaties'. Deze laatste doen zich vooral bij 'goud' voor. Met behulp van de variatiecode worden de verschillende keuzen onderscheiden.

Combinaties van materialen worden via een speciale begincode aangegeven (eerste codepositie) en vervolgens geplaatst in de rubriek van het belangrijkste materiaal, waarbij de specifieke combinatie wel een aparte code krijgt. Welk materiaal het 'belangrijkst' is, wordt vastgesteld aan de hand van het teken @ dat reeds aangebracht is bij de invoer. De combinatie van materialen wordt vooral aangetroffen indien het voorwerp nader omschreven is – bijvoorbeeld een houten stoel met biezen zitting. Bij materiaal is dan ingevoerd: 'hout, @biezen'.

De code voor 'schapenwol' luidt 0042104301, waarbij 0 betekent dat het om de materiaalaanduiding zelf gaat, 04 textiel, 21 stofaanduiding, 043 wol, 01 schapenwol.

Voor het codeboek KLEUR geldt hetzelfde als voor het codeboek MATERI met dit verschil dat het codeboek KLEUR minder omvangrijk is, zodat elke kleuraanduiding met maximaal vier codeposities gekenmerkt kan worden, waardoor een combinatie van twee kleuren uit zeven codeposities bestaat waarvan de eerste de aard van de combinatie aanduidt, gelijk als bij materialen.

De code voor 'geel' luidt 0103000, waarbij 0 betekent dat het de kleur van het voorwerp zelf betreft, 1 dat het een kleur is, 03 staat voor geel en 000 betekent verder geen informatie bekend.

De codeboeken MATERI en KLEUR maken het mogelijk een studie te doen naar het gebruik van materialen en kleuren, alsmede in combinatie met het voorwerp en de prijzen naar de sociale gebondenheid van materialen en kleuren.

OPMERK

In het codeboek OPMERK zijn alle 'opmerkingen' en 'rest-informatie' opgenomen die in de boedelbeschrijvingen voorkomen. Elke vragenreeks van het invoerprogramma wordt hiermee immers afgesloten. Via de invoer is er reeds een zekere ordening aangebracht door elke 'opmerking' vooraf te laten gaan door een code van drie letters geplaatst tussen haakjes. Nu wordt deze ordening met behulp van vijf code posities nog iets nader gesystematiseerd (sommige lettercodes zijn samengevoegd, de informatie achter de lettercode is nu ook gecodeerd). Per voorwerp is er derhalve plaats voor twee onvoorziene opmerkingen.

De belangrijkste rubrieken zijn 'boeken', 'kwaliteit' en 'streek'. In de rubriek 'boeken' worden de boeken grofweg ingedeeld naar soort – belletrie, godsdienst, naslagwerk. In de rubriek 'kwaliteit' vindt men de toestand waarin het voorwerp is aangetroffen indien dat vermeld is; in 'streek' de plaats waar het voorwerp vandaan komt of mee geassocieerd wordt, met name bij stoffen en porcelein komt dat voor (saksisch, engelsch).

De code voor Van der Palms *Bijbel voor de jeugd* luidt 0260102004, waarbij 02 boeken betekent, 6 godsdienstige boeken, 01 Bijbel voor de jeugd, 02 auteur, 004 Van der Palm.

AKTE

In het codeboek AKTE zijn de notariële en andere papieren bewijsstukken van het onroerend goed verzameld. Ze worden met behulp van de code in twee groepen verdeeld – akten van overdracht en akten van koop, zodat bestudeerd kan worden hoe het bezit verworven is.

OGNAAM

Het codeboek OGNAAM bevat de namen die het onroerend goed gekregen heeft. De code bestaat uit drie posities en is eenvoudig oplopend zonder enige ordening.

OBLIG, INSTEL en OBJECT

De drie codeboeken OBLIG, INSTEL en OBJECT hebben alle drie betrekking op het aandelenbezit. Het eerste geeft aan of het een aandeel, een obligatie of anderszins is, bestaat uit slechts twee codes en is zonder nader systeem. Het tweede kent negen codeposities. Hier kan men vinden wie het aandeel heeft geplaatst – de overheid, een particuliere ondernemer, de kerk. Het laatste codeboek geeft informatie over het object waarvoor het geld gebruikt wordt. Dit codeboek bestaat eveneens uit negen codeposities en is net zo geordend als INSTEL.

De code voor het 'Amortisatie Syndicaat' luidt 210100101, waarbij 21 overheid betekent, 01 niet plaatselijk, 001 Amortisatie Syndicaat, 01 zonder variant.

TOEL

TOEL bevat de toelichting op de schulden. Deze zijn over twintig groepen verdeeld, waarvan de belangrijkste zijn de 'huisschulden', 'beroepsschulden', 'huur', 'geleend geld', 'belasting' en 'dokter'. 'TOEL' kent negen codeposities, waarvan de eerste twee gebruikt worden voor de hoofdcode, de volgende twee voor een subcode, de vijfde tot en met zevende positie voor de specifieke code en de laatste twee om varianten aan te geven. Deze laatste mogelijkheid wordt bijna niet gebruikt. Om echter toch een voorbeeld te geven: het woord 'rente' en 'beroepsschuldrente' wordt met behulp van de variant code gescheiden maar zijn verder volledig identiek – 0100001/01 en 0100001/03.

De code voor 'huishuur' luidt 220200101, waarbij 22 huur betekent, 02 onroerend goed, 001 huis, 01 zonder variant.

VERZEK en SOVZEK

In VERZEK staan de namen van de verzekeringsmaatschappijen. De code kent drie posities. Er is geen onderverdeling. SOVZEK bestaat eveneens uit drie posities. De code is bedoeld om de soorten verzekeringen te groeperen. Tot nu is er echter slechts één: brandverzekering. (Waarbij echter opgemerkt moet worden dat het begrafenisfonds te vinden is onder 'beroep' bij schulden of vorderingen).

GWICHT, OMVANG en VALUTA

De codeboeken GWICHT, OMVANG en VALUTA zijn eigenlijk geen echte codeboeken. De ingetypte codes zijn namelijk de reële waarden uitgedrukt in een standaardmaat. Het cijfer in de boedelbeschrijving dat voorafgaat aan deze standaardmaat, wordt via het programma RECODE, hiermee vermenigvuldigd. Staat er bijvoorbeeld in de boedelbeschrijving 'duizend oostenrijkse florijnen' dan wordt het cijfer 1000 vermenigvuldigd met f 1,25 de waarde die in het codeboek VALUTA voor oostenrijkse florijnen staat aangegeven. De waarde is opgezocht in de Staatscourant.

WAAR, GELD en BRON

WAAR, GELD en BRON zijn miniscule codeboeken zonder onderverdeling. WAAR bevat woorden als 'in', 'op', 'voor', GELD geldaanduidingen en BRON geeft aan waaruit de informatie geput is – met name van belang bij de prijzen van het onroerend goed en obligaties.

Bijlage IV.1. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep. De aanwezigheidsfrequenties

In deze bijlage vindt men de basisgegevens voor de meeste tabellen van hoofdstuk vier. De voorwerpen staan per per periode en rubriek bij elkaar. De cijfers geven het aantal boedelbeschrijvingen waarin een voorwerp aanwezig is.

De namen van de voorwerpen spreken voor zich. Voor sommige woorden is echter een 'x', 'q', 'g' of 'z' geplaatst. De 'x' betekent dat soortgelijke woorden onder een label zijn samen genomen. De 'q' verwijst naar een soort rest-categorie. Zo zijn 'qlepel' alle lepels die in de boedelbeschrijving wel, maar in de tabel niet apart vermeld staan omdat ze elk afzonderlijk weinig voorkomen, zoals gemberlepel, pasteilepeltje, compotelepel. De aanduiding 'xlepel' zijn alle lepels tesamen. Een 'g' voor het voorwerp betekent dat het voorwerp van goud is; een 'z', dat het van zilver is.

Enkele woorden moeten afzonderlijk toegelicht worden:

- 'xverwarming' zijn alle woorden die op een verwarmingsbron duiden;
- 'xxverwarming' zijn alle woorden die op verwarming als zodanig duiden;
- 'xkaars' zijn alle woorden die direct op kaarsverlichting duiden als kandelaar, blaker, kaars;
- 'xxkaars' zijn alle woorden die direct of indirect op kaarsverlichting duiden, zoals ook snuiter, domper;
- 'xkerkboek' zijn alle woorden die direct op een kerkelijk boek duiden;
- 'xxkerkboek' zijn alle woorden die direct of indirect op een kerkelijk boek duiden.

De consumptiegroepen zijn met hun cijfer aangegeven, d.w.z. een '1' voor de eerste, een '2' voor de tweede, een '3' voor de derde en een '4' voor de vierde consumptiegroep. De aanduiding '1c' staat voor de boedels uit Oost-Brabant met een waarde van 250 tot 500 gulden aan consumptiegoederen. Hierbij dient nog opgemerkt te worden dat in 1830 voor Oost-Groningen de burgerij van de derde en vierde consumptiegroep samengenomen zijn en voor de Zaanstreek de boeren van de tweede en derde consumptiegroep. In 1860 zijn van Oost-Brabant de derde en vierde consumptiegroep samengevoegd. In 1890 tenslotte zijn voor alle drie streken de boedelbeschrijvingen van de burgerij van de vierde en vijfde consumptiegroep bijeengezet onder die van de vierde consumptiegroep en die van de Zaanse boeren van de tweede en derde consumptiegroep onder die van de tweede consumptiegroep.

BIJLAGE IV.1a. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep, 1830. Aanwezigheidsfrequenties

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
VERWARMING																				
kachel	1	2	3	0	6	5	0	1	0	0	0	3	0	1	4	0	2	4	1	3
haardkachel	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
xkachel	1	2	3	0	6	5	0	1	0	0	0	3	0	1	4	0	2	4	1	3
haard	0	0	0	0	0	0	3	12	3	13	5	6	1	1	1	0	0	1	0	3
kookkachel	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
fornuis	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
oven	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	3	5	4	6	1	3	8
opkoker	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
comfoor	0	1	2	2	6	6	3	8	4	9	6	5	2	3	6	5	7	3	5	10
stoof	0	6	0	3	1	6	7	11	4	12	7	7	8	3	10	6	8	4	5	10
theestoof	0	0	0	0	1	5	2	5	2	11	8	7	5	5	13	5	8	5	5	10
tabakscomfoor	0	1	0	0	0	0	1	2	2	6	2	6	4	2	6	3	6	1	5	8
bedpan	3	19	2	2	2	3	1	1	3	2	0	0	0	0	2	3	2	2	3	4
pijp	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	2	0	1
plaat	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	2	5	5	6	3	4	9
ketting	1	7	2	0	4	4	6	12	5	10	7	7	1	2	7	2	6	3	3	6
hangijzer	3	22	3	3	3	2	7	15	7	14	8	7	3	0	8	3	4	1	3	3
heugel	6	39	2	5	3	1	3	6	3	2	3	2	5	1	4	6	5	2	4	3
xheugel	6	43	4	5	7	5	9	17	7	14	9	7	7	3	12	6	8	4	5	9
rooster	0	0	2	0	1	4	1	0	1	1	3	2	0	2	3	2	2	2	3	9
vuurijzer	7	43	4	5	8	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
xrooster	7	43	5	5	8	5	1	0	1	2	3	2	0	2	3	2	2	2	3	10
tang	6	42	5	5	7	5	9	16	7	11	8	7	6	6	9	5	7	4	4	10
pook	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2
blaasbalg	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3	1	6	5	4	1	2	7
asschep	4	31	4	2	6	5	3	4	2	5	2	5	1	3	2	2	3	1	2	3
vuurtoebehoren	0	0	0	0	0	3	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
vuurscherm	0	0	0	0	0	0	4	7	0	8	1	3	5	4	9	3	5	2	4	9
turfbewaar-voorwerp	0	0	0	0	0	4	4	7	1	9	7	6	4	2	6	2	4	2	3	9
turfpomp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	3	0	3	0	2	5
houtbak	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0
kolenbak	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
rondsel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	1	1	2	3	0
xzwavelstoklade	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	4	0	4	3	4	0	1	4
xvuurmaker	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	5	0	4	4	5	2	4	4
aspot	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0
doofpot	0	0	0	0	0	4	0	2	2	2	2	2	0	5	11	3	7	4	5	10
xdoofpot	0	1	0	0	0	4	0	2	2	2	2	2	0	5	12	3	7	4	5	10
xhaard	6	43	4	5	7	5	9	17	7	14	9	7	7	4	12	6	8	4	5	9
xverwarming	6	43	5	5	8	6	9	17	7	14	9	7	7	4	12	6	8	5	5	9
xxverwarming	7	46	5	5	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
VERLICHTING																				
kandelaar	0	4	4	2	5	5	0	7	5	7	7	6	5	6	9	5	8	5	5	10
blaker	0	0	0	0	3	6	1	1	0	3	1	2	2	1	11	5	5	2	5	10
profijter	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	1	1
lamp	7	35	4	6	8	5	7	15	2	12	8	7	3	3	9	2	6	3	4	10
lantaarn	0	22	2	3	3	3	6	7	4	10	5	7	0	1	0	2	1	0	4	8
kaarstoebehoren	0	1	1	0	0	6	0	2	1	5	3	7	3	0	5	3	6	5	5	8
lamptoebehoren	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
snuiter	0	1	1	0	0	6	0	2	1	5	3	5	3	0	4	3	6	5	5	8
xkandelaar	0	4	4	2	5	6	1	8	5	7	8	6	5	6	12	5	8	5	5	10
xkaars	0	4	4	2	5	6	1	8	5	8	8	7	5	6	12	5	8	5	5	10
xxkaars	0	22	5	4	5	6	6	10	5	11	8	7	5	6	12	5	8	5	5	10
xverlichting	7	35	5	6	8	6	8	17	5	13	8	7	5	6	12	6	8	5	5	10

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
MEUBILAIR																				
bedstede	1	1	0	0	0	1	2	2	1	3	0	1	5	7	13	5	6	4	5	8
ledikant	0	2	2	0	4	5	0	0	0	1	0	3	0	0	2	0	0	2	3	4
rustbank	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	1	0	4	0	3	0	1	4
canape	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1
xkruk	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	2
stoel	8	47	5	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
armstoel	0	7	0	3	0	5	1	1	2	2	3	6	1	1	4	1	3	1	4	5
fauteuil	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	1	5
xarmstoel	0	7	0	3	0	5	1	1	2	2	3	7	1	1	5	1	4	2	4	8
bank	2	7	2	2	3	2	4	3	4	3	6	4	0	1	2	0	0	0	0	1
vaste kast	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	6	2	5	3	5	8
kast	8	45	3	6	5	4	6	7	6	5	6	6	6	3	13	6	7	4	5	10
hoekkast	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
glazenkast	0	0	0	0	2	1	0	1	0	0	1	0	3	3	10	5	2	2	2	5
buffet	0	0	0	0	2	3	1	6	2	4	6	2	0	0	3	0	1	1	1	3
vliegenkast	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	2
chiffonniere	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	3	3	5
commode	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
latafel	0	1	2	0	3	5	0	0	0	1	0	2	6	1	8	5	7	2	3	10
kabinet	0	1	3	0	5	6	8	15	7	12	9	6	2	3	6	3	4	3	5	9
klerenkast	0	1	1	0	0	4	0	0	0	1	1	0	1	1	1	2	4	0	3	3
boekenkast	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	3	0	0	0	0	0	0	0	1
tafel	7	44	5	6	8	6	9	17	7	13	9	7	6	7	15	5	7	4	5	10
uittrektafel	0	0	0	0	0	3	2	1	1	5	7	6	0	1	5	3	4	2	5	8
klaptafel	0	1	0	0	0	3	2	3	2	1	3	2	3	1	4	4	2	2	3	8
spiegeltafel	0	0	0	0	0	0	0	4	3	8	9	5	0	0	0	0	0	0	0	0
nachtkastje	0	1	0	0	0	6	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	2	3	7
xserviestafel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	2
kniptafel	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	3	0	2	5
speeltafel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3	4
geridon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
bureau	0	0	0	0	2	5	0	0	1	1	2	0	0	4	4	3	5	2	2	8
secretaire	0	0	0	0	0	2	0	1	0	2	0	2	0	0	0	0	0	2	1	5
pulpitrum	0	0	0	0	0	0	6	5	4	9	6	4	0	0	0	0	0	0	0	0
lessenaar	0	1	1	0	1	2	1	2	4	2	1	1	2	1	8	4	6	3	4	8
aanregt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	5	3	3	0	2	3
gootsteen	2	8	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
tuinmeubel	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	2	1
ziekenmeubel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1
BEWAARGOED																				
bak	0	8	1	2	1	6	2	6	1	6	5	5	1	3	5	3	3	1	3	6
kist	3	37	1	5	5	5	6	7	7	7	7	5	1	2	9	5	1	2	3	10
doos	0	0	0	0	0	2	1	3	1	4	2	6	2	1	1	4	3	2	2	7
mand	1	10	1	2	1	6	0	0	1	1	0	1	2	3	9	4	7	2	5	9
korf	1	15	0	4	1	3	4	12	3	10	6	7	0	0	0	0	0	0	0	0
balie	0	0	0	0	0	0	4	5	4	4	5	1	0	0	2	0	0	0	1	3
kuip	0	9	1	3	2	2	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1	0
tobbe	0	22	1	2	1	2	2	1	0	2	3	1	3	2	10	5	5	3	5	9
ton	0	11	1	0	3	2	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1	2	1
vat	1	10	0	2	5	3	9	13	7	12	9	7	4	3	10	5	3	1	5	7
zak	1	11	1	2	0	1	4	1	2	5	4	3	0	0	1	1	2	2	1	2
rek	1	10	2	3	2	1	1	1	2	1	2	1	1	0	1	1	1	0	0	0
schamel	0	0	0	0	0	1	2	6	3	4	6	5	1	2	1	2	0	0	1	2
schut	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2	2	0	0	1	1	0	0	0	1
xbalie	2	37	2	5	6	4	9	13	7	13	9	7	5	5	14	6	7	4	5	10
xbewaargoed	3	45	4	6	7	6	9	15	7	14	9	7	7	6	15	6	8	4	5	10

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
DECORATIE																				
spiegel	5	24	4	2	8	6	8	16	6	14	9	7	8	6	14	6	8	5	5	10
qspiegel	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	3
schoorsteenspiegel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	1	3	3	2	6
spion	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
chassinet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
xportret	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1
plaat	0	1	0	0	1	4	0	0	1	1	0	0	0	2	1	5	3	4	3	7
prent	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0
schilderij	1	4	3	0	7	5	3	12	5	13	9	7	8	3	14	5	7	2	5	7
qafbeelding	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	3	0	0	0	0	0	0	1	3
beeld	0	0	0	0	0	0	0	1	0	5	0	3	0	0	2	0	1	1	1	5
qbeeld	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1	1	0	1	0	0	1	0	1	2
bloemvoorwerp	0	0	0	0	0	4	0	0	0	2	2	5	0	0	1	0	1	2	4	5
versierstel	0	0	0	0	1	4	1	3	3	5	3	5	1	3	7	5	2	3	5	8
bordenrek	1	2	0	0	0	0	0	1	0	1	2	2	0	1	1	0	0	0	0	0
kastanjevaas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
crucifix	0	1	2	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
antoniusbeeeld	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
weiwaterbakje	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
klok	3	22	1	3	2	3	2	1	3	3	0	2	3	2	1	3	1	1	1	0
qklok	2	10	0	3	3	1	7	16	4	11	9	7	4	3	6	3	7	0	1	4
staande klok	0	0	1	0	3	3	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	3	3	4
pendule	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	2	5
wekker	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
barometer	0	0	0	0	0	2	1	3	4	2	4	5	0	1	3	3	4	1	4	9
hor	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
xspiegel	5	24	4	2	8	6	8	16	6	14	9	7	8	7	14	6	8	5	5	10
xplaat	1	5	3	0	7	6	3	12	6	13	9	7	8	5	14	6	8	5	5	10
xbeeld	0	0	0	0	0	1	0	2	0	5	1	3	0	1	2	0	2	1	2	6
xornament	2	9	4	1	7	6	4	13	6	13	9	7	8	6	14	6	8	5	5	10
xreligiosa	0	2	2	1	1	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
xklok	5	32	2	6	7	6	9	17	7	12	9	7	7	5	8	6	8	4	5	9
SCHOONMAAKGOED																				
gieter	0	5	1	3	5	4	2	3	2	0	2	5	0	0	0	0	2	1	2	3
emmer	3	33	5	6	6	5	9	15	7	14	9	7	5	6	12	6	8	3	5	10
glazenspuit	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	4
dweil	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1
vuilnisblik	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	2	1	6	4	3	1	3	4
stoffer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	3	1	0	5	4	1	0	2	3
boener	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0
schuier	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	2	0	1	5
veger	0	0	1	0	1	1	0	2	0	4	4	3	0	0	0	0	0	0	0	0
borstel	0	1	0	0	1	3	0	0	0	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
klerenborstel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1
bezem	0	0	0	0	0	0	1	2	0	7	3	6	1	0	4	2	3	0	1	1
luiwagen	0	0	0	0	0	1	0	1	0	4	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0
ragebol	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	2	2	0	0	3
spoelbak	0	0	1	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
dierenval	0	0	0	0	0	1	2	1	0	1	3	2	0	0	1	1	0	0	0	0
xwasteil	1	14	4	1	4	4	4	15	4	12	8	7	3	3	5	1	2	0	3	4
mangel	0	0	0	1	1	3	1	0	0	0	1	3	0	0	2	0	1	1	4	8
mangelplank	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	3	9	4	6	1	2	8
mangelbak	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	2	2	3	0	0	3
pers	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0	0	5	0	3	0	4	9
strijkijzer	2	11	1	3	3	3	1	8	2	12	5	5	5	3	8	2	7	2	5	10
strijktoebehoren	0	0	0	0	0	1	0	1	2	0	6	1	4	2	4	2	4	0	3	7
xdroogrek	0	0	0	0	0	3	2	11	4	13	6	7	2	1	9	5	5	1	5	9
droogbak	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1	2	6

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
xklerenmand	0	1	0	0	0	3	0	0	0	0	1	2	1	0	1	0	1	0	2	3
mutsendroger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	1	1	0	1	3
kappenkist	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3	3	2	0	1	1
mutsendoos	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	1	0	2	4
kaperlade	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	1
kousenbeen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1
xveeggerei	0	1	1	0	2	3	2	3	0	10	6	6	3	0	7	5	4	0	2	7
xmangelvoorwerp	0	0	0	1	1	4	1	0	0	0	1	3	5	3	10	5	6	2	5	9
xmangel/pers	0	0	0	1	1	4	1	0	0	0	1	4	5	3	12	5	6	2	5	10
xstrijkvoorwerp	2	11	1	3	3	3	1	8	4	12	7	5	5	3	8	2	7	2	5	10
xmangel/pers/ strijk	2	11	1	3	4	6	2	8	4	12	7	6	7	3	13	5	7	3	5	10
xhoofddeksel	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	1	1	0	5	4	3	0	2	5
xwasvoorwerp	2	22	4	4	5	6	5	15	6	14	9	7	7	5	15	6	7	3	5	10
SERVIESGOED																				
serviesgoed	0	12	1	2	3	5	2	10	6	12	7	5	4	5	9	5	6	4	4	9
kop	3	27	3	3	6	6	7	12	6	12	8	7	7	5	11	6	8	5	4	10
schotel	8	45	5	6	8	5	6	11	4	11	9	7	6	6	12	5	8	5	5	10
xkaraf	2	8	1	3	6	6	3	8	5	11	9	7	4	4	12	6	6	3	4	9
koffie/theegoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
theeservies	0	5	0	0	1	5	7	14	7	14	9	6	4	5	4	5	5	4	5	10
theepot	6	37	5	4	4	5	6	14	6	14	9	7	7	5	14	6	8	3	5	9
theeketel	4	18	2	1	4	4	6	13	6	12	7	7	0	0	0	2	0	0	2	2
spoelkom	0	0	0	0	2	1	7	14	6	13	8	5	3	1	7	6	7	3	5	9
melkkan	1	2	0	0	2	2	1	6	1	11	3	6	3	4	10	6	7	4	5	9
theekop	0	1	0	0	0	0	1	4	0	4	1	3	0	0	1	0	0	1	0	0
theeschotel	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0	3	0	0	0	0	0
suikerbewaar- voorwerp	1	0	0	0	2	2	3	12	2	12	7	7	4	3	10	6	7	4	4	9
theezeef	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3
theebus	2	6	1	0	1	3	1	6	2	9	5	6	6	4	9	6	8	4	3	9
koffieservies	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	1	1	0
koffiepot	2	15	2	2	4	6	8	16	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
koffieketel	5	28	2	3	2	1	1	5	1	5	5	2	1	7	3	1	2	1	2	5
koffiekop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0
koffietrommel	0	0	0	0	2	1	1	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	1	3
driehoek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	3	1	2	5
chocoladepot	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	3	0	3	1	0	1
chocoladeketel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	3	4	1	4	7
chocoladekop	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
chocoladeschotel	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
chocoladegoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
glaswerk	0	1	1	1	1	0	3	3	3	3	3	0	0	1	4	3	2	2	4	4
glas	1	10	5	3	4	6	5	12	5	13	9	7	4	3	12	5	7	3	5	9
flessenbak	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	3	0	1	8
likeurkelder	0	0	0	0	0	4	0	0	0	1	0	3	0	0	0	0	2	3	2	7
trommel	0	2	1	0	2	6	5	16	4	12	9	6	8	7	14	6	8	5	5	10
blad	0	0	0	0	1	4	1	4	2	7	6	3	2	4	6	4	6	3	5	9
presenteerblad	0	0	0	0	2	4	0	5	2	1	1	7	7	4	10	6	8	3	5	8
tafelservies	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
bord	6	41	5	6	8	6	7	13	4	14	9	7	8	7	14	6	8	4	5	10
schaal	0	7	3	3	6	6	2	2	2	8	3	6	4	7	9	6	8	4	5	10
bijzetbakje	0	1	0	0	0	4	0	3	1	5	1	6	0	1	1	3	6	3	5	9
botervoorwerp	1	12	2	3	1	4	3	2	3	3	6	3	1	3	4	4	7	3	5	8
mosterdvoorwerp	4	8	3	1	3	4	1	3	1	4	5	5	1	0	1	1	4	2	3	8
xolie/azijnstel	0	1	0	0	0	3	0	0	0	1	0	2	0	1	1	3	2	3	5	10
olievoorwerp	1	19	1	4	4	4	1	6	0	2	2	5	0	0	0	2	1	0	1	3
azijnvoorwerp	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
peper/zoutstel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
pepervoorwerp	4	20	4	1	4	2	1	5	1	6	3	5	3	0	5	2	4	1	2	8

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
zoutvoorwerp	5	31	4	3	2	3	2	2	4	5	5	6	1	1	3	3	3	3	4	8
zuurvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	3
kurk/dop	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	2	0	1	9
xtheevoorwerp	7	43	5	5	7	6	9	16	7	14	9	7	8	7	14	6	8	5	5	10
xkoffievoorwerp	7	42	3	5	7	6	8	16	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
xthee/koffie-voorwerp	8	46	5	5	8	6	9	16	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
xchocoladevoor-werp	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	1	0	1	4	3	7	2	4	9
xpresenteervoor-werp	0	2	1	0	3	6	6	16	5	13	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
xbijzetvoorwerp	5	36	5	4	6	6	5	11	7	11	8	6	3	4	9	6	8	4	5	10
xolie/azijnvoor-werp	1	20	1	4	4	6	1	6	0	3	2	5	0	1	1	5	3	3	5	10
xpeper/zoutvoor-werp	5	31	4	4	4	4	3	6	5	7	5	6	3	1	5	3	5	3	5	8
KEUKENGOED																				
keukengerei	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	1
xvergiet	1	4	1	1	4	3	1	0	0	2	1	2	1	0	2	0	0	1	3	7
xzeef	4	25	0	4	2	2	8	1	4	3	8	2	0	1	1	3	1	0	1	1
mortier	0	0	0	0	1	5	1	2	1	3	5	5	0	0	0	0	0	0	0	0
xvorm	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1
xpollepel	0	4	0	1	0	0	3	1	3	4	6	2	0	0	1	0	0	0	0	0
xhakvoorwerp	0	24	1	5	0	3	1	3	3	0	4	3	0	0	1	1	0	1	0	3
xgortvoorwerp	0	0	0	0	0	0	1	2	0	1	2	1	0	0	1	0	1	0	1	1
xbeschuitvoor-werp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	1	0	1	0
xeiervoorwerp	0	0	0	0	0	1	2	1	0	2	1	2	1	0	5	3	2	0	2	4
xprovisievat	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	4	3	3	0	2	5
xaardappelvoor-werp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1
xappelvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	2	2
xzuurkoolvat	0	8	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xbonenvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xvleesvoorwerp	0	0	0	0	0	0	1	0	2	2	3	2	0	1	4	2	4	0	1	8
xspekvoorwerp	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	5	0	1	0	4	0	0	2	3	1
xmeelvoorwerp	0	1	0	0	2	1	2	2	1	4	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
xsuikervoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
xgrof aardewerk	0	0	0	0	0	1	0	1	2	1	2	1	2	0	4	3	0	0	1	2
xketel	8	47	5	6	8	6	6	4	7	10	9	7	8	5	13	6	8	5	4	10
xpot	6	37	5	4	7	6	9	17	7	14	9	7	8	6	14	6	8	3	5	10
xpan	4	37	4	5	7	6	9	14	7	14	9	7	5	3	12	4	6	3	5	10
xkoekijzer	0	0	0	0	0	2	0	3	1	4	0	4	0	1	1	0	1	1	3	4
pan	4	37	4	5	7	6	9	14	7	14	9	7	5	3	12	4	6	3	5	9
bekken	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	6
BESTEK																				
bestekopberggoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1	2	0	1	0	0	1
lepelopberggoed	2	12	2	1	1	1	0	0	0	1	0	3	0	2	0	0	0	1	1	2
lepelrek	0	8	1	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
mesopberggoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	3
xbestekopberggoed	2	12	2	1	1	1	0	0	0	1	0	5	4	3	2	0	1	1	1	6
lepel	8	39	4	5	6	6	7	15	7	13	8	7	3	6	8	6	7	4	5	10
qlepel	0	2	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	2
opscheplep	0	2	0	0	0	4	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1
paplepel	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	2	2
soeplepel	0	2	1	0	0	2	0	1	1	3	2	5	0	0	1	1	2	0	4	6
visschep	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
suikerlepel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	0	0	0	1	0	1	0	1

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
suikerschep	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	5	5	0	0	0	1	1	4	4	10
theelepel	0	0	0	0	0	3	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	7
theeschep	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	1
zoutlepel	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3
roomlepel	0	0	0	0	0	0	0	1	1	5	6	2	0	0	0	0	0	0	0	1
melklepel	0	0	0	0	0	0	2	4	2	2	4	3	0	0	0	0	0	0	0	0
eierlepel	0	0	0	0	0	0	0	0	1	6	3	1	0	0	0	2	0	3	2	3
vleesbestek	0	0	0	0	0	0	2	0	1	3	2	3	0	1	0	0	1	0	2	4
mes	0	10	2	0	2	6	3	8	3	9	6	6	3	0	7	4	5	3	4	10
dessertmes	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
vork	4	27	3	4	4	6	7	10	3	11	7	7	4	2	7	6	5	4	5	10
qvork	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
kurketrekker	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	3	4
xlepel	8	39	4	5	6	6	8	15	7	13	8	7	3	6	9	6	7	5	5	10
xmes	0	10	2	0	2	6	3	8	3	9	6	6	3	0	7	4	5	3	4	10
xvork	4	27	3	4	4	6	7	10	3	11	7	7	4	2	7	6	5	4	5	10
xbestek	8	41	4	5	6	6	9	15	7	13	8	7	5	7	10	6	7	5	5	10
xsuikerbestek	0	0	0	0	0	0	0	1	0	5	5	5	0	0	0	2	1	5	4	10
xtheebestek	0	0	0	0	0	3	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	1	1	1	7
xroombestek	0	0	0	0	0	0	2	5	3	6	8	4	0	0	0	0	0	0	0	1
ROOKGEREI																				
rookgerei	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
tabaksdoos	0	0	0	0	0	3	1	3	1	3	3	4	2	5	6	2	2	3	2	10
tabakspot	0	0	0	0	0	0	1	1	1	4	2	5	3	2	9	5	5	4	5	9
tabakskist	0	0	0	0	0	4	0	1	0	2	3	4	0	0	0	0	3	1	1	8
qtabaksbewaar-goed	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	3	0	0	1	0	1	0	0	2
xtabaksbewaar-goed	0	0	0	0	0	5	2	6	1	8	7	7	3	6	11	5	7	4	5	10
asbak	2	13	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kwispeldoor	0	0	0	0	0	2	0	0	1	1	1	5	4	3	7	2	5	1	3	8
sigarenpen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	1	1	1
sigarenkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	3
sigarenbus	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
pijp	0	0	0	0	1	0	0	2	0	1	0	1	0	0	1	0	2	0	0	0
pijpenkop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	2	0	1	2
peuter	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	1	3	2	2	0	1	1
qpijpvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
pijpbewaargoed	0	0	1	0	0	4	0	4	1	4	3	4	0	0	0	0	0	1	3	7
snuifdoos	0	0	0	0	0	4	0	1	0	2	0	4	0	0	0	3	3	0	2	7
xsigaarvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	1	1	2	3
xpijpvoorwerp	0	0	1	0	1	4	0	6	1	4	4	5	0	1	3	2	3	1	4	7
xrookvoorwerp	0	0	1	0	1	5	2	9	1	11	7	7	3	6	11	5	7	5	5	10
HYGIENE																				
gemakkoffer	0	0	1	0	1	2	0	0	0	0	0	0	4	0	5	2	6	3	5	8
pot	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	2	1	3	1	3	5
bedpot	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	1	3
wastafel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	2	0	3	1	2	4
wasgerei	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1
lampetkan	0	0	1	0	0	5	0	0	0	2	0	1	0	0	0	2	0	2	5	6
lampetkom	0	0	0	0	0	5	0	0	0	2	0	2	0	0	0	2	0	2	5	6
scheerbekken	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	1	2	0	1	0	1	3
zeepkop	0	0	0	0	1	0	0	1	0	4	3	4	0	0	0	2	0	2	1	3
xpispot	0	0	1	0	1	2	0	0	0	2	0	0	4	1	7	2	6	4	5	9
xwassenvoorwerp	0	0	1	0	1	5	0	1	0	7	4	5	2	0	2	3	3	3	5	7
xlampet	0	0	1	0	0	5	0	0	0	3	0	3	0	0	0	2	0	2	5	6

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
TEXTIEL																				
bed	8	46	5	6	8	6	7	16	6	11	7	7	8	7	15	6	8	5	5	10
matras	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	1	7
strozak	0	2	0	0	0	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
peluw	2	21	4	4	3	6	7	12	5	11	6	7	7	7	14	6	8	5	5	10
kussen	3	14	1	4	3	5	6	17	5	10	8	7	8	7	15	6	8	5	5	10
bedkussen	1	3	2	0	0	3	1	0	0	1	0	3	0	0	0	0	1	0	0	1
xbedkussen	4	16	3	4	3	5	7	17	5	11	8	7	8	7	15	6	8	5	5	10
lendekussen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	4
stoelkussen	0	0	0	0	0	0	4	4	6	6	7	3	0	0	5	1	2	0	3	9
beddegoed	2	18	2	2	5	1	3	3	3	6	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
deken	7	34	4	6	5	6	1	1	2	8	5	6	7	7	15	6	8	5	5	10
dekbed	0	0	0	0	0	0	6	14	5	10	6	5	0	1	1	0	0	0	0	0
laken	7	39	5	5	7	6	6	17	7	14	8	7	7	7	15	6	8	5	5	10
sprei	0	0	0	0	2	4	1	0	1	1	1	4	0	0	0	1	1	0	2	2
bedkleed	0	0	0	0	0	0	3	4	0	8	4	5	0	0	0	0	1	0	0	2
bedsloop	0	0	0	0	0	3	0	0	1	2	1	0	0	0	3	1	1	1	1	7
matrassloop	0	0	0	0	2	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
peluwsloop	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	3	4	2	1	3	4
kussensloop	2	6	1	0	4	6	3	11	4	12	6	6	7	7	12	6	8	5	5	10
sloop	0	1	0	0	0	1	0	1	0	2	1	1	1	1	4	2	2	2	3	6
beddekwast	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
ledikantbehangsel	0	1	1	0	3	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
bedgordijn	1	15	1	2	2	2	2	4	2	8	4	6	3	1	9	3	5	3	3	10
gordijn	2	9	2	4	4	6	1	2	3	6	3	3	1	1	4	2	2	1	3	9
glasgordijn	0	1	0	0	2	5	4	10	2	10	6	7	0	0	5	3	6	4	3	8
jalousie	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
qgordijn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
kleed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	2	2	2	4	3
tafelkleed	0	0	0	0	1	5	0	1	0	2	1	4	0	1	1	1	1	3	3	7
haardkleed	1	10	1	2	2	3	1	1	2	1	1	2	0	0	1	1	0	0	1	0
vloerkleed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	4	1	4	3	4	10
vloerzeil	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	1	2	7
carpet	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	2	4	2	5	10
tapijt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
mat	0	0	0	0	0	1	0	1	0	3	3	4	5	6	13	6	8	3	5	9
deurmat	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	4	4
loper	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	2	3	0	3	9
huishoudelijk linnen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
servet	2	7	2	1	4	6	1	0	2	5	3	6	0	0	0	2	1	5	5	10
vingerdoek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
tafellaken	1	28	3	4	4	6	0	1	3	4	2	5	1	2	5	6	7	5	5	10
handdoek	1	11	3	3	2	6	1	0	0	3	2	5	0	1	0	0	2	3	3	10
theedoek	0	0	0	0	0	3	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	4
strijkdeken	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1
doek	1	2	2	1	0	4	5	4	5	11	4	7	2	2	3	4	6	1	2	10
stof	0	6	0	2	1	4	3	4	2	8	5	5	2	0	5	5	7	3	3	8
garen	1	16	0	2	1	1	1	1	1	3	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1
lint	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2
vlag	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1	3
linnengoed	0	2	0	3	2	0	0	0	0	1	2	1	1	0	0	1	0	0	1	1
pellengoed	0	0	0	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
was	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
ACCESSOIRES en PRECIOSA																				
beugeltas	0	0	0	0	0	2	2	2	2	5	6	5	6	2	5	4	5	1	2	8
koffer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
paraplu	0	0	0	0	1	5	0	0	1	1	0	3	0	0	1	0	0	2	4	6
parasol	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
wandelstok	0	0	0	0	0	4	0	1	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	1	3
vuurwapen	0	6	0	2	0	3	2	0	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
steekwapen	0	0	0	0	0	2	0	1	1	0	2	3	0	0	0	2	0	2	1	6
jachtgerei	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	0	0	0	0	0	0	0	1
brandglas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
penning	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	3
horloge	0	4	1	0	2	2	3	4	3	5	6	5	3	6	7	4	5	3	3	10
dameshorloge	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
horlogetoebehoren	0	0	1	0	2	2	1	4	3	2	1	4	2	5	4	2	3	4	2	9
bril	0	0	0	0	0	1	0	2	0	1	0	1	0	0	3	0	0	0	4	8
brilkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
etui	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	4	0	0	0	0	0	0	0	4
flacon	0	0	0	0	0	0	0	1	4	4	3	3	2	0	1	2	4	1	2	5
schrijfcassette	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
pen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	1	3
potloodkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
inktvoorwerp	0	0	0	0	1	4	1	0	0	2	0	5	0	0	2	0	1	1	3	3
sponsdoosje	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0
beurs	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
muntendoos	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
kostbaarheden	0	0	1	0	1	0	0	2	0	0	0	1	0	0	2	1	0	0	1	4
kapspeld	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	4	4	0	0	4
voorhaarnaald	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	5	3	4	6	0	2	4
zijnaald	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	4	3	4	0	1	4
oorijzer	0	0	0	0	0	0	4	4	4	10	6	3	5	5	5	4	6	0	2	4
xring	0	7	0	0	3	1	0	0	2	8	3	3	2	3	2	5	7	2	2	7
xoorring	1	2	1	1	2	0	0	0	1	6	1	1	1	2	1	0	2	2	1	2
xketting	0	0	0	0	0	1	0	1	3	8	5	3	6	5	5	5	8	2	2	8
xgesp	0	6	0	1	0	3	2	4	5	6	5	3	0	6	6	5	4	3	3	10
xhaak	0	7	0	0	0	1	0	0	1	4	1	3	4	3	5	5	6	0	2	7
xarmband	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	1	2	2	5
xspeld	0	0	0	0	0	0	0	2	2	9	5	3	5	5	5	4	6	2	2	7
doekspeld	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	2	2	0	0	0	0	0	2	0	3
broche	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
medaillon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
knoop	0	0	0	0	0	2	1	1	2	2	2	0	0	1	2	1	1	0	2	3
sluiting	0	3	0	1	0	0	0	1	2	3	1	1	0	1	0	2	1	1	1	6
kruis	0	5	0	1	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
hart	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
bel	0	1	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
schel	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	4	0	0	2	0	0	1	4	8
geld	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	1	0	0	3	0	0	0	2
KINDERGOED																				
wieg	4	9	1	2	3	1	1	5	2	5	4	6	5	1	9	2	5	3	5	8
vuurmand	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	1	0	7	1	9	2	6	3	5	8
luiermand	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	1	1
kinderkooi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	1	0
kinderstoel	2	5	0	4	0	1	1	6	0	2	3	3	1	0	3	1	2	2	2	6
qpot	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0
kinderwagen	0	0	0	0	0	1	0	4	0	3	2	3	1	1	1	0	3	2	3	1
kinderspeelgoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	1	0	1	3
qkinderspeelgoed	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	3	0	0	2	0	0	0	2	1
kinderbel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1
kinderbeddegoed	0	1	1	2	1	2	1	3	0	3	2	3	3	0	6	4	5	2	5	9
kinderdeken	0	1	0	1	1	2	1	2	0	3	1	2	1	0	0	2	2	0	3	3
wiegdeken	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	1	2	0	1	5
wiegkleed	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	1	1	3	1	2	8
vuurmandkleed	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2	3	2	2	6

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
DIERENTOEBEHOREN																				
vogel	0	0	0	0	0	1	0	3	2	3	4	2	0	0	4	0	1	0	0	1
hond	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
konijn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
vogelkooi	0	1	0	0	3	4	1	7	2	6	5	4	0	0	5	3	4	1	0	4
hondenhok	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	2	0	0	0	0	1
goudviskom	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
konijnenhok	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xvogelvoorwerp	0	1	0	0	3	4	1	7	2	6	6	4	0	0	5	3	4	1	0	4
xhondenvoorwerp	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	1	0	0	2	0	0	0	0	1
xgoudvisvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
xkonijnen-voorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NAAIGEREI																				
spinnewiel	3	35	2	5	1	2	3	5	3	2	3	3	0	0	2	1	0	0	0	0
naaimachine	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
garenwinder	0	9	0	3	0	1	6	7	1	5	3	3	0	0	1	0	0	0	1	1
schaar	0	2	0	1	0	0	0	3	4	6	5	4	1	2	1	4	5	2	1	4
schaartoebehoren	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2	3	1	0	0	3	3	0	1	2
xschaarvoorwerp	0	2	0	1	0	0	0	4	4	6	6	4	1	2	1	4	5	2	2	4
vingerhoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	1	3	2	0	1	3	4	1	0	3
breipen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	3
breidop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
breitobbe	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	4
werkmand	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
naaikist	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	2	0	0	2	0	0	1	1	3
xnaaikist	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	3	0	0	2	0	0	1	1	3
naaldenkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	3	3	2	0	4	3	1	1	5
breikoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	2	1	1	0	5
xkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	2	3	3	2	0	4	4	1	1	7
xspeldenkussen	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1
ACTIVITEITEN																				
dambord	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	2	1	3	1	3	1	2	5
qspel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
omberspel	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	6
schaakspel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1
bibliotheek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0
kerkboek	0	2	1	0	0	0	1	0	0	1	1	2	1	2	6	4	4	1	1	8
bijbel	0	0	0	0	0	0	1	6	6	4	6	1	2	1	5	1	3	0	1	6
nieuwe testament	0	0	0	0	0	0	2	4	2	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	2
religieus boek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	1	2	4
boek	0	1	0	1	0	4	1	4	1	4	2	6	3	1	8	2	3	2	4	9
qboek	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	1	1	0	1
fotoboek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
boekkrab	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
qmuziek-instrument	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	2	1	0	0
piano	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0
qmuziekvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
speeldoos	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
landkaart	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
verrekijker	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
toneelkijker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
xspel	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	1	2	1	4	1	4	1	3	8
xkerkboek	0	2	1	0	0	0	4	7	6	5	6	3	3	3	9	5	7	2	4	8
xxkerkboek	0	3	1	1	0	4	5	9	6	7	6	7	4	4	11	5	8	3	4	10
xboek	0	1	0	1	0	4	1	4	1	4	2	6	3	1	8	2	3	3	5	9

BIJLAGE IV.1a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
xmuziekvoorwerp	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	2	0	2	1	1	1
VERVOER																				
wagen	0	0	0	0	0	0	8	5	7	2	9	2	0	3	3	2	1	0	0	1
kar	0	40	1	6	3	1	7	7	5	5	7	3	0	0	0	0	0	0	0	1
luxe wagen	0	0	0	0	0	1	2	2	4	2	8	1	0	0	1	0	0	0	0	1
boot	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	1	7	2	5	1	0	1	3
schip	0	0	0	0	0	0	0	3	0	2	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
slee	0	0	0	0	0	0	6	4	2	3	7	2	0	3	7	3	3	2	3	3
fiets	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
MATERIALEN																				
verguld	0	1	0	0	0	4	0	8	2	7	7	6	0	2	5	4	5	3	5	8
verlakt	0	0	0	0	0	4	2	9	2	12	7	6	2	5	9	4	7	5	5	9
juweel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	7
xkoraal	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	4	6	4	5	5	7	2	2	8
bloedkoraal	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	4	2	5	4	1	2	5
kornalijn	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	4	2	2	2	4	3	5	3	2	5
granaat	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	4	4	6	2	2	7
goud	1	8	2	1	4	4	1	6	5	12	7	7	6	5	7	6	8	3	4	9
zilver	0	9	1	1	3	6	7	14	7	14	9	7	7	7	12	6	8	5	5	10
porselein	0	0	0	0	1	6	4	4	3	10	8	6	3	3	10	5	7	3	5	9
kristal	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
tin	8	45	5	6	8	6	8	14	7	14	9	7	5	6	11	5	7	4	5	10
eikehout	1	7	0	1	1	5	8	12	5	11	9	7	0	1	2	2	3	1	3	6
gladhout	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	7	3	7	3	5	10
mahoniehout	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	2	5	0	1	0	4	1	3	2	8
vurehout	0	0	0	0	0	0	5	7	0	7	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0
mat	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	4	2	0	2	5	1	4	3	1	4
trijp	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	1	2	0	0	1	0	1	0	1	5
VOORWERPEN van EDELMETAAL																				
zbestek	0	0	0	0	0	6	3	9	7	11	8	7	2	3	6	6	7	5	5	10
zserviesgoed	0	0	0	0	0	1	0	2	4	0	5	6	0	0	0	1	1	1	3	9
zhorloge	0	4	1	0	2	1	2	4	2	5	5	1	2	6	6	4	4	2	2	4
zoorijzer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	4	5	3	6	0	1	0
zflacon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
zsigaarvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
zboek	0	1	0	0	0	0	3	6	4	6	4	2	2	2	4	5	6	1	3	4
ghorloge	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	3	5	0	0	1	2	2	3	2	8
gdameshorloge	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
goorijzer	0	0	0	0	0	0	1	4	4	10	6	2	0	1	0	2	0	0	2	4
gflacon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
gboek	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	3	0	0	0	0	0	0	0	8

BIJLAGE IV.1b. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep, 1860. Aanwezigheidfrequenties

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
VERWARMING															
kachel	4	12	4	4	7	5	8	8	3	8	5	10	4	6	8
haardkachel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4
xkachel	4	12	4	4	8	5	8	8	3	8	5	10	4	6	8
haard	0	0	0	0	0	0	1	1	1	4	3	5	1	1	2
kookkachel	0	0	0	0	1	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
fornuis	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	2	8
oven	0	0	0	0	0	0	0	6	6	7	5	8	3	2	7
opkoker	0	5	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
comfoor	1	1	0	5	3	2	4	8	5	8	7	10	5	7	11
stoof	1	11	0	6	4	4	6	10	8	11	8	10	5	7	11
theestoof	0	0	0	1	0	0	5	10	9	11	8	13	5	7	11
tabakscomfoor	0	0	0	0	0	0	2	6	4	5	5	8	1	5	10
bedwarmer	2	13	1	2	2	1	0	0	0	0	1	0	1	0	4
pijp	0	0	0	0	0	0	0	4	2	4	4	8	3	1	5
plaat	0	0	0	0	0	0	0	3	2	2	2	8	3	2	6
ketting	1	4	0	0	0	1	0	4	3	8	4	7	2	1	2
hangijzer	1	13	2	7	3	1	0	1	3	4	4	5	1	0	0
heugel	4	51	3	11	8	1	4	7	6	8	4	5	2	1	3
xheugel	5	58	3	11	8	2	4	10	9	12	7	9	3	2	4
rooster	0	0	0	0	1	0	1	3	2	6	5	7	3	3	6
vuurijzer	5	44	2	9	7	2	4	0	1	0	0	0	0	0	0
xrooster	5	44	2	9	7	2	5	3	3	6	5	7	3	3	6
tang	4	49	3	10	8	2	3	11	9	9	7	1	1	2	1
pook	0	0	0	0	1	1	2	3	1	1	2	2	2	0	2
blaasbalg	0	0	0	0	0	0	0	2	1	7	1	4	1	3	7
asschep	3	37	2	8	7	1	2	1	0	1	1	1	0	1	2
kolenschep	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2
vuurtoebehoren	1	4	1	3	1	1	3	1	0	1	1	4	1	6	7
vuurscherm	0	1	0	1	0	0	0	9	7	10	5	8	2	3	3
turfbewaarvoorwerp	2	1	0	1	0	1	5	7	4	5	4	8	3	7	10
turfpomp	0	0	0	0	0	0	0	2	3	3	0	2	1	2	2
houtbak	0	0	0	0	0	0	2	2	1	3	0	3	1	0	2
kolenbak	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	1	0	3	4	7
rondsel	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1
luciferdoos	0	0	0	0	0	1	2	2	0	0	3	3	1	3	5
xzwavelstoklade	1	0	0	0	0	0	2	6	3	4	6	6	1	3	4
xvuurmaker	1	0	1	0	0	1	4	6	4	5	7	8	2	3	7
aspot	0	3	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1
doofpot	0	0	0	0	0	0	2	10	10	11	9	13	5	7	11
xdoofpot	0	3	0	0	0	0	3	10	10	11	9	13	5	7	11
xhaard	5	58	3	11	8	2	5	10	10	13	8	12	4	4	9
xverwarming	5	60	5	12	8	5	9	11	10	13	8	12	5	6	11
xxverwarming	5	65	6	14	8	5	9	11	11	13	9	13	5	7	11
xhout	0	0	0	0	0	0	2	2	1	3	0	3	1	0	2
xturf	2	1	0	1	0	1	5	7	4	5	4	8	3	7	10
xkolen	0	0	0	0	1	2	2	0	0	0	1	0	3	4	7
VERLICHTING															
kandelaar	1	1	2	4	6	1	6	6	7	8	5	12	5	6	11
blaker	0	0	0	2	1	1	4	5	4	4	2	7	5	4	10
lantaarn	1	23	3	10	4	1	4	0	0	2	3	4	2	3	9
lamp	5	47	4	15	7	6	9	11	10	11	9	8	4	7	10
moderateurlamp	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2	4	5	3	4	9
nachtlicht	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	2	6
kaarstoebehoren	0	0	0	0	1	0	3	5	3	2	2	6	3	2	6
snuiter	0	0	0	0	1	0	3	3	1	2	2	6	1	2	5
lamptoebehoren	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	2	1
xkandelaar	1	1	2	5	6	2	7	7	8	9	6	13	5	6	11

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
balie	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1
kuip	0	9	1	7	2	0	5	0	4	3	3	2	0	1	2
tobbe	0	35	1	7	1	0	2	8	6	9	3	7	2	6	6
ton	1	11	3	7	3	0	4	1	4	0	3	1	0	2	0
vat	0	25	0	10	2	3	4	7	10	6	7	9	3	5	10
zak	0	24	2	10	4	3	3	2	3	4	3	4	0	2	4
rek	3	24	1	7	1	2	6	1	2	1	2	1	0	2	1
schamel	0	0	0	0	0	0	3	0	4	5	4	2	1	0	2
schut	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
xbalie	1	54	4	16	6	5	7	10	10	12	8	12	3	7	11
xbewaargoed	5	66	6	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
DECORATIE															
spiegel	3	36	4	13	8	6	9	11	10	13	9	13	5	7	11
qspiegel	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	2	2	3	4
schoorsteenspiegel	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	3	1	1	1
spion	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	1	1
chassinet	0	0	0	0	0	0	0	1	1	3	0	6	3	2	9
xportret	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	1	0	3	2
plaat	1	6	3	3	2	2	5	9	7	6	8	12	4	3	6
prent	0	0	0	0	0	0	1	0	3	1	0	0	0	0	0
schilderij	3	13	2	8	8	4	9	5	2	9	2	8	3	5	8
qafbeelding	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0
beeld	0	0	1	1	1	0	3	2	2	3	1	0	3	4	4
qbeeld	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	5
bloemvoorwerp	0	0	1	1	1	1	5	0	2	3	2	5	3	4	6
versierstel	0	0	0	1	0	1	1	2	4	0	4	5	1	2	4
bordenrek	0	4	0	3	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0
ornament	0	0	0	0	1	0	5	1	0	1	2	5	1	5	9
crucifix	2	8	0	2	7	1	5	0	1	0	3	0	1	0	1
mariabeeld	0	7	0	2	5	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0
weiwaterbakje	0	3	0	4	3	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
klok	3	58	5	14	5	3	5	4	5	8	3	6	1	4	5
qklok	2	2	2	3	2	1	4	7	4	3	8	6	1	3	2
staande klok	0	1	0	0	1	1	4	0	0	1	0	3	3	2	5
pendule	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	1	1	5	8
wekker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
barometer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	5	2	1	5
hor	0	0	0	0	2	2	4	0	1	2	0	0	1	1	1
xspiegel	3	36	4	13	8	6	9	11	10	13	9	13	5	7	11
xplaat	4	18	5	11	8	5	9	11	11	13	8	13	4	7	11
xbeeld	0	0	1	1	1	0	3	2	2	3	1	0	3	4	7
xornament	4	29	5	13	8	5	9	11	11	13	8	13	4	7	11
xreligiosa	2	14	0	5	7	1	7	0	1	0	3	0	1	0	1
xklok	5	61	6	16	8	5	9	11	9	12	9	12	5	7	11
SCHOONMAAKGOED															
gieter	1	19	1	7	0	1	5	0	0	2	0	3	1	2	4
emmer	4	46	4	9	8	4	9	10	10	12	7	11	4	7	11
glazenspuit	0	0	0	0	0	0	3	1	0	2	0	1	0	0	3
dweil	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	2
vuilnisblik	0	0	0	0	1	0	1	4	4	9	2	7	4	5	8
stoffer	0	0	0	1	0	0	1	2	3	5	1	4	1	1	4
boener	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
schuier	0	0	0	0	0	0	1	2	0	5	0	3	1	2	6
veger	0	0	0	2	2	0	5	0	0	0	0	0	0	0	1
borstel	0	1	0	0	2	1	4	0	0	0	0	0	0	0	1
klerenborstel	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
bezem	0	0	0	0	1	0	1	3	4	6	3	7	1	5	7
luiwagen	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	2	3	0	0	1

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
ragebol	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1	3
spoelbak	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
dierenval	1	0	0	0	0	0	1	0	1	2	0	2	0	0	0
xwasteil	1	19	0	5	2	4	4	5	3	5	7	7	2	2	7
mangel	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	1	4	2	4	10
mangelplank	0	0	0	0	1	0	0	6	5	8	3	7	0	3	7
mangelbak	0	0	0	0	1	0	0	2	3	1	0	0	0	1	1
pers	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	3	1	5	7
strijkijzer	0	7	3	6	4	0	5	3	8	11	6	7	4	4	10
strijktoebehoren	0	0	0	0	1	0	0	1	5	6	3	7	4	4	9
xdroogrek	0	0	0	0	0	0	2	5	6	11	7	13	4	7	11
droogbak	0	0	0	0	0	0	0	2	0	4	3	6	2	6	8
xklerenmand	0	2	0	0	0	0	1	1	3	3	3	5	1	3	7
mutsendroger	0	0	0	0	0	0	0	7	2	3	1	7	2	1	3
mutsendoos	0	1	0	2	1	0	2	2	0	4	0	4	1	3	6
kaperlade	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kousenbeen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
xveeggerei	0	1	0	3	3	1	6	6	5	8	4	9	2	6	9
xmangelvoorwerp	0	0	0	0	1	1	2	6	5	8	4	7	2	5	11
xmangel/pers	0	0	0	0	1	1	2	6	5	8	4	8	2	6	11
xstrijkvoorwerp	0	7	3	6	5	0	5	3	8	11	6	7	4	5	10
xmangel/pers/strijk	0	7	3	6	5	1	6	7	9	12	7	9	4	7	11
xhoofddeksel	0	1	0	2	1	0	2	2	0	4	0	4	1	3	6
xwasvoorwerp	1	25	3	8	5	4	9	11	10	13	9	13	5	7	11
SERVIESGOED															
serviesgoed	1	33	2	10	6	6	8	6	6	7	8	12	5	6	10
kop	4	35	4	13	6	2	6	10	9	12	9	13	5	6	11
schotel	5	51	5	14	7	3	7	10	11	12	9	13	5	6	11
karaf	0	17	1	6	2	3	7	7	8	11	8	13	5	6	11
koffie/theegoed	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	1
theeservies	0	4	1	2	3	0	4	3	4	4	6	8	2	5	11
trekpot	3	27	2	11	1	3	5	10	7	11	6	11	5	6	10
theeketel	1	18	2	3	2	2	3	0	1	0	0	0	0	0	4
spoelkom	0	1	0	0	1	1	0	7	6	10	5	11	3	4	7
melkkan	0	3	0	2	0	0	2	9	7	12	6	12	4	5	9
theekop	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0
theeschotel	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
suikerbewaarvoorwerp	1	3	1	1	1	0	3	9	5	12	6	10	5	6	9
theezeef	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	2	3
theebus	0	2	1	2	0	0	2	3	4	8	6	9	4	6	11
koffieservies	0	0	1	0	0	1	3	0	0	0	0	2	0	1	0
koffiepot	2	28	3	11	5	5	7	8	11	11	9	13	5	6	10
koffieketel	3	29	3	6	2	0	2	5	3	4	6	9	3	3	7
koffiekop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
koffietrommel	0	2	0	0	1	0	2	1	0	1	0	4	2	2	8
driehoek	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3	0	2	1	1	5
chocoladepot	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	1	0	0	0	0
chocoladeketel	0	0	0	0	0	0	1	1	2	1	2	5	1	4	3
chocoladekop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
chocoladeschotel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
chocoladekist	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
glaswerk	1	9	1	3	4	4	5	3	2	1	2	2	1	2	2
glas	1	9	3	5	5	3	7	8	8	12	9	13	5	7	11
alcoholkaraf	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	2	1
flessenbak	0	0	0	0	0	0	2	1	0	1	1	5	3	5	10
likeurkelder	0	0	1	0	1	1	4	1	0	0	2	5	2	1	7
trommel	0	7	1	6	4	1	7	11	11	12	9	11	4	7	11
blad	0	1	1	4	3	1	6	8	8	9	7	11	5	6	10
presenteerblad	1	2	0	0	1	1	4	6	11	8	6	12	4	6	11

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
tafelservies	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	6
bord	5	50	6	14	7	3	5	9	10	13	9	13	5	7	11
schaal	1	4	1	3	2	2	6	8	10	13	8	13	5	6	11
bijzetvoorwerp	0	6	1	2	3	0	3	5	7	6	2	8	5	5	11
botervoorwerp	0	12	1	5	3	1	5	2	5	2	7	5	4	4	8
mosterdvoorwerp	2	3	0	3	1	0	5	2	3	8	1	3	4	4	5
olie/azijnstel	0	0	0	0	2	0	3	5	5	6	5	11	4	5	10
olievoorwerp	0	9	0	6	4	2	3	2	1	4	2	0	1	1	6
azijnvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
peper/zoutstel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
pepervoorwerp	4	21	3	8	3	1	5	6	4	7	4	7	3	4	6
zoutvoorwerp	5	25	3	9	2	1	5	5	3	5	3	5	2	4	6
zuurvoorwerp	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	4
kurkvoorwerp	0	0	0	0	1	0	2	1	1	0	0	0	2	4	10
xtheevoorwerp	4	42	3	12	4	4	9	10	11	12	8	13	5	7	11
xkoffievoorwerp	5	56	6	16	7	5	9	11	11	12	9	13	5	6	11
xthee/koffievoorwerp	5	60	6	16	7	5	9	11	11	13	9	13	5	7	11
xchocoladevoorwerp	0	0	0	0	0	0	3	1	3	1	3	5	1	4	3
xpresenteervoorwerp	1	8	2	6	6	1	8	11	11	13	9	13	5	7	11
xbijzetvoorwerp	5	34	4	10	7	2	7	8	9	12	9	12	5	7	11
xolie/azijnvoorwerp	0	9	0	6	5	2	6	6	5	9	6	11	4	5	10
xpeper/zoutvoorwerp	5	28	4	9	3	1	5	7	5	8	5	9	4	5	8
xtafelkrans	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
presenteerblad	0	2	0	0	1	1	4	6	9	8	6	12	3	5	9
gebaksvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	3	3	1	4	11
xeivoorwerp	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	2	3	2	8
KEUKENGOED															
keukengererei	0	1	0	0	0	2	2	0	0	0	1	1	1	3	1
xvergiet	0	1	0	2	1	1	1	1	2	2	1	0	1	4	2
xzeef	2	29	2	9	4	1	5	1	1	1	6	2	1	1	5
mortier	0	0	0	1	1	1	4	0	0	0	0	2	2	3	8
xvorm	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
xpollepel	0	1	0	2	1	0	1	1	0	2	0	3	0	0	1
xhakvoorwerp	0	38	2	11	2	3	3	0	1	3	0	3	2	4	5
xgortvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
xbeschuitvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
xeiervoorwerp	0	0	0	0	0	0	1	2	3	5	1	6	2	1	6
xprovisiebak	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3	0	2	3	3	5
xaardappelvoorwerp	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	4
xappelvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
xzuurkoolvoorwerp	0	11	0	4	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xbonenvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xvleesvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	2	1	4
xspekvoorwerp	0	1	0	1	0	0	0	0	0	3	0	2	2	2	1
xmeelvoorwerp	0	2	1	1	1	0	1	0	2	0	0	0	0	0	1
xsuikervoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
xgrof aardewerk	0	0	0	0	0	0	0	5	5	3	3	4	1	2	3
xketel	5	64	6	17	8	6	9	10	11	11	9	13	5	7	11
xpot	5	51	4	15	8	4	9	11	11	13	9	13	4	7	11
xpan	5	50	5	12	6	5	6	8	8	11	8	10	5	7	11
xkoekijzer	0	2	0	0	0	0	1	0	0	1	0	2	2	1	1
pan	5	50	5	12	6	5	6	8	8	11	8	10	5	7	11
bekken	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	2	1	0	3	5
BESTEK															
bestekopberggoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
lepelopberggoed	1	10	3	4	1	2	3	3	2	6	8	5	2	3	9
lepelrek	1	6	3	3	0	1	0	0	0	2	0	0	0	3	1
mesopberggoed	0	0	0	0	0	0	0	3	2	1	1	3	1	2	6

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
xbestekopberggoed	1	10	3	4	1	2	3	5	3	7	9	7	3	3	10
lepel	4	48	5	15	4	4	9	8	9	12	8	13	5	7	11
qlepel	0	0	0	1	0	0	2	1	0	0	0	4	3	6	11
opscheplepel	0	1	0	4	0	0	4	0	0	0	1	1	1	0	3
paplepel	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	3
soeplepel	0	10	2	2	2	1	5	1	0	2	3	4	3	1	9
visschep	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	6
suikerlepel	0	0	0	0	1	0	4	1	0	0	0	2	3	3	6
suikerschep	0	0	0	1	0	0	5	0	0	1	2	5	3	6	11
theelepel	0	0	0	0	0	0	6	1	0	0	0	5	2	6	9
theeschep	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	3
zoutlepel	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	1	3	8
roomlepel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
melklepel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
eierlepel	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	2	2	3
vleesbestek	0	0	0	1	0	0	2	0	2	1	0	1	3	2	5
mes	0	22	1	6	5	2	8	6	5	8	7	9	5	6	10
dessertmes	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	2	0	0	3	4
vork	1	24	0	8	4	2	9	7	9	11	5	12	5	7	11
qvork	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	4	2	4	9
kurketrekker	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	3	1	2	3
xlepel	4	48	5	15	5	4	9	8	9	12	9	13	5	7	11
xmes	0	22	1	6	5	2	9	6	5	8	9	9	5	7	10
xvork	1	24	0	8	4	2	9	7	9	11	5	12	5	7	11
xbestek	4	51	5	15	6	4	9	8	9	12	9	13	5	7	11
xsuikerbestek	0	0	0	1	1	0	6	1	0	1	2	6	3	7	11
xtheebestek	0	0	0	0	0	0	6	1	0	0	0	5	4	6	9
xroombestek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ROOKGEREI															
rookgerei	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
tabaksdoos	0	0	0	1	0	0	2	3	4	2	6	5	2	3	7
tabakspot	0	0	0	0	1	0	2	5	3	5	8	7	4	5	6
tabakskist	0	0	0	0	0	0	1	8	6	10	3	7	1	4	7
qtabaksbewaargoed	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	1	1	0
xtabaksbewaargoed	0	0	0	1	1	0	5	11	8	13	9	11	5	6	10
asbak	2	14	2	0	2	1	5	1	0	1	1	3	2	4	10
kwispeldoor	0	0	0	0	0	0	0	3	4	10	4	8	5	3	6
sigarenpen	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	2	2	3	2	3
sigarenkoker	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	1	1	2	4	6
sigarenbus	0	0	0	0	0	0	3	3	0	5	5	10	3	4	11
pijp	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	1	0	2	3
pijpenkop	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2	0	1	1	0	1
peuter	0	0	0	0	0	0	0	4	2	1	4	3	1	3	4
qpijpvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
pijpbewaargoed	0	0	0	0	1	1	4	5	3	6	7	5	2	5	10
snuifdoos	0	0	0	0	0	0	3	0	2	1	3	5	3	2	1
xsigaarvoorwerp	0	0	0	0	0	1	4	5	0	6	6	10	3	4	11
xpijpvoorwerp	0	0	0	0	1	1	4	6	5	6	8	7	3	5	10
xrookvoorwerp	0	0	0	1	2	1	7	11	8	13	9	13	5	7	11
HYGIENE															
gemakkoffer	0	0	0	1	1	1	3	5	1	3	3	7	3	3	7
pot	0	0	0	0	0	0	0	6	5	5	1	11	5	5	9
bedpot	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	3	1	1	5
wastafel	0	0	0	0	0	1	5	4	0	3	0	4	2	6	10
wasgerei	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2	3
lampetkan	0	1	0	0	2	1	4	1	0	1	1	5	4	3	9
lampetkom	0	1	0	0	2	1	5	1	0	2	0	1	2	3	5
scheerbekken	2	1	0	1	0	0	1	0	1	2	1	2	3	1	3

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
zeepkop	0	0	0	0	0	0	3	0	1	1	0	2	2	2	5
xpispot	1	0	1	1	1	1	3	8	5	7	4	12	5	5	11
xwassenvoorwerp	0	1	0	0	3	2	8	5	1	5	1	9	4	7	11
xlampet	0	1	0	0	3	1	5	1	0	3	1	5	4	3	9
TEXTIEL															
bed	5	60	5	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
matras	0	0	0	0	0	2	4	0	0	0	2	4	3	5	10
strozak	0	0	0	1	1	0	2	0	0	0	1	0	0	0	1
peluw	4	13	1	7	4	1	5	11	11	13	9	13	5	7	11
kussen	5	16	1	7	5	1	5	11	11	13	9	13	5	7	11
bedkussen	0	2	0	1	1	0	2	1	1	0	1	0	2	0	5
xbedkussen	5	18	1	8	5	1	7	11	11	13	9	13	5	7	11
lendekussen	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	4	1	3	4
stoelkussen	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	5	2	3	7
beddegoed	1	49	4	11	4	5	7	1	0	0	0	0	0	1	3
deken	5	33	1	13	6	4	8	11	11	13	9	13	5	7	11
dekbed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
laken	4	46	3	16	7	4	9	10	11	13	9	13	5	7	11
sprei	1	5	0	5	3	1	6	0	1	0	0	4	0	5	6
bedkleed	0	0	0	0	0	0	0	3	1	5	2	5	1	2	4
bedsloop	1	2	0	0	0	0	1	3	3	6	3	2	1	3	3
matrassloop	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
peluwsloop	0	0	0	0	0	0	0	5	5	6	8	10	3	4	7
kussensloop	2	6	0	3	4	2	8	7	10	10	9	11	4	5	11
sloop	0	1	0	1	0	0	1	6	3	6	4	4	3	3	2
beddekwast	0	0	0	0	0	0	0	2	2	2	0	6	0	1	3
ledikantbehangsel	0	5	2	3	3	2	8	1	0	0	0	2	0	1	4
bedgordijn	3	13	2	10	5	3	4	10	7	12	7	12	4	6	11
gordijn	0	17	1	4	4	2	9	1	3	7	5	6	5	6	9
glasgordijn	0	2	1	1	1	2	6	8	6	8	7	12	5	7	11
jalousie	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
qgordijn	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
kleed	1	0	0	0	0	0	0	6	2	7	3	10	3	6	9
tafelkleed	0	0	1	0	0	2	5	5	4	5	5	3	2	4	8
haardkleed	1	10	1	4	3	0	3	0	0	0	2	0	0	0	0
vloerkleed	0	0	0	0	0	0	2	5	3	7	0	7	3	7	11
vloerzeil	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1	4	3	1	4
carpet	0	0	0	0	0	0	5	4	2	10	3	12	5	7	11
tapijt	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
mat	0	0	0	0	0	2	5	9	10	11	9	13	3	7	11
deurmat	0	0	0	0	0	0	0	3	4	6	2	10	3	5	11
loper	0	0	0	0	0	0	3	0	0	3	0	5	3	6	11
huishoudelijk linnen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
servet	1	3	1	5	4	2	8	1	2	1	3	9	5	7	11
vingerdoek	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2
tafellaken	2	17	0	9	5	3	9	6	4	6	5	12	5	7	11
handdoek	2	16	1	8	4	3	9	1	0	2	1	4	3	5	11
theedoek	0	0	0	0	0	1	2	1	0	0	1	0	1	4	4
strijkdeken	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	3	1	0	2
doek	0	6	0	3	0	0	2	5	7	7	7	9	5	5	6
stof	2	9	0	4	3	4	4	5	6	7	8	8	3	3	11
garen	0	8	0	8	0	1	1	2	0	0	1	0	0	0	1
lint	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2	2	1	1	0	2
vlag	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2	4
linnengoed	0	18	2	4	2	3	2	2	4	1	4	5	1	3	5
pellengoed	0	4	1	1	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
was	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
ACCESSOIRES en PRECIOSA															
beugeltas	0	2	0	0	0	0	1	3	5	3	7	12	2	2	7
koffer	1	0	0	0	0	1	4	1	1	4	1	2	1	5	7
paraplu	0	9	0	6	2	1	6	2	1	4	1	9	2	5	8
parasol	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	1	3
wandelstok	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2	1
vuurwapen	0	10	0	5	1	0	6	0	0	1	0	1	0	0	2
steekwapen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
jachtgerei	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	1	0	0	0	1
brandglas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
penning	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	3
horloge	1	11	0	5	1	1	7	6	7	4	6	10	4	7	11
dameshorloge	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	8
horlogetoebehoren	0	0	0	0	1	0	4	5	5	4	5	10	3	5	8
bril	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	2	2	3	1	3
brilkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	1	1	3
etui	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	2	7
flacon	0	0	0	0	0	0	2	3	5	4	7	12	3	6	11
schrijfcassette	0	0	0	0	0	0	2	2	0	2	0	1	2	4	4
pen	0	0	0	0	0	0	2	0	1	3	1	1	1	5	5
potloodkoker	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1	0	1
inktvoorwerp	0	0	0	0	0	0	3	1	1	3	0	2	1	3	7
sponsdoosje	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
beurs	0	0	0	0	0	0	1	2	4	2	2	1	1	1	4
muntendoos	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3	3	1	1	1
kostbaarheden	1	10	1	11	3	3	5	0	3	1	0	1	1	2	6
kapspeld	0	0	0	0	0	0	0	4	7	6	7	6	0	1	3
voorhaarnaald	0	0	0	0	0	0	0	4	8	6	7	6	1	1	3
zijnaald	0	0	0	0	0	0	0	4	7	5	8	6	1	1	3
oorijzer	0	0	0	0	0	0	0	4	8	7	7	6	1	1	3
xring	0	12	0	3	2	1	7	4	10	3	7	12	2	6	11
xoorring	1	14	0	2	2	0	4	4	6	7	7	12	1	5	9
xketting	0	2	0	0	2	0	5	5	9	9	9	13	4	5	10
xgesp	0	0	0	1	0	0	3	0	1	1	6	1	0	1	3
xhaak	0	0	0	1	0	0	2	3	3	2	7	7	1	1	6
xarmband	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	1	1	2	4	8
xspeld	0	0	0	0	0	0	5	4	8	6	8	8	2	6	9
doekspeld	0	0	0	0	0	0	1	1	2	2	1	5	0	4	6
broche	0	0	0	0	0	0	3	1	1	1	3	6	0	5	8
medaillon	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	3	4
knoop	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	4	0	1	2	1
sluiting	1	6	0	0	0	0	0	1	6	5	2	2	0	4	3
kruis	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0
hart	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
bel	0	3	0	3	1	1	5	0	1	1	0	0	0	2	0
schel	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1	0	0	4	5	11
geld	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1	2	1	1	4
KINDERGOED															
wieg	1	12	0	7	1	1	5	8	7	8	6	11	3	7	9
vuurmand	0	0	0	0	0	0	3	7	5	9	6	13	2	7	9
luiermand	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	2	4	0	3	0
kinderkooi	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	2	2	0	0	1
kinderstoel	0	1	0	3	1	1	4	7	6	5	5	5	2	3	9
qpot	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0
kinderwagen	0	0	0	0	0	0	2	4	2	4	1	2	0	5	5
kinderspeelgoed	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	1	1
qkinderspeelgoed	0	0	0	1	1	0	1	0	2	2	0	2	0	0	0
kinderbel	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	2	0	0	4
kinderbeddegoed	0	4	0	5	1	0	3	7	5	5	7	6	4	5	6

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
kinderdeken	0	2	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	1
wiegdeken	0	0	0	0	0	0	0	5	3	3	3	3	1	2	1
wiegkleed	0	0	0	0	1	0	1	3	3	2	2	5	1	3	2
vuurmandkleed	0	0	0	0	0	0	0	4	4	4	0	4	2	3	4
DIERENTOEBEHOREN															
vogel	1	0	0	0	0	0	3	0	1	1	1	3	0	1	3
hond	0	1	0	2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0
konijn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
vogelkooi	3	1	0	2	1	1	7	0	2	5	4	7	2	3	6
hondenhok	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	0	0	0	3	3
goudviskom	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	3
konijnenhok	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1
xvogelvoorwerp	3	1	0	2	1	1	7	0	2	5	4	7	2	3	6
xhondenvoorwerp	0	2	0	2	0	0	1	1	1	1	0	0	0	3	3
xgoudvisvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	3
xkonijnvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1
NAAIGEREI															
spinnewiel	1	30	2	13	3	1	2	1	0	0	0	0	0	0	0
naaimachine	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
garenwinder	0	6	0	6	1	0	1	1	0	1	1	1	0	2	5
schaar	0	1	0	0	1	0	1	0	3	1	4	7	2	3	5
schaartoebehoren	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	3	5	2	3	5
xschaarvoorwerp	0	1	0	0	1	0	1	0	3	1	4	7	3	3	7
vingerhoed	0	0	0	0	0	0	2	2	1	2	4	6	2	3	4
breipen	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	1	4	1	2	4
breidop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	1	1	7
breitobbe	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2	1	4	4
werkmand	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	2
naaikist	0	0	0	1	1	0	2	1	3	3	3	2	1	3	2
xnaaikist	0	0	0	1	1	0	2	1	3	3	3	3	1	4	3
naaldenkoker	0	0	0	0	0	0	1	3	6	2	6	9	2	3	4
breikoker	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	1	0	1	3
xkoker	0	0	0	0	0	0	1	3	6	2	6	9	2	3	7
xspeldenkussen	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	3	1	0	1	3
ACTIVITEITEN															
dambord	0	0	0	0	0	0	1	1	1	5	0	3	3	1	5
qspel	0	1	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	1	3	0
omberspel	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	2	4	3	6
schaakspel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1
bibliotheek	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1
kerkboek	1	3	1	5	0	0	2	8	8	7	8	11	3	5	9
bijbel	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	2	1	1	3	7
nieuwe testament	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
religieus boek	0	0	0	0	0	0	0	3	1	2	1	1	0	1	1
boek	1	2	0	3	1	0	4	2	2	6	4	7	3	5	9
qboek	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	1	1
fotoboek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
boekkrab	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	2	1	1
qmuziekinstrument	0	0	0	0	1	0	2	0	1	1	0	0	0	1	1
piano	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	1	4	4
qmuziekvoorwerp	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2
speeldoos	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
landkaart	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	1
verrekijker	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	1	1
toneelkijker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
xspel	0	1	0	0	0	0	3	1	2	5	0	5	4	5	10

BIJLAGE IV.1b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
xkerkboek	1	3	1	5	0	0	2	9	8	8	8	11	3	6	10
xxkerkboek	2	5	1	6	1	0	5	9	9	9	8	13	4	6	11
xboek	1	2	0	3	1	0	5	2	2	6	4	7	3	6	10
xmuziekvoorwerp	0	0	0	0	1	0	4	0	1	1	0	0	1	5	4
VERVOER															
wagen	0	2	0	0	0	0	1	1	5	1	7	3	0	2	2
kar	0	50	0	17	3	2	5	0	2	0	1	0	0	1	2
luxe wagen	0	0	0	0	0	1	2	0	1	0	2	0	0	1	2
boot	0	0	0	0	0	0	0	3	10	3	8	3	1	3	6
schip	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0
slee	0	0	0	0	0	0	0	3	5	6	6	5	1	2	6
fiets	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
MATERIALEN															
verguld	0	0	0	0	0	1	2	0	1	1	1	7	1	2	4
verlakt	0	0	0	0	0	2	4	5	2	6	4	10	4	3	9
juweel	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	1	1	4
xkoraal	0	0	0	0	0	1	1	5	10	8	9	12	3	5	7
bloedkoraal	0	0	0	0	0	0	0	2	7	2	7	8	1	1	5
kornalijn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	0	3	4
granaat	0	0	0	0	0	0	0	1	5	2	7	9	1	4	6
goud	2	21	0	9	3	3	7	7	10	9	9	13	5	7	11
zilver	1	8	0	9	2	2	9	8	11	10	9	13	5	7	11
porselein	1	1	0	3	1	2	7	3	4	6	3	11	5	6	10
kristal	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	1	6
tin	5	60	5	17	7	6	7	6	7	6	7	10	5	4	11
eikehout	1	2	1	0	0	1	3	4	6	4	1	6	2	4	7
gladhout	0	0	0	0	0	0	0	1	4	6	5	12	5	3	10
mahoniehout	0	0	1	0	0	0	5	0	2	1	2	6	3	7	10
vurehout	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
mat	0	0	0	0	0	0	2	1	4	5	2	1	1	3	3
trijp	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	7
VOORWERPEN van EDELMETAAL															
zbestek	0	0	0	0	0	0	9	2	3	2	8	11	5	7	11
zserviesgoed	0	0	0	0	0	0	4	1	4	0	3	2	2	6	11
zhorloge	1	8	0	4	1	1	3	6	7	3	6	6	0	4	5
zoorijzer	0	0	0	0	0	0	0	4	8	7	5	6	1	1	0
zflacon	0	0	0	0	0	0	1	1	2	3	3	6	2	3	2
zsigaar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0
zboek	0	1	0	4	0	0	1	2	7	4	7	9	1	2	2
ghorloge	0	1	0	0	0	0	5	0	0	2	0	5	4	6	8
gdameshorloge	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	7
goorijzer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	3
gflacon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	1	4	9
gsigaarvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	1
gboek	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	3	8

BIJLAGE IV.1c. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep, 1890. Aanwezigheidsfrequenties

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
VERWARMING																							
kachel	10	33	15	19	10	6	8	7	3	5	15	6	5	11	10	9	9	11	16	5	5	10	7
haardkachel	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	1	0	3	1	3	0	0	1	0	0	0	2
vuurhaard	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0
xkachel	10	34	15	19	11	6	8	7	5	5	16	7	5	12	10	9	9	11	16	5	6	10	7
haard	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	4
kookkachel	0	1	0	0	2	2	2	0	3	2	11	6	3	8	6	9	0	1	0	0	1	0	1
fornuis	0	0	0	0	1	1	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	13	0	3	9	6
qwarmtebron	0	0	1	0	1	1	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kooktoestel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0
oven	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	1	2
opkoker	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xkooktoestel	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0
xpetroleumstel	0	0	1	0	3	0	1	0	0	0	1	1	2	1	4	5	3	6	13	2	7	6	4
comfoor	0	1	0	1	1	0	1	0	4	4	9	4	4	8	8	6	4	8	6	2	4	6	5
stoof	1	9	4	6	3	4	3	1	5	6	11	7	4	10	8	7	6	8	14	5	7	9	7
theestoof	0	0	0	0	1	0	2	1	0	1	1	5	3	10	8	5	4	6	9	4	5	5	4
tabakscomfoor	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1	1	0
bedwarmer	0	9	0	3	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
pijp	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	3	0	0	1	0
plaat	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	2	1	5	0	1	5	6
ketting	0	3	0	2	0	0	0	0	1	3	0	0	0	3	0	0	1	0	1	2	0	0	0
hangijzer	0	4	0	4	0	1	1	0	2	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
heugel	3	33	1	9	1	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	1	2	0	0	0
xheugel	3	33	1	10	1	3	2	0	2	3	0	0	0	4	0	0	4	2	3	3	0	0	0
rooster	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	1
vuurijzer	3	29	2	9	1	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xrooster	0	1	0	1	1	0	1	0	4	4	9	4	4	7	6	5	4	8	6	2	4	6	5
tang	1	16	2	5	2	2	1	0	3	5	4	3	2	6	2	4	5	4	7	3	2	1	2
pook	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	2	5	2	1	1	1
blaasbalg	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0
asschep	0	13	1	3	0	2	1	0	0	1	2	1	1	1	1	2	0	0	2	1	0	0	0
kolenschep	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	0	0	1	0
standaard	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
vuurtoebehoren	2	13	3	8	7	3	5	5	1	0	3	1	1	5	6	7	2	5	4	4	1	8	6
vuurscherm	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	4	0	2	1	2	1
turfbewaarvoorwerp	1	1	1	0	0	0	2	2	4	8	11	5	4	12	8	7	1	3	5	2	4	7	7
turfpomp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1
houtbak	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
kolenbak	0	3	4	1	5	1	4	2	0	0	0	0	0	0	0	4	1	2	6	1	3	7	4
coaksbak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	1	1	2	0	1	4	5
petroleumkan	0	0	0	0	2	1	1	0	0	1	0	0	0	2	1	1	0	0	4	1	0	0	1
xluciferdoos	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	1	1	2	2	2	1	5	3	4	4	3
xdoofpot	0	0	0	0	2	0	3	0	2	1	5	5	3	3	4	5	6	9	14	6	6	6	4
xhaard	3	33	1	10	2	3	2	2	3	4	0	0	0	5	0	3	4	3	3	3	0	1	4
xverwarming	10	46	15	21	11	6	8	7	7	8	16	7	5	13	10	9	9	11	17	6	6	10	7
xxverwarming	11	49	16	23	11	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	13	17	6	7	10	7
xhout	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
xturf	1	1	1	0	0	0	2	2	4	8	11	5	4	12	8	7	1	3	5	3	4	7	7
xkolen	0	3	4	1	5	1	4	2	0	0	0	0	0	0	0	4	1	2	7	1	3	7	4
xcoaks	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	2	1	2	0	1	4	5
xpetroleumvoorwerp	0	0	1	0	3	1	2	0	0	1	1	1	2	2	4	6	3	6	13	2	7	6	4
xgasvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	2	0
VERLICHTING																							
kandelaar	0	5	2	9	3	3	6	2	0	0	0	1	0	1	1	3	0	0	1	0	0	1	3
blaker	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	4
lantaarn	1	20	1	9	4	0	1	1	0	1	2	1	0	4	0	2	0	0	1	3	2	1	5
lamp	9	35	14	18	10	7	7	6	7	4	12	6	4	12	8	6	5	12	12	6	4	9	6

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
hanglamp	0	2	3	3	3	2	4	2	1	4	3	3	1	4	6	6	2	3	4	0	3	2	2
nachtlicht	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1
petroleumlamp	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	2	0	2	1	3	1	0	3	1	0	0	0
gaslamp	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	4	2	7	0	0	0	0	1	6	6
kaarstoebehoren	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
lamptoebehoren	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
xkandelaar	0	5	3	9	3	3	6	2	0	0	0	1	0	1	1	3	0	1	1	1	0	1	6
xkaars	0	5	3	9	3	3	6	2	0	0	0	1	0	1	1	3	0	1	1	1	1	1	6
xxkaars	1	22	3	12	6	3	6	2	0	1	2	2	0	5	1	4	0	1	2	3	2	2	7
xlamp	9	35	15	19	10	7	8	7	8	8	14	7	5	13	10	8	8	13	15	6	6	9	6
xverlichting	9	35	15	19	10	7	8	7	8	8	14	7	5	13	10	8	8	13	15	6	6	9	6
xxverlichting	9	38	15	20	11	7	8	7	8	8	14	7	5	13	10	8	8	13	15	6	6	10	7
MEUBILAIR																							
meubel	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
bedstede	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	8	14	5	2	3	4
ledikant	1	11	5	10	8	7	8	7	0	0	0	1	0	7	3	9	0	0	6	3	4	10	7
rustbank	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	1	2
canape	0	0	0	0	1	1	2	6	0	0	0	0	0	3	2	8	0	0	0	1	2	7	7
xtabouret	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	2	0	2	6	3
stoel	12	54	16	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
armstoel	0	3	2	4	2	3	3	2	1	0	3	3	1	6	8	4	1	1	2	0	0	1	3
ruststoel	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
fauteuil	0	1	0	0	0	2	4	7	0	0	0	1	1	4	0	7	3	2	4	3	3	8	7
xluxe stoel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	3
xarmstoel	0	4	2	5	2	5	5	7	1	0	3	4	2	9	8	8	4	3	5	3	4	8	7
bank	1	20	4	11	2	5	4	1	0	0	3	2	2	6	4	0	3	2	4	2	2	1	3
vaste kast	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2	4	9	2	2	6	3
kast	12	52	17	23	12	7	8	7	4	5	8	6	3	11	9	7	7	10	14	6	6	9	6
hoekkast	1	1	0	2	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1	1	0
glazenkast	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	2
buffet	0	0	1	0	1	2	2	6	0	0	0	0	0	0	1	4	0	1	0	0	0	1	5
vliegenkast	0	0	0	0	0	1	4	4	0	0	0	0	0	3	4	3	0	0	0	0	0	1	1
chiffonniere	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3	1	5	2	3	3	4	2	3
commode	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	1	4	4	4	1	1	4	0	3	4	1
latafel	2	5	3	4	2	3	4	4	0	0	1	0	0	0	0	0	3	8	5	1	2	1	3
kabinet	0	3	0	8	1	4	4	0	7	9	8	3	1	7	6	5	1	3	0	5	3	2	4
klerenkast	0	3	0	3	2	3	3	3	1	0	0	0	0	1	1	2	2	0	1	0	1	1	1
linnenkast	0	1	1	1	2	3	3	5	1	4	7	5	4	8	7	5	5	8	13	2	5	8	6
boekenkast	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	1	2	1	2	0	0	0	0	0	1	4
boekenhanger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	5	7	4	0	1	2	1	3	5	0
boekenrek	0	0	0	0	0	1	1	4	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	2
xboekenmeubel	0	0	0	0	0	1	2	6	0	0	0	3	3	7	7	5	0	1	2	1	4	7	4
brandkast	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	0	1	0	12	1	8	0	0	0	2	1	7	3
tafel	12	55	17	23	12	7	8	7	8	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
uittrektafel	0	0	1	2	1	1	2	1	0	0	0	1	0	1	4	4	1	2	3	1	2	2	3
klaptafel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1	1	0	2	0
spiegeltafel	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	2	7	6	4	0	0	0	0	0	1	0
nachtkastje	0	1	1	1	5	5	7	7	0	0	0	0	0	1	2	6	0	0	2	0	1	5	7
toilettafel	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	4
xserviestafel	0	0	0	0	2	0	1	3	0	0	0	0	0	1	1	3	6	0	0	7	1	3	7	7
bloementafel	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2	4	5	1	0	1	1	0	4	3
kniptafel	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	2	5
speeltafel	0	0	0	0	1	1	2	5	0	0	0	0	0	0	1	5	0	0	1	0	0	3	5
bureau	0	1	3	1	0	3	3	5	0	0	0	1	0	1	0	4	1	2	3	2	4	2	3
secretaire	0	0	0	0	1	2	3	4	2	2	5	5	2	12	8	3	1	2	4	1	2	5	6
pulpitrum	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
standaard	0	0	2	2	3	1	3	1	0	0	1	1	1	4	5	4	2	2	7	1	3	7	4
brievenhanger	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	2	0	1	2	1
voetenbank	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	3	5	0	0	0	1	0	1	2
aanregt	0	0	1	0	1	0	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	1	1	0	1	2

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
gootsteen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
paraplustander	0	0	0	0	0	0	4	2	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	3	0	3	6	3
kapstok	1	0	1	1	3	0	2	3	0	0	0	1	0	0	3	1	0	0	3	0	3	3	7
tuinbank	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	4	0	0	1	0	1	3	2
tuinstoel	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	3	0	0	0	0	1	2	2
tuintafel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	3
tuinmeubel	0	0	0	0	1	1	1	3	0	0	0	0	0	1	2	5	0	0	1	0	2	5	5
ziekenmeubel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	2
BEWAARGOED																							
bak	1	19	4	10	3	4	3	3	2	1	5	3	0	5	5	4	3	3	1	4	2	3	3
kist	4	33	6	16	6	5	7	5	4	5	7	5	3	6	7	3	4	11	6	4	5	6	5
doos	1	6	1	2	3	0	0	1	0	0	2	0	0	0	1	1	2	1	2	2	4	2	1
mand	2	27	8	14	7	5	8	4	0	1	2	1	2	2	5	4	3	7	7	4	6	6	5
korf	2	27	4	16	5	3	3	0	0	0	2	0	1	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0
balie	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1	0	6	2	2	0	1	2	2	0	0	0
kuip	5	17	6	9	6	3	4	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	2	1	0	0
tobbe	1	31	1	15	0	2	1	0	2	3	10	3	4	4	5	6	5	7	9	4	5	8	3
ton	2	25	8	9	2	5	4	2	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2	2	3	0	1	0
vat	2	25	2	13	3	2	2	0	6	4	10	6	3	11	5	4	2	5	8	3	1	4	3
zak	2	19	3	15	1	1	2	0	0	2	3	1	0	5	1	1	4	5	1	2	0	0	0
rek	0	15	2	6	1	1	1	2	2	0	0	0	2	1	4	4	0	3	1	1	0	2	3
schamel	0	1	2	1	3	2	4	1	0	0	0	0	0	2	4	0	3	3	3	3	3	6	5
schut	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0
xbalie	7	52	12	22	7	7	5	4	6	5	15	6	4	13	7	7	7	11	12	5	5	9	5
xbewaargoed	7	55	15	23	9	7	8	7	7	7	15	7	4	13	8	9	8	13	13	5	7	10	7
DECORATIE																							
spiegel	8	38	14	19	12	7	8	7	8	10	13	7	5	13	10	9	7	14	17	6	7	10	7
qspiegel	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	4
schoorsteenspiegel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
spion	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
chassinet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	4	0	0	1	1
xportret	0	0	0	0	2	1	3	0	0	0	0	0	0	1	1	4	0	0	0	0	0	0	1
plaat	0	8	3	2	1	2	2	0	0	0	0	0	0	2	1	0	5	9	12	5	6	7	5
prent	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0
schilderij	11	38	13	19	12	5	7	5	4	3	8	3	3	5	8	8	3	9	10	1	3	7	6
qafbeelding	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	4
beeld	1	14	6	10	7	5	6	5	0	0	0	1	0	2	1	5	2	1	5	2	4	4	4
qbeeld	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	1	2	2
bloemvoorwerp	0	6	2	8	7	7	7	5	0	1	2	2	3	7	6	8	2	5	13	4	6	6	7
versierstel	0	1	1	0	3	2	2	0	1	2	0	4	1	3	2	3	0	0	1	1	2	1	4
bordenrek	0	1	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ornament	0	2	2	1	2	2	4	3	4	3	10	6	3	9	9	4	6	8	12	3	6	10	6
beestopgezet	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
etagerezilver	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	3
crucifix	0	7	2	7	5	3	6	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
mariabeeld	2	2	3	9	2	3	6	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
weiwatersbakje	0	5	0	2	3	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
klok	10	46	13	17	9	5	6	6	7	9	13	5	3	10	5	8	8	11	13	6	4	10	5
qklok	0	2	0	2	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	1	2	1	2	1	0	0	1
staande klok	0	1	0	4	1	1	2	1	0	0	0	0	0	1	1	2	0	0	0	0	1	0	2
pendule	0	0	0	0	2	2	6	7	0	0	1	1	4	13	9	9	0	3	6	3	3	10	6
wekker	2	6	2	3	5	1	4	2	0	0	2	0	1	2	0	2	0	2	2	0	0	3	2
regelateur	0	1	0	1	2	0	1	1	0	0	2	2	1	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0
penduletoebehoren	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0
barometer	0	0	0	0	0	1	3	3	0	0	1	0	1	8	4	5	0	0	1	2	3	4	7
hor	0	2	4	8	5	4	4	0	0	0	3	4	2	1	6	1	3	3	7	5	3	4	1
xspiegel	8	38	14	19	12	7	8	7	8	10	13	7	5	13	10	9	7	14	17	6	7	10	7
xplaat	11	44	15	21	12	7	8	6	4	3	8	3	3	7	8	9	8	14	16	5	7	10	7

BIJLAGE IV.1c. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
xbeeld	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	4	0	0	1	0	1	2	4
xornament	2	10	5	12	11	6	8	5	5	4	10	7	3	9	9	5	6	8	12	4	6	10	6
xreligiosa	2	9	4	11	6	4	7	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
xklok	10	51	14	23	11	6	8	7	8	9	15	5	5	13	10	9	9	14	15	6	7	10	7
SCHOONMAAKGOED																							
gieter	2	11	2	8	5	1	5	0	0	0	0	0	0	1	3	1	0	0	2	1	1	2	3
emmer	6	29	8	12	6	6	6	0	6	6	14	6	4	9	9	8	6	9	15	5	6	10	4
glazenspuit	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4	0	1	1	0	0	2	3
dweil	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
vuilnisblik	0	0	1	0	2	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1	2	2	1	2	0	4	2	2
stoffer	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	5	1	1	1	1
boener	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
schuier	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	2	0
veger	0	1	0	2	5	1	5	0	0	0	0	0	1	3	1	1	0	0	0	0	0	0	0
borstel	0	4	1	3	3	0	5	0	0	0	2	0	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0
klerenborstel	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
bezem	0	4	0	3	1	1	2	0	0	1	3	1	2	3	3	4	3	5	2	2	1	3	0
luiwagen	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0
ragebol	0	0	1	0	2	0	2	0	0	0	0	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
spoelbak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
dierenval	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	1	0
xwastobbe	1	7	3	8	5	2	3	1	1	2	2	4	0	5	8	5	2	2	8	1	1	4	4
wasmachine	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	1	0	0	1
mangel	0	0	0	0	0	2	5	4	0	0	0	0	1	2	5	7	0	1	2	0	2	7	7
mangelbak	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	2	1
pers	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2	3	0	0	1	0	0	4	3
wringmachine	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0
strijkijzer	0	7	3	6	3	1	3	0	1	3	2	2	2	1	4	1	3	5	6	2	4	2	3
strijktoebehoren	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	4	2	5	1	5	6	4
xdroogrek	0	0	0	0	1	1	1	0	1	3	7	5	2	8	8	6	4	3	10	4	4	6	2
droogbak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2	1	3	0	2	3	2
xklerenmand	0	0	0	0	1	0	0	3	1	0	1	0	1	5	5	7	1	0	3	1	1	3	5
handdoekenrek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1	0	2	0	1	2	3
mutsendroger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
mutsendoos	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
xveeggerei	0	6	2	5	6	2	6	1	0	1	5	1	2	4	6	4	4	6	6	2	2	5	1
xmangelvoorwerp	0	0	0	0	1	2	5	4	0	0	0	0	1	2	6	7	0	1	2	0	2	8	7
xmangel/pers	0	0	0	0	1	2	5	4	0	0	0	0	1	2	6	7	0	1	3	0	2	9	7
xstrijkvoorwerp	0	7	4	6	3	1	3	0	1	3	2	2	2	2	4	2	5	6	9	2	5	7	5
xmangel/pers/strijk	0	7	4	6	4	3	7	4	1	3	2	2	2	3	8	8	5	6	10	2	6	10	7
xhoofddeksel	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
xwasvoorwerp	1	15	7	11	7	4	7	4	2	6	9	6	2	9	9	9	5	8	16	5	6	10	7
SERVIESGOED																							
serviesgoed	7	44	9	17	9	7	6	7	4	7	9	6	5	12	9	9	7	10	14	6	5	8	7
kop	0	18	8	11	4	3	5	0	5	5	8	3	2	6	2	8	4	10	17	4	6	8	6
schotel	2	27	8	14	4	2	4	3	0	4	4	3	1	7	2	6	4	10	16	4	6	8	6
karaf	0	10	3	6	7	1	6	4	1	3	9	2	1	9	5	6	5	7	13	3	6	9	6
koffie/theegoed	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
theeservies	0	0	1	0	4	3	3	2	7	7	8	4	2	10	7	6	1	0	0	0	1	3	3
theepot	1	11	2	8	5	0	2	1	0	0	7	3	3	9	6	7	1	8	10	3	6	9	5
theeketel	0	0	0	0	1	0	3	0	0	1	0	3	0	3	3	4	0	0	1	0	1	2	3
spoelkom	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	5	0	1	2	1
melkkan	0	0	1	0	3	0	1	0	0	0	3	1	1	1	1	3	2	3	11	3	4	8	6
theekop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
theeschotel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
suikervoorwerp	0	4	1	3	2	2	2	1	1	1	6	0	1	7	4	5	2	5	9	4	3	9	6
theezeef	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5
theebus	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4	5	3	0	0	7	1	5	5	6

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
koffieservies	0	0	0	1	2	1	2	1	0	0	0	0	0	0	1	2	1	0	1	0	0	1	0
koffiepot	5	27	9	13	5	4	7	2	7	9	13	7	5	12	7	7	5	6	15	4	5	8	5
koffieketel	2	10	5	3	5	1	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	3	2	1	0	2	2
koffiekop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
koffietrommel	0	5	0	1	3	0	1	0	2	0	0	0	0	0	1	0	1	0	3	1	2	1	2
driehoek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
chocoladepot	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1	1
chocoladeketel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	7	0	2	3	3
chocoladekop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
chocoladeschotel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
chocoladekist	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
glaswerk	3	12	4	11	5	5	5	6	5	8	10	3	5	9	9	6	5	6	4	2	1	3	3
glas	0	7	6	3	7	3	6	7	1	1	6	5	2	8	4	7	6	10	15	4	6	10	6
alcoholkaraf	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	0	0	2	0	0	1	4
flessenbak	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	1	0	0	4	6
likeurkelder	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0
trommel	0	7	2	5	6	2	7	3	3	4	9	4	3	4	4	6	5	8	16	5	7	9	6
blad	0	0	0	1	3	0	4	3	1	2	6	0	2	4	5	5	5	8	12	3	4	9	5
presenteerblad	0	1	0	1	5	4	3	1	0	1	1	1	0	7	5	6	4	5	12	3	5	9	6
tafelservies	0	0	0	0	1	3	3	2	0	0	0	0	0	3	3	5	0	0	1	0	4	4	6
bord	3	25	11	13	8	3	4	2	4	2	8	3	1	5	4	6	5	11	13	4	7	8	6
schaal	0	2	1	2	6	4	6	5	0	0	2	3	2	6	7	6	5	8	15	4	7	10	6
bijzetvoorwerp	0	2	0	2	2	0	3	1	0	0	2	1	1	5	1	3	2	0	3	1	2	7	5
botervoorwerp	0	7	1	6	2	0	6	1	0	0	1	0	1	3	0	2	2	5	9	1	3	9	3
mosterdvoorwerp	0	0	0	0	0	1	2	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	3	0	0	3	5
olie/azijnstel	0	0	1	0	3	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	7	11	3	6	9	4
olievoorwerp	0	4	5	6	2	1	3	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0
azijnvoorwerp	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	3	2	0	0	0	0	0	0	1
peper/zoutstel	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	2
pepervoorwerp	0	6	1	4	2	1	1	1	0	0	1	2	0	1	1	0	1	1	2	1	0	2	4
zoutvoorwerp	0	4	1	3	2	2	1	1	0	0	1	0	0	0	3	1	1	0	1	2	1	2	7
zuurvoorwerp	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	1	3	0	0	1	1	1	2	4
kurk	0	0	0	0	0	3	½	1	0	0	0	0	1	1	4	2	1	1	0	6	2	6	7
xtheevoorwerp	1	12	3	8	5	4	6	3	7	7	9	7	4	11	9	8	2	8	12	3	7	9	7
xkoffievoorwerp	7	37	13	16	9	4	7	3	7	9	13	7	5	12	7	7	6	7	16	4	6	9	5
xthee/koffiegoed	7	38	13	16	9	6	7	3	9	9	15	7	5	12	9	8	6	9	16	4	7	10	7
xchocoladevoorwerp	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	0	2	1	8	0	3	4	4
xpresenteerblad	0	7	2	6	7	5	7	4	4	6	10	5	3	7	6	8	6	10	17	5	7	10	7
xbijzetvoorwerp	0	13	8	11	6	4	7	1	0	0	2	4	1	6	6	4	4	8	14	4	6	10	7
xolie/azijnvoorwerp	0	4	6	6	4	3	5	1	0	0	0	1	1	2	3	2	1	7	12	3	6	9	5
xpeper/zoutvoorwerp	0	8	1	6	2	2	2	1	0	0	1	2	0	1	3	1	2	1	3	3	3	6	7
xkoffieblaadje	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1	4	5	0	6	5	6	4	0	3	0	4	2	4
presenteerblad	0	1	0	1	5	4	2	1	0	1	1	1	0	3	4	2	3	5	9	3	5	6	4
gebaksvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	5	3	4	0	1	5	0	3	8	5
xeiervoorwerp	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	5	0	3	4	5
KEUKENGOED																							
keukengerei	1	6	4	5	7	2	4	5	0	3	4	1	1	1	3	3	3	1	3	1	0	6	3
xvergiet	0	0	0	2	2	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	2	4
xzeef	1	26	4	13	3	5	2	0	0	5	1	0	0	7	1	0	1	1	0	2	0	0	0
mortier	0	0	1	0	2	1	3	0	0	0	0	0	0	3	3	1	0	0	0	0	0	0	2
xvorm	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2
xpollepel	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
xhakvoorwerp	1	25	1	15	2	4	3	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	1	2	1	1	0	2
xgortvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xbeschuitvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	2	2	4	5
xeiervoorwerp	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	3	3	2	3	5	2	0	2	4
xprovisievoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
xaardappelvoorwerp	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	3
xappelvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
xzuurkoolvoorwerp	1	3	1	2	0	0	1	0	1	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0

BIJLAGE IV.1c. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
xbonenvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0
xvleesvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0
xspekvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	2	2	0	0	0	0	0	0	1
xmeelvoorwerp	1	8	1	4	2	1	0	0	1	2	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
xsuikervoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xgrof aardewerk	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	5	1	1	0	1	1	3	1	3	1	3	1	2
xketel	10	52	17	22	9	6	7	4	8	6	14	6	4	10	9	8	7	10	14	6	7	10	5
xpot	5	46	13	18	9	7	8	5	9	10	13	7	4	13	9	8	7	11	13	5	5	6	6
xpan	5	31	11	14	6	4	7	3	7	3	8	3	3	9	8	6	4	7	14	5	3	8	6
xkoekijzer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	1
pan	5	31	11	14	6	4	7	3	7	3	8	3	3	9	8	6	4	7	14	5	3	8	6
bekken	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
BESTEK																							
bestekopberggoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	4	0	3	3	1
lepelopberggoed	0	10	2	4	1	3	2	1	0	0	1	3	4	5	1	2	1	4	8	4	2	4	4
lepelrek	0	8	0	3	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	1
mesopberggoed	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	3	1	1	3	4
xbestekopberggoed	0	10	2	4	1	3	3	1	0	0	1	3	4	6	1	2	2	6	12	5	6	7	5
lepel	5	29	10	16	8	5	7	5	3	5	6	4	4	12	8	9	3	6	15	6	7	10	7
qlepel	0	0	0	0	1	1	3	3	0	0	1	1	0	6	4	7	0	0	3	1	4	5	7
opscheplepel	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	1
paplepel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2
soeplepel	0	0	1	2	0	2	3	2	0	0	0	1	0	2	2	2	0	0	1	0	1	2	6
visschep	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
suikerlepel	0	0	0	0	0	2	1	2	0	0	0	1	0	0	2	1	0	1	1	0	1	2	2
suikerschep	0	0	0	0	1	2	3	3	0	0	4	2	4	10	6	7	1	4	6	5	4	8	7
theelepel	0	0	0	0	1	1	3	0	0	0	2	2	2	5	3	5	0	3	3	0	2	5	5
theeschep	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	1	2	1	0	1	0	1	5	4
zoutlepel	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	5
roomlepel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	3	3	7	3	6	0	0	0	0	0	0	2
melklepel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	3	1	1	0	0	0	0	0	0	0
eierlepel	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	1	1	1	1
vleesbestek	0	0	1	0	1	2	2	3	0	0	0	2	0	2	1	4	0	1	0	2	0	6	5
mes	1	19	5	3	4	4	5	5	3	4	7	1	3	6	6	8	4	4	11	4	6	8	6
dessertmes	0	0	0	0	1	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
vork	2	15	10	7	6	3	7	6	2	5	7	2	3	9	8	9	3	5	12	3	7	9	7
qvork	0	0	0	0	1	1	0	2	0	0	0	0	1	4	4	5	0	0	0	0	1	4	6
kurketrekker	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	3
xlepel	5	29	11	16	8	5	7	5	3	6	8	4	5	12	8	9	3	8	16	6	7	10	7
xmes	1	19	5	3	4	4	6	5	3	4	7	1	3	6	6	8	4	4	11	4	6	8	7
xvork	2	15	10	7	6	3	7	6	2	5	7	2	3	9	8	9	3	5	12	3	7	9	7
xbestek	5	34	12	16	8	5	7	6	4	7	10	4	5	12	9	9	4	10	17	6	7	10	7
xsuikerbestek	0	0	0	0	1	2	3	3	0	0	4	3	4	10	6	7	1	5	7	5	5	9	7
xtheebestek	0	0	0	0	1	1	3	0	0	0	2	2	2	9	4	5	1	3	4	0	3	7	6
xzoutschep	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	2	4	3	10	4	7	0	0	0	0	0	0	2
xroombestek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1
ROOKGEREI																							
rookgerei	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	2	2	0	0	0	1
tabaksdoos	0	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	1	2	3	2	1	1	6	5	2	3	0	5
tabakspot	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	1	1	1	2	2	1	2	3	5	4	3	3	1
tabakskist	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	1	3	0	7	2	2	0	0	1	0	2	0	0
qtabaksbewaargoed	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	1	2	1	0	0	0	0	0	0	0
xtabaksbewaargoed	0	1	0	1	1	2	3	0	0	2	3	4	3	9	6	3	3	8	10	5	6	3	5
asbak	1	10	0	4	2	3	4	1	0	0	1	1	0	0	4	4	0	1	5	2	2	3	5
kwispeldoor	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	1	0	2	1	1
sigarenpen	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	1	0	2
sigarenkoker	0	0	0	1	1	0	2	0	0	0	1	0	1	2	1	1	1	2	1	1	0	0	1
sigarenbus	0	1	0	0	2	1	2	1	0	0	0	1	1	3	3	3	2	1	3	4	4	4	2

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
pijp	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	2	0	0	2	1	0	0	1
pijpenkop	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	1	1	0	0	2
peuter	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	3	1	2	2	2	3	1	0	0
qpijpvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
pijpbewaargoed	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	2	1	0	3	4	2	3	1	3	2	2	0	0
snuifdoos	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	2	0	2	1	1	2	2	0	1	2
xsigaarvoorwerp	0	1	0	1	2	1	3	1	0	0	1	1	1	6	4	5	3	6	7	4	5	8	4
xpijpvoorwerp	0	1	1	1	0	1	2	1	0	2	3	1	0	5	5	3	4	3	6	5	3	0	3
xrookvoorwerp	0	2	1	2	2	3	4	1	0	3	6	4	3	12	7	6	5	11	13	5	7	9	7
HYGIENE																							
gemakkoffer	0	0	0	1	1	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	1	2	1	3	6
pot	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	3	2	2	0	3
bedpot	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
wastafel	0	0	1	0	2	4	6	7	0	0	0	1	2	7	5	9	0	0	4	2	5	10	7
wasgerei	0	0	1	0	1	3	5	3	0	0	0	1	0	1	4	5	0	0	4	1	4	9	6
lampetkan	0	0	1	0	2	0	2	1	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	2	0	2	1	3
lampetkom	0	0	2	1	2	0	4	2	0	0	2	0	1	0	0	1	1	0	3	1	3	1	3
badkuip	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	1
zeepkop	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1
xpispot	0	0	0	1	1	2	3	1	0	0	0	0	0	1	0	0	4	1	4	2	2	3	6
xwassenvoorwerp	0	0	2	1	5	4	7	7	0	0	2	1	2	7	6	9	3	0	7	3	5	10	7
xlampet	0	0	2	1	3	0	5	2	0	0	2	0	1	0	1	1	2	0	3	1	3	1	4
TEXTIEL																							
bed	12	55	17	23	12	7	8	5	1	0	0	1	1	1	1	3	9	13	17	6	7	10	6
matras	0	0	0	0	4	1	6	4	0	0	0	0	0	1	1	5	1	1	6	3	3	5	6
strozak	0	1	2	0	3	1	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
peluw	0	3	2	2	4	2	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	7	13	3	4	7	5
kussen	0	5	2	2	6	1	4	2	0	0	1	0	0	1	3	2	3	6	12	3	6	7	6
bedkussen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xbedkussen	0	5	2	2	6	1	4	2	0	0	1	0	0	1	3	2	3	6	12	3	6	7	6
lendekussen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
stoelkussen	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	1	3	2	4	2	3	0	0	1	0	2	1	0
beddegoed	11	50	17	21	11	7	7	7	9	10	16	6	5	13	10	9	7	8	7	3	3	6	4
deken	2	19	4	9	5	4	4	3	0	0	0	1	0	1	1	2	5	8	13	4	5	6	5
dekbed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
laken	3	24	7	13	6	3	5	0	2	2	2	1	2	0	3	4	5	8	16	3	6	8	7
sprei	0	6	4	6	4	1	3	2	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	2	0	3	7	5
bedkleed	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	2	1	5	2	4	3	1	3	2
bedsloop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
matrassloop	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
peluwsloop	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	3	1	1	2	2
kussensloop	0	9	6	9	4	2	5	0	0	0	0	1	0	0	3	1	2	1	6	3	3	4	3
sloop	0	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	2	0	0	4	1	4	8	1	2	3	3
beddekwast	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ledikantbehangsel	0	1	3	3	4	3	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2
bedgordijn	1	11	1	5	4	4	2	3	0	0	0	2	0	1	3	2	3	3	12	2	4	5	3
gordijn	3	15	5	10	7	4	6	7	1	0	3	4	4	5	8	9	2	6	14	6	4	9	7
glasgordijn	0	1	3	1	5	2	3	1	0	0	2	0	2	3	5	5	7	5	12	5	4	6	4
jalousie	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	1	0	2	6	5
qgordijn	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	1	1
kleed	0	0	0	0	0	2	3	1	0	1	1	1	2	7	9	6	0	2	1	1	2	2	5
tafelkleed	0	0	1	1	4	5	8	5	0	0	2	2	4	7	7	8	3	4	12	1	5	9	7
haardkleed	0	7	0	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
vloerkleed	0	0	0	0	1	3	3	4	0	0	0	0	2	3	6	8	5	9	13	6	5	10	7
vloerzeil	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	5	10	1	6	8	4
carpet	0	0	0	0	2	1	7	4	0	0	0	3	3	12	7	6	6	8	13	5	6	7	5
tapijt	0	0	0	0	1	1	1	4	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	1	0	6
mat	0	0	0	1	4	2	3	1	0	0	4	4	3	6	8	5	8	11	12	6	7	5	5

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
deurmat	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4	3	12	2	4	6	3
loper	0	0	0	0	1	1	2	6	0	0	0	1	3	7	9	8	1	3	6	2	6	9	7
huishoudelijk linnen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	4	3	4	2	1	1	1	0	2	4
servet	0	0	1	1	3	2	5	0	0	0	0	0	0	2	3	2	1	1	5	0	2	6	4
vingerdoek	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0.	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3	3
tafellaken	1	10	4	9	5	2	5	0	0	0	0	1	0	2	2	1	4	3	7	2	4	6	4
handdoek	1	9	5	6	5	2	5	0	0	0	0	0	0	0	3	2	1	2	7	0	2	6	4
theedoek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3	2
strijkdeken	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
doek	1	4	2	3	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	1	1	2	2	1	0
stof	1	11	2	5	3	0	2	4	0	1	2	2	0	2	1	3	1	5	8	4	3	5	2
garen	1	5	1	7	2	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
lint	0	3	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	1	1	0
vlag	0	1	1	0	2	2	5	1	0	0	0	1	0	0	2	1	1	1	2	1	2	0	2
linnengoed	6	26	6	12	8	3	2	7	2	5	3	1	2	8	4	4	0	1	3	1	0	3	1
pellengoed	3	10	4	7	5	3	2	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
was	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
ACCESSOIRES en PRECIOSA																							
beugeltas	0	0	0	1	0	0	2	0	0	2	0	0	0	1	1	2	0	3	5	5	3	2	2
koffer	0	0	1	0	2	2	6	4	0	0	0	3	0	3	3	3	0	0	1	0	2	4	7
paraplu	2	14	3	9	5	2	3	0	0	0	1	1	1	0	1	1	4	1	2	0	2	1	0
parasol	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	0	1	1
wandelstok	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0
vuurwapen	0	8	3	6	5	1	3	1	1	1	1	0	0	2	1	3	0	0	0	2	0	0	0
steekwapen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
jachtgerei	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
brandglas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
penning	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	3
horloge	3	14	5	12	7	3	5	1	4	3	2	3	4	8	7	6	5	10	10	6	7	8	6
dameshorloge	0	0	0	0	2	2	2	1	0	0	0	1	1	8	2	3	0	2	2	0	4	4	4
horlogetoebehoren	1	4	0	4	4	1	3	0	0	1	1	0	1	5	2	2	2	5	4	4	2	4	4
bril	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	2	1	1	1	2	1	3	2	4	2
brilkoker	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	2	2	1	0	3	1	5	0	1	1
etui	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	3	0	0	0	0	4	0	4	5
flacon	0	0	0	0	3	1	1	0	4	4	4	3	3	7	4	4	2	9	9	5	6	8	7
schrijfcassette	0	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	3	1	3	2	3
pen	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	1	1	2	1	4	3
potloodkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	2	0	1
inktvoorwerp	0	0	0	0	2	0	2	1	0	0	0	1	3	2	2	4	2	2	5	2	2	3	6
sponsdoosje	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
beurs	0	0	1	0	1	1	0	0	3	2	4	3	2	7	5	1	4	7	5	0	5	2	4
muntendoos	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	2	2
kostbaarheden	4	22	6	8	4	3	1	5	1	4	4	1	2	3	7	5	0	4	2	2	1	5	5
kapspeld	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	6	5	4	2	0	2
voorhaarnaald	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	7	3	4	1	0	0
zijnaald	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	6	5	5	2	0	0
oorijzer	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	4	2	0	2	1	1	4	9	5	4	2	0	0
xring	1	9	0	8	5	2	3	2	1	3	4	5	4	10	6	6	4	9	11	6	7	7	4
xoorring	1	8	1	10	5	3	2	1	3	2	1	2	1	8	2	3	5	11	12	5	5	4	5
xketting	1	12	0	8	4	3	2	2	2	4	5	2	4	9	5	3	6	12	11	5	6	5	5
xgesp	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	0	1	0	4	0	0	3
xhaak	0	4	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	2	2
xarmband	0	0	0	0	3	0	1	2	0	0	1	2	0	4	3	4	0	1	3	3	2	4	5
xspeld	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	5	3	1	4	1	2	3	9	7	5	3	5	5
doekspeld	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	2	2	1	1	3	2
broche	0	1	0	2	3	2	1	2	1	0	1	1	1	7	3	3	1	7	10	4	6	8	6
medaillon	0	1	0	1	3	1	0	0	0	0	0	0	1	4	4	2	0	1	3	0	4	3	3
knoop	0	0	0	0	3	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	1	4
sluiting	1	5	1	2	1	0	1	0	0	0	0	2	1	2	2	1	1	6	1	3	2	0	3
kruis	0	2	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0

BIJLAGE IV.1c. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
hart	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
bel	0	5	0	1	1	3	2	3	0	0	0	3	0	0	1	1	0	1	1	0	1	0	1
schel	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	2	4	3	0	0	0	1	0	0	3
geld	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	2	2	0	0	2	3
KINDERGOED																							
wieg	2	9	1	6	4	1	1	0	3	2	1	0	2	2	2	2	1	6	8	0	1	5	5
vuurmand	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	3	2	4	5	1	2	4	5
luiermand	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kinderkooi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
kinderstoel	0	2	0	4	3	1	0	0	2	1	2	0	1	3	1	2	1	0	4	0	2	4	4
qpot	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
kinderwagen	1	1	0	0	2	0	0	0	2	0	3	2	0	0	1	2	0	0	2	0	2	1	0
kinderspeelgoed	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	2
qkinderspeelgoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	2	0	1	1	2
kinderbel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
kinderbeddegoed	0	4	1	3	4	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	2	4	0	0	2	3
kinderdeken	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
wiegdeken	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
wiegkleed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1
vuurmandkleed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2
DIERENTOEBEHOREN																							
vogel	1	0	1	0	4	1	1	1	2	0	1	0	0	1	1	1	1	0	4	2	3	0	0
hond	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
konijn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0
vogelkooi	1	5	2	4	8	2	5	3	3	0	4	0	2	4	5	3	2	2	5	2	3	2	2
hondenhok	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0
goudviskom	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	0	1	0	0
konijnenhok	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0
xvogelvoorwerp	1	5	2	4	8	2	5	3	3	0	4	0	2	4	5	3	2	2	5	2	3	2	2
xhondenvoorwerp	0	0	0	1	0	1	2	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	3	0	0	0	0	0
xgoudvisvoorwerp	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	0	1	0	0
xkonijnvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0
NAAIGEREI																							
spinnewiel	1	7	1	1	3	2	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
naaimachine	0	3	1	2	1	0	2	1	0	2	3	1	3	5	0	4	4	7	5	3	5	4	5
garenwinder	0	2	0	2	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
schaar	1	4	1	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	3	1	0	1	1	4	3	1	3
schaartoebehoren	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	1	2	1
xschaarvoorwerp	1	4	1	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	3	1	0	1	1	4	3	3	3
vingerhoed	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	2	1	1	4	4	3	4	5	3
breipen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	2	1	1	1	2
breidop	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	6	3	2	0	1	2	1	3	2	2
breitobbe	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	4
werkmand	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	2	0	0	1	0	0	1	1
naaikist	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	1	1	2	7	0	2	2	0
xnaaikist	0	1	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	0	1	0	3	1	2	7	0	2	3	1
naaldenkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	1	4	3	4	3	3	3
breikoker	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	3	2	1	0	1	0	2	1	0	1
xkoker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xspeldenkussen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ACTIVITEITEN																							
dambord	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	2	1	0	2
qspel	0	1	1	0	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	0	2	0	0	3	1
omberspel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
schaakspel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0
bibliotheek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
kerkboek	1	1	0	2	1	1	1	0	1	5	4	2	0	4	2	4	6	4	6	4	5	7	4
bijbel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	1	0	0	1	4	1	2	1	2
nieuwe testament	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
religieus boek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
boek	0	4	2	3	0	1	5	3	2	0	4	1	5	5	7	8	1	3	8	2	5	7	5
qboek	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
fotoboek	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	2	1	0	1	1	0	1	3	1	1	2	0
boekkrab	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	1	0	2	0	1	1
qmuziekinstrument	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	3	0	0	1	0
piano	0	0	1	0	0	0	3	4	0	0	0	0	3	6	4	7	0	0	0	0	2	8	5
qmuziekvoorwerp	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	1	4
speeldoos	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
landkaart	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
verrekijker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
toneelkijker	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
xspel	0	1	1	0	2	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	4	2	2	5	3	1	3	4
xkerkboek	1	1	0	2	1	1	1	0	1	5	4	2	0	6	2	4	6	5	9	4	6	7	5
xxkerkboek	1	5	2	5	1	1	6	3	3	5	7	2	5	8	7	9	6	7	12	4	7	10	7
xboek	0	4	2	3	1	2	5	3	2	0	4	1	5	5	7	9	1	3	8	2	5	7	5
xmuziekvoorwerp	0	0	1	0	0	0	3	4	0	0	0	1	3	7	4	7	1	0	3	0	2	10	5
VERVOER																							
wagen	0	1	0	6	0	1	1	3	1	3	2	0	0	12	0	2	0	8	5	4	3	1	2
kar	1	40	1	21	1	4	2	3	3	5	1	0	0	7	1	2	0	6	4	3	0	0	0
luxe wagen	0	0	0	0	1	2	1	4	0	2	0	0	0	13	1	3	0	1	0	4	1	0	2
boot	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3	0	0	1	0	0	1	7	3	4	1	1	0
schip	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
slee	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	1	4	0	1	3	6	3	4	2	2	3
fiets	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
MATERIALEN																							
verguld	0	0	0	0	3	0	3	1	0	0	0	0	0	1	2	1	1	1	0	0	0	1	1
verlakt	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	2
juweel	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	8	3	3	0	0	0	1	1	4	4
xkoraal	0	1	0	1	0	0	0	2	0	2	2	1	1	2	3	1	6	11	10	6	6	5	4
bloedkoraal	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	8	4	4	1	1	2
kornalijn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	2
granaat	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1	3	2	2
goud	2	21	7	13	9	5	6	6	4	5	9	6	5	13	9	6	7	13	14	6	7	10	7
zilver	1	13	2	14	5	6	6	7	6	6	8	7	5	12	10	9	8	13	16	6	7	10	7
porselein	1	2	1	2	3	2	5	5	0	2	0	1	2	4	6	8	1	1	1	2	1	5	6
kristal	0	0	0	0	1	1	2	4	0	0	0	1	1	4	1	4	0	0	0	0	0	2	4
tin	1	25	1	16	5	3	2	2	5	3	8	6	4	11	8	7	1	0	1	2	1	2	1
eikehout	0	2	0	2	1	0	2	1	2	1	2	4	1	2	3	4	0	2	1	0	0	1	0
gladhout	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0
mahoniehout	0	0	1	0	4	1	3	3	0	0	2	3	3	5	7	7	0	0	2	0	1	2	3
vurehout	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0
mat	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0
trijp	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	1	1	0	0
VOORWERPEN van EDELMETAAL																							
zbestek	0	0	0	0	2	3	5	4	0	4	5	4	5	12	8	9	1	7	11	6	7	8	7
zserviesgoed	0	0	0	0	1	3	3	4	0	0	0	3	1	9	5	6	0	1	1	6	3	7	7
zhorloge	1	9	2	9	4	2	2	0	3	3	1	1	3	1	1	3	3	8	7	5	4	5	1
zdameshorloge	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
zoorijzer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	7	4	2	1	0	0
zflacon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	2	1	3	5	1	1	1	2

BIJLAGE IV.1c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
zsigaarvoorwerp	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	1	1	2	1	1	0	0
zboek	0	1	0	1	0	0	0	0	3	4	2	0	0	1	2	2	5	3	4	4	2	2	2
ghorloge	0	0	0	0	3	1	4	1	0	0	1	2	2	8	6	6	1	4	5	3	7	7	6
gdameshorloge	0	0	0	0	2	2	2	1	0	0	0	1	1	7	1	3	0	2	2	0	4	4	4
goorijzer	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	1	0	1	0	3	1	3	1	0	0
gflacon	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	6	3	2	0	5	2	4	5	7	6
gsigaar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
gboek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	7	4	2	0	0	2	3	4	7	4

BIJLAGE IV.2. DE CONSUMPTIEGOEDEREN PER STREEK, PERIODE, SOCIALE EN CONSUMPTIEGROEP. GEMIDDELDEN

In deze bijlage vindt men het gemiddelde aantal items per periode, streek, sociale en consumptiegroep. Het gemiddelde is berekend op basis van die boedels waarin het item ook daadwerkelijk voorkomt. Het aantal hiervan kan men vinden in bijlage IV.1. Dit aantal kan ook '1' zijn. Men moet de hier vermelde gemiddelden dan ook met grote voorzichtigheid en altijd in samenhang met de gegevens uit bijlage IV.1 hanteren. Bovendien kunnen achter de gemiddelden grote verschillen schuilgaan. Tevens dient men er rekening mee te houden dat in de loop van de negentiende eeuw de kwaliteit van de informatie betreffende de aantallen items verslechterd is (zie ook paragraaf 2.1 – bronnenkritiek).

Voor het overige gelden voor deze bijlage dezelfde opmerkingen als die gemaakt zijn aan het begin van bijlage IV.1.

BIJLAGE IV.2a. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep, 1830. Gemiddelden

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
VERWARMING																				
kachel	1,0	1,5	1,3	0,0	1,0	1,4	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,3
haardkachel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xkachel	1,0	1,5	1,3	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,3
haard	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,6	2,5	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
kookkachel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
fornuis	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
oven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,3	1,2	1,3	1,7	2,0	2,7	2,4
opkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
comfoor	0,0	1,0	3,0	1,0	2,5	3,8	1,0	1,3	2,3	2,2	3,0	4,2	1,0	1,3	1,8	1,4	1,9	4,0	3,8	5,7
stoof	0,0	1,8	0,0	3,0	1,0	9,7	3,4	4,5	3,0	4,7	6,4	11,6	3,5	6,0	5,3	10,0	7,1	9,8	8,6	14,3
theestoof	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,4	1,5	1,4	1,0	1,5	1,9	2,1	2,4	2,2	2,0	2,8	3,0	1,8	5,8	5,5
tabakscomfoor	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,5	1,7	1,0	1,0	1,2	1,3	1,2	3,0	1,4	2,0
bedpan	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
pijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0
plaat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	2,4	1,2	1,5	2,3	1,3	2,4
ketting	1,0	1,1	1,0	0,0	1,0	2,0	1,2	1,5	1,8	2,8	1,9	2,0	1,0	1,5	1,1	1,0	1,2	1,0	1,7	1,2
hangijzer	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,1	1,1	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
heugel	1,0	1,4	1,5	2,0	1,3	2,0	1,3	1,0	1,3	1,5	1,3	1,5	1,4	1,0	1,3	2,0	1,2	1,0	1,5	1,0
xheugel	1,7	2,0	2,0	2,6	1,6	2,4	2,0	2,4	2,9	3,4	2,9	3,4	1,7	1,3	1,8	2,8	2,1	1,5	2,8	1,4
rooster	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,5	1,0	0,0	1,0	1,0	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0	3,0	1,0	1,5	2,7	2,4
vuurijzer	1,0	1,1	1,0	1,0	1,1	2,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xrooster	1,0	1,1	1,2	1,0	1,3	3,6	1,0	0,0	1,0	2,0	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0	3,0	1,0	1,5	2,7	2,3
tang	1,0	1,1	1,0	1,0	1,1	1,6	1,1	1,4	1,9	1,9	1,8	2,6	1,0	1,2	1,1	2,2	1,4	1,0	2,3	2,7
pook	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5
blaasbalg	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6
asschep	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3
vuurtoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
vuurscherm	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,1	1,0	1,3	1,0	2,0	1,8	1,3	1,8	1,5	2,3	2,6
turfbewaarvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,8	1,5	1,0	5,8	1,0	1,5	1,0	2,0	1,3
turfpomp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,7	0,0	1,0	1,4
houtbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
kolenbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
rondsel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	2,0	1,0	1,0	0,0
xzwavelstoklade	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,8	1,0	1,5	0,0	1,0	1,3

BIJLAGE IV.2a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
xvuurmaker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,3	1,3	1,6	1,0	1,0	1,3
aspot	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
doofpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,2	1,3	1,3	1,8	1,8	2,3
xdoofpot	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,2	1,3	1,4	1,8	2,0	2,5
xhaard	1,7	2,0	2,5	2,6	1,7	4,4	2,4	3,1	3,4	4,6	4,3	5,9	1,9	1,8	2,2	3,8	2,4	2,5	4,4	4,2
xverwarming	1,8	2,0	2,8	2,6	2,3	5,3	2,4	3,1	3,4	4,6	4,3	6,6	1,9	2,0	2,5	3,8	2,9	2,8	4,6	4,7
xxverwarming	4,3	4,8	6,2	5,0	5,8	16,8	5,8	6,7	7,4	10,3	9,4	15,0	4,8	6,0	9,3	10,8	10,5	9,4	16,2	20,2
VERLICHTING																				
kandelaar	0,0	1,0	2,0	2,0	2,8	3,4	0,0	1,4	2,6	1,6	1,9	3,3	1,8	1,2	1,9	2,8	2,3	2,4	2,8	3,7
blaker	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	2,2	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	3,5	1,0	1,0	2,3	1,0	1,6	1,5	3,6	2,2
profijter	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0
lamp	1,3	1,4	2,3	1,8	3,3	4,6	2,1	1,7	2,0	2,4	3,3	4,0	1,3	1,7	1,6	2,5	1,2	1,0	1,5	2,6
lantaarn	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,1	1,3	1,3	2,6	2,1	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	2,5	1,6
kaarstoebehoren	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	3,3	0,0	2,0	1,0	2,2	1,3	2,9	2,3	0,0	3,6	2,3	3,2	1,6	3,0	4,8
lamptoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
snuiter	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	3,3	0,0	2,0	1,0	2,2	1,3	2,6	2,0	0,0	3,3	2,3	2,8	1,6	2,6	3,5
xkandelaar	0,0	1,0	2,0	2,0	3,6	5,0	1,0	1,4	2,6	2,1	1,8	4,5	2,2	1,3	3,5	3,8	3,3	3,0	6,4	5,9
xkaars	0,0	1,3	2,3	2,0	3,6	8,5	1,0	1,9	2,8	3,3	2,3	6,7	3,8	1,3	5,1	5,2	5,8	4,6	9,6	9,8
xxkaars	0,0	1,2	2,0	1,8	4,2	5,5	1,3	1,9	3,6	2,5	3,4	6,0	2,2	1,5	3,5	4,6	3,4	3,0	8,4	7,2
xverlichting	1,3	2,2	4,0	3,0	5,9	13,0	2,9	2,9	4,6	5,2	7,1	13,0	4,6	2,3	6,3	5,8	6,9	5,2	13,6	14,0
MEUBILAIR																				
bedstede	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	2,3	0,0	3,0	1,6	2,4	2,0	2,4	2,2	3,5	3,8	4,1
ledikant	0,0	1,0	1,5	0,0	2,0	3,2	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,3	2,3
rustbank	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,3	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0
canape	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
xkruk	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0
stoel	5,6	6,8	12,0	8,8	17,4	44,0	8,4	10,6	20,4	15,3	24,8	29,1	9,9	16,7	14,6	20,8	20,3	24,4	40,2	50,4
armstoel	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,8	1,0	3,0	2,0	1,0	1,3	1,7	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4
fauteuil	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	4,0	2,0	1,2
xarmstoel	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,8	1,0	3,0	2,0	1,0	1,3	1,6	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,5	1,8	1,6
bank	1,5	1,9	3,0	3,5	1,0	1,0	2,3	2,0	1,8	1,7	2,8	2,0	0,0	1,0	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0
vaste kast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	2,3	1,5	1,6	2,0	4,2	5,4
kast	1,8	1,7	1,7	2,5	1,2	3,0	1,5	2,1	2,8	2,4	3,3	2,8	1,7	3,3	2,2	6,2	3,6	5,0	5,2	7,2
hoekkast	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
glazenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,4	1,4	1,0	1,5	1,0	2,4
buffet	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,2	1,5	1,0	1,5	2,0	0,0	0,0	1,7	0,0	2,0	2,0	2,0	2,7
vliegenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
chiffonniere	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,6
commode	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
latafel	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,4	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,2	3,0	1,1	1,2	1,6	1,0	2,7	1,9
kabinet	0,0	1,0	1,3	0,0	1,0	1,2	1,5	1,1	2,0	1,3	2,6	1,7	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	2,2	2,2
klerenkast	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,3	0,0	1,0	1,3
boekenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
tafel	1,3	1,7	3,0	2,0	4,5	8,2	3,2	2,9	4,4	3,5	5,1	4,7	2,3	2,6	4,4	3,8	4,6	4,5	4,2	7,0
uittrektafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,7	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	2,4	2,8
klaptafel	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,5	1,3	1,5	1,0	1,0	2,0	1,7	2,0	1,3	1,3	1,5	1,0	2,3	2,4
spiegeltafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,7	1,4	1,9	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
nachtkastje	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,4
xserviestafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5
kniptafel	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,6
speeltafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
geridon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	4,0
bureau	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,3	1,4	1,0	1,0	1,3
secretaire	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
pulpitrum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,2	1,0	1,3	1,3	1,5	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
lessenaar	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,3	1,5	1,0	2,0	2,0
aanregt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,4	1,4	2,3	1,3	0,0	1,5	2,3
gootsteen	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

BIJLAGE IV.2a. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
tuinmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,5	2,0
ziekenmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0
BEWAARGOED																				
bak	0,0	1,6	2,0	3,0	1,0	11,7	4,5	3,7	1,0	6,3	6,2	5,0	2,0	1,0	1,6	1,0	2,3	7,0	4,3	5,7
kist	2,3	1,4	1,0	1,6	2,2	7,2	1,7	1,4	1,4	1,9	2,7	4,6	1,0	3,0	1,9	1,2	1,0	1,5	11,0	2,3
doos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0	2,3	1,0	5,0	1,5	3,2	1,5	2,0	5,0	2,3	1,3	1,0	2,0	2,9
mand	1,0	2,8	1,0	2,5	1,0	5,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	5,0	3,5	1,7	5,1	11,5	4,6	3,5	6,0	7,1
korf	1,0	3,0	0,0	3,3	1,0	1,7	2,5	2,1	2,0	4,1	5,2	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
balie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,8	2,0	7,8	3,8	15,8	2,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0
kuip	0,0	2,1	2,0	1,3	1,5	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	2,0	6,0	0,0
tobbe	0,0	1,2	1,0	1,0	1,0	2,5	1,0	1,0	0,0	1,5	2,7	1,0	1,7	1,0	1,7	2,2	1,8	2,3	3,6	3,0
ton	0,0	1,6	1,0	0,0	2,7	3,0	6,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0
vat	1,0	1,4	0,0	3,0	1,2	6,7	5,4	6,8	5,7	6,6	13,6	9,7	9,5	1,7	3,6	4,6	3,3	1,0	2,8	3,1
zak	1,0	3,9	3,0	1,0	0,0	1,0	7,8	23,0	13,0	3,2	28,8	1,7	0,0	0,0	6,0	30,0	1,0	9,0	1,0	2,5
rek	1,0	2,1	2,0	1,7	1,5	1,0	1,0	2,0	1,5	1,0	2,0	1,0	2,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0
schamel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,5	1,2	2,3	2,3	1,8	1,6	1,0	2,0	1,0	1,5	0,0	0,0	3,0	1,0
schut	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0
xbalie	1,0	3,3	3,5	2,8	3,0	9,3	11,4	9,4	13,9	8,7	36,1	11,0	8,6	1,4	4,7	11,0	3,0	7,5	8,6	6,1
xbewaargoed	3,7	5,8	2,8	7,7	4,6	30,2	14,8	12,4	16,7	16,1	45,4	30,3	8,0	3,8	9,5	21,7	8,1	12,3	24,6	20,2
DECORATIE																				
spiegel	1,0	1,2	1,5	1,0	2,3	6,0	1,3	1,6	2,7	1,9	3,1	3,7	2,0	2,0	2,8	2,8	3,5	2,6	4,6	7,2
qspiegel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	6,0	0,0	0,0	1,7
schoorsteenspiegel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	3,0	1,0	1,7	1,0	1,3
spion	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
chassinet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	3,0
xportret	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,5	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	9,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
plaat	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	9,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	8,5	13,0	2,8	7,3	7,8	12,0	12,6
prent	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	11,5	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
schilderij	3,0	3,5	4,7	0,0	6,1	10,6	6,7	7,4	4,6	9,4	9,1	13,0	9,3	9,3	11,1	14,6	13,0	6,5	5,0	22,3
qafbeelding	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	4,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
beeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,2	0,0	1,7	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0	1,0	2,2
qbeeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,0	0,0	1,0	2,0	6,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	4,5
bloemvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0	0,0	9,5	2,5	20,2	0,0	0,0	1,0	0,0	10,0	1,0	2,5	4,0
versierstel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	7,0	3,0	1,0	3,0	1,8	1,7	2,8	1,0	1,3	1,9	4,6	2,5	3,3	2,6	4,3
bordenrek	1,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kastanjevaas	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7
crucifix	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
antoniusbeeeld	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
weiwatersbakje	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
klok	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	2,3	1,0	1,0	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	0,0
qklok	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3	2,0	1,0	1,2	1,8	1,4	2,0	1,4	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	0,0	1,0	1,0
staande klok	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
pendule	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
wekker	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
barometer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	2,0	1,3	1,2
hor	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xspiegel	1,0	1,2	1,5	1,0	2,3	6,2	1,3	1,6	2,7	1,9	3,1	3,7	2,0	1,9	3,0	3,5	4,6	3,6	5,0	8,5
xplaat	3,0	3,0	4,7	0,0	6,3	17,7	6,7	7,8	7,8	9,5	9,4	18,3	9,3	9,0	12,6	15,0	14,1	8,8	12,4	25,1
xbeeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	3,4	2,0	3,7	0,0	1,0	1,5	0,0	1,5	1,0	1,5	3,3
xornament	2,0	2,6	4,3	1,0	6,7	23,2	5,8	7,8	9,3	11,7	10,6	22,1	9,4	8,5	13,8	19,0	15,1	11,0	15,6	31,0
xreligiosa	0,0	1,0	1,5	1,0	2,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xklok	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	2,3	1,0	1,2	1,7	1,5	2,0	2,0	1,0	1,2	1,0	1,5	1,1	1,3	1,4	1,4
SCHOONMAAKGOED																				
gieter	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3
emmer	1,0	1,5	1,6	2,2	2,0	6,0	6,1	4,0	9,4	5,9	15,4	7,7	1,8	9,5	1,8	10,0	2,6	2,7	4,0	3,9
glazenspuit	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,3

BIJLAGE IV.2a. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
dweil	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	3,0	0,0	0,0	1,0
vuilnisblik	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,3	1,0	1,3	1,3
stoffer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,0	1,8	1,0	1,0	0,0	1,5	2,0
boener	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
schuier	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	2,0	1,8
veger	0,0	0,0	2,0	0,0	3,0	1,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,3	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
borstel	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	3,3	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
klerenborstel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
bezem	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,7	1,0	0,0	1,3	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0
luiwagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ragebol	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,3
spoelbak	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
dierenval	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xwasteil	1,0	1,0	1,5	1,0	2,0	2,0	2,8	1,9	2,5	2,6	4,0	4,4	1,0	1,3	3,0	1,0	3,0	0,0	2,7	2,5
mangel	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,5	1,4
mangelplank	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	2,7	2,1	2,5	3,3	3,0	2,5	2,0
mangelbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0	1,3	0,0	0,0	2,0
pers	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,2	0,0	1,0	0,0	1,3	1,2
strijkijzer	1,0	1,0	1,0	1,7	1,0	2,3	1,0	1,0	2,0	1,3	1,2	1,4	1,0	1,0	1,1	1,5	1,4	1,0	1,2	1,9
strijktoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	0,0	1,2	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	1,3	1,7
xdroogrek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	22,7	1,5	1,5	1,5	1,6	1,8	2,1	1,5	1,0	1,4	1,8	2,2	1,0	3,8	3,2
droogbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	3,0	3,0	2,0	3,0
xklerenmand	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	10,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0
mutsendroger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,0	0,0	2,0	1,3
kappenkist	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,5	0,0	1,0	2,0
mutsendoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,8
kaperlade	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0
kousenbeen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	4,0
xveeggerei	0,0	1,0	2,0	0,0	2,5	4,0	2,0	2,7	0,0	2,8	2,5	4,8	1,3	0,0	2,3	1,8	2,5	0,0	3,0	2,9
xmangelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,6	2,7	2,4	2,8	4,2	2,5	2,2	3,7
xmangel/pers	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	2,6	2,7	2,5	2,8	4,7	2,5	3,2	4,4
xstrijkvoorwerp	1,0	1,0	1,0	1,7	1,0	2,7	1,0	1,1	1,8	1,3	1,9	1,6	1,8	1,7	1,6	3,0	2,0	1,0	2,0	3,1
xmangel/pers/strijk	1,0	1,0	1,0	2,0	1,3	2,3	1,0	1,1	1,8	1,3	2,0	2,2	3,1	4,3	3,3	4,0	6,0	2,3	5,2	7,5
xhoofddeksel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,2	1,3	1,3	0,0	2,0	2,0
xwasvoorwerp	1,5	1,1	1,8	1,8	2,6	15,2	3,2	3,6	3,8	4,8	6,3	8,4	4,1	3,6	4,8	5,0	8,9	3,7	11,4	13,2
SERVIESGOED																				
serviesgoed	0,0	1,4	2,0	2,0	1,3	2,2	2,0	2,3	5,7	3,3	2,7	8,8	34,5	3,2	11,6	38,6	20,3	3,5	3,3	14,2
kop	2,0	5,7	5,7	4,7	8,8	18,0	9,3	3,9	4,0	7,4	11,3	16,1	9,3	4,0	7,1	14,0	18,3	10,8	14,3	27,4
schotel	3,5	8,5	8,2	12,2	9,5	31,8	14,3	6,7	5,5	10,7	16,8	21,1	8,7	54,5	4,6	8,6	20,5	10,6	22,6	30,2
xkaraf	1,0	1,9	2,0	3,7	2,3	3,8	2,7	2,4	2,0	3,5	3,3	3,4	1,8	1,3	2,4	2,5	3,3	2,7	1,8	3,6
koffie/theegoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0
theeservies	0,0	3,8	0,0	0,0	1,0	1,8	9,3	16,9	28,7	27,4	35,0	43,0	11,8	1,8	14,0	2,2	1,6	10,3	8,6	7,7
theepot	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	2,0	1,3	2,6	1,8	3,2	3,0	6,3	1,9	1,6	2,4	3,7	4,8	4,7	5,2	9,0
theeketel	1,0	1,1	1,0	1,0	1,5	1,5	1,7	1,5	2,0	1,7	2,6	2,1	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,5	2,0
spoelkom	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	2,0	3,9	5,9	5,8	8,1	14,1	12,8	2,3	2,0	3,4	2,3	4,0	6,7	2,4	8,2
melkkan	1,0	2,5	0,0	0,0	1,0	1,5	2,0	4,5	2,0	3,5	2,3	2,3	2,0	1,5	1,5	2,8	3,6	1,8	2,8	5,6
theekop	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,0	10,0	0,0	6,0	44,0	8,7	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
theeschotel	0,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	7,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
suikerbewaar-voorwerp	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,9	2,0	2,8	3,4	3,4	1,8	1,7	1,5	1,3	3,4	2,5	3,0	5,7
theezeef	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
theebus	1,5	1,2	1,0	0,0	3,0	3,0	1,0	2,3	1,0	2,3	2,8	3,7	2,0	1,0	1,6	1,7	2,3	2,0	3,7	4,7
koffieservies	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0
koffiepot	2,0	1,8	4,0	2,5	2,8	4,7	2,6	2,8	3,9	5,1	4,7	6,0	2,1	2,6	3,8	4,2	4,5	2,2	4,0	5,4
koffieketel	1,2	1,9	1,5	1,3	5,5	3,0	1,0	1,4	2,0	1,8	1,8	2,0	2,0	1,7	1,3	1,0	1,5	1,0	1,5	1,4
koffiekop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	0,0
koffietrommel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,7
driehoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,5	2,6
chocoladepot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	3,0	0,0	1,0
chocoladeketel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4

BIJLAGE IV.2a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
chocoladekop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	6,0
chocoladeschotel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
chocoladegoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
glaswerk	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	2,3	1,3	5,5	2,0	3,3	7,0
glas	1,0	3,2	10,6	1,0	13,0	29,2	4,2	6,1	12,4	13,2	16,8	29,3	3,5	2,3	5,0	9,4	4,7	14,7	9,0	14,0
flessenbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	3,0	1,3
likeurkelder	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0
trommel	0,0	1,5	3,0	0,0	1,5	4,0	3,2	2,8	2,8	4,6	4,3	7,2	3,9	4,4	4,2	5,2	4,6	4,0	7,0	6,6
blad	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	5,8	3,0	1,8	4,0	3,9	4,7	1,7	5,5	3,3	3,3	6,3	3,3	6,3	6,4	9,3
presenteerblad	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	4,3	0,0	3,0	1,0	2,0	14,0	7,4	3,9	4,0	5,1	3,5	5,4	5,7	7,6	7,4
tafelservies	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
bord	6,3	13,8	11,4	15,8	22,4	55,2	15,9	19,0	35,8	37,1	74,4	61,7	33,3	20,9	28,1	33,3	40,9	24,3	47,0	36,3
schaal	0,0	1,4	2,0	1,0	2,7	13,3	3,5	3,0	3,0	1,4	5,7	4,5	3,5	2,4	3,8	6,5	11,1	11,5	20,4	25,9
bijzetbakje	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	4,5	0,0	1,0	2,0	1,6	7,0	1,8	0,0	1,0	1,0	2,0	1,5	2,3	2,8	3,1
botervoorwerp	2,0	2,2	1,5	3,7	3,0	3,3	1,3	1,0	1,7	2,0	1,5	2,0	1,0	2,0	2,3	2,0	4,9	6,7	3,4	9,6
mosterdvoorwerp	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,5	1,0	2,0	2,0	1,5	1,2	1,2	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,3	2,0
xolie/azijnstel	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,7
olievoorwerp	1,0	1,3	1,0	2,8	1,5	3,0	1,0	1,8	0,0	1,0	1,5	1,4	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0
azijnvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
peper/zoutstel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
pepervoorwerp	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	2,5	1,0	1,4	2,0	1,3	2,0	2,2	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,6
zoutvoorwerp	1,0	1,3	1,5	1,7	1,0	3,7	1,0	2,5	1,5	1,4	1,6	1,8	1,0	1,0	1,3	2,0	1,7	1,7	1,0	3,5
zuurvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3
kurk/dop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	6,0	5,9
xtheevoorwerp	1,9	2,0	2,8	1,0	3,4	6,0	13,4	27,4	37,3	42,8	59,0	62,4	9,9	3,3	10,9	9,8	11,5	17,0	19,4	28,1
xkoffievoorwerp	1,4	1,9	3,7	1,8	3,6	5,7	2,9	3,3	4,1	5,8	5,7	7,3	2,6	4,6	4,1	5,2	5,3	3,6	5,6	7,9
xthee/koffievoorwerp	2,9	3,6	5,0	2,8	6,1	11,7	16,0	30,6	41,4	48,6	64,7	69,7	12,5	7,9	14,2	15,0	16,8	20,6	25,2	36,2
xchocoladevoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,1	3,5	1,3	2,0
xpresenteervoorwerp	0,0	1,5	3,0	0,0	2,3	10,7	3,2	4,1	4,2	6,5	9,0	14,3	8,6	8,6	8,7	12,8	12,5	11,2	21,0	20,9
xbijzetvoorwerp	2,4	3,1	2,8	7,0	2,5	10,7	1,6	2,5	2,1	2,9	4,1	8,5	1,7	2,3	2,2	4,5	7,0	9,0	9,8	17,0
xolie/azijnvoorwerp	1,0	1,3	1,0	2,8	1,5	2,8	1,0	1,8	0,0	1,0	1,5	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,8	2,0
xpeper/ zoutvoorwerp	1,8	1,9	2,5	1,5	1,5	4,0	1,0	2,0	1,6	2,1	2,8	3,7	1,3	1,0	1,8	2,7	1,8	2,0	1,6	5,1
KEUKENGOED																				
keukengerei	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0
xvergiet	1,0	1,8	1,0	1,0	1,3	3,3	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	3,5	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,3	1,7
xzeef	1,0	2,0	0,0	3,5	4,5	5,5	2,8	1,0	4,3	1,0	3,8	1,0	0,0	2,0	1,0	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0
mortier	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xvorm	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xpollepel	0,0	1,3	0,0	2,0	0,0	0,0	2,0	5,0	1,3	1,8	1,3	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xhakvoorwerp	0,0	1,4	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3
xgortvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	1,0	0,0	1,0	3,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0
xbeschuitvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0
xeiervoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,5
xprovisievat	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	3,3	1,7	1,7	0,0	9,0	4,4
xaardappelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xappelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	4,0
xzuurkoolvat	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xbonenvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xvleesvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	1,3	1,0	0,0	1,0	1,3	1,5	1,3	0,0	1,0	1,0
xspekvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0
xmeelvoorwerp	0,0	3,0	0,0	0,0	10,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xsuikervoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xgrof aardewerk	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	5,5	0,0	22,8	21,0	0,0	0,0	56,0	14,5
xketel	4,0	5,5	4,2	6,8	5,1	12,0	3,2	2,3	4,6	2,9	3,8	4,0	1,4	3,4	2,5	6,0	3,5	3,6	8,3	7,3
xpot	2,0	3,2	4,6	6,0	6,3	18,5	7,2	6,5	6,0	13,6	15,0	23,7	4,9	4,0	6,0	17,0	11,1	4,7	8,0	7,4
xpan	1,5	1,4	1,0	1,4	1,7	6,3	1,4	1,3	2,1	2,1	4,0	6,7	2,4	1,3	2,2	6,0	3,3	4,0	6,4	7,4
xkoekijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,5
pan	1,5	1,4	1,0	1,4	1,7	6,2	1,4	1,3	2,1	2,1	4,0	6,7	2,4	1,3	2,2	6,0	3,3	4,0	5,8	7,3
bekken	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,3

BIJLAGE IV.2a. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
BESTEK																				
bestekopberggoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
lepelopberggoed	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
lepelrek	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mesopberggoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xbestekopberggoed	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,2	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0
lepel	5,3	8,1	6,3	7,4	10,0	28,3	9,3	6,3	19,6	12,2	21,8	28,7	2,0	1,8	1,4	7,0	6,7	11,0	19,6	29,7
qlepel	0,0	1,5	0,0	1,0	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,5
opscheplep	0,0	2,5	0,0	0,0	0,0	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
paplepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	2,0	1,0	1,0
soeplepel	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,2	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,2
vissche p	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7
suikerlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,0	9,5	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	15,0
suikerschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,4	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,8	2,3	3,2
theelepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	1,0	2,0	7,0
theeschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
zoutlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,7
roomlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,8	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
melklepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,5	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
eierlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	3,3	3,3	6,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	9,3	9,0	5,7
vleesbestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	1,0
mes	0,0	2,3	4,5	0,0	3,5	10,8	1,0	3,4	2,7	5,3	2,2	10,8	3,3	0,0	2,1	7,3	4,8	3,0	1,5	11,0
dessertmes	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0
vork	3,5	5,8	5,3	8,0	8,5	15,7	4,1	3,9	5,3	8,9	1,7	18,6	2,0	1,0	1,3	4,7	4,4	7,0	16,4	26,5
qvork	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kurketrekker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
xlepel	5,3	8,3	6,5	7,6	11,0	33,8	8,4	6,7	20,9	15,4	26,8	36,4	2,0	1,8	1,6	8,8	8,1	17,6	26,8	43,9
xmes	0,0	2,3	4,5	0,0	3,5	11,8	1,0	3,4	2,7	5,3	2,2	10,8	3,3	0,0	2,1	7,3	4,8	3,0	1,5	11,8
xvork	3,5	5,8	5,3	8,0	8,5	15,7	4,1	3,9	5,3	8,9	1,7	18,7	2,0	1,0	1,3	4,7	4,4	7,0	16,4	26,5
xbestek	7,0	12,3	12,8	14,0	17,8	61,3	11,0	11,1	24,3	26,6	29,9	64,4	4,8	1,9	3,8	18,3	14,7	25,0	44,4	82,2
xsuikerbestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,2	5,8	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0	1,8	2,3	4,7
xtheebestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	1,0	2,0	7,3
xroombestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,9	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
ROOKGEREI																				
tabaksdoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,0	2,0	1,0	1,7	2,0	1,0	1,0	1,2	1,5	1,5	2,0	3,0	1,8
tabakspot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,2	1,0	1,5	1,2	1,4	1,4	1,3	1,4	1,8
tabakskist	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	2,0	0,0	1,5	1,3	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,0	1,0	1,5
qtabaksbewaargoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
xtabaksbewaargoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,6	1,0	1,3	3,0	1,4	1,6	3,6	1,7	1,3	1,7	2,0	2,3	3,0	2,8	4,8
asbak	1,0	1,0	1,0	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kwispeldoor	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,4	1,3	1,0	2,7	1,5	1,4	4,0	2,3	1,4
sigarenpen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0
sigarenkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
sigarenbus	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
pijp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,0	0,0	6,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
pijpenkop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0
peuter	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,0	0,0	8,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,5	0,0	1,0	2,0
qpijpvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
pijpbewaargoed	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,3
snuifdoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,7
xsigaarvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,7
xpijpvoorwerp	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	2,8	1,3	6,2	0,0	1,0	1,3	2,5	2,3	1,0	2,0	1,9
xrookvoorwerp	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	3,4	1,0	1,8	4,0	2,0	2,3	8,7	2,0	1,5	2,1	3,0	3,4	2,8	5,0	6,6
HYGIENE																				
gemakkoffer	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,6	1,0	1,3	2,0	1,6	1,1
pot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,5	2,0	1,3	1,0	1,0	1,6
bedpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	3,0	1,0

BIJLAGE IV.2a. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
wastafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,8
wasgerei	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
lampetkan	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5
lampetkom	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,6	3,3
scheerbekken	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0
zeepkop	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
xpispot	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,7	2,5	2,0	1,8	2,8	2,2
xwassenvoorwerp	0,0	0,0	1,0	0,0	5,0	4,4	0,0	1,0	0,0	1,3	1,5	2,2	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	2,3	3,2	5,7
xlampet	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	4,4	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	1,7	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	2,6	4,8
TEXTIEL																				
bed	1,4	2,4	2,4	3,3	4,6	5,0	3,4	2,9	3,3	3,5	4,9	4,4	1,5	2,6	2,8	4,2	2,9	4,2	6,0	5,8
matras	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,9
strozak	0,0	2,5	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
peluw	1,0	1,7	1,3	3,5	5,0	4,8	1,4	1,8	3,8	2,5	3,2	3,3	1,4	2,3	2,8	3,7	3,4	3,8	6,2	7,3
kussen	1,7	1,8	4,0	3,8	9,7	11,4	8,5	7,2	9,0	10,2	10,6	13,1	2,6	2,7	3,7	7,7	6,1	6,2	7,2	9,4
bedkussen	1,0	1,7	1,0	0,0	0,0	3,7	2,0	0,0	0,0	4,0	0,0	9,3	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	4,0
xbedkussen	1,5	1,9	2,0	3,8	9,7	13,6	7,6	7,2	9,0	9,6	10,6	17,1	2,6	2,7	3,7	7,7	6,5	6,2	7,2	9,8
lendekussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,8
stoelkussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,3	5,5	6,7	5,0	11,4	11,7	0,0	0,0	1,6	6,0	3,0	0,0	3,0	8,3
beddegoed	1,0	1,2	1,5	1,0	2,4	5,0	2,0	1,3	4,7	1,8	6,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
deken	2,1	2,5	2,3	6,0	7,4	10,3	3,0	7,0	1,0	1,1	1,4	5,3	2,4	4,9	5,0	9,7	7,5	7,2	12,0	11,9
dekbed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	2,1	3,2	2,8	3,2	3,6	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
laken	7,3	9,4	8,6	19,4	21,4	39,0	19,0	7,3	13,9	15,9	21,9	50,4	3,7	2,1	4,1	7,0	7,6	8,2	5,4	17,6
sprei	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	4,3	3,0	0,0	4,0	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	2,5
bedkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,8	0,0	2,1	1,8	2,8	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	2,5
bedsloop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	0,0	0,0	1,0	1,0	6,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	3,0	1,0	2,0	2,3
matrassloop	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
peluwsloop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,5	2,0	3,0	3,0	1,8
kussensloop	4,0	6,8	10,0	0,0	12,8	33,2	2,3	6,2	3,0	9,1	15,7	37,5	2,3	2,1	4,9	3,8	5,6	5,0	2,6	8,9
sloop	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	2,5	50,0	1,0	1,0	2,0	1,5	2,5	5,5	10,5	3,0	20,5
beddekwast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0
ledikantbehangsel	0,0	6,0	1,0	0,0	2,0	4,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0
bedgordijn	1,0	3,5	4,0	2,0	2,5	3,0	5,0	7,0	5,5	3,9	3,0	6,2	1,7	2,0	1,4	1,7	3,2	2,3	5,3	9,6
gordijn	3,0	1,9	3,0	3,0	7,8	18,8	4,0	4,0	1,0	5,3	4,3	17,7	1,0	1,0	1,8	4,0	2,0	1,0	11,7	4,7
glasgordijn	0,0	4,0	0,0	0,0	3,5	23,4	4,5	6,1	2,5	10,6	14,0	19,0	0,0	0,0	3,4	3,3	2,8	7,5	9,3	7,0
qgordijn	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5
kleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	2,5	5,5	3,5	2,8	4,3
tafelkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,2	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	2,5	0,0	1,0	2,0	2,0	3,0	1,3	2,0	2,1
haardkleed	1,0	1,1	2,0	1,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	2,0	2,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0
vloerkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,8	1,0	3,0	1,3	3,0	5,1
vloerzeil	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	6,0	1,7
carpet	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,3	2,5	2,4	4,5
tapijt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,0	0,0	5,0	5,7	10,3	5,6	2,8	5,8	7,5	13,0	18,3	15,6	20,2
deurmat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	0,0	2,5	3,3
loper	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	3,7	3,8
servet	2,5	1,7	5,5	17,0	20,5	43,8	2,0	0,0	1,0	8,8	6,3	53,2	0,0	0,0	0,0	2,5	1,0	11,6	4,4	12,5
vingerdoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
tafellaken	1,0	2,8	4,3	10,0	8,8	16,3	0,0	1,0	1,3	1,5	3,0	8,2	1,0	1,0	1,6	2,0	2,1	3,2	3,6	7,1
handdoek	1,0	3,1	6,7	4,3	14,5	29,5	1,0	0,0	0,0	4,3	3,0	15,8	0,0	1,0	0,0	0,0	5,0	6,7	1,3	4,1
theedoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	45,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	1,0
strijkdeken	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
doek	2,0	8,0	2,5	46,0	0,0	10,5	7,0	11,3	8,0	23,1	10,8	32,9	4,5	1,5	2,7	5,0	6,2	2,0	1,0	12,0
stof	0,0	2,3	0,0	2,0	1,0	8,0	3,3	2,8	1,0	19,9	3,0	3,8	2,0	0,0	3,6	8,0	4,6	1,7	2,0	5,9
garen	1,0	2,3	0,0	1,0	1,0	4,0	1,0	1,0	1,0	1,7	2,0	72,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0
lint	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5
vlag	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	2,0	1,0
linnengoed	0,0	1,0	0,0	1,3	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	23,0	3,5	11,0	1,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	2,0	1,0
pellengoed	0,0	0,0	0,0	1,0	9,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

BIJLAGE IV.2a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
ACCESSOIRES en PRECIOSA																				
beugeltas	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,5	1,0	1,0	1,0	1,6	1,8	1,8	1,0	1,0	1,2	4,5	1,6	2,0	2,0	2,6
paraplu	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,6	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,3
wandelstok	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	6,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0
vuurwapen	0,0	1,2	0,0	1,0	0,0	1,7	1,0	0,0	1,5	1,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7
steekwapen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,2
jachtgerei	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
brandglas	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
penning	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	6,3
horloge	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,4	1,8	1,2	1,0	1,0	1,1	1,5	1,8	2,0	2,0	1,9
dameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
horlogetoebehoren	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0	2,0	1,8	1,3	1,0	1,0	2,5	1,0	1,0	2,5	1,0	3,3	2,0	7,0	2,3
bril	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	2,0	2,3
brilkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3
etui	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	13,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5
flacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,0	1,3	2,0	1,0	2,0
schrijfcassette	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
pen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
potloodkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0
inktvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,7
sponsdoosje	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
beurs	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
muntendoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
kostbaarheden	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	9,0	0,0	0,0	5,0	1,0
kapspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	3,0	0,0	4,0	1,8	0,0	0,0	5,5
voorhaarnaald	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,8	1,0	2,3	1,3	0,0	3,5	2,3
zijnaald	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,5	2,7	2,0	0,0	4,0	3,5
oorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,1	1,0	1,3	1,0	1,0	1,2	1,3	1,0	0,0	1,5	1,0
xring	0,0	1,3	0,0	0,0	1,3	1,0	0,0	0,0	3,0	1,9	1,7	4,0	1,5	3,0	1,5	3,0	3,3	7,5	6,0	3,4
xoorring	1,0	1,5	1,0	2,0	1,5	0,0	0,0	0,0	2,0	2,3	2,0	8,0	2,0	2,0	2,0	0,0	3,0	4,0	4,0	7,0
xketting	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,8	1,6	3,0	1,7	1,6	1,4	4,8	2,6	3,0	4,5	6,1
xgesp	0,0	2,5	0,0	3,0	0,0	4,7	4,0	1,8	3,0	1,7	2,6	8,3	0,0	2,7	3,7	5,8	3,3	3,3	2,7	6,9
xhaak	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	4,0	2,0	1,0	2,0	3,3	3,3	1,6	9,0	3,0	0,0	3,0	5,9
xarmband	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	2,0	4,0
xspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	4,0	3,0	3,2	2,7	1,8	2,0	2,4	4,0	1,8	2,0	5,0	6,7
doekspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0
medaillon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
knoop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	16,0	1,0	8,0	43,5	6,0	0,0	0,0	2,0	2,0	56,0	2,0	0,0	1,5	4,7
sluiting	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	7,0	2,3	1,0	8,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	2,0	1,0	2,7
kruis	0,0	1,2	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
hart	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
bel	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
schel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,5	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,0	1,4
geld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	17,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,5
KINDERGOED																				
wieg	1,8	1,9	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,4	2,0	2,7	2,4	4,0	2,0	1,5	2,4	2,0	2,2	2,8
vuurmand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,1	2,0	1,0	1,5	1,3	1,0	2,2	1,8
luiermand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	3,0	1,0
kinderkooi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0
kinderstoel	1,0	1,2	0,0	1,5	0,0	1,0	2,0	1,7	0,0	1,5	2,7	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,3
qpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
kinderwagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
kinderspeelgoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,7	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	4,3
qkinderspeelgoed	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
kinderbel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0
kinderbeddegoed	0,0	2,0	1,0	1,5	1,0	1,0	2,0	1,7	0,0	1,0	1,0	2,7	1,0	0,0	1,8	2,3	2,6	1,0	1,2	3,4
kinderdeken	0,0	2,0	0,0	2,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0	2,5	1,0	0,0	1,0	1,3
wiegdeken	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	1,0	2,0	0,0	1,0	2,0
wiegkleed	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4

BIJLAGE IV.2a. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
vuurmandkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
DIEREN TOEBEHOREN																				
vogel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,7	2,5	1,3	1,0	1,5	0,0	0,0	1,3	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
vogelkooi	0,0	2,0	0,0	0,0	1,3	2,8	1,0	1,4	2,5	1,5	1,4	1,8	0,0	0,0	1,6	1,7	1,0	2,0	0,0	1,3
hondenhok	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
goudviskom	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xvogelvoorwerp	0,0	2,0	0,0	0,0	1,3	3,0	1,0	2,1	5,0	2,2	1,8	2,5	0,0	0,0	2,6	1,7	1,3	2,0	0,0	1,5
xhondenvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xgoudvisvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
NAAIGEREI																				
spinnewiel	1,3	1,7	1,0	2,0	1,0	1,5	1,7	1,2	1,7	1,0	1,0	1,3	0,0	0,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
garenwinder	0,0	1,2	0,0	3,0	0,0	1,0	1,5	1,4	2,0	1,2	1,3	1,7	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0
schaar	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,5	1,2	1,3	1,0	1,0	1,0	1,3	1,2	1,0	1,0	1,3
schaartoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0
xschaarvoorwerp	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,3	1,7	1,3	2,0	2,0	1,0	1,0	2,0	1,8	1,0	1,0	1,8
vingerhoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,0	2,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	0,0	2,0
breipen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3
breitobbe	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,8
werkmand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
naaikist	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
xnaaikist	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
naaldenkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,0	1,7	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	2,0	1,0	1,2
breikoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,8
xkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	1,5	1,7	1,0	1,0	0,0	1,8	1,0	3,0	1,0	2,1
xspeldenkussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
ACTIVITEITEN																				
dambord	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2
qspel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
omberspel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,5	1,5
schaakspel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
bibliotheek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
kerkboek	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	5,0	1,0	3,5	1,0	1,0	1,5	3,0	2,0	2,0	1,0	2,4
bijbel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	4,0	1,5	1,3	3,0	1,0	1,0	1,2	1,0	6,0	0,0	2,0	2,0
nieuwe testament	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0
religieus boek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,5	1,3
boek	0,0	2,0	0,0	6,0	0,0	23,5	1,0	1,0	59,0	3,5	1,5	22,2	1,0	1,0	1,5	4,5	1,0	30,5	1,0	22,8
qboek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,0	0,0	1,0
boekkrab	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	2,5	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
qmuziekinstrument	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0
piano	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
qmuziekvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
speeldoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
landkaart	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
verrekijker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
toneelkijker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3
xspel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	4,3	1,0	1,0	2,0	2,3	2,0
xkerkboek	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,4	4,3	2,6	1,5	4,0	1,0	1,0	1,9	2,6	4,1	2,5	1,8	4,8
xxkerkboek	0,0	1,3	1,0	6,0	0,0	23,5	1,0	1,6	14,2	3,9	2,0	20,7	1,5	1,0	2,6	4,4	4,0	22,0	2,8	24,3
xboek	0,0	2,0	0,0	6,0	0,0	23,8	1,0	1,0	62,0	3,8	1,5	22,5	1,0	1,0	1,5	4,5	1,3	21,7	1,0	22,9
xmuziekvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
VERVOER																				
wagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,6	1,0	3,6	1,5	5,1	2,0	0,0	2,3	2,0	1,5	1,0	0,0	0,0	1,0
kar	0,0	2,1	2,0	2,2	2,0	1,0	1,6	1,1	2,6	2,8	1,9	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
luxe wagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	2,0	1,1	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0

BIJLAGE IV.2a. (vervolg) 1830

Streek	OOST-BRABANT						OOST-GRONINGEN						ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		3	1		2		3		1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BOE	MID	BOE	MID	BOE	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	8	53	13	6	8	6	9	17	7	14	9	7	8	7	15	6	8	5	5	10
boot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0	0,0	23,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	5,8	1,0	0,0	2,0	1,0
schip	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
slee	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,8	1,0	1,0	1,7	1,0	0,0	1,0	1,4	2,7	2,0	1,0	1,3	2,7
MATERIALEN																				
verguld	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	7,8	0,0	1,1	1,5	2,0	1,3	6,8	0,0	1,0	1,2	1,3	2,2	2,3	2,4	3,8
verlakt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,5	1,0	2,9	2,0	4,3	3,0	21,3	1,0	1,8	2,1	4,0	3,4	3,8	12,4	11,7
juweel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,6
xkoraal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	0,0	2,0	2,2	1,8	1,6	7,0	2,9	6,0	7,0	5,9
bloedkoraal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,5	1,8	1,3	1,0	2,0	2,0
kornalijn	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,5	15,0	6,5	10,0	8,0	15,5	1,0	17,0	12,0	2,0	10,2	8,7	8,0	12,4
granaat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	2,3	1,2	5,0	3,0	2,3
goud	2,0	2,1	1,5	5,0	3,5	27,5	1,0	2,0	9,2	6,8	7,9	9,0	4,5	9,2	6,9	14,8	10,1	12,7	15,3	23,8
zilver	0,0	2,8	2,0	3,0	1,7	47,2	6,7	6,4	20,3	22,7	21,9	72,4	5,3	7,0	6,4	39,8	15,4	27,6	57,0	124,9
porselein	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	6,0	2,0	2,0	2,3	3,2	2,4	11,2	1,7	5,0	2,9	5,0	4,7	10,0	28,2	35,2
kristal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
tin	11,4	17,5	13,4	13,3	16,1	35,0	12,3	13,1	24,0	11,1	33,6	30,3	2,0	8,3	11,7	5,6	7,6	6,0	12,8	13,0
eikehout	2,0	1,6	0,0	1,0	5,0	5,4	2,0	1,8	2,6	2,5	4,9	5,7	0,0	1,0	1,0	1,5	1,3	3,0	2,0	2,8
gladhout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,6	1,0	1,6	7,0	5,2	9,9
mahoniehout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	4,4	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	3,0	4,5
vurehout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	3,9	5,8	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,5	15,0	6,5	10,0	8,0	15,5	0,0	17,0	9,8	1,0	12,3	8,7	14,0	15,3
trijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	0,0	0,0	6,0	10,0	19,5	0,0	0,0	6,0	0,0	2,0	0,0	1,0	9,6
VOORWERPEN van EDELMETAAL																				
zbestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	39,2	3,7	2,8	10,7	12,9	14,5	46,9	1,0	1,0	1,0	9,3	4,1	19,8	40,6	80,0
zserviesgoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	1,5	1,3	0,0	2,6	3,5	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	3,0	14,1
zhorloge	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,2	1,6	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8	1,5	1,5	1,0
zoorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0
zflacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
zsigaarvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
zboek	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,5	1,0	2,2	1,5	2,5	1,0	1,0	1,5	3,6	1,3	1,0	1,3	3,0
ghorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8
gdameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
goorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0
gflacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
gboek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0

BIJLAGE IV.2b. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep, 1860. Gemiddelden

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
VERWARMING															
kachel	1,0	1,0	1,3	1,8	1,3	1,0	1,8	1,0	1,0	1,1	1,4	1,3	1,0	2,3	2,3
haardkachel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
xkachel	1,0	1,0	1,3	1,8	1,3	1,0	2,3	1,0	1,0	1,1	1,4	1,3	1,0	2,3	2,3
haard	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
kookkachel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
fornuis	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
oven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,2	1,6	1,2	1,6	2,3	3,0	2,1
opkoker	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
comfoor	2,0	2,0	0,0	2,2	3,7	2,0	2,3	1,3	2,4	1,4	2,4	2,7	3,2	3,0	5,3
stoof	1,0	1,5	0,0	3,2	2,5	4,3	7,3	4,4	4,1	5,6	7,6	11,3	8,8	10,4	15,9
theestoof	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,6	2,2	2,2	2,6	2,8	4,3	4,0	3,7	4,5
tabakscomfoor	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,2	1,3	1,2	1,6	2,0	3,0	1,4	1,7
bedwarmer	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0
pijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	1,0	2,0	1,8
plaat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,3	1,5	1,3
ketting	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,1	1,5	1,1	1,0	1,0	1,5
hangijzer	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0
heugel	1,0	1,1	1,0	1,5	1,3	2,0	1,3	1,1	1,2	1,0	1,0	1,0	1,5	2,0	1,0
xheugel	1,2	1,3	1,7	2,1	1,6	2,0	1,3	1,3	1,4	1,8	2,0	2,0	2,0	1,5	1,5
rooster	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8	1,4	1,3	1,0	2,3
vuurijzer	1,0	1,1	1,0	1,3	1,4	1,5	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xrooster	1,0	1,1	1,0	1,3	1,6	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8	1,4	1,3	1,0	2,3
tang	1,0	1,1	1,0	1,2	1,1	1,0	1,0	1,1	1,1	1,3	1,3	1,0	3,0	1,0	1,0
pook	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0
blaasbalg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
asschep	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,5	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0
kolenschep	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5
vuurtoebehoren	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,3	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0
vuurscherm	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,2	1,0	1,3	1,2	1,6	3,0	1,0	1,7
turfbewaarvoorwerp	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,2	1,1	1,0	1,2	1,0	1,0	1,3	2,6	1,9
turfpomp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0
houtbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5
kolenbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,6
rondsel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
luciferdoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	2,0	1,6
xzwavelstoklade	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,2	1,3	1,0	1,0	1,0
xvuurmaker	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,5	1,0	1,4	1,4	1,5	1,5	3,0	2,0
aspot	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
doofpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,1	1,2	1,4	1,4	1,9	2,0	1,9	2,5
xdoofpot	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,1	1,3	1,5	1,4	1,9	2,0	2,1	2,6
xhaard	1,2	1,3	1,7	2,1	1,8	2,0	1,8	1,7	1,6	2,4	3,3	2,8	3,0	1,8	2,9
xverwarming	2,0	1,5	2,0	2,5	3,0	1,8	3,0	2,3	1,9	3,1	4,3	3,8	3,8	3,8	4,7
xxverwarming	6,2	4,8	3,8	6,4	8,5	4,8	7,3	9,1	6,9	10,2	11,2	12,2	13,4	12,6	16,2
xhout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5
xturf	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,2	1,1	1,0	1,2	1,0	1,0	1,3	2,6	1,9
xkolen	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3	2,0
VERLICHTING															
kandelaar	2,0	1,0	1,5	3,3	3,2	1,0	2,5	1,5	1,0	1,1	2,2	1,6	2,6	2,3	2,2
blaker	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	6,0	3,3	1,0	1,0	1,5	1,5	1,1	1,6	2,0	2,4
lantaarn	1,0	1,1	1,0	1,1	1,3	1,0	1,5	0,0	0,0	1,5	1,0	1,3	1,0	2,3	1,8
lamp	2,4	1,8	2,8	2,6	3,3	2,7	2,9	1,5	1,1	2,2	2,2	2,5	2,5	3,4	3,2
moderateurlamp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,8	1,3
nachtlicht	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,2
kaarstoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,7	1,6	2,0	1,5	2,5	2,5	1,7	1,0	2,0
snuiter	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,7	1,7	1,0	1,0	1,0	2,3	3,0	1,0	1,2
lamptoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0
xkandelaar	2,0	1,0	1,5	3,0	3,3	3,5	4,0	2,0	1,4	1,7	2,3	2,1	4,2	3,7	4,4

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
xkaars	2,0	1,0	1,5	3,0	3,8	3,5	4,1	3,1	2,1	2,0	3,2	3,2	5,2	4,0	5,5
xxkaars	1,5	1,1	1,5	2,4	3,6	2,7	4,9	2,0	1,4	2,0	2,4	2,5	4,6	4,8	5,8
xlamp	2,4	1,8	2,8	2,6	3,3	2,7	3,3	1,5	1,1	2,5	2,7	2,1	3,8	5,0	4,6
xverlichting	2,4	1,8	2,8	2,6	3,4	2,7	3,4	1,5	1,1	2,5	2,7	2,2	3,8	5,3	4,7
xxverlichting	3,0	2,2	3,4	4,3	7,3	4,0	7,7	3,5	2,5	4,0	5,1	5,5	8,6	9,4	11,5
MEUBILAIR															
bedstede	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,9	2,1	2,0	3,5	3,5	2,2	3,6	4,2
ledikant	1,0	1,3	1,5	1,2	1,6	4,7	3,8	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,8	2,2
rustbank	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
canape	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
xtabouret	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,8	2,0	1,7	2,8
stoel	9,0	6,5	11,0	11,3	21,8	26,2	27,8	14,8	15,5	13,8	22,1	22,8	27,6	35,7	46,6
armstoel	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	5,3	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	3,0	1,5
fauteuil	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	0,0	1,3	1,3	1,0	1,0	1,7	4,0	3,9
xluxe stoel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xarmstoel	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	3,1	0,0	1,2	1,3	1,0	1,3	1,5	3,8	4,1
bank	0,0	1,1	5,0	1,0	4,0	2,0	1,0	1,0	1,7	1,0	1,7	1,3	1,0	1,3	1,0
vaste kast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,3	1,0	2,7	2,8	5,7	4,2	10,3
kast	2,7	1,7	1,6	2,0	1,8	2,6	2,8	3,1	2,2	3,5	4,0	3,2	2,8	3,9	2,9
hoekkast	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
glazenkast	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,3	1,3	1,0	0,0	1,0	1,0
buffet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5
vliegenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
chiffonniere	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,2	1,3	1,0	1,0	1,1	1,0	1,3	1,3
commode	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,2
latafel	0,0	1,2	1,0	1,0	1,7	1,0	1,6	1,0	1,0	1,6	1,5	2,0	1,0	1,0	1,2
kabinet	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,3	1,5	1,2
klerenkast	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,0	2,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,0
linnenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,8	1,6
boekenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0
boekenhanger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,2	1,0
boekenrek	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xboekenmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,4
tafel	1,8	1,9	1,8	3,1	4,6	6,3	6,4	2,3	3,7	3,2	3,7	4,0	4,4	5,1	3,9
uittrektafel	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,2	1,0	0,0	1,0	1,0	1,6	2,0	2,2	3,4
klaptafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,4	1,0	2,0	1,0	1,3	1,4
nachtkastje	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,7	1,0
xserviestafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,7	1,3	3,1
kniptafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3
geridon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
speeltafel	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
bureau	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,8	1,3	1,0	1,0	1,5	1,0
secretaire	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0
lessenaar	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,2	1,0	2,0	3,3	2,0
aanregt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
gootsteen	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
brievenhanger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5
voetenbank	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0
paraplustander	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3
kapstok	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
tuinmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	3,6
ziekenmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,3	1,5	1,0	1,5
BEWAARGOED															
bak	2,8	2,3	1,8	3,9	5,9	7,3	9,9	2,7	5,7	3,8	4,2	5,9	6,0	7,4	5,8
kist	1,5	1,5	1,0	1,9	1,6	1,0	2,1	1,8	1,7	2,7	2,0	3,7	1,3	2,0	1,7
doos	1,0	1,0	0,0	3,5	0,0	0,0	3,8	2,0	2,7	2,0	1,0	2,6	1,3	2,8	2,8
mand	1,0	2,7	1,0	2,4	2,8	1,5	3,9	5,5	3,3	3,4	4,9	4,4	8,0	6,3	7,6
korf	2,0	2,5	0,0	3,2	1,3	1,0	2,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
balie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0
kuip	0,0	1,0	1,0	2,0	1,5	0,0	2,4	0,0	1,8	1,0	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0
tobbe	0,0	1,3	2,0	1,4	1,0	0,0	1,0	2,5	2,7	1,6	1,7	2,4	2,5	3,2	3,0
ton	1,0	1,5	1,3	1,4	2,3	0,0	2,0	1,0	6,3	0,0	1,3	1,0	0,0	2,5	0,0
vat	0,0	1,1	0,0	1,4	1,0	2,3	2,0	3,4	4,2	2,7	6,6	3,1	2,7	9,6	4,2
zak	0,0	2,3	1,5	3,8	4,8	17,7	10,7	1,0	1,3	1,5	1,0	2,0	0,0	1,5	2,8
rek	1,3	1,5	1,0	2,0	1,0	2,5	1,3	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	1,0	2,0
schamel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	4,0	2,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,5
schut	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0
xbalie	1,0	2,9	2,5	5,4	5,3	12,0	8,9	5,0	9,4	3,3	7,9	4,8	4,3	10,9	6,8
xbewaargoed	5,4	7,7	4,5	14,1	13,3	19,3	24,7	11,7	18,2	11,3	17,2	17,7	16,6	27,4	22,2
DECORATIE															
spiegel	1,0	1,1	1,8	1,4	1,6	2,8	4,1	1,6	2,3	2,1	2,6	3,2	2,6	3,3	5,0
qspiegel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,3
schoorsteenspiegel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0
spion	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0
chassinet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	0,0	3,8	4,3	8,5	7,8
xportret	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,5	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	6,0	3,5
plaat	1,0	5,2	2,7	3,3	7,5	6,0	5,2	5,4	9,9	6,0	15,3	8,3	12,3	6,7	15,3
prent	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	4,7	10,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
schilderij	5,0	3,3	2,5	5,1	5,3	5,8	7,0	5,6	6,5	7,0	3,0	4,0	1,7	7,8	3,4
qafbeelding	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	1,0	0,0	0,0	1,0	3,0	0,0
beeld	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,3	3,5	2,0	1,3	1,0	0,0	1,7	2,0	3,5
qbeeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	8,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4
bloemvoorwerp	0,0	0,0	2,0	3,0	3,0	3,0	3,2	0,0	1,0	1,7	1,0	1,2	1,7	5,0	3,8
versierstel	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	3,0	1,5	2,3	0,0	3,0	2,0	6,0	2,5	2,0
bordenrek	0,0	1,8	0,0	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0
ornament	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	2,4	2,0	0,0	2,0	1,0	1,0	4,0	2,6	3,1
crucifix	1,0	1,1	0,0	1,0	1,1	2,0	1,6	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	1,0	0,0	1,0
mariabeeld	0,0	1,3	0,0	1,5	1,2	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
wciwaterbakje	0,0	1,0	0,0	1,3	1,7	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
klok	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,6	1,0	1,2	1,3	1,0	1,0	2,0	1,3	1,2
qklok	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0
staande klok	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
pendule	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,2	1,3
barometer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,2
hor	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	2,5	5,3	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	2,0	4,0	1,0
xspiegel	1,0	1,1	1,8	1,4	1,6	2,8	4,1	1,7	2,4	2,3	2,6	3,6	3,4	4,3	5,5
xplaat	4,0	4,1	2,6	4,6	7,1	7,0	10,8	7,1	9,3	8,9	16,0	12,1	17,0	13,9	17,8
xbeeld	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,7	3,5	6,0	1,7	1,0	0,0	1,7	2,0	3,7
xornament	4,5	3,5	2,8	5,3	10,6	7,8	14,7	8,2	11,3	9,5	18,4	13,3	21,0	17,7	23,5
xreligiosa	1,0	1,5	0,0	2,0	2,7	3,0	2,1	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	1,0	0,0	1,0
xklok	1,0	1,0	1,2	1,1	1,0	1,4	2,3	1,0	1,2	1,2	1,2	1,3	1,4	2,4	2,1
SCHOONMAAKGOED															
gieter	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
emmer	1,3	1,8	1,3	3,0	2,8	4,5	4,8	2,2	6,9	1,8	6,9	3,0	4,3	4,1	4,5
glazenspuit	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3
dweil	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5
vuilnisblik	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	1,0	1,1	1,0	1,3	1,3	1,2	1,8
stoffer	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,7	1,2	1,0	1,5	1,0	1,0	1,5
boener	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
schuier	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	1,0	0,0	1,4	0,0	1,3	1,0	1,5	2,7
veger	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
borstel	0,0	1,0	0,0	0,0	2,5	1,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
klerenborstel	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
bezem	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	4,3	1,2	2,0	2,3	2,0	2,0	1,7
luiwagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	0,0	1,0
ragebol	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
spoelbak	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
dierenval	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
xwasteil	1,0	1,0	0,0	1,0	1,5	2,8	2,3	1,0	1,7	1,0	2,0	2,1	4,0	4,0	3,6
mangel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
mangelplank	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,7	2,4	1,6	2,3	1,3	0,0	2,0	2,0
mangelbak	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0
pers	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
strijkijzer	0,0	1,0	1,3	1,0	1,3	0,0	1,2	1,0	1,0	1,0	1,2	1,3	1,3	1,0	2,5
strijktoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	1,8	1,3	2,7
xdroogrek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,2	1,7	2,4	2,1	2,2	2,5	4,4	3,5
droogbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,3	1,2	1,0	2,3	1,8
xklerenmand	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,0	1,0	1,4
mutsendroger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	3,0	1,3
mutsendoos	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	1,8
kousenbeen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,5	0,0
xveeggerei	0,0	1,0	0,0	1,3	2,7	2,0	4,2	1,7	4,6	2,5	2,8	3,4	2,0	2,5	4,4
xmangelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	3,0	3,0	1,8	2,0	1,9	1,0	2,4	2,3
xmangel/pers	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	3,2	3,0	1,8	2,3	2,0	1,5	2,8	2,9
xstrijkvoorwerp	0,0	1,0	1,3	1,0	1,2	0,0	1,2	1,3	1,6	1,5	1,7	2,7	3,0	1,8	4,9
xmangel/pers/strijk	0,0	1,0	1,3	1,0	1,6	1,0	1,3	3,3	3,1	2,6	2,7	3,9	3,8	3,7	7,4
xhoofddeksel	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0
xwasvoorwerp	1,0	1,0	1,3	1,4	2,2	3,0	2,2	3,3	4,3	5,2	5,8	6,6	7,0	11,3	14,5
SERVIESGOED															
serviesgoed	2,0	1,5	1,0	1,5	2,5	2,3	4,0	2,2	1,5	3,1	4,3	2,8	2,8	2,8	2,7
kop	5,3	3,9	11,3	8,2	5,2	12,0	7,8	8,4	15,7	6,6	10,6	13,8	11,2	15,3	10,9
schotel	5,2	5,5	9,8	12,1	4,4	5,7	8,1	7,6	20,5	6,8	13,0	15,0	11,0	17,0	13,9
karaf	0,0	2,9	2,0	4,2	3,0	1,0	4,1	1,4	2,6	1,9	3,3	3,1	2,6	4,0	5,5
koffie/theegoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0
theeservies	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,5	1,7	18,0	1,3	3,3	3,3	2,5	1,8	2,8
trekpot	1,0	1,1	1,0	1,4	1,0	2,0	1,4	1,8	2,6	2,2	2,0	3,1	3,6	2,7	4,2
theeketel	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
spoelkom	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	7,0	0,0	1,7	2,0	2,2	2,6	1,7	4,0	2,3	2,6
melkkan	0,0	3,3	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,9	2,7	1,9	2,0	2,3	2,8	1,4	2,3
theekop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	11,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
theeschotel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	11,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
suikerbewaarvoorwerp	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,6	3,2	2,2	1,7	2,6	3,2	2,5	2,8
theezeef	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
theebus	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,5	1,7	2,0	2,0	1,3	1,6	1,8	2,2	2,3
koffieservies	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0
koffiepot	3,0	2,6	3,3	3,9	2,6	4,6	3,0	2,1	3,0	1,9	1,8	2,0	2,8	2,7	3,5
koffieketel	2,3	2,1	2,3	3,8	2,5	0,0	2,0	2,0	1,7	1,8	2,3	2,7	2,0	2,0	3,3
koffietrommel	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	3,0	0,0	1,3	1,5	1,0	1,0
driehoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	1,3	0,0	1,0	2,0	2,0	1,8
chocoladepot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
chocoladeketel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3
glaswerk	2,0	1,0	1,0	1,3	1,3	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,0	2,5
glas	1,0	9,4	5,7	6,6	17,8	7,7	28,4	2,4	10,6	3,7	6,0	12,6	11,2	15,1	18,6
alcoholkaraf	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0
flessenbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,0	2,1
likeurkelder	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	1,0	1,2	1,0	1,0	1,1
trommel	0,0	1,4	1,0	1,7	2,5	5,0	2,7	4,3	6,3	3,9	8,1	5,5	6,8	3,7	7,1
blad	0,0	2,0	1,0	2,0	2,7	1,0	2,0	4,0	2,3	2,9	4,4	4,8	4,0	3,3	4,6
presenteerblad	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	3,8	3,7	3,0	3,0	4,7	3,1	4,8	4,7	8,3
tafelservies	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,3
bord	6,8	11,8	15,7	17,7	17,4	15,3	40,8	8,1	33,6	5,9	20,8	17,8	21,2	21,0	11,7
schaal	4,0	1,5	1,0	1,7	2,0	17,0	11,8	4,5	7,9	2,5	5,5	10,6	16,8	19,3	17,9
bijzetvoorwerp	0,0	1,2	1,0	1,5	1,0	0,0	6,7	2,2	2,3	1,5	1,5	2,6	4,6	4,0	4,5
botervoorwerp	0,0	1,5	1,0	2,0	2,0	3,0	2,6	2,0	1,6	1,0	1,4	2,4	2,3	2,3	2,8
mosterdvoorwerp	1,5	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,2	1,5	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8
olie/azijnstel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,2	1,0	1,2	1,2	1,3	1,4	1,8

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
olievoorwerp	0,0	1,2	0,0	1,8	2,3	1,5	2,0	1,0	3,0	1,3	1,0	0,0	1,0	1,0	1,3
peper/zoutstel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
pepervoorwerp	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,0	1,0	1,4	1,0	1,1	2,0	1,0	1,3
zoutvoorwerp	1,4	1,2	1,0	1,3	1,0	3,0	2,4	1,0	1,7	1,6	1,0	1,6	2,0	2,3	2,5
zuurvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
kurkvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	6,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	3,5	8,8	7,9
xtheevoorwerp	1,0	1,3	2,0	1,8	2,0	4,3	2,3	4,1	14,3	5,6	6,6	7,2	8,8	7,0	11,2
xkoffievoorwerp	2,6	2,4	3,0	4,1	2,7	4,8	3,3	3,0	3,5	2,9	3,3	4,5	5,0	4,5	6,8
xthee/koffievoorwerp	3,4	3,2	4,0	5,5	3,9	8,2	5,7	6,8	17,7	7,8	9,2	11,7	13,8	11,4	18,1
xchocoladevoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3
xpresenteervoorwerp	1,0	2,0	1,0	3,0	3,2	7,0	5,8	9,2	10,9	7,5	14,7	11,6	13,2	10,6	19,5
xbijzetvoorwerp	2,2	2,7	2,0	4,4	3,6	5,0	9,4	4,1	4,7	3,3	3,1	5,3	9,6	7,3	11,4
xolie/azijnvoorwerp	0,0	1,2	0,0	1,8	2,2	1,5	1,7	1,2	1,8	1,2	1,3	1,2	1,5	1,6	2,6
xpeper/zoutvoorwerp	2,2	2,0	1,5	2,2	1,7	4,0	4,0	1,6	1,8	2,3	1,4	1,9	2,5	2,6	3,0
xtafelkrans	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0
presenteerblad	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	3,3	3,7	3,1	3,0	4,2	2,8	6,0	4,6	6,9
gebaksvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	1,0	1,3	1,0	1,3	2,5
xeivoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,5	1,0	0,0	0,0	0,0	3,5	1,3	2,0	2,0
KEUKENGOED															
keukengererei	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
xvergiet	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	2,0	1,3	1,0
xzeef	1,5	2,0	3,5	2,4	1,5	1,0	3,4	4,0	1,0	1,0	2,5	9,5	1,0	1,0	1,0
mortier	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,1
xvorm	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xpollepel	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,0
xhakvoorwerp	0,0	1,1	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,5	1,3	1,0
xgortvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xbeschuitvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
xeiervoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	2,0	1,3
xprovisiebak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,3	0,0	2,0	2,3	4,3	3,8
xaardappelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,8
xappelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	9,0
xzuurkoolvoorwerp	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xvleesvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,3
xspekvoorwerp	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
xmeelvoorwerp	0,0	2,0	2,0	1,0	1,0	0,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xsuikervoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xgrof aardewerk	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	1,4	2,7	1,3	1,8	2,0	2,5	2,3
xketel	4,0	4,8	3,8	8,9	3,5	3,0	5,7	2,8	2,5	3,0	5,0	4,4	5,6	6,0	6,6
xpot	6,8	3,2	3,3	5,4	5,6	5,8	11,1	3,4	5,8	5,0	4,3	4,4	4,0	4,6	6,2
xpan	1,2	1,5	1,4	2,2	2,8	3,4	5,2	1,6	5,3	2,2	2,4	3,2	5,2	3,3	7,5
xkoekijzer	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0	2,0	3,0
pan	1,2	1,5	1,4	2,1	2,8	3,4	5,2	1,5	5,3	2,1	2,1	3,1	5,2	2,9	6,8
bekken	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,4
BESTEK															
bestekopberggoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
lepelopberggoed	1,0	1,2	1,0	1,8	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,2	1,0	3,0	1,3
lepelrek	1,0	1,0	1,0	1,7	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0
mesopberggoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	5,0
xbestekopberggoed	2,0	1,8	2,0	3,0	1,0	1,5	2,0	1,2	1,3	1,3	1,1	1,3	1,3	5,0	4,3
lepel	12,8	8,0	8,4	13,7	13,8	5,5	11,8	4,3	3,7	3,0	5,6	6,7	18,4	16,0	25,5
qlepel	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	10,0	2,0	0,0	0,0	0,0	3,8	7,3	6,3	6,1
opscheplepel	0,0	1,0	0,0	1,5	0,0	0,0	2,3	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	1,3
paplepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3
soeplepel	0,0	1,1	1,0	1,0	1,5	2,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,6
visschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,2
suikerlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	5,0	1,0	0,0	0,0	0,0	3,5	7,3	9,3	2,0
suikerschep	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,4	2,7	2,5	2,8

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
theelepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	11,3	12,0	0,0	0,0	0,0	4,2	1,0	9,3	10,3
theeschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,5	2,3
zoutlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	2,5
eierlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	3,5	0,0	8,5	5,0	20,7
vleesbestek	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,5	1,0	0,0	2,0	2,0	2,0	2,6
mes	0,0	1,8	1,0	2,2	5,0	15,5	10,0	1,8	6,8	2,8	4,0	4,9	4,6	9,7	15,7
dessertmes	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,3	0,0	0,0	0,0	9,0	0,0	0,0	13,3	12,0
vork	8,0	4,5	0,0	6,4	5,3	3,5	9,8	1,3	3,8	3,8	2,4	2,6	9,2	12,4	20,9
qvork	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	2,8	4,1
kurketrekker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,3
xlepel	12,8	8,2	8,8	14,4	12,8	6,0	27,1	6,3	4,0	3,3	6,6	11,5	34,2	38,7	55,5
xmes	0,0	1,8	1,0	2,2	5,0	15,5	12,3	1,8	6,8	2,8	5,1	4,9	4,6	14,0	20,5
xvork	8,0	4,5	0,0	6,4	5,3	3,5	10,8	1,3	3,8	3,8	2,4	2,9	9,8	14,0	24,3
xbestek	14,8	10,6	9,0	18,7	18,3	15,5	50,2	8,8	11,6	8,7	13,0	17,6	48,6	66,7	98,5
xsuikerbestek	0,0	0,0	0,0	1,0	6,0	0,0	5,0	1,0	0,0	1,0	1,0	3,2	10,0	6,1	3,9
xtheebestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	11,3	12,0	0,0	0,0	0,0	4,2	1,0	10,2	11,1
ROOKGEREI															
tabaksdoos	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,5	1,7	1,4
tabakspot	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,2	1,7	1,0	1,3	1,6	1,8	1,4	1,5
tabakskist	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,4	1,0	1,1	1,3	1,0	1,0	2,0	1,4
qtabaksbewaargoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0
xtabaksbewaargoed	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	1,8	1,9	1,5	2,2	2,2	2,4	3,5	2,9
asbak	1,0	1,1	1,0	0,0	1,0	1,0	1,2	3,0	0,0	2,0	2,0	1,3	1,5	2,0	2,4
kwispeldoor	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	1,8	1,2	1,8	1,8	1,2	2,0	1,5
sigarenpen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	1,0	1,5	1,3	2,0	1,0
sigarenkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	2,2
sigarenbus	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	2,0	0,0	1,8	1,8	2,2	1,7	2,3	2,0
pijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	2,5	1,0
pijpenkop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0
peuter	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,7	1,0	2,0	1,3
pijpbewaargoed	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,2	1,6
snuifdoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,5	2,0
xsigaarvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,8	2,2	0,0	2,2	2,0	2,6	3,7	5,3	3,5
xpijpvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	12,0	1,5	1,2	1,7	1,5	1,9	1,7	3,4	2,5
xrookvoorwerp	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	9,3	3,6	2,6	3,2	4,9	4,8	5,6	8,4	8,4
HYGIENE															
gemakkoffer	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,0	1,3
pot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,4	1,2	2,0	1,4	1,6	2,2	2,7
bedpot	1,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2
wastafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,2	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,2	2,6
wasgerei	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,7
lampetkan	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	8,0	1,3	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,3	1,4
lampetkom	0,0	1,0	0,0	0,0	1,5	8,0	2,6	2,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,7	2,4
scheerbekken	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0
zeepkop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2
xpispot	1,0	0,0	3,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,6	1,6	1,3	1,3	2,2	2,4	3,0	3,5
xwassenvoorwerp	0,0	2,0	0,0	0,0	3,0	8,5	3,5	1,4	1,0	1,4	1,0	1,4	2,8	3,9	5,6
xlampet	0,0	2,0	0,0	0,0	3,0	16,0	3,6	3,0	0,0	1,0	1,0	1,2	1,8	3,0	2,8
TEXTIEL															
bed	1,4	2,1	2,2	3,3	2,9	4,8	4,7	2,5	2,8	2,5	3,3	3,7	2,6	4,1	5,7
matras	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,3	4,4	4,0
strozak	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	20,0	0,0	0,0	0,0	1,0
peluw	1,5	1,2	2,0	3,1	5,8	5,0	2,4	2,3	2,6	2,3	3,0	4,3	2,6	4,6	5,9
kussen	3,2	2,4	2,0	6,0	3,6	2,0	3,6	3,5	3,8	3,5	4,4	5,3	3,0	6,1	5,8
bedkussen	0,0	2,0	0,0	4,0	4,0	0,0	2,0	1,0	2,0	0,0	1,0	0,0	1,5	0,0	1,2
xbedkussen	3,2	2,4	2,0	5,8	4,4	2,0	3,1	3,6	4,0	3,5	4,6	5,3	3,6	6,1	6,4

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
lendekussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,0	2,3
stoelkussen	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,4	6,0	2,7	2,7
beddegoed	1,0	1,5	2,3	2,3	2,0	3,6	3,4	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
deken	2,0	2,3	4,0	4,3	4,8	4,8	3,8	5,0	4,7	5,3	6,8	8,6	5,2	10,3	11,9
laken	8,8	8,1	3,0	23,4	18,0	8,3	20,1	5,0	5,2	4,5	5,7	4,2	3,2	7,6	5,5
sprei	2,0	1,6	0,0	1,8	3,0	2,0	1,7	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3	0,0	2,4	1,8
bedkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,2	4,5	2,8	2,0	1,0	2,5
bedsloop	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,7	1,3	1,2	1,0	1,5	1,0	1,0	2,7
matrassloop	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
peluwsloop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	2,2	1,3	3,4	2,1	1,0	3,3	3,4
kussensloop	2,0	2,0	0,0	10,0	18,5	8,0	20,1	4,0	3,2	3,2	5,2	3,8	2,3	7,0	5,2
sloop	0,0	1,0	0,0	7,0	0,0	0,0	35,0	2,7	5,0	4,2	2,0	3,5	2,3	2,0	3,0
beddekwast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3
ledikantbehangsel	0,0	2,0	1,5	1,3	1,3	1,5	2,6	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0
bedgordijn	3,0	3,9	1,0	3,9	3,2	3,3	1,8	3,0	1,9	2,7	3,0	3,4	2,8	6,8	4,9
gordijn	0,0	1,5	1,0	4,3	8,3	2,5	4,7	6,0	2,3	1,7	1,8	5,8	2,4	4,7	5,2
glasgordijn	0,0	2,5	2,0	1,0	1,0	9,5	3,5	4,9	2,5	3,6	4,4	4,6	12,0	6,7	11,1
jalousie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	13,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0
qgordijn	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
kleed	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	1,0	4,1	2,7	5,0	2,3	5,2	4,9
tafelkleed	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,8	1,0	1,8	1,8	2,2	1,0	1,5	1,3	3,4
haardkleed	1,0	1,0	1,0	1,5	2,7	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0
vloerkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	1,8	2,0	1,7	0,0	2,1	3,0	4,1	8,5
vloerzeil	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,7	1,0	1,8
carpet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,4	1,5	1,0	1,3	2,3	2,7	3,2	5,9	5,8
tapijt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,2	6,7	7,4	7,3	11,0	10,9	20,3	7,3	7,0
deurmat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,8	1,7	5,0	2,4	4,3	4,2	11,8
loper	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0	1,4	2,7	2,3	3,6
servet	1,0	1,0	1,0	7,8	12,0	1,5	44,3	1,0	3,5	2,0	1,0	1,8	4,2	9,4	5,2
vingerdoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
tafellaken	1,0	2,6	0,0	9,4	10,4	1,7	9,1	1,3	1,3	1,2	1,4	1,9	3,8	3,1	4,4
handdoek	6,5	2,7	5,8	10,3	6,8	1,3	27,2	2,0	0,0	1,5	1,0	2,0	1,3	4,4	2,5
theedoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	9,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	3,5	1,8
strijkdoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0
doek	0,0	3,3	0,0	4,3	0,0	0,0	2,0	1,2	2,3	1,6	2,0	4,3	2,6	2,8	5,5
stof	1,5	1,9	0,0	1,0	2,0	1,0	3,3	3,6	3,8	2,1	6,1	4,9	5,0	8,0	7,1
garen	0,0	1,1	0,0	1,1	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0
lint	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	4,0	1,5	1,0	1,0	1,0	0,0	1,5
vlag	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3
linnengoed	0,0	1,1	1,0	16,5	1,5	1,0	11,5	3,5	1,8	1,0	2,5	2,6	1,0	3,7	3,0
pellengoed	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
was	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ACCESSOIRES en PRECIOSA															
beugeltas	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,3	2,2	1,0	2,3	1,8	1,0	1,0	2,0
koffer	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	2,1
paraplu	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0	2,0	4,2	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	2,0	2,0	2,3
parasol	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0
wandelstok	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	2,0
vuurwapen	0,0	1,1	0,0	1,6	1,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	20,0	0,0	0,0	1,0
steekwapen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
jachtgerei	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0
brandglas	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
penning	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,3
horloge	1,0	1,1	0,0	1,0	1,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,3	1,2	1,2	1,3	1,4	1,7
dameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,1
horlogetoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,2	2,8	2,0	2,2	2,0	1,7	2,2	3,0
bril	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,5	2,0	1,3	1,0	1,0
brilkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0
etui	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,6

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
flacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,5	2,0	1,6	1,8	1,4	1,8	2,3	3,2	3,5
schrijfcassette	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5
pen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,7	1,0	4,0	2,0	1,4	3,0
potloodkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0
inktvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,7	1,0
sponsdoosje	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
beurs	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	2,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,5
muntendoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,0	1,0	4,0
kostbaarheden	2,0	1,1	1,0	1,6	1,0	2,0	1,4	0,0	2,3	7,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,8
kapspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	2,9	2,2	2,0	2,7	0,0	1,0	4,0
voorhaarnaald	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,1	1,2	1,0	2,0	2,0
zijnaald	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,7
oorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	2,0	1,3
xring	0,0	1,8	0,0	2,3	3,0	5,0	3,6	2,3	3,5	2,0	4,9	4,3	4,0	5,8	6,8
xoorring	1,0	1,6	0,0	2,5	2,0	0,0	4,5	2,0	2,3	2,6	3,1	3,7	2,0	6,6	6,9
xketting	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,2	3,4	4,3	2,1	3,9	3,2	2,3	7,2	5,5
xgesp	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	0,0	3,0	2,0	4,3	4,0	0,0	1,0	1,0
xhaak	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,5	1,3	2,3	1,0	3,3	2,4	2,0	4,0	2,0
xarmband	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	3,0
xspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	2,0	3,3	2,5	2,5	3,4	1,0	2,7	2,9
doekspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,4	0,0	3,0	1,7
broche	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,7	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	0,0	1,6	2,4
medaillon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,7	1,3
knoop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	1,0	0,0	0,0	8,0	0,0	1,0	2,5	16,0
sluiting	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,7	1,6	1,5	3,5	0,0	1,8	1,3
kruis	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
hart	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
bel	0,0	1,3	0,0	1,3	1,0	1,0	1,6	0,0	6,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
schel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	4,0	1,0	0,0	0,0	1,3	1,6	1,9
geld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	3,0	5,0	3,0	1,0	1,0	9,3
KINDERGOED															
wieg	1,0	1,3	0,0	1,1	1,0	1,0	1,4	1,3	1,3	1,4	1,3	1,2	1,3	1,7	1,8
vuurmand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,2	1,2	1,3	1,0	1,4	1,2
luiermand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,3	0,0	2,0	0,0
kinderkooi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	1,0
kinderstoel	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,0	1,3	1,3	1,2	1,2	1,0	1,2	1,0	1,3	1,1
qpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kinderwagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,2	1,4
kinderspeelgoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	7,0
qkinderspeelgoed	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0
kinderbel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,3
kinderbeddegoed	0,0	1,8	0,0	1,2	1,0	0,0	5,3	1,9	1,6	1,6	2,0	2,0	2,0	3,0	1,8
kinderdeken	0,0	2,5	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	3,0
wiegdeken	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	1,0	1,7	2,0	1,7	1,0	3,0	2,0
wiegkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0
vuurmandkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	0,0	1,3	1,0	1,0	1,3
DIERENTOEBEHOREN															
vogel	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	8,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3
hond	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
vogelkooi	1,7	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,4	0,0	1,0	5,4	1,5	1,3	2,0	2,3	2,7
hondenhok	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
goudviskom	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,3
konijnenhok	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
xvogelvoorwerp	2,7	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	2,0	0,0	1,5	7,0	1,8	1,7	2,0	2,7	3,3
xhondenvoorwerp	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xgoudvisvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,3
xkonijnvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
NAAIGEREI															
spinnewiel	2,0	1,4	1,5	1,5	1,7	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
garenwinder	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	3,0	1,0
schaar	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,1	1,5	1,7	1,4
schaartoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,7	1,2
xschaarvoorwerp	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	1,3	2,0	2,0	2,0	1,7	3,3	1,9
vingerhoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,5	1,0	1,0	1,5	1,3	1,5	1,0	1,8
breipen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,8	1,0	1,5	1,8
breidop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	2,0	2,0	2,3
breitobbe	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,8
werkmand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5
naaikist	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5
xnaaikist	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	3,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0
naaldenkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,1	1,0	1,3	2,3
breikoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	1,0
xkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,3	1,0	1,2	1,4	1,0	1,7	1,7
xspeldenkussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,7
ACTIVITEITEN															
dambord	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
qspel	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0
omberspel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0
schaakspel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0
bibliotheek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
kerkboek	7,0	1,0	4,0	3,4	0,0	0,0	1,5	1,5	1,6	1,9	2,4	2,0	3,0	2,2	2,6
bijbel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4
religieus boek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0
boek	1,0	3,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,3	2,0	1,0	4,8	1,3	1,4	9,7	24,6	2,4
qboek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0
fotoboek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
boekkrab	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0	0,0	3,0	0,0	1,5	1,0	1,0
qmuziekinstrument	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0
piano	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3
qmuziekvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
landkaart	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
verrekijker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
toneelkijker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xspel	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,5	1,6	0,0	1,0	2,0	2,2	1,2
xkerkboek	7,0	1,0	4,0	3,4	0,0	0,0	1,5	1,9	1,8	2,1	2,8	2,2	3,3	2,7	3,4
xxkerkboek	4,0	1,8	4,0	3,3	1,0	0,0	2,4	2,3	1,8	5,1	3,4	2,6	9,8	23,2	5,1
xboek	1,0	3,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,2	2,0	1,0	4,8	1,5	1,4	10,0	21,0	2,4
xmuziekvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,4	2,0
VERVOER															
wagen	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,2	1,0	1,6	1,0	0,0	1,5	2,5
kar	0,0	1,9	0,0	2,1	1,7	2,0	1,6	0,0	1,5	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,5
luxe wagen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	3,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	1,0
boot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	2,1	1,7	2,6	1,0	1,0	2,3	2,2
schip	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
slee	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	2,2	1,0	1,8	2,4	3,0	7,5	1,0
MATERIALEN															
verguld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	2,0	3,8
verlakt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,5	1,8	1,5	2,7	3,8	4,3	6,5	8,3	9,2
juweel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,0	4,5
xkoraal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	4,2	5,1	1,9	5,1	3,8	2,7	7,0	7,1
bloedkoraal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,7	1,5	2,7	1,5	1,0	1,0	2,2
kornalijn	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,5	0,0	1,3	2,0

BIJLAGE IV.2b. (vervolg) 1860

Streek	OOST-BRABANT							ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	1			2			3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	BUR
N =	5	83	14	17	8	6	9	11	11	13	9	13	5	7	11
granaat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	4,0	1,5	2,7	1,6	2,0	2,0	3,0
goud	2,5	3,4	0,0	2,9	3,7	3,0	9,0	5,1	10,8	8,9	14,4	13,5	7,0	19,3	28,5
zilver	1,0	1,3	0,0	1,2	1,5	1,5	41,4	8,8	11,1	7,8	30,2	26,5	47,4	81,7	125,5
porselein	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	3,0	5,3	3,5	1,8	3,3	5,9	12,4	4,3	15,7
kristal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	5,0	6,7
tin	15,4	10,6	10,8	23,8	15,9	11,7	7,4	6,5	3,9	6,5	6,7	4,5	12,2	2,5	6,5
eikehout	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,3	2,3	1,0	1,3	4,0	6,0	8,0
gladhout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,2	3,2	2,3	3,4	2,7	7,6
mahoniehout	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	7,0	0,0	3,5	2,0	4,0	2,7	3,0	2,6	7,8
mat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	9,0	1,0	10,3	11,0	13,5	15,0	12,0	6,7	6,0
trijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	13,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	12,4
VOORWERPEN van EDELMETAAL															
zbestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	33,7	10,0	5,3	4,0	8,4	11,9	33,0	58,3	86,1
zserviesgoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,8	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	4,5	7,2	10,5
zhorloge	1,0	1,1	0,0	1,0	1,0	2,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,2	1,2	0,0	1,0	1,2
zoorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	0,0
zflacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,7	1,5
zsigaar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0
zboek	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,3	2,0	2,7	1,6	3,0	2,5	3,5
ghorloge	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,5
gdameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,1
goorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,3
gflacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,1
gsigaarvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0
gboek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,1

BIJLAGE IV.2c. De consumptiegoederen per streek, periode, sociale en consumptiegroep, 1890. Gemiddelden

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
VERWARMING																							
kachel	1,0	1,1	1,2	1,0	1,8	1,8	2,9	3,6	1,0	1,2	1,3	1,5	2,4	2,8	3,1	3,7	1,4	1,1	1,4	1,4	1,8	3,9	4,0
haardkachel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,7	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0
vuurhaard	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
xkachel	1,0	1,1	1,2	1,0	1,9	2,2	3,1	4,1	1,2	1,6	1,9	2,3	3,0	3,6	3,8	5,2	1,4	1,2	1,4	1,4	1,7	3,9	4,4
haard	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5
kookkachel	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
fornuis	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,1	1,0
qwarmtebron	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kooktoestel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0
oven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
opkoker	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xkooktoestel	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0
xpetroleumstel	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	2,0	1,3	1,0	1,7	1,2	1,4	2,0	1,9	1,5	1,8
comfoor	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,5	2,2	2,0	3,3	2,4	3,0	1,5	1,5	1,4	2,0	2,0	3,3	2,0	5,2
stoof	1,0	1,7	2,5	1,5	2,3	2,5	3,3	9,0	2,6	4,3	3,5	4,6	4,8	6,6	8,6	5,7	4,3	3,3	5,1	5,2	2,9	6,2	8,0
theestoof	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	2,0	1,0	1,4	1,3	1,5	2,5	1,8	1,3	1,0	1,2	1,5	1,2	1,4	1,5
tabakscomfoor	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0
bedwarmer	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
pijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0
plaat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,6	2,5
ketting	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,7	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0
hangijzer	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
heugel	1,0	1,2	1,0	1,1	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,5	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0
xheugel	1,0	1,4	1,0	1,6	1,0	1,7	1,5	0,0	1,5	2,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,5	1,5	1,0	1,7	0,0	0,0	0,0
rooster	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0
vuurijzer	1,0	1,1	1,0	1,1	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xrooster	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,5	2,2	2,0	3,3	2,4	3,3	1,2	1,5	1,4	2,0	2,0	3,3	1,7	5,2
tang	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,7	1,0	1,0	1,3	1,5	1,3	2,0	1,3	1,2	1,3	1,0	1,0	1,5	1,0	1,5
pook	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	4,0	2,0	1,0	2,0
blaasbalg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
asschep	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0
kolenschep	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0
standaard	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
vuurtoebehoren	1,0	1,0	1,7	1,1	1,3	2,0	2,4	1,4	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,2	1,7	2,4	1,0	1,0	1,5	1,0	2,0	2,4	2,0
vuurscherm	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0
turfbewaarvoorw.	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,5	1,6	1,5	2,3	3,0	3,0	1,0	1,0	1,4	1,5	1,8	2,6	2,4
turfpomp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0
houtbak	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
kolenbak	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	2,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	1,0	1,5	1,2	1,0	1,7	1,9	2,5
coaksbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,3	1,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,5	2,6
petroleumkan	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,3	5,0	0,0	0,0	1,0
xluciferdoos	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,5	2,0	1,0	2,0	1,5	1,3	1,7
xdoofpot	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,7	1,4	1,5	1,8	1,8	1,3	3,5
xhaard	1,0	1,4	1,0	1,7	1,0	1,7	1,5	1,0	1,7	2,3	0,0	0,0	0,0	1,6	0,0	1,0	1,5	1,3	1,3	1,7	0,0	1,0	1,8
xverwarming	1,3	1,8	1,3	1,7	2,3	3,3	4,0	5,1	1,6	2,1	1,9	2,3	3,0	3,9	3,8	5,6	2,4	1,7	2,4	2,0	2,3	5,0	6,3
xxverwarming	2,1	4,3	2,4	3,7	5,5	6,0	8,6	7,7	2,9	3,9	4,1	5,4	6,4	8,4	9,2	13,4	6,9	5,2	8,2	10,0	8,7	13,9	20,0
xhout	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
xturf	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,5	1,6	1,5	2,3	3,0	3,0	1,0	1,0	1,4	1,3	1,8	2,6	2,4
xkolen	0,0	1,0	1,3	2,0	2,2	2,0	2,5	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	2,0	1,5	1,4	1,0	1,7	2,0	2,5
xcoaks	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,3	1,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,5	2,6
xpetroleumvoorw.	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	2,0	1,5	1,0	1,3	1,2	1,8	5,0	1,4	1,5	2,3
xgasvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	3,5	0,0
VERLICHTING																							
kandelaar	0,0	1,6	1,0	2,0	1,3	2,7	3,0	1,5	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	4,0	4,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	6,0	2,3
blaker	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3
lantaarn	1,0	1,1	2,0	1,3	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	2,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	2,7	1,0	1,0	1,8
lamp	1,4	1,3	1,6	2,1	2,7	3,7	4,3	4,5	1,0	1,8	1,7	2,5	2,0	2,8	5,1	2,0	2,4	1,8	2,8	2,8	2,3	3,0	3,0
hanglamp	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	3,5	2,0	1,0	1,3	1,3	1,0	1,0	2,0	1,7	3,2	1,5	1,3	1,3	0,0	1,7	2,0	1,0

BIJLAGE IV.2c. (vervolg)

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK							
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4	
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR	
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7	
nachtlicht	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	
petroleumlamp	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	3,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	
gaslamp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	3,0	4,4	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,2	6,2	
kaarstoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	
lamptoebehoren	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	
xkandelaar	0,0	1,6	1,0	2,0	1,3	2,7	3,3	1,5	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	4,0	4,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	6,0	2,0	
xkaars	0,0	1,6	1,0	2,0	1,3	2,7	3,3	1,5	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	4,0	4,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	6,0	2,0	
xxkaars	1,0	1,4	1,7	2,5	1,3	2,7	3,7	2,0	0,0	2,0	1,0	1,5	0,0	1,8	4,0	3,8	0,0	1,0	1,5	3,0	1,0	3,5	3,0	
xlamp	1,4	1,4	2,1	2,3	3,7	4,3	7,5	5,0	1,3	2,1	2,1	3,3	2,0	4,2	6,2	6,6	2,8	2,4	3,3	3,0	3,2	3,9	4,0	
xverlichting	1,4	1,4	2,1	2,3	3,9	4,3	7,6	5,0	1,3	2,1	2,1	3,3	2,0	4,2	6,2	6,6	2,8	2,4	3,3	3,0	3,2	4,3	4,0	
xxverlichting	1,6	2,1	2,4	3,7	4,3	5,4	10,4	5,6	1,3	2,4	2,2	3,7	2,0	4,8	6,6	8,5	2,8	2,5	3,5	4,5	3,7	4,6	6,4	
MEUBILAIR																								
meubel	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
bedstede	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,6	2,0	3,0	2,5	1,0	2,0	
ledikant	1,0	1,2	1,6	1,4	1,6	2,7	5,0	6,7	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,7	3,1	0,0	0,0	1,2	1,0	2,8	3,4	6,3	
rustbank	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	
canape	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,6	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	
xtabouret	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	5,0	
stoel	5,3	6,3	8,3	10,3	22,0	27,1	29,0	53,6	7,1	8,8	12,9	19,1	15,4	26,2	30,3	39,3	11,3	15,1	16,6	25,2	25,6	35,8	66,7	
armstoel	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,0	2,5	1,0	0,0	1,7	1,0	4,0	2,3	3,1	1,8	1,0	2,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,0	
ruststoel	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
fauteuil	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,8	5,1	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	0,0	4,4	1,3	2,0	1,8	1,7	1,7	2,0	4,6	
xluxe stoel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	
xarmstoel	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	2,2	5,9	1,0	0,0	1,7	1,0	2,5	2,2	3,1	5,4	1,3	2,0	2,0	1,7	1,5	2,3	5,9	
bank	1,0	1,2	1,8	1,2	3,0	2,0	2,0	2,0	0,0	0,0	4,3	1,5	2,5	1,7	2,3	0,0	1,3	1,0	1,5	1,5	1,0	4,0	3,0	
vaste kast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,8	2,7	2,0	2,5	2,7	5,3	
kast	1,6	2,0	1,6	2,3	2,8	3,6	3,6	7,9	1,8	1,8	2,3	3,0	2,3	4,9	3,8	4,6	2,0	3,3	3,2	4,5	4,0	6,0	6,8	
hoekkast	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	1,0	0,0	
glazenkast	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	
buffet	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,6	
vliegenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	
chiffonniere	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,0	1,3	1,8	1,0	1,0	
commode	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	2,0	1,0	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	
latafel	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,3	1,5	1,3	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,2	3,0	1,0	1,0	1,3	
kabinet	0,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	1,1	1,1	1,0	1,3	1,0	1,6	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,8	
klerenkast	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	2,0	1,5	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	
linnenkast	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	2,0	1,3	1,3	1,4	1,6	1,2	1,3	1,4	1,5	1,2	1,6	1,7	
boekenkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	
boekenhanger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,3	1,0	1,1	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	0,0	
boekenrek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	5,5	
xboekenmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,3	1,7	1,1	1,3	1,4	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	3,8	
brandkast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,4	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	
tafel	1,8	2,1	2,4	2,7	4,8	6,4	7,9	13,3	1,5	2,0	2,8	2,6	4,2	7,6	8,8	12,0	2,6	2,9	4,1	4,3	7,0	9,6	18,7	
uittrektafel	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	
klaptafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	3,0	0,0	1,0	0,0	
spiegeltafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,1	1,2	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	
nachtkastje	0,0	1,0	1,0	1,0	1,8	1,6	2,0	3,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	2,3	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,4	3,1	
toilettafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	
xserviestafel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	2,2	0,0	0,0	1,4	1,0	1,0	1,7	2,4	
bloementafel	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,8	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	3,0	
kniptafel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	
speeltafel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,8	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	1,6	
bureau	0,0	1,0	1,3	1,0	0,0	1,0	1,0	1,2	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,0	1,0	1,5	1,0	
secretaire	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,4	1,1	1,7	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	
pulpitrum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
standaard	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8	1,0	1,5	1,3	1,0	1,3	1,6	2,3	
brievenhanger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	
voetenbank	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	5,6	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	3,5	
aanregt	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	
gootsteen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
paraplustander	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0
kapstok	1,0	0,0	1,0	1,0	2,3	0,0	4,0	4,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,3	0,0	1,0	1,3	1,3
tuinbank	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,3	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0
tuinstoel	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	4,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	3,0	8,0
tuintafel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,3
tuinmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	4,0	9,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	4,6	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	2,0	5,0
ziekenmeubel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
BEWAARGOED																							
bak	1,0	1,8	3,3	2,3	3,3	2,3	2,0	3,3	1,0	1,0	1,8	1,7	0,0	6,0	2,8	4,3	4,0	2,0	1,0	1,0	1,5	1,7	1,7
kist	1,3	1,7	1,7	1,7	2,3	1,4	4,0	6,0	1,0	1,8	4,3	1,8	2,0	2,8	2,6	2,7	2,8	2,4	3,8	7,5	1,6	2,2	1,4
doos	1,0	1,2	2,0	2,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	3,0	2,5	1,0	2,0	3,0	1,3	1,0	4,0
mand	2,0	2,7	1,6	3,7	4,0	4,8	3,8	2,0	0,0	1,0	2,0	2,0	3,0	1,5	3,2	3,0	4,0	1,6	3,0	2,3	2,2	2,0	2,6
korf	1,0	2,4	1,5	2,0	1,4	3,0	3,7	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	3,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
balie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	4,0	0,0	3,7	3,5	2,5	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0
kuip	1,2	1,3	2,3	2,1	1,7	1,3	1,8	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,3	0,0	4,5	1,0	0,0	0,0
tobbe	1,0	1,4	1,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	1,5	2,0	1,5	2,0	1,3	1,5	2,8	3,3	1,4	2,1	1,6	2,5	2,8	2,4	2,0
ton	1,0	1,2	1,4	2,1	2,5	2,2	3,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	6,7	0,0	1,0	0,0
vat	1,0	1,3	1,0	1,2	1,0	2,0	5,5	0,0	2,3	2,5	2,8	2,7	4,0	5,1	5,6	1,5	4,0	2,2	2,4	5,3	2,0	1,8	1,3
zak	1,0	2,9	1,0	2,3	1,0	2,0	2,0	0,0	0,0	2,0	1,0	10,0	0,0	8,6	10,0	15,0	1,0	24,8	2,0	104,5	0,0	0,0	0,0
rek	0,0	1,9	3,5	1,8	2,0	1,0	3,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	2,8	0,0	1,7	2,0	1,0	0,0	1,0	2,7
schamel	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,3	3,0	1,3	3,7	2,0	1,5	5,2
schut	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0
xbalie	1,9	3,5	2,6	4,7	2,7	3,4	7,0	1,8	2,8	5,2	3,5	6,0	4,3	9,8	8,4	7,1	2,9	14,7	3,3	53,2	3,4	3,0	2,0
xbewaargoed	3,7	7,5	5,0	10,5	9,0	10,4	13,8	8,0	3,3	5,3	6,7	7,4	8,0	13,8	13,8	10,0	7,5	15,8	6,8	63,0	6,6	5,9	5,6
DECORATIE																							
spiegel	1,1	1,2	1,5	1,5	2,1	4,6	4,6	6,3	1,0	1,3	1,4	2,0	1,8	3,6	4,6	6,3	1,7	1,6	2,9	2,3	3,7	5,3	7,9
qspiegel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,3
schoorsteenspieg.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
chassinet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	3,5	2,5	0,0	0,0	5,0	1,0
xportret	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	4,0	3,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0
plaat	0,0	3,8	2,0	8,0	1,0	9,0	7,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	0,0	3,8	3,8	4,5	16,2	7,8	4,4	10,0
prent	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0
schilderij	3,3	4,5	3,2	6,0	6,3	14,6	12,1	13,6	1,3	1,0	1,9	4,0	2,7	1,8	5,4	11,5	7,0	4,9	5,3	2,0	3,7	6,7	3,3
qafbeelding	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	3,5
beeld	1,0	1,1	1,7	1,6	1,9	3,2	3,3	4,4	0,0	0,0	0,0	7,0	0,0	1,5	1,0	3,4	1,5	4,0	1,8	3,5	2,5	2,3	2,8
qbeeld	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	6,0	6,0
bloemvoorwerp	0,0	2,7	1,0	1,3	2,4	4,0	7,7	2,4	0,0	3,0	4,5	2,0	2,3	3,9	2,2	6,5	4,0	2,8	2,2	4,3	3,7	2,8	3,7
versierstel	0,0	3,0	1,0	0,0	1,3	5,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,8	1,0	1,0	1,0	1,7	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	3,0
bordenrek	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ornament	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	3,0	1,0	1,0	1,4	1,7	1,7	1,6	2,2	4,8	1,8	1,8	4,4	5,7	3,7	3,9	4,2
beestopgezet	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
etagerezilver	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	9,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	16,3
crucifix	0,0	1,1	1,0	1,1	1,6	2,0	3,2	3,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
mariabeeld	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
weiwatersbakje	0,0	1,0	0,0	1,0	1,3	0,0	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
klok	1,0	1,0	1,2	1,1	1,2	1,2	1,7	1,3	1,0	1,0	1,2	1,0	1,0	1,9	1,6	1,5	1,6	1,3	1,2	1,7	1,8	2,0	2,0
qklok	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	1,0
staande klok	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0
pendule	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	1,5	1,5	2,7	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,5	1,7	2,3	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	2,1	3,2
wekker	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,3	1,0
regelateur	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
penduletoebeh.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
barometer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,4	1,0	1,4	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	1,0	1,0
hor	0,0	1,0	1,0	1,6	4,2	2,8	4,3	0,0	0,0	0,0	3,0	3,0	1,5	2,0	3,2	6,0	1,0	1,7	1,9	3,8	2,7	2,0	6,0
xspiegel	1,1	1,2	1,5	1,5	2,1	4,6	4,6	6,6	1,0	1,3	1,4	2,0	1,8	3,6	4,6	6,3	1,7	1,6	2,9	2,3	3,9	5,4	9,4
xplaat	3,3	4,5	3,2	6,2	6,8	13,6	13,8	11,5	1,3	1,0	1,9	4,0	2,7	2,6	5,8	11,2	5,9	6,1	7,4	17,4	8,3	8,3	12,9
xbeeld	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	3,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	6,0	6,5
xornament	1,0	2,1	1,6	1,9	2,2	3,5	5,6	3,8	1,0	1,3	1,4	2,9	2,0	1,9	3,4	6,2	1,8	1,8	4,5	4,5	4,2	4,1	14,7

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
xreligiosa	1,0	1,7	1,3	1,8	2,3	2,3	4,9	3,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
xklok	1,2	1,1	1,2	1,3	2,2	1,8	3,4	4,6	1,0	1,0	1,5	1,8	2,2	3,3	2,7	4,6	1,7	1,4	1,8	2,3	1,7	4,5	4,9
SCHOONMAAKGOED																							
gieter	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
emmer	1,5	1,8	2,4	2,8	3,0	2,5	4,5	0,0	2,2	4,0	1,8	3,0	3,3	5,9	5,0	5,4	1,7	6,4	2,4	5,8	2,3	2,8	6,8
glazenspuit	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0
dweil	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
vuilnisblik	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	1,5	1,0	1,5
stoffer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,5	0,0	1,8	1,0	2,0	1,0	3,0
boener	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
schuier	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,5	0,0
veger	0,0	1,0	0,0	1,0	1,6	1,0	1,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
borstel	0,0	2,0	1,0	1,3	1,3	0,0	1,8	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
klerenborstel	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
bezem	0,0	1,8	0,0	1,0	3,0	1,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,7	1,0	1,0	1,7	1,7	1,0	1,7	1,4	1,0	1,5	1,0	1,0	0,0
luiwagen	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
ragebol	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
spoelbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
dierenval	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0
xwastobbe	1,0	1,4	1,3	1,3	2,2	4,0	3,3	4,0	1,0	1,5	1,5	1,5	0,0	2,4	1,8	3,4	1,5	1,5	1,4	2,0	1,0	1,8	2,0
wasmachine	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
mangel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,1	1,0
mangelbak	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	8,0
pers	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3	1,0
wringmachine	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
strijkijzer	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,5	1,0	1,0	1,2	1,2	2,5	2,0	1,0	3,7
strijktoebeh.	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0
xdroogrek	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,7	2,8	1,5	2,9	2,0	2,2	2,3	2,0	1,5	4,0	3,3	2,7	1,0
droogbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	3,0	1,5	1,0	1,0	0,0	1,0	2,3	3,5
xklerenmand	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	4,7	1,0	0,0	3,0	0,0	1,0	1,2	1,0	1,3	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4
handdoekenrek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0
mutsendroger	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0
mutsendoos	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xveeggerei	0,0	2,7	1,0	1,8	3,0	1,0	3,8	1,0	0,0	1,0	1,6	2,0	2,5	3,0	1,8	1,5	2,8	1,3	2,2	2,0	1,5	1,6	3,0
xmangelvoorw.	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,4	0,0	1,0	1,0	0,0	2,5	1,3	2,4
xmangel/pers	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,2	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	2,1	0,0	1,0	1,0	0,0	2,5	1,7	2,9
xstrijkvoorw.	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,5	1,0	1,4	1,5	1,3	3,0	2,6	1,3	3,0
xmangel/pers/str.	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	2,0	2,3	2,1	1,4	1,7	1,5	3,0	3,0	2,4	5,0
xhoofddeksel	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xwasvoorwerp	1,0	1,2	1,1	1,5	2,4	3,5	3,1	2,3	1,5	1,5	1,9	3,7	3,0	4,6	6,1	5,7	4,4	2,5	2,8	5,0	5,7	5,4	7,6
SERVIESGOED																							
serviesgoed	1,3	1,8	1,4	1,6	2,2	2,3	2,2	2,4	1,3	1,9	2,4	2,8	2,8	2,8	4,0	4,6	2,1	2,2	2,4	4,3	1,8	4,0	2,9
kop	0,0	1,7	3,0	3,8	2,5	2,7	7,6	0,0	3,2	3,8	5,0	17,0	5,0	16,8	16,0	11,4	4,5	6,3	3,2	17,8	13,0	3,4	33,3
schotel	1,0	1,9	2,8	2,8	2,8	1,0	4,8	1,0	0,0	4,0	4,3	13,7	2,0	7,6	11,0	13,7	4,8	5,4	3,4	19,8	12,2	3,5	32,7
karaf	0,0	1,2	1,0	1,5	2,6	2,0	3,2	1,8	2,0	1,3	2,2	2,0	1,0	3,0	3,4	5,2	2,0	3,0	2,2	3,3	1,3	2,7	6,5
koffie/theegoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
theeservies	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,4	8,5	1,8	2,0	2,8	5,3	13,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,7
theepot	1,0	1,1	1,0	1,1	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	0,0	1,6	1,7	1,7	1,7	2,3	2,6	3,0	1,5	1,7	1,7	2,5	1,4	6,4
theeketel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
spoelkom	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,2	0,0	2,0	1,0	7,0
melkkan	0,0	0,0	1,0	0,0	1,7	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,5	2,7	3,3	1,4	3,5
suikervoorwerp	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	2,0	1,0	2,0	1,0	1,2	0,0	1,0	2,3	3,5	2,2	1,5	1,6	1,8	2,5	2,3	2,0	4,0
theezeef	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
theebus	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,2	2,7	0,0	0,0	1,0	2,0	1,8	1,8	2,0
koffieservies	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0
koffiepot	1,8	2,3	1,4	2,8	3,6	5,3	4,3	1,0	1,3	1,8	2,2	2,7	2,8	3,5	6,3	3,1	1,6	2,5	1,8	4,0	2,0	1,8	2,4
koffieketel	1,0	2,0	2,2	2,3	1,6	2,0	6,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	2,0	2,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,5
koffietrommel	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
driehoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
chocoladepot	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
chocoladeketel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
glaswerk	1,0	1,2	1,3	1,0	1,6	1,8	1,4	2,2	1,0	1,1	1,8	1,3	1,4	2,4	2,1	2,3	1,0	1,2	1,3	2,0	2,0	2,7	2,3
glas	0,0	1,1	1,2	1,3	20,1	6,3	25,8	1,6	6,0	1,0	4,7	4,4	1,5	15,3	10,0	48,4	4,8	4,1	4,1	11,5	4,5	4,8	51,7
alcoholkaraf	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	2,3	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,0	3,0
flessenbak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	2,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3	4,2
likeurkelder	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
trommel	0,0	1,3	1,0	1,2	3,3	1,0	4,1	2,0	1,3	1,5	1,8	1,5	2,7	4,0	3,8	3,2	2,0	4,0	3,2	5,2	2,3	3,0	6,3
blad	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	0,0	1,3	1,7	1,0	1,5	1,7	0,0	3,0	5,5	2,2	3,8	1,8	1,8	1,9	2,7	2,8	2,3	5,4
presenteerblad	0,0	1,0	0,0	1,0	2,8	1,3	4,0	3,0	0,0	2,0	2,0	15,0	0,0	4,4	2,0	6,2	1,5	3,2	2,5	4,0	3,6	3,7	6,8
tafelservies	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,7	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	2,6	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,8	1,8
bord	1,3	2,3	7,1	7,5	5,6	1,7	17,0	1,0	5,0	1,0	8,0	3,3	7,0	20,0	10,3	15,3	10,2	9,5	4,6	14,0	2,7	4,6	56,8
schaal	0,0	1,0	1,0	2,0	3,7	1,5	5,5	2,0	0,0	0,0	4,5	1,7	1,5	4,0	4,1	3,7	7,0	3,9	4,5	13,5	5,6	8,0	32,3
bijzetvoorwerp	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	4,0	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,0	1,3	2,2
botervoorwerp	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	0,0	2,7	3,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	2,7	0,0	1,5	1,5	1,4	1,3	2,0	2,0	2,1	4,0
mosterdvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,5	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,2
olie/azijnstel	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,2	1,3	1,5	1,8	2,3
olievoorwerp	0,0	1,3	1,0	1,5	1,5	1,0	2,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0
azijnvoorwerp	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	1,0	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
peper/zoutstel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0
pepervoorwerp	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,0	4,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0
zoutvoorwerp	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,5	1,0	5,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,6
zuurvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,8
kurk	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,7	5,5	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	4,5	3,0	1,0	2,0	0,0	1,5	1,5	4,3	8,0
xtheevoorwerp	1,0	1,1	1,0	1,1	2,4	1,0	1,8	1,3	1,0	1,9	8,8	2,1	2,5	4,9	6,7	13,5	3,0	1,8	2,6	2,3	4,0	3,4	9,1
xkoffievoorwerp	1,6	2,3	1,8	2,9	3,4	6,0	5,7	1,0	1,7	1,8	2,2	2,7	2,8	3,8	6,7	3,4	2,2	3,0	2,1	4,5	2,0	2,0	3,6
xthee/koffiegoed	1,7	2,6	2,1	3,4	4,8	5,0	7,3	2,3	2,1	3,2	7,2	4,9	4,8	8,3	11,9	16,5	3,2	3,9	4,0	6,3	5,7	4,9	11,7
xchocoladevoorw.	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
xpresenteerblad	0,0	1,4	1,0	1,3	5,4	1,4	6,6	3,5	1,3	1,8	2,8	4,2	4,7	9,9	6,0	9,4	4,2	6,2	6,1	9,2	6,4	8,1	15,1
xbijzetvoorw.	0,0	2,0	1,3	2,2	2,8	2,5	4,6	18,0	0,0	0,0	2,5	2,0	5,0	3,3	1,7	4,5	2,0	1,9	2,4	2,8	4,0	5,3	9,3
xolie/azijnvoorw.	0,0	1,3	1,2	1,5	1,5	1,0	1,8	3,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	1,3	2,5	1,0	1,0	1,2	1,3	1,7	1,8	2,2
xpeper/zoutvoorw.	0,0	1,3	2,0	1,2	2,5	3,0	1,5	9,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,2	3,4
xkoffieblaadje	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	2,0	1,0	1,3	1,4	0,0	3,0	1,2	2,2	1,5	0,0	1,3	0,0	1,3	1,5	1,0
presenteerblad	0,0	1,0	0,0	1,0	2,8	1,3	4,0	3,0	0,0	2,0	1,0	3,0	0,0	2,7	1,3	7,5	1,3	2,8	2,2	4,0	2,4	2,5	4,0
gebaksvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	12,0	0,0	4,4	1,3	4,8	0,0	2,0	1,4	0,0	1,3	2,0	4,4
xeiervoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,6
KEUKENGOED																							
keukengerei	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,5	1,0	1,6	0,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,2	1,0
xvergiet	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0
xzeef	2,0	2,0	1,5	3,0	1,0	2,4	2,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	4,1	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
mortier	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xvorm	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0
xpollepel	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xhakvoorwerp	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0
xbeschuitvoorw.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	2,2
xeiervoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,7	1,3	1,0	1,0	1,2	1,0	0,0	1,0	1,5
xprovisievoorw.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
xaardappelvoorw.	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,8	1,0	0,0	0,0	0,0	1,7
xappelvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xzuurkoolvoorw.	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xbonenvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,0	0,0	0,0	2,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xvleesvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0
xspekvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xmeelvoorwerp	1,0	1,8	1,0	2,3	4,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xgrof aardewerk	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,3	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0
xketel	2,5	3,6	3,5	4,0	4,0	5,3	4,0	1,3	1,4	2,5	1,4	2,8	2,0	3,4	3,8	3,6	1,7	3,3	2,4	4,3	2,4	2,7	4,4
xpot	1,8	2,9	3,3	4,5	5,8	6,1	6,9	2,8	2,7	3,3	2,5	4,9	3,8	5,6	5,3	3,4	2,6	2,0	2,1	4,6	2,8	1,3	1,8
xpan	1,2	1,5	2,3	2,6	2,7	3,0	4,0	1,7	1,4	1,0	2,0	2,7	2,0	1,4	2,1	1,7	1,3	2,0	1,9	3,6	3,0	4,1	6,0
xkoekijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
pan	1,2	1,5	2,2	2,6	2,7	3,0	4,0	1,7	1,4	1,0	2,0	2,7	2,0	1,4	2,1	1,7	1,3	2,0	1,9	3,6	3,0	4,1	5,8
bekken	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
BESTEK																							
bestekopberggoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0
lepelopberggoed	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,2	3,0	2,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,5	1,3	2,0
lepelrek	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0
mesopberggoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3
xbestekopberggoed	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,2	3,0	2,0	1,5	1,2	1,4	1,0	1,2	1,7	2,8
lepel	1,0	1,9	1,1	2,4	3,4	14,8	17,1	26,2	3,3	1,2	2,7	13,0	16,0	22,6	35,6	22,1	1,3	4,8	2,2	17,3	5,3	19,8	43,4
qlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	7,3	4,0	0,0	0,0	1,0	11,0	0,0	10,2	7,5	6,4	0,0	0,0	5,7	12,0	13,3	9,8	17,0
opscheplepel	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	2,0
paplepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
soeplepel	0,0	0,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,7	1,5	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,7
visschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5
suikerlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	11,0	20,0	6,5	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	14,5	2,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,5	7,0
suikerschep	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	3,5	2,0	2,3	0,0	0,0	1,3	1,5	1,5	2,1	3,3	2,6	1,0	2,0	1,0	1,2	2,3	2,8	3,9
theelepel	0,0	0,0	0,0	0,0	18,0	12,0	10,3	0,0	0,0	0,0	8,0	12,0	12,0	14,8	11,7	19,2	0,0	6,3	13,0	0,0	3,5	13,8	21,4
theeschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0	1,5	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,8
zoutlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,2
roomlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	2,0	1,7	1,7	2,0	4,3	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
melklepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
eierlepel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	6,5	0,0	12,0	1,0	12,0	1,0
vleesbestek	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,5	2,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0	1,3	0,0	2,0	0,0	2,0	0,0	2,3	5,0
mes	1,0	1,3	1,0	2,0	7,5	7,5	7,0	20,4	1,0	1,0	1,7	8,0	4,7	12,3	9,8	9,3	1,0	4,3	2,1	9,0	5,3	4,4	21,0
dessertmes	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	16,0	15,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	18,0
vork	1,0	1,0	1,0	1,6	2,8	11,0	12,4	13,0	1,0	1,2	8,9	8,5	4,0	17,7	15,0	20,7	1,7	1,2	1,3	17,0	4,0	13,9	29,9
qvork	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,8	2,5	4,2	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	5,3	8,2
kurketrekker	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
xlepel	1,0	1,9	1,1	2,7	6,1	23,6	31,4	33,4	3,3	1,8	5,1	25,5	19,8	37,7	53,0	42,6	2,0	8,8	6,1	23,3	15,7	36,1	87,7
xmes	2,0	2,6	1,8	4,0	13,8	10,5	9,3	42,0	2,0	2,0	3,4	16,0	9,3	24,7	19,7	18,6	1,8	7,0	4,2	18,0	10,7	8,8	37,1
xvork	1,0	1,0	1,0	1,6	3,0	11,7	12,4	15,3	1,0	1,2	8,9	8,5	4,7	18,4	16,3	23,0	1,7	1,2	1,3	17,0	4,3	16,2	36,9
xbestek	1,8	3,5	2,6	4,1	15,3	39,0	51,9	78,2	4,5	3,6	12,7	33,8	28,2	63,8	74,8	82,1	4,5	10,4	9,4	43,8	29,1	57,7	161,7
xsuikerbestek	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	14,5	8,7	6,7	0,0	0,0	1,3	2,7	1,5	2,1	8,2	2,9	1,0	1,8	1,0	1,2	2,0	2,8	5,9
xtheebestek	0,0	0,0	0,0	0,0	18,0	12,0	10,3	0,0	0,0	0,0	8,0	12,0	12,0	8,7	9,5	19,8	1,0	6,3	10,0	0,0	2,7	10,6	19,0
xzoutschep	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,5	1,5	1,7	1,8	3,5	1,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
xroombestek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
ROOKGEREI																							
rookgerei	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0
tabaksdoos	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	1,6
tabakspot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,3	1,2	1,0	1,0	1,0	2,0
tabakskist	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0
qtabaksbewaarg.	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
xtabaksbewaarg.	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,7	0,0	0,0	2,5	1,0	1,5	1,3	1,8	1,7	2,0	1,3	1,3	1,2	1,2	1,5	1,0	2,0
asbak	1,0	1,0	0,0	1,3	4,5	1,7	1,3	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,8	1,3	0,0	1,0	1,8	1,0	1,0	1,3	4,2
kwispeldoor	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,5	1,0	7,0
sigarenpen	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,5
sigarenkoker	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0
sigarenbus	0,0	2,0	0,0	0,0	2,5	1,0	3,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,7	1,7	1,5	2,0	1,0	1,5	1,3	1,0	1,5
pijp	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0
pijpenkop	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	1,0
peuter	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0
pijpbewaargoed	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	2,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0
snuifdoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0
xsigaarvoorw.	0,0	2,0	0,0	1,0	3,5	1,0	4,0	1,0	0,0	0,0	2,0	1,0	2,0	1,7	2,0	1,6	1,7	1,2	1,3	2,5	2,0	1,1	3,3
xpijpvoorwerp	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,3	2,0	0,0	1,4	2,0	2,0	1,3	1,0	1,5	1,4	1,0	0,0	1,0
xrookvoorwerp	0,0	2,0	1,0	2,5	4,0	1,7	5,3	2,0	0,0	2,3	1,5	2,3	2,0	2,8	4,1	3,3	2,8	2,0	2,5	4,6	3,1	1,3	3,9

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
HYGIENE																							
gemakkoffer	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7
pot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,5	1,0	0,0	1,0
bedpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
wastafel	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	2,0	2,7	4,3	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,7	2,6	2,6	0,0	0,0	1,0	1,5	2,2	3,2	4,6
wasgerei	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,3	2,6	3,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,5	2,4	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	2,0	3,8
lampetkan	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0
lampetkom	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,8	1,5	0,0	0,0	3,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,3	1,0	1,0	1,0	2,0
badkuip	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0
zeepkop	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0
xpispot	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,7	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,3	1,0	1,3	2,5	1,5	1,0	2,2
xwassenvoorw.	0,0	0,0	2,5	3,0	2,0	3,0	5,6	6,6	0,0	0,0	3,0	2,0	2,5	1,9	4,2	4,4	1,3	0,0	2,1	1,7	4,8	5,4	9,6
xlampet	0,0	0,0	1,5	2,0	1,3	0,0	1,8	2,0	0,0	0,0	3,0	0,0	3,0	0,0	1,0	1,0	1,5	0,0	2,0	1,0	1,7	2,0	2,3
bed	1,8	2,1	2,2	3,0	3,2	5,0	5,0	5,2	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	2,0	2,5	2,8	4,0	2,9	3,8	3,5
matras	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	3,0	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	42,0	1,6	1,0	2,0	1,2	1,7	3,7	6,0	6,2
strozak	0,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,5	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0
peluw	0,0	3,0	2,0	1,0	2,8	1,0	3,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,9	2,7	4,3	3,8	3,4	3,8
kussen	0,0	2,6	2,0	3,5	2,2	2,0	5,8	3,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	4,0	2,7	1,0	1,7	3,7	3,4	6,7	4,2	6,0	6,3
xbedkussen	0,0	2,6	2,0	3,5	2,2	2,0	5,8	3,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	4,0	2,7	1,0	1,7	3,7	3,4	6,7	4,2	6,0	6,3
lendekussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0
stoelkussen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	2,0	1,0	0,0	6,0	8,0	7,7	3,5	6,3	2,5	3,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	4,0	0,0
beddegoed	1,2	1,6	1,6	2,1	2,2	3,6	4,6	5,4	1,6	1,5	1,8	3,0	1,8	4,9	3,7	3,6	1,7	2,0	2,3	3,0	2,3	2,7	4,5
deken	1,0	2,0	3,3	2,9	4,8	2,3	3,3	1,3	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	5,0	1,0	2,0	3,0	3,6	5,8	6,8	7,0	8,7	10,6
dekbed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
laken	1,0	4,3	9,0	13,3	15,7	27,3	23,4	0,0	1,0	1,0	13,0	52,0	1,0	0,0	24,7	19,3	1,4	2,5	3,2	8,0	2,3	9,1	5,7
sprei	0,0	1,5	2,3	2,7	1,8	1,0	4,3	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,7	2,3	4,8
bedkleed	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	8,0	3,0	2,8	2,5	2,8	2,7	1,0	2,7	2,0
matrassloop	0,0	3,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
peluwsloop	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	6,0	2,7	5,0	1,0	3,5	1,5
kussensloop	0,0	4,2	5,2	6,4	13,3	16,5	13,0	0,0	0,0	0,0	0,0	19,0	0,0	0,0	21,3	14,0	1,5	1,0	2,7	2,7	1,3	7,5	8,3
sloop	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	12,5	1,0	2,0	1,4	1,0	1,0	1,0	4,7
beddekwast	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ledikantbehangsel	0,0	1,0	1,0	3,0	1,0	1,7	2,5	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	1,0
bedgordijn	1,0	1,4	1,0	2,6	2,0	2,3	3,5	1,3	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	2,0	5,7	3,5	2,7	2,0	2,5	2,0	2,3	3,8	3,3
gordijn	1,0	2,1	1,4	1,5	5,4	4,5	14,2	14,0	1,0	0,0	2,7	6,0	1,8	4,6	6,9	18,8	3,5	4,7	3,4	6,2	9,0	15,4	21,1
glasgordijn	0,0	1,0	1,3	1,0	2,0	1,0	7,7	23,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,5	4,7	3,6	6,0	3,0	3,4	4,4	2,0	4,3	6,8	18,3
jalousie	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	3,5	1,0	0,0	4,5	6,0	9,0
qgordijn	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	2,0
kleed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	3,0	1,0	0,0	1,0	6,0	6,0	2,0	2,9	2,6	5,5	0,0	1,5	1,0	7,0	2,0	1,5	2,2
tafelkleed	0,0	0,0	1,0	1,0	1,8	1,8	2,6	3,4	0,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,4	2,7	2,4	1,0	1,0	1,2	2,0	1,6	1,4	3,6
haardkleed	0,0	1,1	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
vloerkleed	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	6,3	3,3	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,5	3,1	1,0	3,2	2,5	3,8	3,4	6,0	12,9
vloerzeil	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,6	1,3	1,0	2,5	3,4	3,0
carpet	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	2,3	3,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,7	2,4	3,7	1,3	1,6	2,7	3,4	3,7	3,9	3,8
tapijt	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	4,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,2
mat	0,0	0,0	0,0	1,0	3,8	1,5	12,3	1,0	0,0	0,0	1,0	2,8	2,7	2,7	2,1	6,0	4,4	4,7	5,8	7,5	3,0	5,0	3,8
deurmat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	3,3	4,7	7,3	13,5	6,0	5,8	9,0
loper	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,8	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,6	1,7	1,9	1,0	1,0	1,7	2,5	2,0	3,0	5,3
huishoudelijk linnen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3
servet	0,0	0,0	6,0	1,0	4,0	34,5	31,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	17,3	4,5	2,0	1,0	1,0	0,0	1,5	9,5	16,8
vingerdoek	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	0,0	7,0	5,7
tafellaken	1,0	1,6	4,0	3,4	5,6	5,5	6,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	3,5	8,0	1,3	1,0	1,9	2,0	1,3	3,0	5,0
handdoek	1,0	2,0	6,8	5,0	19,8	13,0	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	18,5	1,0	1,0	1,9	0,0	1,0	4,7	12,5
theedoek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	4,7	2,0
strijkdeken	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
doek	4,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	2,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0
stof	1,0	1,4	1,0	1,8	1,7	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	1,5	14,5	2,7	1,8	3,5
garen	1,0	1,2	1,0	1,0	1,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
lint	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0
vlag	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	1,0	1,2	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,5
linnengoed	1,0	1,2	1,2	1,3	1,4	1,0	1,5	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	3,0

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
pellengoed	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
was	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ACCESSOIRES en PRECIOSA																							
beugeltas	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,8	1,0	1,0	1,0
koffer	0,0	0,0	1,0	0,0	3,0	1,0	1,5	4,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	1,7	2,7	3,3	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	1,0	3,1
paraplu	1,0	1,4	1,0	1,6	1,3	3,0	1,7	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,5	0,0	3,0	1,0	0,0
parasol	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0
wandelstok	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0
vuurwapen	0,0	1,4	1,0	1,2	1,2	1,0	1,7	2,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	2,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
steekwapen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
jachtgerei	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
brandglas	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
penning	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	2,0	1,7
horloge	1,0	1,1	1,4	1,3	1,4	1,3	1,8	2,0	1,3	1,3	1,0	1,0	1,3	1,1	1,6	2,5	1,0	1,3	1,5	1,5	1,7	2,5	1,7
dameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,5
horlogetoebeh.	1,0	1,0	0,0	1,5	1,3	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	2,0	1,2	3,5	2,0	2,5	1,4	1,5	1,8	1,5	3,0	3,0
bril	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,5	1,0	1,7	1,0	1,5	1,0
brilkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	3,0	0,0	1,0	2,0	1,2	0,0	1,0	1,0
etui	0,0	0,0	0,0	0,0	10,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,3	2,2
flacon	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,8	1,3	1,7	1,7	11,3	4,0	1,0	1,6	1,2	2,2	2,2	2,0	3,4
schrijfcassette	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
pen	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	2,7
potloodkoker	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	4,0
inktvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,0	1,0	1,6	2,0	1,0	1,0	1,8
sponsdoosje	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
beurs	0,0	0,0	2,0	0,0	1,0	2,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5	1,6	2,2	1,0	1,3	1,3	1,2	0,0	1,2	1,0	2,0
muntendoos	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0
kostbaarheden	1,0	1,1	1,0	1,5	1,5	2,0	1,0	2,4	1,0	1,5	1,5	1,0	1,5	1,3	3,7	2,6	0,0	2,5	1,5	1,5	1,0	1,2	7,6
kapspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	2,3	2,2	3,3	1,0	0,0	2,5
voorhaarnaald	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0
zijnaald	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	2,4	3,0	1,5	0,0	0,0
oorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	8,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,5	1,0	0,0	0,0
xring	1,0	1,4	0,0	2,4	3,0	3,0	3,7	4,0	1,0	1,3	1,8	2,0	2,0	2,6	8,0	2,7	2,8	3,2	2,2	6,0	4,7	3,1	5,5
xoorring	2,0	2,1	1,0	1,7	3,0	1,0	4,0	1,0	2,0	2,0	2,0	1,5	2,0	2,6	25,5	2,3	2,0	2,8	3,0	6,2	5,2	4,8	10,2
xketting	1,0	1,2	0,0	1,4	1,3	1,7	1,5	2,5	1,5	1,0	1,2	2,0	1,3	1,6	8,6	3,0	3,0	2,5	3,2	7,4	2,7	1,8	5,6
xgesp	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	4,0	4,0	0,0	6,0	0,0	2,5	0,0	0,0	1,0
xhaak	0,0	1,3	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,0	2,0
xarmband	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	3,0	2,5	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	1,5	2,3	2,8	0,0	3,0	2,0	2,0	1,5	3,3	4,8
xspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,0	2,0	2,0	2,0	1,0	5,8	10,0	2,5	1,7	2,8	1,9	5,8	2,0	1,2	3,2
doekspeld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	1,5	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0
broche	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	0,0	1,0	1,0	2,0	1,6	2,0	1,3	2,0	1,4	1,3	2,0	1,7	2,4	4,5
medaillon	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,3	2,3	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,5	2,0	1,0
knoop	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	5,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	4,3
sluiting	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,5	3,5	2,0	1,0	1,2	1,0	3,0	2,5	0,0	1,3
kruis	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0
hart	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
bel	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,5	1,3	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	0,0	1,6	2,0	0,0	2,0	2,0	0,0	2,0	0,0	2,0
schel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,3	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	2,0
geld	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	0,0	6,0	0,0	0,0	1,0	7,0	1,5	0,0	0,0	1,0	40,0
KINDERGOED																							
wieg	1,0	1,1	1,0	1,2	1,5	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,2	1,3	0,0	1,0	1,2	1,4
vuurmand	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6
kinderkooi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kinderstoel	0,0	1,0	0,0	1,3	1,3	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,3	1,0	1,5	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,3
qpot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
kinderwagen	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0
kinderspeelgoed	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,5	5,0
qkinderspeelg.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	3,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	2,0	1,0

BIJLAGE IV.2c. (vervolg) 1890

Streek	OOST-BRABANT								OOST-GRONINGEN								ZAANSTREEK						
Consumptiegroep	1			1c		2	3	4	1			2		3		4	1			2		3	4
Sociale groep	ARB	BOE	MID	BOE	MID	MID	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	MID	BUR	BOE	BUR	BUR	ARB	BOE	MID	BOE	MID	BUR	BUR
N =	12	81	30	23	12	7	8	7	9	10	16	7	5	13	10	9	9	14	17	6	7	10	7
xboek	0,0	1,0	1,0	1,0	6,0	1,0	3,0	2,0	1,5	0,0	1,0	1,0	2,0	1,8	1,4	2,2	1,0	1,0	1,8	1,0	1,2	1,7	1,8
xmuziekvoorwerp	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,3	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7	2,0	0,0	1,7	0,0	1,0	1,0	2,6
VERVOER																							
wagen	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	4,0	1,0	1,7	1,5	0,0	0,0	5,1	0,0	4,0	0,0	2,4	2,2	3,8	1,0	1,0	2,5
kar	2,0	1,7	1,0	2,0	2,0	2,8	2,5	5,3	1,3	1,6	1,0	0,0	0,0	2,1	2,0	2,0	0,0	1,5	5,8	1,7	0,0	0,0	0,0
luxe wagen	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	2,8	0,0	1,5	0,0	0,0	0,0	1,7	1,0	2,7	0,0	1,0	0,0	1,3	1,0	0,0	2,5
boot	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	3,1	2,3	21,8	3,0	1,0	0,0
schip	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
slee	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,5	0,0	1,0	1,3	2,7	1,7	4,3	1,0	2,0	2,0
fiets	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
MATERIALEN																							
verguld	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	0,0	1,3	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	4,5	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0
verlakt	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	0,0	2,0
juweel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	4,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,3	3,0	4,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,0	1,3	4,0
xkoraal	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	3,0	1,0	3,0	6,0	1,0	2,8	2,7	3,6	6,2	1,8	2,2	6,3
bloedkoraal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	1,9	2,0	3,0	2,0	1,0	2,0
kornalijn	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,5	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	4,0
granaat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	2,0	4,0	2,0	3,0	5,0
goud	2,5	2,7	1,1	4,8	5,0	4,4	5,2	2,8	3,3	2,8	3,2	5,5	5,2	8,7	16,0	14,7	4,4	10,5	7,6	25,3	15,3	10,8	39,6
zilver	1,0	1,5	2,5	1,4	13,4	26,0	61,2	58,1	3,0	4,8	9,3	17,4	31,4	61,7	98,3	83,8	6,3	15,0	11,7	60,7	32,6	60,8	210,9
porselein	1,0	1,0	1,0	1,0	2,3	1,0	2,2	2,0	0,0	1,0	0,0	6,0	1,0	6,3	3,5	11,1	1,0	1,0	2,0	1,5	2,0	3,8	9,8
kristal	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	5,0	3,5	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	2,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	1,8
tin	1,0	1,9	1,0	3,8	2,6	4,0	9,5	1,5	2,6	4,3	3,1	4,5	1,5	3,2	3,0	2,4	1,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,5	1,0
eikehout	0,0	1,0	0,0	1,5	1,0	0,0	1,5	5,0	1,0	2,0	1,5	1,8	2,0	4,0	2,7	6,5	0,0	1,0	5,0	0,0	0,0	1,0	0,0
gladhout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mahoniehout	0,0	0,0	2,0	0,0	3,0	2,0	14,7	15,3	0,0	0,0	1,0	4,3	2,3	3,0	9,4	5,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,5	1,7
vurehout	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mat	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0
trijp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	6,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	0,0	21,5	0,0	0,0	0,0	1,0	12,0	0,0	0,0
VOORWERPEN van EDELMETAAL																							
zbestek	0,0	0,0	0,0	0,0	25,0	41,7	62,4	85,3	0,0	1,3	9,4	25,5	24,6	48,4	70,3	71,9	2,0	11,1	8,3	35,0	21,6	59,0	143,4
zserviesgoed	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	7,3	7,7	11,8	0,0	0,0	0,0	2,3	5,0	4,8	9,6	8,2	0,0	2,0	2,0	2,2	2,0	8,1	26,4
zhorloge	1,0	1,1	1,5	1,1	1,3	1,0	1,5	0,0	1,3	1,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,1	1,0	1,0	1,2	1,0
zdameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
zoorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0
zflacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	1,0	1,0	1,0	14,0	1,5	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0
zsigaarvoorwerp	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0
zboek	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	1,8	2,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,6	1,0	1,3	2,5	1,0	2,0	2,5
ghorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	1,8	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	2,0	1,5
gdameshorloge	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,3	0,0	1,0	1,0	0,0	1,3	1,0	1,3
goorijzer	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,0	0,0	0,0
gflacon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,1	1,5
gsigaar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0
gboek	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0	0,0	1,0	1,0	1,5	0,0	0,0	1,0	1,0	1,3	1,1	1,5

BIJLAGE IV.3. DE GEMIDDELDE WAARDERING PER VOORWERP

In de negentiende eeuwse boedelbeschrijvingen is het roerend goed bijna zonder uitzondering gewaardeerd door een daartoe beëdigd schatter. Deze waarderingen zijn geen aanschafprijzen noch vervangingsprijzen. Ze zijn bedoeld om een indruk te krijgen van de waarde van het roerend goed. Daarbij gaat het in toenemende mate om de waarde van het roerend goed in zijn totaliteit in plaats van de waarde van elk voorwerp afzonderlijk, zoals blijkt uit het stijgend aantal gemengde waarderingen in de negentiende eeuw – dat wil zeggen de waarderingen die gelden voor meerdere, mogelijk sterk verschillende voorwerpen samen. Afgaande op de wijze waarop de voorwerpen van goud en zilver geschat worden, zullen de waarderingen over het algemeen aan de voorzichtige kant zijn. Genoemde voorwerpen worden namelijk doorgaans gewaardeerd door het gewicht ervan te vermenigvuldigen met de prijs van goud, c.q. zilver zonder rekening te houden met de bewerking die het materiaal ondergaan heeft.

De waarderingen zijn dus geen marktprijzen, maar geven eerder een dagwaarde. Als men ze als een soort prijskaartje wil gebruiken, dan dient men te bedenken dat in die waardering verschillende aspecten van het voorwerp tot uitdrukking komen die in de boedelbeschrijving dikwijls niet in voldoende detail beschreven zijn. Daarbij doel ik niet alleen op de staat waarin de voorwerpen zich bevinden, of het materiaal waarvan ze gemaakt zijn, maar ook op de mate van precisie waarmee het voorwerp herkenbaar gemaakt wordt. Zo loopt in de Zaanstreek in 1830 de 'prijs' van een spiegel uiteen van vijfentwintig cent tot tweeëntwintig gulden; een kabinet is gewaardeerd op een gulden en vijftig cent, maar ook op zestig gulden; in Oost-Brabant in 1830 zijn er bedden van één en van zesendertig gulden; in Oost-Groningen, eveneens in 1830, schat men een pulpitrum zowel op één als op twintig gulden. In dat soort situaties is het hachelijk om van een gemiddelde waardering te spreken, omdat ondanks de woord gelijkenis blijkbaar het ene pulpitrum niet het andere is, het ene bed niet het andere, het ene kabinet niet het andere en evenmin de ene spiegel de andere spiegel.

In hoofdstuk vier heb ik gebruik gemaakt van de waarderingen om het relatieve belang van de voorwerpen ten opzichte van elkaar aan te geven om op die manier iets over het gewicht van de keuzes die mensen in de consumptie van duurzame consumptiegoederen gemaakt hebben, tot uitdrukking te brengen. Op basis van de waarderingen heb ik 'prijzen' berekend, waarbij ik geprobeerd heb om aan bovenstaande bezwaren tegen het gebruik van waarderingen verder tegemoet te komen. Onder 'prijs' versta ik in dit verband de gemiddelde waardering voor een bepaalde combinatie van voorwerp en materiaal waarvan ik over minstens drie vermeldingen beschik en waarvan de hoogste en laagste waarde niet meer dan vijf maal van elkaar verschillen. Deze voorwaarden zijn minimum-voor-

TABEL IV.3.1. Het aantal waarderingen, gemiddelde waarderingen en 'prijzen' van combinties van voorwerpen en materiaal per streek en periode.

	1830			1860			1890	
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
Aantal waarderingen	4325	7408	9220	4349	5057	5624	4895	2257
aantal gemiddelden	1127	1595	1720	970	1369	1037	1098	719
aantal 'prijzen'	234	437	445	216	329	205	236	127

waarden en zouden eigenlijk aangescherpt moeten worden met name wat betreft het aantal waarderingen. Ik heb dat niet gedaan, omdat zoals men in tabel IV.3.1. kan zien, het aantal 'prijzen' nu al beperkt is. Dat is ook de reden waarom ik ervan afgezien heb om per consumptiegroep of per sociale groep 'prijzen' te berekenen.

In deze bijlage vindt men de 'prijzen' zoals ze voor hoofdstuk vier gebruikt zijn. Behalve de 'prijs' is het aantal waarnemingen, de hoogste en de laagste waardering vermeld.

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
= OOST-BRABANT 1830 =					
VERWARMING					
kachel	onbekend	7,34	14,00	3,00	19
comfoor	koper	0,49	0,75	0,20	7
comfoor	tin	0,67	1,00	0,40	3
stoof	onbekend	0,20	0,30	0,10	8
bedpan	koper	1,80	3,00	1,00	17
bedpan	onbekend	2,00	3,00	1,00	4
haalketting	onbekend	0,83	1,00	0,50	3
vuurtang	onbekend	0,47	0,50	0,40	3
heugel	ijzer	1,58	2,50	1,00	3
heugel	onbekend	1,50	2,00	0,50	5
turfbak	onbekend	0,27	0,30	0,25	3
VERLICHTING					
doofpot	koper	6,67	8,00	5,00	3
kandelaar	koper	0,52	0,60	0,50	5
kandelaar	tin	0,51	0,60	0,45	4
kandelaar	onbekend	0,39	0,50	0,20	6
blaker	koper	0,54	0,80	0,25	4
lamp	blik	0,25	0,40	0,10	4
lamp	onbekend	0,53	1,00	0,25	9
lantaarn	blik	0,48	0,80	0,20	5
lantaarn	onbekend	0,47	0,75	0,25	14
MEUBILAIR					
bedbak	zacht hout	6,50	7,00	5,50	4
bedbak	eikenhout	13,00	15,00	12,00	3
bedbak	onbekend	3,49	5,83	1,65	3
keukenstoel	onbekend	0,70	0,80	0,50	3
stoel	biezen	0,25	0,50	0,15	8
leuningstoel	onbekend	0,37	0,50	0,30	3
tuinbank	onbekend	1,83	2,00	1,50	3
kast	hout	3,83	5,67	2,50	5
kast	zacht hout	3,38	5,00	1,50	4
kast	eikenhout	4,14	6,00	1,50	7
hoekkastje	onbekend	4,07	6,00	2,00	5
buffet	onbekend	18,67	20,00	16,00	3
vliegekast	onbekend	2,10	2,50	1,80	3
commode	onbekend	8,25	11,00	5,00	4
ladetafel	onbekend	9,03	15,00	4,50	9
kabinet	eikenhout	24,17	38,00	8,00	3
kabinet	onbekend	17,00	30,00	10,00	10
tafel	wasdoek	1,50	1,50	1,50	4
tafel	hout	0,97	1,17	0,75	3
tafel	zacht hout	0,92	1,50	0,50	3
tafel	eikenhout	3,33	4,00	2,50	3
klaptafel	onbekend	1,86	3,25	0,70	4
uittrektafel	wasdoek	10,67	12,00	10,00	3
uittrektafel	onbekend	7,60	10,00	5,00	5
penanttafel	onbekend	4,67	6,00	3,00	3
bedtafel	onbekend	2,80	4,00	2,00	5
bureau	onbekend	14,67	20,00	6,00	6
gootsteen	onbekend	0,61	1,00	0,25	9
kist	hout	2,08	3,50	0,75	3
kist	eikenhout	3,00	4,00	2,00	3
sluitmand	onbekend	0,35	0,50	0,25	3
korf	onbekend	0,30	0,50	0,10	4
tobbe	onbekend	1,83	2,50	1,00	3
zak	onbekend	0,73	1,50	0,30	8
rek	onbekend	0,72	1,00	0,33	4
DECORATIE					
kabinetstel	onbekend	0,52	0,60	0,50	4
crucifix	onbekend	1,83	3,00	1,00	3
weiwaterbakje	onbekend	0,20	0,30	0,10	3
staande klok	onbekend	36,00	70,00	15,00	8

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
SCHOONMAAKGOED					
apollo	koper	2,25	3,00	1,00	4
apollo	onbekend	0,63	1,00	0,25	4
emmer	hout	0,43	0,50	0,30	3
emmer	onbekend	0,55	1,00	0,20	20
wasketel	koper	8,07	9,86	5,50	5
waskuip	onbekend	1,47	3,00	1,00	12
klerenmand	onbekend	0,26	0,35	0,18	3
SERVIESGOED					
schotel	aardewerk	0,19	0,28	0,10	8
schotel	tin	0,90	1,67	0,38	48
kom	tin	0,49	1,00	0,20	5
kan	tin	1,11	2,00	0,60	4
waterfles	tin	1,29	2,13	0,60	11
theegarnituur	porselein	1,63	2,00	0,50	4
trekpot	tin	0,55	1,00	0,20	13
theepot	tin	0,70	1,20	0,30	5
theeketel	ijzer	0,61	1,00	0,20	5
theeketel	onbekend	1,96	3,50	1,00	5
theemoor	koper	2,70	3,50	1,50	3
theebus	onbekend	0,20	0,25	0,15	3
theepotrek	onbekend	0,79	1,50	0,40	4
koffiepot	koper	1,27	2,50	0,50	21
koffiepot	onbekend	0,92	1,50	0,50	3
koffiekan	koper	1,60	3,00	1,00	7
koffiekan	onbekend	0,70	1,00	0,40	4
koffieketel	onbekend	1,37	2,25	0,50	7
roemer	onbekend	0,09	0,10	0,06	3
bierkan	tin	1,06	1,50	0,75	9
bierglas	glas	0,09	0,15	0,05	3
bierglas	onbekend	0,09	0,20	0,04	9
wijnroemer	onbekend	0,10	0,10	0,10	3
trommel	blik	0,28	0,50	0,10	9
blad	onbekend	0,33	0,75	0,15	5
theeblaadje	blik	0,42	0,70	0,20	3
theeblaadje	onbekend	1,11	2,00	0,50	8
bord	aardewerk	0,05	0,10	0,02	18
schaal	onbekend	0,19	0,30	0,10	11
schotel	onbekend	0,43	0,75	0,25	4
vloot	onbekend	0,67	1,00	0,50	6
saladebak	onbekend	0,50	0,80	0,30	3
boterschotel	onbekend	0,82	1,20	0,50	3
boterpot	onbekend	0,65	0,75	0,55	4
oliekan	koper	1,25	1,75	1,00	3
olievat	onbekend	1,03	1,50	0,50	8
oliekruik	onbekend	0,29	0,33	0,25	3
zoutdoos	onbekend	0,13	0,25	0,05	4
zoutvat	glas	0,30	0,50	0,20	3
KEUKENGOED					
zeef	koper	0,93	1,25	0,75	3
zeef	onbekend	0,27	0,50	0,10	17
vijzel	metaal	2,35	2,50	2,00	4
zijg	koper	0,65	1,00	0,30	8
schuimspaan	koper	0,36	0,75	0,15	7
snijbank	onbekend	1,50	2,00	1,00	3
snijbak	onbekend	0,82	1,25	0,25	6
hakmes	onbekend	0,28	0,30	0,25	4
kruik	onbekend	0,05	0,06	0,04	4
broodbak	onbekend	0,55	0,75	0,40	3
zuurkoolton	onbekend	1,56	2,75	0,75	8
meelzak	onbekend	0,44	0,70	0,20	3
moespot	ijzer	1,00	1,50	0,50	4
handketel	onbekend	1,00	2,00	0,50	4
koeketel	ijzer	3,14	4,00	2,00	7
sopketel	ijzer	3,50	6,00	2,00	3
sopketel	koper	10,25	18,00	5,00	5
hamketel	koper	8,36	10,45	6,00	4
schenkketel	koper	2,25	2,50	2,00	4
pot	steengoed	0,59	1,00	0,25	21
pot	ijzer	0,89	1,25	0,33	6
waterpot	tin	0,88	2,00	0,40	29
waterpot	onbekend	0,67	1,00	0,30	4
pan	koper	0,69	1,00	0,50	4
vuurpan	koper	1,04	2,00	0,50	6
vuurpan	onbekend	1,90	3,00	0,80	7
koekepan	onbekend	1,03	2,00	0,63	13
braadpan	koper	3,01	5,00	1,30	9
moor	ijzer	0,75	1,00	0,50	4
moor	koper	2,41	4,25	1,50	5
BESTEK					
lepel	koper	0,69	1,00	0,50	5
tafelmes	onbekend	0,21	0,28	0,10	3
mes	onbekend	0,12	0,25	0,05	6
vork	ijzer	0,04	0,05	0,01	7
vork	onbekend	0,05	0,06	0,03	4
TEXTIEL					
deken	katoen	3,17	5,00	1,00	4
deken	linnen	0,57	1,00	0,30	3
deken	onbekend	2,60	5,00	1,00	11
laken	linnen	1,19	1,75	0,50	5
sprei	onbekend	1,10	1,50	0,30	3
behangsel	katoen	5,33	7,00	2,00	3
kussensloop	linnen	0,74	1,50	0,32	4
kussensloop	onbekend	0,39	0,82	0,20	27
gordijn	saai	1,01	1,50	0,60	5
valgordijn	katoen	0,99	1,50	0,70	4
valgordijn	onbekend	1,07	1,50	0,50	3
haardkleed	onbekend	0,36	0,75	0,15	9
doek	pellen	0,22	0,25	0,15	3
doek	onbekend	0,52	1,25	0,25	19
handdoek	onbekend	0,27	0,50	0,10	30
lap	katoen	4,25	5,20	3,15	3
katoen	katoen	1,26	2,00	0,42	3
bed	veren	18,53	33,33	10,00	20
bed	pluim	11,00	12,00	9,00	3
bed	kaf	1,32	2,00	1,00	12
kussen	veren	1,21	1,50	0,83	4
KLEDING					
mannenbroek	laken	2,50	4,00	1,50	4
zomerbroek	onbekend	0,37	0,50	0,10	3
vest	laken	0,76	1,00	0,50	4
vest	zijde	0,94	1,00	0,75	4
vest	onbekend	0,76	1,33	0,50	12
schort	onbekend	0,61	1,00	0,50	5
mannenrok	laken	4,17	5,00	2,50	3
borstrok	onbekend	0,50	1,00	0,25	7
hemd	linnen	1,90	3,00	1,00	5
hemd	onbekend	0,92	1,67	0,50	24
onderbroek	onbekend	0,55	0,60	0,50	3
herenjas	laken	3,75	6,00	2,00	8
herenjas	onbekend	4,33	6,00	3,00	6
mantel	onbekend	3,10	6,00	1,50	5
nachtjapon	onbekend	1,83	2,00	1,50	3
slaapmuts	onbekend	0,19	0,30	0,06	6
kous	zijde	0,25	0,25	0,25	3
zakdoek	onbekend	0,14	0,25	0,07	7

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
koffer	onbekend	1,42	1,75	1,00	3
paraplu	zijde	6,00	9,00	3,00	4
paraplu	onbekend	2,35	3,00	1,75	5
geweer	onbekend	1,75	3,00	1,00	8
zakhorloge	zilver	8,89	15,00	4,00	8
inktkoker	tin	0,75	1,00	0,25	3
gesp	zilver	0,62	1,00	0,38	5
kruis met slot	goud	11,33	12,00	10,00	3
bel	onbekend	0,93	1,00	0,90	3
KINDERGOED					
kinderstoel	onbekend	2,00	3,00	1,00	3
NAAIGEREI					
weefgetouw	onbekend	17,79	25,00	10,00	7
garenhaspel	onbekend	0,27	0,50	0,10	3
ACTIVITEITEN					
lei	onbekend	0,21	0,30	0,15	4
VERVOER					
aardkar	onbekend	13,70	25,00	7,00	10
hoogkar	onbekend	24,55	50,00	10,00	22
laagkar	onbekend	14,38	24,00	8,00	8

= OOST-BRABANT 1860 =

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
VERWARMING					
kookkachel	onbekend	29,67	40,00	9,00	3
comfoor	koper	0,55	1,00	0,25	4
stoof	onbekend	0,30	0,50	0,10	15
bedpan	koper	1,60	3,50	1,00	7
bedpan	onbekend	2,40	3,50	1,50	5
vuurstel	onbekend	2,25	4,00	1,00	4
vuurijzer	onbekend	2,30	3,00	0,70	4
heugel	onbekend	1,93	4,00	0,80	3
VERLICHTING					
kandelaar	koper	0,50	0,75	0,25	3
blaker	koper	0,52	0,70	0,20	4
lamp	koper	0,76	1,50	0,31	23
moderateur-lamp	onbekend	2,38	3,00	2,00	4
MEUBILAIR					
bedbak	onbekend	1,67	3,00	1,00	3
keukenstoel	onbekend	0,47	0,67	0,33	5
stoel	kersehout	1,51	2,33	1,00	3
stoel	onbekend	0,66	1,50	0,30	91
bank	onbekend	0,76	1,00	0,30	7
kast	hout	4,50	6,00	2,50	9
kast	zacht hout	3,88	7,00	2,50	4
kast	mahoniehout	23,33	25,00	20,00	3
kast	wagenschot	9,67	12,00	7,00	3
glazenkast	onbekend	7,00	10,00	3,00	7
buffet	onbekend	12,25	20,00	8,00	3
eetkast	onbekend	2,33	4,00	1,00	3
commode	onbekend	14,00	18,00	8,00	6
kabinet	hout	14,00	25,00	7,00	3
kabinet	onbekend	21,25	38,00	9,00	16
tafel	mahoniehout	19,80	30,00	12,00	5
uittrektafel	mahoniehout	41,67	70,00	15,00	3
uittrektafel	onbekend	7,00	8,00	5,00	7
bedtafel	kersehout	8,33	10,00	7,00	3
bedtafel	onbekend	0,80	1,50	0,50	5
bureau	onbekend	10,33	18,00	4,00	9
secretaire	mahoniehout	46,67	60,00	20,00	6
secretaire	onbekend	28,50	40,00	16,00	4
lessenaar	onbekend	2,19	4,00	1,00	8
voetbank	onbekend	1,25	1,75	1,00	3
kist	hout	2,00	2,50	1,50	3
doos	onbekend	0,43	0,50	0,30	3
rek	onbekend	0,93	2,00	0,40	16
DECORATIE					
hangklok	onbekend	4,50	6,00	3,00	6
horloge staand	onbekend	19,40	30,00	10,00	5
pendule	onbekend	20,60	30,00	8,00	5
huishorloge	onbekend	9,07	15,00	3,00	7
hor	onbekend	0,72	1,00	0,50	5
SCHOONMAAKGOED					
apollo	blik	0,69	1,00	0,50	5
apollo	onbekend	0,70	1,00	0,25	8
emmer	blik	0,67	0,80	0,50	3
emmer	hout	0,55	0,80	0,40	4
marmiet	koper	2,95	5,00	2,00	9
marmiet	onbekend	1,98	3,50	1,00	10
veger	onbekend	0,25	0,30	0,20	3
wasketel	koper	6,50	10,00	2,50	3
waskuip	onbekend	2,14	5,00	1,00	14
gladmangel	onbekend	20,00	25,00	15,00	3
strijkijzer	onbekend	1,31	2,10	0,50	15
klerenkist	onbekend	2,83	4,00	2,00	3
SERVIESGOED					
servies	onbekend	1,50	2,00	1,00	4
kop	onbekend	0,17	0,25	0,08	3
schotel	aardewerk	0,18	0,30	0,08	3
schotel	tin	1,18	2,00	0,75	23
kom	aardewerk	0,29	0,50	0,13	4
kom	tin	1,33	1,50	1,25	3
karaf	onbekend	0,50	0,80	0,20	4
waterfles	koper	2,33	3,50	1,00	3
waterfles	tin	1,35	2,00	0,75	5
theegarnituur	onbekend	2,92	5,25	1,25	6
trekpot	tin	0,67	1,00	0,50	3
theeketel	koper	2,33	3,00	1,00	3
koffiepot	koper	1,42	2,00	0,50	18
koffiepot	onbekend	1,24	2,25	0,75	8
koffiekan	koper	1,17	2,00	0,75	3
koffieketel	koper	1,22	1,50	0,80	15
koffieketel	onbekend	1,60	2,00	1,00	3
bierglas	onbekend	0,13	0,20	0,05	5
likeurkelder	onbekend	2,50	5,00	1,00	6
trommel	blik	0,35	0,50	0,20	7
trommel	onbekend	0,78	1,00	0,60	4
blad	onbekend	0,75	0,75	0,75	3
theeblaadje	onbekend	0,70	1,00	0,25	5
bord	aardewerk	0,10	0,18	0,05	18
bord	tin	0,43	0,58	0,30	9
bord	onbekend	0,11	0,20	0,04	11
schaal	aardewerk	0,10	0,10	0,10	3
schaal	onbekend	0,09	0,17	0,05	3
compote	onbekend	1,11	2,00	0,67	3

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
vloot	onbekend	2,67	5,00	1,00	3
soepterrine	onbekend	3,00	4,50	2,00	3
boterpot	steengoed	0,76	0,90	0,50	3
olie- en azijnstel	onbekend	1,17	1,50	0,75	6
KEUKENGOED					
zeef	onbekend	0,35	0,50	0,20	9
zijg	koper	0,71	1,25	0,30	5
teems	koper	2,00	3,00	1,00	3
koffiemolen	onbekend	0,91	2,50	0,50	20
kruik	blik	0,49	0,75	0,25	8
zuurkoolton	onbekend	2,10	3,00	1,25	8
meelton	onbekend	0,43	0,50	0,40	3
waterketel	koper	2,21	4,00	1,00	7
waterketel	onbekend	1,45	2,50	0,80	4
handketel	koper	2,29	3,00	1,25	7
koeketel	ijzer	2,52	4,00	1,33	8
sopketel	ijzer	4,58	5,00	3,75	3
pot	steengoed	1,09	2,50	0,50	13
pot	ijzer	0,80	1,14	0,30	4
waterpot	tin	0,92	2,00	0,50	24
pan	ijzer	0,62	1,00	0,20	3
pan	onbekend	1,43	2,00	0,80	3
vuurpan	koper	1,97	3,00	1,25	7
vuurpan	onbekend	1,76	2,55	0,75	8
koekepan	ijzer	1,25	2,00	0,75	3
koekepan	onbekend	0,85	2,00	0,40	11
braadpan	onbekend	3,17	5,00	1,50	3
struifpan	onbekend	0,89	1,50	0,50	6
wafelijzer	onbekend	0,78	1,25	0,33	3
moor	ijzer	0,63	0,90	0,25	3
BESTEK					
lepel	zilver	4,39	5,07	2,88	5
lepel	tin	0,08	0,13	0,05	10
soeplepel	zilver	15,02	18,00	12,40	5
suikerlepel	zilver	0,64	0,98	0,33	3
theelepel	zilver	0,67	1,15	0,42	7
suikerschep	zilver	1,02	1,25	0,55	3
suikerstrooier	zilver	2,87	3,56	2,15	7
tafelmes	onbekend	0,16	0,20	0,10	3
mes	onbekend	0,21	0,45	0,10	7
vork	zilver	4,38	4,60	4,20	3
eetvork	zilver	4,67	4,76	4,53	3
ROOKGEREI					
tabakskist	onbekend	0,92	1,00	0,75	3
snuifdoos	zilver	6,65	8,00	5,45	3
TEXTIEL					
deken	katoen	0,84	1,50	0,30	7
deken	onbekend	1,69	2,20	1,31	4
laken	linnen	0,81	1,54	0,50	15
sprei	katoen	3,00	4,00	2,00	3
sprei	onbekend	2,20	4,00	1,25	5
kussensloop	katoen	0,23	0,33	0,15	3
valgordijn	onbekend	0,56	1,00	0,33	8
bedgordijn	onbekend	0,50	1,00	0,25	11
bedgordijn en val	onbekend	0,40	0,75	0,20	3
haardkleed	onbekend	0,29	0,50	0,10	7
servet	onbekend	0,52	0,68	0,33	9
theedoek	onbekend	0,18	0,25	0,13	3
tafelkleed	onbekend	1,28	2,00	0,75	7
loper	onbekend	3,83	5,00	2,50	3
coupon linnen	linnen	8,59	11,67	6,00	4
bed	kaf	3,75	4,00	3,00	4
bed	onbekend	26,94	50,00	15,00	6
bed	kaf	2,83	5,00	1,00	14
matras	onbekend	8,33	15,00	3,00	4
kussen	onbekend	1,36	2,09	1,00	3
KLEDING					
boezelaar	onbekend	0,48	1,00	0,20	3
schort	onbekend	0,51	0,83	0,20	6
japon	onbekend	2,86	3,33	2,40	5
rok	wol	2,46	3,00	1,38	3
rok	onbekend	1,52	2,00	1,00	6
borstrok	onbekend	0,87	1,50	0,35	5
hemd	linnen	0,63	1,00	0,20	7
hemd	onbekend	0,66	0,98	0,45	13
herenjas	onbekend	4,62	7,50	2,00	8
halsdoek	onbekend	0,72	0,81	0,67	3
falie	onbekend	4,01	6,00	2,00	9
hoed	onbekend	2,06	2,67	1,50	3
muts	onbekend	0,50	0,67	0,33	4
sok	onbekend	0,05	0,05	0,05	3
zakdoek	onbekend	0,19	0,25	0,10	4
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
koffer	onbekend	2,25	5,00	1,00	8
horloge	goud	12,75	20,00	6,00	4
horloge	zilver	3,90	8,00	2,50	5
zakhorloge	goud	44,00	60,00	21,00	4
zakhorloge	zilver	10,39	15,00	7,00	9
ketting	goud	27,85	38,40	23,00	6
ring	onbekend	1,58	2,50	0,75	3
vingerring	goud	2,46	3,00	2,00	3
KINDERGOED					
bel	onbekend	0,78	1,00	0,60	3
kinderwieg	onbekend	1,86	2,50	1,00	7
kinderstoel	onbekend	1,25	2,00	0,50	4
DIERENTOEBEHOREN					
vogelkooi	onbekend	0,63	1,00	0,30	8
NAAIGEREI					
spinnenwiel	onbekend	1,78	4,50	0,95	22
weefgetouw	onbekend	16,58	25,00	12,00	6
ACTIVITEITEN					
boek met sluiting	zilver	3,00	5,00	2,00	4
VERVOER					
kar	onbekend	24,64	50,00	10,00	7
aardkar	onbekend	22,43	45,00	10,00	23
laagkar	onbekend	21,70	36,00	12,00	10

= OOST-BRABANT 1890 =

VERWARMING					
haard	onbekend	7,50	12,00	6,00	4

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
inschuifhaard	onbekend	35,00	40,00	25,00	3
fornuis	onbekend	15,67	25,00	10,00	3
kookkachel	onbekend	13,20	15,00	10,00	5
bedpan	onbekend	1,04	2,50	0,50	11
heugel	onbekend	0,63	0,75	0,50	4
kolenbak	onbekend	1,38	2,50	0,50	8
VERLICHTING					
lantaarn	onbekend	0,48	1,25	0,25	11
MEUBILAIR					
keukenstoel	onbekend	0,47	0,50	0,40	3
stoel	mahoniehout	5,60	9,00	2,00	5
stoel	mat	1,25	2,00	0,75	3
stoel	riet	1,37	2,00	1,00	9
stoel	biezen	0,74	1,00	0,60	3
leuningstoel	onbekend	1,96	4,00	1,00	6
kast	eikenhout	30,75	50,00	15,00	4
kast	mahoniehout	20,86	40,00	10,00	7
hoekkastje	onbekend	3,27	5,00	1,00	11
glazenkast	onbekend	13,33	15,00	10,00	3
buffet	mahoniehout	41,20	65,00	16,00	5
ladetafel	onbekend	5,95	10,00	2,50	31
kabinet	onbekend	19,50	35,00	8,00	20
klerenkast	onbekend	7,63	10,00	2,00	12
linnenkast	mahoniehout	30,00	50,00	18,00	5
linnenkast	onbekend	18,33	25,00	8,00	9
boekenkast	onbekend	16,25	20,00	10,00	4
brandkast	onbekend	30,00	60,00	20,00	6
tafel	mahoniehout	12,90	17,50	8,00	5
uittrektafel	onbekend	7,20	12,00	4,00	5
bedtafel	mahoniehout	8,88	14,00	4,00	4
bedtafel	noteboom-hout	13,50	14,00	12,00	4
secretaire	mahoniehout	40,00	50,00	30,00	4
secretaire	onbekend	11,80	17,00	8,00	5
lessenaar	onbekend	2,68	5,00	1,00	12
aanmregtbank	onbekend	1,83	2,00	1,50	3
paraplustander	onbekend	4,33	6,00	2,00	6
kapstok	onbekend	0,47	1,00	0,25	7
ben	onbekend	0,21	0,25	0,13	3
mand	onbekend	0,54	1,00	0,25	20
tobbe	onbekend	1,00	1,25	0,75	7
ton	onbekend	0,67	1,00	0,25	22
vat	onbekend	0,97	2,00	0,50	6
rek	onbekend	1,03	2,00	0,50	22
DECORATIE					
plaat	onbekend	1,21	2,50	0,50	9
bloempot	onbekend	2,33	3,00	1,00	3
kaststel	onbekend	1,67	2,00	1,00	3
maria-beeld	onbekend	5,67	9,00	3,00	6
hangklok	onbekend	5,25	9,00	3,00	4
horloge staand	onbekend	12,69	20,00	5,00	13
wekker	onbekend	1,97	3,00	1,00	16
regulateur	onbekend	10,64	20,00	4,00	11
barometer	onbekend	3,92	7,00	2,00	6
hor	onbekend	0,48	0,50	0,40	5
SCHOONMAAKGOED					
apollo	onbekend	0,76	1,50	0,35	14
emmer	onbekend	0,51	1,25	0,25	23
marmiet	koper	2,13	3,50	1,50	4
marmiet	onbekend	1,88	3,00	0,90	9
wasketel	koper	5,93	10,00	3,00	7
wasketel	onbekend	5,60	6,00	5,00	5
waskuip	onbekend	2,19	3,00	1,00	9
gladmangel	onbekend	12,33	16,00	4,00	9
SERVIESGOED					
schotel	tin	1,09	2,00	0,50	10
schotel	onbekend	0,53	0,75	0,35	3
karaf	onbekend	0,60	1,17	0,25	7
waterfles	koper	2,08	2,50	1,25	3
theegarnituur	onbekend	6,57	10,00	2,00	7
theepot	onbekend	0,55	0,75	0,25	5
koffiepot	koper	1,77	3,00	0,75	5
koffiekan	koper	1,32	1,63	1,00	3
koffiekan	onbekend	1,83	2,50	1,50	3
koffieketel	koper	0,77	1,00	0,50	3
koffieketel	onbekend	0,78	1,00	0,38	7
bierglas	onbekend	0,08	0,13	0,05	3
wijnglas	onbekend	0,11	0,15	0,05	5
trommel	blik	0,53	1,00	0,25	4
blad	onbekend	0,56	0,75	0,25	3
presenteerblad	onbekend	0,37	0,75	0,15	7
eetservies	porselein	16,67	30,00	10,00	3
eetservies	onbekend	15,00	25,00	7,00	3
bord	onbekend	0,13	0,25	0,05	9
kaasstolp	onbekend	0,75	1,00	0,50	5
zuurstel	onbekend	3,50	5,00	2,00	4
kurkstop	zilver	0,49	0,83	0,25	4
KEUKENGOED					
zeef	onbekend	0,33	0,50	0,20	12
vijzel	onbekend	1,00	1,50	0,50	3
zijg	onbekend	1,18	2,00	0,50	4
snijbank	onbekend	2,10	2,50	1,50	3
snijbak	onbekend	3,00	5,00	2,00	4
hakmes	onbekend	0,49	1,00	0,20	6
kruik	blik	0,45	0,60	0,25	3
kruik	onbekend	0,34	0,50	0,13	6
zuurkoolton	onbekend	1,16	2,00	0,50	5
meelzak	onbekend	2,07	3,00	1,00	7
waterton	onbekend	1,00	1,00	1,00	3
ketel	ijzer	0,91	1,50	0,50	18
ketel	koper	3,91	6,00	1,50	19
waterketel	koper	2,25	4,00	1,00	6
waterketel	onbekend	1,25	2,50	0,50	13
koeketel	ijzer	2,00	3,00	1,50	3
koeketel	koper	8,00	10,00	7,00	6
koeketel	onbekend	2,01	3,00	1,33	6
pot	steengoed	0,85	1,25	0,25	24
pot	ijzer	0,97	1,50	0,60	5
pan	onbekend	0,89	1,50	0,30	4
vuurpan	onbekend	0,80	1,50	0,50	5
koekepan	onbekend	0,97	1,50	0,50	9
braadpan	onbekend	1,33	2,00	0,50	3
struifpan	onbekend	0,82	1,20	0,50	10
moor	onbekend	0,82	1,20	0,35	9
kachelmoor	onbekend	3,00	5,00	1,50	3
BESTEK					
lepelrek	onbekend	0,83	1,50	0,50	9
lepel	zilver	3,83	6,10	2,75	8
lepel	onbekend	0,08	0,10	0,07	3
soeplepel	zilver	10,32	18,90	4,08	5
suikerlepel	zilver	0,46	0,60	0,33	3
theelepel	zilver	0,53	0,62	0,38	3
suikerstrooier	zilver	2,54	3,50	1,00	5
mes	onbekend	0,16	0,30	0,06	5

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
ROOKGEREI					
asbak	onbekend	0,16	0,25	0,05	5
HYGIENE					
wastafel	mahoniehout	13,40	20,00	7,00	5
wasgarnituur	onbekend	1,24	2,50	0,50	5
TEXTIEL					
deken	wol	3,67	5,00	2,33	9
deken	onbekend	2,45	5,00	1,00	10
laken	linnen	0,68	1,05	0,42	5
laken	onbekend	0,89	2,00	0,50	21
sprei	onbekend	1,83	2,50	0,75	9
kussensloop	onbekend	0,26	0,50	0,10	17
overgordijn	onbekend	0,90	1,33	0,50	4
rolgordijn	onbekend	1,31	2,00	0,50	4
statiegordijn	onbekend	2,10	2,50	1,50	6
valgordijn	onbekend	0,57	1,00	0,25	5
raamgordijn	onbekend	1,06	1,50	0,40	7
jalousie	onbekend	3,20	6,00	1,50	10
handdoek	onbekend	0,20	0,25	0,11	10
mat	onbekend	0,19	0,25	0,11	3
vloermat	onbekend	0,11	0,14	0,06	4
bed	veren	23,61	50,00	10,00	49
bed	onbekend	30,00	45,00	10,00	7
bed	kapok	8,75	10,00	7,50	4
bed	kaf	3,24	5,00	1,40	8
kafbed	onbekend	3,75	6,00	2,00	4
strozak	onbekend	0,67	1,00	0,50	3
vlag	onbekend	1,50	2,50	0,50	7
KLEDING					
japon	onbekend	4,33	5,14	4,00	4
hemd	onbekend	0,55	1,02	0,25	9
hoed	onbekend	0,92	1,67	0,50	4
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
wandelstok	onbekend	0,33	0,50	0,25	3
pistool	onbekend	0,50	0,50	0,50	3
revolver	onbekend	1,75	2,00	1,00	4
horloge	goud	33,05	55,00	20,00	11
horloge	zilver	3,75	7,50	1,50	16
horloge	onbekend	4,13	7,00	2,00	8
herenhorloge	goud	24,50	50,00	10,00	8
herenhorloge	zilver	5,67	8,00	3,33	5
dameshorloge	goud	14,88	25,00	10,00	8
horlogeketting	goud	12,71	22,00	6,00	7
ketting	goud	24,90	30,00	15,00	10
halsketting	goud	21,25	27,00	15,00	4
sluiting	goud	2,98	5,80	1,50	5
haak	onbekend	0,28	0,50	0,10	3
speld	goud	7,50	15,00	3,00	4
kruis met slot	goud	18,33	26,00	9,00	3
ring	diamant	28,33	50,00	15,00	3
oorbel	goud	2,19	4,00	1,00	8
oorhanger	goud	2,88	3,50	2,50	4
armband	zilver	1,72	2,50	1,00	3
slot	goud	4,50	7,00	2,00	5
bel	onbekend	1,20	1,50	1,00	5

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
KINDERGOED					
kinderwieg	onbekend	2,34	5,00	1,00	11
kinderwagen	onbekend	3,33	5,00	1,00	3
DIERENTOEBEHOREN					
vogelkooi	onbekend	0,44	0,75	0,20	8
NAAIGEREI					
spinnenwiel	onbekend	1,52	2,60	0,75	9
naaimachine	onbekend	18,80	35,00	8,00	10
weefgetouw	onbekend	5,40	6,00	4,00	5
VERVOER					
aardkar	onbekend	29,13	45,00	12,00	12
slagkar	onbekend	38,33	60,00	25,00	3

= OOST-GRONINGEN 1830 =

VERWARMING					
vuurhaard	ijzer	1,06	2,00	0,50	7
vuurhaard	onbekend	1,01	2,00	0,50	8
comfoor	ijzer	0,71	1,00	0,50	4
comfoor	koper	0,67	1,50	0,38	8
comfoor	eikenhout	14,00	15,00	12,00	3
comfoor	onbekend	1,25	2,00	0,60	7
stoof	koper	0,85	2,00	0,50	12
stoof	onbekend	0,27	0,50	0,10	29
voetstoof	hout	0,20	0,36	0,10	5
voetstoof	onbekend	0,33	0,60	0,15	7
theecomfoor	koper	0,67	0,80	0,60	9
theestoof	blik	1,40	3,00	0,60	4
tabakscomfoor	koper	0,88	1,50	0,60	9
tabakscomfoor	onbekend	0,64	1,25	0,40	6
bedpan	koper	1,83	2,00	1,50	3
bedpan	onbekend	1,31	2,00	0,75	4
haalketting	ijzer	1,17	1,25	1,00	3
haalketting	onbekend	0,95	1,50	0,50	16
vuurtang	ijzer	0,55	0,75	0,30	4
vuurtang	onbekend	0,54	1,00	0,20	16
hangijzer	onbekend	0,75	1,00	0,50	3
heugel	ijzer	1,09	1,25	0,90	4
heugel	onbekend	1,42	3,00	0,75	6
turfvat	onbekend	0,80	1,50	0,40	17
vuurscherm	onbekend	0,55	1,00	0,30	11
VERLICHTING					
kandelaar	tin	0,44	1,00	0,20	17
kandelaar	blik	0,34	0,40	0,25	4
kandelaar	onbekend	0,40	0,60	0,20	3
lamp	koper	0,96	1,40	0,50	8
lamp	blik	0,28	0,50	0,20	22
lantaarn	blik	0,68	1,00	0,30	13
lantaarn	onbekend	0,58	1,05	0,25	16
MEUBILAIR					
stoel	mat	0,90	1,50	0,38	17
bank	hout	0,35	0,45	0,25	4
kast	eikenhout	6,17	8,00	3,00	6
buffet	onbekend	1,23	2,25	0,50	19
porseleinkast	onbekend	2,00	2,50	1,00	3
vliegekast	onbekend	1,44	2,50	1,00	5

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
kabinet	mahoniehout	31,67	40,00	25,00	3
kabinet	vuurhout	10,92	20,00	4,00	13
tafel	zwilk	3,58	4,00	3,00	4
tafel	eikenhout	5,33	8,00	4,00	3
tafel	mahoniehout	20,50	30,00	12,00	4
tafel	vuurhout	2,46	5,00	1,50	13
klaptafel	onbekend	1,39	2,25	0,60	13
uittrektafel	onbekend	5,50	10,00	3,00	16
spiegeltafel	eikenhout	10,25	15,00	4,00	16
spiegeltafel	mahoniehout	10,50	20,00	4,00	4
spiegeltafel	onbekend	2,80	5,00	1,00	20
secretaire	mahoniehout	40,00	60,00	30,00	4
kantoor	eikenhout	18,33	25,00	12,00	3
bak	onbekend	0,56	1,00	0,25	8
kist	hout	0,66	1,00	0,20	6
kist	vuurhout	3,83	7,00	2,00	3
doos	hout	0,42	0,67	0,15	6
balie	onbekend	0,52	0,75	0,30	15
tobbe	onbekend	1,08	2,00	0,60	5
vat	eikenhout	0,92	1,50	0,50	3
zak	katoen	0,73	1,00	0,20	3
stelling	onbekend	0,58	0,80	0,25	5
driebeen	ijzer	0,88	1,50	0,40	3
DECORATIE					
portret	onbekend	1,88	3,00	0,71	5
beeld	gips	0,43	0,83	0,29	5
kabinetkom	onbekend	0,39	0,57	0,25	4
klok	onbekend	8,70	15,00	5,00	10
uurwerk	onbekend	8,50	10,00	6,00	3
halfkastklok	onbekend	19,03	35,00	10,00	38
kastklok	onbekend	21,67	25,00	20,00	6
stoelklok	onbekend	7,38	10,00	5,00	26
SCHOONMAAKGOED					
apollo	blik	0,90	1,80	0,50	10
aker	blik	0,88	1,00	0,75	3
emmer	ijzer	0,77	1,00	0,50	9
emmer	koper	2,85	5,00	1,25	5
emmer	hout	0,91	1,50	0,50	13
emmer	onbekend	0,86	1,50	0,43	37
puts	onbekend	0,83	1,00	0,63	4
ketelemmer	koper	6,13	7,50	3,50	4
bakemmer	ijzer	1,00	1,00	1,00	3
bakemmer	onbekend	1,14	1,33	1,00	7
veger	onbekend	0,33	0,50	0,25	3
bezem	onbekend	0,69	1,20	0,40	7
rattenval	onbekend	0,69	1,00	0,50	4
wasketel	koper	5,00	8,00	2,00	24
wastobbe	ijzer	2,21	3,50	1,50	7
wastobbe	hout	1,64	2,00	1,25	3
wastobbe	onbekend	1,87	3,00	1,00	25
wasbalie	onbekend	1,83	2,25	1,50	3
strijkijzer	ijzer	1,33	2,00	1,00	3
strijkijzer	koper	1,16	1,50	1,00	9
strijkijzer	onbekend	1,14	2,00	0,50	11
SERVIESGOED					
porselein	porselein	0,20	0,42	0,10	6
kop	tin	0,34	0,50	0,25	7
schotel	steengoed	0,08	0,10	0,05	6
schotel	tin	0,94	1,50	0,50	29
kom	steengoed	0,20	0,25	0,15	4
kom	tin	0,84	1,25	0,50	17
kom	blik	0,93	1,00	0,80	3
kom	onbekend	0,23	0,50	0,10	13

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
karaf	onbekend	0,45	1,00	0,20	15
kan	tin	0,72	1,50	0,30	7
theepot	steengoed	0,47	0,80	0,30	6
theepot	zilver	29,57	33,00	23,55	3
theepot	tin	0,67	1,00	0,40	20
theepot	onbekend	0,42	1,00	0,20	14
theeketel	ijzer	1,27	3,00	0,60	16
theeketel	koper	2,51	5,00	1,00	43
theeketel	onbekend	2,07	3,00	1,00	6
melkkan	onbekend	0,24	0,30	0,10	9
theebord	blik	1,75	2,25	1,00	5
theebord	hout	0,48	0,60	0,30	5
suikerpot	onbekend	0,28	0,50	0,10	10
theebus	koper	0,53	0,60	0,50	3
theebus	blik	0,39	0,60	0,20	5
theetrommel	blik	0,49	0,75	0,30	6
koffiepot	koper	1,29	2,50	0,50	15
koffiepot	blik	0,66	1,25	0,25	33
koffiepot	onbekend	1,43	2,50	0,50	9
koffieketel	koper	1,08	2,00	0,60	16
koffieketel	onbekend	0,87	1,00	0,60	3
glas	onbekend	0,09	0,14	0,06	9
pul	tin	0,55	0,75	0,42	6
bierkan	tin	0,76	1,00	0,60	8
bierglas	onbekend	0,10	0,10	0,10	6
brandewijnkop	zilver	15,19	18,00	10,00	11
punchglas	onbekend	0,17	0,25	0,10	3
trommel	onbekend	0,69	1,25	0,38	7
bred	blik	0,39	0,50	0,25	4
bred	hout	0,30	0,40	0,20	3
bred	onbekend	1,41	3,00	0,75	4
presenteerbord	blik	0,30	0,40	0,20	10
presenteerbord	onbekend	1,31	2,00	0,75	4
presenteerblad	blik	0,23	0,38	0,11	4
schenkblad	blik	1,50	2,50	0,75	4
theeblaadje	onbekend	1,20	1,50	1,00	5
assiette	onbekend	0,25	0,38	0,14	6
bord	steengoed	0,09	0,13	0,06	11
bord	porselein	0,22	0,38	0,14	14
bord	tin	0,45	0,60	0,20	8
tafelbord	onbekend	2,33	3,00	1,00	3
schaal	koper	0,54	1,00	0,27	6
soepterrine	onbekend	1,15	1,50	0,60	4
boterklip	tin	0,43	0,50	0,30	3
olie- en azijnstel	onbekend	1,25	2,00	0,75	3
olielampet	blik	0,26	0,40	0,20	5
peperdoos	tin	0,24	0,30	0,15	4
kraan	koper	0,53	0,60	0,50	3
KEUKENGOED					
vijzel	metaal	2,43	4,00	1,50	10
trechter	blik	0,19	0,25	0,15	4
trechter	onbekend	0,22	0,30	0,15	3
worsthoorn	blik	0,10	0,15	0,08	3
rasp	hout	0,38	0,50	0,10	6
doorslaglepel	ijzer	0,45	0,60	0,30	3
koffiemolen	onbekend	0,71	1,50	0,30	32
hakblok	onbekend	0,47	0,60	0,30	3
bonenbreker	onbekend	1,85	3,00	0,75	5
hakvat	onbekend	0,50	0,50	0,50	3
hakmes	onbekend	0,41	0,70	0,15	7
broodbak	onbekend	0,87	1,25	0,60	3
bonenvat	onbekend	0,66	0,90	0,33	3
vleesvat	onbekend	1,70	3,00	0,60	3
waterkruik	tin	1,36	1,80	0,60	5
ketel	onbekend	8,00	14,00	3,00	3
schotelketel	koper	4,84	8,00	2,50	14

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
schotelketel	onbekend	5,00	7,00	2,50	5
schenkketel	koper	1,48	2,00	1,00	6
schenkketel	blik	1,02	1,50	0,75	3
vuurpot	ijzer	0,52	0,75	0,30	3
waterpot	tin	1,10	1,50	0,75	23
pan	steengoed	0,10	0,15	0,06	3
vuurpan	koper	2,03	3,00	1,50	12
koekepan	onbekend	0,95	1,25	0,60	3
pannekoekepan	onbekend	0,91	1,25	0,50	5
bollebuisjespan	onbekend	0,68	1,20	0,25	3
braadpan	koper	1,60	2,50	0,60	4
staartpan	koper	0,79	0,90	0,70	4
koekijzer	onbekend	0,98	1,50	0,60	10
BESTEK					
eierlepel	zilver	0,75	1,15	0,41	6
lepel	zilver	3,08	5,20	1,05	44
lepel	tin	0,08	0,13	0,03	24
soeplepel	zilver	12,56	19,25	8,57	5
suikerlepel	zilver	1,16	2,10	0,55	3
roomlepel	zilver	1,15	1,50	0,92	10
melklepel	zilver	1,57	2,50	1,05	19
suikerstrooier	zilver	1,92	3,71	1,15	8
tafelmes	onbekend	0,09	0,10	0,08	3
mes	zilver	1,28	2,50	0,50	7
mes	onbekend	0,16	0,21	0,10	5
vork	zilver	3,51	5,97	2,50	11
vork	ijzer	0,30	0,30	0,29	3
vork	staal	0,07	0,09	0,06	3
vork	onbekend	0,08	0,11	0,05	3
klontjestang	onbekend	0,25	0,30	0,20	3
ROOKGEREI					
tabaksdoos	zilver	18,81	32,00	10,25	6
tabaksdoos	blik	0,53	0,75	0,25	3
tabakspot	blik	0,54	0,75	0,40	4
tabakskist	hout	0,67	0,80	0,60	3
tabakskist	onbekend	1,14	2,00	0,50	9
pijpenbak	onbekend	0,65	1,50	0,30	8
snuifdoos	zilver	4,18	4,33	4,00	5
HYGIENE					
zeepvat	tin	0,44	0,60	0,20	4
TEXTIEL					
linnen	linnen	0,58	0,64	0,50	3
beddegoed	onbekend	21,16	36,00	11,25	11
deken	katoen	5,25	6,00	5,00	4
dekbed	onbekend	15,00	25,00	10,00	3
laken	katoen	1,08	1,50	0,75	3
laken	linnen	1,77	3,14	0,75	23
laken	laken	1,39	2,50	0,67	42
laken	onbekend	1,74	3,00	0,75	50
onderlaken	onbekend	1,38	2,00	0,93	24
sprei	katoen	0,60	0,75	0,30	4
bedkleed	katoen	3,04	5,00	2,00	7
bedkleed	onbekend	1,71	3,00	0,75	7
peluwsloop	onbekend	0,91	1,00	0,75	5
kussensloop	katoen	0,54	1,00	0,33	18
kussensloop	linnen	0,64	1,00	0,50	11
kussensloop	onbekend	0,49	0,83	0,25	19
kussenteek	onbekend	0,63	1,00	0,38	3
kussenkleed	onbekend	0,92	1,50	0,50	3
gordijn	onbekend	0,31	0,50	0,10	6

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
onderraamgordijn	onbekend	0,42	0,75	0,18	4
bedgordijn	katoen	0,76	1,25	0,40	14
bedgordijn	saai	0,51	0,75	0,30	4
bedgordijn	onbekend	0,58	0,75	0,38	7
bedgordijn en val	onbekend	0,72	1,25	0,50	8
doek	neteldoek	0,62	1,00	0,30	6
doek	wol	0,72	1,50	0,50	5
doek	zijde	0,87	2,00	0,50	16
doek	onbekend	0,47	0,83	0,20	29
servet	onbekend	0,68	1,00	0,38	9
tafellaken	onbekend	1,49	2,50	0,71	7
handdoek	onbekend	0,28	0,50	0,20	12
tafelkleed	onbekend	3,40	5,00	2,00	5
mat	onbekend	0,17	0,27	0,10	5
vloermat	onbekend	0,14	0,25	0,06	3
baantje	vijfschacht	1,97	3,00	1,00	5
baantje	onbekend	1,39	2,00	0,93	3
onderbed	onbekend	15,00	25,00	5,00	5
stoelkussen	vijfschacht	1,08	1,25	1,00	3
stoelkussen	trijp	1,28	2,00	0,83	3
stoelkussen	onbekend	0,99	1,50	0,40	32
KLEDING					
mannenbroek	bombazijn	0,69	1,00	0,50	5
mannenbroek	vijfschacht	1,04	2,00	0,50	10
korte broek	laken	1,33	1,67	1,00	5
vest	katoen	0,68	1,50	0,30	4
vest	laken	1,20	2,50	0,60	19
vest	zijde	1,00	1,25	0,75	5
vest	vijfschacht	1,27	2,00	0,80	3
schort	green	2,17	3,00	1,00	3
schort	katoen	0,98	1,50	0,60	19
schort	wol	1,34	2,00	0,80	10
schort	zijde	3,85	5,00	1,50	10
schort	camelot	1,86	3,00	0,75	11
schort	merino	1,89	2,50	0,75	7
schort	onbekend	0,95	1,50	0,30	19
schoed	onbekend	1,13	2,00	0,50	4
buis	duffel	2,50	4,00	1,00	3
buis	onbekend	1,42	2,00	0,75	5
overhemd	onbekend	0,42	0,63	0,17	6
hemdrok	katoen	0,88	1,25	0,60	3
hemdrok	vijfschacht	1,64	3,00	1,00	13
hemdrok	onbekend	1,11	2,00	0,50	9
rok	baai	1,93	3,50	1,00	21
rok	green	3,69	6,00	2,00	13
rok	calamink	3,76	6,00	2,13	10
rok	katoen	2,19	3,00	1,40	10
rok	laken	6,37	15,00	3,00	31
rok	zijde	4,20	6,00	3,00	5
rok	camelot	3,60	5,00	1,40	4
rok	vijfschacht	4,07	6,00	1,50	43
borstrok	vijfschacht	1,14	2,20	0,75	6
borstrok	onbekend	0,64	1,00	0,40	10
onderst	onbekend	0,23	0,25	0,20	3
hemd	onbekend	1,24	2,50	0,50	78
onderhemdje	flanel	0,81	1,00	0,50	4
onderbroek	baai	1,10	1,50	0,90	4
onderbroek	wol	0,86	1,50	0,50	6
onderbroek	onbekend	0,68	1,50	0,30	16
onderrok	baai	2,06	3,00	1,50	9
onderrok	katoen	1,67	2,00	1,50	3
onderrok	wol	1,68	2,50	1,20	4
onderrok	onbekend	1,68	3,33	1,00	10
herenjas	duffel	8,45	15,00	5,00	11
herenjas	laken	8,45	15,00	3,00	20

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
herenjas	onbekend	4,75	6,00	3,00	4
mantel	laken	4,17	8,00	2,00	3
mantel	onbekend	1,79	3,00	0,75	6
schouder-mantel	katoen	1,59	2,50	0,80	7
jak	baai	2,83	3,50	2,00	3
jak	green	2,43	4,00	1,00	13
jak	katoen	1,52	2,67	1,00	30
jak	merino	3,00	4,00	2,00	3
jak	onbekend	1,88	3,50	0,73	11
pijjekker	laken	1,25	2,00	1,00	4
omslagdoek	katoen	1,06	1,50	0,80	5
omslagdoek	wol	2,35	3,00	1,50	8
halsdoek	onbekend	0,32	0,63	0,15	12
hoed	fluweel	1,75	2,50	1,00	4
hoed	zijde	2,00	3,00	1,00	3
muts	kant	2,29	4,00	1,25	6
ondermuts	onbekend	0,15	0,25	0,07	15
kous	katoen	0,21	0,30	0,08	4
kous	onbekend	0,23	0,40	0,08	18
zakdoek	katoen	0,18	0,25	0,13	4
zakdoek	onbekend	0,27	0,50	0,17	7
handschoen	katoen	0,20	0,30	0,15	4
handschoen	wol	0,13	0,25	0,05	5
mannenlaars	onbekend	0,81	1,50	0,40	4
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
paraplu	onbekend	2,33	3,00	1,50	3
geweer	onbekend	3,73	6,67	3,00	5
degen	onbekend	1,70	2,50	0,60	3
horloge	goud	63,50	91,51	31,00	5
zakhorloge	goud	61,25	70,00	55,00	4
zakhorloge	zilver	14,50	20,00	10,00	8
horlogeketting	zilver	3,44	4,50	2,31	3
cachet	zilver	1,20	1,50	0,90	3
doosje	zilver	2,14	4,35	1,20	4
reukdoosje	zilver	1,27	1,60	1,00	5
eau de la reine	doos zilver	1,38	1,95	0,90	6
sponsdoosje	zilver	1,27	1,60	1,00	6
beurs	zilver	2,35	3,15	2,00	4
ketting	goud	41,03	62,00	22,00	4
halsketting	goud	33,17	57,30	16,50	4
haak	goud	4,95	9,00	2,00	5
doekspeld	goud	1,83	2,50	1,00	8
knopspeld	goud	1,27	2,00	1,00	5
gesp	goud	5,87	8,04	3,25	4
gesp	zilver	1,79	2,70	0,90	5
kniegesp	zilver	0,75	1,00	0,50	3
schoengesp	zilver	3,88	4,32	3,50	5
beengesp	zilver	0,70	1,25	0,42	5
knoop	zilver	0,18	0,26	0,09	3
vingerring	goud	1,95	4,14	1,00	11
oorring	goud	1,75	2,50	1,00	7
oorijzer	goud	124,18	171,00	80,00	28
oorijzer	zilver, goud	23,00	25,00	18,00	4
schel	onbekend	0,95	1,50	0,50	5
KINDERGOED					
kinderwieg	onbekend	1,11	2,00	0,50	8
kinderdeken	wol	1,35	2,50	0,50	4
kinderwagen	onbekend	2,25	3,00	1,50	11
DIERENTOEBEHOREN					
vogelkooi	onbekend	0,69	1,50	0,30	12

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
NAAIGEREI					
garenwinder	onbekend	0,25	0,50	0,10	4
schaar	zilver	3,66	5,60	2,00	9
vingerhoed	zilver	0,42	0,50	0,20	6
ACTIVITEITEN					
boek met sluiting	onbekend	1,36	3,00	0,63	4
bijbel	goud	86,67	90,00	80,00	3
bijbel	zilver	7,32	15,00	3,00	19
bijbel	onbekend	1,49	2,00	0,73	6
nieuwe testament	zilver	4,88	7,00	3,00	10
lei	onbekend	0,30	0,30	0,30	3
VERVOER					
kapwagen	onbekend	75,00	135,00	30,00	3
wagen	onbekend	83,13	137,50	55,00	4
kar	onbekend	2,11	3,50	1,50	9
aardkar	onbekend	2,26	4,00	0,80	10
baggerpraam	onbekend	42,50	60,00	25,00	6
schuifslede	onbekend	1,59	2,50	1,00	8
laaike	onbekend	7,25	10,00	6,00	4

= OOST-GRONINGEN 1890 =

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
VERWARMING					
kolomkachel	onbekend	7,35	10,00	2,50	13
haardkachel	onbekend	13,42	25,00	5,00	12
comfoor	zilver	7,03	8,25	6,05	3
comfoor	onbekend	0,79	1,00	0,63	3
vuurcomfoor	zilver	10,88	16,24	7,50	4
petroleumstel	onbekend	2,00	2,50	1,50	8
voetstoof	onbekend	0,41	0,50	0,33	3
theestoof	zilver	8,97	11,50	7,50	3
theestoof	onbekend	3,85	5,00	2,50	5
vuurtang	onbekend	0,30	0,38	0,25	7
kachel-standaard	onbekend	2,33	2,50	2,00	3
turfvat	onbekend	1,30	2,50	0,50	15
kolenbak	onbekend	3,33	5,00	2,50	3
luciferdoosje	zilver	1,27	1,80	1,00	3
doofpot	koper	3,50	5,00	2,50	3
doofpot	onbekend	1,30	2,50	0,50	11
VERLICHTING					
lantaarn	onbekend	0,51	0,83	0,25	6
petroleum-lamp	onbekend	0,75	1,50	0,50	9
kroon	onbekend	21,25	30,00	15,00	4
ganglamp	onbekend	3,25	5,00	2,00	4
MEUBILAIR					
stoel	mahoniehout	3,70	5,00	2,50	5
stoel	trijp	15,00	20,00	5,00	3
stoel	riet	1,22	1,50	0,75	8
armstoel	onbekend	4,83	6,00	4,00	4
fauteuil	onbekend	27,14	40,00	14,00	7
bank	onbekend	0,54	1,00	0,25	6
vliegekast	onbekend	1,33	2,00	0,50	6
chiffonniere	onbekend	12,00	20,00	5,00	3
commode	mahoniehout	26,67	30,00	25,00	3

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
kabinet	eikenhout	25,33	35,00	17,00	6
linnenkast	eikenhout	31,67	50,00	15,00	6
linnenkast	mahoniehout	51,88	90,00	25,00	16
linnenkast	vuurhout	13,33	15,00	10,00	3
linnenkast	onbekend	21,21	45,00	10,00	24
brandkast	ijzer	60,00	85,00	30,00	5
brandkast	onbekend	44,72	70,00	15,00	18
tafel	eikenhout	13,90	25,00	7,50	5
tafel	mahoniehout	17,38	30,00	10,00	8
hoektafel	onbekend	2,83	5,00	1,50	3
bedtafel	onbekend	4,64	7,50	1,50	10
etagere	onbekend	3,22	5,00	1,00	8
speeltafel	onbekend	11,25	22,50	5,00	3
bureau	onbekend	48,33	75,00	20,00	3
secretaire	eikenhout	18,70	25,00	12,50	5
secretaire	mahoniehout	36,43	50,00	25,00	7
kapstok	onbekend	0,58	0,75	0,50	3
bak	onbekend	0,76	1,00	0,50	6
mand	onbekend	0,88	1,50	0,50	6
balie	onbekend	1,16	2,50	0,50	6
rek	onbekend	1,11	2,50	0,50	7
DECORATIE					
bloemen-standaard	onbekend	1,00	1,25	0,75	4
bloempot	onbekend	0,41	0,67	0,20	4
stel	goud	5,57	6,50	4,00	5
wekker	onbekend	2,04	3,00	1,00	6
halfkastklok	onbekend	8,95	12,00	5,00	10
regulateur	onbekend	16,78	25,00	10,00	9
hor	onbekend	0,58	1,00	0,25	9
KEUKENGOED					
aker	koper	2,50	5,00	1,50	6
aker	onbekend	0,56	0,75	0,25	4
emmer	onbekend	0,55	1,25	0,25	21
glazenspuit	onbekend	3,17	5,00	1,50	3
wasketel	koper	4,83	8,50	2,50	3
wastobbe	onbekend	2,29	3,00	1,75	6
waskuip	onbekend	1,96	2,50	1,33	4
wasvat	onbekend	0,97	1,25	0,67	3
gladmangel	onbekend	8,67	15,00	3,00	9
strijkijzer	onbekend	1,25	2,00	1,00	6
klerenkist	onbekend	2,67	3,00	2,00	4
SERVIESGOED					
servies	onbekend	2,45	5,00	1,20	6
kop	onbekend	0,13	0,25	0,06	3
schotel	tin	0,74	1,00	0,40	3
kom	onbekend	0,22	0,50	0,10	9
waterfilter	onbekend	3,00	5,00	1,50	4
theepot	zilver	22,62	40,00	10,00	10
theepot	onbekend	2,38	4,00	1,00	4
melkkan	zilver	9,93	10,50	9,30	3
suikermand	zilver	11,88	20,00	5,25	5
theebus	zilver	5,60	8,00	2,50	3
koffiepot	tin	2,96	7,00	1,50	22
koffiepot	blik	0,62	0,75	0,50	3
koffiekan	zilver	27,66	35,00	10,00	6
wijnglas	onbekend	0,28	0,30	0,25	4
cognackaraf	onbekend	2,83	5,00	1,50	3
trommel	blik	0,34	0,50	0,20	3
presenteerblad	onbekend	0,46	0,75	0,17	5
theeblaadje	onbekend	0,70	1,00	0,30	10
koffieblaadje	onbekend	1,36	2,50	0,50	7
eetservies	onbekend	36,25	50,00	20,00	4
bord	onbekend	0,11	0,20	0,04	12
schaal	zilver	5,00	7,50	1,50	3
schaal	onbekend	0,31	0,50	0,13	3
roomkom	zilver	5,53	8,00	3,90	3
azijnstel	onbekend	1,31	2,50	0,50	9
kurk	zilver	0,52	1,00	0,20	11
KEUKENGOED					
zeef	onbekend	1,48	2,50	0,50	7
nootmus-caatrasp	zilver	2,48	3,00	2,00	3
koffiemolen	onbekend	1,25	2,00	0,50	12
hakmes	onbekend	0,83	1,00	0,50	3
plankmes	onbekend	1,00	1,00	1,00	3
eierrek	onbekend	0,90	1,50	0,50	5
provisievat	onbekend	0,95	1,50	0,60	3
bonenvat	onbekend	1,19	2,00	0,50	4
spekkist	onbekend	7,22	15,00	3,00	9
ketel	koper	2,66	5,00	1,00	18
ketel	onbekend	0,91	2,50	0,50	12
schenkketel	onbekend	2,17	2,50	1,50	3
pot	ijzer	0,74	1,25	0,25	15
kookpot	ijzer	8,00	12,00	4,00	3
waterpot	tin	1,38	2,00	1,00	4
pan	ijzer	0,52	0,75	0,25	3
koekepan	onbekend	1,58	2,00	1,25	3
BESTEK					
lepelkistje	schildpad	4,67	7,00	2,00	3
lepelkistje	zilver	11,92	12,00	11,75	3
lepelkistje	onbekend	0,56	0,75	0,50	4
eetlepel	zilver	2,69	4,00	1,00	6
sauslepel	zilver	2,36	4,00	1,17	4
soeplepel	zilver	11,68	17,50	7,20	8
suikerlepel	zilver	0,39	0,50	0,20	5
theelepel	zilver	0,55	1,00	0,33	17
likeurlepel	zilver	0,37	0,65	0,27	6
roomlepel	zilver	1,25	3,00	0,75	19
compotelepel	zilver	2,50	4,00	1,87	5
melklepel	zilver	0,95	1,15	0,75	7
suikerschep	zilver	1,26	2,50	0,72	9
theeschep	zilver	0,82	1,40	0,60	5
suikerstrooier	zilver	2,11	3,33	1,13	10
mes	zilver	1,24	2,00	0,75	8
mes	onbekend	0,30	0,71	0,15	4
braadmes	onbekend	1,00	1,50	0,75	4
vork	zilver	2,43	3,60	1,00	35
zuurvork	zilver	1,18	2,00	0,43	7
kandijtang	zilver	1,57	2,17	1,05	3
ROOKGEREI					
sigaarstel	zilver	4,17	6,50	3,00	3
sigarenpijp	zilver	0,32	0,50	0,20	3
tabaksdoos	zilver	9,08	10,08	7,50	4
tabakspot	zilver	17,23	31,71	10,00	4
tabakspot	onbekend	0,56	1,00	0,25	4
tabakskist	onbekend	0,67	1,00	0,50	9
pijpen-standaard	onbekend	0,92	2,00	0,50	6
sigarenkoker	zilver	0,70	1,00	0,50	3
sigarenkast	onbekend	2,50	5,00	1,00	3
HYGIENE					
wasgarnituur	onbekend	4,50	7,50	2,50	4

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
TEXTIEL					
laken	linnen	1,44	2,03	0,96	4
bedkleed	onbekend	2,00	3,50	1,00	4
kussensloop	onbekend	0,35	0,56	0,21	3
sloop	onbekend	1,60	2,08	1,04	3
ondergordijn	onbekend	0,69	1,00	0,25	4
rolgordijn	hout	2,25	3,00	1,00	4
raamgordijn	onbekend	1,85	2,50	1,25	5
bedgordijn	onbekend	0,72	1,00	0,50	3
handdoek	onbekend	0,45	0,69	0,17	3
kleed	onbekend	0,36	0,50	0,25	5
bed	onbekend	31,00	45,00	10,00	5
stoelkussen	onbekend	0,63	1,50	0,33	12
KLEDING					
hemd	onbekend	0,61	0,78	0.50	4
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
koffer	onbekend	2,00	3,00	1,00	7
paraplu	onbekend	0,81	1,25	0,50	4
horloge	goud	29,86	66,00	14,00	14
herenhorloge	goud	28,33	60,00	15,00	7
dameshorloge	goud	21,22	40,00	12,00	9
horlogeketting	goud	13,14	18,05	10,00	4
brilkoker	zilver	3,75	5,50	3,00	6
doosje	zilver	1,27	1,72	0,60	3
flacon	goud	3,55	5,00	2,00	15
flacon	zilver	1,07	2,00	0,60	5
reukdoosje	zilver	1,27	2,00	0,70	17
pepermunt-doosje	zilver	1,21	1,62	0,50	6
inktstel	onbekend	0,63	1,00	0,25	4
beurs	zilver	2,49	5,00	1,00	25
portemonnaie	zilver	1,83	2,50	1,00	3
juweelstel	goud	4,50	6,50	3,00	3
ketting	zilver	1,29	2,00	0,70	6
mutsspeld	goud	0,81	1,50	0,50	4
broche	goud	6,36	10,00	2,00	7
medaillon	goud	4,60	7,00	2,00	5
ring	diamant	30,83	32,50	30,00	3
ring	goud	2,01	3,75	0,90	19
vingerring	goud	2,19	4,10	1,00	9
oorknop	goud	1,62	2,50	1,00	5
armband	zilver	1,56	1,85	1,20	4
oorijzer	koper, goud	16,40	25,00	12,00	5
schel	onbekend	1,00	1,00	1,00	3
KINDERGOED					
kinderwieg	onbekend	1,88	3,00	1,00	6
kinderstoel	onbekend	2,94	5,00	1,00	8
kinderwagen	onbekend	4,21	7,00	2,00	7
DIERENTOEBEHOREN					
vogelkooi	onbekend	0,60	1,00	0,50	7
NAAIGEREI					
naaimachine	onbekend	21,53	35,00	10,00	16
schaar	zilver	2,25	3,00	1,00	4
vingerhoed	zilver	0,32	0,50	0,21	6
naaldenkoker	zilver	0,98	1,50	0,60	3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
ACTIVITEITEN					
dambord	onbekend	0,50	0,50	0,50	3
boek met sluiting	zilver	2,27	3,00	1,50	8
boek met beslag	zilver	2,00	2,00	2,00	3
VERVOER					
wagen	onbekend	47,58	62,50	27,00	6
karrewagen	onbekend	13,33	20,00	10,00	3
veldwagen	onbekend	63,19	93,33	46,25	3
wipkar	onbekend	24,58	50,00	10,00	12
rijtuig	onbekend	177,50	195,00	162,50	3
= ZAANSTREEK 1830 =					
VERWARMING					
kachel	onbekend	5,00	8,00	3,00	7
comfoor	koper	3,38	5,00	1,50	6
comfoor	onbekend	1,25	2,00	0,50	4
tafelcomfoor	koper	2,00	2,00	2,00	3
tafelcomfoor	onbekend	0,73	1,00	0,50	7
oven	onbekend	0,75	1,00	0,50	3
stoof	koper	2,64	4,00	1,50	11
stoof	onbekend	0,28	0,50	0,10	69
plaatstoof	koper	4,00	5,00	3,00	4
theestoof	onbekend	0,96	1,33	0,50	4
tabakscomfoor	zilver	31,81	43,38	20,05	3
tabakscomfoor	koper	0,75	1,00	0,50	4
tabakscomfoor	onbekend	1,10	1,50	0,75	5
bedpan	koper	1,45	2,00	1,00	9
bedpan	onbekend	1,58	2,00	1,50	6
haardplaat	ijzer	2,88	5,00	1,00	4
haardplaat	onbekend	2,63	5,00	1,00	19
blaasbalg	onbekend	1,16	1,50	0,40	7
vuurtang	onbekend	0,60	1,00	0,30	3
heugel	onbekend	1,53	2,60	1,00	5
turfpomp	onbekend	0,90	1,50	0,50	10
turfmand	onbekend	1,25	1,50	1,00	4
doofpot	ijzer	1,16	1,75	0,40	4
doofpot	koper	4,96	8,00	2,00	50
doofpot	onbekend	4,50	6,00	3,00	6
VERLICHTING					
kandelaar	tin	0,47	0,80	0,25	6
kandelaar	onbekend	0,60	1,00	0,30	10
blaker	onbekend	0,49	0,70	0,25	4
lamp	koper	1,83	3,00	1,00	3
lamp	onbekend	4,38	8,00	2,00	8
asstraallamp	onbekend	2,81	6,00	1,50	8
ganglantaarn	onbekend	2,00	4,00	1,00	6
lantaarn	onbekend	1,42	3,00	0,60	11
MEUBILAIR					
ledikant	katoen	5,20	8,00	3,00	5
stoel	mat	0,60	1,00	0,25	29
stoel	trijp	1,22	2,33	0,57	7
kast	eikenhout	3,25	6,00	2,00	8
kast	gladhout	3,77	6,00	1,50	13
kast	witwerk	2,00	2,00	2,00	3
glazenkast	gladhout	3,67	6,00	2,00	3
buffet	onbekend	1,34	2,50	0,50	10
chiffonniere	gladhout	27,50	40,00	20,00	6

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
chiffonniere	mahoniehout	39,00	50,00	30,00	5
ladetafel	hout	2,60	4,00	0,80	3
ladetafel	eikenhout	7,67	8,00	7,00	3
ladetafel	gladhout	6,86	10,00	4,00	11
ladetafel	mahoniehout	16,33	18,00	15,00	3
ladetafel	witwerk	3,00	4,00	2,00	3
kabinet	eikenhout	22,00	40,00	8,00	5
kabinet	gladhout	32,14	60,00	20,00	7
kabinet	mahoniehout	48,33	75,00	30,00	3
kabinet	witwerk	7,00	10,00	4,00	6
geldkist	ijzer	15,43	25,00	8,00	7
tafel	hout	1,83	2,50	1,50	3
tafel	gladhout	2,86	5,00	1,00	7
tafel	mahoniehout	13,67	20,00	5,00	3
uittrektafel	gladhout	5,09	8,00	3,00	17
veldtafel	onbekend	1,71	2,50	1,00	19
bedtafel	onbekend	1,36	2,50	0,50	7
serviestafel	onbekend	2,50	4,00	1,00	4
kniptafel	onbekend	0,75	1,50	0,30	12
speeltafel	onbekend	4,13	6,00	2,00	4
bureau	gladhout	19,18	30,00	10,00	11
bureau	mahoniehout	33,13	40,00	25,00	8
lessenaar	onbekend	1,40	2,50	0,75	16
aannregtbank	onbekend	1,42	2,00	0,50	20
voetbank	onbekend	0,28	0,30	0,25	3
bak	hout	0,28	0,33	0,21	3
kist	ijzer	15,67	20,00	8,00	6
sluitmand	onbekend	1,00	2,00	0,50	5
kraamschut	onbekend	3,17	4,00	2,50	3
DECORATIE					
spiegel	glas	2,00	3,00	1,00	3
schoorsteen-spiegel	onbekend	2,12	4,00	1,00	17
spion	onbekend	1,25	1,50	1,00	4
stel	porselein	1,24	2,50	0,60	7
kaststel	porselein	1,43	2,00	1,00	5
kaststel	onbekend	0,82	1,50	0,40	17
kabinetstel	onbekend	0,57	1,00	0,30	3
kabinetkom	onbekend	0,18	0,33	0,10	6
klok	onbekend	6,73	10,00	4,00	11
horloge staand	onbekend	42,14	55,00	20,00	14
pendule	onbekend	36,25	50,00	25,00	4
SCHOONMAAKGOED					
aker	koper	1,53	3,00	0,60	13
aker	onbekend	1,50	2,00	1,00	5
emmer	koper	1,29	1,75	1,00	4
emmer	onbekend	0,82	1,50	0,35	43
schuier	onbekend	0,26	0,50	0,13	3
wastobbe	onbekend	0,98	1,80	0,50	7
gladmangel	eikenhout	12,67	16,00	10,00	3
gladmangel	onbekend	7,42	12,00	4,00	12
pers	eikenhout	4,17	8,00	2,00	3
pers	gladhout	3,33	4,00	3,00	3
mangelbak	onbekend	0,54	1,00	0,25	3
strijkijzer	onbekend	0,98	1,50	0,50	9
droogrek	onbekend	0,59	1,00	0,25	10
droogbak	onbekend	0,44	0,75	0,15	5
klerenkist	onbekend	1,88	2,00	1,75	4
klerenmand	onbekend	1,06	1,25	1,00	4
kaperlade	onbekend	0,55	0,75	0,40	3
SERVIESGOED					
servies	onbekend	1,56	2,50	1,00	6
porselein	porselein	0,11	0,17	0,06	17

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
aardewerk	aardewerk	0,08	0,17	0,04	20
kop	porselein	0,18	0,22	0,11	5
schotel	porselein	0,31	0,67	0,15	39
schotel	tin	1,32	2,00	0,75	18
kom	porselein	0,27	0,50	0,10	13
kom	onbekend	0,19	0,33	0,10	9
kan	onbekend	0,12	0,25	0,05	6
waterfles	tin	1,58	2,00	1,25	3
trekpot	zilver	29,17	50,38	15,60	7
trekpot	porselein	0,51	0,88	0,25	4
trekpot	tin	0,53	0,75	0,25	4
trekpot	onbekend	0,39	0,75	0,25	12
spoelkom	porselein	0,20	0,42	0,13	6
melkkan	zilver	17,90	19,85	14,16	7
suikerpot	onbekend	0,32	0,50	0,10	4
theebus	zilver	12,97	22,30	9,20	7
theebus	onbekend	0,24	0,38	0,10	3
koffiepot	koper	1,78	3,00	1,38	11
koffiepot	onbekend	1,88	3,00	1,00	20
koffiekan	zilver	68,22	102,50	48,00	3
koffiekan	koper	1,08	1,50	0,75	3
koffiekan	tin	1,40	2,00	0,75	10
koffiekan	blik	1,04	1,50	0,50	4
koffiekan	onbekend	1,13	2,00	0,67	24
koffieketel	koper	1,83	2,25	1,25	3
chocoladeketel	onbekend	0,91	1,25	0,60	7
melkkom	onbekend	0,37	0,50	0,25	4
glaswerk	onbekend	0,08	0,13	0,04	6
kelk	onbekend	0,09	0,17	0,04	22
kinderbeker	porselein	0,77	1,00	0,50	6
kinderbeker	onbekend	0,31	0,50	0,13	3
bierkan	tin	1,13	2,00	0,50	4
bierglas	onbekend	0,13	0,17	0,08	10
flessenbak	onbekend	0,18	0,20	0,17	4
koelvaatje	zilver	12,50	13,95	10,80	3
presenteerblad	zilver	66,17	120,80	31,60	3
presenteerblad	onbekend	0,38	0,80	0,19	15
schenkblad	zilver	62,88	81,90	36,85	3
theeblaadje	onbekend	1,20	2,00	0,50	5
bord	aardewerk	0,07	0,08	0,07	3
bord	tin	0,34	0,38	0,29	4
tafelbord	onbekend	0,10	0,13	0,06	4
schotel	onbekend	0,91	2,00	0,40	5
compote	onbekend	2,88	5,00	2,00	4
soepbord	porselein	0,21	0,29	0,14	4
soepbord	onbekend	0,14	0,20	0,10	8
soepterrine	onbekend	1,34	1,50	1,00	5
fruitschaal	onbekend	0,51	1,00	0,20	10
fruitmand	onbekend	0,44	0,50	0,25	4
dessertbord	onbekend	0,11	0,14	0,07	6
dessertrommel	onbekend	0,58	0,75	0,50	3
desertdoos	onbekend	0,73	0,80	0,63	3
ontbijtbord	onbekend	0,14	0,25	0,08	10
sauskom	porselein	0,40	0,50	0,10	4
sauskom	onbekend	0,42	0,50	0,25	3
boterschaal	porselein	0,11	0,17	0,06	7
boterschaal	onbekend	0,13	0,15	0,10	5
boterschotel	porselein	0,10	0,13	0,06	5
boterschotel	onbekend	0,10	0,17	0,05	14
boterteintje	porselein	0,58	1,00	0,25	3
olie- en azijnstel	zilver	51,96	71,84	15,90	3
olie- en azijnstel	onbekend	1,30	2,50	0,75	16
zoutvat	zilver	5,46	6,37	4,89	6
peperbus	zilver	8,66	10,45	7,68	3
deksel	koper	1,23	1,75	0,88	5
kurk	zilver	0,43	0,67	0,25	6
kurkstop	zilver	0,38	0,50	0,25	5

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
KEUKENGOED					
koffiemolen	onbekend	1,10	1,50	0,75	15
beschuitton	onbekend	0,92	1,00	0,75	3
eierrek	onbekend	0,81	1,50	0,35	6
provisievat	onbekend	0,52	0,75	0,25	12
aardappelen-kist	onbekend	1,17	1,50	1,00	3
vleeskuip	onbekend	2,44	4,00	1,00	8
spekbak	onbekend	1,00	2,00	0,50	4
aardewerk grof	aardewerk	0,07	0,10	0,03	13
ketel	koper	2,61	5,00	1,00	56
ketel	onbekend	2,73	5,00	1,00	26
waterketel	koper	2,63	5,00	1,00	12
waterketel	onbekend	2,30	3,00	1,50	5
schenkketel	onbekend	1,67	2,00	1,50	3
haardpot	porselein	1,29	2,50	0,50	7
vuurpot	ijzer	1,12	2,00	0,60	3
vuurpot	onbekend	1,08	1,75	0,50	3
kookpot	ijzer	0,78	1,00	0,50	7
kookpot	onbekend	1,00	1,00	1,00	3
waterpot	tin	1,08	1,25	1,00	3
waterpot	onbekend	0,42	0,90	0,25	8
pan	koper	3,17	5,00	1,50	3
poffertjespan	koper	1,50	2,50	1,00	4
poffertjespan	onbekend	1,60	2,00	1,00	5
kaakjespan	koper	1,88	2,50	1,50	4
kaakjespan	onbekend	4,17	6,00	2,50	3
koekepan	onbekend	1,21	2,00	0,63	3
braadpan	koper	3,02	4,00	1,25	11
braadpan	onbekend	5,00	5,00	5,00	5
tulbandspan	koper	2,50	3,00	2,00	3
tulbandspan	onbekend	3,00	4,00	2,50	4
bekken	koper	2,33	3,00	2,00	3
BESTEK					
bestekmand	onbekend	0,80	1,00	0,60	3
eierlepel	zilver	0,86	1,38	0,28	12
eetlepel	zilver	4,58	5,96	2,60	9
soeplepel	zilver	17,21	19,80	14,00	4
suikerlepel	zilver	2,35	2,92	2,03	5
theelepel	zilver	0,66	0,93	0,35	6
strooilepel	zilver	2,83	3,75	1,96	12
suikerstrooier	zilver	2,91	3,40	2,63	4
mes	onbekend	0,14	0,21	0,06	8
eetvork	zilver	4,64	5,20	4,20	4
kurketrekker	zilver	2,32	3,00	1,25	7
ROOKGEREI					
tabaksdoos	zilver	15,72	20,96	12,08	19
tabakspot	onbekend	1,03	2,00	0,40	5
pijpelade	onbekend	1,00	1,50	0,50	3
sigarenkoker	zilver	8,88	11,35	4,50	3
snuifdoos	zilver	4,24	5,62	3,20	10
kwispedoor	onbekend	0,36	0,80	0,20	6
HYGIENE					
kamerpot	tin	1,28	1,75	1,00	8
kamerpot	onbekend	0,34	0,38	0,30	3
tonnestoel	onbekend	1,58	3,00	1,00	6
ondersteek	tin	1,83	3,00	1,00	3
bedfles	tin	1,83	3,00	1,00	3
TEXTIEL					
deken	katoen	5,29	10,00	2,00	26
deken	sits	3,86	10,00	2,00	7
deken	zijde	4,00	7,00	2,00	3
sprei	sits	2,25-	3,00	2,00	4
sprei	onbekend	1,70	2,50	1,00	5
beddenzak	onbekend	1,40	2,50	0,50	5
peluwdoek	onbekend	0,95	1,83	0,38	17
peluwsloop	onbekend	0,87	1,50	0,30	23
kussensloop	onbekend	0,55	1,00	0,20	71
sloop	onbekend	0,51	1,00	0,21	22
gordijn	katoen	0,56	0,67	0,50	3
gordijn	linnen	1,01	1,50	0,57	5
gordijn en val	saai	1,67	2,00	1,50	3
valgordijn	onbekend	0,83	1,50	0,33	4
bedgordijn	saai	1,63	2,00	1,00	4
bedgordijn en val	saai	1,11	2,00	0,50	14
doek	katoen	0,26	0,40	0,15	7
doek	linnen	0,50	0,86	0,23	3
doek	neteldoek	0,27	0,38	0,17	3
doek	zijde	0,58	1,00	0,25	3
doek	onbekend	0,28	0,50	0,10	65
servet	damast	0,95	1,50	0,75	7
servet	onbekend	0,65	1,17	0,25	44
tafellaken	damast	3,00	4,00	2,00	5
handdoek	onbekend	0,30	0,50	0,17	23
tafelkleed	onbekend	0,83	1,25	0,38	8
vloerkleed	wol	14,50	20,00	6,00	4
vloerkleed	zeil	2,25	4,00	1,00	6
vloerzeil	onbekend	2,04	4,00	0,80	15
voetmat	onbekend	0,39	0,60	0,25	3
lap	sits	0,83	1,00	0,50	3
matras	paardehaar	14,00	16,00	12,00	3
strozak	onbekend	0,63	0,80	0,50	3
stoelkussen	onbekend	1,07	2,00	0,40	41
KLEDING					
mannenbroek	onbekend	1,17	2,50	0,50	39
korte broek	onbekend	1,42	2,00	0,67	4
vest	laken	1,89	2,00	1,67	3
vest	onbekend	1,07	1,50	0,67	9
boezelaar	wol	1,15	1,50	0,50	14
boezelaar	zijde	2,71	5,00	1,00	7
boezelaar	onbekend	1,19	2,00	0,40	44
schort	zijde	1,67	2,00	1,00	3
schort	onbekend	1,05	2,25	0,50	49
buis	onbekend	1,82	4,00	0,80	8
overhemd	onbekend	0,63	1,00	0,33	8
hemdrok	onbekend	1,83	2,50	1,00	3
japon	katoen	1,95	2,67	1,25	13
japon	krep	2,83	5,00	1,50	3
mannenjapon	onbekend	1,72	2,50	1,00	6
rok	breikatoen	3,00	4,00	1,50	7
rok	baai	2,20	3,50	1,50	11
rok	green	1,74	3,00	1,00	10
rok	katoen	1,66	2,50	1,00	15
rok	laken	1,93	3,00	1,00	13
rok	sits	2,07	3,33	1,00	15
rok	wol	3,23	6,00	1,25	22
rok	stof	1,12	2,00	0,57	8
rok	zijde	2,42	4,00	1,50	10
rok	serge du bois	4,50	8,00	2,00	4
wagd	damast	4,80	7,00	3,00	5
wagd	wol	3,81	5,00	2,00	6
wagd	stof	1,04	1,50	0,63	3
wagd	serge du bois	4,50	5,50	3,00	5
wagd	onbekend	2,59	4,00	1,00	17
mannenrok	onbekend	2,40	5,00	1,00	10
borstrok	wol	1,83	2,00	1,50	3

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
vrouwen-hemd	onbekend	1,00	1,33	0,67	3
hemd	flanel	1,11	2,00	0,50	3
hemd	onbekend	1,25	2,00	0,50	103
onderbroek	onbekend	1,02	2,00	0,44	23
rijglijf	onbekend	0,14	0,17	0,13	3
onderrok	onbekend	1,30	2,00	0,75	6
herenjas	duffel	7,60	10,00	4,00	5
herenjas	onbekend	7,68	14,00	3,00	24
mantel	katoen	1,73	3,50	0,80	10
mantel	karsaai	5,14	8,00	2,00	7
jak	katoen	1,11	1,71	0,50	11
jak	onbekend	0,96	2,00	0,40	73
regenkleed	onbekend	1,11	2,00	0,50	6
pijjekker	onbekend	5,25	7,00	4,00	4
slaapmuts	onbekend	0,30	0,50	0,10	15
omslagdoek	katoen	0,29	0,40	0,18	4
halsdoek	onbekend	0,27	0,56	0,16	19
kroplap	onbekend	0,22	0,33	0,14	5
strohoed	onbekend	1,02	2,25	0,50	6
kapje	onbekend	0,36	0,67	0,25	6
kaper	zijde	1,00	1,00	1,00	3
kaper	zijde, goud	7,38	10,00	5,50	4
ondermuts	onbekend	0,10	0,25	0,05	12
kous	katoen	0,28	0,50	0,13	10
kous	wol	0,26	0,40	0,15	7
zakdoek	linnen	0,60	1,00	0,33	5
vrouwenzak	onbekend	0,23	0,50	0,10	4
handschoen	onbekend	0,15	0,25	0,08	9
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
beugel	goud	49,44	65,00	35,70	5
beugeltas	zilver	19,82	22,80	17,60	9
koffer	onbekend	1,64	2,50	0,50	7
paraplu	zijde	2,50	3,00	1,50	4
waaijer	onbekend	0,11	0,13	0,10	3
medaille	goud	31,07	54,60	14,30	3
medaille	zilver	1,78	2,62	1,00	7
horloge	goud	51,27	75,00	16,00	19
horloge	zilver	6,96	12,00	2,75	25
zakhorloge	goud	56,00	78,00	30,00	3
repeteer-horloge	zilver	14,00	16,00	12,00	4
horlogeketting	goud	37,03	56,40	22,40	9
horlogeketting	zilver	2,41	3,60	1,00	3
bril	zilver	2,18	4,00	1,00	17
potloodpen	zilver	1,79	3,00	1,00	3
ketting	kornalijn	9,41	20,00	5,50	11
ketting	kornalijn, goud	13,83	20,00	6,00	6
ketting	granaat	16,00	25,00	9,00	4
ketting	goud	19,00	30,00	6,00	4
ketting met plaat	bloedkoraal	23,25	40,00	10,00	12
streng	kornalijn	7,67	14,00	3,00	6
streng	granaat	13,00	30,00	7,00	8
streng	koraal, goud	22,60	40,00	12,00	5
carcant	juweel	21,75	30,00	15,00	4
carcant	goud	24,00	30,00	10,00	5
carcant	goud koraal	33,33	40,00	30,00	3
carcant	onbekend	24,00	36,00	16,00	5
haak	koraal	4,71	7,00	2,40	22
haak	koraal, goud	3,92	4,50	3,50	3
haak	goud	3,66	6,00	1,43	14
haak	onbekend	3,22	4,00	2,17	3
kaperhaak	goud	1,67	3,25	0,75	22
speld	parel	1,70	3,00	1,00	5
speld	goud	2,08	2,85	1,13	8
speld	onbekend	2,45	4,00	1,27	5
doekspeld	goud, camee	8,67	10,00	7,00	3
kaperspeld	goud	2,30	5,00	1,00	30
gesp	goud	19,20	26,00	14,30	3
gesp	zilver	1,56	2,67	0,81	5
gesp	zilver	1,49	2,66	0,63	4
schoengesp	zilver	5,45	8,55	2,34	20
schoengesp	zilver	2,62	3,75	1,20	6
hemdknoop	goud	4,21	6,04	2,48	3
boot	juweel	30,86	50,00	10,00	7
boot	goud	5,03	7,64	2,50	8
ring	goud	2,13	3,90	1,00	39
ring	goud, camee	6,00	8,00	2,00	3
ring	goud koraal	2,29	3,00	1,45	5
ring	onbekend	2,83	3,00	2,50	3
oorbel	goud koraal	2,23	2,70	2,00	3
oorring	juweel	40,00	50,00	20,00	3
oorring	goud	1,75	2,75	1,20	5
armgesp	goud	8,80	14,04	4,11	4
bracelet	granaat	2,25	3,00	1,75	3
bracelet	goud	17,12	22,10	12,35	3
haarnaald	goud	8,79	11,83	5,58	13
voorhaarnaald	juweel	78,75	90,00	70,00	4
voorhaarnaald	goud	16,95	30,00	9,10	29
zijnaald	goud	6,63	10,40	3,90	21
oorijzer	goud	137,41	196,30	97,50	17
oorijzer	zilver	5,64	7,08	4,45	32
slot	goud	5,00	7,00	3,00	4
bootjesketting	onbekend	3,92	4,50	3,25	3
schel	onbekend	0,97	1,50	0,40	3
KINDERGOED					
kinderwieg	onbekend	2,06	3,00	1,00	4
vuurmand	onbekend	1,00	1,50	0,50	3
kinderstoel	onbekend	3,06	5,00	1,00	9
kinderdeken	onbekend	1,36	2,00	0,86	8
wiegdeken	onbekend	0,67	1,00	0,25	3
kinderluier	onbekend	0,58	1,00	0,33	4
slab met speld	damast	0,63	0,75	0,43	4
slab met speld	onbekend	0,55	0,67	0,40	5
kinderspeel-goed	zilver	1,35	1,56	1,02	3
kinderwagen	onbekend	2,90	5,00	1,00	5
DIERENTOEBEHOREN					
vogelkooi	onbekend	0,64	1,00	0,42	3
NAAIGEREI					
spinnenwiel	onbekend	0,83	1,00	0,50	3
schaar	zilver	1,82	3,00	1,00	17
tiphaak	goud	11,11	14,30	8,45	3
naaikist	onbekend	0,87	1,50	0,50	5
knipkoker	zilver	3,46	5,04	1,50	4
naaldenkoker	zilver	2,13	4,16	1,00	6
breischede	zilver	2,81	3,00	2,43	3
ACTIVITEITEN					
dambord	onbekend	1,16	2,00	0,50	10
omberdoos	onbekend	1,20	2,00	0,50	5
schaakbord	onbekend	2,33	4,00	1,00	3
boek met sluiting	goud	39,38	60,00	20,00	8
boek met sluiting	onbekend	1,07	2,50	0,50	9
gezangboekje	zilver	2,16	5,00	1,00	4
bijbel	zilver	6,33	7,00	5,00	3
bijbel	koper	2,75	4,00	1,50	4

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
bijbel	onbekend	1,77	4,00	0,94	11
boek met beslag	zilver	4,00	5,00	2,00	6
VERVOER					
mestwagen	onbekend	2,13	3,00	1,00	4
boot	juweel	45,00	70,00	25,00	3
schuit	onbekend	15,25	20,00	11,00	4
praam	onbekend	57,50	100,00	25,00	6
roeischuit	onbekend	10,40	25,00	5,00	5
werkschuit	onbekend	52,50	100,00	25,00	3
slede	onbekend	1,63	3,00	1,00	4
ijslede	onbekend	2,92	5,00	1,00	12
ijstoog	onbekend	5,50	8,00	2,50	3

= ZAANSTREEK 1860 =

VERWARMING					
vuurhaard	onbekend	17,33	20,00	16,00	3
kookfornuis	onbekend	11,67	20,00	5,00	3
stoof	eikenhout	0,69	1,00	0,42	12
stoof	gladhout	0,55	0,83	0,25	3
stoof	onbekend	0,40	0,83	0,20	21
plaatstoof	koper	1,75	2,00	1,00	6
turfpomp	onbekend	0,70	1,00	0,50	3
turfbureau	onbekend	1,75	2,00	1,25	3
turfmand	onbekend	1,13	1,50	0,90	3
turfterrine	onbekend	5,33	6,00	5,00	3
doofpot	ijzer	1,11	1,50	0,70	9
doofpot	koper	4,32	8,00	2,00	31
VERLICHTING					
ganglantaarn	onbekend	3,10	4,00	1,50	5
moderateur-lamp	onbekend	5,77	12,50	3,00	11
MEUBILAIR					
ledikant	katoen	12,60	20,00	9,00	5
ledikant	eikenhout	10,75	16,00	6,00	4
stoel	trijp	5,88	7,00	5,00	3
fauteuil	onbekend	5,33	10,00	2,00	3
kast	eikenhout	4,25	6,00	3,00	4
kast	gladhout	5,67	8,00	4,00	3
kast	mahoniehout	8,33	12,00	4,00	3
glazenkast	gladhout	7,00	12,00	3,00	4
glazenkast	onbekend	2,61	5,00	1,00	9
servieskastje	mahoniehout	11,67	20,00	5,00	3
buffet	onbekend	2,08	4,00	0,80	4
chiffonniere	eikenhout	9,00	14,00	4,00	9
chiffonniere	gladhout	15,63	24,00	10,00	8
chiffonniere	mahoniehout	27,25	40,00	18,00	8
commode	mahoniehout	12,00	20,00	7,00	6
commode	onbekend	17,00	24,00	12,00	3
ladetafel	eikenhout	4,33	7,00	2,50	9
ladetafel	gladhout	4,25	6,00	2,50	8
ladetafel	onbekend	2,33	4,00	1,00	19
kabinet	gladhout	36,50	45,00	20,00	4
kabinet	notenhout	18,33	30,00	10,00	3
linnenkast	mahoniehout	30,35	58,00	16,00	17
boekenkast	onbekend	4,00	5,00	3,00	3
boekenhanger	onbekend	2,60	5,00	2,00	5
brandkast	ijzer	31,67	50,00	20,00	3
geldkist	ijzer	3,00	3,00	3,00	3
tafel	gladhout	3,67	5,00	2,00	3
veldtafel	onbekend	1,27	2,00	0,80	3
serviestafel	onbekend	2,64	4,00	1,00	7
stommeknecht	mahoniehout	9,00	14,00	5,00	5
stommeknecht	onbekend	5,00	5,00	5,00	3
theetafel	mahoniehout	12,25	20,00	5,00	8
etagere	onbekend	2,67	3,00	2,00	3
werktafel	mahoniehout	4,00	6,00	3,00	3
bureau	gladhout	16,10	30,00	10,00	10
bureau	onbekend	3,50	6,00	2,00	10
secretaire	mahoniehout	29,60	40,00	20,00	5
secretaire	onbekend	24,20	30,00	16,00	5
lessenaar	onbekend	2,06	4,00	1,00	8
aannregtbank	onbekend	0,93	1,50	0,50	7
paraplustander	onbekend	2,00	3,00	1,50	4
lade	onbekend	0,34	0,75	0,15	6
kist	onbekend	0,87	1,50	0,30	10
zak	onbekend	0,31	0,40	0,19	3
DECORATIE					
chassinet	onbekend	0,37	0,50	0,14	6
bloempot	onbekend	0,27	0,50	0,10	3
ornament	onbekend	0,62	1,00	0,36	4
stel	onbekend	0,33	0,50	0,20	3
horloge staand	onbekend	25,78	40,00	20,00	9
staartklok	onbekend	10,57	16,00	5,00	7
pendule	glas	28,50	40,00	10,00	4
pendule	onbekend	26,25	35,00	20,00	4
weerglas	onbekend	3,90	6,00	2,00	10
KEUKENGOED					
aker	koper	1,16	1,50	0,50	5
emmer	onbekend	0,75	1,25	0,50	10
vuilnisblik	koper	0,97	1,30	0,80	3
schuier	zilver	1,00	1,50	0,50	3
bezem	onbekend	1,10	1,50	0,80	3
pers	gladhout	11,50	15,00	8,00	4
pers	onbekend	3,70	5,00	1,50	5
strijkplank	onbekend	2,50	3,00	1,50	3
droogrek	onbekend	0,60	0,75	0,50	6
klerenkist	onbekend	4,67	8,00	3,00	3
klerenmand	onbekend	2,50	4,00	1,50	3
SERVIESGOED					
servies	porselein	17,75	35,00	10,00	4
servies	onbekend	1,40	2,50	0,50	10
schotel	porselein	0,74	1,00	0,60	6
schotel	tin	1,03	1,33	0,75	3
kom	onbekend	0,11	0,17	0,04	5
karaf	onbekend	0,52	0,83	0,20	4
filtreer	onbekend	2,50	5,00	1,00	4
theegarnituur	porselein	2,50	4,00	1,50	4
theegarnituur	onbekend	1,66	3,00	1,00	8
trekpot	onbekend	1,32	2,50	0,70	3
spoelkom	onbekend	0,29	0,60	0,12	3
suikermand	zilver	2,67	3,00	2,00	3
suikermand	porselein,zilver	2,00	4,00	1,00	3
koffiekan	onbekend	1,00	1,00	1,00	3
koffieketel	onbekend	1,06	2,00	0,60	7
kelk	kristal	0,97	2,00	0,42	3
kelk	onbekend	0,19	0,36	0,09	10
bierglas	onbekend	0,14	0,25	0,08	5
likeurkelder	onbekend	2,18	4,00	1,00	11
trommel	onbekend	0,61	1,00	0,20	15
schenkblad	onbekend	1,38	2,00	0,40	5
bonbondoos	zilver	2,11	2,16	2,08	3
tafelservies	onbekend	28,75	40,00	15,00	4

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
bord	porselein	0,24	0,50	0,11	15
tafelbord	aardewerk	0,12	0,17	0,08	7
tafelbord	porselein	0,24	0,35	0,16	6
tafelbord	onbekend	0,06	0,08	0,05	3
schaal	onbekend	0,21	0,38	0,08	10
soepterrine	onbekend	1,89	2,50	1,50	3
fruitschaal	onbekend	0,55	1,00	0,33	3
ontbijtbord	onbekend	0,14	0,25	0,06	3
kaasstolp	onbekend	4,00	7,00	2,00	3
zoutvat	kristal, zilver	2,50	3,00	2,00	3
kurk	zilver	0,40	0,67	0,25	16
KEUKENGOED					
koffiemolen	onbekend	1,12	1,30	0,80	3
provisievat	onbekend	0,46	0,70	0,20	6
vleeskuip	onbekend	1,83	2,00	1,50	3
ketel	koper	2,68	5,00	1,00	30
waterketel	koper	2,14	3,50	0,75	14
waterketel	onbekend	1,20	2,00	0,80	3
pot	ijzer	0,67	1,00	0,40	6
haardpot	porselein	7,00	10,00	3,00	4
kookpot	ijzer	0,99	1,33	0,40	3
kaakjespan	koper	3,33	4,00	3,00	3
BESTEK					
eierlepel	zilver	0,69	1,10	0,47	4
soeplepel	zilver	14,63	18,90	12,40	5
theelepel	zilver	0,72	1,00	0,45	7
visschep	zilver	10,90	15,75	7,00	5
suikerstrooier	zilver	2,69	3,80	1,50	5
desertmes	zilver	0,39	0,75	0,21	6
vork	zilver	4,64	5,70	3,73	30
kurketrekker	zilver	0,93	1,50	0,30	3
ROOKGEREI					
sigarenpijp	goud	4,40	7,70	2,20	3
sigarenpen	zilver	0,43	0,60	0,28	3
pijpuithaalder	zilver	0,57	0,96	0,35	7
tabaksdoos	zilver	13,18	19,60	7,52	14
tabakskist	onbekend	0,68	1,00	0,25	3
sigarenkoker	zilver	11,20	16,16	8,32	4
snuifdoos	zilver	4,51	6,20	3,20	4
HYGIENE					
gemakkoffer	onbekend	2,38	4,00	1,00	4
kamerpot	tin	0,96	1,50	0,50	5
kamerpot	onbekend	0,59	1,50	0,38	6
TEXTIEL					
deken	wol	2,50	3,00	2,00	5
deken	onbekend	2,61	5,00	1,17	6
laken	katoen	0,68	1,00	0,38	14
laken	linnen	1,76	2,50	1,00	31
beddenzak	onbekend	1,97	2,50	1,00	5
behangsel	onbekend	1,90	2,50	0,70	3
peluwsloop	linnen	0,81	1,00	0,67	3
kussensloop	katoen	0,38	0,77	0,20	9
kussensloop	linnen	0,59	0,75	0,33	8
kussensloop	onbekend	0,47	0,83	0,20	20
sloop	linnen	0,66	0,83	0,58	4
sloop	onbekend	0,40	0,67	0,19	9
gordijn	neteldoek	1,00	1,50	0,50	5
raamgordijn	katoen	0,69	0,83	0,50	4
jalousie	onbekend	1,50	2,00	1,00	3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
bedgordijn	saai	2,10	3,50	0,75	5
bedgordijn	onbekend	0,50	0,75	0,15	10
bedgordijn en val	katoen	0,47	0,75	0,25	26
bedgordijn en val	sits	1,08	1,25	1,00	3
bedgordijn en val	saai	1,23	2,50	0,50	16
bedgordijn en val	onbekend	0,45	1,00	0,20	25
servet	onbekend	0,51	0,75	0,25	10
tafellaken	onbekend	0,98	2,00	0,50	13
handdoek	linnen	0,25	0,25	0,25	3
handdoek	onbekend	0,29	0,50	0,17	17
theedoek	onbekend	0,28	0,33	0,25	3
tafelkleed	onbekend	1,39	2,00	0,50	7
karpet	onbekend	3,22	5,00	1,00	6
vloerzeil	onbekend	2,67	5,00	1,00	4
loper	onbekend	4,11	8,00	2,00	3
gangloper	onbekend	2,33	3,50	1,33	4
lap	marseille	4,22	6,67	3,00	3
bed	onbekend	13,67	20,00	5,00	3
matras	zeegras	2,00	3,00	1,00	4
matras	stro	1,66	2,50	1,25	8
matras	onbekend	3,63	5,00	2,50	4
matras	stro	1,13	2,50	0,50	12
matras	onbekend	1,56	3,00	0,80	13
beddekussen	onbekend	3,50	4,00	2,50	4
stoelkussen	onbekend	1,45	2,00	1,25	7
vlag	onbekend	2,11	4,00	1,00	3
KLEDING					
mannenbroek	duffel	4,08	7,00	2,25	3
mannenbroek	laken	3,07	5,00	1,00	7
werkbroek	onbekend	0,92	1,25	0,50	3
pantalon	onbekend	3,50	6,00	2,00	3
vest	onbekend	0,99	1,67	0,67	6
boezelaar	onbekend	0,45	1,00	0,20	10
schort	onbekend	0,36	0,60	0,19	7
overhemd	onbekend	0,61	1,00	0,30	11
japon	katoen	1,92	3,33	0,83	7
japon	wol	4,92	8,00	3,00	3
japon	zijde	9,13	12,50	6,00	4
rok	wol	2,28	3,00	1,13	4
wagd	onbekend	3,67	5,00	3,00	3
borstrok	wol	1,67	2,33	0,67	4
borstrok	onbekend	0,73	1,17	0,27	31
hemd	linnen	1,25	2,00	0,75	19
onderbroek	onbekend	0,90	1,50	0,33	18
herenjas	duffel	5,50	9,00	2,00	11
herenjas	laken	7,83	14,00	3,00	24
herenjas	onbekend	3,20	5,00	1,33	9
herenoverjas	onbekend	10,38	18,00	6,00	4
mantel	laken	7,06	12,00	3,00	9
mantel	onbekend	2,27	3,50	1,00	7
jak	onbekend	0,56	0,75	0,40	11
nachtmantel	onbekend	1,41	2,50	0,60	7
omslagdoek	onbekend	3,00	5,00	1,33	14
kaper	onbekend	0,25	0,50	0,10	3
kous	katoen	0,20	0,25	0,13	6
kous	wol	0,19	0,30	0,10	5
kous	onbekend	0,21	0,38	0,11	13
zakdoek	linnen	0,37	0,50	0,30	3
zakdoek	onbekend	0,26	0,39	0,10	5
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
tasbeugel	goud	43,22	50,40	36,00	4

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
koffer	onbekend	2,67	5,00	1,00	6
paraplu	zijde	2,20	3,00	1,00	5
paraplu	onbekend	0,96	1,50	0,60	4
horloge	goud	36,13	70,00	15,00	27
horloge	zilver	5,44	10,00	3,00	25
zakhorloge	goud	27,86	40,00	20,00	7
zakhorloge	zilver	6,14	10,00	3,00	7
dameshorloge	goud	33,16	48,40	20,00	9
horlogeketting	zilver	4,08	4,88	2,80	3
horlogesleutel	goud	9,00	14,00	5,00	5
bril	zilver	1,40	2,00	1,00	6
brilkoker	zilver	6,50	7,20	5,76	5
flacon	goud	6,38	10,00	2,50	24
flacon	zilver	0,81	1,50	0,30	20
inktgarnituur	zilver	17,47	27,60	7,60	3
beurs	zilver	3,17	5,50	1,50	12
portemonnaie	zilver	2,26	3,00	1,00	8
ketting	granaat	5,50	8,00	2,50	3
ketting m. 2 streng	kornalijn, goud	7,17	9,00	4,50	3
ketting m. 2 streng	granaat	9,40	13,00	8,00	5
ketting m. 3 streng	granaat	5,67	9,00	3,00	3
halsketting	goud	38,38	57,60	16,80	6
halsketting	zilver	4,53	5,12	4,16	3
snoer	granaat	4,42	7,00	2,33	4
snoer	koraal, goud	3,17	4,50	2,00	3
streng	bloedkoraal	5,78	8,00	2,00	6
streng	kornalijn	3,00	5,00	1,50	3
streng	granaat	3,38	6,00	1,50	8
streng	koraal, goud	4,23	7,00	1,50	15
haak	koraal	2,97	5,00	2,00	6
haak	koraal, goud	1,83	2,50	1,30	4
doekspeld	goud	3,39	8,00	2,00	7
doekspeld	goud, camee	22,00	25,00	16,00	3
kaperspeld	granaat	4,03	5,00	3,00	4
kaperspeld	goud	3,14	6,00	1,72	22
kaperspeld	goud, koraal	3,33	6,00	1,50	3
schoengesp	zilver	5,89	8,08	4,00	3
broche	goud	6,88	10,00	4,00	7
ring	goud	1,80	3,60	1,00	22
ring	goud, camee	6,10	10,00	2,50	5
handring	goud	2,07	4,80	1,10	18
vingerring	goud	1,75	2,40	1,00	9
vingerring	goud, camee	10,20	14,00	8,00	5
oorbel	goud	3,13	5,23	1,25	13
oorbel	goud, koraal	2,06	3,00	1,25	4
oorhanger	goud	3,11	5,00	1,65	11
oorring	goud	0,95	1,44	0,50	3
voorhaarnaald	goud	15,06	20,76	9,20	15
zijnaald	goud	6,35	9,03	2,88	13
oorijzer	goud	121,10	169,00	82,80	8
oorijzer	zilver	5,80	8,24	4,40	34
slot	goud	6,35	10,00	2,50	7
slot	goud, koraal	4,43	7,20	2,00	4
schuif	goud	3,34	5,22	1,35	3
bel	granaat	2,69	4,00	1,75	4
schel	zilver	6,00	7,00	5,00	3
schel	onbekend	1,83	2,00	1,50	3
KINDERGOED					
kinderwieg	onbekend	2,71	6,00	1,50	7
vuurmand	onbekend	2,20	4,00	0,80	4
kinderstoel	onbekend	1,69	2,30	1,00	7
bel en ketting	zilver	4,68	5,92	3,00	3
kinderwagen	onbekend	2,64	4,00	1,00	7
NAAIGEREI					
schaar	zilver	1,89	3,00	1,00	14
haak en ketting	zilver	4,53	5,60	3,28	4
breitobbetje	zilver	4,62	5,60	4,00	4
breidop	goud	2,98	4,40	2,00	5
breidop	zilver	0,55	0,83	0,25	4
naaldenkoker	zilver	1,44	2,00	1,12	5
speldendoos	zilver	1,86	2,32	1,25	3
breikoker	zilver	0,64	1,04	0,40	3
ACTIVITEITEN					
dambord	onbekend	1,36	2,00	1,00	7
quadrilledoos	onbekend	1,04	1,50	0,63	3
bijbel	onbekend	1,90	3,00	1,00	5
piano	onbekend	26,67	40,00	10,00	3
pianino	onbekend	86,67	125,00	35,00	3
VERVOER					
speelwagen	onbekend	17,75	25,00	12,00	4
mestwagen	onbekend	2,60	3,00	2,00	5
tilburie	onbekend	36,67	40,00	30,00	3
schuit	onbekend	18,72	35,00	7,50	9
melkschuit	onbekend	13,50	20,00	8,00	7
gondel	onbekend	30,33	60,00	12,00	6
slede	onbekend	3,10	5,00	1,00	5
prikslede	onbekend	6,00	10,00	3,00	3
= ZAANSTREEK 1890 =					
VERWARMING					
gaskachel	onbekend	7,00	12,00	4,00	3
comfoor	onbekend	0,32	0,50	0,20	3
stoof	onbekend	0,43	1,00	0,20	13
luciferdoosje	zilver	1,03	1,20	0,88	3
luciferpot	zilver	0,45	1,00	0,25	4
doofpot	koper	3,67	4,00	3,00	3
VERLICHTING					
hanglamp	onbekend	2,29	4,00	1,00	7
gasornament	onbekend	34,60	60,00	18,00	5
kroon	onbekend	16,67	30,00	10,00	3
MEUBILAIR					
hoekkastje	onbekend	1,50	2,00	1,00	3
bonheur du jour	onbekend	43,00	60,00	15,00	5
commode	onbekend	17,13	25,00	14,00	8
ladetafel	onbekend	2,71	5,00	1,00	12
kabinet	onbekend	21,67	45,00	10,00	9
brandkast	onbekend	46,33	80,00	23,00	6
nachtkastje	onbekend	4,20	6,00	2,00	5
secretaire	onbekend	15,63	30,00	6,00	8
aanrechtbank	onbekend	0,92	1,00	0,75	3
mand	onbekend	0,30	0,50	0,10	5
kuip	onbekend	1,16	2,33	0,50	4
tobbe	onbekend	0,69	0,83	0,50	3
ton	onbekend	0,50	0,50	0,50	3
vat	onbekend	0,53	0,67	0,50	6
DECORATIE					
plaat	onbekend	0,44	0,75	0,15	5

Bijlage IV.3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
bloemenvaas	onbekend	0,36	0,50	0,20	4
kabinetstel	porselein	66,67	80,00	40,00	3
klok	onbekend	4,04	7,50	1,50	12
hangklok	onbekend	3,67	4,00	3,00	3
pendule	onbekend	23,33	40,00	10,00	9
hor	onbekend	0,54	0,75	0,25	3
SCHOONMAAKGOED					
emmer	onbekend	0,49	1,00	0,25	6
wastobbe	onbekend	0,75	1,00	0,50	3
strijkplank	onbekend	1,50	2,00	1,00	3
droogrek	onbekend	0,41	0,63	0,25	5
SERVIESGOED					
schotel	porselein	10,67	12,00	10,00	3
kom	onbekend	0,12	0,17	0,10	3
karaf	zilver	5,00	5,00	5,00	3
suikermand	zilver	2,00	2,50	1,50	3
trommel	onbekend	0,58	1,00	0,25	7
eetservies	onbekend	40,00	60,00	30,00	3
vleesschotel	onbekend	1,33	1,50	1,00	3
kurk	zilver	0,34	0,50	0,25	4
KEUKENGOED					
eierrek	onbekend	0,58	1,00	0,25	3
ketel	koper	2,95	4,00	1,00	5
BESTEK					
lepel	zilver	3,45	6,69	2,00	12
theelepel	zilver	0,47	0,83	0,28	4
vork	zilver	2,92	3,44	2,15	6
ROOKGEREI					
sigaarstel	zilver	1,99	3,50	1,20	4
tabaksdoos	zilver	8,49	13,50	5,00	9
sigarenkoker	zilver	0,62	0,75	0,50	3
TEXTIEL					
deken	wol	3,67	5,00	2,50	3
deken	onbekend	1,71	2,50	0,92	4
kussensloop	onbekend	0,24	0,30	0,17	3
raamgordijn	onbekend	0,55	1,00	0,38	6
jalousie	onbekend	2,31	3,50	1,67	3
bedgordijn	onbekend	0,25	0,25	0,25	8
bedgordijn en val	onbekend	0,70	1,00	0,50	5
handdoek	onbekend	0,20	0,25	0,13	4
karpet	onbekend	3,25	5,00	1,00	11
mat	onbekend	0,27	0,40	0,17	3
deurmat	onbekend	0,28	0,50	0,10	3
ongemaakt goed	onbekend	1,78	2,33	1,00	3
bed	dop	5,00	7,00	4,00	4
bed	veren	32,86	50,00	13,33	21
bed	onbekend	40,67	50,00	34,00	3
KLEDING					
mannenbroek	onbekend	1,50	3,00	0,75	3
japon	onbekend	2,22	4,00	1,00	3
rok	onbekend	1,07	1,20	1,00	3
hemd	onbekend	0,89	1,13	0,42	4
herenjas	onbekend	2,17	3,00	1,50	3

Voorwerp	Materiaal	Prijs	Max	Min	N
ACCESSOIRES en PRECIOSA					
koffer	onbekend	7,67	10,00	3,00	3
horloge	zilver	3,61	7,00	2,00	18
herenhorloge	goud	19,33	35,00	10,00	6
dameshorloge	goud	12,75	25,00	6,00	16
horlogeketting	goud	12,08	20,00	5,00	8
bril	zilver	1,00	1,00	1,00	3
flacon	goud	3,15	5,00	2,00	22
flacon	zilver	0,50	1,00	0,25	6
potloodpen	goud	6,33	9,00	3,00	6
beurs	zilver	1,78	3,00	1,25	12
portemonnaie	zilver	0,50	0,50	0,50	3
streng	granaat	4,00	6,00	3,00	3
streng	koraal	1,99	4,00	0,83	11
streng	koraal, goud	7,33	12,50	3,33	4
streng	granaat	2,19	4,00	1,10	6
streng	koraal, goud	3,42	5,00	2,50	3
doekspeld	goud	2,13	4,00	1,50	4
kaperspeld	goud	2,57	4,00	1,00	10
broche	goud	4,75	7,00	2,00	8
medaillon	goud	3,42	6,00	1,50	6
ring	goud	1,80	3,00	1,00	10
handring	goud	1,45	2,00	1,00	10
oorbel	goud	1,61	2,00	1,25	5
oorhanger	goud	2,38	3,00	1,00	4
oorring	goud	0,36	0,50	0,25	3
armband	goud	4,25	7,00	2,00	4
bracelet	goud	4,25	5,00	3,00	4
voorhaarnaald	goud	7,73	9,90	5,00	4
oorijzer	goud	76,93	85,00	63,00	3
oorijzer	zilver	4,88	8,00	2,36	5
munt	goud	5,37	6,87	4,25	3
munt	zilver	0,53	0,93	0,19	4
KINDERGOED					
kinderwieg	onbekend	1,67	3,00	1,00	3
NAAIGEREI					
naaimachine	onbekend	15,00	30,00	10,00	11
schaar	zilver	1,78	2,75	1,00	8
vingerhoed	zilver	0,28	0,30	0,25	3
naaldenkoker	zilver	1,59	2,00	1,02	3
ACTIVITEITEN					
boek met sluiting	zilver	1,73	3,00	1,00	13
VERVOER					
boerenwagen	onbekend	60,00	60,00	60,00	4
bakkenwagen	onbekend	17,25	36,00	10,00	4
kar	onbekend	9,50	12,00	6,00	4
tilburie	onbekend	34,00	50,00	25,00	5
ijslede	onbekend	2,50	3,50	2,00	3

BIJLAGE IV.4. DE BEREKENING VAN DE SAMENSTELLING VAN HET CONSUMPTIEGOEDERENBEZIT

Voor de berekening van de samenstelling van het consumptiegoederenbezit kan men gebruik maken van de waarderingen van het roerend goed in de boedelbeschrijvingen. Omdat het echter niet de gewoonte was – en steeds minder werd – om voorwerpen afzonderlijk te waarderen, doen er zich problemen voor in de berekening van de waarde van groepen van voorwerpen, afhankelijk van de mate waarin uiteenlopende voorwerpen samen gewaardeerd zijn.

Welke omschrijving men ook kiest, er zal altijd een rest-groep van 'gemengde prijzen' ontstaan. Men wil bijvoorbeeld weten hoe hoog het aandeel is van de rubriek meubilair in het totaal van het consumptiegoederenbezit in een boedelbeschrijving. Als uitkomst krijgt men dan een waarde voor al het meubilair dat afzonderlijk gewaardeerd is, een waarde voor alle andere voorwerpen, en een waarde voor het meubilair dat samen met andere voorwerpen gewaardeerd is. Deze laatste groep noem ik de rubriek gemengde prijzen. Naarmate de waarde van de rubriek gemengde prijzen kleiner is, kan men exacter het aandeel van de rubriek meubilair in het totaal berekenen. Het is derhalve de kunst een zodanige rubriekenindeling van het consumptiegoederenbezit te vinden, dat enerzijds de rubriek gemengde prijzen niet te groot is en anderzijds de rubriekenindeling voldoende verfijnd is om iets te kunnen zeggen over de samenstelling van het consumptiegoederenbezit en dus over consumptievoorkeuren. Deze twee eisen staan met elkaar op gespannen voet. Naarmate men immers een meer gedetailleerde rubriekenindeling maakt om verschuiving in consumptievoorkeuren nauwkeuriger te kunnen onderzoeken, is de kans groter dat de prijzen gelden voor voorwerpen uit verschillende rubrieken. In tabel IV.4.1 kan men zien hoe de rubriek gemengde prijzen fluctueert naar gelang de gekozen rubriekenindeling. Als voorbeeld zijn gekozen boedelbeschrijvingen van arbeiders uit de Zaanstreek in 1860. De eerste splitsing tussen roerend goed en een restrubriek die bestaat uit woorden die geen duidelijke betekenis hebben als 'divers' en 'rommeling' en uit woorden waarvan de betekenis niet achterhaald is, levert al meteen een rubriek gemengde prijzen op die vier procent van het totaal uitmaakt. Wanneer vervolgens produktiegoederen en consumptiegoederen onderscheiden worden, neemt de rubriek gemengde prijzen toe tot zes procent en zij stijgt met nogmaals één procent wanneer ook het preciosa-bezit afgezonderd wordt. In de volgende vijf kolommen wordt telkens een andere rubriek als vijfde rubriek beschouwd naast de rest-rubriek, produktiegoederen, preciosa en de overige consumptiegoederen. Afhankelijk van het feit of men kleding, textiel, meubilair, huisraad dan wel textiel/kleding als vijfde rubriek neemt, stijgt het percentage gemengde prijzen van twaalf (in het geval van kleding) tot negentien (in het geval van huisraad). In de laatste kolom zijn er zeven rubrieken (rest, produktiegoederen, huis-

TABEL IV.4.1. Het gemiddelde procentuele aandeel van de rubriek gemengde prijzen in de totale waarde van het consumptiegoederenbezit bij wisselende rubrieksamenstelling. Boedelbeschrijvingen van arbeiders. De Zaanstreek 1860

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
aantal rubrieken	2	3	4	5	5	5	5	5	6	6	7
procentueel aandeel in de totale waarde	4	6	7	12	18	13	19	17	19	19	22

Legenda:
1 = roerend goed, rest
2 = consumptiegoederen, produktiegoederen, rest
3 = consumptiegoederen, preciosa, produktiegoederen, rest
4 = consumptiegoederen, kleding, preciosa, produktiegoederen, rest
5 = consumptiegoederen, textiel, preciosa, produktiegoederen, rest
6 = consumptiegoederen, meubilair, preciosa, produktiegoederen, rest
7 = consumptiegoederen, huisraad, preciosa, produktiegoederen, rest
8 = huisraad/meubilair, textiel/kleding, preciosa, produktiegoederen, rest
9 = huisraad/meubilair, textiel, kleding, preciosa, produktiegoederen, rest
10 = huisraad, meubilair, textiel/kleding, preciosa, produktiegoederen, rest
11 = huisraad, meubilair, textiel, kleding, preciosa, produktiegoederen, rest

raad, meubilair, textiel, kleding en preciosa) en omvat de rubriek onbekend al éénvijfde van het totale bezit aan goederen.

We kunnen constateren dat wanneer meubilair als vijfde rubriek gekozen wordt, de rubriek gemengde prijzen met zes procent stijgt. Wordt meubilair als zesde rubriek ingevoerd, dan stijgt de rubriek gemengde prijzen nog maar met twee procent. Dit verschil wordt verklaard door het feit dat een gemengde prijs op verschillende manieren geactiveerd wordt. Indien een gemengde prijs een stoel en een jas betreft, kan deze prijs zowel door invoering van een rubriek meubilair als van een rubriek kleding in de rubriek gemengde prijzen terecht komen.

Het enige dat men over de samenstelling van de rubriek gemengde prijzen uit tabel IV.4.1. kan afleiden, is dat het onwaarschijnlijk is dat deze rubriek voor het leeuwedeel door één van de andere rubrieken gedomineerd wordt. Met andere woorden: als de rubriek gemengde prijzen niet zou hebben bestaan, zouden alle andere rubrieken in meer of mindere mate groter geworden zijn, maar in welke mate, dat weten we niet. Toch mag deze rubriek niet te groot worden, wil men met enige zekerheid iets kunnen zeggen over consumptievoorkeuren. Zelfs een nog vrij globale indeling in zeven rubrieken levert al een percentage van tweeëntwintig procent groepsprijzen op. Het heeft dus geen zin een nog specifiekere indeling te maken. Het is echter ook weinig aantrekkelijk om over te stappen op een nog algemenere indeling in bijvoorbeeld vier rubrieken, omdat dan nauwelijks nog iets gezegd kan worden over de consumptievoorkeuren. Daarom is er gekeken naar een andere manier om het percentage gemengde prijzen omlaag te brengen.

TABEL IV.4.2. De boedelbeschrijvingen naar het aandeel van de gemengde prijzen in de totale waarde van het consumptiegoederenbezit. Percentages

	1830			1860		1890		
	BRAB	GRON	ZAAN	BRAB	ZAAN	BRAB	GRON	ZAAN
0-10%	50	80	86	35	33	46	59	10
11-19	23	9	11	24	20	14	10	13
20-24	4	6	2	3	20	11	10	14
25% en meer	23	5	2	38	27	28	23	63

Het aandeel van tweeëntwintig procent van de gemengde prijzen in het totaal bij een indeling in zeven rubrieken is een gemiddelde. Door boedelbeschrijvingen met een extreem hoog aandeel gemengde prijzen buiten beschouwing te laten, kan men het gemiddelde aandeel van de gemengde prijzen doen dalen. De vraag wordt dan welk percentage acceptabel is voor de rubriek gemengde prijzen en een voldoende aantal boedelbeschrijvingen oplevert die voldoen aan het gekozen percentage.

Om de betekenis van de keuze duidelijk te maken, vindt men in tabel IV.4.2 de procentuele verdeling van de boedelbeschrijvingen per streek en per periode in vier categorieën van het aandeel van de rubriek gemengde prijzen in het totaal: tien procent of minder, tussen elf en twintig procent, vanaf twintig tot vijfentwintig procent en een kwart en meer. Twee zaken vallen direct op. Over het algemeen is de rubriek gemengde prijzen in 1830 het laagst en is deze rubriek in de Zaanstreek in 1890 juist erg hoog. In de Zaanstreek in 1890 is deze rubriek zelfs zo slecht, dat zelfs als men een aandeel van vijfentwintig procent accepteert, nog niet de helft van de boedelbeschrijvingen aan dit criterium voldoen. Als we naar de andere perioden en streken kijken dan zien we, dat een criterium van tien procent alleen in 1830 zinvol is, een criterium van twintig procent is meer algemeen bruikbaar. In alle perioden en streken (behalve de Zaanstreek 1890) zou men minstens de helft van de inventarissen in het onderzoek kunnen betrekken en toch vast kunnen houden aan de gekozen indeling in rubrieken. Het gemiddelde percentage van de rubriek gemengde prijzen zal tot iets onder de tien procent zakken. Gezien het feit dat geen enkele andere rubriek hiervan het leeuwedeel zal omvatten, is dit acceptabel, mits men bij de interpretatie van de aandelen van de andere rubrieken hiermee rekening blijft houden.

We onderscheiden derhalve de volgende rubrieken: huisraad, meubilair, textiel, kleding, preciosa, produktiegoederen, onbekend en gemengd en gebruiken boedelbeschrijvingen waarvan de rubriek gemengde prijzen onder de twintig procent blijft. In de rubrieken produktiegoederen en onbekend zij we niet geïnteresseerd zodat we die verder buiten beschouwing laten, alleen moeten we bedenken dat ze in principe aanwezig kunnen zijn in de groep gemengde prijzen. Met de rubrieken huisraad, meubilair,

textiel, kleding en preciosa houden we de consumptiegoederen over. Van deze rubrieken is de rubriek huisraad eigenlijk een rest-rubriek. Onder huisraad vallen bijvoorbeeld verwarmingsapparaten, verlichtingstoestellen, decoratie-voorwerpen, serviesgoed, keukengoed en toilet-gerei. Preciosa zijn voorwerpen van edelmetaal en sieraden. Meubilair slaat op grote meubelstukken als tafel, stoel en kast. Textiel en kleding spreken voor zich.

Voor een eerlijke vergelijking moeten we ook de rubriek kleding nog laten vallen. Kleding is in de boedelbeschrijvingen op veel verschillende manieren vermeld. Soms vindt men de kleding van de beide ouders, soms van één van de ouders, en soms van geen van beide en is de kleding 'pro memorie' opgenomen. Omdat het aandeel van de kleding in het consumptiegoederenbezit daardoor sterk kan wisselen en dus ook de aandelen van de overige rubrieken, is besloten om ook de kleding buiten beschouwing te laten.

Tenslotte zijn boedelbeschrijvingen met percentages voor huisraad en textiel van minder dan vijf procent weggelaten. Dit is een extra maatregel om te voorkomen dat deze rubrieken te sterk in de rubriek gemengde prijzen vertegenwoordigd zijn. De grenswaarden zijn zodanig gekozen dat de kans klein is, dat een boedel ten onrechte niet in de berekening betrokken is.

De resultaten van deze bewerkingen staan in hoofdstuk vier in de tabellen 4.79 tot en met 4.81.

NOTEN

LITERATUUR

SUMMARY

NOTEN

NOTEN BIJ HOOFDSTUK EEN

1. Dit boek is oorspronkelijk in 1967 verschenen. In 1979 is het enigszins herzien en ditmaal met noten opnieuw gepubliceerd als eerste deel van de trilogie *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, 1979.
2. Voor een uitvoerige discussie over de begrippen '*civilisation*' en '*culture*' raadplege men ELIAS, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, 1977², deel 1, pp. 1-65 en LEMAIRE, *Over de waarde van kulturen*, 1976, pp. 25-79.
3. BRAUDEL, *Civilisation*, 1979, deel II, p. 51.
4. LE GOFF, 'The historian', 1973, p. 211. LE ROY LADURIE, *Le territoire*, 1973, deel 1, p. 161.
5. PESEZ, 'L'histoire', 1978, p. 102.
6. BRAUDEL, *Civilisation*, 1979, deel 1, pp. 12-13 en p. 17; IDEM, *Civilisation*, 1967, pp. 10-12, 15.
7. BRAUDEL, *Civilisation*, 1979, p. 8.
8. Braudel heeft het verband tussen zijn bekende tijdsindeling en een thematische indeling van de economische geschiedenis in '*civilisation matérielle*', '*l'économie de marché*' en '*le capitalisme*' programmatisch uitgewerkt in zijn lezingen aan de John Hopkins University die gepubliceerd zijn in 1977 onder de titel *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (BRAUDEL, *Afterthoughts*, 1977). Het tractaat is in 1982 in het Nederlands verschenen als: 'Kanttekeningen bij Civilisation et capitalisme', in: *Te Elfder Ure* 26 (1982) pp. 264-327. Voor een terechte kritiek op Braudels poging de economische geschiedenis in deze dubbele driedeling te passen, raadpleegt men: DE VRIES, 'Spotlight', 1979, pp. 139-143.
9. BRAUDEL, *Civilisation*, 1967, p. 17.
   Voor de ideeën-geschiedenis is het interessant te wijzen op de overeenkomst tussen deze omschrijving van het materiële leven en Gurvitch' definitie van het begrip '*la surface morphologique et écologique*' dat voor hem de eerste toegankelijke laag van de sociale werkelijkheid is. Gurvitch' definitie luidt als volgt:
   'Aperçue du dehors, la réalité sociale offre aux regards des objets, des individus et des conduites extérieurement perceptibles: la base géographique et démographique de la société, la densité de la population, sa distribution par rapport au sol, son mouvement de campagnes à villes, l'attirance exercée par différentes régions ou différentes quartiers urbains sur la population, etc. Les monuments, édifices, églises, casernes, prisons, maisons, chaumières, baraques, usines, ateliers, magasins, boutiques, voies diverses de communication, véhicles variés, outils, instruments, machines, produits industriels et agricoles, matières alimentaires, etc., se présentent également à l'oeuil non exercé. Toute cette base proprement matérielle de la société, que la "morphologie sociale", prise dans son sens large, a pour tâche d'étudier, n'est cependant sociale que pour autant qu'elle est profondément pénétrée et transformée par l'action humaine collective (...).
   Une des manifestations de cette transfiguration par la société du monde extérieur, consiste en l'appropriation des objets matériels, devenant objets de propriété, qu'il s'agisse de propriété agricole, industrielle ou de propriété destinée à la consommation, et que cette propriété prenne la forme collective ou individuelle'. Gurvitch, *La vocation actuelle*, 1957², deel 1, pp. 70-71.
10. Zie: WASOWICZ, 'L'histoire de la culture matérielle', 1962, pp. 81-82.
11. Geciteerd bij PALLACH, *Materielle Kultur*, 1987, p. 11.
12. LAMPRECHT, *Deutsches Wirtschaftsleben*, 1886-1889.
13. SLICHER VAN BATH en VAN OSS, *Geschiedenis*, 1978, p. 14.
14. PESEZ, *L'histoire*, 1978, p. 99.

15. Zie: WASOWICZ, 'L'histoire de la culture matérielle', 1962, pp. 75-84 en PAZDUR, 'Storia ed Etnografia', 1976, pp. 38-54; WYROBISZ, 'Storia della cultura materiale', 1974, pp. 164-173.
16. MAJEWSKI, 'The history', 1953, pp. 26-27.
17. WASOWICZ, 'L'histoire de la culture matérielle', 1962, p. 83.
18. Zie het voorwoord van het eerste nummer, geciteerd bij: CARANDINI, *Archeologia e cultura materiale*, 1975, pp. 168-169.
19. MORENO EN QUAINI, 'Per una storia', 1976, pp. 5-38; ANSELMI, 'A proposito di anthropologia', 1978, p. 163.
20. VAN BAAL, *Geschiedenis*, 1977, p. 49.
21. Zie bij wijze van voorbeeld: RIESTER, 'Die materielle Kultur', 1971, pp. 143-231; KOCH, *Materielle Kultur*, 1971.
    Voor definities, zie: De ROHAN-CSERMAK, 'Structural analysis', 1972, p. 190; POIRIES, *Ethnologie générale*, 1968, p. 560; HUNTER and WITTEN, *Encyclopedia*, 1976, pp. 260-261; DAVIES, *A dictionary*, 1972, p. 120; HERSKOVITS, *Cultural anthropology*, 1963, p. 119; DOUGLAS, 'Material Culture', 1964, p. 144; GLASSIE, *Pattern in the material folk culture*, 1969, p. 2.
22. PESEZ, *L'Histoire*, 1978, p. 100.
23. SOROKIN, *Society*, 1947, p. 313. Zie ook: MARTIN en VAN DOORN, *Sleutelwoorden*, 1974, p. 9.
24. PESEZ, *L'histoire*, 1978, p. 105.
25. Zie: HAREVEN, 'Foreword', 1981, p. 2 en HAUSER, 'Familie als Gegenstand', 1975, pp. 171-121.
26. Deze positie wordt verder uitgewerkt in paragraaf I.3. Voor een soortgelijk standpunt, zie: SCHLERETH, 'Material culture studies', 1983, pp. 111-143. Zie ook: NAQUIN en RAWSKI, *Chinese Society*, 1987, p. 72 e.v.
27. Voor expliciete meningen over sociale geschiedenis, zie: SLICHER VAN BATH, 'Theorie en praktijk', 1967, pp. 105-228; VAN ARKEL, *Clio en Minerva*, 1967; ROORDA, 'Sociale geschiedenis', 1979, deel I, pp. 54-86; VAN HOLTHOON, 'Wat is structureel bedreven sociale geschiedenis', 1978, pp. 1-23; 'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis', 1976, pp. 7-20; 'Ten Geleide', 1976, pp. 7-27; 'Het Tijdschrift', 1975, pp. 3-4; zie voor een recente stellingname: PRAK, 'Sociale geschiedschrijving', 1988, pp. 133-160.
28. Zie voor het begrip 'dagelijks leven': GREVERUS, *Kultur und Alltagswelt*, 1978; IDEM, 'Alltag und Alltagswelt', 1983, pp. 1-15; HAMMERICH en KLEIN, *Materialien*, 1978. Zie ook: BORSCHEID, 'Plädoyer', 1983, pp. 1-15.
29. Zie: *Geschiedenis en Bevrijding*, 1979.
30. ELIAS. 'Zum Begriff', 1978, p. 24.
31. Ibidem, p. 28.
32. WRIGLEY and SCHOFIELD, *The Population History*, 1981.
33. GAUTIER et HENRY, *La population de Crulai*, 1958.
34. BERTELS, *Geschiedenis*, 1973, pp. 10-11.
35. PEETERS, *Historische gedragswetenschap*, 1978, pp. 180-181.
36. GIEDION, *Mechanization*, New York 1975 (1948[1]). Andere boeken van GIEDION zijn: *Space, time and architecture*, 1941; *The eternal present*, 1962-1964.
37. GIEDION, *Mechanization*, 1975, p. 3.
38. *Ibidem*, pp. 2-3.
39. *Ibidem*, p. 4.
40. *Ibidem*, pp. 14-30.
41. *Ibidem*, p. 717.
42. IDEM, *The eternal present*, 1962-1964.
43. Zie: BURKE, 'Introduction', 1979, deel XIII, pp. 1-15.
44. Zie: WEHLER, *Modernisierungstheorie*, 1975.
45. SCHUURMAN, 'De bevolking van Duiven', 1979, p.158.
46. WIETOG, 'Lebensverhältnisse', 1982, pp. 26-28.
47. GELDENS, 'De juiste weg', 1981, p. 39.

48. VAN DER WOUDE, 'Introduction', 1981, p. 418.
49. SCHOMERUS, 'Sozialen Wandel', 1976, pp. 173-183.
50. Zie: KOHLI (hrsg.), *Soziologie*, 1978.
51. ELIAS, *Ueber den Prozess*, 1977 (1936[1]).
52. Over Elias bestaat er een stortvloed van literatuur. Voor een overzicht zie: WILTERDINK, 'De civilisatietheorie', 1982, pp. 571-590 en voor een historische kritiek, zie: KEMPERS, 'De civilisatietheorie', 1982, pp. 591-611.
53. ELIAS, 'Zur Grundlegung', 1977, p. 138.
54. Ibidem, p. 136.
55. Zie voor een soortgelijke opvatting: GIEDION, *Mechanization*, 1975, p. 714.
56. ELIAS, *Die höfische Gesellschaft*, 1975 (1969[1]), p. 28.
57. IDEM, *Wat is sociologie?*, 1971, p. 101.
58. IDEM, 'Zur Grundlegung', 1977, p. 137.
59. IDEM, 'Drake en Doughty', 1977, pp. 223-238, waarbij hij eveneens van macro naar micro gaat.
60. IDEM, *Die höfische Gesellschaft*, 1975, pp. 19.
61. HOFSTEE, *Differentiële sociologie in kort bestek*, 1982; idem, *Differentiële sociologie*, 1976.
    Hofstee gaat in zijn college-dictaat enigszins in op andere sociologen die refereren aan het begrip differentiële sociologie. Hij noemt weliswaar in dat verband Gurvitch, maar verzuimt er bij te zeggen dat Gurvitch in 1957 *La vocation actuelle de la sociologie* (Paris 1957) heeft laten verschijnen, waarvan deel 1 de titel heeft: *Vers la sociologie differentielle*. Voor een kritische bespreking van Hofstee's ideeën verwijs ik de lezer naar *Differentiële sociologie in discussie* (1985), waarin Hofstee's publicatie uit 1982 is herdrukt met bijdragen van Jolles, Gadourek, Van Rossum, Galjart, Ruiter, de Moor, Schöffer. ('s-Gravenhage 1985).
62. HOFSTEE, *Differentiële sociologie in kort bestek*, 1982, p. 5.
63. IDEM, *Differentiële sociologie*, 1976, pp. 359-366.
64. IDEM, *Differentiële sociologie in kort bestek*, 1982, p. 27.
65. IDEM, *Differentiële sociologie*, 1976, p. 369.
    Zie: VAN DEN BOSCH, 'Vergelijken is menselijk', 1980, pp. 501-520.
66. *Ibidem*, p. 23.
67. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 1979, pp. 15-73.
68. Ibidem, p. 72.
69. Ibidem, p. 39.
70. HOFSTEE, *Differentiële sociologie in kort bestek*, 1982, p. 37.
71. *Ibidem*, p. 34.
72. IDEM, *Differentiële sociologie*, 1976, pp. 216-231.
73. BENJAMIN, *Das Passagen-Werk*, 1982.
    Voor de ontvangst van het boek in Duitsland, zie: RADDATZ in: *Die Zeit* 16 juli 1982, pp. 29 en 30; voor die in Frankrijk: *Le Monde* 11 februari 1983, p. 17 en *Le Monde* 24 juni 1983, p. 13; voor die in Engeland: *Times Literary Supplement* 24 april 1983.
    Voor de ideeën-geschiedenis wil ik er ook op wijzen dat Benjamin gebruik maakt van een jonger werk van GIEDION: *Bauen in Frankrijk*, 1928. BENJAMIN, *Das Passagen-Werk*, 1982, p. 572.
74. *Ibidem*, pp.. 573-574.
75. BENJAMIN, 'Ueber den Begriff', 1974, pp. 691-704.
76. IDEM, *Das Passagen-Werk*, 1982, p. 575.
77. IDEM, 'Ueber den Bedriff', 1974, p. 695.
    Voor een op Benjamin geïnspireerde kritiek op het vooruitgangsdenken zie: HORKHEIMER und ADORNO, *Dialektik*, 1947.
78. BENJAMIN, *Das Passagen-Werk*, 1982, p. 573.
79. *Ibidem*, p. 573.
80. NISBET, *Social Change*, 1969, p. 294. Zie: STEDMAN JONES, 'From historical sociology', 1976, p. 296.

81. NISBET, *Social Change*, 1969, p. 266.
82. Zie voorts: KOCKA, *Sozialgeschichte*, 1977; RÜRUP (hrsg.), *Historische Sozialwissenschaft*, 1977 (daaruit met name de bijdrage van LEPENIES, 'Probleme einer Historischen Anthropologie', pp. 126-160. Op de historiserende anthropologen ben ik hier niet ingegaan. Hun bijdrage aan de historiografie zijn zowel theoretisch als praktisch belangrijke aanwinsten); VAN DER WOUDE, 'Geschiedenis in veelvoud', 1976, pp. 15-28; WEILER, 'Over de vooronderstellingen', 1983, pp. 3-21; GAUS, 'Verwachtingen en problemen', 1975, pp. 403-431.
    Zie voor verwante ideeën maar vanuit een totaal andere wetenschapsrichting: MONOD, *Le hasard*, 1970; JACQUARD, *Eloge de la différence*, 1978; LEFEBVRE, *Le manifeste différentialiste*, 1970.
83. VAN HOLTHOON, 'Wat is structureel beschreven sociale geschiedenis', 1978, p. 21.
84. ARTS, LINDENBERG en WIPPLER (red.), *Gedrag en struktuur*, 1976. Zie: STRASSER, 'Neue Methodenstreit', 1983, pp. 360-367.
85. VAN DEN DOEL, *Demokratie en welvaartstheorie*, 1975.
86. DUPÂQUIER, *Pour la démographie historique*, 1984, pp. 159 e.v.
87. WACHTER, HAMMEL and LASLETT, *Statistical Studies*, 1978.
88. FITCH, 'The household and the computer', 1980, p. 123.
89. Het voorbeeld is ontleend aan Hervé Le Brass.
90. Het is immers sterk gevormd door het 'standard of living' debat.
91. Voor de totstandkoming van deze paragraaf zijn de verschillende voorstudies die voor dit proefschrift zijn gedaan, onontbeerlijk geweest. Ik noem met name: SCHUURMAN, 'Sozialgeschichte einer ländlichen Wohnkultur', 1985, pp. 43-67; IDEM, 'Het bezit van preciosa' 1986, pp. 217-245 en IDEM, *Over individualiteit*. Mijn gesprekken met Jan van Kuppevelt zijn hiervoor eveneens van betekenis geweest, evenals de klederdrachten-verzameling van Piet Leupen en zijn verhelderende toelichting erbij. Tenslotte verwijs ik naar de stimulerende voordrachten van H.J. Zantkuyl in het kader van de werkcursus-1982 van de Historische Vereniging Holland over de zichtbare geschiedenis van het oude bouwvak.
92. Zie: VEBLEN, *The theory of the leisure class*, 1958; Mason, *Conspicuous consumption*, 1981.
93. Zie: BRINGÉUS, 'The communicative aspect', 1979, p. 7.
94. BARTHES, *Eléments de sémiologie*, 1964; IDEM, *Système de la Mode*, 1967. Deze ideeën zijn in Nederland onder de aandacht gebracht door PRUYS, *Dingen vormen mensen*, 1972 en PRAK, *Vorm en betekenis*, 1979. Zie ook de speciale aflevering van *Museumjournaal* 1981, nr. 26/4 gewijd aan massacultuur en design. Zie voor een eigen benadering: VAN LEEUWEN, *Ecologie van het wonen*, 1980.
95. BAUDRILLARD, *Le système des objets*, 1968, p. 238.
96. DOUGLAS and ISHERWOOD, *Towards an anthropology*, 1979, p. 62.
97. *Ibidem*, p. 72.
98. BOURDIEU, *La distinction.*, 1979, p. 544.
    Dezelfde gedachten kan men ook vinden bij: DAUN, 'Social and cultural integration', 1979, pp. 120-121.
99. Zie: GOFFMAN, *The presentation*, 1959.
100. *Ibidem*, p. 564. Zie: GEERTZ, 'Thick description', 1973, pp. 27-28; RAPOPORT, *The meaning of the Built Environment*, 1982, p. 48.
101. LEFEBVRE, *Critique de la vie quotidienne*, 1981, deel III, p. 8.
102. *Ibidem*, p. 8.
103. KÖNIG, *Sociologie van de Mode*, 1965, p. 87.
104. ROMEIN, 'De dialectiek', 1971, pp. 43-44.
105. BAUDRILLARD, *La société de consommation*, 1970, pp. 133-135.
106. BOURDIEU, *La distinction*, 1979, p. 191.
107. KÖNIG, *Sociologie van de Mode*, 1965, p. 109.
108. BAUDET, *Een vertrouwde wereld*, 1986, pp. 151 e.v.
109. Zie: WILKIE, *Consumer Behaviour*, 1986, met name de hoofdstukken 23 en 24. Zie ook: HOGERVORST, e.a., *Konsumptieverandering*, 1979.

110. Zie: WILLIAMS, *Dreams Worlds*, 1982; vooral het hoofdstuk getiteld 'Durkheim, Tarde, and a sociology of consumption'.
111. WIEGELMANN, 'Einführung', 1978, p. 14. Zie ook: IDEM, 'Novationsphasen', 1982, pp. 177-200.
112. De volgende twee studies baseren zich op de '*Kulturfixierungstheorie*': LEHNEMANN, 'Konjunkturen und Prestigegüter', 1973, pp. 11-24 en BECKER, 'Möbelnovationsphasen', 1983, pp. 89-101.
113. WILKIE, *Consumer Behavior*, 1986, p. 103-129.
114. MUNTERS, *Stijgende en dalende cultuurgoederen*, 1977.
115. CSIKSZENTMIHALYI and ROCHBERG-HALTON, *The meaning of things*, 1981, p. 16.
116. *Ibidem*, p. 17.
117. SEARLE, *The nonhuman environment*, 1960, p. 30.
118. Voor een zelfde gedachtengang bij sociologen, zie: DOUGLAS, 'A brief history', 1980, pp. 182-201. Tevens: VAN DER KERKEN, *Filosofie van het wonen*, 1965, p. 33.
119. KIERNAN, 'Private property', 1975, pp. 368.
120. CSIKSZENTMIHALYI and ROCHBERG-HALTON, *The meaning of things*, 1981, pp. 229-230.
121. DOUGLAS and ISHERWOOD, *Towards an anthropology*, 1979, p. 57.
122. Ik denk hierbij met name aan de tentoonstelling *Thuiscultuur*, die in 1980 in het Gemeentemuseum van Den Haag heeft plaatsgevonden. Zie voorts: *Het leven van een Haagse arbeider*, 1984; *Thuis in de late middeleeuwen*, 1980. In het buitenland: *Der westdeutsche Impuls*, 1984; *Faszination des Objekts*, 1980; en ideeën achter het museum van de negentiende eeuw te Parijs, *Musée d'Orsay. Guide*, 1986.
123. KOELBL und SACK, *Das deutsche Wohnzimmer*, 1980.
124. BAUDET, 'Mens/produktrelaties', 1978, pp. 275-281. Zie: IDEM, 'Mensen en dingen', 1969, pp. 250-270 en BAUDET en VAN DER MEULEN (eds.), *Consumer behaviour*, 1982.
125. De belangrijkste nog niet genoemde publicaties zijn: BAUDET, e.a., 'Consumenten en innovaties', 1973, pp. 562-594 en pp. 612-638; KOOIJ, 'De eerste verbruikers', 1972.
126. VAN HOLTHOON, *Mensen in Europa*, 1977, p. 94. Zijn definitie van levensstijl sluit aan bij overlevingsstrategie-begrip van LIS, 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid', 1984, pp. 380-406. Zie ook: KRAMER, 'Die Kultur des Ueberlebens' 1986, pp. 209-226.
127. FRIJHOFF, 'Impasses en beloften', 1984, pp. 406-438 en IDEM, 'Mentaliteitsgeschiedenis' 1987, p. 79-95.
128. Daarbij ga ik voorbij aan het steeds groeiende aantal boeken en artikelen, die sinds 1978 zijn verschenen en die gebaseerd zijn op boedelbeschrijvingen. Van deze, nieuwe, traditie maakt dit onderzoek immers deel uit. Zie: SCHUURMAN, 'Probate inventories', 1980, pp. 19-33; IDEM, 'De studie van woonculturen in het verleden', 1987, pp. 171-189; BAULANT, SCHUURMAN et SERVAIS (eds.), *Inventaires après décès*, 1989; Overton, *A bibliography of British probate inventories*, 1983; MANNHEIM und ROTH, *Nachlassverzeichnisse*, 1984.
129. ELIAS, *Die höfische Gesellschaft*, 1969, p. 71.
130. GIROUARD, *Life in the English country house*, 1978.
131. BRUGMANS, *Stapvoets voorwaarts*, 1970.
132. *Verslag aan de Koning*, 1855.
133. GIELE, *Arbeiders in Nederland*, 1979, p. 180.
134. HILDEBRAND, *Camera Obscura*, 1978 (1851[1]), pp. 28-47.
135. VAN TIJN, 'Het sociale leven', 1977, p. 133.
136. HILDEBRAND, 'De Noordhollandsche boer', 1980 (1841[1]), p. 168.
137. MERCIER, *Over arbeidswoningen*, 1886, p. 238.
138. LIS, 'Krotten en ghetto's', 1975, pp. 626-636.
139. Voor recente overeenkomstige benaderingen, zie: COHEN, *The symbolic construction*, 1985; APPANDURAI (ed.), *The social life of things*, 1986; MILLER, *Material culture*, 1987; HOGG and ABRAMS, *Social identification*, 1988.
140. VAN DER POEL, 'De bruikbaarheid', 1971, pp. 317-331.

141. Het is thans gemeengoed geworden de Nederlandse schilderskunst in de zeventiende eeuw niet realistisch te noemen. Zie: *Tot lering en vermaak*, 1976.
142. PRAZ, *Conversation Pieces*, 1971.
143. Voor een algemeen toegankelijke afbeelding, zie *Grote Winkler Prins*, 1980, deel 8, p. 449.
144. SLENDERS, 'De anatomische les', 1981, pp. 160-167.
145. Zie: *Het voorwerp als historische bron*. 1982.
146. DIDEROT, *Voyage en Hollande*, 1982 (1785[1]).
147. BENOT, 'Introdution',1982,pp. 5-20.
148. HONIG, 'Van "over het IJ", 1869, pp. 337-338.
149. Voor een meesterlijke en geïnformeerde kritiek op het gebruik van literatuur als bron zie: SNEL, 'Thomas Hardy', 1985, pp. 374-411.
150. MOHRMANN, 'Möglichkeiten und Grenzen' 1984, pp. 68-69. Voor een algemene waarschuwing tegen het gebruik van wetten en verordeningen als bron, zie: VON BENDA-BECKMANN, 'Recht als Zerrspiegel', 1984, pp. 195-216.
151. *Romantische liefde*, 1985.
152. BORSCHEID, 'Geld und Liebe', 1983, pp. 112-135.
153. WEIJNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, 1974 (vier delen) is een uniek voorbeeld van een dergelijke ideale benadering. Voor een consequent doorgevoerde studie op basis van boedelbeschrijvingen en gebouwen, zie: KASPAR, *Bauen und Wohnen*, 1985.
154. DE VRIES, *Evaluatie*, 1977.
155. VAN DER WOUDE, 'Dertig jaar', 1986, p. 18.
156. IDEM, *Nederland*, 1986.
157. Intussen is verschenen: KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording*, 1988, waarin een stimulerend overzicht geboden wordt van regionale verschillen en de verdwijning ervan.
158. Zie: HOFSTEE, 'Demografische ontwikkeling', 1981, pp. 63-94; BOONSTRA en VAN DER WOUDE, 'Demografic transition', 1984, pp. 1-57; VAN DER WOUDE, 'Bevolking en gezin', 1985, pp. 19-71.
159. BOS, 'Industrialization', 1982, pp. 21-59.
160. RUTTEN, 'Mortaliteit en medicalisering', 1985, pp. 131-161.
161. VAN DER WOUDE, 'De alfabetisering', 1980, pp. 257-264.
162. VOSKUIL, 'De weg naar luilekkerland', 1983, pp. 460-482.
163. Zie bijvoorbeeld: VAN POPPEL, 'Stad en platteland', 1985, pp. 161-181.
164. SCHUURMAN, 'De studie van woonculturen', 1987, pp. 171-189.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TWEE

1. DE VRIES, *The Dutch rural economy*, 1974; IDEM, 'Peasant demand patterns, 1975, pp. 205-269; WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987. Zie verder: 'Themanummer boedelinventaris', in: *Volkskundig Bulletin*, 9 (1983) pp. 1-91. Recent is ook: LUNSINGH SCHEURLEER, FOCK en VAN DISSEL, *Het Rapenburg*, 1986-1988 (tot nu toe zijn er drie delen verschenen). Andere bronnen-uitgaven zijn: ENNO VAN GELDER, *Gegevens*, 1974 en DROSSAERS en LUNSINGH SCHEURLEER, *Inventarissen van de inboedels*, 1974-1976. Een handleiding voor de amateurhistoricus wil zijn: VAN KOOLBERGEN, *Materiële cultuur*, 1988.
2. Voor een begin van deze bronnenkritiek zie: VAN DER WOUDE en SCHUURMAN, *Probate Inventories*, 1980; zie ook: WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987, pp. 85-114. Zeer kritisch is DIETMAN SAUERMANN. Zijn kritiek richt zich echter niet op boedelbeschrijvingen als zodanig, maar op "Sterbfallinventare'. "Der Sterbfall war eine Verpflichtung, die sich rechtlich aus dem Hörigkeitsverhältnis (Leibeigenschaft) ergab. Wenn nämlich ein Eigenbehöriger starb, so gehörte die Hälfte des beweglichen Nachlasses seinem Herrn'. Zie: HOMOET, SAUERMANN und SCHEPERS, *Sterbfallinventare*, 1982, p. 7.

3. Voor de zeventiende en achttiende eeuw, zie: GEHLEN, 'Staten van goed', 1988, pp. 75-92. en WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987, pp. 85 e.v.
4. 'Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering', artikel 678, in: FRUIN, *De Nederlandse Wetboeken*, 1926, pp. 986-988.
5. *Het Nederlands Burgerlijk Wetboek*, 1850, p. 68.
6. Zie: SCHUURMAN, 'Some reflections', 1980, pp. 177-191.
7. Kantongerechtsarchief Zaandam, Register van minderjarigen, 1877-1916, inventarisnummer 179.
8. Kantongerechtsarchief Zaandam, Civiel Bestuur, nummer 41 t/m 90.
9. Met dank aan Jojet Lysen, die me op deze bron attendeerde en Freek Hinskens, die me bij de bewerking ervan heeft geholpen.
10. VAN NOOTEN, *De Nederlandsche Wetgeving*, 1879, p. 89.
11. RANH, Notarieel archief na 1842, Johannes van Wermeskerken, 61-14, folio 1^{r}.
12. RANH, Notarieel archief na 1842, Jacobus ten Cate, 71-35, folio 1^{v}.
13. VAN NOOTEN, *De Nederlandsche Wetgeving*, 1879, pp. 65-66.
14. RANH, Notarieel archief na 1842, Hero Stant, 5694-31, folio 1^{v}.
15. Zie: KOOIJMANS, PRAK en DE JONG, 'Wonen op stand', 1987, pp. 207-217.
16. Deze resultaten bevestigen de kritiek van Dietmar Sauermann op de praktijk om als vuistregel een periode van tien jaren tussen huwelijksdatum en inventarisdatum aan te houden. Zie: HOMOET, SAUERMANN und SCHEPERS, *Sterbfallinventare*, 1982, pp. 126-127.
17. FRUIN, *De Nederlandse Wetboeken*, 1850, p. 987.
18. *Elseviers grote antiekencyclopedie*, 1977, p. 266. (lemma 'Nederlandse streekmeubelen').
19. KOUWENHOVEN, 'American Studies', 1968^{2}, pp. 15-35; DEMOS, 'Words and Things', 1983, pp. 584-598.
20. *Elseviers grote antiek encyclopedie*, 1977, pp. 201-202. (lemma 'kabinet').
21. Zie: *Elseviers grote antiek encyclopedie*, 1977, p. 266 (lemma 'Nederlandse streekmeubelen'). Voor een soortgelijke kritiek, zie: DOELMAN, 'De bruikbaarheid', 1983, pp. 82-91.
22. SCHOTEL, *Zeden en gebruiken*, 1874, p. 41.
23. RANB, Notarieel archief na 1842, notaris M.G. van Kemenade, inventarisnummer 1130-1227.
24. De auteur is thans bezig met een onderzoek op basis van juist deze informatie uit boedelbeschrijvingen.
25. SHAMMAS, 'Constructing a wealth distribution', 1978, pp. 297-307; LINDERT, 'An algorithm for sampling', 1981, pp. 649-668. Zie: HANSON JONES, *American Colonial Wealth*, 1977.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK DRIE

1. Gegevens over de hier genoemde voorwerpen in het algemeen kan men vinden in het al genoemde werk van WEIJNS, *Volkshuisraad*, 1974; *Elseviers grote antiek encyclopedie*, 1977; DE ROY VAN ZUYDEWIJN, *Antiek van het Nederlandse platteland*, 1982. Handig zijn ook de *Elseviers Antiek Jaarboeken* die boordevol schetsen van voorwerpen staan. Vermelding verdienen voorts: VAN DER PLUYM, *Vijf eeuwen binnenhuis*, 1954 en SLUYTERMAN, *Huisraad en binnenhuis*, 1975^{2}. Zie tevens: *Opgravingen in Amsterdam*, 1977; *Thuis in de late Middeleeuwen*, 1980; *Huisraad van een molenaarsweduwe*, 1986; TER KUILE, *Koper en brons*, 1986; *Industrie en vormgeving*, 1986. Internationaal en prachtig geïllustreerd zijn: PRAZ, *An illustrated history*, 1982^{2}; THORNTON, *Authentic decor*, 1984 en IDEM, *Seventeenth-century interior decoration*, 1978.

   Voor de betekenis van woorden, zie bijlage II.3. Voor algemene achtergrondinformatie heb ik ook erg veel profijt gehad van EVERWIJN, *Beschrijving van handel en nijverheid*, 1912.

2. PLETTENBURG, *Licht in huis*, 1968. Zie ook: CLARIJS, *Een eeuw Nederlandse woningen*, 1941, p. 61 e.v.
3. *Catalogus van de meubelen*, 1907; VAN VOORST TOT VOORST, *Meubels in Nederland*, 1979.
4. Het verschil tussen een kabinet en een linnenkast is vooral dat een kabinet twee deuren heeft met enkele laden er onder en dat men bij een linnenkast slechts twee deuren ziet.
5. MEULENBELT, *Onder de dekens*, 1981.
6. HEESTERS, *Vier eeuwen behang*, 1988; BOSMA, *Behangselschilderkunst*, 1985.
7. KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording*, 1988, pp. 174-177.
8. *Ibidem*, pp. 194-200.
9. Voor de resultaten van een onderzoek naar leescultuur op basis van boedelbeschrijvingen, zie: VAN DIJK, 'Spel- en speelcultuur', 1983, pp. 53-82, met name pp. 73-78 en 81.
10. WTTEWAAL, *Nederlands klein zilver*, 1987.
11. HAUSER, *'Technischer Fortschritt'*, 1978, pp. 148-170.
12. VAN DIJK, *'Spel- en speelcultuur'*, 1983, pp. 62-68.
13. *Ibidem*, pp. 69-73.
14. KLIJN, *Ratten*, 1979.
15. MULDER, *Uit den goeden ouden tijd*, 1926, p. 7.
16. Zie: DAVIDSON, *A woman's work*, 1982.
17. RODING, *Schoon en net*, 1986; WANDER, ''t Gemak dient de mens', 1975, pp. 33-49; WANDER, 'Zindelijk Nederland', 1974, pp. 169-200; WRIGHT, *Clean and Decent*, 1960.
18. VOGELZANG, *De drinkwatervoorziening*, 1956.
19. *Schatten op tafel*, 1984; DE KLEYN, *Volksaardewerk*, 1965; VERBEEK, *Nederlands zilver*, 1984.
20. BUREMA, *De voeding in Nederland*, 1953.
21. KLIJN, *Eet- en sierlepels*, 1987.
22. *Thema thee*, 1978; VOSKUIL, 'Die Verbreitung von Kaffee und Tee', 1988, Band 2, pp. 407-429.
23. NIEUWENHOFF, DIEPRAAM en OORTHUYS, *Klederdrachten*, 1984; LIEVESTRO-NIEUWENHUYS, *Niet op z'n zondags*, 1985; IDEM (red.), *'...die jakken en rokken dragen'*, 1986; BING en VAN BRAET UEBERFELDT, *Nederlandsche kleederdragten*, 1978(1857[1]); LUITEN-STRIJKEN, *Kleding en identiteit*, 1980; KISTEMAKER en JONKER (red.), *De smaak van de elite*, 1986.
24. CRAWFORD, *A history of the Umbrella*, 1970.
25. VAN AMSTEL-BOS, *sieraden*, 1981; BAKKER-STIJKEL, *Wie 't breed heeft*, 1982; LEOPOLD, *Goud en zilver*, z.j.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIER

1. Voor het gebruik van het begrip 'traditionalisering' op economisch gebied, zie: KLEP, 'Urban decline in Brabant', 1988, pp. 261-287.
2. Zie: DE JONG en SCHIPPER, *Gebouwd in de Zaanstreek*, 1987 en BRANDT BUYS, *De landelijke bouwkunst*, 1974.
3. CRIJNS en KRIELLAARS, *Het gemengde landbouwbedrijf*, 1987, p. 246.
4. Voor de ontwikkeling van de Brabantse muts, zie: LIEVESTRO-NIEUWENHUIS (red.), '...die jakken en rokken dragen', 1986, pp. 9-32 en NIEUWHOFF, DIEPRAAM en OORTHUYS, *Klederdrachten*, 1984, pp. 130-138.
5. Zie: MEURKENS, *Bevolking, economie en cultuur*, 1985.
6. Zie: *Boerderijtypen*, 1975 en RUHE, *Het dorpshuis in de Kempen*, 1980.
7. Zie ook: HEKKER, 'De historische boerderijtypen', 1976, pp. 61-83.
8. Zie bijlage IV.4. + 5
9. VERKADE, 'Handel, nijverheid en verkeer', 1962, pp. 156-216.
10. HOFSTEE, *Het Oldambt*, 1938[2], deel I, pp. 220-236. Zie hierna paragraaf 6.3.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIJF

1. Voor een heldere uitleg van clusteranalyse, zie: NORUSIS, *SPSSx Advanced Statistics Guide*, 1985, pp. 165-193. Zie ook: BECHER, 'Schwerpunktheft: Clusteranalyse', 1989, pp. 1-167. Voor een eerdere toepassing: SCHUURMAN, 'Het bezit van preciosa', 1986, pp. 217-245, vooral pp. 227-232.
2. Voor de betekenis van de technische details, zie: *SPSSx. User's Guide*, 1988[3], pp. 404-418.
3. Zie ook: CARR and WALSH, 'Lifestyles', 1988, pp. 109-131 en SCHUURMAN, 'Regional differences', 1988, pp. 165-181.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZES

1. Zie hiervoor: VAN HOLTHOON, *De Nederlandse samenleving*, 1985. Zie ook de desbetreffende delen van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.
2. THORNTON, *Authentic decor*, 1984, p. 216.
3. CLARIJS, *Een eeuw Nederlandse woning*, 1941.
4. VAN DER PLUYM, *Vijf eeuwen binnenhuis*, 1954.
5. CLARIJS, *Een eeuw Nederlandse woning*, p. 75.
6. (DE VRIEND VAN ARM EN RIJK), *Een geschiedenis*, 1854, p. 15.
7. VAN MAURIK, 'Uit het leven', 1898, pp. 424-425.
8. NAGTGLAS, *Wat het was*, 1894, pp. 14-20.
9. DE VRIES, *Electoraat en elite*, 1986, pp. 94-96.
10. STOKVIS, *De wording*, 1987, pp. 234-241.
11. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987.
12. *Ibidem*, p. 355.
13. *Ibidem*, p. 198.
14. Ik baseer me in het volgend vooral op gegevens uit haar bijlage II; WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987, pp. 450-463.
15. *Ibidem*, p. 202.
16. *Ibidem*, p. 201.
17. *Ibidem*, p. 386, noot 32.
18. Zie hierna: paragraaf 6. 3.
19. Zie vooral: *Thuis in de Late Middeleeuwen*, 1980 en *Huisraad van een molenaarsweduwe*, 1986.
20. Voor een eigentijse zoektocht naar de betekenis van huiselijkheid, zie: PENNARTZ, *De kern van het wonen*, 1981.
21. Zie: PEETERS, DRESEN-COENDERS en BRANDENBARG, *Vijf eeuwen gezinsleven*, 1988, met zeer veel literatuurverwijzingen. Zie met name ook het artikel van HAKS, 'Continuïteit en verandering', 1988, pp. 31-57.
22. RYBCZYNSKI, *Home. A short history*, 1987, p. 77.
23. *Ibidem*, p. 94.
24. *Ibidem*, p. 107.
25. *Ibidem*, p. 121.
26. SCHAMA, *Overvloed en onbehagen*, 1988, p. 427.
27. DE JONGH, *Portretten*, 1986; PRAZ, *Conversation Pieces*, 1971.
28. HAKS, *Huwelijk en gezin*, 1982, p. 220.
29. *Ibidem*, p. 228 e.v.
30. VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling', 1980, pp. 102-169.
31. Het belangrijkste boek is: DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984.
32. *Ibidem*, p. 201.
33. Zie: STUURMAN, *Verzuiling*, 1983.
34. Zie: KRUITHOF, 'De deugdzame natie', 1982, p. 386; LOUVENBERG en VAN DER WOUW, *Volksonderwijs*, 1983, pp. 74-75.

35. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, p. 176.
36. *Enquête gehouden door de Staatscommissie, Derde afdeeling, De Zaankant*, 1890, p. 10 (vraag 162).
37. *Ibidem*, p. 171 (vraag 3674).
38. 'Happy homes', 1853, p. 66, geciteerd bij: FORTY, *Objects of desire*, 1986, p. 108. Zie voor Duitsland: ROSNER, *Das Deutsche Zimmer*, 1898; MEYER, *Das Theater*, 1982 en SCHOMERUS, 'Die Wohnung', 1979, pp. 211-233.
39. LASCH, *Haven in a heartless world*, 1979.
40. Zie: LÖFGREN, 'The sweetness of home' 1984, pp. 44-65 en OTTOMAYER (hrsgb.), *Biedermeiers Glück*, 1987.
41. BLOK, e.a., *Vrouwen*, 1977, p. 45.
42. *Ibidem*, p. 51.
43. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van Engeland*, 1982.
44. BLOK, e.a., *Vrouwen*, 1977, p. 199.
45. GIEDION, *Mechanization*, 1975, p. 514.
46. DE ROOY, 'Het zwaarste beroep', 1985, p. 210.
47. DAVIDS, *De Huisvrouw*, 1866², p. 1.
48. *Ibidem*, p. 219.
49. DE ROOY, 'Het zwaarste beroep', 1985, p. 234. Voor het platteland, zie: VAN DER BURG, *'Een half miljoen boerinnen'*, 1988.
50. RIGHART, 'Moraliseringsoffensief', 1988, pp. 202 e.v.
51. DAMSMA, 'Van hoeksteen tot fundament', 1988, p. 221.
52. Voor een mooie micro-studie: SMITH, *Ladies of the leisure class. The bourgeoises of Northern France*, 1981.
53. BERVOETS, *Telt zij wel of telt zij niet*, 1982.
54. GOUDSBLOM, 'Civilisatie, besmettingsangst en hygiëne', 1977, pp. 271-301.
55. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, p. 245. Het boedelbeschrijvingenonderzoek biedt een van de weinige mogelijkheden om deze beweringen te staven. Vooralsnog zijn ze alleen aannemelijk gemaakt.
56. *Enquête gehouden door de staatscommissie, Tweede afdeling, Groninger Veenkolonieën*, 1890, p. 203 (vraag 4537).
57. Van Tijn stelt op basis van budgettenonderzoek ook dat het aspiratieniveau van de ongeschoolde arbeiders in de jaren tachtig is toegenomen. VAN TIJN, 'Het sociale leven', 1982, p. 80.
58. De veranderingen naar een consumptiemaatschappij zijn ook zichtbaar in de artikelen die Sloet tot Oldhuis in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* schrijft. Zie: SLOET, 'De klagt over het materiele' 1852; 'Over den invloed der mode', 1857 en 'De advertentien in de dagbladen', 1857.
59. Zie voor de consumptie in de negentiende eeuw: MINCHINGTON, 'Patterns of demand', 1975, deel 3, pp. 77-187; WILLIAMS, *Dream worlds*, 1982. Voor de opmaat, zie: MCKENDRICK, BREWER and PLUMB, *The birth of a consumer society*, 1982 en SANDGRUBER, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, 1982.
60. ADBURGHAM, *Shops and shopping*, 1981²; FRASER, *The coming of the mass market*, 1981; MILLER, *The Bon Marché*, 1981; STROHMEYER, *Warenhäuser*, 1980. Voor de opkomst van het grootwinkelbedrijf in Nederland zie: MIELLET, 'De ontwikkeling', 1989, pp. 320-328.
61. JANSEN, 'Gemeentelijk koken', 1980, pp. 501-524; ARONS e.a. (red.), *Kollektivering*, 1980, pp. 217-233.
62. HAYDEN, *The grand domestic revolution*, 1982, pp. 381 e.v.; WRIGHT, *Moralism*, 1980, p. 157; STRASSER, *Never done*, 1982, pp. 242-263.
63. Zie: KAM, *De versiering*, 1886; VOSMAER, *De kunst*, 1886; ADANG, 'Breng me in uw huis', 1977, pp. 209-260.
64. *80 Jaar wonen in het stedelijk*, 1981; *In Holland staat een huis. Het interieur van 1800 tot heden*, 1941.
65. 'Goed Wonen', 1979, pp. 1-49.

66. VAN LIESHOUT, *Het kan wel op*, 1980. VAN OURS, *Gezinsconsumptie in Nederland*, 1986.
67. Geciteerd bij: PARDAILHÉ-GALABRUN, *La naissance de l'intime*, 1988, p. 396.
68. BOOT, 'Carel Henny en zijn huis', 1975, p. 91.
69. Ibidem, pp. 113-114.
70. *De Nederlandse huisvrouw*, 1966.
71. WEATHERILL, *Consumer behaviour*, 1988, p. 80.
72. WIEGELMANN, *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen*, 1978 en IDEM, *Nord-Süd-Unterschiede*, 1985.
73. MOHRMANN, 'Die eingliederung städtischen Mobiliars', 1978, p. 323.
74. ROTH, 'Ländlichen Wohninventaren', 1979, p. 415.
75. HOFSTEE, *Rural life*, 1957, p. 130.
76. VAN DER WOUDE, 'De alfabetisering', 1980, pp. 257-264.
77. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 1965, pp. 181-274.
78. WRIGLEY, 'The process of modernization', 1972-1973, p. 251.
79. VAN DER WOUDE, 'De alfabetisering', 1980, pp.
80. BIELEMAN, 'De verscheidenheid van de landbouw'.
81. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', 1975, pp. 254-258.
82. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur' 1983, pp. 3-53.
83. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987.
84. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', 1975, pp. 254-258.
85. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur', 1983.
86. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf' ,1965, p. 215.
87. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987.
88. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur', 1983.
89. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987.
90. ROTH, 'Ländlichen wohninventaren', 1979, p. 402.
91. WEATHERILL, *Consumer behavior*, 1988, p. 44 en 78.
92. Zoals Hofstee schijnt te denken, HOFSTEE, *Rural life*, 1957, p. 244.
93. *Honderd jaar plattelandsleven*, 1952, pp. 11-41.
94. Zie de bundel: WIEGELMANN (hrsgb.), *Kultureller Wandel*, 1973.
95. HOFER, 'Phasen des Wandels' 1973, pp. 251-265.
96. Ibidem, p. 255.
97. Ibidem, p. 257.
98. CHRISTIANSEN, 'Peasant adaptation', 1978, pp. 98-153.
99. BAUCHE, 'Rezeption städtisch-bürgerlicher Formen', 1973, pp. 72-81.
100. IDEM, 'Reaktionen auf städtische Kulturvermittlung', 1978, p. 171.
101. IDEM, 'Rezeption städtisch-bürgerlicher Formen', 1973, p. 76.
102. SANDGRUBER, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, 1982, pp. 303-304.
103. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur', 1983.
104. VOSKUIL, 'De weg naar luilekkerland', 1983, pp. 476 e.v.
105. MCMURRY, *Families and farmhouses*, 1988.
106. *Ibidem*, p. 6.
107. *Ibidem*, p. 145.
108. *Ibidem*, p. 5.
109. *Ibidem*, pp. 156-157.
110. Zie ook: DENEKE, 'Rezeption bürgerlicher Lebensformen, 1973, p. 64.
111. Dit is anders dan Knippenberg en de Pater veronderstellen. Zie: KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording*, 1988.
112. KNAPPERT, 'Het huiselijk leven', 1914, deel I, p. 100.
113. Zie hoofdstuk twee en de daar gebruikte minimum eisen van volledigheid.
114. Zie voor een specialistische studie hiervan: VAN DIJK, 'Spel- en speelcultuur', 1983, pp. 53-82.
115. Behalve bij het verschil tussen de eerste en tweede consumptiegroep. Daar kan in de praktijk sprake zijn van een verdrievoudiging, namelijk van tweehonderdvijftig gulden gemiddeld naar zevenhonderdvijftig gulden gemiddeld.

116. Bovendien hebben we nog enkele aanvullende voorwaarden gesteld, zie hiervoor: hoofdstuk vier.
117. Zie voor de grote overzichten: VAN DER WOUDE en SCHUURMAN (eds.), *Probate inventories*, 1980 en BAULANT, SCHUURMAN, SERVAIS (eds.), *Inventaires après décès*, 1988.
118. Zie: WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels*, 1987 en VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur' 1983, pp. 3-53.
119. Zie bijvoorbeeld: WEATHERILL, *Consumer behaviour*, 1988 of SHAMMAS, 'The determinants of personal wealth', 1977, pp. 675-689.
120. Zie: GREEN CARR and WALSH, 'The standard of living', 1988, pp. 135-160.
121. Zie de gegevens zoals Shammas die gepubliceerd heeft in tabel 2 van haar, overigens stimulerend, artikel: SHAMMAS, 'The domestic environment', 1980, p. 12 of VAN KOOLBERGEN, 'Sieraden in de Noordelijke Kempen', 1986, p. 37.
122. Zie de data-bestanden van Meiners en Höher uit Würtemberg waar iedereen een inventaris moest laten opmaken: HÖHER, 'Domestic types', 1988, pp. 155-170 en MEINERS, 'Wohnkultur', 1985, pp. 157-223. Zie ook: BORSCHEID, 'Familie-Wirtschaft-Gesellschaft', 1980, p. 89 e.v.
123. Het mooiste voorbeeld van een dergelijke micro-studie naar het proces van economische en sociale veranderingen dat ik ken is SKIPP, *Crisis and development*, 1978, waarin de micro-benadering van het boedelbeschrijvingen onderzoek gekoppeld is aan de micro-benadering van de gezinsreconstructie.
124. Zie ook: VAN DER WOUDE, 'De historische demografie', 1979, pp. 182 e.v.
125. VAN OSS en SLICHER VAN BATH, 'An experiment', 1987, p. 427.

NOTEN BIJ BIJLAGE II.3

1. Zie: SHORTER, *The Historian and the Computer*, 1971, pp. 28-49.
2. VAN DE VELDE, *On Bandkeramik Social Structure*, 1979, pp. 24-25.
3. Zie: SCHUURMAN, 'Probate Inventories', 1980, pp. 26-27.
4. Voor zover het om 'vreemde' notarissen gaat, zijn ze opgezocht in: HARTONG, *Register der protocollen van notarissen in Nederland*, 1916.
5. *Het Grondgebruik in Nederland*, 1912, pp. 181-188.
6. Zie: HUBBARD and JARAUSCH, 'Occupation and Social Structure', 1979, pp. 10-19.
7. Stichting U.A.C. te Amsterdam. Zie: *U.A.C. Bulletin* 1 (1979).
8. Zie: *Nederlandse Verkorte UDC*, 1975[II].
9. HANSON JONES, *American Colonial Wealth*, 1979, pp. 1623-1691.
10. BAULANT, 'Niveau de vie paysans', 1975, pp. 505-518.
11. HANSON JONES, 'La fortune privée', 1969, pp. 235-249.
12. WEIJNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, 1974, 4 delen.
13. RANH, Notarieel Archief voor 1842, 5548-33. Vergelijk de verzuchting van Victoria Kloss Ball: 'Exactness in terminology cannot be ensured. What is a Lawson sofa, a lounge chair, an occasional chair today?'. BALL, *Architecture and interior design*, 1980, p. 73.
14. Zie: *Woordenboek der Nederlandsche taal*, 1882- (deel 1-); *Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, 1912 (herdruk 1971); *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 1932 (herdruk 1981); *Supplement bij Verdam Middelnederlandsch handwoordenboek*, 1983. Voor de Zaanstreek: BOEKENOOGEN, *De Zaanse Volkstaal*, 1971 (2 delen). Voor Oost-Groningen: TER LAAN, *Nieuw Groninger Woordenboek*, 1929. Voor Oost-Brabant: GOOSSENAERTS, *De taal van en om het landbouwbedrijf*, 1956-1958; WEYNEN en VAN BAKEL, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, 1967- (deel 1-); VAN DAM, *Oud-Brabants dorpsleven*, 1972. Voor landbouwgereedschappen en werktuigen: VAN DER POEL, 'Een onbekende verhandeling', 1953, pp. 27-48, m.n. pp. 45-48; VAN DER POEL, 'Een landbouwwerktuigkundedictaat', 1976, pp. 129-219; KOCKS en VAN DER POEL (red.), *Landbouwkundige beschrijvingen*, 1979 en 1981 (2 delen); VAN DER POEL, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland*, 1967 (zie voorts de daarin vermelde litera-

tuur). Voor gewassen: VAN DER MEER en VAN DEN BAN, *Bijzondere plantenteelt*, 1947.

Het meest – en met veel succes – heb ik gebruik gemaakt van *(van Dale's) Groot Woordenboek der Nederlandsche taal*, 1914.

LITERATUUR

ADANG, M., 'Breng me in uw huis, laat me uw woonkamer zien en ik zal U zeggen wie gij zijt!' Het denken over kitsch en smaakopvoeding in Nederland', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 28 (1977) p. 209-260.

ADBURGHAM, A., *Shops and shopping 1800-1914. Where, and in what manner the well-dressed Englishwomen bought her clothes*, London 1964.

AMSTEL-BOS, E.G.G. van, *Sieraden uit de negentiende eeuw*, Lochem-Poperinge 1981.

ANSELMI, S., 'A proposito di anthropologia, cultura materiale, storia dell'agricoltura', in: *Mezzadri e terre nelle marche. Studi e ricerche di storia dell'agricoltura fra quatrocento e novecento*, Bologna 1978, p. 138-193.

APPADURAI, A. (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge 1986.

ARKEL, D. VAN, *Clio en Minerva. Sociale geschiedenis en sociale wetenschap*, Leiden 1967.

ARONS, J., e.a. (red.), *Kollektivering van huishoudelijke arbeid*, Amsterdam 1980.

ARTS, W., LINDENBERG, S., WIPPLER, R. (red.), *Gedrag en struktuur. De relevantie van microtheorieen voor de verklaring van macroverschijnselen*, Rotterdam 1976.

BAAL, J. VAN, *Geschiedenis en groei van de theorie der culturele anthropologie*, Leiden 1977.

BAART, J., e.a., *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam-Haarlem 1977.

BAKKER-STIJKEL, D.G., *Wie 't breed heeft laat 't breed hangen*, Arnhem 1982.

BALL, V.K., *Architecture and interior design. Europe and America from the Colonial era to today*, New York 1980.

BARENTSEN, P.A., *Het oude Kempenland. Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving*, Groningen 1935.

BARTHES, R., *Eléments de sémiologie*, Paris 1964.

BARTHES, R., *Système de la mode*, Paris 1967.

BAUCHE, U., 'Rezeption städtisch-bürgerlicher Formen und regionale Sonderung im bauerlichen Wohninventar der Elbmarschen', in: G. WIEGELMANN, *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1973, p. 72-80.

BAUCHE, U., 'Reaktionen auf städtische Kulturvermittlung, dargelegt an Beispielen aus dem Hamburger Umland', in: G. WIEGELMAN (Hrsgb.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit*, Münster 1978, p. 159–175.

BAUDET, H., 'Mensen en dingen. Inleiding tot een historisch onderzoek van consumentengedrag', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 82 (1969) p. 250-279.

BAUDET, H., 'Consumenten en innovaties. Een nieuwe benadering van historisch consumentengedrag', in: *Maandschrift Economie*, 38 (1973) p. 562-594 en 612-638.

BAUDET, H., 'Mens/produktrelaties, produktvernieuwing, consumentengedrag', in: H. BAUDET, H. VAN DER MEULEN (red.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen 1978, p. 275-281.

BAUDET, H., *Een vertrouwde wereld, 100 jaar innovatie in Nederland*, Amsterdam 1986.

BAUDET, H., MEULEN, H. VAN DER, *Consumer behaviour and economic growth in the modern economy*, London 1982.

BAUDRILLARD, J., *Le système des objets. La consommation des signes*, Paris 1968.

BAUDRILLARD, J., *La société de consommation. Ses mythes, ses structures*, Paris 1970.

BAULANT, M., 'Niveaux de vie paysans autour de Meaux en 1700 et 1750', in: *Annales ESC*, 30 (1975) p. 505-518.

BAULANT, M., 'Die Kodierung von Nachlassinventaren', in: F. Irsigler (Hrsgb.), *Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit*, Stuttgart 1978, p. 101-127.

BAULANT, M., SCHUURMAN, A.J., SERVAIS, P. (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles. Ap-ports à une histoire de la vie économique et quotidienne, XIVe-XIXe siecle*, Louvain-la-Neuve 1988.

BAUSINGER, H., 'Verbürgerlichung – Folgen eines Interpretaments', in: G. WIEGELMANN, *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1973, p. 24-41.

BECHER, J., 'Schwerpunktheft: Clusteranalyse', in: *Historical Social Research*, 14:2 (1989) p. 1-167.

BECKER, D., 'Möbelnovationsphasen in Westmünsterland und im Kernmünsterland', in: *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 28 (1983) p. 89-101.

BECKER, D., *Bauerliche und bürgerliche Möbel aus dem Westmünsterland*, Münster 1984 (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 38).

BENDA-BECKMANN, F. VON, 'Recht als Zerrspiegel sozialen Wandels', in: A. KAMBER, R. MOSER, *Diachronica. Zum Verhältnis von Ethnologie, Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Bern 1984, p. 195-216.

BENJAMIN, W., 'Ueber den Begriff der Geschichte', in: W. BENJAMIN, *Gesammelte Schriften*, Frankfurt 1974, Band I.2, p. 691-704.

BENJAMIN, W., *Das Passagen-werk*, Frankfurt 1982.

BERENDSEN, A., *Het Nederlandse interieur. Binnenhuis, Meubelen, Tapijten, Koper, Tin, Zilver, Glas, Porselein en Aardewerk van 1450-1820*, Utrecht 1950.

BERTELS, K., *Geschiedenis tussen struktuur en evenement*, Amsterdam 1973.

BERVOETS, L., *Telt zij wel of telt zij niet: een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig*, Amsterdam 1982.

BIELEMAN, J., *Boeren op het Drentse zand, 1600-1910*, Wageningen-Utrecht 1987 (A.A.G. Bijdragen 29).

BIELEMAN, J., 'De verscheidenheid van de landbouw op de zandgronden in de periode 1500-1650 als resultaat van marktinvloeden', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (ter perse).

BING, V., UEBERFELDT, B. VON, *Nederlandsche kleederdragten en zeden en gebruiken naar de natuur getekend*, Zutphen 1978 (Amsterdam 1857[1]).

BLOK, J., e.a., *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919*, Groningen 1977.

BOEKENOOGEN, G.J., *De Zaanse volkstaal*, Zaandijk 1971 (2 delen).

Boerenpracht en visserstooi. Klederdrachten in Nederland, Rotterdam 1974

Boerderijtypen. Subnota deelstudie natuur en landschap, s.l. 1975 (Streekplanprojekt Midden en Oost Brabant).

BOONSTRA, O.W.A., WOUDE, A.M. VAN DER, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', in: *A.A.G. Bijdragen*, 24 (1984) p. 1-57.

BOOT, M., 'Carel Henny en zijn huis: een demonstratie van "goed wonen" rond de eeuwwisseling', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 25 (1975) p. 91-133.

BORNEWASSER, J.A. (red.) e.a., 'Natievorming van Belgie en Nederland in de 19e eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 95 (1982) p. 481-675.

BORSCHEID, P., 'Plädoyer für eine Geschichte des Alltäglichen', in: P. Borscheid, H.J. Teuteberg, *Ehe, Liebe, Tod. Zum Wandel der Familie der Geslechts- und Generationsbeziehungen in den Neuzeit*, Münster 1983, p. 1-15.

BORSCHEID, P., 'Geld und Liebe, Zu den Auswirkung des Romantischen auf die Partnerwahl im 19. Jahrhundert', in: P. BORSCHEID, H.J. TEUTEBERG, *Ehe, Liebe, Tod*, Münster 1983, p. 112-134.

BOS, R.W.J.M., 'Industrialization and economic growth in the Netherlands during the nineteenth century: an integration of recent studies', in: *Acta Historiae Neerlandicae. The Low Countries Yearbook*, 15 (1982) p. 21-59.

BOSCH, D. VAN DEN, 'Vergelijken is menselijk. 29 gedachten over problemen van vergelijken', in: *De Gids*, 143 (1980) p. 501-520.

BOSMA, H., *Behangselschilderkunst in Nederland*, Amsterdam-Hoorn 1985.

BOSSCHENAAR, P., *De Bossche goud- en zilverindustrie in de laatste halve eeuw*, Den Bosch s.d.

BOURDIEU, P., *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris 1979.

BRAASEM, W.A., *Jonkers tussen stad en wal. De Groningse borgen en haar bewoners*, Den Haag 1983.

BRANDTS BUYS, L., *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier*, Arnhem 1974.

BRAUDEL, F., *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, Paris 1967.
BRAUDEL, F., *Afterthoughts on material civilization and capitalism*, Baltimore-London 1977.
BRAUDEL, F., *Civilisation, matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris 1979 (3 tomes).
BRAUDEL, F., 'Kanttekeningen bij Civilisation et capitalisme', in: *Te Elfder Ure*, 26 (1982) p. 264-327.
BRAUN, R., *Industrialisierung und Volksleben. Die Veränderungen der Lebensformen in einem ländlichen Industriegebiet vor 1800 (Zürcher Oberland)*, Erlenbach-Zürich 1960.
BRAUN, R., 'Probleme des sozio-kulturellen Wandels im 19. Jahrhundert', in: G. WIEGELMANN, *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1973, p. 11-21.
BRINGEUS, N.-A., 'The communicative aspect in ethnology and folklore', in: *Ethnologia Scandinavia*, 1979, p. 5-18.
BROERE, A.C., *Schaatsen en schaatsenmakers in de 19e en 20e eeuw*, Arnhem 1985.
Brood. De geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland, Rotterdam 1983.
BRUGMANS, I.J., *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw*, Bussum 1970.
BUREMA, L., *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw*, Assen 1953.
BURG, M. VAN DE, *'Een half miljoen boerinnen in de klas.' Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909*, Heerlen 1988.
BURKE, P., 'Introduction: concepts of continuity and change in history', in: P. Burke, *The new Cambridge modern history*, Cambridge 1979, *Volume XIII*, p. 1-15.

CAENEGEM, R. VAN, *Geschiedenis van Engeland van Stonehenge tot het tijdperk der vakbonden*, Den Haag-Antwerpen 1982.
CAMIJN, A.J.W., *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814-1914*, Utrecht-Antwerpen 1987.
CAMPBELL, C., *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*, Oxford 1987.
CARANDINI, A., *Archeologia e cultura materiale. Lavori senza gloria nell'antichità classica*, Bari 1975.
Catalogus van de meubelen in het Nederlandsche museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, Amsterdam 1907.
CHRISTIANSEN, P.O., 'Peasant adaptation to bourgeois culture', in: *Ethnologia Scandinavica*, 1978, p. 98-153.
CLARIJS, P., *Een eeuw Nederlandse woning*, Amsterdam 1941.
COHEN, A.P., *The symbolic construction of community*, Chichester 1985.
CONRAD, F.W., MULDER, G.J., WARNSINCK, I., e.a., *Verslag aan den Koning, over de vereischten en inrigting van arbeidswoningen, door eene commissie uit het Koninklijk instituut van ingenieurs*, 's-Gravenhage 1855.
CONRADS, M., KLINKHAMER, G., *Elseviers Kostuum Gids. Westerse kledingstijlen van de vroege middeleeuwen tot heden*, Amsterdam-Brussel 1985.
CRAWFORD, T.S., *A history of the umbrella*, Newton Abott 1970.
CRIJNS, A.H., KRIELLAARS, F.W.J., *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1800-1885*, Tilburg 1987 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, LXXII).
CSIKSZENTMIHALYI, M., ROCHBERG-HALTON, E., *The meaning of things. Domestic symbols and the self*, Cambridge 1981.

DAELEMANS, F. (red.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten*, Brussel 1988.
DAM, B. VAN, *Oud-Brabantse dorpsleven. Wonen en werken op het Brabantse platteland*, Oisterwijk 1972.
DAMSMA, D., 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland, 1850-1960', in: Peeters, H., e.a. (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven*, Nijmegen 1988, p. 209-248.
DAUMARD, A., *Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815*, Montaigne 1987.
DAUN, A., 'Social and cultural integration in residential areas', in: *Ethnologia Scandinavia*, 1979, p. 119-132.

DAVIDS, C.A., 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog', in: *Volkskundig Bulletin*, 12 (1987) p. 157-200.

DAVIDS, H., *De Huisvrouw*, Haarlem 1866.

DAVIDSON, C., *A woman's work is never done. A history of housework in the British Isles 1650-1950*, London 1982.

DAVIES, D., *A dictionary of anthropology*, London 1972.

DEBEN, P.L.L., *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969*, Amsterdam 1988.

DEMOS, J., 'Words and things: a review and discussion of "New England begins", in: *The William and Mary Quarterly*, 40 (1983) p. 584-598.

DENEKE, B., 'Fragen der Rezeption bürgerlicher Sachkultur bei der ländlichen Bevölkerung', in: G. WIEGELMANN, *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1973, p. 50-63.

DIDEROT, J., *Voyage en Hollande*, Paris 1982 (1785[1]).

DIJK, M. VAN, 'Spel- en speelcultuur in de negentiende eeuw. Een onderzoek naar vrijetijdsrelicten in boedelinventarissen', in: *Volkskundig Bulletin*, 9 (1983) p. 53-82.

DOEL, J. VAN DEN, *Demokratie en welvaartstheorie. Een inleiding in nieuwe poltieke economie*, Alphen aan de Rijn 1975.

DOELMAN, E., 'De bruikbaarheid van boedelbeschrijvingen voor het onderzoek naar beschilderde meubelen', in: *Volkskundig Bulletin*, 9 (1983) p. 82-91.

DOMMISSE, J., HEYNING, K., HUSTINX-VAN ACKER, B., 'Symon Willemz. Wassenaer uit de Lange Coppenhicxsteeg. De inventaris van een laat zestiende eeuws Leids burger', in: *Jaarboek voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, 66 (1974) p. 76-95.

DONY, F. (red.), *Elseviers antiek jaarboek*, 1982-1983, Amsterdam-Brussel 1982.

DOUGLAS, J.D., 'A brief history of the sociologies of everyday life', in: J.D. DOUGLAS, *Introduction to the sociology of everyday life*, Boston 1980, p. 182-201.

DOUGLAS, M., 'Material culture', in: J. Gould, W.L. Kolb, *A dictionary of the social sciences*, New York 1964, p. 144.

DOUGLAS, M., ISHERWOOD, B., *Towards an anthropology of consumption*, London 1979.

DRIJBER, J., WOLTERS, W.J., MEISCHKE, R., DUBBE, B., *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*, Zwolle 1980.

DROSSAERS, S.W.A., LUNSINGH SCHEURLEER, TH. H., *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken, 1567-1795*, 's-Gravenhage 1974-1976 (R.G.P., grote serie, nrs. 147, 148, 149).

DUPÂQUIER, J., *Pour la démographie historique*, Paris 1984.

DUYL, C.F. VAN, *Overzicht der beschavingsgeschiedenis van het Nederlandsche volk*, Groningen 1887.

ELIAS, N., *Wat is sociologie?*, Utrecht-Antwerpen 1971.

ELIAS, N., *Die höfische Gesellschaft*, Darmstadt und Neuwied 1975.

ELIAS, N., 'Drake and Doughty. De ontwikkeling van een conflict', in: *De Gids*, 140 (1977) p. 223-238.

ELIAS, N., *Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Frankfurt 1977.

ELIAS, N., 'Zur Grundlegung einer Theorie sozialer Prozesse', in: *Zeitschrift für Soziologie*, 6 (1977) p. 127-149.

ELIAS, N., 'Zum Begriff des Alltags', in: K. HAMMERICH, M. KLEIN, *Materialien zur Soziologie des Alltags*, Opladen 1978, p. 22-30.

Elseviers Grote Antiek Encyclopedie, Amsterdam 1977.

Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890. De Zaankant, Den Haag s.d..

Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890. Groninger Veenkolonien, Den Haag s.d.

EVERWIJN, J.C.A., *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 's-Gravenhage 1912 (3 delen).

Faszination des Objekts, Wien 1980.
FEENSTRA, H., *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel (1600-1800)*, Groningen 1981.
FITCH, N., 'The household and the computer: a review', in: *Historical Methods*, 13 (1980) p. 127-139.
FOCK, C.W., 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 189-206.
FORMSMA, W.J. (red.), e.a., *Historie van Groningen. Stad en land*, Groningen 1976.
FORTY, A., *Objects of desire. Design and society, 1750-1980*, London 1986.
'Forum: Toward a history of the standard of living in British North America', in: *The William and Mary Quarterly*, 15 (1988) p. 116-170.
Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal, 's-Gravenhage 1912 (herdruk 1971).
FRIJHOFF, W., 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10 (1984) p. 406-438.
FRIJHOFF, W., 'Mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw: een plaatsbepaling', in: *De Negentiende Eeuw*, 11 (1987), p. 79-95.
FRUIN, J.A. (red.), *De Nederlandsche wetboeken*, Den Haag 1926.
FUSSELL, G.E., *The English rural labourer*, London 1949.

GAUS, H., 'Verwachtingen en problemen van de mentaliteitsgeschiedenis', in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste Geschiedenis*, 6 (1975) p. 403-431.
GAUTIER, E., HENRY, L., *La population de Crulai, paroisse Normande. Etude historique*, Paris 1958.
GEERTZ, C., 'Thick description: towards an interpretative theory of culture', in: C. GEERTZ, *The interpretation of cultures. Selected essays*, New York 1973.
GEHLEN, A.Fl., 'Staten van goed in de rechtspraktijk der noordelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw', in: F. DAELEMANS, *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten*, Brussel 1988, p. 75-93.
GELDENS, M., 'De juiste weg, of welke aanzetten moeten tot een oplossing leiden', in: *Herindustrialisering en groei*, Amsterdam 1981, p. 20-41.
GELDER, H.A.E. VAN, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, 's-Gravenhage 1972 en 1973 (R.G.P., grote serie, nrs. 140 en 141).
Geschiedenis en bevrijding, Amsterdam 1979.
GHOSH, S.K., *Man, language and society*, The Hague-Paris 1972.
GIEDION, S., *Space time and architecture*, Cambridge 1941.
GIEDION, S., *The eternal present* (Vol. I: *The beginnings of art*; Vol II: *The beginnings of architecture*), New York 1962-1964.
GIEDION, S., *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history*, New York 1975, 1948[1]).
GIELE, J., *Arbeiders in Nederland, 1850-1914*, Nijmegen 1979.
GIROUARD, M., *Life in the English countryhouse. A social and architectural history*, Harmondsworth 1978.
GLASSIE, H., *Patterns in the material folk culture of the eastern United States*, Philadelphia 1969.
GLOAG, J., *Victorian comfort. A social history of design from 1830-1900*, Newton Abbot 1961.
'Goed Wonen'. Een Nederlandse wooncultuur, 1946-1968', in: *Wonen-TA/BK*, 1979:4-5, p. 1-49.
GOFFMAN, E., *The presentation of self in everyday life*, New York 1959.
GOMBRICH, E.H., *The sense of order. A study in the psychology of decorative art*, Oxford 1979.
GOOSSENAERTS, J., *De taal van en om het landbouwbedrijf in het Noordwesten van de Kempen*, Gent 1956-1958.
GOUBERT, J.-P., *La conquête de l'eau. L'avénement de la santé à l'âge industriel*, Paris 1986.
GOUDSBLOM, JOHAN, 'Civilisatie, besmettingsangst en hygiëne. Beschouwingen over een aspect van het Europese civilisatieproces', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4 (1977) p.271-301

GREEN CARR, L., WALSH, L.S., 'Lifestyles and standards of living in the British Colonial Chesapeake', in: M. BAULANT, A.J. SCHUURMAN, P. SERVAIS (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 109-130.

GREEN CARR, L., WALSH, L.S., 'The standard of living in the colonial Cheasapeake', in: *The William and Mary Quarterly*, 15 (1988) p. 135-158.

GREVERUS, I.-M., *Kultur und Alltagswelt. Eine Einführung in Fragen der Kulturanthropologie*, München 1978.

GREVERUS, I.-M., 'Alltag und Alltagswelt: Problemfeld oder Spekulation im Wissenschaftsbetrieb', in: *Zeitschrift für Volkskunde*, 79 (1983) p. 1-15.

GRIFFITHS, R., 'The creation of an national Dutch economy: 1795-1909', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 95 (1982) p. 513-537.

GROENMAN, S., 'De integratie der delen', in: A.N.J. Hollander, e.a. (red.), *Drift en koers*, Assen 1962, p. 209-226.

GROETHUYSEN, B., *Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich*, Frankfurt am Main 1978 (2 Banden).

Het grondgebruik in Nederland, gevolgd door eene beschrijving der landbouwgebieden, 's-Gravenhage 1912 (Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw, no. 3).

(van Dale's) Groot woordenboek der Nederlandsche taal, 's-Gravenhage en Leiden 1914.

GURVITCH, G., *La vocation actuelle de la sociologie*. Tome 1: *Vers la sociologie differentielle*, Paris 1957.

HAAN, D. DE, *Antieke huishoudelijke apparaten*, Baarn 1977.

HAKS, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van de laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*, Assen 1982.

HAKS, D., 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', in: PEETERS, H., e.a. (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven*, Nijmegen 1988, p. 31-57.

HAMISH FRASER, W., *The coming of the mass market, 1850-1914*, London 1981.

HAMMERICH, K., KLEIN, M., *Materialien zur Soziologie des Alltags*, Opladen 1978 (Beiheft Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 20).

HANSON JONES, A., *American colonial wealth. Documents and methods*, New York 1977.

HANSON JONES, A., *Wealth of nation to be. The American colonies on the eve of the revolution*, New York 1980.

HAREVEN, T.K., 'Foreword to papers from Old Sturbridge Village', in: *Journal of Family History*, 6 (1981) p. 2-3.

HARTONG, F.L., *Register der protocollen van notarissen in Nederland*, Rotterdam 1916.

HAUSER, K., 'Familie als Gegenstand historischer Sozialwissenschaft. Bemerkungen zu einer Forschungsstrategie', in: *Geschichte und Gesellschaft*, 1 (1975) p. 71-121.

HAUSER, K., 'Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert. Zur Sozialpolitik der Nähmaschine', in: *Geschichte und Gesellschaft*, 4 (1978) S. 148-170.

HAYDEN, D., *The grand domestic revolution: a history of feminist designs for American homes, neighborhoods, and cities*, Cambridge-London 1982.

HEESTERS, J.H.P., *Vier eeuwen behang. De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland*, Delft 1988.

HEKKER, R.C., 'De historische boerderijtypen', in: W.J. FORMSMA, e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en land*, Groningen 1976, p. 761-783.

HEKKER, R.C., 'Het boerenbinnenhuis in Zuid-Limburg', in: *Bijdragen en mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde* 52 (1989) p. 16-29.

HERSKOVITS, M.J., *Cultural anthropology*, New York 1963.

HILDEBRAND, *Camera Obscura*, Utrecht-Antwerpen 1978.

HILDEBRAND, 'De Noordhollandsche boer', in: *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragten, houdingen en voorkomen van verschillende standen*, Steenwijk 1980 (1841), p. 165-168.

HILER, D., WIEDMER, L., 'Le rat de ville et le rat des champs. Une approche comparative des interieurs ruraux et urbains à Genève dans la seconde partie du XVIIIe siecle', in: M. Baulant, A.J. Schuurman, P. Servais (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 131-154.

HOFER, T., 'Phasen des Wandels im östlichen Mitteleuropas im Lichte kulturanthropologischer Theorien', in: G. Wiegelmann, *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1973, p. 251-264.
HOFSTEE, E.W., *Het Oldambt. Een sociografie*, Groningen 1938.
HOFSTEE, E.W., *Rural life and rural welfare in the Netherlands*, The Hague 1957.
HOFSTEE,E.W., *Differentiële sociologie*, Wageningen 1976 (3 delen – collegedictaat).
HOFSTEE, E.W., 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-1975', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1981, deel 10, p. 63-94.
HOFSTEE, E.W., *Differentiële sociologie in kort bestek. Schets van de differentiële sociologie en haar functie in het concrete sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Wageningen 1982 (Mededelingen van de vakgroepen Sociologie van de Landbouwhogeschool, 1).
HOFSTEE, E.W., *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering*, Wageningen 1985.
HOFSTEE, E.W., e.a., *Differentiële sociologie in discussie*, Den Haag 1985.
HOGERVORST, A., MOUSSAULT, M., STEENBERGEN, B. VAN, THOENES, P., ZELVERDER, R., *Konsumptieverandering in maatschappelijk perspektief*, Utrecht 1979.
HOGG, M.A., ABRAMS, D., *Social identifications. A social psychology of intergroup relations and group processes*, London-New York 1988.
HÖHER, P., 'Domestic types in a southern german town (1630-1899). An attempt at definition using automatic classification methods', in: M. Baulant, A.J. Schuurman, P. Servais (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 155-170.
HÖHER, P., 'Kleinstadt und Dorf. Ein Vergleich der Wohnausstattung von Handwerkern und Bauern im 18. und 19. Jahrhundert', in: N.-A. BRINGEUS, e.a.(hrsgb.), *Wandel der Volkskultur in Europa*, Münster 1988, p. 561-584.
In Holland staat een huis. Het interieur van 1800 tot heden, Amsterdam 1941.
HOLLANDER, A.N.J. DEN, HOFSTEE, E.W., DOORN, J.A.A. VAN, VERCRUYSSE, E.V.W., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen 1962.
HOLTHOON, F.L. VAN, *Mensen in Europa. Ontwerp van een sociale geschiedenis van Europa na 1750*, Alphen aan de Rijn 1977.
HOLTHOON, F.L. VAN, 'Wat is structureel bedreven sociale geschiedenis', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 41 (1978) p. 1-23.
HOLTHOON, F.L. VAN (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, Assen-Maastricht 1985.
HOMOET, C., SAUERMANN, D., SCHEPERS, J., *Sterbfallinventare des Stiftes Quernheim (1525-1808). Eine quellenkritische Untersuchung zur Diffusionsforschung*, Münster 1982.
Honderd jaar plattelandsleven in Groningen, Groningen 1952.
HONIG, J., 'Van "Over het IJ"', in: *De Oude Tijd*, s.l. 1869, p. 49-389.
HORKHEIMER, M., ADORNO, T., *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam 1947.
HUBBARD, W. H., JARAUSCH, K.H., 'Occupation and social structure in modern Central Europe', in: *Quantum Information*, 1979, p. 10-19.
HUNTER, D.E., WITTEN, P., *Encyclopedia of anthropology*, New York 1976.

Industrie en vormgeving in Nederland 1850-1950, Amsterdam 1985.

80 Jaar wonen in het stedelijk, Amsterdam 1981.
JACQUARD, A., *Eloge de la différence. La génétique et les hommes*, Paris 1978.
JANSEN, G.H., *Een land van steden. Het spoor van de tijd. Cultuurgeschiedenis van de Hollandse stad tot 1900*, Den Haag 1984.
JANSEN, U., 'Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam, 1915-1939', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 7 (1980) p. 501-524.
JONG, J. DE, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht-Antwerpen 1987.
JONG, S. DE, SCHIPPER, J., *Gebouwd in de Zaanstreek*, Zaandijk 1987.

JONGE, C.H. DE, *Een eeuw Nederlandse mode*, Amsterdam 1941.
JONGE, J.A. DE, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976.
JONGH, E. DE, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, Zwolle 1986.

KAM, J.B. VAN, *De versiering van onze woning*, Haarlem 1886.
KASPAR, F., *Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur nutzung von Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert, dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo*, Münster 1985.
KEMPERS, B., 'De civilisatietheorie van Elias en civilisatieprocessen in Italie, 1300-1550. Over de beschaafde strijd tussen generalisten en specialisten', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 8 (1982) p. 591-611.
KERKEN, L. VAN, *Filosofie van het wonen*, Antwerpen 1965.
KEUNING, H.J., *De Groninger Veenkolonien. Een sociaal-geografische studie*, Amsterdam 1933.
KIERNAN, V.G., 'Private property in history', in: J. GOODY e.a. (eds), *Family and inheritance*, London 1975, p. 361-399.
KISTEMAKER, R., JONKER, M. (red.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, Amsterdam 1986.
KLEP, P.M.M., 'Urban decline in Brabant: the traditionalization of investments and labour (1374-1806)', in: *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries*, Leuven 1988, p. 261-287.
KLEP, P.M.M., LINDBLAD, J.TH., SCHUURMAN, A.J., SINGELENBERG, P., TIJN, TH. VAN, *Wonen in het verleden 17-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987.
KLEP, P.M.M., SCHUURMAN, A.J., 'Voorlopige systematische bibliografie van de geschiedenis van het wonen in Nederland tot 1940', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 259-294.
KLEYN, J. DE, *Volksaardewerk in Nederland 1600-1900*, Zeist 1965.
KLEYN, J. DE, *Pot-sierlijk. Versierd volksaardewerk*, Arnhem 1977.
KLIJN, E.M.CH.F., *Ratten, muizen en mensen. De bestrijding van ratten en muizen in het verleden*, Arnhem 1979.
KLIJN, E.M.C.F., *Eet- en sierlepels in Nederland tot ca. 1850*, Lochem-Gent 1987.
KNAPPERT, L., 'Het huiselijk leven', in: H. BRUGMANS, *Het huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorouders*, Amsterdam 1914, deel I, p. 100-182.
KNIPPENBERG, H., PATER, B. DE, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1988.
KOCH, G., *Materielle Kultur der Santa Cruz-Inseln, unter besonderer Beruecksichtigung der Riff-Inseln*, Berlin 1971.
KOCKA, J., *Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung-Probleme*, Göttingen 1977.
KOCKA, J. , FREVERT, U. (hrsgb.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, München 1988 (3 Bände).
KOCKS, G.H., POEL, J.M.G. VAN DER (red.), *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw*, Wageningen 1979, *Deel I: Groningen.*
KOCKS, G.H., POEL, J.M.G. VAN DER, *Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19e eeuw*, Wageningen 1981, *Deel II: Overige provincies*, Wageningen 1981.
KOELBL, H., SACK, M., *Das deutsche Wohnzimmer*, Luzern-Frankfurt 1980.
KOHLI, M. (hrsgb.), *Soziologie des Lebenslaufs*, Darmstadt und Neuwied 1978.
KONIG, R., *Sociologie en de mode*, Utrecht-Antwerpen 1965.
KOOIJ, P., 'De eerste verbruikers van electriciteit in de gemeente Groningen, (1895-1912)', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 35 (1972) p. 274-303.
KOOIJMANS, L., PRAK, M.R., JONG, J.J., 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 207-216.

KOOLBERGEN, H. van, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Volkskundig Bulletin*, 9 (1983) p. 3-53.
KOOLBERGEN, H. VAN, 'Sieraden in de Noordelijke Kempen (1645-1820). Een onderzoek aan de hand van boedelinventarissen'. in: F. LIVESTRO-NIEUWENHUIS *'die jakken en rokken dragen'*, Den Bosch 1986, p. 32-36.
KOOLBERGEN, H. VAN, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', in: *Volkskundig Bulletin*, 13 (1987) p. 250-259.
KOOLBERGEN, H. VAN, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen 1988 (Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis).
KOUWENHOVEN, J.A., 'American studies: words or things', in: M.W. Fishwik, *American studies in transition*, Philadelphia 1968, p. 15-35.
KRAMER, D., 'Die Kultur des Ueberlebens. Kulturelle Faktoren beim Umgang mit begrenzten Ressourcen in vorindustriellen Gesellschaften Mitteleuropas. Eine Problemskizze', in: *Oesterreichisches Zeitschrift zur Volkskunde*, 89 (1986) p. 209-226.
KRUITHOF, B., 'De deugzame natie. Het burgelijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in: B. KRUITHOF, J. NOORDMAN EN P. DE ROOY (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen 1982, p. 363-377.
KRUITHOF, B., 'Het huwelijk als beschavingsideaal. Dagboekfragmenten van Jacob Huizinga, doopgezind predikant (1809-1894)', in: *Sociologisch Tijdschrift*, 12 (1985) p. 543-555.
KRUITHOF, B., NOORDMAN, J. ROOY, P. DE (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding Bronnen Onderzoek*, Nijmegen 1982.
KUILE, O. TER, *Koper en brons*, Den Haag 1986.

LAAN, K. TER, *Nieuw Groninger Woordenboek*, s.l. 1929.
LAMPRECHT, K., *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des Plattenlandse auf Grund der Quellen zunächts des Mosellandes*, Leipzig 1886-1889.
LASCH, C., *Haven in a heartless world. The family besieged*, New York 1975.
LEEUWEN, H. VAN, *Ecologie van het wonen*, 's-Gravenhage 1980.
LEFEBVRE, H., *La manifeste différentialiste*, Paris 1970.
LEFEBVRE, H., *Critique de la vie quotidienne*, Paris 1981.
LE GOFF, J., 'The historian and the common man', in: J. Dumoulin, D. Moisi (eds), *The historian between the ethnologist and the futurologist*, Paris-The Hague 1973, p. 204-216.
LEHNEMANN, W., 'Konjunkturen und Prestigegüter im 18. Jahrhundert am Niederrhein', in: *Rheinisch-Westfaelische Zeitschrift für Volkskunde*, 20 (1973) p. 11-24.
LEMAIRE, T., *Over de waarde van kulturen. Een inleiding in de kultuurfilosofie. Tussen europacentrisme en relativisme*, Baarn 1976.
LEOPOLD, J.H., *Goud en zilver in het Groninger land. Groningse streekdrachtsieraden 1800-1900*, Groningen 1984.
LEPENIES, W., 'Probleme einer Historischen Anthropologie', in: R. Rürup (hrsgb.), *Historische Sozialwissenschaft. Beiträge zur Einführung in die Forschungspraxis*, Göttingen 1977, p. 126-160.
LE ROY LADURIE, E., *Le territoire de l'historien*, Paris 1973.
Het leven van een Haagse arbeider, Den Haag 1984.
LIS, C., 'Krotten en ghetto's: exponenten van verpaupering en proletarisering. Een concreet voorbeeld: Antwerpen, 1870-1850', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) p. 626-636.
LIS, C., 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10 (1984) p. 380-406.
LIVESTRO-NIEUWENHUIS, F., *Niet op z'n zondags*, Arnhem 1985.
LIVESTRO-NIEUWENHUIS, F. (red.), *'die jakken en rokken dragen'. Brabantse klederdrachten en streeksieraden*, Den Bosch 1986.
LÖFGREN, O., 'The sweetness of home. Class, culture and family life in Sweden', in: *Journal of European Ethnology*, 14 (1984) p. 44-65.

LOUVENBERG, J., WOUW, D. VAN DER, *Volksonderwijs in de welingerigte maatschappij. Een inhoudsanalyse van prijsverhandelingen (1790-1850) van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Wageningen 1983.
LUITEN-STRIJKER, RIET, *Kleding en identiteit*, Enschede 1980.
LUNSINGH SCHEURLEER, TH.H., *Van haardvuur tot beeldscherm. Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland*, Leiden 1961.
LUNSINGH SCHEURLEER, TH.H., FOCK, C. WILLEMIJN, DISSEL, A.J. VAN, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Leiden 1986- (deel 1-).

MACFARLANE, A., *Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300-1840*, Oxford 1986.
MACFARLANE, A., *The culture of capitalism*, Oxford 1987.
MAIN, G.L., *Tobacco Colony. Life in early Maryland 1650-1720*, Princeton 1982.
MAIN, G.L., 'The standard of living in southern New England, 1640-1773', in: *The William and Mary Quarterly*, 15 (1988) p. 124-135.
MAJEWSKI, K., 'The history of material culture', in: *Kwartalnik Historia Kultury Materialnej*, 1 (1953) p. 26-27.
MANNHEIMS, H. ROTH, K., *Nachlassverzeichnisse. Internationale Bibliographie*, Münster 1984.
MARTIN, D., DOORN, J.J.A. VAN, *Sleutelwoorden in de sociologie*, Rotterdam 1974.
MAURIK, J. VAN, 'Uit het leven', in: P.H. Ritter (red.), *Een halve eeuw 1848-1898*, Amsterdam 1898, p. 421-444.
MCKENDRICK, N., BREWER, J., PLUMB, J.H., *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England*, London 1982.
MCMURRY, S., *Families and farmhouses in nineteenth-century America. Vernacular design and social change*, Oxford 1988.
MEER, W.C. VAN DER, en VAN DEN BAN, P.A. *Bijzondere plantenteelt*, Zwolle 1947.
MEERE, J.M.M. DE, 'Standen en klassen in een Noordhollands dorp. De gemeente Wormer in 1844: de visie van een tijdgenoot', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 5 (1979) p. 245-267.
MEERE, J.M.M. DE, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw*, Den Haag 1982.
MEINERS, U., 'Zur Wohnkultur der münsterschen Bevölkerung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Eine Fallstudie anhand von Nachlassinventaren', in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 25 (1979) p. 80-103.
MEINERS, U., 'Wohnkultur in süddeutschen Kleinstädten vom 17. bis zum 19. jahrhundert. Soziale Unterschiede und Wertestrukturen', in: G. Wiegelmann (hrsgb.), *Nord-Süd-Unterschiede in der städtischen und ländlichen Kultur Mitteleuropas*, Münster 1985, p. 156-221 (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland Heft 40).
MEISCHKE, R., ZANTKUYL, H.J., *Het Nederlands woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969.
MELCHIOR, A., *2000 jaar wonen*, Haarlem 1952.
MERCIER, H., *Over arbeiderswoningen*, Haarlem 1886.
MEULENBELT-NIEUWBURG, A., *Onder de dekens, tussn de lakens...*, Arnhem 1981.
MEURKENS, P., *Bevolking, economie en cultuur van het oude Kempenland*, Bergeijk 1985.
MEYER, S., *Das Theater mit der Hausarbeit. Bürgerliche Repräsentation in der Familie der wilhelmische Zeit*, Frankfurt-New York 1982.
Middelnederlandsch handwoordenboek, 's-Gravenhage 1932 (herdruk 1981).
MIELLET, R.L., 'De ontwikkeling van het Nederlandse grootwinkelbedrijf', in: *Spiegel Historiael*, 24 (1989) p. 320-328.
MIJNHARDT, W.W., WICHERS, A.J. (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen*, Edam 1984.
MIJNHARDT, W.W., 'Het nut en de genootschapsbeweging', in: W.W. MIJNHARDT, A.J. WICHERS (red.), *Om het algemeen volksgeluk*, Edam 1984, p. 187-221.
MILLER, DANIEL, *Material culture and mass consumption*, Oxford 1987.
MILLER, M.B., *The bon marché. Bourgeois culture and the department store 1869-1920*, London 1981.

MINCHINTON, W., 'Patterns of demand 1750-1914', in: C.M. CIPOLLA, *The Fontana economic history of Europe*, Glasgow 1973, volume 3, *The industrial revolution*, p. 77-187.
MOHRMANN, R.-E., 'Die Eingliederung städtischen Mobiliars in braunschweigischen Dörfen, nach Inventaren des 18. und 19. Jahrhunderts', in: G. WIEGELMAN (hrsgb.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit*, Münster 1978, p. 297-337.
MOHRMANN, R.-E., 'Möglichkeiten und Grenzen quantitativen Analysen zur städtischen Volkskultur. Drei Norddeutsche Fallbeispiele', in: *Ethnologia Europaea*, 14 (1984) p. 65-79.
MOHRMANN, R.-E., 'Städtische Wohnkultur in Nordwestdeutschland vom 17. bis zum 19. Jahrhundert (aufgrund von Inventaren)', in: G. WIEGELMAN (hrsgb.), *Nord-Süd-Unterschiede in der städtischen und ländlichen Kultur Mitteleuropas*, Münster 1985 p. 89-155 (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Heft 40).
MOHRMANN, R.E., 'Objekte der Alltagskultur. Konkurrierende Materialien und soziale Hierarchien in der Stadt Braunschweig in der frühen Neuzeit', in: M. BAULANT, A.J. SCHUURMAN, P. SERVAIS (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 181-196.
MOLEN, J.R. TER, RUEMPOL, A.P.E., DONGEN, A.G.A., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*, Amsterdam 1986.
MOLEN, S.J. VAN DER, *De Hindelooper woonkultuur. Interieur en klederdracht in het licht der archieven*, Bolsward 1967.
MONOD, J., *Le hasard et la necessité*, Paris 1970.
MORENO, D., QUAINI, M., 'Per una storia della cultura materiale', in: *Quaderni Storici*, 31 (1976) p. 5-38.
MULDER, N., *Uit den goeden, ouden tijd. Ruim 60, 70 jaar geleden*, Koog aan de Zaan 1926.
MUNTERS, Q.J., *Stijgende en dalende cultuurgoederen. De 'open' samenleving ter discussie*, Alphen aan de Rijn 1977.
MUNTERS, Q.J., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986*, Assen-Maastricht 1989.
Musée d'Orsay. Guide, Paris 1986.

NAGTGLAS, F., *Wat het was en hoe het werd. Een blik op het maatschappelijk leven in de laatste zestig jaar*, Utrecht 1894.
NAQUIN, S., RAWSKI, E.S., *Chinese society in the eighteenth century*, New Haven-London 1987.
Het Nederlands Burgerlijk Wetboek, de Code Civil, het Wetboek Lodewijk Napoleon en het Burgerlijk Wetboek van 1830 met verwijzingen tot elkander en tot de overige wetboeken, Leiden-Amsterdam 1850.
De Nederlandse huisvrouw, Eindhoven 1966.
NIETHAMMER, L. (hrsgb.), *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerliche Gesellschaft*, Wuppertal 1979.
NIEUWHOFF, C., DIEPRAAM, W., OORTHUYS, C., *Klederdrachten*, Amsterdam-Brussel 1984.
NISBET, R.A., *Social change and history. Aspects of the western theory of development*, London 1969.
NOORDAM, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*, Hilversum 1986 (Hollandse Studien 18).
NOOTEN, N.F. VAN, *De Nederlandsche Wetgeving betrekkelijk de minderjarigheid, de voogdij, de handlichting en de curatele*, Utrecht 1979.
NORUSIS, M.J., *SPSSx. Advanced statistics guide*, Chicago 1985.

OOSTERBAAN, L., *58 miljoen Nederlanders en hun behuizing*, Amsterdam 1977.
OSS, A.C. VAN, SLICHER VAN BATH, B.H., 'An experiment in the history of economy and culture', in: *The Journal of European Economic History*, 7 (1987) p. 407-428.
OTTERLOO, A.H. VAN, 'Voedzaam, smakelijk en gezond. Kookleraressen en pogingen tot verbetering van eetgewoonten tussen 1880 en 1940', in: *Sociologisch Tijdschrift*, 12 (1985) p. 495-542.
OTTOMEYER, H. (hrsgb.), *Biedermeiers Glück und Ende. .....die gestörte Idylle 1815-1848*, (München 1987).
OVERTON, M., *A bibliography of British probate inventories*, Newcastle 1983.

PALLAGH, U.C., *Materielle Kultur und Mentalitäten im 18. Jahrhundert*, München 1987.
PARDAILHÉ-GALABRUN, A., *La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens XVIIe-XVIIIe siècles*, Paris 1988.
PATER, B.C. DE, *De eenwording van Nederland: Theoretische en methodologische verkenningen; het voorbeeld Frankrijk*, Utrecht 1987 (Regis-Publicatie 1).
PAZDUR, J., 'Storia ed etnografia nell'esperienza di "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1953-1974', in: *Quaderni Storici*, 11 (1976), p. 38-54.
PEETERS, H.F.M., *Historische gedragswetenschap. Een bijdrage tot de studie van menselijk gedrag op de lange termijn*, Meppel 1978.
PEETERS, H., DRESEN-COENDERS, L., BRANDENBARG, T. (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*, Nijmegen 1988.
PENNARTZ, P.J.J., *De kern van het wonen op het spoor*, Muiderberg 1981.
PERROT, P., *Les dessus et les dessous de la bourgeoisie. Une histoire du vetement au XIXe siecle*, s.l. 1984.
PESEZ, J.-M., 'L'histoire de la culture matérielle', in: J. LE GOFF, R. CHARTIER, J. REVEL, *La nouvelle histoire*, Paris 1978, p. 98-130.
PIESKE, C., 'Wandschmuck im bürgerlichen Heim um 1870', in: NIETHAMMER, L. (hrsgb.), *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979, S. 252-171.
PLETTENBURG, M., *Licht in huis. Kienspaan – kaars – olielamp*, Arnhem 1968.
PLUYM, W. VAN DER, *Vijf eeuwen binnenhuis en meubels in Nederland 1450-1950*, Amsterdam 1954.
POEL, J.M.G. VAN DER, 'Een onbekende verhandeling van Jan Kops', in: *Historia Agriculturae*, 1 (1953) p. 27-48.
POEL, J.M.G. VAN DER, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland*, Wageningen 1967.
POEL, J.M.G. VAN DER, 'De bruikbaarheid van beeldmateriaal voor volkskundig onderzoek', in: *Volkskunde*, 72 (1971) p. 317-331.
POEL, J.M.G. VAN DER, 'Een landbouwwerktuigkundedictaat van de Landhuishoudkundige school te Groningen', in: *Historia Agriculturae*, 10 (1976) p. 129-219.
POIRIES, J., *Ethnologie générale*, Paris 1968.
POPPEL, F.W.A. VAN, 'Stad en platteland in demografisch perspectief. De Nederlandse situatie in de periode 1850-1960', in: *Holland*, 17 (1985) p. 161-181.
PRAK, M., 'Aristocratisering', in: *Spiegel Historiael*, 23 (1988) p. 226-232.
PRAK, N.L., *Vorm en betekenis. Theorie van de tekens en de media*, Delft 1979.
PRAK, N.L., 'Klein behuisd. De wooncultuur van arbeiders in de 19e eeuw', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 249-258.
PRAZ, M., *Conversation pieces. A survey of the informal group portrait in Europe and America*, London 1971.
PRAZ, M., *An illustrated history of interior decoration. From Pompeii to art nouveau*, London 1982.
PRUYS, S., *Dingen vormen mensen. Een studie over produktie, consumptie en cultuur*, Bilthoven 1972.
RAPOPORT, A., *The meaning of the built environment. A nonverbal communication appraoch*, Beverly Hills 1982.
REGT, A. DE, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel 1984.
RIESTER, J., 'Die materielle Kultur der Chiquito-Indianer (Ost-Bolivien)', in: *Archiv für Völkerkunde*, 25 (1971) p. 143-231.
RIGHART, H., 'Moraliseringsoffensief in de Nederlanden in de periode 1850-1880', in: H. PEETERS, e.a. (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven*, Nijmegen 1988, p. 194-209.
RINKLEFF, M. (red.), *Romantische liefde. Een droombeeld vereeuwigd*, Nijmegen 1985.
RITTER, P.H. (red.), *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regeering van koning Willem den derde en het regentschap van koningin Emma door Nederlanders beschreven*, Amsterdam 1898.
ROCHE, D., *Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siecle*, Paris 1981.
RODING, J., *Schoon en net. Hygiëne in woning en stad. De cultuurgeschiedenis van bad en toilet*, Den Haag 1986.

ROESSINGH, H.K., 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw', in: *A.A.G. Bijdragen*, 13 (1965), p. 181-274.
ROESSINGH, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, Wageningen 1976 (*A.A.G. Bijdragen 20*).
ROESSINGH, H.K., 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1979, deel 8, p. 15-73.
ROGIER, L.J., COUVÉE, D., ELFFERS, D., SCHROFER, J., *Leven en werken in Nederland 1813-1963*, Den Haag-Utrecht 1963.
ROHAN-CSERMAK, G. de, 'Structural analysis in material Culture', in: S.K. GHOSH, *Man, language and society*, The Hague/Paris 1972, p. 190-206.
RÖLING, H.Q., 'Gezinsgeschiedenis en gezinsideologie', in: B. KRUITHOF, J. NOORDMAN, P. DE ROOY (red.), 'Geschiedenis van opvoeding en onderwijs', Nijmegen 1982, p. 37-65.
ROMEIN, J., 'De dialectiek van de vooruitgang. Bijdrage tot het ontwikkelingsbegrip in de geschiedenis', in: J. ROMEIN, *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam 1971, p. 40-90.
ROMEIN, J., 'Schets ener cultuurgeschiedenis van de 19de eeuw', in: J. ROMEIN, *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam 1976, p. 352-387.
ROMEIN-VERSCHOOR, A., 'Wat is nu eigenlijk burgerlijk? Analyse van een Nederlands begrip', in: A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Drielandenpunt. Essays. Synopsis*, Laren 1975, p. 239-252.
ROORDA, D.J., 'Sociale geschiedenis: een situatieschets', in: P.A.M. GEURTS, F.A.M. MESSING, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, Den Haag 1979, deel I, p. 54-86.
ROOY, P. DE, 'Armenzorg in Nederland', in: B. KRUITHOF, J. NOORDMAN, P. DE ROOY (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen 1982, p. 97-104.
ROOY, P. DE, 'Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940', in: *Sociologisch Tijdschrift*, 12 (1985) p. 207-248.
ROSNER, K., *Das Deutsche Zimmer im neunzehnten Jahrhundert*, München 1898.
ROTH, K., 'Die eingliederung neuen Mobiliars und Hausrats im südlichen Münsterland im 17. bis 19. Jahrhundert', in: G. WIEGELMANN (hrsgb.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit*, Münster 1973, p. 175-249.
ROTH, K., 'Historische Volkskunde und Quantifizierung', in: *Zeitschrift für Volkskunde*, 76 (1980) p. 37-57.
ROTH, K., 'Zur Raumnutzung in muensterlaendischen Bauernhausern im 18. Jahrhundert', in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 29 (1984) p. 65-87.
ROY VAN ZUYDEWIJN, N. DE, *Antiek van het Nederlandse platteland*, Haarlem 1982.
RUHE, H.A.M., *Het dorpswoonhuis in de Kempen vanaf de 15e tot de 19e eeuw*, Zaltbommel 1980.
RUTTEN, W.J.M.J., 'Mortaliteit en medicalisering. Een regionaal differentiële analyse van de sterfte zonder geneeskundige behandeling in Nederland, ca. 1870-1900', in: *Holland*, 17 (1985) p. 131-161.
RUTTEN, W.J.M.J, 'Ongelijke behandeling binnen het gezin. Een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in Nederland (ca. 1870-1900)', in: *A.A.G. Bijdragen* 28 (1986) p. 245-266.
RYBCZYNSKI, W., *Home. A short history of an idea*, Harmondsworth 1987.

SANDGRUBER, R., *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Oesterreich im 18. und 19. Jahrhundert*, München 1982 (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien Band, 15).
SANDGRUBER, R., 'Sehnsucht, Güternachfrage und Industrialisierung. Beispeile zu einer Sozialgeschichte der Genussmittel in Oesterreich', in: *Ethnologia Europaea*, 14 (1984) p. 143-162.
SANDGRUBER, R., 'Die bauerliche Gesellschaft Oesterreich im 19. Jahrhundert im Spiegel der Alltagsgeschichte', in: *Jahrbuch für Volkskunde*, Würzburg-Innsbruck-Fribourg 1986, p. 7-20.
SANTE, J.W., *Het dagverhaal van Aafje Gijsen 1773-1775*, Wormerveer 1986.
SCHAMA, S., *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de gouden eeuw*, Amsterdam 1988.
Schatten op tafel, Brussel 1984.

SCHELSTRAETE, C., KINTAERT, H., DE RUYCK, D., *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw*, Nevele 1986.

SCHILFGAARDE, A.P. VAN, 'De inboedel van den Boetselaersborg te 's-Heerenberg in 1556', in: *Bijdragen en Mededelingen de Vereniging 'Gelre'*, 31 (1928) p. 189-220.

SCHLERETH, T.J., 'Material culture studies and social history research', in: *Journal of Social History*, 16 (1982-1983), p. 111-143.

SCHNITGER, C., GOLDHOORN, I., *Reformkleding in Nederland*, Utrecht 1984.

SCHOMERUS, H., 'Sozialer Wandel und generatives Verhalten', in: W. CONZE, *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*, Stuttgart 1976, p. 173-183.

SCHOMERUS, H., 'Wohnung als unmittelbare Welt. Unternehmer, Handwerker und Arbeitergesellschaft einer württembergishen Industriestadt 1850 bis 1900', in: NIETHAMMER, L. (hrsgb), *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979, p. 211-233.

SCHOTEL, G.D.J., *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek*, Haarlem 1874.

SCHOTEL, G.D.J., *Het oud-Hollands huisgezin der zeventiende eeuw*, Haarlem 1868.

SCHUURMAN, A., 'Henri Basnage de Beauval en de Histoire des Ouvrages des Savans (1687-1709)', in: HANS BOTS (red.), *Henri Basnage de Beauval en de Histoire des Ouvrages des Savans*, 1687-1709, Amsterdam 1976, p. 1-109.

SCHUURMAN, A.J., 'De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie', in: *A.A.G. Bijdragen*, 22 (1979) p. 138-189.

SCHUURMAN, A.J., 'Gli inventari "post mortem" come fonte per lo studio della culura materiale. Un programma olandese di ricerca', in: *Quaderni Storici*, 15 (1980) p. 210-219.

SCHUURMAN, A., 'Probate inventories: research issues, problems and results', in: *A.A.G. Bijdragen*, 23 (1980) p. 19-32.

SCHUURMAN, A., 'Some reflections on the use of probate inventories as a source for the study of the material culture of the Zaanstreek in the nineteenth century', in: *A.A.G. Bijdragen*, 23 (1980) p. 177-190.

SCHUURMAN, A.J., *Over individualiteit en mode en een beetje over melancholie*, Nijmegen 1981 (onuitgegeven manuscript).

SCHUURMAN, A.J., 'Historische demografie en sociale geschiedenis. Enkele nieuwe ontwikkelingen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 11 (1985) p. 375-386.

SCHUURMAN, A.J., 'Sozialgeschichte einer ländlichen Wohnkultur in den Niederlanden im 19. Jahrhundert. Die Gegend von Zaanstreek bei Amsterdam um 1860', in: H.-J. TEUTEBERG (hrsgb.), *Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtlichen Wohnens in der Neuzeit*, Münster 1985, p. 43-67.

SCHUURMAN, A.J., 'Het bezit van preciosa in de Zaanstreek rond 1860. Een reconstructie van leefstijlen', in: *A.A.G. Bijdragen*, 28 (1986) p. 217-244.

SCHUURMAN, A.J., 'De studie van woonculturen in het verleden als sociaal-economische geschiedenis', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 171-188.

SCHUURMAN, A.J., 'Het gebruik van vertrekken in de 19e-eeuwse Zaanse woningen', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 231-248.

SCHUURMAN, A.J., 'Probate inventory research: opportunities and drawbacks', in: M. BAULANT, A.J. SCHUURMAN, P. SERVAIS (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 19-28.

SCHUURMAN, A.J., 'Regional differences in the 19th century in the Netherlands: differences in modernization', in: N.-A. BRINGEUS (hrsgb.), *Wandel der Volkskultur in Europa. Festschrift fuer Guenter Wiegelmann zum 60. Geburtstag*, Muenster 1988, Band 1, p. 165-180 (Beitraege zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 60).

SCHUURMAN, A.J., 'De woorden en de dingen: geschiedenis en sociologie', in: *de Sociologische Verdieping*, 1988, p. 27-33.

SEARLE, H.F., *The nonhuman environment*, New York 1960.

SENNETT, R., *The fall of public man*, Cambridge 1974.

SHAMMAS, C., 'The determinants of personal wealth in seventeenth-century England and America', in: *Journal of Economic History*, 37 (1977) p. 675-689.

SHAMMAS, C., 'Constructing a wealth distribution from probate records', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 9 (1978) p. 297-307.
SHAMMAS, C., 'The domestic environment in early modern England and America', in: *Journal of Social History*, 14 (1980) p. 3-24.
SHAMMAS, C., 'Explaining past changes in consumption and consumer behaviour', in: *Historical Methods*, 22 (1989) p. 61-67.
SHORTER, E., *The historian and the computer*, Englewood-Cliffs 1971.
SHORTER, E., *The making of the modern family*, New York 1975.
SKIPP, V., *Crisis and development: an ecological case study of the forest of Arden, 1570-1674*, Cambridge 1978.
SLENDERS, J., 'De anatomische les van dr. Zacheus de Jager, 1640', in: *Tijdschrift voor de gescheidenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 4 (1981) p. 160-167.
SLICHER VAN BATH, B.H., 'Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis', in: *A.A.G. Bijdragen*, 14 (1967) p. 105-228.
SLICHER VAN BATH, B.H., OSS, A.C. VAN, *Geschiedenis van maatschappij en cultuur*, Baarn 1978.
SLOET TOT OLDHUIS, B.W.A.E., 'Over het rondventen ten plattelande', in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 1 (1842) p. 70-77.
SLOET TOT OLDHUIS, B.W.A.E., 'De klagt over het materiale van onzen tijd', in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 7 (1852) p. 227-251.
SLOET TOT OLDHUIS, B.W.A.E., 'Over den invloed der mode op den volksrijkdom', in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 15 (1857) p. 53-59.
SLOET TOT OLDHUIS, B.W.A.E., 'De advertentien in de dagbladen', in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 15 (1857) p. 167-175.
SLUYTERMAN, K., *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, Den Haag 1975.
SMITH, B., *Ladies of the leisure class. The bourgoises of northern France in the nineteenth century*, Princeton 1981.
SNELL, K.D.M., *Annals of the labouring poor. Social change and agrarian England, 1660-1900*, Cambridge 1985.
SOLY, H., TERRYN, C., VAN RYCKEGHEM, J., PISTERS, I., BOURGEOIS, I., 'Materiële cultuur te Gent in de 18e eeuw', in: *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988), p. 3-50 en p. 71-98.
SOMBART, W., *Liebe, Luxus und Kapitalismus. Ueber die Entstehung der modernen Welt aus dem Geist der Verschwendung*, Berlin s.d. (1922[1]).
SOROKIN, P.A., *Society, culture and personality*, New York 1947.
SPSS-X User's guide, Chicago 1988 (third edition).
SPUFFORD, M., *The great reclothing of rural England. Petty Chapman and their wares in the seventeenth century*, London 1984.
STEARNS, P.N., *Lives of labour. Work in a maturing industrial society*, London 1975.
STEDMAN JONES, G., 'From historical sociology to theoretical history', in: *British Journal of Sociology*, 27(1976), p. 295-306.
STOKVIS, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle 1987.
STONE, L., *The family, sex and marriage in England 1500-1800*, New York 1977.
STRASSER, H., 'Neue Methodenstreit über das Verhältniss von Mikro- und Makrosoziologie', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 35 (1983) p. 360-367.
STRASSER, S., *Never done. A history of American housework*, New York 1982.
STROHMEYER, K., *Warenhauser. Geschichte, Blüte und Untergang im Warenmeer*, Berlin 1980.
STÜRMER, M., *Handwerk und höfische Kultur. Europäische Möbelkunst im 18. Jahrhundert*, München 1982.
STUURMAN, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*, Nijmegen 1984.
Supplement bij Verdam Middelnederlandsch handwoordenboek, Leiden-Antwerpen 1983.
SWIGGHEM, C.A. VAN, 'Het Huis Hodson te Haarlem. Verband tussen vormgeving en functie bij een voornaam woonhuis uit het einde van de 18de eeuw', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31 (1980) p. 439-455.
SYKES, C.S., *Private Palaces. Life in the great London houses*, London 1985.

TEENSTRA, A. (red.), *Nederlandsche volkskunst*, Amsterdam 1941.
'Ten Geleide', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 2 (1976) p. 7-27.
Thema thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland, Rotterdam 1978.
THORNTON, P., *Authentic decor. The domestic interior, 1620-1920*, London 1984.
THORNTON, P., *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, New Haven-London 1981.
Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur, 1400-1535, Zwolle 1980.
'Het Tijdschrift voor sociale geschiedenis', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1 (1975) p. 3-4.
TIJN, TH. VAN, 'Het sociale leven in Nederland, 1844-1875', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1977, deel 12, p. 131-167.
TIJN, TH. VAN, 'Het sociale leven in Nederland', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1978, deel 13, p. 77-101.
Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw, Amsterdam 1976.
TURNER MAIN, J., *Society and economy in colonial Connecticut*, Princeton 1985.

VELDE, PIETER VAN DE, *On bandkeramik social structure*, Leiden 1979.
VERBEEK, J., *Nederlands zilver 1780-1830*, Lochem-Gent 1984.
VERKADE, M.A., 'Handel, nijverheid en verkeer', in: M.A. VERKADE, e.a., *Zaandam 150 jaar stad 1811-1961*, Zaandam 1962, p. 156-215.
VERKADE, M.A., GROESBEEK, J.W., HART, S., MARS, F., *Zaandam 150 jaar stad, 1811-1961*, Zaandam 1962.
VIS, D., *De Zaanstreek, Een beschrijving van het Zaanse volksleven in zijn historische ontwikkeling*, Leiden 1948.
(DE VRIEND VAN ARM EN RIJK), *Een geschiedenis van de woning*, s.l. 1854.
VOORST TOT VOORST, J.M.W., *Meubels in Nederland 1840-1900*, Lochem 1979 (2 delen).
Het voorwerp als historische bron. Verslag van een symposium, gehouden op 26 mei 1982 in het Rijksmuseum te Amsterdam, Rijswijk 1982.
VOSKUIL, J.J., 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', in: *Volkskundig Bulletin*, 13 (1978) p. 30-59.
VOSKUIL, J.J., 'De weg naar luilekkerland', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983) p. 460-482.
VOSKUIL, J.J., 'Die Verbreitung von Kaffee und Tee in den Niederlanden', in: N.-A. BRINGEUS, e.a. (hrsgb.), *Wandel der Volkskultur in Europa*, Münster 1988, p. 407-428.
VOSMAER, C., *De kunst in het dagelijksch leven*, 's-Gravenhage 1886.
VOGELZANG, J., *De drinkwatervoorziening van Nederland voor de aanleg van de drinkwaterleidingen*, Utrecht 1956.
VRIES, B. DE, *Evaluatie projekt geschiedenis materiële cultuur*, Wageningen 1977 (onuitgegeven rapport).
VRIES, B. DE, 'Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters, 1855-1875', in: *A.A.G. Bijdragen*, 28 (1986) p. 199-216.
VRIES, B. DE, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*, Amsterdam 1986 (Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, 13).
VRIES, J. DE, *The Dutch rural economy in the Golden Age*, New Haven 1974.
VRIES, J. de, 'Peasants demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750', in: N. PARKER, E.L. JONES (eds), *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history*, Princeton 1975, p. 205-266.
VRIES, J. de, 'Spotlight on capitalism: A review article', in: *Comparative Studies in Society and History*, 21 (1979) p. 139-143.
VRIES, J. de (red.), *Nederland 1913. Een reconstructie van het culturele leven*, Amsterdam 1988.

'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de structureel bedreven sociale geschiedenis', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 1 (1976) p. 7-20.

WAGHTER, K.W., HAMMEL, E.A., LASLETT, P., *Statistical studies of social structure*, New York 1978.

WALLACH SCOTT, J., 'The mechanization of women's work', in: *Scientific American*, 247 (1982) p. 137-151.

WALSH, L.S., 'Questions and sources for exploring the standard of living', in: *The William and Mary Quarterly*, 15 (1988) p. 116-132.

WANDER, B., 'Zindelijk Nederland. Opmerkingen over hygiënische toestanden in ons land, gevonden in reisjournalen van vreemdelingen', in: *Volkskunde*, 75 (1974) p. 169-200.

WANDER, B., ''t Gemak dient de mens.' Een en ander uit de geschiedenis van privaten, stiletjes en gemakken', in: *Bijdragen en mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde*, 38 (1975) p. 33-49.

WASOWICZ, Th, 'L'histoire de la culture materiélle en Pologne', in: *Annales ESC*, 17 (1962) p. 75-84.

WEATHERILL, L., 'Consumer behaviour and social status in England, 1660-1750', IN: *Continuity and Change*, 1 (1986) p. 191-216.

WEATHERILL, L., *Consumer behaviour and material culture in Britain 1660-1760*, London-New York 1988.

Wedgewood en Nederland in de 18de eeuw, Leeuwarden-Den Haag 1982.

WEHLER, H.-U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.

WEILER, A.G., 'Over de vooronderstellingen en de methodologie van algemene, dit is theoretische en vergelijkende geschiedwetenschap', in: *Theoretische Geschiedenis*, 10 (1983) p. 3-21.

Der westdeutsche Impuls, 1900-1914. Kunst und Umweltgestaltung im Industriegebiet. Das Museum zwischen Jugendstil und Werkbund, Krefeld 1984.

WEYNEN, A., BAKEL, J. VAN, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, Assen 1967- (deel 1-).

WEYNS, J., *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog*, Beerzel 1974 (4 delen).

WICHERS, A.J., *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overheerigheid'*, Wageningen 1965.

WIEGELMANN, G. (hrsgb.), *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongress in Trier vom 13. bis 18. September 1971*, Göttingen 1973 (Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im neunzehnten Jahrhundert, Band 5).

WIEGELMANN, G., 'Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500', in: *Zeitschrift für Volkskunde*, 72 (1976) S. 177-200.

WIEGELMANN, G. (hrsgb.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit*, Münster 1978.

WIEGELMANN, G., 'Einführung', in: G. WIEGELMANN, *Kulturelle Stadt-Landbeziehungen in der Neuzeit*, Münster 1978, S. 1-29.

WIEGELMANN, G. (hrsgb.), *Nord-Süd-Unterschiede in der städtischen und ländlichen Kultur Mitteleuropas*, Münster 1985 (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Heft 40).

WIETOG, J., *Lebensverhaeltnisse Berliner Unterschichtler. Nahrungsmittelpreise und Mietenentwicklung, 1848-1867*, Münster 1982 (Bijdrage aan de conferentie 'Sozialgeschichte des Wohnens seit Beginn der Neuzeit, onuitgegeven paper).

WIJK, P.A.M. VAN (red.), *Boerderijen bekijken. Historisch boerderij-onderzoek in Nederland*, Amersfoort 1985.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, TH.F., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*, Hilversum 1987.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, TH.F., 'Woongenot' van armen in de 18e eeuw', in: P.M.M. KLEP, J.TH. LINDBLAD, A.J. SCHUURMAN, P. SINGELENBERG, TH. VAN TIJN (red.), *Wonen in het verleden*, Amsterdam 1987, p. 217-230.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, TH., 'The social history of the curtain', in: M. BAULANT, A.J. SCHUURMAN, P. SERVAIS (eds), *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, Louvain-la-Neuve 1988, p. 381-388.

WILKIE, W.L., *Consumer behaviour*, New York 1986.
WILLIAMS, R.H., *Dream worlds. Mass consumption in late-nineteenth-century France*, Berkeley-Los Angeles-London 1982.
WILTERDINK, N., 'De civilisatietheorie in discussie. Opmerkingen bij een congres', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 8 (1982) p. 571-590.
Woordenboek der Nederlandsche taal, 's-Gravenhage 1882- (deel 1-).
WOUD, A. VAN DER, *Het nieuwe bouwen. Internationaal/international*, Delft 1983.
WOUD, A. VAN DER, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 1987.
WOUDE, A.M. VAN DER, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, Wageningen 1972 (A.A.G. Bijdragen 16).
WOUDE, A.M. VAN DER, 'Geschiedenis in veelvoud', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 21 (1976), p. 15-28.
WOUDE, A.M. VAN DER, 'De historische demografie in de ontwikkeling van de geschiedwetenschap', in: P.A.M. GEURTS, F.A.M. MESSING, *Theoretische en methodische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, 1979, deel I, p. 157-199.
WOUDE, A.M. VAN DER, 'Demografische ontwikkeling van de Noorderlijke Nederlanden, 1500-1800', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1980, deel 5, p. 102-169.
WOUDE, A.M. VAN DER, 'De alfabetisering', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1980, deel 7, p. 257-264.
WOUDE, A.M. VAN DER, 'Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis', in: *A.A.G. Bijdragen*, 28 (1986) p. 1-42.
WOUDE, A.M. VAN DER, 'Introduction to part V', in: J. Dupâquier et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*, London 1981, p. 413-428.
WOUDE, A.M. VAN DER, *Nederland over de schouder gekeken*, Utrecht 1986.
WOUDE, A.M. VAN DER, SCHUURMAN, A.J. (eds), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*, Wageningen-Utrecht 1980 (A.A.G. Bijdragen 23).
WRIGHT, G., *Moralism and the model home. Domestic architecture and cultural conflict in Chicago, 1873-1913*, Chicago 1980.
WRIGHT, L., *Clean and decent. The fascinating history of the bathroom and the water closet*, London 1960.
WRIGHT, L., *Home fires burning. The history of domestic heating and cooking*, London 1964.
WRIGLEY, E.A., 'The process of modernization and the industrial revolution in England', in: *The Journal of Interdisciplinary history*, 3 (1972-1973) p. 225-259.
WRIGLEY, E.A., SCHOFIELD, R.S., *The population history of England, 1543-1871*, London 1981.
WTTEWAALL, B.W.G., *Nederlands klein zilver, 1650-1880*, Amsterdam 1987.
WYROBISZ, A., 'Storia della cultura materiale in Polonia', in: *Studi Storici*, 15 (1974) p. 164-173.

ZANDEN, J.L. VAN, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Wageningen-Utrecht 1989 (A.A.G. Bijdragen 25).
ZANTEN, J.H., 'Huishouduitgaven van een Middelburgsch gezin in de jaren 1819, 1820 en 1821', in: *Economisch Historisch Jaarboek*, 7 (1931) p. 117-141.
ZANTKUYL, H.J., *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1975- (deel 1-).
ZIJDERVELD, A.C., *De tirannie van het cliché*, Deventer 1982.
ZINN, H., 'Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen', in: NIETHAMMER, L. (hrsgb.), *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979, S. 13-28.
ZON, H. VAN, *Een zeer onfrisse geschiedenis. Studies over niet-industriele vervuiling in Nederland, 1850-1920*, Groningen 1986.

SUMMARY

Material culture and consumer behaviour in the Dutch countryside in the 19th century

In my research on the material culture of rural households in the Netherlands in the nineteenth century my main objectives were to discover changes in this culture during the period; differences between regions and differences between social classes. To study these developments and the social and regional differences I constructed a data base of more than 700 probate inventories. Probate inventories were obligatory in cases where one of the parents died leaving minor children. The inventories contained detailed information on the wealth position of the deceased. This information generally included a room by room list of all household goods. I collected these inventories from three regions – the Zaanstreek, eastern Groningen and eastern Brabant for the periods 1830/1834, 1860/1864 and 1890/1894. They represented four social groups – labourers, farmers, middle classes and upper middle classes/higher classes. Although the labourers were represented too, I paid only limited attention to them , because the number of inventories was rather small and it was difficult to establish their representativeness for the working classes as a whole.

The regions were chosen in such a way that one might expect to find that each had a different material culture of the household. The Zaanstreek was an early industrialized region in the direct neighbourhood of Amsterdam. Eastern Groningen (Oldambt, Veenkoloniën) was a rural area dominated by large farmers. In the middle of the century it had a flourishing shipbuilding industry. In the second half of the nineteenth century this industry decreased, while other industries using potatoes as raw material began to develop. Eastern Brabant (de Kempen, de Peel) in the nineteenth century was a region with mainly small farmers and cottage industries. Eindhoven was not yet that industrial city that it was to become after the turn of the century.

In Chapter One some background information is given on the theoretical motives for doing this study and on the concepts that were used. In this book the material culture of the household implies durable consumer goods like furniture, tableware, textiles, and jewellery. I was especially interested in the consumption of durable consumer goods as a non-verbal medium. Consumption is used by people to classify themselves and others. It is used to commit oneself to a social group striving for social identification and at the same time to preserve a personal identity. This tension between striving for identity and commitment, between competition and solidarity, is one of the main forces of changes in ownership patterns and life styles.

Chapter Two is a critical assessment of the weakness and strength of

the probate inventories as a source for the study of material culture. It also explains the composition of the data base. Apart from periods, regions and social groups I have also distinguished 'consumption groups'. These are a subdivision of social groups, and are groups with a specific amounts in durable consumer goods.

In the next three chapters the material culture of the household is studied in three different ways. Chapter Three is an introduction to the main objects that constituted the material culture of the household. It also evaluates the strength of the regional and temporal differences. The results of this chapter are based on artificial cohorts for each combination of region and period. These cohorts contain (almost) the same number of inventories from the same social and consumption groups. They are not representative for each period and region as such, but they make the comparison possible. The main results of this chapter are that the differences between periods were more striking and more cohesive than the differences between regions. Most of the differences between periods were connected with another way of life which in Chapters Five and Six is identified as a rise in domesticity. As for the differences between the regions, Zaanstreek and eastern Brabant were most different from each other, both around 1830 and around 1890. Eastern Groningen occupied a position of its own although it also had simmilarities with the Zaanstreek. The material culture of the Zaanstreek was much more strongly differentiated and therefore richer than that of eastern Brabant. The Zaanstreek was also more advanced with the new developments in the material culture of the household in the 19th century. However, it cannot be said that the Zaanstreek was more modern and eastern Brabant more traditional. Some objects from the beginning of the 19th century were more often found in the Zaanstreek at the end of the century than elsewhere, while, on the other hand, with the ownership of other objects eastern Brabant took the lead.

This theme of regional and time differences is taken up again in Chapter Five, together with an examination of social and economic differences. Before that, however, in Chapter Four the intra-regional differences are studied. This chapter gives a detailed analysis of the material culture of the household. Emphasis is laid on the differences within each region and period according to social and economic dividing lines. This detailed analysis was necessary for the reconstruction of the development of the material culture of the household. Because as it is obvious that financial circumstances have a great influence on the patterns of consumption, I especially paid attention to differences between social groups.

In de Zaanstreek I found that the main differences in 1830 were those between the upper middle classes/higher classes and the farmers and middle classes. The former were not only richer but were also more directed towards interior decoration and embellishing social life within the house, while the latter paid relatively more attention to the outward display of wealth. At the end of the century, the character of the material culture

of the middle classes had moved from that of the farmers to that of the upper middle classes/higher classes. This change was the outcome of three different processes in the Zaanstreek during the nineteenth century. The first was the introduction of totally new objects like sewing machines and paraffin-lamps. The second was the process of social diffusion of things like stoves, bedsteads and chiffonnières. The third process was that of traditionalization. By this I mean the behaviour of the farmers in the Zaanstreek who used things like 'oorijzer' (headbrooch) that were popular in the 18th century and at the beginning of the 19th century to identify themselves. This does not mean that the farmers were traditional. They also took part in the first two processes.

In eastern Brabant during the 19th century there was a gap between the material culture of the upper middle classes/higher classes and the farmers and middle classes. The value of the durable consumption goods was so deviant that they could hardly be compared with each other. From the beginning of the 19th century the middle classes turned towards the material culture of the higher classes. The farmers did not develop a different kind of material culture either. The pace of change of their material culture was slower than that of the middle classes. Again, this was no sign of traditionality. The farmers in eastern Brabant incorporated new objects into their material culture. The slower rate of change was caused by their poverty and also – in the case of the spread of such an important article as the stove – by the fact that the open fire was used for preparing food for the animals.

In eastern Groningen all three classes (the middle classes, the farmers and the upper middle classes/higher classes) possessed relatively more furniture than their counterparts in the two other regions. Compared with the Zaanstreek, the contrast between middle classes and farmers, and the upper middle/higher classes was less strong. This was also because richer farmers in Groningen did have durable consumer goods that could be compared in their total amount with that of the upper middle classes/higher classes. Nevertheless, in 1830 the richer farmers, also in eastern Groningen, were identifiable in their ownership of jewellery. In 1890 the differences between the richer farmers and upper middle classes/higher classes had further decreased. The differences in material culture had become nuances.

Within each region great differences in material culture were found between rich and poor households. In all three regions the upper middle classes/higher classes demonstrated in their ownership patterns a preference for social life within the house. The richer farmers in the Zaanstreek were the most outspoken representatives of a relative emphasis on the posession of jewellery, but the same held true in 1830 for farmers in eastern Groningen and for the middle classes in the Zaanstreek and eastern Groningen. All three regions and all social groups, however, took part – in differing degrees – in the 19th century process of a rise in domesticity,

as seen from the number of stoves, bedsteads, carpets, mirror, clocks (mantel clocks), table-cloths, vases, pianos and from the process of room differentiation – kitchen, bedroom, living room.

In Chapter Five, all social and consumption groups are compared by using cluster-analysis and a set of indices. By 1830, regional differences were less important in the material culture of the upper middle classes/higher classes, but were most prominent in the material culture of the richer farmers and middle classes. During the 19th century these regional differences decreased in strength. The upper middle classes/higher classes were the first to make changes in the material culture, followed by the middle classes and the farmers. The process of change of the material culture was most advanced in the Zaanstreek. There the middle classes with durable consumer goods worth less then 500 guilders took part in this modernization process. Again I saw that it was impossible to draw neat lines between 'traditional' and 'modern' behaviour. Households with high scores on the innovation-index could also have high scores on the disappearing-index.

In Chapter Six the changes in the material culture of the household are related to the general background of the processes of industrialization, demographic growth, urbanization and social change. The growing emphasis on domesticity is elucidated by linking it with the civilizing-offensive, women-emancipation, and the beginnings of pilarization of Dutch society. Finally I argue that the differences in material culture on the Dutch countryside in the 19th century reflect different reactions to the modernization process – different reactions according to regions, and different reactions according to social groups living in the countryside. The book ends with a concluding section on the methodology of the use of probate inventories for historical research.

CURRICULUM VITAE

A. J. Schuurman, geboren op 13 juli 1953 te 's-Heerenberg, bezocht als extern gedurende vier jaren het gymnasium aldaar bij de paters Salesianen van Don Bosco. In 1971 behaalde hij te Doetinchem aan de Gemeentelijke Scholengemeenschap het diploma Gymnasium-alfa. In september van hetzelfde jaar begon hij met de studie Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Het kandidaatsexamen in de Nieuwe Geschiedenis werd afgelegd in 1975; het doctoraalexamen in de Sociaal-economische Geschiedenis in 1978. Bijvakken waren Agrarische Geschiedenis (aan de Landbouwhogeschool te Wageningen) en Economie. In het najaar van 1980 behaalde hij aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales te Parijs een getuigschrift in de Historische Demografie.

Sinds 1978 is hij verbonden aan de vakgroep Agrarische Geschiedenis van de Landbouwuniversiteit te Wageningen, vanaf 1983 als wetenschappelijk medewerker (universitair docent). Het daar verrichte promotie-onderzoek werd gedurende de periode maart 1981 tot september 1982 financieel mogelijk gemaakt door de Stichting voor Historisch Onderzoek, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie van Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.). Hij is (mede)redacteur van een viertal boeken en publiceerde artikelen op het gebied van de agrarische, sociaal-economische, demografische en intellectuele geschiedenis. Van 1985 tot en met 1987 verzorgde hij de rubriek 'Geschiedenis en fictie' in *Spiegel Historiael.*